

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMI MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES

Interuniversity collection
of scientific articles

2/2019

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Межвузовский сборник научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES

Interuniversity collection of scientific articles

№2

2019

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 6 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44; 4970625

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2019

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **A.M.Məmmədli**
filol. e. d., prof. **A.Ə.Həsənov**
filol. e. d., prof. **T.H.Şükürbəyli**
filol. e. d., prof. **T.H.Məmmədova**
filol. e. d., prof. **F.Y.Veysəlli**
filol. e. d., prof. **İ.H.Həmidov**
filol. e. d., prof. **F.F.Cahangirov**
filol. e. d., dos. **N.Ş.Məmmədov**
filol. f. d., dos. **E.Ə.Şükürlü**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **A.N.Abbasov**
ped. e. d., prof. **O.M.Rəcəbov**
ped. e. d., prof. **F.N.İbrahimov**
ped. e. d., prof. **K.A.Məmmədov**
ped. e. d., prof. **İ.H.Cəbraylov**
ped. f. d., dos. **O.Ə.Səmədov**
ped. f. d., dos. **Y.K.Alxasov**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **R.M.Novruzov**
filol. e. d., prof. **M.Q.Qocayev**
filol. e. d., prof. **Ş.H.Xəlilli**
filol. e. d., prof. **R.M.Qeybullayeva**
filol. e. d., prof. **N.T.Məmmədov**
filol. e. d., dos. **R.K.Rəsulov**
filol. f. d., dos. **İ.M.Carçıyeva**
filol. f. d., dos. **Ə.Ç.Ağamirzəyev**

İctimai elmlər

tarix e.d., prof. **M.C.Qasımlı**
fəlsəfə e.d., prof. **M.A.Əliyev**
fəlsəfə e.d., prof. **C.R.Məmmədov**
tarix e.d., prof. **F.F.İbrahimli**
tarix e.d., prof. **M.İ.Əmrahov**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **T.H.Cəfərov**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 2/2019. – Bakı: Mütərcim, 2019. – 404 s.

Мәcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2019

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2019

DİLÇİLİK - ЛИНГВИСТИКА

K.A.ALIRZAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: k.alirzayeva@adu.edu.az

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNİN BƏZİ FONOTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: fonem, fonotaktika, samit birləşməsi, frikativ

Ключевые слова: фонема, фонотактика, скопление согласных, фрикативы

Key words: phoneme, phonotactics, consonant cluster, fricative

Müxtəlif sistemli dillərdə fonem birləşmələrinin öyrənilməsinə maraq getdikcə artır, çünki hər bir dildə fonotaktikanın öz spesifik qanunauyğunluqları vardır və onlar dilin fonetik quruluşuna görə xarakterizə edilir. Bununla belə, müxtəlif dillərin fonem inventarında və fonem düzümündə müəyyən yaxınlıq, oxşarlıq tapmaq mümkündür. Lakin fonemlərin birləşmələri, bu birləşmələrdə fonemlərin iştirakı ayrı-ayrı dillərdə olduqca fərqlidir. Dillərin fonem və fonem birləşmələrinin xüsusiyyətlərini, fonem və fonem birləşmələrini sözlərin müxtəlif mövqelərində məhdudlaşdıran qaydalar toplusunu öyrənən sahəyə “fonotaktika” deyilir (5, s.269). Fonotaktika söz və morfemlərin tərkibində müxtəlif mövqələrdə fonemlərin birləşmə qaydaları nəzərdə tutulur. Bütün dillərdə hər bir fonem bütün mövqələrdə digər fonemlərlə birləşməyə girə bilsəydi, yaxud fonem və fonem birləşmələri istənilən mövqedə gələ bilsəydi, bu halda fonotaktik ölçü və qaydalara, yəqin ki, yer qalmazdı. Beləliklə, qrammatik vahidlərin birləşmə qaydaları, dilləri bir-birindən fərqləndirən kimi, fonoloji fonotaktik səviyyədə dilləri bir-birindən fərqləndirir. Məsələn, [kp-], [kn-], [gn-], [tm-], [mw-], [pt-], [mn-] və s. fonem birləşmələrinin fonoloji strukturu onların ingilis dilinə xas olmadığını göstərir. Çünki sözün əvvəlində bu qəbildən olan fonem birləşmələri ingilis dili üçün səciyyəvi deyildir. Bu baxımdan ayrı-ayrı fonemlər kimi, samit birləşmələrinin fonotaktik strukturunun təsviri nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Fonemlər kimi, samit birləşmələri və onların distribusiyası da funksional fonotaktikada – fonologiyada öyrənilir.

Hər bir dilin fonotaktikasının özünə xas xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, ingilis dilində bütün samitlər tək halda sözün əvvəlində saiddən əvvəl gələ bildiyi halda, [ŋ] samiti sözün mütləq başlanğıcında gələ bilmir. Hər bir dildə mövcud olan heca strukturunun əsasını təşkil edən və onları idarə edən qaydalara ümumilikdə fonotaktik məhdudiyyət deyilir. Fonotaktik məhdudiyyət fonologiyanın elə bir sahəsidir ki, dildəki mümkün olan bütün fonem ardıcılığını araşdırır. Heca fonotaktik təsvirin əsas vahididir.

İngilis dilində anlautda /sk, st, sp/ samit birləşməsinin tez-tez işlənməsi müşahidə olunur. Lakin bu fonemlərin əks düzümü, yəni /ps, ts, ks/ həmin mövqedə əsl ingilis sözlərində işlənmir. İngilis dilində fonotaktik məhdudiyyətə dair aşağıdakı misallara nəzər salaq:

1) Sözün əvvəlində bütün üç samiddən ibarət olan səs ardıcılığında ilkin səs /s/samiti ilə başlanır. Məsələn: *split, square, stew*.

2) Sözün əvvəlində samit səslərin ardıcılığında ilkin səs /s/ səsi deyilsə, bu zaman ikinci yerdə /n/, /m/ sonor səsləri ola bilməz. İngilis dilində /bm/, /dn/ samit birləşməsi ilə başlanan söz yoxdur və s. (4, s.23-24).

İngilis dilində hecanın sonu və əvvəli üçün mürəkkəblilik xasdır, daha doğrusu, bir neçə samit birləşməsinin işlənməsinə necə deyirlər yol verilir. Buna misal olaraq aşağıdakı kombinator fonotaktik məhdudiyyəti nəzərdən keçirək:

1) /ŋ/ səmindən əvvəl uzun sait səs və ya diftonq gələ bilməz;

2) /tʃ-dʒ, z/ səsləri birləşə bilmirlər;

3) /r, h, w, j/ samit səslərinə hecanın sonunda rast gəlmək mümkün deyil, lakin /r/ fonemi amerikan dilinin ingilis variatında hecanın sonunda işlənə bilər;

4) Hecanın sonunda heca düzəlməyən /m/, /n/ səslərindən əvvəl yalnız /l/ səsi işlənə bilər.

İngilis dilində bir neçə distributiv fonotaktik məhdudiyyətlər də vardır.

Məsələn;

1) /ŋ/ sözün əvvəlində gələ bilməz

2) /e, u, æ, ʌ/ sözün sonunda açıq hecada işlənə bilməz;

3) /ʊ/ sözün əvvəlində gələ bilməz;

4) /z/ əsasən xarici mənşəli sözlərdə yalnız /i, i:, æ/ səslərindən qabaq işlənə bilər.

Məsələn: *genre*

Qeyd etmək istərdik ki, fonotaktik məhdudiyyət dildən-dilə dəyişir. Hər şeydən əvvəl dil-dəki fonotaktik məhdudiyyətlərin nə üçün lazım olduğu faktını nəzərə almaq lazımdır. Bunun əsas səbəbi danışanın bir neçə danışq səs düzümünü bir heca kimi tələffüz etməsinin qarşısını almaq və dinləyicinin tələffüz olunmuş sözdə neçə hecanın işləndiyini müəyyən etməsidir.

Bundan başqa, fonotaktika sözdəki hecaların dəqiq şəkildə müəyyən edilməsinə bir vasitədir. Məsələn, biz ingilis dilində *print* sözünü tələffüz etdikdə məqsədimiz dinləyiciyə təkcə sözün hansı danışq səslərindən ibarət olduğunu bildirmək deyil, biz bu sözün təkcə hecalı olduğunu da bildirməyə çalışırıq. Dinləyicinin tələffüz olunan sözdəki hecaların müəyyən edə bilməsi səslərin müəyyən ardıcılığında düzülüşündən asılıdır.

İngilis dilində bütün samitlər sözün əvvəlində mütləq başlanğıcda bir-birini izləyə bilmir. Bu mövqedə yalnız müəyyən tip samitlər üçün ikielementli samit birləşmələrinin iki struktur formasını göstərmək olar:

1) spirant + samit (S + C). Məsələn, [s t e ɪ], [s w ɪ m], [s l i: p] və s.

2) samit + [w, r, l, j]. Müqayisə et: [t w ɪ n], [k r i: m], [p l e ɪ n], [b j u: t i] və s. (2, s.229). Digər tərəfdən isə sözün əvvəlində ikielementli samit birləşmələrinin üç struktur tipini qeyd etmək olar: 1) kipləşən-partlayışlı novlu + sonor; 2) novlu + sonor; 3) novlu-novlu + fortis (kar) stop (1, s.183).

Söz sonunda iki elementli samit birləşmələrinin fonotaktik strukturunda beş model müşahidə olunur.

1) samit + /t, d, s, z/ Məsələn, *begged, since, act, helped*.

2) sonor + samit Məsələn, *help, sold*.

3) /m, n/ + samit Məsələn, *ink, lung*.

4) samit + dişarası samit /θ/ Məsələn, *fifth, length*.

5) /r/ + samit Məsələn, *work, birth*.

Qeyd etmək lazımdır ki, beşinci model ingilis dilinin amerikan variantında işlənir, yəni rotik xarakterli /r/ fonemindən istifadə edilir. Bildiyimiz kimi, /r/ foneminin rotik, qeyri-rotik, bağlayıcı və yalançı adlanan variantları vardır. Rotik /r/ sözlərdə hər yerdə oxunmur və ingilis dilinin ədəbi tələffüzünə daxildir. Qeyri-rotik /r/, **r** hərfi olan sözlərdə onun oxunmasıdır və ingilis dilinin amerikan variantına məxsusdur. Bağlayıcı /r/, sonu **r** hərfi olan sözlərdən sonra sait səslə başlayan söz gəldikdə işlənir. Yalançı (intrusive) /r/ isə sözlərdə **r** hərfi olmasa belə, sonu saitlə bitən və sonu saitlə başlayan sözlərin arasında işlənir. Məsələn: *Asia (r) and Africa*.

Söz sonunda gələn üçelementli samit birləşmələri ikielementli samit birləşmələrinə /s, z, t, d/ samitlərini artırmaqla düzəlir. Məsələn: *helped, asked, tenths*. İngilis dilində vurğusuz mövqedə sait səsin düşməsi söz sonunda beşüzlü, altıüzlü samit birləşmələrinin yaranmasına səbəb olur.

Sözlərin ortasında ikielementli samit birləşmələrinin gəlməsinə rast gəlinir. Bu birləşmələr sözün əvvəlində gələ bilmədiyi halda, sözortasında müşahidə olunurlar. Sözortasında işlənən samit birləşmələrinə /pn, tm, km, kn, gm, gn/ birləşmələrini qeyd etmək olar. Məsələn: *hypnotist, atmosphere, technical, signal*. Sözortasında dörüzlü samit birləşmələrinin də olması nəzərə çarpır. Məsələn: *extra, anxious*. İngilis dilinin fonotaktik strukturuna nəzər saldıqda aydın olur ki, bu dilin özünəməxsus fonotaktik xüsusiyyətləri vardır. Müasir ingilis dilinin fonotaktikasında əsas xüsusiyyətlərdən biri /r, j, w/ sonorlarının sözün sonunda, /ŋ/ sonorusunun isə sözün əvvəlində hecaözü vəziyyətdə işləmə bilməməsidir.

İngilis dilində novlu və burun samitləri kipləşən samitlərlə ikiüzlü birləşmələr yaradırlar. /l/ sonoru /t, d, s/ samitləri ilə, /n/ sonoru isə /t,d,s,ʃ,dʒ/ samitləri ilə birləşmələr yaradır. Məsələn, *bolt, field, dance, launch* və s. Frikativlərin kipləşən samitlərlə birləşmələr yaratmasına *grasp, craft, ask* sözlərini göstərmək olar. İngilis dilində heca quruluşunun aşağıdakı bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar;

1. Sonor samitlərin tez-tez işlənməsi;
2. Hecanın tipini müəyyən edən samitin növünün ondan əvvəl gələn saitin uzunluğundan asılılığı;
3. Əsasən qoşa samitlərlə birgə işlənən təkhecalı sözlərin tez-tez işlənməsi;
4. Çoxhecalı sözlərdə qısa vurğulu saitdən sonra ilkin olaraq qüvvətli samit səsin işlənməsini tələb edir. Beləliklə, aşağıda verilmiş sözlərdə olduğu kimi qapalı hecalar formalaşır:

Money /m ʌn-i /, *daddy* / d æd-i / və s.

5. İngilis dili üçün səviyyəli olan heca növünü vurğulamaq lazımdır ki, bu heca növünə qısa sait səs və qoşa samit səslərdən ibarət olan qapalı heca daxil edilir. Məsələn, *texts* /teksts/, *seventh* /sevnθ/.

Müasir ingilis dilində sonorlar da heca yaratmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Əgər /m, n, l, r/ sonorları heca əmələ gətirirsə, bunu /w, j/ haqqında deyə bilmərik. /m/ çox nadir hallarda, /n/, /l/ sonorlarının isə heca yaratmaq qabiliyyəti çox yüksəkdir. D.Counz sonorların heca yaratmaq qabiliyyətindən danışarkən, bu hadisəni sözsonunda sonordan sonordan əvvəl işlənən saitin zəifləməsi və düşməsi ilə əlaqələndirir (2, s. 522). Müasir ingilis dilində sözsonunda işlənən sonorları bəzən iki cür tələffüz etmək olur: ondan əvvəl gələn saitlə birlikdə, yaxud saitsiz. Məsələn, *students* /'stju:dənts / və /'stju:dnts/. P. Rouç samit fonemlər arasında ən çox /n/ burun samitinin yayıldığını qeyd edir. Onun fikrincə, digər sillabik /m/ və /ŋ/ fonemləri çox az hallarda, sözün sonunda heca əmələ gətirə bilirlər [3, s.90]. Müasir ingilis dilində kodada işlənən samitlərin bir qismi ayrıca heca yarada bilir. Bu cür hecaların nüvəsini /l, m, n, ŋ/ sonorları yaradır. Bu fonemlər arasında ən çox heca nüvəsi yaratma qabiliyyətinə /l, m/ sonorları malikdir. Bundan başqa, P. Rouç bəzən söz başlanğıcında /n, l/ və /r/ sonor samitlərin də ayrıca heca yaratdığını qeyd edir. Məsələn, *tonight* /tənaɪt/ - /tnaɪt/, *correct* /kərekt/ - /krekt/, *police* /pəli: /- /pli:s/ (3, s.142). Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir dilin özünəməxsus fonotaktik xüsusiyyətləri vardır.

Ədəbiyyat

1. Gimson A.G. An Introduction to the Pronunciation of English. London, 1970.
2. Jones D. An Outline of English Phonetics. 8th edition, Cambridge, 1957.
3. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge University Press, 2002.
4. Торсуев Г. П. Вопросы фонетической структуры слова (на материале английского языка) М., -Л, Изд-во АН СССР 1962.
5. Trubeskoy N. S. Fonologiyanın əsasları. (Alman dilindən tərcüməsi, «Qeydlər və Son söz» prof. Fəxrəddin Yadigarındır). Bakı, Mütərcim, 2001.

К.А.Алырзаева

О некоторых фонотактических особенностях английского языка

Резюме

В статье анализируются особенности фонотактики английского языка. В ней сделана попытка изучения скопления согласных в разных позициях в словах. Фонотактика рассматривается как одно из средств определения числа слогов в структурах или моделях в английском языке. Позиция сонорных согласных в английском языке и их способность создавать различные слоги в словах были также исследованы в работах английских ученых. Также отмечается отношение к основным особенностям сонорных согласных в начале и в конце слов.

K.A.Alirzayeva

On Some Phonotactic Peculiarities of the English Language

Summary

The article deals with the peculiarities of phonotactics of the English language. In the article an attempt is made to study consonant clusters in different positions in the words. Phonotactics is analyzed as one of the means of defining the number of syllable in the structures or models in the English language. The position of the sonorous consonants in English and their ability to create different syllables in the words have also been studied in the works of English scholars. An attitude to the main peculiarities of the sonorous consonants at the beginning and at the end of the words is also expressed.

Rəyçi: f.f.d. C.H.Yaqubova

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2019

Z.F.BƏHMƏNLİ

Bakı Avrasiya Universiteti

(Bakı şəh., Ak. Həsən Əliyev küç., 135 A)

TERMINOQRAFIYADA TERMINLƏRİN VERİLMƏSİNİN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *termin, terminologiya, lingvистika, dil vahidi, lüğət, analitik dillər, terminoloji lüğət*

Ключевые слова: *термин, терминология, лингвистика, языковая единица, словарь, аналитические языки, терминологический словарь*

Key words: *term, terminology, linguistics, language unit, dictionary, analytic languages, terminological dictionary*

Terminlər hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edərək, onun inkişafı ilə bağlı lüğət tərkibini zənginləşdirən əhəmiyyətli mənbələrdən biridir. Müasir dövrümüzdə demək olar ki, yeni sözlərin böyük əksəriyyətini elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid olan terminlər təşkil edir. Terminoqrafıya tərtib olunma növlərinə görə müxtəlifdir. Bir terminoloji lüğətdə terminlər bir dildə, digərlərində isə iki və ikidən çox dildə verilir. Buna görə də birdilli, ikidilli, üçdilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər adlanır. Bunların hər birində terminlər müxtəlif şəkildə və müxtəlif üsul və vasitələrlə verilir.

Ümumilikdə Azərbaycan dilində mövcud olan terminlərin çoxu əsasən iki mənbədə öz əksini tapır. Biri elmi əsərlər, digəri isə lüğətlərdir. İstər terminoloji lüğətlərdə, istərsə də adi izahlı lüğətlərdə terminlərə rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunan terminoloji lüğətin hər birində terminlər ya bir dildən digərinə tərcümə olunur, ya da terminin izahı verilir. Bütün lüğət növlərində olduğu kimi, terminoloji lüğətlərə də hansı terminlərin daxil edilməsi hər zaman fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Terminlərin lüğətə daxil edilməsində əsas meyar tərtib olunduğu elm sahəsinə aid olan və həmin elm sahəsində daha çox işlənən terminlərə üstünlük verilməsidir. Hər bir termin də lüğətin tipindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə əks olunur. Bütün bunların hər birini nəzərdən keçirməyi daha məqsəduyğun hesab edirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi lüğətdə terminlərin neçə dildə yazılmasına görə birdilli, ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər mövcuddur. Bu tipdə olan lüğətlərdə əsas məqsəd bir dildə olan terminin mahiyyətini başqa dildə hansı mənanı verdiyi və necə adlandırıldığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, terminoqrafıyada terminlər müxtəlif üsullarla verilir. Belə ki, izahlı terminoloji lüğətlərdə bir tipdə, tərcümə terminoloji lüğətlərdə isə ayrı tipdə verilir.

Qeyd edilənləri izah etmək üçün bir neçə terminoloji lüğətə nəzər yetirməyi vacib hesab edirik. Hər bir lüğət tipində terminlər müxtəlif üsullarla əks olunur. Belə ki, əvvəlcə izahlı lüğətlərdə terminlərin hansı üsullarla verildiyini nəzərdən keçirək. İzahlı lüğətlərdə terminlər daha çox əlifba sırası ilə düzülür və hər bir terminin xüsusiyyətləri aşkar olunur. Onun izah üsulu da müxtəlif olur. İzahlı lüğətin digər lüğət tiplərindən fərqli cəhəti burada mövcud olan terminlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti lüğət məqalələri ilə verilməsidir. İzahlı terminoloji lüğətin də izahlı lüğətlərdən fərqlənir. Belə ki, izahlı lüğətdə müxtəlif elmlərdə işlənən bütün terminoloji leksika deyil, daha çox xüsusi terminologiya, daha çox elmi-texniki ədəbiyyatda geniş işlənən terminlər verilir. İzahlı terminoloji lüğətlərdə isə bu bir qədər fərqlidir. Burada da daha çox konkret elm sahələrində işlənən və elmi mahiyyət daşıyan terminlər əks olunur. Nümunə kimi 2014-cü ildə çapdan çıxmış kino terminlərinin izahlı müxtəsər lüğətində olan “ekran” terminin izahına diqqət edək:

“Ekran - 1) kinoteatrda baxış bucağı nəzərə alınmaqla yerləşdirilən xüsusi səth. Proyeksiya üsulundan asılı olaraq ekranın texniki xarakteristikası dəyişə bilər; 2) tamaşaçı kino təsvirdən ayıran və tamaşaçı gözü ilə qəbul edilən kinoproeksiya səthi” (1, s. 21).

Göründüyü kimi, terminin şərhı verilmişdir. Şərhdə terminin əlamətdar və özünəxas cəhətləri əks olunmuşdur. Qeyd olunan terminin qısa da olsa izahı verilmişdir. Amma müasir dövrümüzdə nəşr olunan izahlı terminoloji lüğətlərdə terminlərin əksəriyyəti geniş lüğət məqalələri ilə də izah olunur. Terminoloji lüğətlərin digər növü ensiklopedik lüğətlərdir. Ensiklopedik lüğətlərdə də terminlər müxtəlif üsullarla verilir. Əlbəttə ki, quruluş və terminlərin şərhı baxımından izahlı və ensiklopedik terminoloji lüğətlər arasında müəyyən fərqlər vardır. Hər ikisində terminlər izah olunur. İzah olunmuş termin haqqında məlumat verilir. Amma ensiklopedik lüğətlərdə terminlərin izah üsulu izahlı lüğətdən köklü şəkildə fərqlənir, çünki ensiklopedik lüğət terminin ifadə etdiyi məfhumun müfəssəl səciyyəsinə verir, terminin mahiyyətini tam şərh və təsvir edir. Ə.Orucov bu növ lüğətlərin fərqiindən bəhs edərkən yazır ki, "bunların bu cür əsaslı surətdə bir-birindən ayrılmasının səbəbi bu iki növ lüğətdə sözlərə verilən izah və şərh üsulları arasında keyfiyyətə ciddi fərq olunmasındadır" (2, s. 91). Bunların fərqlərini daha aydın izah etmək üçün F.Y.Veysəllinin "Dilçilik ensiklopediyası"nda şərh olunmuş terminlərə nəzər yetirməyi vacib hesab edirik. Ensiklopediyada dilçilikdə işlənən terminlərin böyük bir hissəsi elmi cəhətdən şərh edilmişdir. Nümunə olaraq aşağıdakı terminin ensiklopedik izahına diqqət yetirək: ensiklopediyada "analitik dillər" termini aşağıdakı şəkildə geniş şəkildə izah edilmişdir:

Языки аналитические - alm. Analytische Sprachen (Pl.), ing. analytic languages , /ænə"lɪtɪk "læŋgwɪdʒɪz/, fr. langues analytiques, azərb. analitik dillər – Hər hansı bir qrammatik mənanın köməkçi söz və ya söz sırası ilə verilməsi əlamətləri olan dillərə deyilir. Alman, ingilis və rus dilləri analitik dillər hesab olunur. Müq. Et: /Ich werde lesen/, /I shall read/, /Я буду читать/ (mən oxuyacağam). Ancaq bu dillərdə daxili fleksiyada var. Elə buna görə də, mütəxəssislərin fikrincə, sırf analitik dil yoxdur. Eynilə sırf sintetik dilə də rast gəlmək mümkün deyildir. A.A.Реформатский. göstərilən əsəri, s. 448-456 (3, s. 450).

Nümunədən aydın görünür ki, ensiklopedik lüğət izahlı terminoloji lüğətdən fərqli olaraq, burada həm də terminin elmi izahı verilir. F.Y.Veysəlli dilçilik ensiklopediyasında həm də bir terminin müxtəlif dillərdə verilməsi göstərmişdir. "Analitik dillər" termini elmi izah olunmuş, öz spesifik xüsusiyyəti göstərilmişdir. Bu tipdə verilən terminlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Ensiklopediyada verilən terminlərin böyük əksəriyyəti elmi cəhətdən izah edilmişdir. Ümumilikdə terimlər hər bir lüğət tipində özünəməxusus tərzdə verilir. Ensiklopedik lüğətlər də digərlərindən şərh üsuluna və terminlərin elmi-nəzəri izahının verilməsi baxımından köklü surətdə fərqlənirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz lüğətlər əsasən birdilli və izahlı lüğətlərdir. İkidilli terminoloji lüğətlərdə terminlər də müxtəlif üsullar verilir. İlk olaraq terminlər sistemləşdirilir və lüğətdə yerləşdiriləcək terminlər dəqiqləşdirildikdən sonra qeydə alınır. İzahlı terminoloji lüğətlərdən fərqli olaraq, burada terminləri iki dildə təsvir etmək üçün tərtibçidən hər iki dili mükəmməl bilmək tələb olunur. Çünki bir dildə mövcud olan termin digər dildə düzgün və dəqiq tərcümə olunmalıdır. Əks-təqdirdə bu, terminin təhrif olunmasına gətirib çıxarar. Terminlər əsasən bir neçə üsulla verilir:

- 1) əvvəlcə lüğətə daxil ediləcək terminlər dəqiqləşdirilir;
- 2) terminlərin seçilməsində daha çox tərcüməsi mümkün olanlara üstünlük verilir;
- 3) bəzi beynəlxalq terminlər olduğu kimi göstərilir.

Qeyd olunan üsullara iki dildə tərtib olunmuş lüğətlərdə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanca terminografiya tarixinə nəzər salsaq aydın olur ki, ilk ikidilli terminoloji lüğətlər daha çox azərbaycanca-rusca tərtib olunmuşdur. Həmin dövrdə nəşr olunan bu tip lüğətdə terminlərin əksəriyyətinin qarşılığı verilmişdir. Bəziləri isə olduğu kimi verilir. Dövr keçdikcə ikidilli lüğətlərin sayı çoxalmağa başladı və müxtəlif dillərdə azərbaycanca, rusca, ingiliscə, fransızca, farsca, ərəbcə onlarla ikidilli terminoloji lüğət nümunələri yaranmağa başladı. İki-dildə olan terminoloji lüğətdə öncə hansı dildə lüğət yazılırsa, elə həmin dildə də terminlər əlifba sırası ilə düzülür. Nümunə kimi rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğətin göstər-

mək olar. Lüğətdə terminlər əlifba üsulu ilə düzülmüşdür. İlk olaraq mövcud terminlərin rusca variantı verilmiş, daha sonra dilimizdə qarşılığı tapılmışdır. Məsələn:

наибольшее значение – ən böyük qiymət

начальная точка – başlanğıc nöqtə

обратная задача – tərs məsələ (4, s. 62, 63, 70).

Nümunədən göründüyü kimi, bu tipdə tərtib olunan terminoloji lüğətlərin əsas xüsusiyyəti terminlərin tərcüməsidir. Terminlər əvvəlcə daha çox hansı dildən tərcümə olunacağı göstərilir və bundan sonra digər dillərdə necə adlanması təsnif edilir. İkidilli lüğətlərin əsas rolu və vəzifəsi hər hansı bir elm sahəsi üzrə məşğul olanlar üçün daha faydalı olmasındadır, çünki bu lüğət vasitəsi ilə axtarılan terminin hansı dildə yarandığını və hansı mənanı ifadə etdiyini asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Terminoqrafiyanın tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, əvvəlki dövrlərdə terminlər yalnız bir dildən digərinə tərcümə olunur. Zaman ötdükcə ikidilli izahlı terminoloji lüğətlər də tərtib olunmağa başlandı. Burada terminlər əvvəlkindən fərqli üsullarla təsnif olunur, yəni ilk olaraq terminin hansı dildən tərcümə ediləcəyi göstərilir və izah olunur. Məsələn: “Wave” termini ilk olaraq dilimizə tərcümə olunmaqla yanaşı, həm də izah olunmuşdur.

Wave - dalğa. Elektrik enerjisini məsafəyə ötürmək üçün elektromaqnit rəqsləri elektromaqnit dalğaları adlanır. Belə rəqslərin tezliyi 3 kHs-dən 300 QHs-ə kimi dəyişə bilər (Cədvəl W-2). Dalğa uzunluğu uyğun olaraq 100 min metrdən 0,01 mm-ə kimi dəyişir (5, s. 493). Nümunədən aydın olur ki, ikidilli izahlı terminoloji lüğətlərdə əsas məsələ terminlərin izahının verilməsi və qarşılaşdırılan dillərdə ekvivalentinin tapılmasıdır.

Terminoloji lüğətlərdə terminlərin mənalарına və bu mənanın neçə dilə tərcümə olunmasına görə üç, dörd və daha çox dildə verilə bilər. Buna görə də bu tip lüğətləri çoxdilli lüğətlər adlandırırlar. Terminlərin verilməsində ikidilli lüğətlərlə çoxdilli lüğətlər arasında ciddi fərq yoxdur. Sadəcə olaraq çoxdilli lüğətlərdə, adından da göründüyü kimi, təsnif olunan terminlərin bir neçə dildə ekvivalenti verilir. Bu səpkili lüğətlər əsasən tərtibçidən bacarıq və verilən terminləri tərcümə edəcəyi dilləri bilməyi tələb edir. Bu lüğətlərə rusca-azərbaycanca-ingiliscə-türkcə və digər dillərdə elmin müxtəlif sahələrinə aid olan onlarla terminoloji lüğətləri nümunə kimi göstərə bilərik. Ölkəmizdə çoxdilli lüğətlərin hər birinə aid terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Üçdilli terminoloji lüğətlərdə əsasən terminlər digərlərində olduğu kimi əlifba sırası ilə düzülür. Nümunə olaraq aşağıdakı terminləri göstərə bilərik:

Rus d. вместимость – Azərb. d. tutum – ing. d. Capacity

Rus. d. внеочередной – Azərb. d. növbədən kənar – ing. d. special, extraordinary (6, s. 29).

Çoxdilli terminoloji lüğətlərin mükəmməli izahlı terminoloji lüğətlərdir. Burada hər hansı bir elm sahəsinə aid olan terminin bir neçə dildə ekvivalenti, sonra isə izahı verilir. Fikirimizcə, müasir dövrdə çoxdilli terminoloji lüğətin daha çox inkişaf etmiş növü hesab etmək daha doğru olardı. Məsələn:

Azərb. d. yerin cazibə sahəsi - rus.d. гравитационное поле земли; ing. d. gravitational field of the Earth, fr. d. Champ de gravite de la Terre. Yerlin cazibə və mərkəzdənqaçma qüvvəsi, yerin 1 gün ərzində fırlanması zamanı meydana çıxan, cüzi miqdarda şərtləşdirilmiş güc sahəsi. Ayın və Günəşin cazibə qüvvəsindən və yerin atmosfer kütləsindən asılı olan ağırlıq qüvvəsi. Yerlin cazibə qüvvəsi, ağırlıq qüvvəsinin mümkünlüyü və onun digər törəmələri ilə səciyyələnir (7, s. 702).

Beləliklə, qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, terminoloji lüğətlərin hər bir tipində terminlər müxtəlif üsullarla verilir. Belə bir nəticəyə gəldik ki, terminoloji lüğət tərtib olunarkən və həmin lüğətə terminlər seçilərkən daha çox elmdə aktual olanlar üstünlük təşkil etməlidir. Müasir dövrümüzdə çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşri ilə yanaşı, müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin nəşr olunması daha məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat

1. Kino terminlərinin izahlı müxtəsər lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2014.
2. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: 1965.
3. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası II cild. Bakı: Mütərcim, 2008.
4. Quliyev T., Abdullayev F., Heydərov A. Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti. Bakı: 2012.
5. Hüseynov B.İ., Kişiyev X.F. Telekommunikasiya texnologiyaları ingiliscə-azərbaycanca izahlı terminoloji lüğət. Bakı: Apastroff, 2012.
6. Texniki terminlər lüğəti: rusca-azərbaycanca-ingiliscə. Bakı: 2004.
7. Əliyev A.Ə. Hacıkərimov Q.İ Mahmudova F.D Şirinov Y.R. Azərbaycanca-rusca-ingiliscə-fransızca izahlı geoloji terminlər lüğəti. Bakı: 2006.

З.Ф.Бахманли

Способы и средства передачи терминов в терминографии

Резюме

В данной статье автор рассматривает различные характеристики термина как лингвистического понятия в рамках современного состояния языкознания. Автором также освещаются некоторые вопросы процесса становления терминологии в азербайджанской лингвистике. В статье автор старается выявлять отличительные свойства терминов в фиксированных словарях. В статье автор приходит к выводу, что термин – это специальная языковая единица, которая состоит в системных отношениях с другими себе подобными по статусу языковыми единицами конкретного языка, применяемая для наименования и выражения специального объекта или понятия.

Z.F.Bahmanli

The Means and Methods of Naming the Terms in Terminology

Summary

The author analyses the notion of the term as a linguistic unit in the context of modern linguistics. The creation of terminology and its development in Azerbaijan linguistics, and the various problems of it has been dealt with in the article. The author tries to identify the different features of the terms in the dictionaries which have been used in the article. The author comes to the conclusion that according to its status the term is considered to have some relationship with language units in a concrete language, and it can be used to name concrete objects and notions as a special language unit.

Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2019

T.Z.CABBARLI

e-mail: cabbarliterane@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AVSTRALIYA İNGİLİSCƏSİNDƏ FONEMLƏRİN VARIATİVLİYİ

*Açar sözlər: dialektlər, variant, fonem, tələffüz, intonasiya**Ключевые слова: диалекты, варианты, фонема, произношение, интонация**Key words: dialects, variant, phoneme, pronunciation, intonation*

Bütün canlı dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də regional və sosial amillərin təsirindən yaranan müxtəlif tələffüz formaları vardır. Bu fərqli tələffüz az, yaxud çox sayda kütlə tərəfindən istifadə olunur. Yəni sözlərin bir və ya bir neçə tələffüz forması olduğundan danışanın hansını seçməsi müəyyən amillərdən asılı olur. Bunlara nitqin rəsmilik dərəcəsi, nitqin sürəti, danışanın və dinləyənin bu sürəti qəbuletmə tezliyi və s. daxildir. Bu məqamda tələffüzün asan, tez anlaşılan olması, dinləyici tərəfindən tez qavranılması əsas götürülür (1, s.4). Ümumiyyətlə, tələffüz forması adi, ümumişlək, yaxud az işlənən sözlərin seçilməsindən asılı olaraq da dəyişir. Adi işlək sözlərin tələffüzündə qeyri-formal nitq tərz, az işlənən sözləri dinləyiciyə çatdırarkən səlis, asta nitq (careful pronunciation) tərz üstünlük təşkil edir.

Britaniya, Amerika, Avstraliya, Kanada ingiliscəsi və s. ingilis dilinin milli tələffüz variantlarıdır. Bunları dialekt adlandırmaq olmaz. Dialektlər coğrafi cəhətdən və ərazi baxımından müxtəlif mənbə və əsaslar nəticəsində yerli təsirlərdən, təhsil və sosial əhatə dairəsindən, sinif müxtəlifliyindən birbaşa asılıdır. Bu variantların hər birində müəyyən dialektik xüsusiyyətlər özünü göstərə bilər. Dialekti müəyyən insan kütləsi, yaxud müəyyən ərazi daxilində məskunlaşmış insanlar işləyir. Amerika linqvisti M.Pey qeyd edir ki, hər hansı bir coğrafi ərazidə yaşayan insanların özünəməxsus yeməkləri, geyimləri və adətləri olduğu kimi, özlərinə məxsus dialektləri də vardır. İnsanların zövq və həyat tərz, müxtəlif olduğu kimi, dilləri də müxtəlifdir. Siyasi, iqtisadi və sosial amillər nəticəsində hər hansı bir dialekt millətin “standart dil”inə çevrilə bilər. Bu və ya digər tələffüz qaydaları və normaları da öz növbəsində “standart tələffüz” normalarına çevrilə bilər (3, s.15).

İngilis dilinin milli variantları ümumi cəhətlərə malik olmaqları ilə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də bir-birindən fərqlənirlər. Hər bir milli variant öz işlənmə yerinə, həmçinin öz milli formasına, standart bədii tələffüz xüsusiyyətlərinə, öz dialektləri və ərazi müxtəlifliklərinə görə müəyyən əlamətlərə malik olur. İngilis dilinin milli variantları da müxtəlif regional standartlardan ibarətdir. Bunlar da iki yerə bölünür: regional standart tələffüz və ümumi standart tələffüz. Regional standart tələffüz çoxlu sayda dialektlər əsasında əmələ gəlir. Milli standart tələffüz isə dialektlərin əlaqəsindən asılı olaraq dəyişir. Regional standart milli standartın digər formasıdır. Dilin milli standart variantı regional və dialekt variantlarının məcmusundan ibarətdir. Dilçi alim A.D.Şvaytzerin sözləriylə desək, “milli dil tarixi bir proses kimi iqtisadi və siyasi əsaslara əsaslanan bir millətin mövcudluğudur” (3, s.14; 7, s.132).

Avstraliya ingilis variantı digər milli variantlarla nitq cəhətdən heç də oxşar deyildir. Avstraliya dilçiləri qeyd edirlər ki, yerli dialekt və ya regional standart yoxdur. Avstraliya ingilis variantının əsas tələffüz xüsusiyyətləri ilə Avstraliya dilçilərindən A.G. Mitçell, və A. Delbric məşğul olmuşlar. Onlar belə bir faktı nəzərə çatdırırlar ki, iqlimin nitqin tempinə və intonasiyasına müəyyən təsiri var. Şimalda, soyuq iqlim mühitində yaşayan əhali daha sakit, asta, rəvan nitqə malikdirlər. Amma isti iqlimdə yaşayanlar isə əksinə, daha sürətli, gərgin, coşğun danışığa nitqi ilə fərqlənirlər. Bundan başqa, Avstraliya ingiliscəsinin səs sistemi quruluşuna görə də şəxsdən şəxsə dəyişə bilər. Bu baxımdan bəzi dilçilər avstraliya

ingiliscəsinin əhali arasında geniş istifadə olunan üç variantını qeyd edirlər: 1) məhsuldar Avstraliya ingiliscəsi (danışanın nitq səviyyəsi ilə dəyişə bilən), 2) ümumi Avstraliya ingiliscəsi (75% insanlar tərəfindən işlədilən, radio və televiziya, rəsmi danışıqlar, teatr, kino dili), 3) çox işlənən Avstraliya ingiliscəsi (savadsız, bir qədər qırıq-qırıq səslənən tələffüz) (3, s.15). Digər dilçilər isə sosial amillərin təsirindən kənd və şəhər ləhcəsinə bölünən yerli dialektləri nəzərə çatdırırlar. Qeyd olunur ki, əhalinin əsas hissəsi "Broad Australian", yəni aydın, geniş yayılmış dialektə, müəyyən qismi "General Australian" yəni standart hamı tərəfindən qəbul edilən, müəyyən qismi isə "Cultivated Australian"- savadlı, təhsilli ingilis variantında danışırlar (4).

Belə bir dialoqa nəzər yetirək:

- Knife a samich? – Can I have a sandwich?
- I'll gechwun inn a sec – I'll get you one in a second.
- Emma chisit? –How much is it?
- Attle bee aitninee –That'll be eight ninety.

Bu dialoqa qulaq asanda, tam fərqli bir ingilis variantının şahidi oluruq. Sözlər və ifadələr təhrif olunmuş, qisaldılmış tərzdə deyildiyindən, qulaqda yad səslənməyə səbəb olur.

İngilis dilinin Britaniya variantının fonem sistemində 44 fonem mövcuddur. Bunlardan 20-si sait, 24-ü samit səslərdir. Monoftoqların sayı 10, diftonqoidlər 2, diftonqlar isə 8-dir (5, s.17). Avstraliya ingiliscəsində isə 20 sait fonemdən başqa, genişlənmiş fonem variantlarından istifadə olunur. Bütün mövqələrdə işlənən /ɔ:/ foneminin /o/ variantının (təklidə işləmə bilməyən səsdır), /au/, /aɪ/ fonemlərinin birinci elementi olan /a/ (təklidə işləmə bilməyən) foneminin sözsonu mövqedə açıq hecada işlənməsi, bundan başqa açıq hecada /e/ foneminin işlənməsi şifahi və yazılı nitqdə rast gəldiyimiz dəyişikliklərdəndir. Fonemlər sistemində mövcud olmayan /e:/ fonem variantına yalnız Avstraliya və Yeni Zelandiya ingiliscəsində müşahidə edilir.

Digər bir fərqə dodaqlanan saitlərin tələffüzündə rast gəlirik. Britaniya ingiliscəsində dodaqlanan /ɔ:, ɒ, u:, ʊ, ou/ saitləri dodaqların dairəviləşməsi və azacıq irəli uzanması ilə tələffüz olunduğu halda, Avstraliya ingiliscəsində dodaqlar az gərginləşərək, azacıq irəli uzanma ilə tələffüz olunur, yəni dodaqların fəallığı zəifləyir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, saitlərin artikulyasiyasında burun rezonatorunun fəallığının artması da ancaq Avstraliya ingilis variantında müşahidə olunan tələffüz xüsusiyyətidir. Saitlərin tələffüzündə rast gəlinən fərqləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. /ɪ/ fonemi vurğulu qapalı hecda /i/ kimi /bit/ - /bit/
2. /æ/ - /e/ kimi: /bæt/ - /bet/
3. "ar, ast, ask" və s. hərf birləşmələri /a:/ kimi, bəzən də /a/ kimi:
Car /k a: / (maşın); bəzən /k a / kimi
4. /ɒ/ fonemi /a / kimi; hot /hɒt / (isti) /h a t / kimi:
5. /a:/ fonemi /æ/ ilə əvəz olunur: chance /tʃ a: n s/ (şans) /tʃ æ n s/ kimi:
6. /eɪ/ , /aɪ/ diftonqlarının birinci elementi, yəni nüvəsi /æi/ yaxud /ae / kimi tələffüz olunaraq, Britaniya ingiliscəsindən fərqli tələffüz yaradır. Onlar nüvəni daha gərgin, enerjili; ikinci elementini isə reduksiya olunmuş vəziyyətdə tələffüz edərək, nitqə melodiklik, musiqi çaları qatmış olurlar. Belə bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, /a:/ səsi sözlərdə /æ/ ilə əvəz olunduğu halda , bəzi dildəşyiciləri /æ/ -ni /a: / kimi tələffüz edirlər.

7./i/ foneminin /ə/ (schwa) ilə əvəz olunması (vurğusuz vəziyyətdə, velyar samitlərdən başqa, digər samitlərdən əvvəl) müşahidə olunan faktlardır.

8./iə/ diftonqunun /i:/ ilə həm açıq, həm də qapalı hecda əvəzlənməsi nəzərə çarpır: /iə/ -/ia/ kimi, bəzən də /i: / kimi. Avstraliya ingiliscəsində 13 monoftonqdan istifadə olunur. Bunlar: ʊ-(foot); u:-(goose); ɪ-(hid); e-(dress); ə-(about); æ-(lad); a-(bud); ɒ-(lot); i:- (heat); e:-(bared); 3:-(bird); a:-(start); ɔ:-(north). Diftonqlar isə səkkiz yox, altıdır: ɪə-(near); əo-(mouth); əu-(goat); æi-(face); ae-(price); ɔɪ-(boy) (6).

8. “ary, ery, ory, bury, berry, mony” suffikslərinin köməyi ilə yaranan sözlərdə (necessary, mulberry, matrimony və s.) ya neytral /ə/ səsi, ya da /æ/ səsi işlədilir. Gənc nəslin nümayəndələri /æ/ səsi ilə tələffüz etdikləri halda, yaşlılar daha çox /ə/ səsi ilə tələffüzə üstünlük verirlər. Qərbi Avstraliya variantında orta sıra diftonqu (centring diphthong) /iə/-/ia/ kimi, /eə/-/ea/ kimi tələffüz olunduğu halda, Şərqi Avstraliya variantında monofonqlarla əvəz olunur: /i:/, /e:/

9. Amerikan ingilis variantında olduğu kimi, /a:/- /æ/ səsi ilə dəyişdirilir. Bu hal daha çox /nd, nt, ns, nʃ, mpl/ samit birləşmələrindən qabaq özünü büruzə verir.

Samit səslərə gəldikdə, RP tələffüz xüsusiyyətləri əsas götürülür, yəni qəbul olunmuş tələffüz normasında olduğu kimi səslənir. Yalnız /t/ fonemi amerikan ingiliscəsində olduğu kimi /d/ səsinə yaxın tələffüz olunur. Bu hal /t/ foneminin iki sait arasında işləndiyi sözlərdə müşahidə olunur: letter /l e t ə/ (məktub) əvəzinə /l e d ə r/. Digər bir fərqli tələffüz məqamlarına kipləşən-partlayışlı, yuvaq /t, d/ fonemlərinin allofonik variantlarında rast gəlinir. Demək olar ki, bu iki fonem prevokalik vəziyyətdə (saitdən əvvəl) /r, m, n/ sonorlarından sonra, həmçinin sözsonu mövqedə eyni nəfəsliliklə tələffüz olunur. Ədəbi tələffüz normalarına əsasən “nəfəslilik” (aspiration) yalnız sözün əvvəlində vurğulu mövqedə saitlərdən qabaq işlənən /p, t, k/ səslərində müşahidə olunur (4, s.34). Vurgusuz və sözsonu mövqedə isə nəfəslənmə zəifləyir. Lakin /p, t, k/ samitlərinin nəfəsliliyi /s/ samitindən sonra demək olar ki, tamamilə itir. Amerikan ingiliscəsində olduğu kimi, intervokalik vəziyyətdə (iki sait arasında) alvəlyar (yuvaq) “flapping” avstraliya variantına da xasdır (6). Bəzi dildəşyiciləri /t, d/ fonemlərini /tr, dr/ birləşmələrində yumşaldaraq /tʃr, dʒr/ kimi tələffüz edirlər. /r/ foneminin Britaniya ingiliscəsində olduğu kimi, Avstraliya variantında da “non-rotik” variantı işlədilir. Bu fonemin tələffüzündə az dərəcədə dilin ucunun alt dişlərə tərəf endirilməsi müşahidə olunur (retroflex). Bundan başqa, bitişdirici /r/ (linking), yalançı /r/ (intrusive) variantların işlənməsi də Avstraliya ingiliscəsində rast gəlinən xüsusiyyətlərdir. /r/ səsi /w/ ilə yanaşı gəldikdə bitişik tələffüz olunur. /j/-coalescence hadisəsi-samit birləşmələrinin yumşalması- Avstraliya ingiliscəsində də müşahidə olunur: /tj, dj, sj, zj/ əvəzinə /tʃ-dʒ, j-ʒ/ işlənir. /j/-droppinq (/j/ səsinin düşməsi) /s, z, / fonemlərindən sonra istifadə olunur. /l/ foneminin fərqli tələffüz forması nəzərə çarpır. Sözsonu mövqedə samitdən əvvəl və pauza qarşısında gələn /l/ sait kimi tələffüz olunur (vocalization). Buna səbəb /l/ səsinin həm sait, həm də samit artikulyasiyasına malik olmasıdır. Həmin mövqedə /l/ səsi /u/ səsinə yaxın çalarda tələffüz olunur. Cənubi Avstraliya variantında bu xüsusiyyət daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: milk /m ɪ l k/ əvəzinə /m ɪ u k/.

Ədəbiyyat

1. Jones D. English pronouncing dictionary. Cambridge, 17th ed, 2006.
2. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge, 2009.
3. Shakhbaqova A.D. Varieties of English pronunciation. Moskva, 1982.
4. [https:// rum.wiki](https://rum.wiki).
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Bakı, 2012.
6. [https:// en. mw](https://en.mw).
7. [https:// stud.files.net](https://stud.files.net). Teoreticheskaya fonetika

Т.З.Джаббарлы

Варианты фонем австралийского английского *Резюме*

Данная статья посвящена особенностям произношения австралийского диалекта одного из английских национальных диалектов. Автор попытался анализировать различные варианты гласных и согласных фонем этого диалекта. Социальные факторы, возраст, образование могут влиять на произносительные особенности также даны в статье. В статье также рассматриваются различные австралийские диалекты.

T.Z.Jabbarly

Variants of Phonemes of Australian English
Summary

This article deals with pronunciation peculiarities of one of the national variants of English, Australian English. The author tried to analyse different variants of vowel and consonant phonemes depending on different positions. Social factors, age, education may influence to the pronunciation. Such pronunciation peculiarities are also given in the article. Some Australian dialects are investigated in the given article.

Rəyçi: f.f.d. C.H.Yaqubova

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2019

M.M.CAHANGIRLI*e-mail: Jahangirova@outlook.com***Lənkəran Dövlət Universiteti**

(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

ŞƏXS ADLARININ ƏDƏBİ DİLİN BƏDİİ ÜSLUBUNDA VERİLMƏSİ (C.P.P.Tolkinin “Üzüklər hakimi” trilogiyası əsasında)

*Açar sözlər: şəxs adları, bədii ədəbiyyat, xüsusiyyətlər.**Ключевые слова: имена людей, художественная литература, черты**Key words: personal names, belles-lettres, features*

Əsl şəxs adları əsas adlar qrupuna daxil olub, insana doğulduğu vaxtdan etibarən verilir. Həmin dövrdə də rəsmiləşdirilir. Yer üzündə dinindən, irqindən asılı olmayaraq, hamının əsl adı var. Bir sözlə, adsız insan yoxdur. Əgər şəxs adları təkrar işlənməsəydi, o zaman dünya əhalisinin sayı qədər şəxs adı mövcud olardı. Əsl şəxs adları şərti xarakter daşıyır. Hər kəs öz adı ilə bütün cəmiyyət üzvləri arasında tanınır.

“Ad insanı tanıdır, adla insan vəhdətləşir, birləşir: ad insana, insan ada bağlanır. İnsanın qüvvəsi, qüdrəti ilə ad ucalır. Ona görə də adla insan bir-birinə layiq olmalıdır” (3, s.112). Şəxs adları əsasən, dilin milli imkanları hesabına yaranır, daha çox apelyativ leksikadan törəyir.

L.V.Breeva yazır: “Adlar müəyyən adət və ənənə ilə bağlıdır” (2, s.15). Adqoyma, əsasən, valideynin istək və arzuları ilə bağlı olur. Real həyatda bəzi istisnalar nəzərə almasaq, şəxs adlarında insan şəxsiyyətini təhqir edən, alçaldan xüsusiyyətlər olmamalıdır. Şəxs adları insan xarakteri ilə bağlı deyil, buna görə də xoşa gəlməyən adlardan istənilən zaman imtina etmək olar.

Müasir dövrümüzdə şəxsin adı onun ömrü böyünca mövcud olur. İnsanın vəfatından sonra isə ad yalnız xatirələrdə, yaddaşlarda yaşayır. Mövcud şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərindən ən başlıcası kişi və qadın adlarına bölünməsidir. Adların az bir hissəsini isə kişi və qadın üçün müştərək adlar təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində şəxs adlarının yeri demək olar ki, sabitləşmişdir. Müasir antroponimik sistemimiz familiya + şəxs adı + ata adı quruluşudur.

Ədəbi dilin bədii üslubunun yaranmasında şəxs adlarının özünəməxsus yeri vardır. Şəxs adları fərqləndirməyə, fərdiləşdirməyə xidmət edir. Bədii əsərlərdə isə emosionallıq və ekspressivlik yaratma keyfiyyətinə də malikdir. İ.R.Qalperin şəxs adlarından danışarkən deyir: “Poetik üslubda poetik obrazlılıqla zəngin təsvirlərdə xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri, mifik və fantastik baxışları, mənəviyyəti, əxlaqı, mədəniyyəti, psixologiyası, ictimai-iqtisadi, elmi-fəlsəfi dünyagörüşü, vətənin florası və faunası əbədiləşir və nəsldən-nəslə yadigar qalır, milli-tarixi sərvət kimi qorunub saxlanılır” (7, 5).

Qeyd etdiyimiz fikri bədii üslubda mövcud olan antroponimlərə də şamil etmək yerinə düşərdi. Sənətkar dəqiq, sərrast seçilmiş adlar vasitəsilə elə obrazlar yaradır ki, bu obrazlar həyatı tam qüvvəsi ilə əks etdirir. Adlar obrazı fərdiləşdirir, tipikləşdirir və tanıdır. Bədii üslubda çox zaman adla obraz bir-birinə tamamilə layiq olur.

V.A. Kuxarenko belə qeyd edir: “Şəxs adları müəllifin obraza bəslədiyi rəğbətindən, nifrətindən asılı olmayaraq, bədii dildə obrazın xarakterini, onun daxili dünyasını açır, həm də üslubi yük daşıyır” (5, s.74). Dahi yaradıcı sənətkarlarımızın bədii dilində adlar bəzən poetiklik, bəzən də portretlilik yaratmaq vasitəsinə çevrilir.

Adətən obrazların onomlarından əlavə bədii əsərlərdə digər antroponimlərə də rast gəlmək mümkündür. Belə antroponimlərin az və ya çox dərəcədə özünü göstərən xüsusiyyətləri onları əsərin onomastik leksikasına daxil olan nümunələrə çevirir.

Obrazlara ad verilməsində sənətkar sərbəstdir. Obrazın adlandırılmasında müəyyən tələblər olsa da, surətlərin dilində işlənən antroponimlər həm əsərin ideyası, süjet xətti ilə, həm də onların mənəvi və zahiri xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan bədii əsərlərdə mövcud olan antroponimləri vəzifəsinə görə iki qrupa bölmək məqsədəuyğundur:

1) bədii əsərlərdə iştirak edən obrazlara verilmiş şəxs adları, ləqəblər, titullar, ata adları, soyadlar aktiv antroponimlər;

2) ideyanın, süjet xəttinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bədii əsərlərdə bir obraz kimi iştirak etməyən, yalnız personajların dilində yada salınan, xatırlanan şəxs adları, ata adları, ləqəblər, təxəllüslər, soyadlar isə passiv antroponimlərdir.

Passiv fonda daxil olmuş adlara “poetik onomastika” nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda hər birinin əsərin onomastik sistemində öz yeri, vəzifəsi və funksiyası olduğunu görmək olar.

Hər hansı bir əsərdə obrazlara həm ənənəvi adlar, həm də yazıçılar tərəfindən yaranan – uydurulmuş adlar verilə bilər. Ənənəvi adlar qeyd etdiyimiz kimi, adətən zamanın tələbinə uyğun olaraq verilir. Ənənəvi adlarda millilik və tarixilik prinsipi əsas götürülür. Uydurulmuş adlar isə ləqəblərə bənzəyir, yəni yazıçı tərəfindən uydurulmuş adlar obrazın mənəviyyatına, xarakterinə, xarici görünüşünə, fiziki qüsurlarına və digər bir cəhətinə uyğun olaraq verilir.

N.V. Pelevina yazır: “Satirik əsərlərdə obrazların adı çox zaman bədii əsərlərin başqa növlərindən fərqlənir. Satirik əsərlərdə surətin xarakterinə uyğun adlar seçilir. Çox zaman müəllif müəyyən adları özü qondarır” (6, s.34). Bununla belə, personajların adlarının lüğəvi mənasının həmişə surətin işi və ya əməli ilə eyni olduğunu göstərmək düzgün olmaz. XIX əsrin ikinci yarısında bədii üslubda mövcud olan şəxs adları ənənəvi xarakter daşısa da, çox zaman obrazın xarakteri ilə bağlı olub üslubi xüsusiyyətə də malik olurdu.

Əsərlərdə işlədilmiş adlara bu gün də - yəni XXI əsrin əvvəllərində belə, rast gəlmək mümkündür. Hal-hazırda öz müasirliyini itirən bu antroponimlərin bəziləri dini etiqadla bağlı olaraq, bəziləri isə ulu nəslə hörmət əlaməti olaraq xalq arasında işlənməkdədir.

Bədii əsərdə personajların adlarının lüğəvi mənası surəti səciyyələndirir, onun əməli ilə eyni olur, şəxs adı ilə obrazın xarakteri arasında əlaqə yaranır. Əsərin maraqlı oxunmasını təmin edən bədii üsullardan biri də obrazın adının onun əsas ruhu ilə bağlı olmasıdır, yəni personajın adı bədii dildə üslubi keyfiyyətə malik olur. “Tədqiqatlarda XVII əsrdə bədii dildə işlədilmiş antroponimlər iki yerə bölünmüşdür ki, bunlardan biri obrazı xarakterizə edən adlardır” (4, s.71).

Fantaziya janrında yazılmış C.P.P.Tolkinin “Üzüklər hakimi” trilogiyasında müəllif fantaziyası ilə yaradılan tayfa və xalqların personajlarının dəqiq identifikasiyasına ehtiyacı duyulur. Hobbitlər və Rohananın atlılarının insan adlarının sistemaltlarında əsas parametrlər adın daxili formasının mövcudluğundan ibarətdir. Hobbitlərin adlarının mənaları müasir oxucu üçün aydındır, çünki onlar ingilis dilinin müasir sözlərindən ibarətdir, məsələn: Bracegirdle, Longhole, Proudfoot, Goodbody, Baggins, Chubb, Grubb, Hornblower, Burrow, Boffin və s. (8).

Rohananın atlıların adlarının mənası isə müasir ingilis dilində çətin başa düşülür, çünki müəllif onları yaradarkən qədim ingilis dilindən istifadə etmiş, məsələn: Eorl, Theoden, Thengel, Eowin, Eomund, Eothain (8)

Tolkin tərəfindən yaradılan Ortatorpaq cırtdan, elf və orqlar ölkəsində yayılmış Hondora əhalisinin adları və digər xalqların adları onların səslənmə müqayisəsi əsasında yaradılmışdır. Bu personajların adlarının daha dəqiq öyrənilməsi üçün biz fonestemika, fonotaktika və psixolinqvistik sahəsində yazılmış əsərlərə nəzər saldıq. Elf, cırtdan və Hondora əhalisinin adlarının təhlili göstərdi ki, onlar konkret xalqlara xas olan birləşmələrin bir sıra sait və sonor səslərdən ibarətdir, məsələn: Elrond, Galad, Elladan, Erestor, Legolas və s. (elflər), Ori, Nori, Gimli, Torin və s. (cırtdanlar), Denethor, Boromir, Faramir, Benrodir, Galamir və s. (insanlar) (8).

Belə səslərin çoxuna vərdiş etmiş müasir ingilis oxucusunun eşitmə qabiliyyəti bu cür “aydın olmayan” adları asanlıqla qəbul edir. Orqların adları isə, əksinə, daha uzaq səslənir,

çünki bir çox boğaz səslərinin cingiltili və səqli saitləridən ibarətdir, məslən: Shagrat, Lugdush, Grishnakh, Gorbag, Ugluk və s (8).

Aydın ki, fantaziya janrında xüsusi adlar sisteminin ümumi anlamında, xüsusi adlar real onomastika və müəllif tərəfindən yaradılan fantaziya invariant-konstruktordan ibarətdir.

Transpozisiya üsulunda tarixilik əsas götürülür. Transpozisiya ondan ibarətdir ki, müxtəlif dillərdə formaca fərqlənən, amma ümumi linqvistik mənşəyə malik olan xüsusi adlar bir-birinin tərcüməsində istifadə olunur. Transpozisiya üsulundan tarixi adların, İncil ilə bağlı adların, eləcə də monarxların adlarının tərcüməsində istifadə olunur.

Onlar vaxtilə yazılış və oxunuşlarından fərqli şəkildə rus dilinə köçürülmüş, sonra da həmin şəkildə Azərbaycan dilinə keçmişdir, məslən: Charles – Karl, George – Georq, William – Vilhelm, James – Yakov.

Bilirik ki, İncildə adları çəkilən bir sıra adlar müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə verilir, məslən: Mary – Maria – Məryəm, Jesus – İisus – İsa, Abraham – Avraam – İbrahim, Moses – Moisey – Musa, Yozef – Djozef – Yusif, Jacob – Yakob – Yaqub və s. Hətta müxtəlif dillərdə eyni mənə daşıyan adlar var: Allahverdi – Theodore – Boqdan – Fedor və s.

İngilis dilindən bu cür adları tərcümə edərkən İncildəki adları adi adamların adları ilə eyniləşdirmək olmaz. Kalka tərcümə dilində bilavasitə uyğunluğu olmayan dil vahidləri üçün tətbiq edilir. Kalkaetmə söz və ya ifadələrin tərkib hissələrinin tərcümə edilən dilin uyğun elementləri ilə çevirilməsi zamanı söz və ya söz birləşmələrinin səs tərkibinin deyil, kombinator tərkibinin yenidən əks etdirilməsidir. Bədii tərcümədə, ümumiyyətlə, tərcümədə milli özünəməxsusluğun daşıyıcısı olan xüsusi adların əhəmiyyəti böyükdür. Şübhəsiz, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümələr zamanı tərcümə mətnindəki xüsusi adların verilməsində yuxarıda bəhs olunan tərcümə metodlarından ya ayrılmaqla, ya da onların kombinasiyasından istifadə olunur. Ancaq bu yolla Azərbaycan xüsusi adları Qərb oxucusuna və ingilis xüsusi adları Azərbaycan oxucusuna çatdırılır.

Məlum olmayan xüsusi adların çox vaxt orijinaldakı çaları əks etdirməsi, anlaşılmazlıq yaratmaması üçün bəzən izahata ehtiyacı olur. Bəzi tərcüməçilər bu üsuldən istifadə edir, bəziləri isə buna əhəmiyyət vermirlər. Fikrimizcə, tərcümədə, xüsusilə bədii tərcümədə konkret mənə çaları yaradılmasına xidmət edən xüsusi adların müəyyən hallarda şərh edilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı: Nurlan, 2004, 340 s
2. Бреева Л.В., Бутенко А.А. Лексико-стилистические трансформации при переводе. М.: Просвещение, 1999, 215 с.
3. Ивашкин М.П., Сдобников В.В., Селяев А.В. Практикум по стилистике английского языка. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2002, 197 с.
4. Кунин А.В. О переводе английских фразеологизмов в англо-русском фразеологическом словаре. М.: Мост, 2001, 320 с.
5. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. М.: Просвещение, 1988, 192 с.
6. Пелевина Н.Ф. Стилистический анализ художественного текста. Л.: Просвещение, 1980, 270 с.
7. Galperin L.R. Stylistics. Moscow: Higher School Publishing House, 1971, 344 p.
8. Tolkien John Ronald Reuel. Lord of the Rings. Boston: Houghton Mifflin, 1978, 1100 p.

М.М.Джахангирли

Имена человека в художественном стиле литературного языка

Резюме

Данная статья посвящена исследованию личных имен в художественной литературе. Настоящие личные имена входят в группу основных имен и дается каждому человеку с рождения и в то же время регистрируется. Независимо от религии и расы у каждого человека есть

имя, нет человека без имени. Если бы личные имена не использовались повторно, то количество личных имен приравнилось бы к числу людей, проживающих на земле. Настоящие личные имена носят относительный характер. Каждый человек знаменит своим именем среди других членов общества.

M.M.Jahangirli

Giving the Personals Names in the Artistic Style of the Literary Language

Summary

The article deals with the issue of the use of proper names in an artistic literature. Proper names that are included into main name groups are given to a person since birth and registered in time. Regardless the religion, race in the world everyone has his\her name, there is no person without name. If proper names are not used repeatedly, then there will be the same number of names as the world population's. Proper names have a relative character. Everyone is known by his name among other members of the society.

Rəyçi: dos. A.İ.İsmaylova

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2019

Z.M.CAHANGIRLI*e-mail: zabita.jahangirli@outlook.com***Lənkəran Dövlət Universiteti**

(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

İNGİLİS DİLÇİLİYİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

*Açar sözlər: semantika, rəng, rəng adı, məna qrupu, məna çaları, çoxmənalılıq.**Ключевые слова: семантика, цвет, название цвета, смысловая группа, тень значения, многозначность.**Key words: semantics, color, color name, meaning group, shade of meaning, polysemy.*

İngilis dili zəngin və rəngarəng semantik sistemə malikdir. İngilis dilinin leksik sistemi ilə tanışlıq ingilis dili sözlərinin leksik mənalılarının əsas tiplərini, onların struktur-semantik bölgülərini dərk etməyə şərait yaradır. Deməli, leksika bu və ya digər dildə sözlərin sadəcə toplusu olmayıb, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dil faktlarının müəyyən sistemidir. Leksik sistem öz ifadəsini eyni və ya müxtəlif sözlərin müxtəlif mənalılarında tapır. Müxtəlif məna qruplarında birləşən sözlər bir-birinə yazılışına, tələffüzünə, məna sahəsinə, işlədilməsinə görə uyğun gəlməlidir. Leksikada sözlərin məna qrupları mikrosistemdir. Eyni köklü mənaca müxtəlif qohum sözlərin qrupu, ilkin sözlə ondan törəyən sözlər, sinonim və antonimlər leksik sistemin mikrosistemləridir.

Leksik sistem daxilində ən vacib söz qruplarından biri leksik-semantik qruplardır. Burada ümumi qrammatik mənadan başqa kiçik bir ümumi məna bildirən, bir nitq hissəsinə aid olan sözlər birləşə bilir, məsələn, rəng bildirən sifətlər (*black, blue, red, pink*), ölçü bildirən sifətlər (*small, big, long, short*), təfəkkürlə bağlı feillər (*to think, to understand, to mean*) və s.

İstənilən leksik-semantik qrupdakı sözlərin əsas paradigmatik cəhəti odur ki, onların mənasında bir əsas leksik məna var, həmin məna o qrupun məna əsasını təşkil edir.

Ətrafımıza nəzər saldıqda konkret əşya və hadisələrin sonsuz sayda olduğunu görürük. Amma bunları ifadə etmək üçün heç bir dil həqiqi mənalı sözlərlə ötürə bilməz. Çünki ən zəngin dilin belə ətraf aləmin bütün müxtəlifliyini əhatə edə biləcək söz ehtiyatı yoxdur. Bu zərurət nəticəsində dilin daxili inkişafı ilə bağlı olan hadisə-çoxmənalılıq hadisəsi əmələ gəlir. Dildə sözlərin çoxmənalılıq ifadə etməsi, əsasən, onun məcazi mənaya keçməsi ilə əlaqədar olur. Belə ki söz məcazi mənada işlənərkən onun əsas mənasından yeni xüsusi məna çalarlığı yaranır və həmin söz məcazilik əsasında başqa-başqa mənalı bildirildikcə onun mənalı çoxalır və çoxmənalı sözə çevrilir. Söz çoxmənalı olduqda onun ilkin əsas mənası sabit qalır. Başqa sözlə, çoxmənalı sözün mənası və ya semantik variantları sözdaxili semantik paradigma yaradır. Çünki onlar həm bir-biri ilə əlaqədardır, həm də bir-birindən fərqlənir (3, s.29). Çoxmənalılıq yaradan söz qruplarına daha çox insanın bədən üzvləri ilə bağlı sözləri misal göstərmək olar, *hand (əl), foot (ayaq), head (baş), face (üz), leg (qıç), tongue (dil), eye (göz)*, və s.

Dildə çoxmənalılıq yaradan kiçik bir ümumi məna bildirərək bir nitq hissəsinə aid olan sözlər qrupuna rəng bildirən sözlər (*black, blue, red, pink*) qrupunu da aid etmək olar. Dildə mövcud olan rəng bildirən sözlər müəyyən semantik məna daşımaqla, öz polisemantikliyi ilə də seçilir. Lakin rənglərlə bağlı əmələ gələn növbəti mənalı öz ilkin mənalılarını itirmir. Rəng adlarının semantik sahəsinə həm neqativ, həm də pozitiv komponentlərin hər ikisi daxildir.

“İngilis dili rəngarəng dildir” deyimi mövcuddur. Bu o deməkdir ki, rənglər özünü bütün incəlikləri və məna çalarları ilə ingilis dilində mövcud olan frazeoloji birləşmələrdə, atalar sözləri və deyimlərdə göstərir. İnsan kimi bizim çox inkişaf etmiş görmə hissimiz vardır, bu da dildə özünü rənglər vasitəsilə əks etdirə bilir. Rənglər bizim təfəkkürümüzdə gördüyümüz

ilkin mənələrindən başqa, müxtəlif mənə çalarları yaradır. İnsanlar çox vaxt öz fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün rənglərdən istifadə edirlər. Müxtəlif nümunə və tərkiblərdə ifadə olunan rənglər və onların çalarları müqayisə və metaforalarda geniş şəkildə işlənir. Rəng simvolizmi kontekst daxilində rəngi bildirmək üçün müxtəlif üsullarla ifadə olunur. Rəng simvolizmi rənglərdən ənənəvi, mədəni, sosial və dini ideya, məhfum və hissləri əks etdirmək üçün işlənir. Rənglər birləşmə yaradaraq müxtəlif mənə çalarları ilə bağlı ola bilər.

İngilis sözlərinin əksəriyyətinin bir neçə mənaya malik olması, bu aspektdən ingilis dilinin ən tipik təbii dillərdən hesab edilməsinə gətirib çıxardır. İfadənin mənası onun və eyni dilə xas olan digər ifadələrin arasında mövcud olan mənə əlaqələrinin toplusu kimi müəyyən-ləşə bilər. Mənə, ilk növbədə, sözdaxili və dildaxili məsələdir, yəni bir leksik vahidin və eyni dilə aid olan bir və ya daha çox leksik vahidlərin arasındakı mövcud olan əlaqələr deməkdir. Burada belə demək olar ki, mənə dil sistemində dil daxildir.

Nümunə olaraq əksər dillərdə əsas rənglərdən biri sayılan *black (qara)* rənginin ilkin mənasını daşdığı ifadələrə və onun əmələ gətirdiyi digər semantik variantlara nəzər sala-
Black (qara) rəngin ingilis dilçiliyinin frazeoloji fikir dünyasında üstünlük təşkil etdiyi aşkar edilmişdir. *Black (qara)* sözü ilkin mənasında *qara, tünd, tutqun, qaranlıq, çirkli* kimi mənə-ləri daşıyır, yəni daha çox mənfi, neqativ çalarlar daşıyır. Məsələn: *a black car- qara maşın, black coffee- tünd qəhvə, black hands- çirkli əllər* və s.

Black (qara) rəng bildirən sözü çoxlu frazeoloji ifadələrdə də istifadə olunur, həmin ifadələrin sözdaxili məsələyə əsaslanan leksik mənələrini araşdırmaqla onların semantik təhli-linə nəzər sala-
q:

Black sheep-üz qarası; Black death- qara ölüm, vəba; Turn black- rəngi qaralmaq; An accident black spot- çox qəza olan yer; Black art- cadu; Black book- qara siyahıdakıların qeyd olunduğu kitab; Black destiny- qara yazı; Black news- qara xəbər; Black frost- kəskin soyuq; Black magic- qara cadu; Black money- çirkli pul; Black widow- zəhərli hörümçək; Go black- gözləri qaralmaq; As black as raven- pis niyyətli; Be in black mood- pis əhvalda olmaq; (10, s. 114-115)

Bu ifadələrdən "*black sheep-üz qarası*" ifadəsini təhlil edək, "*sheep*" sözünün modifi-katoru olan "*black (qara)*" əslində rəng mənası daşımır, o, ifadəyə mənfi, neqativ mənə çaları qatır. Bunu digər ifadələrdə də görə bilərik. Ümumiyyətlə, bütün qeyd etdiyimiz *black (qara)* sözünün yaratdığı frazeoloji birləşmələrin leksik mənasına nəzər salsaq, ifadələrin əksəriyyə-tində *black (qara)* sözünün rəng kimi işlənmədiyini görürük, *black (qara)* sözü birləşmələrə mənfi, neqativ, xoşagəlməz mənə çalarları qatmışdır, lakin qeyd etdiyimiz həmin çalarlar *black (qara)* sözünün ilkin mənası ilə əlaqəsini itirmir. Biz bu rəngi düşünəndə ağılımıza gələn ilkin mənələr *qara, pis, xəstəlik, qeyri-rəsmilik, qəmginlik, tutqunluq, qorxu, neqativlik* kimi mənələr olur və həmin ifadələrdə də bunu görürük. Burada *black (qara)* sözünün ilkin mənası və semantik variantları sözdaxili paradiqma yaratmışdır. Çünki onlar bir tərəfdən bir-birilə əlaqədardır, yəni forma və mənaca oxşardır, digər tərəfdən bir-birindən fərqlənir. Deməli, *black (qara)* sözü ilkin rəng mənasını vermədiyi bütün bu frazeoloji birləşmələrdə poliseman-tiklik yaratmışdır. Qeyd edə bilərik ki, çoxmənalı leksemlərin əlaqədar mənələrinə istinad edərkən, bu, müzakirə obyektini olan bir sinxron proses kimi metaforik genişlənmədir.

Başqa bir əsas rəngin, *white (ağ)* rəngin semantik təhlilinə nəzər sala-
White sözünün ilkin mənələri *ağ, qarın təmiz rəngi, solğun, təzə süd rəngi, yumurtanın ağ rəngi, gözün ağ hissəsinin rəngi* və s. kimi göstərilir. Məsələn: *white bread- ağ çörək, white paper- ağ kağız, white wine- ağ şərab, a white car- ağ maşın, və s.*

White (ağ) rəng frazeoloji birləşmələr daxilində ilkin mənasından başqa, digər mənə çalarları da daşıya bilər. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

White-bread town- adi və ənənəvi şəhər; White elephant- lazımsız şey; White flag- ağ bayraq, təslim olmanı bildirən bayraq; White hope- ümid vəd edən; White lie- ağ, yəni məsum

yalan; *White noise*- xoşagəlməz səs; *Get white*- qorxudan ağarmaq; *Show the white feather*- gözü qorxmaq; *Stand in a white sheet*- qorxudan etiraf etmək.

Bu rəngi ağılmızdan keçirən zaman ağ rəngdən savayı, təfəkkürümüzdə *adilik*, *qorxu*, *qorxaqlıq*, *qorxudan rəngi qaçmış*, *təslim olmuş* kimi mənalar canlanır. Yuxarıda qeyd edilmiş ifadələrdə biz həmin mənə çalarlarının daşındığı ifadələri görə bilirik. Deməli, *white* (ağ) rəngi bu ifadələrdə ilkin mənası ilə əlaqəli olan semantik variantlar yaratmaqla, öz polisemantikliyi ilə seçilir. Bu ifadələrdən bəzilərinin mənşəyinə diqqət yetirsək, həmin ifadəni yaradan məhfumun da əslində ağ rənglə əlaqəli olduğunu görə bilirik. Məsələn, *a white elephant*- *lazımsız şey* ifadəsi Taylandda yaşanmış bir hekayədən yaranmışdır. Bir kral birinə xoşlamadığı bir bahalı və nadir sayılan ağ fil hədiyyə edir. Həmin şəxs bütün pulunu o nadir ağ filin baxımına sərf edir. Həmin vaxtdan *a white elephant*-*ağ fil* ifadəsi *lazımsız əşya* mənasında işlənməkdədir. (10, s. 1477)

Son illərdə rəng adları barəsindəki müzakirələr relyativist və universalist məsələlər üzərindən diqqət mərkəzində olmuşdur. Relyativistlər, yəni nitq icmalarının görünən rəng aralığını özlərinin bölüşdürə bildiyi fikirlərə riayət edən tədqiqatçılar əvvəlcə ABŞ-da Uorf və Sapir tərəfindən idarə olundular, son illərdə isə Lenneberg və Roş-Hayder və Avropada əsasən Bonn məktəbinin dilçiləri, xüsusilə də Ueysqerber və Qiper tərəfindən idarə olunmaqdadır. Universalistlər, Key, Berlin və Makdaniel, konseptualist dilçilər arasında isə Uierz-bika tərəfindən daha yaxşı nümayiş olunmuşdur. Onların nəzəriyyələri avropalı şərhçilər tərəfindən geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur, onların arasında Liç və Zolinqer qeyd edilə bilər. (11, s. 13)

Rəng terminləri, yaxud rəng adlarına linqvistik nöqteyi-nəzərdən baxdıqda, vurğulanmalıdır ki, amerikalı rəng terminləri tədqiqatçılarının hər iki qrupu, yəni relyativist və universalistlər tədqiqatlarını dilçilik məsələləri üzərindən daha çox antropoloji baxımdan aparmışlar. Oxşar olaraq, Zolinqerin arqumentləri qeyri-dilçilik səbəblərə, yəni daha çox kimyəvi və psixoloji əsaslara dayanır. Berlin və Key, ingilis dilində yazmaqla və “əsas rəng terminləri” üçün ingilis rəng adlarından istifadə etməklə, ümumiyyətlə, bu terminlərin monoleksemik olduğunu iddia edirlər ki, onların əhəmiyyəti başqa bir terminin tərkibinə daxil edilmir və onların tətbiqi obyektlərin dar sinfi ilə məhdudlaşmır. Onların adlandırdığı “rəng semantikasi” adların qısa siyahısından ibarətdir. Berlin və Keylə bu siyahı on bir termini əhatə edir:

White (ağ), *black* (qara), *red* (qırmızı), *yellow* (sarı), *green* (yaşıl), *blue* (mavi), *brown* (qəhvəyi), *purple* (bənövşəyi), *pink* (çəhrayı), *orange* (narıncı), *grey* (boz).

Metodik olaraq Lenneberg və Roş-Hayder kimi relyativistlər və Berlin və Key kimi universalistlərin metodları arasında kiçik fərqlər vardır. Hər iki qrup hansı qisimləri xəbər qaynaqları birinci seçdiyini, hansı qisimlərin vahidlər kimi qruplaşa bildiyini, nə qədər vahid görünən rəng aralığını bölmək üçün tələb olduğunu, hər hansı bir rəngin mərkəzi və ya kənardakı sahəsinin xəbər qaynağı tərəfindən daha çox, yaxud daha erkən diqqət alıb almadığını aşkar etməyə çalışır. Relyativistlər, ümumiyyətlə, öz nəticələrini ingilis, fransız və rus dili kimi yaxşı tanınan dillərdə mövcud rəng adları ilə təsnifatlaşdırırlar. Universalistlər də eyni üsulla inkişaf etmiş dillərdə fəaliyyət göstərirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, sadəcə bir neçə rəng termininin bütün görünən rəng davamlılığının əhatə etdiyi nitq icmalarının rəng terminləri əsas məsələ olduqda bu terminlərin inkişaf etmiş dillərin rəng terminləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, Yeni Qvineyadakı Dani dilində yalnız iki, yaxud üç rəng termini vardır ki, əsasən *black* (qara) və *white* (ağ), *white* (ağ) və *red* (qırmızı), bu da yalnız istinad edilən rəng davamlılığının sahələrinə bir yaxınlaşma ola bilər. Zolinqer (1980) öz məqaləsinə öyrədici bir sorğu daxil etmişdir, yenə də nəzərə alınmalıdır ki, ingilis rəng sözləri yerli rəng adları ilə bərabər tutulmaq üçün istifadə olunduqda, ən azından, yerli terminlərin mərkəzi sahələrinə istinad edildikdə onlar onların sərhədi haqqında, yaxud rəng ardıcılığının nə qədər onları əhatə etdiyi haqqında nəsə demirlər. Onlar əsas rəng terminlərini İngiltərə və Fransa kimi inkişaf etmiş yüksək sivilizasiyalara bağlamışlar. Berlin və Keyin fərziyyəsini prinsipcə qəbul

edən tədqiqatçılar inanırlar ki, yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətlərdə, məsələn rus mədəniyyətində rəng ardıcılığını hissələrə bölmək üçün on iki əsas rəng termini vardır.

Relyativist, yaxud universalist yanaşmanı təqdim edən tədqiqatçıların əksinə olaraq, rəng və rəng adları ilə bağlı kitabların müəllifləri hesab edirlər ki, rənglərin adlandırılması tamamilə sərbəst, qurulmamış və hər hansı bir sistematik əsas prinsipi olmayandır. Onların fikrincə, rəng adlarının sayı məhdudiyyətsizdir və müəyyən dərəcədə qeyri-sabitdir. Demək olar ki, hər gün və həyatın çox hissəsində yeni terminlər yaradılır. Əlbəttə, bunlar yeni ilkin və ya əsas rəng adları deyildir. Rəng adları üzərində araşdırma apara yazıçılar əsas rəng adlarından daha çox rəng adları ilə maraqlanırlar. Bunlara nümunə olaraq Kornrap və Uanskeri (1978) göstərmək olar ki, onlar rənglər haqqındakı stolüstü kitablarında yazırlar:

İnsanlar normal görmə ilə hər şeyi rənglərdə görürlər; onların gözləri obyektlərin səthlərindən əks olunan işığı hamısı “white (ağ)”dan ayrılan rənglər kimi qəbul edir. Obyektlərin rəngləri saysızdır. Tədqiqat “neutral white (neytral ağ)”, “black (qara)”, “grey (boz)” və bütün fərqli rəng tonları arasında on milyon rəng dəyişikliklərini adlandırmışdır. (11, s.21)

Relyativist və universalistlər ümumiyyətlə öz tədqiqatlarını və arqumentlərini üç, yaxud altı, yaxud on bir, on iki rəng terminlərinə qədər məhdudlaşdırırlar. Rəng kitabçalarının və rəng lüğətlərinin müəllifləri yüzlərlə və minlərə rəng adları ilə çalışırlar. Onların əsas problemi bu müxəlif ad, yaxud terminlərin xəzinəsində müəyyən bir sıra qurmaqdır. Əsasən Harisonun (1973, Preface) nəzəriyyəsində ən gərəkli şey rəng adlarının təbiətidir: rəngin qavranması xarici amillərlə müəyyənləşmir, bundan əlavə, istənilən fərd rəng qavramasını təsvir etmək üçün müəyyən leksemləri istifadə etməyi öyrənməlidir.

Kelli və Cud (1976) rəng adları kimi xidmət edən çox geniş sayda morfemləri tərtib etmişlər. Bu, istənilən sözün rəng adı kimi işləmə bilməsi təəssüratını yaradır. Rəng adları kimi işlənən morfemlərin danışana, yaxud dinləyəne tanımağı asanlaşdıran bu və ya digər şəkildə komponenti olmalıdır, yaxud da o, eyham və ya məna yolu ilə rəng anlayışını qurmağa icazə verməlidir. Rənglər tez-tez insanın şüuruna zidd cütlüklər kimi gəlir, məsələn, insanın üzündəki kədər *“white (ağ)”* rəng ilə təsvir etmək olar. İngilislər bu idiomu gözəl bilirlər: *to be green with envy- çox qısqanmaq, paxıllıq etmək*, bu idiom insanın üzündəki həssədi, paxıllığı *“green (yaşıl)”* rəng ilə təsvir etmək üçün işlədilir.

Gördüyümüz kimi, qədim dövrdən bugünümə qədər rənglərin müxtəlif yönərdən tədqiqi aparılmışdır və aparılmaqdadır. Rənglər insan təfəkkürü ilə ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirdiyi üçün onların araşdırılması problemi hər zaman aktualdır. Əldə etdiyimiz əsas nəticə odur ki, rənglər bir dil sisteminin açıqlığı fenomenini nümayiş etdirirlər, onların sayı məhdudiyyətsizdir və rənglərin ifadələrdə yaratdığı digər semantik çaralar onların ilkin əsas mənası ilə əlaqəsini itirmir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
2. Babayev A.M.. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992.
3. Həsənov H.Ə.. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008.
7. И.В.Арнольд. Лексикология современного английского языка. Москва, 1973.
8. Layons Con. Linqvistik Semantika: Giriş. Bakı, 2004.
9. Palmer F.R. Semantics. A New Outline. Moscow, 1982.
10. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press, 2000.
11. Wyler S. Colour and Language. Colour Terms in English. Narr, 1992.
12. <https://en.wikipedia.org/wiki>.

З.М.Джахангирли

Проблемы исследования слов, обозначающих цвета в английской лингвистике

Резюме

Следует отметить, что изучение цветов, связанных с семасиологией как отрасль языка, всегда было актуальным. Как мы видели, с древних времен до наших дней различные аспекты цветов обозначения были исследованы. Потому что цвета представляют взаимодействие среды и языка с мыслью. Исторические и современные мысли об английском языке были написаны, и традиционные, и современные теории и концептуальные основы в системах цветов были изучены. Поскольку цвета отражают взаимодействие окружающей среды с человеческим мышлением, проблема их исследования всегда была актуальной.

Z.M.Jahangirli

Investigation Problems of Words Denoting Colours in English Linguistics

Summary

It should be noted that the study of colours connected with semasiology as a branch of a language has always been actual. As we have seen, from the ancient times to the present day, various aspects of colors have been investigated and carried out. Because colours represent the interaction of environment and language with thought. Historical and contemporary thoughts on English have been written and traditional and contemporary theories and conceptual foundations in colours systems have been studied. Since the colours reflect the interaction of the environment with human thinking, the problem of their investigation has always been relevant.

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.M.Tahirov

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2019

N.CANİZADƏ

e-mail: canizadenermin@gmail.com

Lənkəran Dövlət Universiteti

(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

İNGİLİS DİLİNDƏ SUAL FUNKSİYASI*Açar sözlər: sual və sual cümləsi, sual cümlələrinin növləri, sual sözlərinin omonim xüsusiyyəti**Ключевые слова: вопрос и вопросительное предложение, типы вопросов, особенности омонимии вопросительных слов**Key words: question and interrogative sentence, the types of interrogative sentences, the homonymous feature of interrogative words*

Cümlələr təsnifatına görə iki prinsipə əsaslanır: 1) sözün məqsədinə görə; 2) strukturuna və ya quruluşuna görə.

Sözün məqsədinə görə cümlələr istər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində dörd növdə olur: **1) nəqli cümlələr; 2) sual cümlələri; 3) əmr cümlələri; 4) nida cümlələri.**

Bu cümlə növlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda danışanın nitqində özünəməxsus qaydaları vardır. Məsələn, biz danışarkən əmr cümləsini nəqli cümlə kimi istifadə etsək, bu zaman o, "əmr" funksiyasını itirəcək və ya sual cümləsini nəqli cümlə kimi istifadə etsək, bu zamansa o, "sual" funksiyasını itirmiş olacaq. Biz cümlə növləri haqqında həm məktəbdə, həm də universitetdə kifayət qədər öyrənmişik.

Sual cümlələri nitqimizdə bilmədiklərimizi öyrənmək və ya şübhə doğuran məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə istifadə olunur. Sual cümlələri təkcə ingilis dilində deyil, bütün dünya dillərində insanlar tərəfindən demək olar ki, hər gün istifadə olunur.

Sual cümlələri zamanından, məkanından asılı olmayaraq istənilən vaxt istifadə oluna bilər. Lakin qrammatik formasına görə ingilis dilindəki sual cümlələri həm Azərbaycan dilindəki, həm də ölkəmizdə geniş miqyasda danışılan rus dilindəki sual cümlələrindən fərqlənir. Məsələn,

1. Azərbaycan dilində: *Sən Bakıda yaşayırsan?***2. rus dilində:** *Ты живёшь в Баку?***3. ingilis dilində:** *Do you live in Baku?*

Hər üç cümləyə diqqətlə fikir versək, görürük ki, ingilis dilindən başqa digər iki dildə sual cümləsi sonuna sadəcə sual işarəsi əlavə etməklə düzəlib, yəni bu cümlənin formasını yazılışa görə nəqli cümlədən fərqləndirən sadəcə cümlənin sonundakı sual işarəsidir. Lakin ingilis dilində sual cümləsi nəqli cümlədən iki qrammatik göstəriciyə görə fərqlənir, bunlardan birincisi, cümlənin sonundakı sual işarəsi, ikincisi, bir çox köməkçi feillərin mübtədanın əvvəlinə keçməsidir. Nəinki köməkçi feillər, hətta yarımköməkçi feillər, modal feillər də sual cümləsində mübtədanın qarşısına keçir.

Qeyd: Müasir ingilis dilində, xüsusən, danışq dilində, bəzən sintaktik quruluş baxımından nəqli cümlədən fərqlənməyən sual cümlələri işlənir. Bu növ cümlələrin də sonunda sual işarəsi qoyulur, məsələn: *You won't go back to your wife? I said at last. (Maugham). "You know her, at any rate, I suppose?" (Wilde) (1, s. 451).*

Sual cümləsi hər an, hər yerdə, hər formada və ya tərzdə, fərqli situasiyada verilə bilər. Bildiyimiz kimi, sual cümlələri təsdiq və inkar formada ola bilər. İngilis dilində inkar forma həm qısaldılmış "n't", "not" inkar hissəcikləri, həm də zərfin təkrarlılıq mənasına daxil olan "never" sözü ilə düzəlib.

İngilis dilçisi Randolf Quirkə görə, inkar sual cümlələri, xüsusilə də ümumi sual cümlələri (General questions & Yes/No questions) bir çox hiss və emosiyaları ifadə edir. Bunlar:

təəccüb (suprise), inamsızlıq (disbelief), qəzəb və ya acıqlanma (annoyance), məyusluq (disappointment) hissləridir.

Suprise: *Hasn't the boat left yet?*

Disbelief: *Hasn't he told you what to do?*

Annoyance: *Aren't you ashamed of yourself?*

Diappoinment: *Can't you meet me now? .(3, s.26)*

Adətən, sual cümlələri danışanın bilmədiyi məlumatı eşidəndən almaq vasitəsilə istifadə olunur. Sual cümlələrinin bir neçə növləri vardır ki, bu sualların cavabları da qarşı tərəfin verdiyi suala görə bir-birindən fərqlənir. Bu suallar və cavablar qeyri-təsdiq(any), təsdiq(some) və inkar(not, not any) kimi sözlərlə istifadə oluna bilər. Bəzi situasiyalarda "some" inkar cümlələrdə də işləyə bilər. (4, s. 201)

İngilis dilində istər nəqli cümlə, istər sual cümləsi, istərsə də əmr və nida cümlələri bir-birindən sintaktik cəhətcə fərqlənir.

CLAUSE TYPE (CÜMLƏ NÖVÜ)	ORDER (QAYDA)	EXAMPLE (NÜMUNƏ)
Declarative	Subject+ Finite	Tom writes.
Interrogative(YES/NO)	Finite+ Subject	Does Tom write?
Interrogative(WH)	WH+ Finite+ Subject	What does Tom write?
Exclamative	WH+ Subject+ Finite	How well Tom write!
Imperative	No subject, base from of verb	Write!

(4, s. 181)

General question/Yes-no question -Bəli/Xeyr tipli cavab tələb edən sual cümlələrində yalnız köməkçi fel mübtədanın qarşısına keçir, digər cümlə üzvləri olduğu kimi qalır:

Finite	Subject	Predicator	
<i>Are</i>	<i>we</i>	<i>going</i>	<i>to the cinema?</i>
<i>Do</i>	<i>you</i>	<i>do</i>	<i>your lesson?</i>
<i>Does</i>	<i>he</i>	<i>like</i>	<i>milk?</i>
<i>Did</i>	<i>they</i>	<i>come</i>	<i>from Baku?</i>

Dilimizə ayrıca suallar kimi tərcümə olunan **Tag questions** eyni ümumi sual cümləsi kimidir, lakin belə cümlələr iki hissədən ibarət olur və ümumi suallar kimi müstəqil deyil. Ayrıca suallarda əgər birinci hissə təsdiq cümlədə işlənərsə, ikinci hissə inkarda və ya əksinə birinci hissə inkarda işlənərsə, ikinci hissə təsdiqdə olmalıdır. Bu sual cümlələri sual verənin sualına razılıq bildirmək və ya sualın mənasını təsdiq etmək üçün istifadə olunur. Məsələn,

*You **haven't** been here all week, **have** you?*

*They **can't** drive a car, **can** they?*

*You **live** in America, **don't** you?*

Ayrıca suallar təkcə nəqli cümlə formasına deyil, həm də əmr, nida cümlələrinə də sual verə bilər.(4, s. 187) Məsələn,

a declarative clause(nəqli cümlə): *She was a student, **wasn't** she?*

an exclamative clause(nida cümləsi): *How wonderful she looks, **doesn't** she?*

an imperative clause(əmr cümləsi): *Help me, **can't** you?*

"DO" təkcə sual və inkar cümlələrində köməkçi fel kimi deyil, həm əsas xəbər, həm də təsdiq-nəqli cümlədə xəbərdən əvvəl işlənərək onun qüvvətini artırır. Məsələn,

*We **do** want to help you.*

Belə cümlələrdə də ayrıca sualla da işləyə bilər:

*You **do** like chocolate, **don't** you*

Sual cümlələrinin digər növü də **"echo question"**dir. Dilimizə exo sual kimi tərcümə olunur və demək olar, ümumi və xüsusi sual növlərinin törəməsi hesab olunur. Exo sual cüm-

ləsi hələ adına uyğundur, yəni cümlədə bir söz və ya söz birləşməsi təkrar olunur. Bu sual cümləsi həm də "**parrot question**" və ya "**repeate, please**" adlanır. Məsələn,

A: 'Where are you going?'

B: 'Where am I going? Home'

C: 'Are you tired?'

D: 'Am I tired? Of course not.'

Alternative questions- bu sual növləri də ümumi suallar kimi köməkçi feillə başlayır, lakin ümumi suallardan fərqli olaraq, seçmə suallara cavab bəli/xeyrlə deyil, qarşıya qoyulan seçimlərdən birini söyləməklə verilir. Seçmə suallar "**or**" ("**və ya**") bağlayıcısı ilə istifadə olunur. Məsələn,

*Are you eating **in** or **out** this evening?*

answer: *We're eating **in**.*

Special questions- xüsusi sual cümlələri ingilis dilində həm "**pronominal questions**", həm də "**Wh questions**" adlanır. Bu sual cümləsində digər sual növlərindən fərqli olaraq, sualverən sözlərdən, sual əvəzliliklərindən (**what, when, who, which, how, whom, why, where**) istifadə olunur. Sorğulayan şəxs suala ümumi şəkildə deyil, xüsusi şəkildə yanaşır, yəni hərəkətin kim tərəfindən baş verdiyini, necə baş verdiyini, harada baş verdiyini, nəyin baş verdiyini, nə üçün baş verdiyini, nə vaxt baş verdiyini öyrənmək üçün xüsusi sual sözlərindən istifadə edir. Xüsusi sual cümlələrində birinci yerdə sual verənsöz işlənir, digər üzvlər isə ümumi sualdakı kimidir.

WH-word	Finite	Subject	
Where	do	you	go?
What time	must	they	meet?
Who	does	he	want to see?
Which jacket	do	you	like?
How much	is	it	?
Whose book	is	this book	?

Müasir ingilis dilində bəzi sual sözləri vardır ki, onlar hətta başqa nitq hissəsi kimi işlənib omonim ola bilirlər. Bunlara misal olaraq: **who, whose, whom, which, what, when, where, how, why** və s. kimi sual sözlərini göstərmək olar.

Bildiyimiz kimi sual verərkən **who, whose, whom** şəxsləri, **which, what** əşyaları, **when** zamanı, **where** məkanı, **how** necəliyi, **why** isə baş verən hadisənin səbəbini sorğulayır və bunlar təkcə sual sözü kimi deyil, həm də bağlayıcı və ya nisbi sözlər kimi də eyni mənanı ifadə edir.

When, where, how, why sual cümlələrində işlənərkən sual zərfi olurlar. Məsələn,

***How** do I tell you?, **Why** is this happening?, **When** does the time change?, **Where** is the world?*

When, where, how, why sözləri mübtədə, xəbər və ya tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayarkən isə bağlayıcı zərf olurlar. Məsələn,

*This is **why** I did it, Everyone knows **when** we shall come there.*

Həmçinin, **When, where, why** sözləri nisbi zərf kimi də işlənərək omonimlik yaradırlar. Məsələn,

*That is the restaurant **where** we met for the first time, I can't remember a time **when** I was so happy, Tell me **why** you came home late. (1, s. 285)*

Bəzi mənbələrə görə **how** heç bir nisbilik ifadə etmir, o, yalnız bağlayıcı ya da sual sözü kimi işlənə bilər. **How** o zaman nisbilik ifadə edə bilər ki, yalnız sərbəst seçim bildirən cümlələrdə istifadə olunsun. Məsələn,

*You can do it **how** you like.*

Sual zəfləri bağlayıcı və ya nisbi zərf rolunda istifadə olunub omonim olduqları kimi, sual əvəzlilikləri də bağlayıcı və ya nisbi əvəzlilik kimi istifadə olunub omonim ola bilirlər. **Who, which, whose, what** sual cümlələrində işlənərkən sual əvəzlilikləri olurlar. Məsələn,

Who called last night?, **Which** is your coat?, **Whose** is this bag?, **What** is the colour of her hair?

Who, which, whose sözləri təyin budaq cümləsini baş cümləyə bağlayarkən nisbi əvəzlilik ola bilirlər. Məsələn,

*We don't know the person **who** donated this money. Pizza, **which** we eat at least twice a week. Javid wore the shoes **which** he bought in Baku. There goes the man **whose** phone got stolen.*

Mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan **who, what, whose, which** sözlər bağlayıcı əvəzliliklər kimi də işləyə bilər. Bu əvəzliliklər ingilis dilində *conjunctive pronouns* və ya *connective pronouns* kimi tanınır. Məsələn,

*This music is exactly **what** we need for the party. I don't know **who** lived here before. That's the man **whose** motorbike is been stolen. She doesn't know **which** magazine to choose.*

Qeyd etdiyimiz kimi, **what, which** sual əvəzlilikləri daha çox cansız əşyalarla işlənir. Məsələn,

***What** do you want for dinner?, **Which** colour do you prefer?*

Bu cümlələrin hər ikisində **what, which** cansız əşyaları bildirir.

Lakin bəzi hallarda **what, which** sual əvəzlilikləri canlı varlıqlarla da işləyə bilər. Belə ki, **what, which** o zaman canlı varlıqlarla işlənir ki, **what** əvəzliyi şəxsin sənətini və peşəsini soruşsun, **which** isə iki və ya daha insan arasında seçim qarşısında qalsın. Məsələn,

***What** is she?, **Which** of these ladies is your mother?*

Belə bir sual ortaya çıxsa bilər ki, **Who** is he?, **What** is he?, **Which** is he? sual cümlələri arasında nə fərq var? Bu sual cümlələri öz mənalарına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Birinci sual, şəxsin kimliyini və ya adını soruşur, ikinci sual, şəxsin peşəsini soruşur, üçüncü sualda isə, bir qrup şəxs arasında xüsusi şəxs soruşulur. (2, s. 62)

Azərbaycan və ingilis dillərində heyvanlara sual verərkən **no** və **what** sual sözlərindən istifadə olunur, lakin bu iki dildən fərqli olaraq, rus dilində heyvanlar, quşlar, balıqlar canlılar qrupuna daxil edilir və sual verərkən **кто** (kim) sual sözündən istifadə olunur. Məsələn,

***Кто** собака, рыба?*

***What** is dog, cat, animal?*

Ədəbiyyat

1. Musayev O. Türksevər. İngilis dilinin qrammatikası. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, Qismət, 2007.

2. Каушанская В.Л., Корнев Р.Л., Кожевникова О.Н., Прокофьева Е.В., Райнес З.М., Сквирская С.Е., Цырлина Ф.Я. A Grammar Of The English Language. Баку, 2004.

3. Archer Dawn. Questions and answers in the English courtroom (1640- 1760). Amesterdam, 2005.

4. Downing Angela, Locke Philip. English Grammar. USA and Canada, 2006

Н.Джанизаде

О функции вопроса в английском языке

Резюме

В статье рассматривается вопросительное предложение в английском языке. В отличие от английского в азербайджанском языке никакой вспомогательный глагол не употребляется. В азербайджанском языке смысл повествовательного и вопросительного предложения говорящего определяется с интонацией. В статье говорится о четырех видах вопросительных предложений, и можно сказать, что каждый день используемые, но очень мало употребляемые ЭХО вопросов. Выясняется, что в английском языке не только повествовательные, но и побудительные и восклицательные предложения используются как вопросительные предложения. По лексическому значению вопросительные слова выражают и омонимность, и выступают в повествовательных предложениях как относительное местоимение или союзное наречие.

N.Janizadeh

**The Function of Question in the English Language
Summary**

The article deals with the interrogative sentences in the English language. In the Azerbaijani language it is not used any auxiliary verb unlike the English language. In the Azerbaijani language being declarative or interrogative sentence of the speaker's opinion is known with intonation. In this article there have been mentioned 4 kinds of the interrogative sentences and ECHO questions which we almost use every day, but its name is used very little. Then we saw not only using of declarative sentence, but also using of imperative, exclamation sentences as interrogative sentence in the English language. According to lexical meaning interrogative words even express homonymy and are used as relative pronoun or conjunctive adverb in declarative sentence.

Rəyçi: filol.e.n., dos. A.İ.İsmayilova

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2019

Ç.İ.CƏFƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MƏTNİN SEMANTİK-STRUKTUR QURULUŞU

*Açar sözlər: mətn, cümlə, səviyyə, iyerarxiya, vahid**Ключевые слова: текст, предложение, уровень, иерархия, единица**Key words: text, sentence, level, hierarchy, unit*

Son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik baxımından son vahidi kimi müstəqil götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçılar struktur baxımında bir neçə predikativ birləşmə ilə qarşılaşdıqda belə, onlar yenə də faktiki olaraq cümlədən danışırldılar. Müasir dilçilikdə ünsiyyətin əsas vahidlərindən biri məhz “mətn” hesab olunur. Mətni ilk baxışdan cümlələr ardıcılığı kimi fərz edə bilərik. Lakin mətn cümlənin hərəkətverici qüvvəsidir. Gündəlik mətnlər - söyləmlər, elliptik cümlələr, cümlə fraqmentləri, klişelərin toplusu hesab oluna bilər.

Bəzi mənbələrdə mətnə hazır məhsul, nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. “Mətn” terminin işləmə sahələri müxtəlifdir. “Mətn” anlayışı, mətni göndərəninin fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı əks etdirən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir parçanı təyin etmək üçün işlənir. Eləcə də, bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini də adlandırırlar.

Mətni yalnız dilçilik deyil, digər elm sahələri, məsələn ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat, sosiologiya da tədqiq edir. Bu səbəblərdən hər biri mətnə öz vəzifələrinə uyğun olaraq onun öyrənilməsinin müxtəlif üsulların tətbiq etməklə müvafiq baxımdan yanaşıla bilər. R.Barta görə, “mətnin bütöv mənalarnı aşkarlamaq mümkün deyil, o - sonsuzluğa açılmış və heç bir oxucu, heç bir mövzu, heç bir elm onu bizim anlamımızda mənacə açılması prosesini dayandıra bilməz” - deyə bilərik ki, bu yanaşma mətnin hərtərəfli öyrənilməsinin perspektivlərini yaradır (7, s. 301).

“Mətn” anlayışının mürəkkəbliyi ondadır ki, bu termin həddən artıq çoxmənalıdır. Dilçilikdə isə bu termin iki mənada isitifadə oluna bilər: “mətn” danışanın niyyətinə görə bitmiş fikir daşıyan bir və ya bir neçə cümlədən ibarət istənilən söyləmə, eləcə də hekayə, povest, roman, qəzet və jurnal məqaləsi, elmi monografiya, müxtəlif növlü sənədlər və s. kimi bitmiş nitq məhsulları hesab oluna bilər. “Mətn, hər şeydən əvvəl, ünsiyyət elementidir. Bu bitmiş kəsik (hissə) konkret ünsiyyət fraqmenti təşkil edən maksimal - ən böyük diskret vahiddir” (5, s. 93).

Mətn müəyyən mənada təşkilatı mahiyyət daşıyır. Bu işarə kombinasiyalarının spesifik ardıcılığının özünəməxsus təşkilidir və bu kombinasiyalar məhz müəyyən ardıcılıqda xüsusi mənə əldə edir. Mətnin daxili və xarici təamlığını təşkil edən linqvistik, psixoloji və məntiqi amillər vardır. Linqvistik təkrarlar, formal qrammatik elementlər, fikrin inkişafı bu amillərdəndir. H.Vaynrix mətni “minimum iki morfemdən, maksimal tərkibi isə məhdud olan morfemlərin qaydalı ardıcılığı olaraq, leksik və funksional morfemlərin mütəmadi növbələşməsidir” hesab edir (13, s. 68). M.A.K. Hallideyə görə, mətn “şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən danışmaq prosesidir”. Bu istiqamətdə sonrakı tədqiqatlar müxtəlif tipli mətnlərə daha differensial yanaşmaya gətirib çıxarır. Belə ki, artıq mətni sərhədlərinin kifayət qədər dəyişkən və onu bir söyləmədən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur (10, s. 115).

İ.R.Qalperin “mətni” başlığı olan, müəyyən məqsədyönlüyə və pragmatik məramla məlik, eləcə də müxtəlif leksik, qrammatik, məntiqi, stilistik əlaqələrin vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birgə bişmiş və ədəbi işlənmiş dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi kimi təyin edir (7, s. 120).

Məndaxili söyləmlər bir-birilə məhz qarşılıqlı əlaqədə müəyyən informasiya, məlumat ötürür. Mətn kommunikativ vahid kimi müəyyən koqnitiv informasiya daşıyır və həmin informasiyanın ötürülməsi mətn əsas funksiyasıdır. Dil sistemində bu informasiyanın ötürücüləri kimi mətnə istifadə olunan müxtəlif formal vasitələr mövcuddur. Bu yanaşma O.İ Moskalskayanın mətn bölgüsü üst-üstə düşür: 1) bütöv nitq əsəri - mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və yaxud makromətn; 2) frazafövqi birlik (mürəkkəb sintaktik bütöv) sözün kiçik mənasında mətn və ya mikromətn (8, s. 12). N.Enkvist mətnə ən ümumidən ən spesifikə qədər dörd tərifin verildiyini bildirir və onları belə incələyir: 1) mətn mənalı işarələrdən ibarət olan bir ardıcılıqdır; 2) mətn mənalı işarələrin ardıcılığıdır; 3) mətn təbii dildə mənalı işarələrdən ibarət olan ardıcılıqdır; 4) mətn təbii dildə mənalı işarələri ardıcılığıdır (12).

Mətn nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur və əslində mətn nitq vahidi olaraq, özünü cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha genişşaxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir. Bir çox dilçilər mətnin semantik sistemdə yerinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində addımlar atmışlar.

M.A.K. Hallideyə görə dilin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun fəaliyyət proseslərinin təhlili zamanı məhz mətnin cümlə üzərində tam üstünlük təşkil edə biləcəyi fikrini irəli sürür. O, hətta dilin funksiyaları arasında mətn funksiyasını da ayırır və bu funksiya danışanın və yaxud yazanın mətn yaratmaq bacarığını nəzərdə tutur. Dilçilər mətn tədqiqatları çərçivəsində konkret hadisələrin təhlili zamanı həmin hadisələrin cümlə sintaksisində də baxıldığı qənaətinə gəlmişlər. Bildiyimiz kimi, mətn ən azı iki cümlədən ibarət ola bilər. Yalnız biz mətni yazıda fiksasiya olunmuş nitq əsəri kimi qəbul etsək, cümləni də mətn hesab etmək olar. Cümləni struktur-semantik planda cəmlənmiş hesab etsək, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn cümlədən daha böyük vahiddir (9, s. 135).

Mətn daxilində cümlələr özündən əvvəlki cümlələrlə semantik-qrammatik əlaqədə olmaqla yanaşı, sonrakı cümlələr üçün də zəmin yaradır. Bütün bunlar mətnin əlaqələliyini təmin edir. Mətn müəyyən semantik bağlılığa malik olan cümlələrin ardıcılığı olub morfoloji, sintaktik və prosodik vasitələrin köməyi ilə qurulur. Anaforik və kataforik əlaqə və münasibətlər mətnin təşkilində əsas rola malikdir. Hər bir mətn giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət ola bilər. Mətn adətən səbəb-nəticə istiqamətində qurulur, bəzi söyləmləri presuppozisional vəziyyəti – buraxılması və təfəkkürdə bərpası halları da mətnin bağlılığını təmin edən vasitələrdəndir (5, s. 15). İ.R. Qalperin yazır ki, “mətn-leksik, qrammatik və məntiqi əlaqələrin müxtəlif növləri ilə birləşən, müəyyən modal xarakterə, pragmatik qurmaya malik və buna uyğun qurulmuş bir sıra söyləmlərdən ibarət yazılı sənəd şəklində ifadə olunan məlumatdır (7, s. 91).

Mətn daxilində söyləmlər arasında sintaqmatik və paradiqmatik bağlılıq olur. Sintaqmatik bağlılıq dedikdə, söyləmlərin ardıcıl düzülüşü nəzərdə tutulursa, paradiqmatik əlaqə isə semantik bağlılıq və intonasiya ilə formalaşır. Hər bir söyləmdə tema və remanın gedişi - nəyi nə nisbətdə əhatə etməsindən asılıdır. Tema və remanın bir söyləmdə formal əlaməti söz arası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına uyğun sadə nəqli cümlələrdə adətən tema əvvəl, rema sonra gəlir (2, s. 45).

Qeyd etdiyimiz kimi, mətni təşkil edən söyləmlər arasında əlaqə, bağlılıq əsas şərtidir. Məndaxili əlaqələr xətti şəkildə və ya qlobal ola bilər, yəni bağlılıq həm ardıcıl gələn cümlələrdə, həm də məsafəli cümlələr arasında mövcud ola bilər. Bağlılıq özü də iki cür olur: semantik və qrammatik bağlılıq. Bir çox dilçilərə görə semantik bağlılıq əsas və həlledicidir. Semantik bağlılıq tematik inkişafa səbəb olur. Bu olmasa, mətnin kommunikativ funksiyası təmin edilə bilməz. Qrammatik əlaqə isə əsas və köməkçi nitq hissələri, söz sırası və prosodik vasitələrlə - vurğu, fasilə, intonasiya ilə təmin edilir. Bu sahədə əvəzliliklərin, bağlayıcıların, intonasiyanın rolu daha böyükdür (5, s. 13).

İ.R.Qalperinə görə, mətnə daxili mütəşəkillik xasdır. Bu onu sintaqmatik səviyyədə vahid struktur bütövə çevirir, amma bütöv olmaq üçün mətn daxilən əlaqəli də olmalıdır. Mətn-daxili əlaqələr, onların struktur-semantik parametrləri, ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə əsas diqqət məndəki formal əlaqə vasitələrinə yönəldilir. Məndaxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələri öyrənən T.M.Nikolayeva üç mətnyaradıcı vasitə ayırır: 1) intonasiya, 2) söz sırası; 3) mətn münasibətlərinin eksplisit segment göstəriciləri - xidməti xarakterli “xırda sözlər” (işarə əvəzlilikləri, bağlayıcılar, artikkelər) (10, s. 49). M.Qlusko həmçinin 3 qrup əlaqə vasitəsi ayırır: 1) formal-qrammatik, yəni önsözlər, bağlayıcılar; 2) deytik – artikkelər, şəxs və işarə əvəzlilikləri “there, now, then” kimi sözlər; 3) sintaktik (11, s. 25). İ.R.Qalperin isə mətnin yaranmasında iştirak edən amillərə formal-qrammatik əlaqə vasitələri, bağlayıcılar, təkrarlar və deytik elementləri və retrospeksiya və prospeksiya və yaxud anafora və katafora kimi hadisələri aid edir (7, s. 38).

Ayrı-ayrılıqda mətn ilə digər sintaktik vahidlər arasında mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Çünki cümlə öz-özlüyündə dolğun mənaya malik deyil və digər elementlərdən təcrid edilmiş olduqda başa düşülmür. O, yalnız kontekstdə öz mənasını əldə edir. Mətn öz növbəsində, açıq sinif təşkil edir və onu bu sinfə mənsub müxtəlif variantları vardır. Beləliklə, mətn invariant kimi dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmalarına kömək edir. Bu nitq prosesinin ən yüksək real, praktik göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi reallıq və variasiyaların ən dəqiq mənzərəsini verir və özündən əvvəlki sintaktik reallıqların (vahidlərin) əslində öz strukturundan çıxmasını təmin edir (2, s. 25).

Deməli, mətn kommunikativ vahid olaraq müəyyən informasiyaya sahibdir ki, onun mətnqəbuledicisinə göndərilməsi mətnin əsas funksiyası kimi hesab oluna bilər. Mətn özünə-məxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, onu təşkil edən digər vahidlərlə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq kimi lingvistik imkanlara malikdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 96 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM –İnnovation, 2016, 360 s.
3. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. VII nəşr. M.: 1956, 455 s.
4. Abdullayev Ə. Aktual üzlənmə, mətn və diskurs, “Zərdabi LTD” MMC, Bakı: 2011, 272 s.
5. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s.
6. Барт Р. Текстовый анализ // Новое в зарубежной лингвистике. IX, М.: 1980, 420 с.
7. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Комкнига, 2007
8. Москальская О.И. Текст как лингвистическое понятие // Иностранные языки в школе, 1978, № 3, с. 14-15.
9. Halliday M. A. K., Linguistic Function Literary Style An Inquiry into the language of William Goldings/ The ingeritors “Literary Style A simposium”, Ed.Seymour Chatman. Oxford University Press London New York 1973, 235p
10. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы //Новое в зарубежной лингвистике. М.: 1978
11. Глушко М.М. Текстология английской научной речи. М.: 1978
12. Enkvist N.E. From text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics – New York, 1989, 378 p
13. The textual function of the French article – In: S.Chatman. Literary style, New York – Oxford, 234 p.

Ч.И.Джафарова

Семантико – структурное строение текста
Резюме

Данная статья посвящена изучению структурных и семантических особенностей текста. Изучение структуры и семантики текста продолжает оставаться одной из актуальных проблем современной лингвистики текста. В работе приведены разные определения понятия текста, а также рассмотрен текст как коммуникативная единица.

Ch.I.Jafarova

Semantic-Structural Construction of the Text
Summary

In this article we investigate semantical and structural issues of the text. The research of structure and semantics of the text remains one is the urgent problems in modern linguistics of the text. Herein, have been analized different definitions of the text, as well as text is investigated as a communicative unit.

Rəyçi: filol.f.d., dos. L.Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2019

F.İ.CƏFƏROVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: ceferova.fexriyye@mail.ru***Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu**

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

AŞIĞ ALI DİLİNİN ÜSLUB KEYFİYYƏTLƏRİ**Açar sözlər:** *Aşıq Ali, ədəbi-bədii dil, üslub, aşıq poeziyası, leksik-qrammatik vahidlər***Ключевые слова:** *Ашуг Али, литературно-художественный язык, стиль, ашугская поэзия, лексико-грамматические единицы***Key words:** *Ashug Ali, literary-artistic language, style, ashug poetry, lexical-grammatical units*

Cəmiyyətlə bağlı olan dil onunla bərabər inkişaf edir. Dilin qüdrətini o adamlar anlayırlar ki, onlar ana dilimizin incəliklərinə yiyələnirlər. Bu mənada, aşıqlar elin dərdinə, sevincinə şərik olan söz sənətkarları olmaqdan başqa, həm də xalqın dilinə dərinlən bələdliyi ilə diqqəti cəkirlər. Aşıqlar təhsil səviyyəsindən asılı olaraq bilərəkdən, bəzən də bilməyərəkdən bədiilik prinsiplərinin ümumi cəhətlərini qoruyaraq əsərlərində dilin bütün yaruslarına aid faktlardan istifadə edib ana dilimizin daxili gözəlliklərini üzə çıxarırlar. Bu sənətin tarixində XIX yüzillik xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanda milli şüurun oyanması, milli azadlıq hərəkatının ilk faktorları da sözügedən yüzilliklə bağlıdır. Həmin dövrün aşıq sənəti Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi sanballı sənətkarlarla təmsil olunur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda aşıq ədəbiyyatı özəllikləri ilə seçilən, mənəvi yükü ilə ağırlıq təşkil edən, üslub keyfiyyətləri ilə səciyyələnən sənət nümunələrinin maraqlı qaynağıdır. “Azərbaycan mədəniyyətində zəngin ideya-estetik keyfiyyəti ilə seçilən aşıq sənəti keçdiyi tarixi inkişaf yolunda kifayət qədər böyük sənətkarlar yetişdirmişdir” (4, s.4). Bu böyük sənətkarlar içərisində Aşıq Alının imzası seçilən imzalardandır. Onu bizdən təxminən iki yüz illik bir tarixi zaman ayırsa da, dilinin sadəlik və şirinliyi hələ də nəinki azalmamış, hətta hər dəfə oxuyanda yeni bir gözəlliklə insanları heyətdə qoyur:

Yar yolunda günahkaram,
Doğru sözüm yalan oldu.
Yürüş etdi qəm ləşkəri,
Könlüm şəhri talan oldu (1, s.21).

Bu gəraylının üçüncü misrasında “yeridi” sadə nitq vahidinin əvəzinə, “yürüş etdi” tərkibi felinin işlənməsi dili mürəkkəbləşdirmək yerinə, onun bədiiliyinə müsbət təsir edir. Aşıq Alının dil-üslub xüsusiyyətləri Ç.Aytmatovun aşağıdakı fikrinin nə qədər də obyektiv olduğunu göstərir: “Xalqın ölümsüzlüyü onun dilindədir... Hər bir dil öz xalqı üçün böyükdür. Bizim hər birimizin bizi yaradan, bizə özünün ən ulu sərvətini – öz dilini verən xalqa övladlıq borcumuz var: onun dilinin təmizliyini qorumaq, onu daha da zənginləşdirmək” (4, s.17). Aşıq Alının sənət nümunələrini oxuduqca onun simasında dilimizin təmizliyinin, leksik-qrammatik vahidlərinin məna bolluğunun hər bir azərbaycanlıda qürur hissələrini gücləndirməyə qadir olduğunu düşünürsən:

Bax bu qaşa, bax bu gözə,
Yandı bağrım, döndü közə,
Keçən sözü çəkmə üzə,
Keçən keçdi, olan oldu (1, s.21).

Bu üslub, bu axıcılıq sonrakı şeirlərə köçmüş, Aşıq Alının misraları, ifadələri bir sıra sənətkarların, o cümlədən Hüseyn Arifin dil cazibədarlığını artırmışdır. “Hüseynə olan oldu, Özünə heyfim gəldi” həmin axıcılıq və rəvanlığı özündə yaşadır. Xalqımızın dilində “sözü

üzə vurmaq” ifadəsi vardır və o, işlənmə aktivliyi ilə seçilən frazemlərdəndir. Aşıq Alı isə bu mənada “sözü üzə çəkmək” ifadəsini işlətməmişdir ki, o, öz dadı-duzu ilə yuxarıdakı gəraylının dilinə yeni bir ovqat qatmışdır. Ümumiyyətlə, aşığın dilində ümumişlək söz və ifadələrin yeni simasını görmək mümkündür. Məsələn, dilimizdəki “qərar vermək” birləşməsi onun dilində “qərar qoymaq” şəklində işlənməmişdir və bu, nəzm dilində heç bir qaydasızlıq yaratmır, əksinə, həm ürəyə yatır, həm də qulağa xoş gəlir:

Yaradanmı qərar qoyub?
Bağrımın başını oyub?
Çoxlarını ağlar qoyub
Dağlar qoynunda-qoynunda (1, s.21).

Məlumdur ki, “Dağlar qoynunda-qoynunda” misrası eyni ilə aşıq Mikayıl Azaflının da dilində işlənmiş və bu, Aşıq Alı irsinin təsir dairəsinin zaman və məkan baxımından geniş olduğunu göstərir.

Aşıq Alı bədii dildə klassik ifadələrlə xalq şəri faktlarını bir araya gətirərək ədəbi dilimizlə danışiq dili arasındakı dərinliyi aradan qaldırmaqda qüdrətli sənətkarlardan biridir: “Ədəbi dil xalq danışiq dili ilə bağlı meydana çıxır. Ümumxalq dili olmadan ədəbi dil inkişafdan qalar” (2, s.8). Aşıq Alının əsərlərində klassik Azərbaycan ədəbi dilində işlənən bir sıra vahidlər, yeni üslub keyfiyyətində yenidən meydana çıxır. Məsələn, Aşıq Alıya qədər “Badi-səba” müraciət forması ilə biz daha çox yazılı ədəbiyyat nümunələrində qarşılaşırıq. Bu baxımdan, klassik üslubda yazılan əsərlər, Ə.Nəbati, Q.Zakir kimi ədəbi simaların yaradıcılığında fəal mövqeli bu xitab aşığın dilində yeni bir gözəlliklə ortaya çıxır:

Badi-səba, ərzim budur,
Dəymə tellərə-tellərə.
Seyraqub gözü tutulub,
Düşsün əllərə-əllərə (1, s.22).

Aşıq Alı dilinin ən böyük məziyyətlərindən biri eyni leksik-qrammtik vahidin təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlərin ritmik təkrar yaratmasıdır ki, bu bədii vasitədən o, bol-bolistifadə etmişdir:

Qarşıdakı sarı laçın,
Fələk qoymur qəddim açım,
Gəl səni götürüm, qaçım
Bizim ellərə-ellərə (1, s.22).

Üslubiyyatda qədimliyi ilə fərqlənən təkrir qrammatikadakı ədatla müqayisə edilə bilər. Onlar fikrə yeni bir məlumat əlavə edə bilmir, lakin hər ikisi mənanı qüvvətləndirə bilər. Bu mənada, təkrir daha çox intensivliyi və diqqəti əsərin, fikrin dərinliyinə aparması qabiliyyəti ilə qrammatik vahidlərdən yüksəkdə dayanır:

Alı deyər, bir gül əkdim,
Gülün çox cəfasın çəkdim,
Qürbət eldə gözüm dikdim
Uzaq yollara-yollara (1, s.22).

Yalnız gəraylılarında deyil, qoşmalarında da təkrar sözlərin iştirakı ilə formalaşan mürəkkəb sözlərdən geniş istifadə edən Aşıq Alının dilindəki ekspressivliyin dərinliyi buna görədir. Poetik dinamikliyi təmin edən belə sözlər, bir tərəfdən də fikrin tam çatdırılmasına kömək edir:

Gəlib gedər yaxşılar da, yaman da,
Qu tükündə, saman üstə yatan da,
Aşıq Alı, nə qazandın cahanda?..
Səndən qalan qatar-qatar söz oldu (1, s.33).

Aşıq Alının dilindən alınmış nümunələr fikir əlaqələrinin qurulmasında təkrar söz, ifadə və misraların əvəzsiz vasitə olduğunu göstərir. S.Rüstəmخانlı yazır: “Elə sözlər var ki, ürəkdə

doğurduğu duyğuları yazası olsan, bir kitaba sığmaz” (5, s.38). Aşığın dilindən qopan ifadələrin yaratdığı duyğular da belə dərinlidir:

Kimi ay qabağa cığa tel düzər,
Kimi qaş altından gözləri süzər,
Kimi yeyib-içib sallanıb gəzər,
Kiminin axırı vay oldu, getdi (1, s.35).

Və elə sözlər də vardır ki, təşbehə sığmır, onun anlamını dəqiq vermək üçün sözə möhtac olursan, dilin imkanlarını sona qədər kəşf etmək olmur. Sənətkarların dilində söz- ifadə icadı da belədir. Bu baxımdan, Aşıq Alının dilindəki “gözün gözlə savaşı” kimi uğurlu bir üslub faktı diqqəti cəlb edir:

Əl götürməz gözümlə gözlə savaşıdan,
Geyin əndamına aldan, qumaşıdan,
Bir seyrə çıx lələzari o başdan,
Pünhan gəzib məni cana gətirmə (1, s.52).

“Gətirmə” rədifli qoşmanın bu bircə bəndində həm yeni bir maraqlı ifadə, həm frazeoloji vahid (əl götürmək), həm də sadalama intonasiyası tələb edən eyni sintaqmlar dilin bədii- liyini çoxaltmaqla onun üslub sanbalının yüksəkliyini əsaslandırır. Aşıq Alının poeziyasında dilimizin məğzində olan tanış intonasiya onun üslub fərdiliyini yox edə bilmir, bəlli dil faktlarının fonunda aşıq öz imzasını tanıdır, xaslığını bildirir. Onun əsərləri aşıq poeziyasının tanış notlarını yaşatsa da, sözlərin məna qatında aşığın yeni yanaşması diqqəti cəlb edir:

Giryanam gözəllər xası ucunnan,
Qəhərlənib tutdum yası ucunnan,
Bir busənin təmənnası ucunnan
Məhrəm ilə savaşımağı tərək elə (1, s.80).

Aşıq Alının dilində xitabların üslub keyfiyyəti maraqlı məsələlərdən biridir. Onun dilindəki, *ey mələkzadə, ay hazarat, könül, ay ağalar* və s. kimi xitablar bol-bol işlənmişdir. Aşığın dilində fəli sifətlə ifadə olunan xitablara da rast gəlirik:

Təşrif buyur, gedən, bizim ellərə,
Zülal suyu, çeşmələri gözəldir.
Qız-gəlinlər gül-bənövşə dərəndə
Şümşad bilək, bəyaz əllər gözəldir (1, s.67).

İntonasiyanın üslub imkanları böyük olduğundan xitabın üslub çalarlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu mənada, xitabların işlənmə yeri də müəyyən qədər rol oynayır. Yuxarıdakı nümunədə xitabın (gedən) misranın ortasında gəlməsi onun intonasiyasını yüksəldir ki, bu da bədii çaları gücləndirir. Bədii dildə xitabın funksiyası yalnız müraciət bildirmə ilə məhdudlaşmır, o, daxili hiss və duyğuların qabarıq verilməsində də faydalıdır.

Aşıq Alının dil-üslub özəllikləri üzərindəki araşdırmalar təsdiq edir ki, aşığın dilində bütün dil vahidlərinin üslub səviyyəsi vardır və bu mənada, üslub faktları qrammatik materiallardan irəlidə dayanır. Bədii dildə bu, təbii proseslərdən biridir. Aşıq Alının dilində isə üslub keyfiyyətləri qabarıqlığı ilə səciyyəvidir. Bu mənada, Azərbaycan ədəbi-bədii dilində Aşıq Alının əbədi bir mövqeyi vardır.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2006, 192 s.
2. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, 120 s.
3. Xəlilov B. Dil mədəniyyəti. Bakı, “Papyrus NP”, 2016, 192 s.
4. İsmayılov H. Ön söz / Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2006, 192 s. , 4-18.
5. Y.Seyidov. Yeni dövr və dil problemləri. Yazıçı və dil münasibətləri / Əsərləri, VI c. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 569 s., s. 3-40.

Ф.И.Джафарова

Стилистические качества языка Ашуг Али
Резюме

В статье представлены стилевые особенности языка Ашуг Али. Факты стиля из ашугского языка вовлечены в научно-теоретический анализ. Исследования особенностей языкового стиля Ашуга Али подтверждают, что в его языке существуют все стилевые уровни языковых единиц, и в этом смысле фактические факты стоят впереди грамматических материалов. В художественном языке это один из естественных процессов. И на языке Ашуг Али, стилевые особенности характерны с их выдающейся ролью. В этом смысле Ашуг Али занимает вечную позицию в азербайджанском литературно-художественном языке.

В статье эти вопросы проясняются, выдвигаемые идеи основаны на фактах языкового стиля.

F.I.Jafarova

Styles Qualities of Ashug Ali's Language
Summary

In the article, style features of Ashug Ali's language appear. Style facts from ashug's language are involved in scientific-theoretical analysis. Investigations on language-style features of Ashug Ali confirm that there are all style levels of language units in his language and in this meaning, style facts stand ahead grammatical materials. In artistic language, it is one of the natural processes. And in Ashug Ali's language, style features are characteristic with their prominence. In this meaning, Ashug Ali has an eternal position in Azerbaijan literary-artistic language.

In the article, these issues are clarified, ideas put forward are based on language-style facts.

Rəyçi: filol.e.d., prof. S.Həsənova

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2019

N.CƏFƏRZADƏ*e-mail: Missdaffodil96@gmail.com***Lənkəran Dövlət Universiteti**

(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

GƏLƏCƏK ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQINƏ DAİR*Açar sözlər: zaman, gələcəklik, aspekt, modallıq, zaman formaları, zaman markerləri**Ключевые слова: время, будущее, аспект, модальность, формы времени, маркеры времени**Key words: tense, futurity, aspect, modality, tense forms, tense markers.*

Zaman kateqoriyası iki formada təzahür edir:

1) Obyektiv zaman kateqoriyası

2) Qrammatik zaman kateqoriyası

“Obyektiv zaman kateqoriyasının şərhilə fəlsəfə, qrammatik zaman kateqoriyasının şərhilə isə dilçilik elmi məşğul olur.” (3, s.258)

Qrammatik zaman kateqoriyasının tədqiqi və araşdırılması məsələsi tarixən aktual problemlərdən olmuşdur. Bu sahədə çoxsaylı araşdırmalar aparılmış və uğurlar əldə edilmişdir. Zaman kateqoriyasının tədqiqində bəzi elmlər mühüm rola malikdir. Xüsusən də təbiət və cəmiyyət elmləri sahəsindəki tədqiqatlar zamanın və onun xassələrinin dərk edilməsində mühüm rol oynamışdır. Zaman kateqoriyasının öyrənilməsində fizikaya xüsusi pay düşür. Maddə və cisimlərin hərəkətinin ən ümumi xassə və qanunlarını öyrənən fizika elmi maddi aləmin zaman münasibətlərini geniş şəkildə açır, bu münasibətlərin qanunauyğunluqlarının ümumi xassələrini üzə çıxarır. Məhz fizikada vaxtilə əvvəlcə İsaak Nyutonun substansial, daha sonra isə Albert Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi ilə zaman anlayışları dürüst ifadə edilmişdir. Bu sonralar digər elmlərə, eləcə də zaman haqqındakı fəlsəfi təsəvvürlərə böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycan dilçisi İ. Tahirovun zamanla bağlı apardığı tədqiqat işində qeyd edir: “Nitq fəaliyyətimizdə zaman kateqoriyası üç formada təzahür edir: keçmiş(mövcud olmuş), indiki (mövcud olan) və gələcək(mövcud olmayan). Gələcək zaman mövcud olacağına inandığımız məfhumdur. Yəni bilavasitə inkişaf prosesi ilə bağlıdır.” (2, s.12)

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman geniş ifadə vasitələri sisteminə malikdir. Həmin ifadə vasitələri mənə cəhətdən bir qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Azərbaycan dili üçün burada mübahisəli məsələlər olmasa da, ingilis dili üçün bunu demək bir az çətinlikdir. Gələcək zamanın ifadə vasitələri sisteminin müxtəlif şəkildə təsnif edilməsi bu məsələni bir qədər də çətinləşdirir. Bundan əlavə, ingilis dilinin zaman sisteminə həsr olunmuş tədqiqatlara nəzər saldıqda gələcək zamanı, ümumiyyətlə, zaman kateqoriyası olaraq qəbul etməyən fikirlərə də rast gəlmək olar.

İngilis dilində gələcək zamanın mövcudluğu uzun müddət ən mübahisə doğuran məsələlərdən biri olmuşdur. Bəzi dilçilər İngilis dilində keçmiş sadə və indiki sadə zaman formalarını qəbul edərək gələcək zamanın mövcudluğunu inkar edirdilər.

Azərbaycan və İngilis dillərində gələcək zaman sahəsi geniş tədqiqatlara məruz qalmışdır, lakin əldə olunan nəticələr bir qədər fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan dilində gələcək zaman felin zaman kateqoriyası eləcə də xəbər şəkli daxilində sabitləşmiş bir alt kateqoriya kimi çıxış etsə də, İngilis dilində gələcək zaman kateqoriyası bir qədər mübahisəli və sabitləşməmiş məsələdir.

İngilis dilinin gələcək zamanla bağlı olan tədqiqatlarını ideya cəhətdən iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup tədqiqatçılar İngilis dilində gələcək zaman qrammatik kateqoriyasının mövcudluğunu inkar etdiyi halda digərləri gələcək zamanın qrammatik kateqoriya kimi varlığının tərəfdarıdır. Ayrı-ayrı dilçilərin İngilis dilində gələcək zamanın qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğu ilə bağlı fikirlərinə nəzər yetirək.

Dekeyser və Kolenin “Foundations of English Grammar: for University Students and Advanced Learners” adlı kitabında zaman xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən biz onun üç qat bölgülü universal bir konsept olduğunu görürük:

Keçmiş- İndiki- Gələcək

İngilis dili bu üç qat bölgünü üç zaman kateqoriyası vasitəsilə ifadə etməyə qabildir. (6, s.50-53)

Kitabın müəlliflərinin fikrincə, real zamanın üç səviyyəsi üzrə üç zaman kateqoriyası vardır. Qeyd olunan hər üç zaman formasının iki tərkib hissəsi mövcuddur: *I bore/was bearing* keçmiş zaman üçün, *I bear/am bearing* indiki zaman üçün *I shall bear/shall be bearing* gələcək zaman üçün. Dekeyser and Colen iddia edir ki, “ Bu feil frazalarından hər biri zaman işarə edən bir elementə malikdir; Bu feil frazalarının zaman daşıyıcısıdır: *wrote – was – write – am – shall.*” (6, s.50-53)

Qeyd olunur ki, İngilis dilində üç zaman – keçmiş, indiki, gələcək dörd aspectual təzadla ikili əks cütlüklər şəklində əlaqələndə bilər: perfektiv vs. qeyri-perfektiv and proqressiv vs. qeyri-proqressiv. Bu da İngilis dilində 12 zaman formasını əmələ gətirir. Beləliklə, İngilis dilində aspektə uyğun olaraq gələcək zaman dörd fərqli formada təzahür edir. Qeyri-proqressiv gələcək (*shall/will + do*), proqressiv gələcək (*shall/will + be doing*), perfekt gələcək (*shall/will + have done*), perfekt proqressiv gələcək (*shall/will + have been doing*).

Təbii olaraq, indiki və keçmiş zamanlarla bağlı bölgü də gələcək zamanın yuxarıda verildiyi bölgüsünün analoqudur: Keçmiş/İndiki Qeyri-proqressiv (*do/did*), Proqressiv (*am doing/was doing*), Perfekt (*have done/had done*) and Perfect Proqressiv (*have been doing/had been doing*). Bu bölgü əsasında Dekeyser və Kolen qeyd edir ki, təklif olunmuş on iki feil formasından yalnız ikisi köməkçi feilsiz işləyə bilər, qalan on feil forması isə perifrastikdir, yəni köməkçi feilə ehtiyacı var: *shall/will* zaman markerləri, *have* və *be* isə aspekt markerləridir.

Dekeyser və Kolenin fikrinə yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, onlar İngilis dilində gələcək zaman qrammatik kateqoriyasının mövcudluğunun tərəfdarıdır. Qeyd edirlər ki, perifrastik olaraq modal feillər *shall* və *will* köməyiylə əmələ gələn gələcək zaman dörd aspektdə reallaşır: Qeyri-proqressiv gələcək, proqressiv gələcək, perfekt gələcək, perfekt proqressiv gələcək. *Be going to, be to*” kimi konstruksiyalar isə zaman markerləri sayıla bilməz.

İngilis dilinin praktik qrammatikası əsərində Tomson və Martinet qeyd edir ki, İngilis dilində gələcək zaman *will/shall* vasitəsilə düzəlir və dörd formadan ibarətdir. Bu da müəyyən dərəcədə Dekeyser və Kolenin fikrillə eynilik təşkil etsə də, fərqli terminologiya istifadə olunmuşdur. Belə ki, Tomson və Martinetin bölgüsünə görə gələcək zaman sadə, davamedici, bitmiş və bitmiş davamedici formalarda təzahür edir. Bununla belə, müəlliflər təkcə gələcək zaman konseptini irəli sürmür, həmçinin *would* vasitəsilə düzələn şərti zaman konsepsiyasını da irəli sürürlər. Beləliklə İngilis dilinin praktik qrammatikası kitabında gələcək zaman dördqat bölgünün bir hissəsi kimi verilir.

Müəlliflər gələcək zaman qrammatik kateqoriyasının yeganə düzəldilmə yolu kimi *will/shall* təklif edirlər. “Qrammatik gələcək zaman *will/shall* + məsdərdir. Lakin bu gələcək zaman məfhumunu ifadə edən onlarla yoldan biridir.” (14, s.167) Baxmayaraq ki, Tomson və Martinet bunun səbəbini izah etməyə cəhd göstərmirlər, qeyd edirlər ki, “ Belə bir ideya təklif oluna bilər ki, gələcək zaman konstruksiyası *be going to* ifadəsilə də əvəz olun bilər.” (14, s.167-177)

Dekeyser və Kolen “bir gələcək zaman dörd aspektdə” konseptindən çıxış etsələr də, Tomson və Martinet isə dörd gələcək zaman hipotezasını irəli sürür. Məsələn, Gələcək davamedici zaman ayrıca bir qrammatik zaman kimi götürülür. Bu zaman *to be* feilinin gələcək zaman forması və indiki zaman feli sifət forması vasitəsilə düzəlir. Maraqlıdır ki, onlar gələcək bitmiş davamedici zamandan bəhs edərkən “qrammatik zaman” terminini istifadə etmirlər.

Müəlliflər qeyd edirlər ki, *will /shall* + məsdər və gələcək davamedici, yəni *will /shall* + məsdər və indiki davamedici arasındakı fərq təxmini olaraq eynidir. *will /shall* + məsdər

niyyət ifadə etdiyi halda gələcək davamedici niyyətsiz gələcək zaman ifadə edir. Maraqlıdır ki, *Will /shall* + məsdər konstruksiyasından danışarkən gələcək zaman, yaxud sadə gələcək terminləri istifadə olunmur.

Rus dilçisi Kauşanskaya “will” feilini həm köməkçi, həm də modal feil kimi qəbul edir. (10, s.87). Ənənəvi qrammatikaya əsaslanaraq onlar gələcək zamanın 8 ifadə yolunu göstərirdilər. Onlar qeyd edirdilər ki, köməkçi feil kimi “will” birinci şəxsin tək və cəmindən başqa bütün şəxslər üçün gələcək zaman formalarını düzəldir. Bundan əlavə onlar “shall”, “will” formalarını modal feil kimi tədqiq etmiş və onların müxtəlif mənalərini vermişlər. Dilçilikdə “shall”, “will” formalarının qısaldılmış forması olan “’ll” haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Qrammatik kateqoriyanın bir hissəsi olaraq qrammatik mənanın ifadə vasitələri iki qrupa bölünə bilər:

1. sintetik yollar (affikslər-suffiks, prefiks, infiks)
2. Analitik yollar (köməkçi feillər, sözlülər, artıklar)

Aleksandr, ilk olaraq, feilin ilkin forması və *will* vasitəsilə düzələn sadə gələcək zaman-dan danışır. “Sadə gələcək zaman gələcəyi ifadə edən yollardan biri olaraq *will/shall* –in digər feillərə adi qaydada birləşməsilə düzəlir.” (5, s.178) “Adi qaydada” deyərək müəllif digər iki zamanın (keçmiş, indiki) düzəldilmə yollarının analoqu olduğu fikrini irəli sürür. Digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, müəllif gələcək zaman ifadəsində yarım-modal konstruksiyaların xüsusi istifadəsini- *going to- gələcək zamanını* təklif edir. Lakin müəllif bunu ayrıca bir gələcək zaman növü kimi götürmür. Buna görə də Longman English Grammar kitabı da həmçinin *will* və *shall* vasitəsilə düzələn dörd gələcək zaman forması fikrini dəstəkləyir.

Korsakov mütləq və ön zamanlar (bitmiş zamanlar) və statik və dinamik zamanlardan (davamedici zamanlar) ibarət olan yeni bir zaman sistemi yaratdı. O, qrammatikada olan ümumi formullardan fərqli misallar toplamışdı. (11, s.77). Komogortseva həmçinin ingilis dilində Gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrini bir sistem şəklində öyrənmişdir. O, gələcək fəaliyyətin ifadə yollarını aşağıdakı qaydada mikrosistem şəklində təqdim etmişdir: analitik gələcək zaman formaları (*will* + infinitive); gələcək zaman ehtiva edən indiki zaman formaları (indiki qeyri-müəyyən zaman, indiki davamedici zaman); *to be going to+infinitive*. Tədqiqatçı gələcək zamanı özündə ehtiva edən indiki zaman formaları arasında indiki bitmiş zaman formasını verməyə də, indiki bitmiş zaman, zaman budaq cümləsində gələcək ifadə edən indiki qeyri-müəyyən zamanın yerində işləyə bilər. Məsələn:

I'll send it to you as soon as I finish/have finished.

Hornstein “Tense and Universal Grammar” kitabında gələcək zamanla bağlı araşdırmaları bir qədər daha genişdir. Hornstein öz baxışlarını Reyçenbakın (Reichenbach) zaman nəzəriyyəsi üzərində qurmuşdur: zamanları müəyyənləşdirərkən üç element nəzərə alınmalıdır: hadisənin vaxtı, nitqin vaxtı, istinad nöqtəsi.

Gələcək zamanla bağlı araşdırmalarda müəllif modal feil *will* haqqında danışır: “O zahirən gələcək zaman markeridir. İngilis dilinin gələcək zamanı var və *will* onu ifadə edən morfemdir.” (8, s.18; 38) Maraqlıdır ki, müəllif bu yanaşmanın oponentlərinə müraciət etməyi də unutmur: “İngilis dilində gələcək zamanı modalılıqla uyğunlaşdırmağa cəhd edən çoxlu sayda təkliflər irəli sürülüb. Lakin *will* gələcək zamanı üill modal feilindən tamamilə fərqlidir. Birincidən fərqli olaraq ikinci indiki zaman zərflərilə təyin oluna bilər.” Bu göstərir ki, müəllif qətiyyətlə modal *will* və gələcək zaman düzəldən *will* –i bir birindən ayırd edir. Çünki bu iki fenomen dildə eyni funksiyaları yerinə yetirmir. Bununla da Hornstein İngilis dilində gələcək zamanın var olduğunu təsdiqləyən digər yanaşmalardan tamamilə fərqli bir yanaşma irəli sürdü.

Əlavə olaraq, müəllif öz yanaşmasını *will* + *have done* konstruksiyasını *gələcək bitmiş* zamanla müqayisə etməklə sübut etməyə çalışır. Müəllif iddia edir ki, *gələcək bitmiş* bir qədər müəmmalı hərəkət ifadə edir. Yəni dəqiq zaman göstərilməyən hərəkətlər müəmmalı qalır. Lakin *will have done* strukturu modalılıq funksiyasını yerinə yetirdikdə isə hərəkətin icra zamanı ilə bağlı heç bir müəmma qalmır. Məs, *Jack will have started his work yesterday.*

Nəticə olaraq o qeyd edir: “Modal *will have* keçmiş bitmiş və gələcək bitmişdən daha çox sadə keçmiş zamana uyğundur. Məhz bu yanaşma modal *will* və gələcək zaman *will* formalarını ayırd etməyi tələb edir.” Bununla da Hornstein *will* feilinin *modal* və *qeyri-modal* olmaqla iki istifadə formasını verir.

Azərbaycan dilçisi F. Cahangirovun “İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi” kitabında da həmçinin gələcək zamanın mövcudluğu məsələsinə toxunulmuş və müəllifin bu məsələyə olan yanaşması öz ifadəsini tapmışdır. Müəllif qeyd edir: “Bəzi dillərdə gələcək zamanın arsenalında bütünlükdə ona mənsub olan qrammatik vasitələr ehtiyatı yoxdur. Həmin dillər gələcək zamanı ifadə etmək üçün gah hazır qrammatik formalardan, məsələn feli sifətlərdən, ən yaxşı halda feli sifət şəkilçilərindən, bəzən müstəqil sözlərdən, gah da köməkçi feillərdən istifadə edirlər. Deyək ki, Azərbaycan dilində feli sifətlərdən (alacaqdır, gələcəkdir, alaram, gələrəm və s.) rus dilində icra olunmuş tərzdə olan feillərin indiki zaman formasından (возьму, пойду və s.), fars dilində istəmək mənalı “xas-tən” feilinin kökü olan “xah” qrammatik vasitəsindən, yəni rus dilində «быть» köməkçi feilinin gələcək zamanda olan formasından istifadə edilir.” (1, s.65-69) Müəllif bu fikirlərində gələcək zaman probleminin təkcə İngilis dilinin deyil bir çox başqa dillərin də qrammatikalarında yer aldığını və mübahisəli olduğunu qeyd etmişdir. F. Cahangirov bu problemin əsas səbəbini isə həmin dillərdə gələcək zamanın xüsusi ifadə markerlərinin olmamasında görür. Müəllif İngilis dilində gələcək zamanın ifadə vasitələrini qeyd etdikdən sonra yazır: “Yuxarıda göstərilən fikirlər müxtəlif dillərdə gələcək zaman formalarının varlığını hec də inkar etmir, əksinə özünəməxsusluğunu göstərir.” Bununla da o, gələcək zamanın mövcudluğu məsələsinə öz münasibətini bildirmiş olur. Bunlarla yanaşı müəllif gələcək zamanın bölgüsünü verir: “İngilis dilində ümumi zaman sistemində deyil, məhz gələcək zaman daxilində gələcək zamanın dörd forması var:

- 1) gələcək qeyri-müəyyən zaman forması.
(The Future Indefinite Tense Form)
- 2) Gələcək davamedici zaman forması.
(The Future Continuous Tense Form)
- 3) Gələcək bitmiş zaman forması.
(The Future Perfect Tense Form)
- 4) Gələcək zamanın davam edib bitəcək forması
(The Future Perfect Continuous Tense Form) ”

Bu bölgünü verməklə təkcə qrammatik amili deyil, eləcə də məna amilini də önə çəkən müəllif qeyd edir: “Gələcək zamanın yuxarıda göstərilən formaları istər qrammatik, istərsə də semantik cəhətdən də bir-birindən köklü surətdə fərqlənir.”

Bir sıra dilçilər ingilis dilində gələcək zaman kateqoriyasının varlığını qəbul etsələr də onların gələcək zamanla bağlı bölgüləri fərqlidir. Gethin Grammar in Context kitabında gələcək zamanın növlərinin sayı ilə bağlı yazır: “gələcək zamanın iki növü var:

1. Sadə gələcək zaman
2. Gələcək davamedici zaman” (7, s.13)

Müəllif sadə gələcək və davamedici gələcək zamanın hər birinin özünün də *gələcək* (*will do, will be doing*) və *gələcək bitmiş* (*will have done will have been doing*) növlərini qeyd edir.

Gethin dörd gələcək zaman ayırd etsə də davamedici zamanları sıralayanda *be going to* strukturunu digərlərindən ayırır. Bununla da o, yarım-modal feili davamedici zaman kimi vermiş olur. Onun yanaşmasına görə *be going to* ifadəsi indiki, keçmiş və gələcək davamedici zamanlardan fərqli xüsusi bir zaman forması yaradır.

Huddleston ənənəvi qrammatistlərdən fərqli olaraq yalnız keçmiş və indiki zamanı vurğulayır və *will* haqqında köməkçi feil kimi deyil, yalnızca modal feil kimi bəhs edir. Müəllif *will* modal feilinin üç fərqləndirici əlamətini qeyd edir: *will* təsriflənməyən konstruksiyalarda təzahür edə bilmir, o şəxs və kəmiyyət formalarına malik deyil, keçmiş zaman forması

would in the main clause of the second conditional. Huddleston *would* formasını göstərərəkən *can* və *may* feillərinin *could* və *might* formalarına da istinad edir. Bununla da o, *will* formasının gələcək ifadə etməsinə rəğmən onu keçmiş forması da olan (*would*) indiki zaman indikatoru kimi göstərir. O, *will* ilə işlənən feillərin başqa dillərə tərcümədə gələcək zamanda istifadəsi məsələsinə də toxunur: “bir dilin zaman formalarını başqa bir dilə onların tərcümə ekvivalentlərinin bazası üzərindən çevirmək düzgün deyil.” (9, s.133) Müəllif *will* formasının İngilis dili qrammatikasında tək cə modal feil kimi mövcudluğu məsələsini qaldıraraq deyir: “Tək cə qrammatik nöqteyi nəzərdən deyil, semantik cəhətdən də *will* modallıq ifadə edir. Hətta o temporallıq ifadə etdikdə belə, yəni gələcək zaman forması kimi işləndikdə belə özünün modallıq funksiyasının itirmir.” (9, s.174) Bununla da Huddleston *will* –in temporal və modal istifadəsi arasında sərhəd görmədiyini sübut edir.

Quirkin gələcək zamanla bağlı yanaşması bir qədər fərqlidir. O, gələcək zamanın varlığından söhbət açarkən “qrammatik zaman” və “vaxt” terminlərini qarşılaşdırır. Müəllif indiki və keçmiş zamanın qrammatik zamana istinadən qrammatik səviyyədə olduğunu qeyd edir və beləcə zamanın üçqat bölgüsünü ikiqat bölgüyə endirir və morfoloji cəhətdən İngilis dilində indiki və keçmiş zamanadan əlavə gələcək zamanın olmadığını söyləyir. O qeyd edir: “Bəzi qrammatiklər İngilis dilində üçüncü, yəni gələcək zamanın mövcudluğundan bəhs edərkən köməkçi feil və məsdər *will* + *məsdər* konstruksiyasını göstərir. Lakin bizcə qrammatik zaman bir kateqoriya kimi infleksiya, yəni şəkilçi vasitəsilə yaranır.” Bu sözlərdən sonra aydın olur ki, müəllif şəkilçi olmadığı halda qrammatik zaman kateqoriyasından bəhs etməyin əbəs olduğunu düşünür və bu əsasla gələcək zamanın qrammatik kateqoriya kimi varlığını inkar edir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Quirk İngilis dilində gələcək vaxtı ifadə etmək üçün çoxlu yollar olduğunu da qeyd edir: “İngilis dilində gələcək zaman qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmasa da, *gələcək vaxt* semantik kateqoriyası kimi mövcuddur.” (13, s. 176) Deməli, Quirk gələcək zaman terminini inkar etsə də, gələcək vaxt termininin İngilis dili üçün uyğun olduğunu vurğulayır.

Liç və Svortvik özlərinin “A Communicative Grammar of English” adlı kitabında verilmiş məsələ ilə bağlı birmənalı, birbaşa fikir ifadə etməmişlər. Qeyd olunan kitabda müəlliflərin gələcək zaman məsələsinə olan yanaşmaları bir qədər dolayı yolla ifadə edilmişdir. Kitabda ingilis dilində tərz və zaman kateqoriyaları bir-birilə vəhdət təşkil edərək geniş cədvəl şəklində verilmişdir. Cədvəli olduğu kimi verməyi uyğun hesab etmədiyimiz üçün məzmunundan aydın şəkildə bəhs edəcəyik. Qeyd etməliyik ki, Liç və Svortvik qrammatik zaman kateqoriyası kimi yalnız indiki və keçmiş zamanları qeyd edirlər. Gələcək zamandan qrammatik zaman kimi bəhs edilmir. Lakin gələcək vaxtı ifadə edən yollar kimi aşağıdakılar verilir:

“*Will/shall+qeyri-müəyyən məsdər, will/shall+ davamedici məsdər, will/shall+ bitmiş(perfekt), to be going to+ məsdər.*” (12, s.80)

Yuxarıda qeyd olunanlar gələcək zaman ifadə edən yollar kimi göstərilərsə də, onları qrammatik zaman kateqoriyasının göstəriciləri hesab etmədikləri üçün gələcək zamanı qrammatik zaman kateqoriyalarının sırasında vermirlər. Bizcə, *Will/shall* modal feilləri *Will/shall* köməkçi feillərilə omonimlik təşkil etdiyinə görə, köməkçi feil kimi onları gələcək zaman kateqoriyasının qrammatik göstəriciləri hesab etmək olar.

Bənzər bir yanaşmanı Azərbaycan dilçisi O. Musayevdən də görə bilərik. Azərbaycan dilçisi O.Musayev qeyd edir ki, sintetik və analitik yolların hər biri tədqiqat obyektini götürülə bilər. Bu baxımdan o, sintetik və analitik yollar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənmişdir. O.Musayev hesab edir ki, “*sculan*” və “*willan*” qədim ingilis dilində leksemlər kimi, orta dövr ingilis dilində *shall*, “*will*” formasında gələcək zaman ifadə edən köməkçi feil kimi, müasir ingilis dilində isə “*ll*” affiksində cəvrilmişdir. (4, s.116)

O.Musayevin eləcə də Downing və Lockenin bu fikrində ziddiyyət vardır, çünki, “*ll*” qrammatik şəkilçi hesab oluna bilməz. Qrammatik şəkilçi qrammatik mənə ifadə edən qrammatik formadır. Zaman kateqoriyası ifadə edən şəkilçi ismə, yaxud əvəzliyə deyil, məhz

feilə qoşulmalıdır. Sözsüz ki, 'll köməkçi feillər olan "shall" "will"dən törənmişdir. Lakin bu şəkilçi deyil, had-'d, have-'ve, it is-it's və s. hallarda olduğu kimi, qısaldılmış formadır. Bütün qrammatik şəkilçilər aid olduqları söz kökünə artırılır. Məsələn:

play+ed, play+s, play+ing

Ümumiyyətlə, feilə heç bir şəkilçi apostrofla birləşmir.

Ədəbiyyat

1. Fikrət Cahangirov. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı: Elm, 2007. s. 65-69.
2. İlham Tahirov. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Нурлан, 2007. s.12.
3. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986, s. 258
4. Musayev O. I.. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996. s. 116
5. Alexander, L. G. Longman English Grammar, 1988.
6. Dekeyser and Colen from 1979. Foundation of English Grammar. p. 50-53
7. Gethin, H. Grammar in Context: Proficiency Level English. Harlow: Longman, 1992
8. Hornstein, N. As Time Goes By. Tense and Universal Grammar. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology. 1990. p.18, 38-39
9. Huddleston, R. Introduction to the Grammar of English. Cambridge: Cambridge University Press. 1984
10. Kaushanskaya, V. L. et al. A Grammar of the English Language Leningrad. 1973. p.87, 118.
11. Korsakov, A. K. The Use of Tenses in Modern English, Lvov: Lvov University Press. 1969. p. 77.
12. Leech and Svartvik, A Communicative Grammar of English. p. 80-81
13. Quirk, R. et al. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman, 1985. p.176
14. Thomson and Martinet ,Practical English Grammar, 1980. p. 90-180

Н.Джафарзаде

Об исследовании будущего времени

Резюме

Это статья посвящается будущему времени английского языка. Основная задача в статье – это выяснение будущего времени как грамматическая категория. Суждение о будущем времени глаголов - спорно. Провели некоторые обсуждения о будущем времени в английском языке. Были рассмотрены некоторые спорные вопросы. В статье даны условия, выдвигаемые азербайджанскими авторами, связанные с этим вопросом. Обсуждены подходы и некоторые гипотезы азербайджанских лингвистов Ильгама Тахиров и Фикрет Джахангирова, рассматриваются отношения, связанные с этим вопросом азербайджанских, русских и английских авторов.

N.Jafarzadeh

About the Study of the Future Tense

Summary

This article deals with the future tense in English. The main issue of the article is to clarify the existence of the future as a tense. It is controversial whether there is a future tense or not in the English language. Here we did some researches due to the existence of future tense in English. So many contrastive ideas have been told. The Azerbaijani and English authors' claims on this problem have been given in the article. Azerbaijanian linguists İlham Tahirov's and Fikrət Jahangirov's ideas have been given. Their approaches on this problem have been discussed. The article highlights Azerbaijani, Russian, English and other author's approaches to the given problem.

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.M.Tahirov
Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2019

G.İ.DƏMİRLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)**“DİL SİYASƏTİ” VƏ “DİL QURUCULUĞU”nun MƏZMUNU
VƏ MAHİYYƏTİ***Açar sözlər:* dil, dil siyasəti, dil quruculuğu*Ключевые слова:* язык, языковая политика, построение языка*Key words:* language, language policy, language building

Dil sadəcə insanlara xas olan, tərkibində məna və identik növ səs normalarını saxlayan şərtlənmiş sistemdir. Dil təkcə nitq metodu olmayıb, həm də dünyanın fəlsəfəsi hesab olunur. O, hələ lap keçmişdə cəm, birgə halda məskunlaşan insanlar arasında bir-birilərinə söz deyərək bilmək zərurətindən meydana gəlmişdir. Yəni, o cəmiyyət daxilində nitq formasıdır. Həmçinin dil nitq forması kimi sadəcə hər hansı bir mühitdə, cəmiyyətdə meydana gəlir və mütəhərrik olur. Bu səbəbdən dil ictimai proses hesab edilir.

Dil olmadan nə cəmiyyət, nə də insan mövcud ola bilər. Dil – cəmiyyətdə insanların insan kimi mövcudluq forması hesab olunur. Dildə nəzəri məsələləri – dil və təfəkkür, şüur, cəmiyyət, dilin təbiəti, təkmilləşmə və inkişafı qanunları, qnoseoloji, həmçinin ontoloji məsələləri dilçilik elminin bəzi zamanlarda obrazlı formada dilin fəlsəfəsi hesab edilən ümumi dilçilik bölməsində tədqiq edilir. Nəzəri dilçilik, mahiyyət etibarilə, dilin problemlərini araşdırmaqla məşğuldur, ona görə ki, ən əsas nitq metodu olan dil tarix, cəmiyyət, şüur, təfəkkür, psixika, nitq bacarığı və digərləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir (1, s. 200).

Dilin mövqeyi dedikdə hər hansı bir inzibati, siyasi təşkilat, və yaxud coğrafi bölgənin məhdud həddində bir və yaxud da bir sıra funksional, həmçinin sosial effektlərindən təşkil olunmuş mövcud olma formasının cəm halı kimi hesaba alınır. Dil siyasəti və dil quruculuğu terminlərinin meydana gəlməsi 20-ci əsrin 50-ci illərində sosiolinqvistikanın dilçiliyin bir sahəsi kimi inkişaf tapmağa başladığı dövrə təsadüf edir. Dil siyasəti və dil quruculuğu terminlərindən başqa, “dilnin planlaşdırılması” terminində mövcuddur ki, bu termin Qərbi müəlliflərinin əsərlərində daha çox istifadə olunur. “Dilnin planlaşdırılması” dil problemlərinin həll edilməsi məqsədi ilə siyasi və inzibati fəaliyyət kimi başa düşülür.

Sosiolinqvistik cəhətdən baxıldıqda cəmiyyət daxilində milli nifrət və qəzəb anlayışının əmələ gəlməsi bilinçsizliklə əlaqəli deyil, dil mövqeyinin dəyişikliyə uğramasından yaranır. Dilin mövqeyi konkret müddət ərzində dəyişikliyə məruz qala bilər, bu müddət ərzində ana dili özünün dominant xüsusiyyətini yerli dilə çatdırır. Bu da dil ötürücülərinə yalnızca linqvistika tərəfdən deyil, əlaqə zamanı psixoloji, həm də funksional cəhətdən təsir etmədən ötürülür:

1. İstənilən dövlət, təşkilat və ya qurumların özünə xas dil mövqeyi, həmçinin siyasəti vardır. Tarixin hər mərhələyə özünəməxsus baxışı bu mövqe və siyasəti anlaşılan edir: Sovet dövründə mövcud olan bu siyasət hal-hazırda siyasətə görə kəskin dərəcədə fərqlidir, (o dövrdə) yalnızca bu quruluşdakı siyasət mədəni, elmi tərəqqi, iqtisadi, sosial təkmilləşməyə, o cümlədən, dövlətlər arasındakı birgəlik və kooperativləşməyə qulluq edərək xalqların dil şəraiti və mövqeyinə fərqli metodlar, yollarla əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

2. Sovet dövründə Azərbaycandakı bu siyasətdə mövcud olan bu sistemlilik milli dillər arasında eyni hüquqa malik və sərbəst tərəqqiyə imkan yaratmış, nitq prosesi zamanı doğma dilin təbii şansı və mühit əmələ gətirmişdir. Digər yandan, Azərbaycan xalqının dil mühiti, həmçinin dil mövqeyinin beynəlxalq səviyyəyə çatması həmahəng ikidilliliyin də tərəqqi mərhələsini və yerini formalaşdırmışdır. Cəmiyyətin və xalqların seçdiyi rus dili millətlərin daxilində danışdığı dili olaraq qəbul edilmişdir. Bununla da, SSRİ dövründə vahid partiyanın dil

siyasəti milli dilin (ana dili) birgə zənginləşmə, həmçinin tərəqqisi, dövlətlər arasında danışiq dilinin və bilinqvizmin genişləndirilməsi, qüvvətləndirilməsi xüsusiyyətlərinin daha da sürətli və mütəhərrik əməl edilməsinə yönəldirilmişdir.

3. Hal-hazırda dövlət daxilində dil siyasətinin mövcudluğu və tərəqqisi, o cümlədən, sonrakı vəziyyəti problemi də meydana gəlmiş; azadlıq uğrunda aparılan mübarizənin bir hissəni əmələ gətirmişdir.

4. Müasir dövrdə dil siyasətilə əlaqəli qarşıdurmalı məsələlər hələ də davam etməkdədir. Bu da irəli sürülmüşdür ki, “dil siyasəti” ifadəsinin yerinə “dil planlaşdırması” və yaxud da “dilin quruculuğu” kimi ifadələr istifadə olunsun.

Bu terminə tərkib və məna yönündə belə yaxınlaşmaq nəzərdə tutulur: dövlət, qurum, təbəqə və hər hansı bir ictimai qurum və təşkilatların dildə yaranmış funksional qruplaşdırılmasını təsərif etmək və ya var olduğu kimi mühafizə etmək üçün apardıqları işlər qruplaşması da özlüyündə dilin siyasəti adlanır. Əsas məsələ mövcud olan lingvistik qaydaları hifz etmək, ya da təzə qaydalara əməl etməkdən ibarətdir (3).

Dildəki bu siyasət dilin quruluşunu müəyyən qədər dəyişikliyə uğrada bilər. Bu isə öz növbəsində müəyyən çərçivədə olmalıdır. Dövlət siyasətindəki əsas struktur vahidini dil təşkil edir, həmçinin dil quruculuğu və dilin inkişaf tendensiyası xüsusi əhəmiyyətli məsələ kimi dövlət quruculuğunda xüsusi yer tutur.

Qeyd etmək olar ki, bu dil siyasəti dövlət, cəmiyyət daxilində dilin əsas vəzifəsinin icrası, həmçinin tərəqqisinə təsir göstərən sosial, iqtisadi parametrlər kimi diqqət mərkəzindədir. Bu siyasət dil, o cümlədən, dil yarımqruplaşmalarının funksionallığına uyğun olaraq sinifləşdirilməsinə müxtəlif baxışlarda təsirini göstərmişdir.

5. Sovet dövründə siyasət, həmçinin dil quruculuğu həm mədəni, həm də mənəvi amillər ardıcılığında xüsusən müxtəlifdir; bir yandan dilə müasir sosialist mədəni marifləndirilmənin əsası, həmçinin onun metodu- bu işin təşəbbüskarı, digər yandan isə onu tətbiq edən millətin yaşaması, mənəvi varlıq amili kimi yanaşılır. Nəticə etibarilə, məktəb, maarif ilə əlaqəli əlifba, imla, elmin inkişafı ilə bağlı termin problemləri əhatəsində qarşıdurmalı müzakirələr də, teatr, ədəbiyyat, səhnə, mətbuatdakı ümumilik, böyük auditoriya, dövlətin danışiq dili ilə bağlı işlər də öz növbəsində dil ilə əlaqəlidir, dil gərgin döyüş sahəsində sosialist çevrilişin istila edəcəyi mühüm qala, qəsrə bənzəyir (2, s.247).

Bu siyasətdə əsas fikir dilin varlıq forması, mövcudluq quruluşunun konkret nitq üçün dilə xas vahidlərinin seçilməsilə bağlıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, həmin siyasətlə əlaqəli dilin inkişafı zamanı idraklı şəkildə maneəçiliklə quruluşun özünəməxsus xüsusiyyəti meydana gələ bilər. Bu siyasət zamanı müvəffəqiyyət qazanmaq məqsədilə dilin təkmilləşmə tendensiyaları ilə yanaşı, ictimai faktorlarını göz önündə tutmaq lazımdır. Zaman-zaman bununla əlaqədar olaraq, yeni qaydalar qurmağa səy göstərilir, bununla yanaşı, bədii dildə dialekt əsaslar (koyne) araşdırılır. Bir zamanlar, Azərbaycanda bədii dildə dialektin əsası Şirvan, həmçinin Təbriz bölgələri sayılsa da, hal-hazırda Bakı bu dialektin qabaqcıl bölgəsi kimi göstərilir.

6. Dil siyasətində aparılan tədqiqatların artırılması dövlət daxilində milli, həmçinin beynəlxalq tendensiyaların böyüməsinə zəmin yaradır. Bu anda isə ideologiyada düşüncə fərqlilikləri yaranmağa başlayır.

Dilin siyasəti əngəl və maneəçilik yarandıqda meydana gəlir. Bütün dünyadakı siyasi vəziyyət hər hansı bir həddə dilə həm müsbət, həm də mənfi cəhətdən təsir göstərir. Dildə aparılan siyasət 1) aktiv-passiv; 2) mürtəce, humanist; 3) regional, milli, həmçinin global olaraq 3 hissəyə bölünür. Dil siyasətindəki aktivlik hal-hazırdakı tarixi vəziyyət, o cümlədən, şəxsin öz əzmilə reallaşır, passivlik isə dildəki tərəqqiyə söykənir. Humanistlik dildə gedən bu tərəqqi və təkmilləşmənin məntiqi olaraq aparılmasına dayanır. Qlobalıq dünyadakı dil hadisələrini hesaba almaqla aparılmaqdadır, regionallıq dillər arasındakı birgə münasibətin yarandığı yer, millilik isə hər hansı bir dövlət və ya cəmiyyətin dili qəbul edilir.

7. Müasir dövrdə dildəki bu siyasət, mövqe və vəziyyət dövlət müəssisələrində dilin vəziyyətini möhkəmləndirir. Digər dillərin istilasının qarşısını almaq məqsədilə silsilə şəklində, planlı fəaliyyətlər aparılır. Tarix boyunca dünyada dillə bağlı güclü siyasətçilər olmuşdur, bu siyasətçilərin arasında ümummilli lider Heydər Əliyevin yeri danılmazdır.

Nəhayət, indiki dövrdə dildə aparılan siyasət Azərbaycanda ardıcıl olan dil yaradıcılığı hadisələrinin metodoloji təməlini formalaşdırır.

8. Müstəqillik vəziyyətində ictimai, sosial həyatda baş verən mübadilələr, inkişaf qanunları dildə gedən innovasiyalarla sıx əlaqəlidir.

Müstəqillik vəziyyətində dilin inkişafı üçün aparılan tədbirlər böyük tarixi təmələ söykənir. "Dövlət dilinin tətbiqi zamanı təkmilləşmə işinin aparılması" fikri növbəti fərman, o cümlədən, sərəncamların özəyini yaratdı. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunub saxlanması; dilimizin dövlət dili kimi tərəqqisi baş tutdu (5).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət (Dilçi olmayanlar üçün dərslik). Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1987.
3. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
4. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 584 s.
5. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003.
6. Мобили Роберт. Удины: язык, религия и этнография. Баку, 2011.

Г.И.Дамирли

Содержание и сущность «языковой политики» и «языкового строительства»

Резюме

В данной статье рассматриваются содержание и сущность языковой политики и языкового строительства. В статье представлена сущность языковой политики, существовавшей в Азербайджане в историческую и современную эпоху. Анализируется роль языка и языковой политики в обществе.

G.I.Damirli

The Content and Essence of "Language Policy" and "Language Building"

Summary

This article deals with the content and essence of language policy and language building. The article presents the essence of the language policy existing in Azerbaijan in the historical and modern era. The language and the role of language policy in society are analyzed.

Rəyçi: filol.f.d. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2019

A.N.ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ORTA MƏKTƏBİN AŞAĞI SINIFLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN TƏDRİSİNDƏ “SİTUATİV” YANAŞMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: şifahi nitq, ünsiyyət, situasiya

Ключевые слова: устная речь, коммуникация, ситуация

Key words: oral speech, communication, situation

Orta məktəbin aşağı siniflərində xarici dilin tədrisi şagirdlərə erkən yaşlarından öz fikirlərini və ideyalarını ingilis dilində həm yazılı, həm də şifahi formada ifadə etməyə imkan verir. Dilin tədrisi prosesi eyni zamanda şagirdlərin idraki fəaliyyətlərinin inkişafına da təsirsiz ötüşmür. Dilin mənimsənilməsində müxtəlif idraki fəaliyyətlər iştirak edir. Bu, öz növbəsində, şagirdlərə həm dili öyrədir, həm də öyrəndikləri dili inkişaf etdirməyə kömək edir. Xarici dilin tədrisi orta məktəbin aşağı sinif şagirdlərinə fərdi düşüncə qabiliyyətlərini, dünyagörüşlərini genişləndirməyə və tədris olunan dil ilə əlaqəli mühakimə qabiliyyətlərini təkmilləşdirməyə, xarici dildə yüksək səriştəlilik səviyyəsinə çatmağa imkan yaradır. Bütövlüklə xarici dilin öyrədilməsi prosesi şagirdin dilin mənimsənilməsinə olan yanaşmasını da tamamilə dəyişir.

Şifahi nitq aktiv və produktiv bacarıqdır. Bu bacarıq bizim gündəlik fəaliyyətimizdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərin təməl biliyi yoxdursa, onlar öz kommunikativ bacarıqlarını, xüsusilə də nitq bacarığını inkişaf etdirə bilməyəcəklər. Buna görə, şagirdlərin təməl bilikləri də nitq bacarığının formalaşmasında müəyyən rol oynayır. Şifahi nitq digər 4 dil bacarığından ən önəmlisidir. P.Ur vurğulayır ki, hər hansı bir dili bilən şəxslərə “dil daşıyıcıları” kimi müraciət olunur. Buna görə də ingilis dili tədrisinin əsas məqsədi dil öyrənənlərə ingilis dilini ünsiyyət prosesində necə sərrast və səmərəli şəkildə istifadə edilə biləcəyi bacarığını öyrətməkdir. Lakin dil öyrənən şəxslərin hamısı dili ünsiyyət zamanı axıcı şəkildə istifadə edə bilmir, çünki onlar dili ünsiyyət vasitəsi kimi tətbiq etmək bacarığına malik deyillər. A.Burn və H.Coys belə hesab edir ki, müəllimlər şagirdlərə elə aydın səbəblər irəli sürməlidir ki, onlar öyrəndikləri dili ünsiyyət vasitəsi kimi də istifadə etməyə çalışsınlar (6).

İstənilən xarici dili öyrənərkən şagirdlər üçün bu dildə danışmaq qabiliyyətinə yiyələnmək ən önəmli məqsəd hesab olunur. Şifahi nitq qabiliyyəti həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan bir vərdəstdir. Eyni zamanda digər dil bacarıqları ilə müqayisədə şifahi nitq – yəni öyrənilən dildə danışmaq bacarığının formalaşması zəhmət və uzun müddət tələb edən bir prosesdir. Buna baxmayaraq, şifahi nitq qabiliyyətinin formalaşması xarici dilin tədrisi sahəsinin uzun illər diqqət mərkəzində olmamışdır. Lakin son dövrlərdə bu sahəyə yönəlmiş bir sıra araşdırmalar kommunikativ səriştəliliyi insan cəmiyyətinin ən əsas göstəricisi hesab edir (4).

İngilis dilini öyrənən hər bir şagird üçün şifahi nitq – hədəf dildə danışmaq qabiliyyəti ən önəmli dəyər hesab olunur. Buna baxmayaraq, orta məktəblərdə hələ də bəzi şagirdlərin dərslərdə az danışdığı və ya passiv olduğunu müşahidə edə bilərik. Çünki onlar düşünür ki, ingilis dilində danışmaq çətindir. Buna görə də dili təlim prosesində və real həyatda istifadə etməkdən çəkinirlər. Bu problemin səbəbləri müxtəlifdir. Bu səbəblərə şagirdlərin motivasiyası, sinifdəki mühit, yaradılan situasiya, ənənəvi təlim metodları və yanaşmalarından istifadə, dərs materialını düzgün çatdırma bilməyən müəllim aid edilə bilər.

Dil tədrisində şifahi nitq qabiliyyətinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi bu sahədə əsas hədəf hesab olunmamışdır. Ancaq öyrənilən dildə şifahi nitqə yiyələnmək həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin can atdığı, bununla yanaşı qazanmaqda çətinlik çəkdiyi bir bacarıqdır. Dilin tədrisi prosesində hər kəs üçün önəmli olan və xarici dillərin tədrisi metodikası sahəsində mövcud

olan bir sıra metodların özəyini təşkil edən ən əhəmiyyətli fakt budur ki, metodların əksəriyyətinin əsas məqsədi dili müxtəlif situasiyalarda, dəqiq ifadə etsək, real həyatla bağlı situasiyalarda necə işlətmək bacarığını formalaşdırmaqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dili nəzəri cəhətdən öyrənmək kifayət deyil. Çünki dil real həyat şəraitində və ya başqa sözlə desək, insanlarla ünsiyyət zamanı istifadə olunur. Bunu nəzərə alan M.A.K.Halliday belə bir açıqlama gətirir ki, biz ana dilimizdə danışmağı öyrənərkən, dili onun qrammatik sistemini öyrənməklə deyil, müxtəlif real həyat situasiyalarında uyğun şəkildə istifadə etməklə öyrənirik (7).

Şifahi nitq – xarici dildə danışmaq bacarığının öyrədilməsi müəllimlər tərəfindən dil tədrisi prosesinin ən çətin aspekti hesab olunur. Şifahi nitqin tədrisi prosesində mövcud olan bir sıra problemlər açıq şəkildə nəzərə çarpandır. Şifahi nitqlə müqayisədə yazılı nitqdə yazıçı başqalarını narahat etmədən özü çalışır. Lakin nitqin meydana gəlməsi zamanı artıq danışan şəxsə ona qulaq asmalı və lazım gələrsə cavab verməli olan qarşı tərəfin olması tələb olunur. Əksər hallarda isə müəllimin sualına şagirddən cavab olaraq tam məna ifadə edən cümlə gözləndiyi halda, sadəcə “bəli” və ya “xeyr” tipli cavablar eşidilir. Göstərilən amillər şagirddə şifahi nitqin meydana gəlməsi prosesində maneələr yaradır.

İngilis dilinin tədrisinə Situativ yanaşmanın qaynağı, yaranma səbəbləri 1920-1930-cu illərdə 2 qitədə Avropa və Amerika Birləşmiş Ştatlarında meydana gələn inkişaf ilə əlaqədardır. Avropada iki görkəmli Britaniyalı tətbiqi dilçi, London universitetinin məşhur fonetisti D.Consun əsərləri ilə tanış olan H.Palmer, A.S.Hornbi və O.Cespersion ingilis dilinin tədrisi prosesini özündə əks etdirən yeni və daha sabit elmi əsaslara malik olan metod yaratmağa cəhd etdilər. Onlar düşündülər ki, yeni yaradılmış bu metod ingilis dilinin tədris olunduğu siniflərdə dili daha sistemli şəkildə təqdim etməyə imkan yaradacaq.

Situativ yanaşmanın linqvodic aspektlərindən biri dilin tədrisi zamanı şifahi nitqə verilən əhəmiyyətdir. Situativ yanaşmada dil materiallarının tədrisi şifahi nitq ilə başlayır. Yeni material yazılı formada şagirdlərə təqdim olunmamışdan qabaq şifahi şəkildə öyrədilir. Situativ yanaşmanın vacib cəhəti dildə mövcud olan 4 mühüm kommunikasiya bacarıqlarının şagirddə formalaşdırılmasıdır. Bu, situativ yanaşmadan başqa, həmçinin dilin tədrisi prosesini özündə əks etdirən bir sıra digər metodların oxşar cəhətidir. Lakin digər metodlardan fərqli olaraq, situativ yanaşmada kommunikasiya bacarıqlarına dilin strukturu baxımından yanaşılır. Həm sözlərin tələffüzündə, həm də dilin qrammatik sistemində səriştəlilik mühüm hesab olunur.

Situativ yanaşmanın əsas aspektlərindən biri də şifahi nitqin tədrisində bəhs olunan amilləri nəzərə almaqla dilin lüğət tərkibinin oynadığı rola müəyyən dərəcədə diqqəti yönəltməkdir. Situativ yanaşmanın tərəfdarları olan mütəxəssislər isə belə hesab edirdi ki, şagirdlərin lüğət bazalarının artırılması həmin dildə oxu vərdişlərinin də meydana gəlməsini asanlaşdırır. M.Vest qeyd etmişdir ki, dili öyrənərkən ən əhəmiyyətli amil dilin lüğət tərkibinin mənimsənilməsi və mənimsənilmiş lüğətin istifadəsinin vərdiş halına gətirilməsidir. Lakin əsas problem lüğət tərkibi dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu başa düşməkdir. İngilis dilinin tədrisi ilə məşğul olan məktəblərdə istifadə olunan tədris materialları isə bu problemin həllinə yönəlmiş proqrama malik deyil (10). M.Vestin sözləri ilə razılaşaraq qeyd edə bilərik ki, xarici dil öyrənən şagirdlərin əksəriyyəti 3-4 il dili öyrənsələr də, tədris olunan dildə 1000 sözlük təməl sözlərdən ibarət lüğət fonduna belə yiyələnmə bilmirlər. Bunun səbəbləri müxtəlif ola bilər: 1) tədris prosesində onlar vaxtlarının əksər hissəsini şifahi nitq qabiliyyətlərinin inkişafına təsir göstərməyən fəaliyyətlərə sərf edirlər, 2) onlar üçün faydalı olmayan sözlər öyrənirlər, 3) öyrəndikləri sözləri yüksək səviyyədə mənimsəmirlər.

Situativ yanaşmanın digər xarakterik linqvodic aspektlərindən biri də qrammatikanın tədrisində, müəyyən bir sistem şəklində, sadəcə mürəkkəbə doğru tədris edilməsidir. Situativ yanaşma dilin qrammatik sisteminin tədrisini deduktiv istiqamətdə aparır. Situativ yanaşmanın banilərindən hesab olunan Palmer dilin öyrənən şagirdlər üçün qrammatikanın problemlərini müəyyənləşdirdi. Palmerin qrammatika ilə bağlı düşüncələri Qrammatika-Tərcümə metodunun əsasında duran yanaşmalardan tamamilə fərqlənirdi. Qrammatika-Tərcümə

metodunun əsasında duran yanaşmaya görə bütün dillərin bir universal məntiqi əsası mövcuddur və müəllimin vəzifəsi isə xarici dilin tədrisi prosesində bu universal qrammatika anlayışının bütün səviyyələrinin ifadə edilməsidir. Lakin Palmer isə belə hesab edirdi ki, qrammatika şifahi nitqin əsasını təşkil edən müxtəlif cümlə tərkiblərindən ibarətdir. Palmer, Hornbi və bir sıra digər dilçilər ingilis dilini analiz edərək, dilin əsas qrammatik strukturlarını cümlə tərkibləri şəklində təsnif etdilər. Bu isə ingilis dilinin cümlə quruluşunun mənimsənilməsi üçün faydalı hesab olunurdu. Cümlə quruluşu əsasında qrammatikanın mənimsənilməsinə aşağıdakı nümunəni göstərə bilərik: (8; 9)

Cümlə quruluşu: Mübtəda-Təsirli fel- Vəsitisiz tamamlıq

/The cat drink the milk//; /The teacher teaches the English language//; /The children listen to the song//; /The baby catches the ball//.

Daha sonra bu cümlə quruluşlarının əks olduğu cədvəllər yrandı. Bu cədvəllərdə göstərilən nümunə cümlələrin quruluşunu saxlayaraq, sözləri dəyişməklə buna oxşar xeyli sayda cümlələr yaratmaq olar. Məsələn: / I saw two books here yesterday//.

Bu cümlənin təhlili göstərir ki, “two” sayını istənilən bir say ilə və ya sifət ilə əvəz oluna bilər, eyni zamanda “I” əvəzliyidə başqa bir əvəzlik və ya görmə xüsusiyyətinə malik olan isim ilə, “here” zərfi istənilən yer bildirən zərf ilə, “yesterday” zərfi istənilən zaman bildirən zərf ilə, “books” isə görünə bilən istənilən isim ilə əvəz oluna bilər. Nümunədəki cümlə quruluşunu mənimsəyən şagird sözləri əvəz etməklə yüzlərlə müxtəlif anlamlı cümlələr qura bilər. Buna görə də Situativ yanaşmanın tərəfdarları da qrammatikanın mənimsənilməsinin deduktiv üsulla daha məhsuldar olduğunu düşündülər.

1950-1960-cı illərdə Situativ yanaşmanın meydana gəlməsi dilin şifahi formada tədrisinin əhəmiyyət qazanması ilə bağlı idi. Dilin tədrisinə Situativ yanaşma müəllim hazırlığı sahəsində də vacib dəyişikliklərə səbəb oldu və hal-hazırda Situativ yanaşmanın prinsipləri dünyanın əksər hissələrində tədris prosesində geniş şəkildə istifadə olunur. 1960-cı illərdə isə artıq bir sıra dilçilər və metodistlər Situativ yanaşmanın əsasını təşkil edən dilin tədrisi və dilin öyrənilməsi ilə bağlı suallara cavab tapmağa çalışırdılar. Onların gəldiyi nəticələr isə sonrakı mərhələdə dilin tədrisi prosesində Kommunikativ yanaşmanın meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Kərimov F., Ağayeva Z. Xarici dillərin tədrisi metodikası kursu üzrə tələbənin məlumat kitabçası. Bakı, 2005
3. Kərimov F.H. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı, 2002
4. Барсук Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М., 1970
5. Леонтьев А.А. Основы теории речевой деятельности. М., 1974
6. Burns A. and Joyce, H. Focus on Speaking. Sydney: National Centre for English Language Teaching and Research, 1997
7. Halliday M.A K., A. McIntosh and P.Streven. The Linguistic Sciences and Language Teaching, 1964.
8. Hornby A.S. The situational approach in language teaching. London, 1950
9. Palmer H.E. The Oral method of teaching languages, London, 1923
10. West M. A General Service List of English Words. London, 1953.

А.Н.Ахмедова

Роль ситуационного подхода в обучении устной речи в младших классах средней школы

Резюме

В статье рассматривается важность ситуативного подхода в обучении устной речи, а также некоторые важные характерные особенности ситуативного подхода. Ситуативное обучение языку до сих пор требуется многими учителями, которые поддерживают структурную практику языка.

A.N.Ahmedova

The Role of Situational Approach in Teaching Oral Language at Primary School
Summary

This article deals with the importance of Situational approach in teaching oral language as well as some important characteristic features of Situational approach. Situational Language Teaching is still required by many teachers who support the structural practice of the language.

Rəyçi: filol.f.d. F.Ş.Şürürova

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2019

A.Ş.ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ EMFATİK VƏ ADİ ENƏN VƏ QALXAN TONLARIN ŞİFAHİ NİTQDƏ REALLAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: intonasiya, emfatik ton, adi ton

Ключевые слова: интонация, эмфатический тон, неэмфатический тон

Key words: intonation, emphatic tone, unemphatic tone

Söz zənciri hər hecası xüsusi ton müxtəlifliyinə malikdir. Bəzi hecalarda səs tonu yüksəlir, bəzilərinə isə aşağı düşür. Hər bir heca müəyyən səs tezliyinə malikdir. Səsin dəyişməsi onun yüksəkliyi ilə ayrılmazdır. Nitqin tempi ilə birlikdə nitqin melodiyası intonasiyanın əsas vahidi olan intonasiya modellərini yaradır. Bir intonasiya modeli bir nüvədən və ondan əvvəl və ya sonra gələn vurğulu və ya vurğusuz hecalardan ibarətdir. İntonasiya modellərinin sərhədləri fasilələrlə işarələnir.

İntonasiya modelləri sintaqmların şifahi nitqdə gerçəkləşməsinə xidmət edir. Sintaqm semantik və sintaktik cəhətdən tamamlanan söz qrupudur. Fonetikada belə sintaqmlar intonasiya qrupları adlanırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün vurğulu hecalar eyni dərəcədə əhəmiyyət daşımır. Onlardan biri digərlərinə nisbətən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu cəhətdən də bir intonasiya modelinin nüvəsini (fokal nöqtəsini, semantik mərkəzini) təşkil edir. Nüvə intonasiya modelinin ən son güclü vurğulu hecası hesab olunur. Nüvə əsas tonun yüksəldiyini və ya alçaldığını göstərir. Bu nöqteyi-nəzərdən də nüvə intonasiya modelinin ən vacib elementidir. Nüvəsiz cümlə mövcud ola bilməz və bir hecadan ibarət olan intonasiya modelinin nüvəsini demək ki, həmin heca özü təşkil edir.

R. Kinqdonə görə (1) ingilis dilində əsas nüvə tonları alçaq enən, yüksək enən, alçaq qalxan, yüksək qalxan, enən – qalxan və qalxan – enəndir.

Bu tonlar kinetik və ya dəyişkən tonlar adlanır, çünki səsin səviyyəsi ya qalxır, ya da düşür.

Rocer Kinqdon həmçinin səsin bir müddət sabit qaldığı yüksək səviyyəli və alçaq səviyyəli statik tonları da fərqləndirmişdir (2).

Səsin səviyyəsi yalnız bir istiqamətdə (sadə ton) və ya bir neçə istiqamətdə (mürəkkəb ton) dəyişə bilər. Nüvə tonlarının münasibətlərini müəyyənləşdirmək çətindir. İstənilən səviyyəli enən ton müəyyənlik, təhlükə, müstəqillik ifadə edir. Nəqli cümlələr əsasən enən tonla tələffüz olunur və buna görə də müəyyənlik ifadə edir. Belə cümlələr bitkinlik bildirirlər.

Where is John? - He 'hasn't' come yet.

What's the time? - It's 'nearly' five o'clock.

İstənilən səviyyəli qalxan ton qeyri-müəyyənlik, qeyri-bitkinlik, asılılıq ifadə edir. Məsələn, ümumi suallar qalxan tonla tələffüz olunur. Bu zaman danışan soruşduğu barədə əmin deyildir.

I think I'll go now. - 'Are you' ready?

Michael is coming to London. - 'Is he' coming soon?

Standart adi enən ton ingilis dilində ən adi intonasiya növüdür. O, nəqli cümlələrdə, xüsusi sual cümlələrində, əmr cümlələrində, nidalarda, ayırıcı sualların birinci tərəfində, alternativ cümlələrin ikinci tərəfində işlənir. Alçaq enən ton orta səviyyə və ya ortadan bir qədər aşağı səviyyədən başlayır və ən aşağı səs səviyyəsində bitir. O, tonogramda aşağı enən qövs vasitəsilə işarələnir.

Alçaq enən nüvə tonu danışanın öz söylədiklərinə neytral, sakit sonluq, təvazökarlıq, qətiyyət ifadə etdiyini ötürməyə imkan verir. Bu tonla səslənən cümlələr qətilik, sakitlik, yekun bildirir.

It was the → middle of January ||

Yüksək enən ton qeyri-formal vəziyyətlərdə xüsusi diqqət ifadə etmək məqsədilə işlənir. Alçaq enən tondan fərqli olaraq yüksək enən ton emfatik nüvə tonudur. İngilis dilində yüksək enən ton yüksək səviyyədən başlayır və ən aşağı səs səviyyəsinə qədər enir. Bu nüvə tonu enmənin səviyyəsindən asılı olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gündəlik danışiq zamanı yüksək enən ton adi haldır, lakin dil öyrənənlər ondan daha ehtiyatla və az istifadə etməlidirlər, çünki bu ton çox ifadəli və emfatikdir. Yüksəkdən enən ton şəxsi maraq, duyğusal, emosional, səmimi hisslər ifadə edir. Məsələn,

We have 'met 'Tommy at the `sea side .

Yüksək enən ton emfatik tondur. Adi danışiq zamanı bu nüvə tonu əsasən əşğıdaki hallarda işlənir.

1. Şkala olmadıqda. **It is very ex `pensive.**
2. Enən şkala ilə. ' **Come as 'soon as you `can.**
3. Yüksək səviyyəli şkala ilə. **I can 'hardly be `lieve it.**
4. Orta səviyyəli şkala ilə. **'Can he `prove it?**

Yuxarıda qeyd olunmuş nümunələrdə qətilik, bitkinlik, tələskənlik, şən əhval, maraq, çəşqinlik və s. münasibətlər ifadə olunur.

5. Qalxan şkala ilə. **/Not in the `least !**

Bu tipli nümunələrdə isə etiraz, qıcıqlanma, razılaşmama kimi münasibətlər ifadə olunmuşdur.

Nadir hallarda emfatik yüksək enən ton pilləli şkala, yüksələn şkala, sıçrayan şkala ilə işlənir. Belə cümlələr (qalxan şkala ilə) oynaq, özündən razılıq, razılıq və s. münasibətlər ifadə edir.

I /can' t af /ford to ` buy it.

Qeyd etmək lazımdır ki, enən intonasiyalı modellərdə baş verən dəyişmə özü də bir mənə ifadə edir. Bu mənəni başa düşmək çox vacibdir. Bu səbəbdən də bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

Enən tonla tələffüz olunan nəqli cümlələr informasiya xarakterlidir, qalxan tonlu nəqli cümlə isə gözlənilməyən sual və ya təkrarlamaq tələbi ola bilər. Məsələn:

He 'bought a 'new ,house.

He 'bought a 'new ,house?

Enən tonlu xüsusi sual informasiya almaq məqsədi güdür, qalxan tonlu sual isə əsasən maraq ifadə edir.

'What is your ,name? 'What is your ,name?

Qalxan tonlu sual cümlələri informasiya almaq məqsədi güdür, yəni **bəli** və ya **xeyr** cavab tələb edir, enən tonla səslənən cümlələr isə, əksinə, danışanın müsbət cavab alacağına əminliyini ifadə edir.

'Do you have a ,car?

'Do you have a ,car?

Ümumi sual formalı xahiş cümlələri normal və nəzakətli olur, enən tonla tələffüz olunduqda isə əmr şəklində və ya nəzakətsiz olur.

'Could you 'give me a ,pen, please?

'Could you 'give me a ,pen, please?

Dil öyrənən standart nümunələrdə dəyişikliyin nə ifadə etdiyini başa düşməlidir. Bunun üçün nitqində enən intonasiyanın standart nümunələrindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Hər dilin öz intonasiyası, yəni nitq melodiyası vardır. Bir dil digərindən intonasiyası ilə fərqlənir. Mahnının melodiyası eşitdiyimiz mahnını tanımağa kömək etdiyi kimi. Melodiyanı dəyişsək, dinləyiciyə hansı mahnını oxuduğumuzu anlamaq və ya tanımaq çətin olar. İngilis dilində intonasiya, nümunələrdən də görüldüyü kimi, mürəkkəb və rəngarəng hadisədir. Orada dialektik və regional fərqlər mövcuddur. Məsələn, Amerika və Britaniya intonasiyası arasında çox az fərq mövcuddur. Intonasiya danışanın yüksək, yaxud alçaq səsli, sürətli və ya asta da-

nışmasından, enerjili, emosional, sakit və s. amillərdən asılıdır. Kişi və qadın intonasiyasında da fərqlər vardır. Bu fərqlər ingilis dilinə xas intonasiya modellərində öz əksini tapmışdır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, ingilis dilində iki əsas intonasiya modeli, enən və qalxan intonasiya modelləri mövcuddur.

Alçaq qalxan ton empatik və adi olur. Adi alçaq qalxan ton aşağıdakı hallarda işlənir:

1. Şkalasız cümlələrdə. **I re ,member it.**
2. Enən şkalalı cümlələrdə. **I' ll re \pair it as 'soon as I ,can.**
3. Yüksək səviyyəli şkala. **I ^beg your ,pardon !**

Adi alçaq qalxan ton qeyri-qəti, ruhlandırıcı, bəzən təəccüb, inamsızlıq, sakitləşdirici, təsəlli verici və s. münasibətlər ifadə edir.

Empatik alçaq qalxan ton isə əsasən pilləli şkala ilə işlənir. Belə cümlələr inamsızlıq, bəyənməmə, hiddət, israr, cəlbədicə, işgüzar və s. münasibətlər ifadə edir.

\Did he 'bring you a ,present ?

Nadir hallarda bu nüvə tonu sıçrayan şkala və yüksək takt önü ilə empatikləşir. Belə cümlələr intensiv və çox empatik səslənilir.

^That' s ,all.'Better 'late than ,never.

İngilis dilində qalxan intonasiya kifayət qədər mürəkkəb anlayışdır. Qalxan ton qeyri-bitkinlik, qeyri-qətilik, tərəddüd ifadə edir. Bu tonla səslənən cümlələr natamam, söhbəti uzatmaq, heyrət, bir qədər çaşqın, təsəlli və s. kimi hisslər bildirir. Qalxan tonu sözlərdə ifadə etmək kifayət qədər çətindir. Cümlələr ya yüksək, ya da alçaq səviyyədə enə bilər, vurğulu hecalar güclü və ya zəif, yüksək və ya alçaq, sürətli və ya asta, vurğusuz hecalar isə ya özündən əvvəlki vurğulu heca ilə eyni səviyyədə, ya da yüksək və alçaq səviyyədə ola bilər. Bu zaman səs də fərqli diapazonlarda yer alır. Bütün bu amillər intonasiya zamanı baş verir. Bu səbəbdən də qalxan intonasiyanın müxtəlif situasiyalarda müxtəlif şəkildə səslənir.

Qalxan ton ümumi suallarda, alternativ cümlələrin birinci tərəfində, ayırıcı sualların ikinci tərəfində, xitablarda, sadalama intonasiyalarında işlənir. Bu zaman, əsasən, alçaq qalxan tondan istifadə olunur. Məsələn, təəccüb ifadə edən qalxan ton xahiş ifadə edən qalxan tondan bir qədər fərqli səslənir.

Yüksək qalxan ton isə daha böyük təəccüb, sual cümlələrində isə inamsızlıq ifadə edərəkən səslənir. İngilis dilində yüksək qalxan nüvə tonu orta səviyyədə başlayır və yüksək səviyyədə bitir (əgər takt-ardı, yəni ondan sonra vurğusuz hecalar yoxdursa). Əks halda vurğusuz hecalar tədricən qalxır.

'What did you 'say || 'What? You 'lost my 'book?

Yüksək qalxan ton danışanın məlumatı fəal axtarışını ifadə edir. Bu ton təkrarlanan cümlələrdə və ya əlavə məlumat vermək, məlumatın düzgün çatdırıldığını yoxlamaq məqsədilə səslənir. Bəzən bu ton söhbətin davam etməsini nəzərdə tutur.

Yüksək qalxan ton əsasən aşağıdakı hallarda empatik ton kimi işlənir.

1. Skala olmayan cümlələrdə. **' Are you blind?**
2. Yüksək səviyyəli şkala ilə. **^Take it 'home.**

Belə cümlələr təkrar kimi səslənir. Sual cümlələrində isə naz, xoş münasibətlər ifadə edir.

3. Qalxan şkala ilə. **^Does it 'ever 'open at 'all?**

4. Bəzi hallarda sıçrayan şkala ilə. Belə cümlələr qalxan şkalalı cümlələrə bənzəyir. Bu halda emfaza qüvvətlənir:

^Should' t the 'door be 'opened.

Yuxarıda qeyd etdilmiş nümunələr digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də intonasiyanın çox vacib olduğunu sübut edir. İntonasiya cümləni təşkil edir, onun kommunikativ növlərini müəyyənləşdirir, cümlələri intonasiya qruplarına ayırır, söz və birləşmələrə önəm (göstəriş) verir, ziddiyyət və münasibət ifadə edir. İntonasiyanın xüsusi qeyd olunan iki əsas funksiyası onun məhz kommunikativ və ekspressiv funksiyasıdır.

Göstərilən misallardan aydın olur ki, intonasianın iki – emfati və adi növləri vardır. Qeyri-emfatik İngilis intonasiasının iki əsas melodiya növü (enən və qalxan) mövcuddur. Onlar semantik cəhətdən və formaca bir-birindən fərqlənir.

Danışanın məqsədi hər hansı bir fikrin yalnız intellektual məzmununu ifadə etməkdirsə, yəni öz münasibət və hisslərini ifadə etmək deyilsə və ya cümlənin hər hansı bir üzvünə xüsusi önəm vermək istəmirsə, bu zaman onun nitqi, danışığı adidir.

Ədəbiyyat

1. English Intonation Practice by Roger Kingdon , Published by Longmans, Green, 1958
2. The Groundwork of English Intonation by Roger Kingdon Part 1 (Jan. – Mar., 1960)

А.Ш.Алиева

Особенности эмпатического и неэмпатического нисходящего и восходящего тона в устной речи на английском языке

Резюме

В статье рассматриваются два основных тона – нисходящий и восходящий, и в то же время их эмпатический и неэмпатический тип на английском языке. Отмечается, что нисходящий тон выражает идею полноты, истощенности и уверенность говорящего и в основном используется в высказываниях, специальных вопросах, императивах и в восклицательных предложениях. Восходящий тон выражает неуверенность, вопрос, сомнение, удивление, колебание и т. д. Данные модели показывают, что восходящий тон в основном используется в общих вопросах.

A.Sh.Aliyeva

Characteristics of Emphatic and Non-Emphatic Falling and Rising Tones in Oral Speech in English

Summary

The article deals with two main tonal falling and rising tones and at the same time their emphatic and non-emphatic types in English. It is noted that falling tone expresses the idea of completeness, exhaustion and expresses the confidence of the speaker on any fact and mainly used in statements, special questions, imperatives and exclamations. But the rising tone expresses uncertainty, question, doubt, surprise, hesitation and so on. Given models show that it is mainly used in general questions.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Poladova

Redaksiyaya daxil olub: 04.04.2019

L.Ə.ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)**FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK
KATEQORİYASININ TƏDQIQI VƏ ONUN ÜSLUBİ ÇALARLARINA DAİR***Açar sözlər:* qeyri-müəyyənlik, üslubi çalarlar, dil*Ключевые слова:* определенный артикль, стилистические оттенки, язык*Key words:* definite article, stylistic nuances, language

Müasir fransız və Azərbaycan dilçiliyində hələ də dilçilər arasında mübahisə doğuran və bu baxımdan tam həllini tapmamış bir sıra problemlər vardır. Bu problemlər hər iki dilin müxtəlif aspektlərində mövcuddur və haqqında bəhs edəcəyimiz qrammatik kateqoriya hər iki dildə maraq doğuran məsələdir. Fransız dilinin qrammatik quruluşunun və kateqoriyalarının öyrənilmə tarixi çox qədim və zəngindir. Bununla belə, bu dilin nəinki qrammatikasında, eynilə ayrı-ayrı bölmələrində belə tədqiqata cəlb olunmalı yetərincə məsələlər vardır. Belə məsələlərdən biri də qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının öyrənilməsidir.

Qeyri-müəyyənlik leksik anlayışların mücərrəd, yaxud ümumi təfəkkürün hadisəsi kimi tədqiqidir (2, 7). Burada leksik anlayış əslində məlum olandır, yəni təqdim olunan hər hansı anlayışın ümumi, bütöv adıdır. Lakin onun nitqdə təqdim olunması tərzı və ya forması isə qrammatik hadisədir. Yəni leksik anlayışı təqdim edərkən istifadə olunan qrammatik vasitələr məhz müəyyənlik və ya qeyri müəyyənlik kateqoriyalarını təqdim edir. Mahiyyət etibarı ilə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışları qrammatik kateqoriya olmalarına baxmayaraq leksik-semantik anlayışların məzmun çalarına xidmət edirlər. Qeyri-müəyyənlik anlayışı əslində heç də ayrılıqda götürülən sözün müəyyənlikdən öncəki pilləsi deyil, neytrallıqdan sonrakı pilləsidir, yəni ayrılıqda götürülən söz öncə neytraldır, nə müəyyən, nə də qeyri-müəyyəndir.

Müxtəlif dilçilik məktəblərinin hər birinin bu məsələyə aid öz xüsusi mövqeləri vardır. Beləki, L.İ.İlyə ənənəvi dilçilik məktəbi davamçılarından biri kimi qeyri-müəyyənliyi naməlumla, yəni qeyri-müəyyən olanla eyniləşdirmişdir (13). Psixolinqvistlər bu kateqoriyanın izahını verərkən təfəkkürün hərəkətini əsas götürürlər. B.B.İsmayilov belə bir yanaşmaya G.Giyomun əsərlərində rast gəlmiş və bunu təfəkkürün “ümumidən fərdiyə” və “fərdidən ümumiyyə” doğru hərəkəti ilə izah etmişdir (14). G.Giyomun nəzəriyyəsiindən çıxış etsək belə qənaəət gələrik ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin ziddiyyəti onların ümumiləşdirici mənalardan yaranır və bu zaman onlar neytrallaşır və hər biri öz çaları ilə qrammatik sinonimə çevrilirlər (5).

L.İ.İlyə ənənəvi cəhətdən məsələyə yanaşır və qeyri-müəyyənliyi qeyri-müəyyən artikllə bağlayır. Ona görə nitqdə işlənən hər hansı isim “hansısa, hər hansı, çoxlarından biri” mənasını verirsə bu zaman həmin isim qeyri müəyyənlik ifadə edir (13, s. 40). V.Qak isə bu kateqoriyanın göstəricilərinə qeyri müəyyən artikllərdən başqa, partitif artiklləri (hissəvi artiklləri) və qeyri-müəyyən sifətləri də aid edir. Onun fikrincə determinativlər cümlədə ismi müşayiət edən köməkçi sözlərdir və üç funksiyayı yerinə yetirirlər (12): a) sintaktik funksiya hansı ki, cümlədə ismi birləşmələri əmələ gətirməyə xidmət edir və ismin aktualizatorudurlar; b) morfoloji funksiya hansı ki, ismin kateqoriyalarını (cins və kəmiyyət) dəqiqləşdirir; c) semantik funksiyası hansı ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi bildirməyə xidmət edir. Determinativlərin içərisində artikl ən mühümdür və müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi tam ifadə edir. Digər determinativlər isə oraya əlavə çalarlar verirlər.

Determinativlərin beş qrupu var: artikllər, mənsubiyyət determinativləri, işarə determinativləri, sual sifətləri (təyin etmə xüsusiyyətlərinə görə determinativlər belə də adlandırılır) və qeyri-müəyyən sifətlər. İlk dördlük kateqoriya səviyyəsində formalaşmışdır, qeyri müəyyən

sifətlər isə onlara aid olan bir formadır. Öz semantikasına görə determinativlər əvəzliliklərlə oxşardır. Sintaktik nöqteyi nəzərdən onlar ismə aid olurlar və sifətlə yaxındırlar, oxşadırlar. Amma əvəzlilikdən fərqli olaraq onlar köməkçi sözdürlər və müstəqil işləyə bilmirlər. Determinativlərin bir –birinə zidd təbiəti isə onların qruplaşdırılması üçün çətinliklər yaradır. Beləcə onları ənənəvi qrammatika qayıdış sifətləri ilə, bəzi dilçilər isə əvəzliliklərlə birləşdirirlər.

Fransız dilində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qeyri-müəyyənliyin özünün qrammatik ifadə vasitələri vardır, və bu qrammatik göstəricilərlə asanlıqla ismin aid olduğu qrammatik kateqoriyanı nitqdən kənar da olsa təyin etmək çətin olmur. Məs: un – kişi cinsli tək isimlərin qarşısında, une –qadın cinsli tək isimlərin qarşısında, des –kişi və qadın cinsli cəm isimlərin qarşısında işlədilir. Beləcə, nitqdə və ya ayrılıqda işlənən ismin qeyri-müəyyənliyini asanlıqla təyin etmək olur. Əslində, “un”və “une” artıqlı azərbaycan dilinə “bir” sayı kimi tərcümə edilir. Azərbaycan dilinə tərcümədə qeyri-müəyyən artıqla işlədilmiş isim cümlənin vasitəsiz tamamlığı olarsa, tərcümə zamanı təsirlik halın şəkildisini qəbul etmir və qeyri müəyyən təsirlik hal kimi tərcümə olunur. Məs: Il nous a apporté une robe.-O,bizə gözəl don gətirdi.

Ayrıca qeyri-müəyyən artıqla işlədilən cəm isimlər əksər hallarda tərcümə zamanı tək isim kimi tərcümə edilir. Məs: On a acheté des livres.- Biz kitab aldığımız.

Qeyri-müəyyənliyin semantikasında, təbiətində seçə bilmək, müxtəliflik var. Beləcə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsinin məğzində kəmiyyət nəzəriyyəsi və informasiya nəzəriyyəsi üst-üstə düşürlər. Determinativlərin köməyi ilə məhz ünsiyyətdə iştirak edən tərəflərin informasiyaya bu və ya digər dərəcədə bələd olması ifadə olunur. V.Q. Qak bunu aşağıdakı misallarla izah edir: /Apporte-moi un livre de Mauriac// (Mənə Moriakin kitabından hansınısa gətir (hər iki həmsöhbət hansı kitabdan söhbət getdiyini bilmir); /Tu m’as apporté un roman de Mauriac ?- Sən mənə Moriakin hansısa romanını gətirdin? (Həmsöhbət bilir hansı kitabdan söhbət getdiyini, danışan isə yox) ; /Je t’ai apporté un roman de Mauriac// (Mən sənə bir kitab gətirmişəm. Burada danışan hansı kitabdan söhbət getdiyini bilir, amma dinləyən yox) ; /Je t’ai apporté le livre (que tu m’avais demandé)// (Mən sənə (həmin) kitabı gətirmişəm. (Hər iki həmsöhbət hansı kitabdan söhbət getdiyini bilir).

Referent nəzəriyyəsinə görə birinci misaldakı artıqlı referent deyil. Digər hallarda işlənən isə referentdir.

Qeyd edək ki, «un» işlənən zaman ünsiyyətdə iştirak edənlərin heç olmasa birinin, xüsusilə də qarşı tərəfin xəbərsiz olmasına işarə olunur (12). B.B.İsmayilov isə qeyri müəyyənliyin Azərbaycan dilinin özünəxas leksik vahidlərlə ifadə olunmasını qeyd edir və qrammatik vasitələr kimi yalnız qeyri-müəyyənlik bildirən halları təhlil edir. Onun fikrincə, qeyri müəyyən artıqla işlənmiş isim adətən Azərbaycan dilinə bir+isim konstruksiyası ilə tərcümə olunur. Hətta elə ola bilər ki, determinativ ümumiyyətlə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasın. Belə olan halda Azərbaycan dilində isimlər cümlə daxilində yalnız mövqe və intonasiya ilə formalaşır (14, s.9).

M.Hüseynzadə qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını Azərbaycan dilində adlıq hal, qeyri-müəyyən yiyəlik hal və qeyri-müəyyən təsirlik halla izah edir və əlaqələndirir. B.B.İsmayilov isə qeyri-müəyyənliyin təkcə sadalanan hallarla deyil digər hallarla da əlaqəli olduğunu bildirir. Hətta alim adlıq halın heç də təkcə qeyri müəyyənlik deyil, eynilə və hətta əksərən müəyyənliklə daha yaxın olduğunu misallarla subut edir (4).

Fransız dilində üslubi cəhətdən çıxış nöqtəsi kimi qrammatik məlumatlar, kateqoriyalar əsas rol oynayan faktor kimi həmişə aktuallığını saxlayır. İsimlər və onların üslubi çalarları öz qrammatik mənaları ilə sıx bağlıdır. Fransız dilində isə artıqlı qrammatik mənası çox zəngindir. Onun ən ümumi mənası əşyanın fərdi cizgilərini açıb göstərmək və ya eyni ismin bildirdiyi digər əşyalarla ümumi cəhəti olan cizgiləri bildirməkdir. əslində, hər bir əşya “yeganə”, fərdi hesab edilə bilər. Digər tərəfdən də əşyanı ümumi dəyərə malik olan oxşar əşyalar içərisində də nəzərdən keçirmək olar ki, bu da qeyri-müəyyən artıqlı köməyi ilə reallaşır. Məs: C’est une pièce .

Müəyyən artıql əslində əşyanın fərdi, tam məxsusi xarakterini göstərsə, qeyri-müəyyən artıql isə əşyanı oxşar əşyaların biri kimi təmsil edir, onu haradasa konkretləşdirir. Məs: *une belle nuit d'été*.

Əşyanın fərdi xarakterini göstərməklə onun yəni "əşyanın" *unique-yeganə* olmasını vacib element kimi önə çəkən müəyyən artıqlardan fərqli olaraq qeyri-müəyyən artıql, əksinə haqqında söhbət gedən əşyanın əşyalar içərisində hansı sinfə mənsub olduğunu önə çəkir. Yəni qeyri-müəyyən artıql əşya və onun mənsub olduğu sinif arasında əlaqə yaradır. Məs: *Une mère est toujours indulgente*.

Artıqlın işlədilməsi demək olar ki fransız dili üslublarının hamısı üçün eyni olduğundan qeyri müəyyən artıqlın da üslubi mənası onun qrammatik rolu əsasında həyata keçir. Lakin qrammatikadan fərqli olaraq üslubiyyatda artıqlın üslubi imkanları o qədər də geniş deyil. Artıqlın seçimi onun qrammatik mənasından irəli gəlsə də rəsmi, ən əsas da hüquqi mətnlərin bəzi formalarında artıqlın düşməsi bu səpkili sənədlərin spesifik xüsusiyyətlərindəndir. Bununla belə, mətnə ekspressiv məna çaları artıqlın bu və ya digər formalarının köməyi ilə verilir. Başqa bir tərəfdən, artıqlın müxtəlif formalarının eyni diskursda, xüsusilə də eyni isimlə işlədilməsi ziddiyyət yaradaraq, bu formaların hər birinin mənasını üzə çıxarır. Məs: *Il vient de mourir un homme qui faisait honneur à l'humanité*. Bəşəriyyətə şərəf gətirən bir insan indicə öldü. Müəyyən və qeyri-müəyyən artıqlın yaratdığı bu qarşılaşdırma müəyyən artıqlın ümumiləşdirici mənası ilə yanaşı, qeyri-müəyyən artıqla xas olan konkretləşdirmə mənasını bir daha önə çəkir. Digər bir nümunədə isə, məsələn,

Maillard - On vous a déniché *un coupable* .- Sizə bir müqəssir axtarıb tapmışıq.

Valorin - Mais ce n'est pas *un coupable* qu'il nous faut. C'est *le coupable* .-Bizə bir müqəssir yox, müqəssirin özü lazımdır (17).

Müəyyən və qeyri-müəyyən artıqların paralel işlədilməsi, müəyyən artıqlın fərqləndirici rolunu, qeyri-müəyyən artıql ilə ziddiyyət təşkil edərək üzə çıxarır. Göstərilən nümunədə ekspressiv çalarlar qeyri-müəyyən artıqlın mücərrəd ismi müşayiət etdiyi vaxt ortaya çıxır. Öz mənası ilə qeyri-müəyyən artıql konkret və xüsusi bir halı, anlamlardan birinin mümkün müxtəlifliyini nəzərdə tutur (10).

Təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu qrammatik kateqoriyanın hər iki dildə eynilə dəqiq qrammatik göstəriciləri olmasa da ifadə formalarının ifadə etdiyi semantik mənada yetərinə üst-üstə düşə incə məqamlar var. Baxmayaraq ki Azərbaycan dilində bu kateqoriyanı ifadə edən ayrıca qrammatik göstəricilər olmasa da müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin aşkarlanmasına xidmət edən vasitələr vardır. Azərbaycan dilində artıql olmadığından bu kateqoriyanın müxtəlif vasitələrlə ifadə olunmasını nəzərə alıb ortaqlıq ifadə vasitələrini praktik əsaslarla öyrənmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva A. Fransız dilində tekst daxilində ismin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının aşkarlanmasına dair // Filologiya məsələləri, №3, Bakı, 2004, s. 120-127.
2. Şiriyev A.F. Müəyyənlik və qeyri müəyyənlik (definitivlik) kateqoriyası. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2000.
3. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı:1970.
4. İsmayilov B.B. Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi. Bakı, 1989.
5. Guillome G. Le problème de l'article et sa solution dans la langue française. P. 1919
6. Qarazadə X.Z. Artıqlsız işlənən ismin psixolinqvistika məktəbi tərəfdarları tərəfindən interpretasiyası. Filologiya məsələləri, II, Bakı, 2004.
7. Qarazadə X.Z. Artıqlsız ismin cümlənin aktual üzvlərə bölünməsi baxımından öyrənilməsinə dair. Dil və ədəbiyyat, 1/55, Bakı, 2007.
8. Qarazadə X.Z. Təyin kimi işlənən artıqlsız ismin qrammatik xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat, 2/56 Bakı, 2007.

9. Долинин К.А. Стилистика французского языка. Ленинград, 1978.
 10. Djabbarov R. La stylistique française . Bakou, 2015.
 11. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М - Л., 1956.
 12. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. Высшая школа, 1986.
 13. Илия. Л.И. Грамматика французского языка. М.: Высшая школа, 1964
 14. Исмайлылов Б.Б. Способы грамматической детерминации имени существительного во французском языке (в сравнении с некоторыми подобными явлениями азербайджанского языка). Баку, 1970.
 15. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.- Л.: 1948, с 218.
 16. Майзель С.С. Категория дефинитивности в турецком языке. Сборник статей, М., 1953, стр. 168.
- Bədi ədəbiyyat**
17. M. Aymé. La tête des autres.
 18. G.de Maupassant. Les nouvelles.
 19. Camara LAYE, L'enfant noir, P.; 1953

Л.А.Алиева

Исследование категории неопределенности во французском и азербайджанском языках и к их стилистическим оттенкам

Резюме

В статье исследованы формы выражения неопределенности во французском и азербайджанском языке, относящиеся к различным языковым группам, языковым семьям и их стилистические оттенки выражения. В то же время рассмотрены другие средства выражения данной категории. В отличие от французского языка, азербайджанский язык не обладает отдельными грамматическими единицами для выражения категории неопределенности.

L.A.Aliyeva

The Studies of the Category of Uncertainty in the French and Azerbaijani Languages and Their Stylistic Nuances

Summary

In the present article, the study of the expression forms of the indefinite category in French and Azerbaijani linguistics belonging to the different language groups, language families, and the expressed stylistic nuances were researched, as well as, unlike in French than the Azerbaijani language, the study history of the expression of this category which doesn't have a grammatical indicator with the other means was reviewed, the expressed stylistic nuances were analyzed.

Rəyçi: f.e.d., prof. B.İsmayilov

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2019

A.İ.EYYUBOVA

e-mail: Aygül-1991@list.ru

Odlar Yurdu Universiteti

(Bakı şəh. Koroğlu Rəhimov küç., 45)

İNVERSIYANIN MƏTNDƏ FUNKSIONAL VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: mətn, inversiya, funksional vasitələr, mətnin sıxılması, mətnin sadələşdirilməsi.

Ключевые слова: текст, инверсия, функциональные методы, сжатие текста, упрощение текста.

Key words: text, inversion, functional methods, text compression, text simplification.

İnversiya hər hansı bir dilin sintaktik-üslubi priyomlardanıdır. İnversiya hadisəsi müxtəlif dillərdə özünü müxtəlif biçimdə göstərir və aid olduğu dilin strukturu ilə şərtlənir.

«Dünyanın bəzi dillərində cümlədə sözlərin sıralanmasının müxtəlif qrammatik mənalara yaradılmasında mümkün əhəmiyyəti vardır. Sözdəyişdirici göstəriciləri olmayan dillərdə sıralanmanın əhəmiyyəti daha böyükdür. İstər Çin, istərsə də ingilis və s. dillərdə nitq hissələri və cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsində sözlərin sıralanmasından istifadə olunur» (1, s.131).

Dünya dillərində söz sırasının 2 mühüm funksiyası vardır: 1) sintaktik-semantik funksiya, 2) üslubi funksiya.

Sintaktik-semantik funksiyanın məzmunu cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə, həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik funksiyası dəyişmiş olur.

Üslubi funksiyanın məzmunu cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə, sözün sintaktik vəzifəsi və cümlənin mənasına xələl gəlmir, əksinə bu və ya başqa üzv aktualaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çarpdırılır.

Dilçilikdə bir qayda olaraq düzgün və əks söz sırası fərqləndirilir. Azərbaycan dilində düzgün söz sırası mübtədanın xəbərdən öndə gəlməsidir. Əks söz sırası isə xəbərin birinci yerdə işlənməsidir. Məs.: İbrahim tamam ələcsiz qalmış kimi, köksünü ötürüb, gözlərini əlindəki fitvaya dikdi (İ.Hüseynov); Onların hər birinin ayrılıqda və hamısının birgə üsyanlarını çox dinləmişdim mən (İ.Hüseynov).

Söz sırası ədəbi dil normalarına uyğun şəkildə, obyektiv və qeyri-obyektiv şəkildə olur. Qeyri-obyektivlik inversiya hadisəsini doğurur. «Sintaktik bütövün təşkilində obyektiv sıra əsasdır: ilk cümlə «giriş cümlə», son cümlə «yekun cümlə»dir. Aradakı cümlələr izahedici xarakter daşıyır. Sıra elə olur ki, hər bir öncəki cümlə sonrakı üçün zəmin yaradır. Mətnlərdə izahedici və yekun cümlələrin özündə sırası, düzülüşü vacib şərtlərdən hesab edilir.

Mətnin təşkilində digər hallarda özünü göstərir. Belə ki, inversiya nəticəsində sintaktik bütövün çıxış nöqtəsini təşkil edən giriş cümləsi ilə nüvəsini təşkil edən yekun cümləsi öz yerlərini dəyişə bilər, nəticədə birinci haldan-normal sıradan, obyektiv sıradan fərqli olaraq, subyektiv sıra yaranır. Beləliklə, normal söz sırası ilə yanaşı, bədii əsərlərdə emosional söz sırasından da istifadə edilir. Şeirdə sözlərin və komponentlərin sırası daha çox dəyişə bilər (3, s.468).

Məs.: Çağlamaq istəyirəm dağda şalalə kimi,

Səpilmək istəyirəm çöllərə lalə kimi

Şığımaq istəyirəm başsız küləklər kimi,

Bəslənmək istəyirəm bütün ürəklərdə mən (B.Vahabzadə)

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində söz sırası daha çox sabit olması ilə seçilir. Cümlədə bu hadisənin sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin morfoloji strukturundan asılıdır. Dildə morfoloji struktur nə qədər çoxdursa, söz sırası da bir o qədər sərbəstdir və əksinə, morfoloji quruluş nə qədər zəifdirsə, söz sırası da bir o qədər sabitdir. Məs.: There is some noise outside. There are several mistakes in your transitation. There are so many places to see.

Bu inversiya olunmuş cümlələrdə «*there is \there are*» tərkibləri işlədilmişdir.

O.Yespersen yazır ki, «İngilis dili... öz inkişafı boyunca elə dəyişməz söz sırası əmələ gətirmişdir ki, orada cümlənin mübtədası aktuallaşaraq dərhal diqqəti cəlb edir» (2, s.9).

Mətni təşkil edən cümlələrdə də bəzi hallarda cümlə üzvlərinin - mübtədanın, xəbərin, tamamlığın tez-tez öz yerində işlənməməsi durumu özünü göstərir. Bu hal inversiya - cümlədə müəyyən üzvün aktuallaşdırılması məqsədilə, üslubi məqsəd üçün tətbiq edilir. Aktuallaşdırma - bir anlam olaraq varlığın dəyişkənliyini bildirir. Həmin dəyişkənlik əsasən mövcud olan şeyin lazım olduğunu ortaya çıxarmaqdan yana istifadə edilir. İnversiya prosesində meydana çıxan aktuallaşmada eksplisit, implicit və modal aktuallaşdırma fəal görünür. «Mətnin tərtibi fikrin eksplisit və implicit ifadəsi əsasında mümkün olur. Mətnlərdə fikir və hər bir bitmiş fikrin detalları əksərən real şəkildə, müxtəlif nitq vasitələri ilə ifadə olunur (eksplisit ifadə tərz), lakin bir çox məsələlər mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrinə, situasiyaya əsaslandığından mətnin gedişində təsəvvür edilir, dil vasitələri ilə öz ifadəsini tapa bilmir və bir növ «gizli» verilmiş olur (implicit ifadə tərz). Hər iki forma mikrotemanın açılışına xidmət edir (3, s.445 (500 s.))

Məsələn, ingilis dilində cümlə *here\there* sözləri ilə başlananda: *Here is located a nice Italian restaurant. Here is our new office.*

Azərbaycan dilində: O ölkə Azərbaycan idi. O qala Naxçıvanda Əlincə qalası idi (İ.Hüseynov)

Lakin Azərbaycan və ingilis dillərinin tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, onlarda cümlədə sözlərin sırasının pozulmasının səbəblərindən biri də XIX yüz ilin ilk onilliyində nəsr dilinin çox ləng inkişaf etməsi olmuşdur. Bəzi ədəbi janrlar - roman, povest, hekayə kimi janrlar hələ o zaman tam olaraq yaranmamışdı. Bu baxımdan da onlara məxsus üslubi normalarının gerçək təzahürü və vahid qrammatik qaydalar nizamlanma bilmirdi.

İnversiya hadisəsi nəticəsində mətnin variantları yaranır. Mətn-variantlarını aşağıdakı aspektlərdə interpretasiya etmək lazımdır: ədəbiyyatşünaslıq aspektində, linqvistik aspektdə, sosial-fəəfi aspektdə, kulturoloji aspektdə və s. (4, s.96)

Linqvistik aspektdən savayı, digər aspektləri həmin sahənin mütəxəssisləri öyrənə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin variantları ayrı-ayrı fraqmentlərdən ibarətdir. Eyni variant müxtəlif şəkildə təzahür edir, işlədilir, ifadə olunur. Fraqment isə mətnin arası kəsilmədən, fasiləsiz kəsiyidir, parçasıdır. Fraqment janrdır, vasitələr, ideyalar axtarır, mətn (diskurs) yaradıcılığında bu proses izlənilir, üstünlük təşkil edir. Fraqment mətnlər simvollaşma mədəniyyətinin işarəsidir.

Mətnin fraqmenti belədir: əsas mətndən bir hissəni kəsib götürmək, yerini dəyişmək, başqa yerə köçürmək, sürətini çıxarmaq), lazım olan qəlib biçiminə salmaq.

Mətni fraqmentlərinə ayırarkən müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Əsas üsullar computer mətnlərinin ayrılması («siçan», klaviş («shift», «ctrl») ilə bağlıdır. Biz sadə şəkildə mətni fraqmentlərinə ayırarkən onların abzas, strok və period quruluşunu nəzərdə tuturuq.

Abzas mətndə yeni ideyanın başlandığını ifadə edir. Sətirbaşı məzmunca bütöv, bitmiş bir fikir bildirir. Mətndə abzası təşkil edən cümlələr məntiqi cəhətdən bir-biri ilə möhkəm əlaqələndir. Mətnin abzaslara bölünməsi onun oxucu tərəfindən düzgün dərk olunmasına, müəllif fikrinin daha dəqiq və aydın ifadə edilməsinə səbəb olur.

Abzas qrafik termdir. Yazıda ardıcıl gələn iki sətirbaşı arasında yerləşən və məntiqi baxımdan bitmiş bir fikir ifadə edən mürəkkəb sintaktik bütövdür. Bəzi hallarda abzasla sintaktik bütövün tamamilə eyni anlayışlar olduğu göstərilir. Buna baxmayaraq tədqiqatların bir çoxunda bu eyniləşdirmənin əleyhinə olanlar vardır. A.Q.Rudnev abzası bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsi kimi, sintaktik bütövü isə daha böyük vahid kimi müəyyənləşdirilir (5, s.349) A.Fridmanın nöqteyi-nəzəricə, mürəkkəb sintaktik bütöv sintaktik vahid sayıla bilməz, məntiqi-semantik birlikdir. Müəllif yazır ki, o, bütöv struktura malik deyildir, ona görə ki, mürəkkəb sintaktik bütövü təyin edən vaxt onun immanent əlamətlərindən söhbət getmir,

ancaq onun tərkib hissələri olan ayrı-ayrı cümlələrin quruluşunu təhlil etmişlər (6, s.216) M.Svotina mürəkkəb sintaktik bütövü dil faktı, abzası isə nitq faktı kimi izah edir (7, s.220)

Period - mətndə dairəvi fırlanmadır. Periodla sintaktik bütövlər arasında oxşarlıq mövcuddur. Bir sintaktik bütöv bir period şəklində ifadə oluna bilər. Fərq orasındadır ki, sintaktik bütövlər sağ tərəfdən açıq qalır, amma period sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə qapanır. Məs.: Bu barədə *fikirləşirdim. Çox fikirləşirdim*. Görəsən, Cümrü niyə belə hərəkətə yol verdi. Onu *fikirləşirdim ki*, Cümrü bəlkə də haqlıdır (İ.Hüseynov)

Mətn ayrı-ayrı fraqmentlərə bölünür. İnternet mətnləri klaviatorların köməyi ilə mətnləri müxtəlif fraqmentlərə ayırır. Mətnin fraqmentləri bir çox hallarla abzaslardan ibarət olur. Mətni fraqmentlərə ayırmaq redaktə işini də asanlaşdırır.

Mətdə hadisələr əksərən fraqmentlər şəklində təsvir olunur. Fraqmentlərin ayrılmasında mətnin əsas kateqoriyaları nəzərə alınmalıdır: 1) informativlik, 2) bütövlük və əlaqəlilik, 3) kompozisiya tamlığı, bitkinliyi.

Mətnin fraqmentlərinin hər birində informasiya bütövlüyü vardır. İnformasiya bütövlüyü məzmun və məlumat, yeni aspektdə hadisələr və faktlardan ibarətdir.

Bütövlük və əlaqəlilik mətnin əsas konstruktiv əlamətidir. Əlaqəliliyin iki növü mətn üçün xarakterikdir: 1) local əlaqəlilik, 2) qlobal əlaqəlilik. Lokal əlaqəlilik bir-birinin ardınca gələn xətti əlaqədir (mətdə söyləmlər, frazalar arasındakı vahidlər) Lokal əlaqəlilik frazalararası sintaktik əlaqələri təyin edir. Bu əlaqəmətdə frazalararası dil vasitələrini təmin edir. Birinci növ vasitələr sadə və mürəkkəb cümlələr arasında olan əlaqələrdir. Bağlayıcılar, əvəzliliklər, modal sözlər və s. mətnin hissələrini bir-birinə bağlayır. İkinciyə xüsusi frazalararası əlaqə vasitələri leksik təkrar, sinonim əvəzlənmə, cümlənin ayrıca tipləri: sual, nida cümlələri aiddir.

Lokal əlaqəni mətdə bağlayıcı və bağlayıcı sözlər yaradır: və, deməli, ona görə, beləliklə, həmçinin və s.

Mən deyəsən ehtiyatsızlıq eləyib başımı döndərdim və divarda anamın dağıntıq saçlı başının kölgəsini gördüm (İ.Hüseynov).

O vaxt hamı kimi biz də neftə qənaət eləyirdik. Yeddiq lampamızın yarısına qədər neft töküb üstünə su artırırırdıq. Ona görə fitildən cürbəcür çatıltı çıxırdı (İ.Hüseynov)

Modal sözlər: birinci, ikinci; Birincisi, hara gəldi getmək olmaz, ikincisi isə getsən müdirinə bildir (danışqı dilində)

Mətdə local əlaqəni feilin növ-zaman formalarında meydana gətirir: Mən hesab edirəm. Mən fikirləşirəm ki, həyatı başa düşə-düşə yaşamaq lazımdır. Mən onu demədim, mən onu dedim ki, o adamla işin olmasın (danışqı dilində)

Mətdə leksik və sintaktik təkrarlar frazalararası əlaqəni təmin edir: Bir axşam, anam evdə olmayanda, siyirməni açıb, atamın Afçaladan yazdığı məktubunu oxuyurdum. Məktubu artıq əzbər bilsəmdə, nə üçünsə, yaqın ki, atamın bundan savayı məktubu olmadığını görə, götürüb oxuyurdum (İ.Hüseynov), «Bunu eşidəndə adamın yadına ayrı şey düşür, ay bala»-deyirdi. «Nə ayrı şey?» (İ.Hüseynov); Qayıdanda görərdik ki, Şöşü elə oturduğu yerdə oturur. Bunun bircə pis tərəfi vardı ki, hər bazardan qayıdanda anam xalçanın ortasını yumalı olurdu. Bir dəfə də bazardan qayıdıb gördük ki, Şöşü nəinki tapşırıq əməl eləyib, hətta qazanın ağzını örtməyi də yaddan çıxarmayıb (İ.Hüseynov)

Mətdə sinonim əvəzlənmə, sinonim təkrarlar: Şöşü çox sakit uşaqdı. Bütün kök və pampaq uşaqlar kimi, onun da ağlamaqla, sızlamaqla, qışqırıb-bağırmaqla arası yoxdu (İ.Hüseynov)

Mətdə frazalararası əlaqə vasitəsi kimi sual cümlələri çıxış edir. Məs.: Şöşü balanın buğda unu qurtarmayıb ki? Şöşü balanın buğda unu qurtarmayıb ki? Bəlkə qurtarıb? (İ.Hüseynov)

Qlobal əlaqəni mətdə fikir bütövlüyü kimi mətn vahidləri və daxili bütövlük təmin edir. Qlobal əlaqəlilik açar söz, mətnin tematik və konseptual birliyi və onun fraqmentləri (mətnin kəsikləri) vasitəsilə meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, funksional vasitələr mətnin sıxılması, reduksiyası, ellipsisi, adaptasiyası və s. ilə bağlıdır. Mətnin üzərində aparılan «əmaliyyat»lar zamanı bu sintaktik hadisələr meydana çıxır. Bu qəbildən olan funksional vasitələr aşağıdakılardır:

1) Mətnin strukturunun mahiyyət, məna-fikir etibarı ilə dəyişməsi;

2) Mətnin strukturunun məzmun, məna-fikir etibarı ilə sadələşdirilməsi, asanlaşdırılması.

3) Mətni təşkil edən struktur-semantik modelin bəzi cümlə üzvlərinin, məsələn, xəbərin ellipsisə uğraması. Xəbərin buraxılması ellipsis hadisəsini doğurur və kompressiyanı reallaşdırır. Gerçəkləşən sıxılma nəticəsində mövcud məlumat ünsiyyət vaxtı mümkün qədər qısa və lakonik ifadə olunaraq aktiv prosesə çevrilir. Məsələn, ingilis dilində şəxs əvəzliyinin (subject pronouns) ellipsisi nəticəsində: Wish I could give a globe aspinand magically go on vacation where my finger lands.

Köməkçi feillər sual cümlələrində buraxılır: (Does) anybody go to a concert? (Are) you happy. (Is) your father any better.

Azərbaycan dilinə məxsus elliptic cümlələrin işləndiyi mətnlərdə xəbərin işlədilməməsi poetik üslubda fikrin daha melodic ifadəsinə, ritm, qafiyə yaradılmasına imkan yaradır:

Tullayır biri yemiş qıçası,

Biri kağız parçası,

O biri nə bilim nə

Dənizin saf qəlbinə (Ə.Kərim)

Dilin sadələşdirilmiş formaları: 1) aktiv işlənmə, 2) konstruksiyalardan ümumi istifadə.

Mürəkkəb dil vahidləri sadə dil vahidlərinə transformasiya olunur. «Transformasiya» latın mənşəli bir linqvistik termindir, *transformatio*, *transformatio* sözündəndir, «şəklini dəyişmə, başqa şəkllə keçmə, bir haldan başqa hala keçmə» anlamındadır (8, s.168)

Mətnin transformasiyasının əsas növləri: kompressiya, adaptasiya (məqsəd və ümumi xarakteristika). İnversiya ilə bağlı transformasiya hadisəsinin, onun dil strukturunda yeri və mövqeyi, təbiəti, obyekt, istiqamətləri, sərhədləri, dərəcələri və s. mətnə diqqəti cəlb edir. Dilin sadələşdirilmiş forması kimi transformasiyanın sintaktik növü həm «üzdəki struktur»da, həm də «dərin struktur»da özünə yer etmiş və dildə aktiv işlənərək müəyyən mövqə qazanmışdır.

Mətnin struktur-semantik baxımdan sadələşdirilməsində meydana çıxan bu hadisə ikinci dərəcəli dil strukturlarının yaranma metodlarından biri kimi, əsas modellərin qanunauyğun dəyişikliklərindən ibarətdir. Oxşar cümlələr və sözlər arasında morfosintaktik uyğunluqdur (9, s.115)

Mətnə inversiya ilə bağlı transformalar müxtəlif qrammatik kateqoriyaların dildəki fəaliyyət dairəsini, bir-birinə nisbətdə onların mövqeyini və işlənmə tezliyini, inversiya uğramış hansı formanın daha fəal, yaxud az fəal olmasını müəyyən etmək üçün xeyli faktlar verir.

Beləliklə, transformasiya mətnə cümlənin «üzdəki struktur»undan «dərininə gedən struktur»un inkişaf yollarını öyrənir. Prosesin mahiyyətində bir dil vahidinin başqası ilə əvəzlənməsi gedişatı dərk edilir. Nəticədə sintaktik vahidlər-cümlələr mətn şəraitində, mətnin struktur-semantik formulunda yeni məna qazanmır; ümumi məna kontekstində müəyyən nitq situasiyası konkretləşir. Məs.: Qız pəncərəni açıqda gözlərinə inanmadı – Qız pəncərəni açan kimi gözlərinə inanmadı – Qız pəncərəni açdı və gözlərinə inanmadı.

İnversiya, lokallaşdırma (məhdudlaşdırma), sıxlaşdırma, ixtisar edilmə nəticəsində mətni təşkil edən cümlə tipləri struktur etibarı ilə minimum enir, bir neçə struktur semantic ekvivalenti yaradır. Həmin ekvivalentlər nitqi müşayiət edir. Məs.: Toice!-dilini dişinin altında saxla! –dilini qarnına qoy! Con!-türmədə yatan! Fatcat! işgüzar, işəyarayan! Beat out of money! - atmaq, pulda aldatmaq; boff! Hoot!-uğunmaq! Gülmək! İngilis dilinin mətnlərində işlənmiş bu ekvivalentlər, göründüyü kimi, frazeoloji vahidlərlə əlaqədardır.

Bu cür ekvivalentlər də həlledici leksik vahid həmişə modal məna götürülür. Emosiyanın ifadə edilməsi ilə əmələ gələn modal vahidlər ünsiyyət vahidinə çevrilir. Məs.: Dear me! - Ya Rəbb! Dear! – Ey dad-bi dad! Damn!-Lənət olsun! Hell!- (Cəhənnəm! Lənət şeytana!)

Qeyd olunduğu kimi, sintaksisdə mətnə sas vahid hesab olunur. Dilin funksionallaşması prosesində mətn struktur-semantik cəhətdən deformasiyaya uğramağa başlayır. Mətn sıxılır, bu prosesdə qənaət prinsipi nəzərə alınır. Dilin sintaktik quruluşu öz qanuna uyğunluqları əsasında qənaətə meyl edir. Qənaət yaradan vasitələrdən kompressiya və reduksiya əsas yerlərdən birini tutur. Mətnin «dərin struktur»u dəyişməyə başlayır. Mətni təşkil edən cümlələr arasında eksplisit və implicit əlaqələr zəifləyir.

Kompressiya mətnə informasiyanı verən, ötürən köməkçi vasitədir. Mətnin formasiyanın sıxılması hansı tələbdən irəli gəlir: 1) dilin pragmatik tələbindən; 2) estetik tələbdən, 3) janr tələbindən, 4) üslubi tələbdən.

Gələcək tədqiqatlarda bu tələblərin hər biri üzərində ayrıca dayanılacaqdır.

Mətnə informasiyanın sıxılmasının semiotic və kommunikativ vasitələri vardır. Semiotik işarələrə aiddir: leksik kompressiya, sintaktik kompressiya və nitq stereotiplərinin formalaşması. Kommunikativ vasitələrə (xüsusi mətn) aiddir: ixtisar edilmiş, sıxlaşdırılmış informasiya.

Sintaktik kompressiya əslində söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində özünü göstərir. Kompressiyanın bunövünün bir sıra üsulları vardır: 1) mürəkkəb cümlələri, budaq cümlələri iki yerə ayıraraq sındırmaq, qırmaq; 2) budaq cümlələri feili tərkiblərlə əvəz etmək; 3) Bütöv təşkilat, idarə adlarını abreviaturalarla əvəzetmək.

Sintaktik kompressiya sintaktik reduksiya ilə sıx bağlı məsələdir. Beləliklə, mətnə bu vasitələr və üsullarla sıxılmanı təmin etmək olar.

Mətnin başlıqları çox vaxt sintaktik cəhətdən sıxılır. Söz birləşməsi şəklində olan bu formalarda həmin vəziyyət müşahidə olunur. Məs.: *şəhərdə- təmiz hava, Akademiyanın alimləri* və s.

Sıxılmış struktur mətnin məzmununu da intensive dərk etməyə şərait yaradır. Məs.: Braziliyadan gələn kofe, Braziliyanın istehsalı olan kofe (Braziliya kofesi); şəkil çəkən karandaş (şəkil karandaşı) və s.

Sintaktik kompressiya hadisəsinə danışığ dilində çox rast gəlmək olur. Şifahi nitqdə bağlayıcılardan çox zaman istifadə olunmaması bu hala gətirib çıxarır.

Sintaktik kompressiya hadisəsi gizli dialoqlaşma və ikinci predikasiya prosesində də aktivləşir.

Sintaktik reduksiya hadisəsi də mətnin struktur-semantik təşkilinə öz təsirini bu və ya digər dərəcədə göstərir. Bu hadisə dildə geniş yayılmışdır. Sintaktik kompressiya mətnlərarası əlaqəni müşayiət edir. Yeni informasiya rematik komponentlərdə yaranır. Təkrar informasiyaların qarşısı alınır.

Həm sintaktik kompressiya, həm də sintaktik reduksiya məsələlərinə «təmiz» qrammatik hadisə kimi baxmaq lazımdır. Nitq vasitələrinə qənaət qanunları bu hadisələrin mənti-qrammatik cəhətdən mahiyyətini təşkil edir. Sintaktik kompressiya və sintaktik reduksiya əsas kompozitlərdə, mürəkkəb sözlərin söz birləşməsi üçün baza rolunu oynadığı məqamda da üzə çıxır.

Mətnin sıxılmasının əsas ölçüləri onun üsullarına görə müəyyənləşir. Müəyyən ölçülərə görə mətnə sıxılmış ifadə qısa forma yaradır, bununla məzmun daralmır. Sıxılmış forma və ifadədə mətnin əvvəlki hissəsinin adı çəkilir. Müəllifin mətnə verdiyi əsas fikir mətnin hər hansı bir yerində əksini tapır, yəni mənanın dərkini üçün boşluq yaranmır.

Mətnin sıxılmasının qaydası belədir: 1) əsas mikro temanın üzvlənməsi üçün; 2) mətnin qaralamasını yazmaq; 3) bundan sonra mətn sıxılır, həcmi azalır. Həmcins hadisələr ümumiləşdirilir. Cümlənin fraqmentləri əvəz olunur. Həmcins üzvlər azaldılır. Fraqmentlərin əvəzlənməsində işarə əvəzliliklərindən istifadə edilir, mətnin struktur və semantic quruluşu həmin əvəzliliklər vasitəsi ilə yaranır.

Mətnin mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrin içərisində əridilir, qarışdırılır, birləşdirilir. İki sadə cümlə bir mürəkkəb cümlə şəklində salınır.

Beləliklə, mətnin başqa şəkllə salınır, kökündən dəyişdirilir, yenidən təşkil edilir, onun özünəməxsus struktur-semantik görünüşü (xüsusiyyətləri) aydınlaşır. Mətnin adaptasiya olunmuş ikinci variantı (struktur-semantik cəhətdən (meydana çıxır). İnversiyadan emosional bölgü üçün istifadə olunur. Məs.: In the Pyramids were buried powerful pharaohs.

Emosionallıq yaratmaq üçün ingilis dilində «itis \was...that\who.whom tərkiblərindən istifadə olunur. Misal üçün: It was me who found the gold in the garden yesterday. It was in the garden where found gold yesterday. It was gold that I found in the garden yesterday.

Ədəbiyyat

1. Jespersen O. Essentials of English Grammar. London, 1973
2. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, Nurlan, 2008
3. Степанова В.В. Лексическая структура текста (Парадигматика и синтагматика) \Проблемы лингвистической семантики. Череповец
4. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963
5. Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах \ Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975
6. Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики \ Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975
7. Большая Советская Энциклопедия. Т. 26, третье издание. М., 1977
8. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд-во «Советская энциклопедия», М., 1966.

A.I.Eyyubova

Функциональные методы инверсии в тексте *Резюме*

В статье проясняется проблема текста и инверсии. Текст является не только основной единицей языка, но и основной единицей речи.

Известно, что текст представляет собой сложное явление культурной деятельности. Нам известны многие аспекты изучения текста. Одним из таких вопросов является выявление структурных и семантических качеств текста в результате процесса адаптации. Такая идея подчеркивает то, что последнее предложение, которое образует ядро текста (синтаксическое целое число), может быть заменено с помощью инверсии, и в результате этого из исходного обычного состояния формируется субъективный диапазон в отличие от объективного состояния. Таким образом, в дополнение к обычному порядку слов, эмоциональные фразы также используются в художественных произведениях.

A.I.Eyyubova

Functional Methods of Inversion in the Text *Summary*

The article clarifies the issue of the text and inversion. The text is not only the basic unit of the language, but also the main unit of the speech.

It is clear that the text is a complex phenomenon of cultural activity. We know many aspects of the studies of the text. One of these issues is to identify the structural and semantic qualities of the text as a result of the adaptation process.

Such an idea is emphasized that the final sentence, which forms the nucleus of the text (syntactic integer), can be replaced by the inversion, and as a result of it, from the initial, ordinary state, subjective range is formed in contrast to an objective state. Thus, in addition to the regular word order, emotional phrases are also used in works of fiction.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova
Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2019*

L.H.HASILOVA

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

ƏRƏB MƏSƏLLƏRİNİN İŞLƏNMƏ FORMALARI

Açar sözlər: atalar sözləri, Quran, ərəb dili, linqvistik, folklor**Ключевые слова:** пословицы, Коран, арабский язык, лингвистика, фольклор**Key words:** proverbs, Quran, Arabic language, linguistic, folklore

Atalar sözləri və məsəlləri işlənmə baxımından müxtəlif şəkillərdə təzahür edir ki, onlardan birincisi istiarə formasıdır. Buna misal olaraq ərəb dilində geniş yayılmış bir məsələ diqqət yetirmək yerinə düşər: "الصيف ضيعت اللين" "Yay südü çürütdü". Bu məsəl əlində imkanı olduğu halda onu itirmiş insanlar barəsində istiarə şəklində göstərilir. Burada bildirilir ki, sənin halın məşhur bir şeyxin arvadı olaraq onun himayəsində gözəl şəkildə yaşadığı halda, yay günlərinin birində şeyxdən onu boşamasını istəyən, kasıb bir gəncə ərə gedən və qış fəslə gəldiyi zaman şeyxdən içmək üçün süd istəmiş qadının halına bənzəyir. Bunun cavabında şeyx ona: "Təəssüf ki, yay südü çürütdü" demişdi. Məhz bu məsəl də itirdiklərinə peşman olanların halını istiarə vasitəsilə göstərmək üçün çox qiymətli bir ibarə hesab olunur (8, s.65).

Məsəlin digər işlənmə formalarından biri onun təşbeh vasitəsilə təzahür etməsidir. Buna misal olaraq yaxınlarının sevdidi, lakin şərrindən qorxduqları adamı təsvir etmək üçün belə bir məsəli işlətmələrini misal gətirmək olar: "هو كالخمر يشتهي شربها ويخاف صداها" "O, şərab kimidir, içmək istəyirsən, baş ağrısından qorxursan".

Məsəlin üçüncü işlənmə forması isə, həqiqəti ifadə edərək mövcud olan hər hansı bir şəxsin pis və ya yaxşı xüsusiyyətlərini ibrət olaraq göstərməsidir.

Məsələn: "السعيد من اعطى غيره" "Xəşbəxtlik başqasından ibrət götürməkdir". Göründüyü kimi, bu məsəldə istiarə və təşbehin olmaması diqqəti cəlb edir və məhz buna görə də bu tipli məsəllər həqiqi məsəllər adlanırlar (8, s.67).

Məsəllə bağlı digər bir problem onun məhz "məsəl" adlandırılmasıdır. Bu barədə məşhur ərəb filoloqu Zərkəşinin fikrinə müraciət etmək yerinə düşər: "Bu cür ibarələr məhz ona görə məsəl adlandırılır ki, onların vasitəsilə müxtəlif məhfumlar bir-birinə bənzədilir və insanlar onlardan ibrət götürürlər (8, s.70).

Zərkəşinin məsəli bu şəkildə adlandırması ilə bağlı fikrləri daha sonralar Fövzi Ətəvi, İbn Rəşiq, Zuzəni və digər alimlər tərəfindən də dəstəklənmiş və daha da inkişaf etdirilmişdir.

Məlum olduğu kimi, məsəl təkcə ərəblərlə bağlı bir ifadə forması deyil, ondan digər dünya xalqları və xüsusilə də qədim şərq xalqları kifayət qədər istifadə etmiş, onların vasitəsilə həmin xalqların adət-ənənələri, yaşam tərzini haqqında məlumatlar yayılmışdır. Lakin bu sahədə ərəblərin daha fəal olmaları diqqəti cəlb edir. Məşhur müfəssir Fəxrəddin Ər-Razi bu barədə yazır: "Məsəl gətirmə əqli düşüncədə çox bəyənilən və diqqət yetirilən işlərdəndir. Məlum olduğu kimi, həm ərəblər, həm də qeyri-ərəblər bu işə böyük önəm vermiş və bir-biriləri ilə sanki yarışmışlar. Lakin ərəblər bizi əhatə edən çoxsaylı varlıqları və məfhumları məsəl çəkməkdə daha irəli getmiş və əcəmiləri xeyli geridə qoymuşlar" (8, s.67). Zənnimizcə, qeyri-ərəblərin məsəl çəkməkdə ən məşhur abidəsi "Kəlilə və Dimnə"dir. Dediklərimizi əsaslandırmaq üçün bu əsərdən bir məsələ diqqət yetirək: Hündür və əzəmətli bir dəvənin üzərində oturmuş ağcaqanad ona: möhkəm dayan, mən uçmaq istəyirəm, dedikdə dəvə ona: sənün üzərimə qonduğunu hiss etdim ki, uçmağından da xəbərdar olub?! Fəxrəddin Razi məsəl gətirmənin vacibliyi kimi, onun Quranaqədərki bütün səmavi kitablarda da mövcudluğunu vurğulamışdır.

Ərəb atalar sözləri və məsəllərinin inkişaf edib daha geniş şəkildə istifadəsinə təsir edən ən önəmli faktorlardan biri də qədim hind şifahi xalq ədəbiyyatının əvəzsiz nümunəsi olan

Kəlilə və Dimnənin Abdulla ibn əl-Müqaffa tərəfindən ərəb dilinə tərcüməsi olmuşdur. Məhz bu tərcümə sayəsində ərəb alimləri daha da ilhamlanaraq təmsillərlə bağlı məsələlərin daha geniş və əhatəli şəkildə işlənməsinə zəmin yaratmışlar.

Bu əsərin tərcüməsini yerinə yetirən İbn əl-Müqaffa yazır: “Bu kitabı oxuyan hər bir şəxs oradakı mahiyyəti başa düşməli, heyvanların dilində cərəyan edən hadisələrin hansı məqamlarla bağlı olduğunu dərk etməli və onlardan misal çəkərkən ehtiyatlı olmalıdır” (1, s.132-133). Məlum olduğu kimi, hər bir xalqa əcdadlarından bu və ya digər dərəcədə məsəl və hikmətlər miras qalmışdır. Lakin onların işlədilmə xüsusiyyətləri və yerli-yerində onlardan istifadə imkanlarına görə ərəblər digər xalqları üstələmişdilər. Yeri gəlmişkən, bu da qeyd olunmalıdır ki, ərəblərin ən çox istifadə etdikləri və ən qədim məsəllər Tövratdan götürülmüş və Süleyman peyğəmbərlə bağlı məsəllər, Əksəm ibn Seyfi və digərləri tərəfindən rəvayət olunmuş qədim hind, fars və rum xalqlarına aid məsəllər və nəhayət həm şair, həm hikmət sahibi olub yunanların antik dövrünə aid fəlsəfi fikrinin məşhur simaları səviyyəsinə qalxmış Hz.Loğmana aid məsəllərdir (3, s.87).

Ərəb atalar sözləri və məsələlərinin mənşəyi ilə bağlı diqqəti cəlb edən digər bir məsələ onların islamaqədərki cahiliyyə dövrü şəxsiyyətlərinin həyatı ilə bağlı olan məqamlardır. Məhz həmin dövrdə ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı məsəl, atalar sözləri və hikmətli kəlamlarla xeyli zənginləşmişdir.

Məsəl sözünün mənşəyi və məsələlərin mahiyyəti ilə bağlı bir çox fikirlər söyləmiş ərəb filoloqları həmin kəlmənin ibri dilindən əxs olunması barədə vahid bir rəyə gəlmişlər. Onların fikrincə, bir çox hallarda bütün dünya xalqları üçün ümumi hesab olunan məsəllər, digər tərəfdən də konkret xalqa mənsub olmaqla, belə demək mümkünsə, fərdi və ya xüsusi xarakter daşıyır. Ərəb və yəhudi xalqlarına gəldikdə, onlar vahid şəcərədə-sami xalqları ailəsində birləşdiyi üçün onların arasında yayılmış məsəllər daha çox ümumi xarakter daşıyaraq, sami xalqlarına mənsub məsəllər kimi yayılmışdır. Məhz buna görə də, Süleyman peyğəmbərə aid olub, onun həyatı və zamanəsi ilə bağlı olan məsəllər özünün strukturu, mahiyyəti və üslubu baxımından ərəb hikmətli kəlamlarından heç də fərqlənmir və əksinə, nəhayətsiz bir ümman hesab olunan ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının ümumi tərkibinə qarışaraq, onunla uyuşur (10, s.58).

Ərəb məsələlərinin mənşəyi ilə bağlı tədqiqat aparan "الحكم والأمثال" əsərinin müəllifi yazır: “Ərəb məsəlləri müxtəlif mənbələrdən bəhlənmişdir: onlardan bəziləri səhrada, bəziləri Məkkədə, bəziləri Mədinədə, bəziləri Hirədə, bəziləri Bəsrədə, Kufədə və s. yerlərdə yaranmışdır. Onlardan bəziləri mənşəcə xristian əsilli məsəllər olub İncil və s. dini kitablardan bəhlənmişdir. Həmin məsələlərin bəziləri isə bir xalqdan digərinə keçməklə zaman-zaman müxtəlif dəyişikliklərə uğrayaraq, nəhayətdə ərəblər tərəfindən mənimsənilərək onların dil və üslubuna uyğunlaşdırılmışdır (4, s.14).

Ərəblər arasında məsəl və hikmətli sözlərin geniş şəkildə yayılması və ərəblərin bu sahədə çox fəal olmalarını sübut edən məqamlardan biri də odur ki, onlar məişətin bütün sahələrinə uyğun məsəllər söyləmişlər. Cahizin fikrinə görə, o dövrün ərəbləri arasında elə şəxsiyyətlər yetişmişdi ki, onlar müəyyən günlərdə bazarlarda yığışaraq, özlərinin məsəl söyləmək bacarığını nümayiş etdirmişlər (2, s.22).

Adı çəkilən əsərin müəllifi məsələlərin yaranması və mahiyyəti ilə bağlı fikirlərinə davam edərək bildirir: “Yuxarıdakı bölgü əsasında nəzər saldığımız hər bir mövzuya aid məsəl və hikmətli sözlərin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyəti vardır. Məsələn, cahiliyyə dövrü məsəlləri bədəvi həyatının maddi, mənəvi və qəbilə həyatını əks etdirməklə, əsasən səhranın qumlarını, quraqlıq torpaqlarını, onun səmasının gözəlliyini, heyvanat və bitki aləmini, müharibə və qəzavatlardan ibarət ədət-ənənələrini, o cümlədən şücaət, səxavət, şərəf və qəbilə təəssübkeşi kimi məsələləri ehtiva edir” (4, s.17-18). Yeri gəlmişkən, cahiliyyə dövrü məsələlərinin islamaqədərki ərəb dünyasının ictimai, tarixi və sosial həyatının öyrənilməsi və araşdırılması üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, həmin dövrün “Öyyamul-arab”la bağlı hadisələrini ehtiva edən müxtəlif məsəllər mövcuddur.

Cahiliyyə dövrünün həyat tərzini əks etdirən məsəl və hikmətamiz ibarələrin sayının həddən artıq çox olması və onların islamaqədərki ərəblərin məişətinin ən incə məqamlarını belə işıqlandırması məsəllərin mənşəyi ilə bağlı bəzi filoloqların fikirlərinə kölgə salır. Belə ki, sözügedən məsəllərin kəmiyyəti və onların bilavasitə ərəb məişətini ehtiva etməsi, onların digər xalqlardan əxs olunması ilə bağlı fikirlərə kölgə salır. Digər tərəfdən də, ucsuz-bucaqsız səhralarda məskunlaşmış, nəqliyyat vasitəsinin də yalnız dəvə və atlardan ibarət olduğu bir zamanda təhsil görməmiş, savadsız bütpərəst ərəblər İncil və Tövratda olan Süleyman (ə), Davud (ə), Loğman (ə) kimi hikmət sahiblərinin həyatını ehtiva edən məsəl və hadisələrdən necə xəbərdar ola bilərdilər?!

Bu fikrin tərəfdarlarından biri də müasir ərəb filoloqlarından olan Taha Hüseyndir. Onun fikrinə görə, ərəb həyat tərzinin ən incə məqamlarını belə əks etdirən və bu qədər milli olan məsəllərin əcəmlərdən, yəni başqa xalqlardan əxz olunması fikri ağlabatan deyildir (9, s.229-331). Cahiliyyə dövrü ərəblərinin özünəməxsus xarakterik həyat tərzini, onların başqa xalqlarla qaynayıb-qarışmadıqlarını, sırf qapalı həyat tərzini keçirdiklərini nəzərə alsaq, bu fikrin həqiqəti əks etdirməsi ilə razılaşmalıyıq.

İslamaqədərki ərəblərin məsəl sahəsindəki bacarığını, onların əqli görüşlərinin təzahürünü, aralarında yayılmış məsəllərin milli mahiyyət daşıdığını və geniş işlənmə xüsusiyyətinə malik olduğunu sübut edən ən tutarlı dəlillərdən biri kimi Qurani-kərimin əz-Zumər surəsinin 27-ci ayəsini misal göstərmək olar:

"وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ" (الزمر:27)

"Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəl çəkdik ki, öyüd-nəsihət qəbul etsinlər!" (Əz-Zumər:27)

Cahiliyyə ərəblərinin bəlağətli danışmaq, gözəl nitq söyləmək, axıcı fikirlər ifadə etmək, qarşılaşdıqları hadisələrlə bağlı yerli-yerində məsəl gətirmək və nəhayət çoxlarının gözəl şeir demək, susuz səhraları çox gözəl ibarələrlə təsvir etmək bacarığı və təfəkkürlə bağlı digər məziyyətləri də işlətdikləri məsəllərin məhz milli zəmində yaranması fikrini deməyə əsas verir.

Həmin məsəllərin milli zəmində yaranmasını sübut edən dəlillərdən biri də onların çox fəşahətli və bəlağətli bir şəkildə işlənməsi, ərəb dilinin üslub tələblərinə uyğun olaraq qrammatik hadisələri ehtiva etməsi, az sözlə geniş mənalara ifadə etməsi, təşbehlərdən istifadə etməsi və nəhayət onların lakonikliyidir. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də onların nəzm və ya nəsrə işlənməsidir. Bu haqda müxtəlif ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Dr. Əbdüssəlam Sərhənin bu məsələyə münasibəti maraqlıdır. O yazır: "Biz ərəb məsəllərinin şeir növünə və ya nəsrə aid olması barədə qəti fikir söyləyə bilmərik. Çünki onlar şeirlə nəsr arasında olan iki sahil arasındakı körpüyə bənzər və aralarında sərhəd qoymaq mümkün deyil" (7, s.37).

Adı çəkilmiş alimin məsələlə bağlı fikirlərini təhlil edərkən belə bir sual meydana çıxır: Məsəllər şeir və ya nəsr deyilsə, bəs nədir? Araşdırmalar sübut edir ki, ərəb məsəlləri içərişində şeir vəznində olan, şeirin bütün qayda-qanunlarına tabe olan nümunələrlə yanaşı, nəsrin qaydalarını ehtiva edən məsəllər də mövcuddur.

Ərəb söz sənətinin janr xüsusiyyətləri barəsində tədqiqat aparan Taha Hüseyin ərəblərin bütün deyimlərini üç yerə bölərək yazır: "Ərəb söz sənəti nəsr, şeir və Qurandan ibarətdir və bunlardan əlavə başqa bir forma yoxdur. Həm nəsrin, həm də şeirin qaydaları artıq sabitləşmişdir. Qurana gəldikdə, onun haqqında yalnız bunu demək mümkündür: "Quran nə nəsrdir, nə də nəzm. O, özünəməxsus üslubu ilə seçilən Qurani-Kərimdir".

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ərəb atalar sözlərindən bir qismi şeir vəzninə aid olduğu üçün nəzmə, bir hissəsi nəsr xüsusiyyəti daşıdığı üçün nəsrə və nəhayət bir hissəsi də daha çox Quran üslubuna yaxın olan səc üslubundadır.

Məsəllərin mahiyyəti ilə bağlı demək mümkündür ki, onlar çox lokonik olub, bəzən güclü təşbehlər, bəzən də həqiqəti əks etdirən faktlarla bildirilir. Ümumi sami dilləri ailəsində özlərinin yüksək ifadə tərzini seçilən ərəblər həyat şəraitlərini bu və ya digər dərəcədə yüngülləşdirmək, qarşı tərəfdə özünə inam və güvən yaratmaq, hadisələrin onlara uyğun

məcərdə davam etməsi və s. səbəblərdən atalar sözləri və məsəllərə müraciət edirdilər. Onların xalq deyimlərinə bu cür yanaşma tərzü adı danışığından poeziya nümunələrinə qədər sirayət etmiş, həm cahiliyyə şairləri, həm sədrul-islam, həm də sonrakı dövrün şairləri fikirlərini oxuculara daha aydın çatdırmaqdan və daha təsirli etməkdən ötrü xalq deyimlərinə müraciət etmiş və beləliklə də, şeir nümunələrinin daha oxunaqlı və yaddaqalan olmasına nail olmuşlar.

Ərəblərin bu baxımdan digər şərq xalqlarının xeyli ötüb keçmələri danılmaz həqiqətdir. Burada Numan ibn əl-Munzirə İran şahı Kəsra Ənuşiravan arasında baş verən müqabiləni xatırlatmaq yerinə düşər. Munzir Ənuşiravana şərq xalqlarının ifadə bacarığı ilə bağlı xüsusiyyətlərini saydıqdan sonra Ənuşiravandan bu xalqlardan hansının daha güclü təbir imkanına malik olması və xalq deyimlərindən daha bacarıqla istifadə imkanları barədə soruşduqda, İran şahı ona: bu, təbii ki, ərəblərdir – cavabını vermişdir (4, s.11).

Ərəb atalar sözləri və məsəllərinin bu və ya digər dərəcədə dilin qrammatika tələblərinə uyğun olaraq müəyyən dəyişikliyə uğraması ilə bağlı fikirlərə gəldikdə, bu xalq deyimlərinin ciddi şəkildə araşdırılması onların dilin qayda-qanunlarından kənarda xüsusi bir üslubla cillanaraq günümüze gəlib çatdığını deməyə imkan verir. Bu məsələ ilə bağlı orta əsr ərəb dilçilərinin əksəriyyəti müəyyən fikirlər söyləmiş, məsəl və atalar sözlərində ərəb qaydalarının tam şəkildə tətbiq olunmasının vacib olmadığı barədə yekdil fikrə gəlmişlər. Ərəb qrammatikası ilə bağlı ilk yazılı əsərin müəllifi Sibəveyhi bu barədə yazır: “Xalq deyimləri, o cümlədən məsəllər qrammatikada mühüm hadisələrdən hesab olunan qiyasın (analogiyanın) xaricində təhlil olunmalıdır. Belə ki, məsəl eşidildiyi kimi də rəvayət edilərək nəsil-dən-nəsilə keçir və qiyasa tabe deyildir. Məsəllərə qiyasın tətbiqinə göstərilən cəhdlər onun imkanlarını məhdudlaşmağa gətirib çıxara bilər (4, s.67).

Yuxarıda "الصيف ضيعة اللبن" "Yay südü çürüdü" məsəlinin ilk dəfə bir qadınla bağlı çəkilərək orada ərəb baxımından müənnəs (qadın cinsi) baxımından işlənməsi həmin məsəlin günümüzdə də eyni şəkildə həm qadınlara, həm kişilərə aid istifadəsi zamanı hər hansı bir dəyişikliyin edilməsinə əsas vermir.

Digər tərəfdən, həmin məsəldə yer alan feilin şəxs sonluğunun ərəb qrammatika qaydalarına uyğun olmayaraq, kəsrelə bitməsi günümüzdə də onu dəyişmədən işlədilməsinə mane olmur. Bu problemə diqqət yetirən Dr. Abdulla Şahana yazır: “Məsəlin forması onun tələ, təsniyəyə, cəmə, müzəkkər və ya müənnəsə müraciətlə deyilməsindən asılı olmayaraq, heç zaman dəyişilmir” (6, s.211).

Dərin bədii ifadə gücünə malik olan məsəllərin hər birinin, təbii ki, yaranma səbəbləri mövcud olmuşdur. Həmin səbəblərdən asılı olmayaraq məsəllər bütün dövrlər üçün aktual olduğundan zaman və məkandan asılı olmayaraq dəyişmədən istifadə imkanına malikdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, məsəllərin ərəb baxımından dəyişilməz qalması danılmaz faktlardandır. Buna misal olaraq, misirli alim Şəravinin bu faktla bağlı gətirdiyi bir nümunəni misal çəkək: Bir kişi cavan bir qıza aşiq olur və ona elçi düşür. Elçiliyə gedən qadının adı İsam olur. İsam elçilikdən qayıtdıqdan sonra həmin adam ondan soruşur: ما وراءك يا عصام؟ (hərfən: arxanda nə var?) İsam cavabında أدي المخض عن الزيد Xoş xəbərlə gəlmişəm (hərfən: Ayran yağ oldu) (5, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin nümunə yarandığı vaxtdan günümüze qədər heç bir dəyişikliyə uğramadan, tələ, təsniyə, cəmə, müzəkkər və ya müənnəs üçün məsəl çəkilə bilər (5, 10).

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ərəb məsəlləri, atalar sözləri və hikmətli kəlamları yaranma səbəbləri və ilk ünvanından asılı olmayaraq, günümüze qədər dəyişmədən gəlib çatmış, onlarda hər hansı bir fleksiya əlamətinin dəyişdirilməsi münasib hesab olunmamış və onlar şəxs və kəmiyyət nəzərə alınmadan işlənməkdədir.

Ədəbiyyat

1. ابن القيم الجوزية. الأمثال في القرآن الكريم. تحقيق سعيد محمد نمر الخطيب، دار الباز للنشر مكة المكرمة، 1980
2. الجاحظ. البيان والتبيين. الجزء الأول، القاهرة، 1973
3. جرجي زيدان تاريخ أدب اللغة العربية، ج. 1، ط. مطبعة الهداية عام 1911
4. لحكم والأمثال، لجنة من أدباء الأقطار العربية، دارالمعارف بمصر، 1980
5. الشيخ محمد متولى الشعراوى. الأمثال في القرآن. القاهرة، 1980 ص. 234
6. عبد الله شحاته. علوم القرآن والتفسير. دار الاعتصام، بمصر
7. عبد المجيد عابدين. الأمثال في النثر العربي القديم. ط. 1، دار المعارف
8. الدكتور عبد السلام سرحان، قطوف من ثمار الأدب في الجاهلية وصدر الإسلام، ط. 2 ، القاهرة، 1970
9. طه حسين. في الأدب العربي. ط. 1، دار المعارف بمصر، 1956
10. حمد محمود حجازى. التفسير الواضح. القاهرة، 1977

Л.Г.Хасилова

Формы использования арабских пословиц

Резюме

Статья представляет собой краткий экскурс по истории создания арабских пословиц, описывающий их как часть фольклора народов мира, и влияние Корана на обогащение фольклорных образцов, также в работе исследуются формы арабских пословиц и примеров.

L.H.Hasilova

The Forms of Using Arabic Proverbs

Summary

The article represents a brief excursion on the history of the creation of Arabic proverbs, describing them as a part of the world folklore, and the influence of the Guran on the enrichment of folklore patterns, also it explores the forms of Arabic proverbs and examples.

Rəyçi: prof. N.N.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2019

L.M.HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

XIX ƏSR DİLÇİLİYİNDƏ PSIXOLOJİ İDEYALAR

Açar sözlər: V. fon Humboldtun psixoloji görüşləri, psixoloji ideyalar, dil, təfəkkür, nitq prosesi.*Ключевые слова:* психологические взгляды В. фон Гумбольдта, психологические идеи, язык, мышление, процесс речи*Key words:* V.fon Humboldt's psychological views, psychological ideas, language, thinking, speech process

V. fon Humboldtun fikrincə, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir.

XIX əsr dilçilikdə zəngin bir dövr hesab olunur, çünki dilçilikdə məhz bu dövrdə çox mühüm addımlar atılmış və bu addımlarla elm aləmində bir çox məsələnin bünövrəsi qoyulmuşdur. Müqayisəli-tarixi dilçilik, fəlsəfi dilçilik, naturalizm cərəyanı, psixoloji ideyalar, psixologiya və dilçiliyin qarşılaşdırılmasından yaranan bu kimi istiqamətlər dilçilik taixinin xarakterik məqamlarındandır.

XIX əsrdə mövcud olan ideyalar sırasında psixoloji aspekt özünü daha çox göstərirdi. Belə ki, dilçilik həm psixoloji, həm də lingvistik nöqteyi-nəzərdən araşdırılırdı. Yəni dil və təfəkkür qarşılaşdırılaraq ortaq məxrəc axtarıldı. Belə ki, dilçilikdə dil, nitq, təfəkkür bir-birilə vəhdət təşkil edir. Əlbəttə ki, bu proseslərin kökündə psixoloji ideyalar da durur. Burada təfəkkürlə dilin əlaqəsi meydana çıxır (2, s.63).

Həqiqətən də dil və təfəkkürün bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olması subyekt üçün lazım olan canlı dili məqsəduyğun şəkildə meydana gətirməyə təkan yaradır. Belə ki, bizi əhatə edən aləmin beynimizdə ümumiləşmiş şəkildə ifadə formasını təfəkkür hesab edə bilərik. Məhz təfəkkür dil sayəsində, dil isə təfəkkür sayəsində mövcud olaraq nitqimizi məqsəduyğun şəkildə keçəkləşdirə bilir. Biz indi aparılan tədqiqatlar sayəsində dili, nitqi ayırdır, tədqiqatlar üçün istiqamətləri müəyyənləşdirə bilirik. Dil insanlara xasdır və bunun üçün iki mühüm şərt lazımdır. Birincisi, yaddaşın olmasıdır. İkincisi isə danışılan dildə müəyyən mənanın ifadə olunmasıdır (3, s. 52). Zənnimcə, dildə mənanın olması çox mühüm məsələdir. Məna informasiyanın canıdır (7, s.26). İnformasiyalar dil vasitəsilə həyata keçirsə, dil məna daxilində informasiya ötürə bilir. Çünki məna varsa, biz dili inkişaf etdirə bilərik, gələcəyə ötürə bilərik və təbii ki, bu prosesləri lazımi yaddaş nəticəsində həyata keçirə bilərik. Dil, nitq, şüur, yaddaş, təfəkkür insan ünsiyyətini təmin edən proseslərdir. Bu proseslərin hər hansısa biri çatışmazsa, düzgün ünsiyyət baş verməz. Ünsiyyətə girmək üçün bu proseslərdən istifadə etməli oluruq.

Dil subyektin özünü ifadə etməsi üçün, tanıtması üçün, şüurlu şəkildə özünü cəmiyyətdə təqdim edə bilməsi üçün ən vacib vasitədir. Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil sərəştəsinə malik deyildir, bu qədər tez bir vaxtda dil öyrənə bilməz (6, s.5). Bütün canlı aləm nəfəsvermədən və nəfəsalmadan yaşamaq, mövcud olmaq üçün istifadə edir. Yalnız insan nəfəs vermədən danışır, öz fikirlərini ifadə edir, insan öz həmdillisini dilindən tanıyır, ona nəsə deyir və ondan nəsə qəbul edir (6). Dil istər insanın psixologiyasına, istər zahiri görünüşünə, istər daxili dünyasına təsir edən amildir. Dil və psixologiya qarşılaşdırılaraq bir-biri ilə əlaqədar proseslərdir. Çünki hər iki proses insanla bağlıdır. İstər psixologiya, istərsə də, dilçilik hər iki sahə insan ünsiyyəti ilə, nitqi ilə məşğul olur.

Zənnimcə, dil və psixoloji proses düzgün nitq fəaliyyətini yaratmağa xidmət edir. XIX əsrdə belə iddialar tam öz əksini tapa bilməsə də, hal-hazırda bugünkü sahələrin sürətlə inkişafı, aparılan tədqiqatlar bu məsələni sübut etməyə imkan verir.

XIX əsrin nəzəri dilçilik məktəblərindən ən mühümü olan psixoloji dilçilik məktəbinin yaranması Avropada, ilk növbədə, görkəmli alman dilçisi H.Şteyntalın, Rusiyada isə A.A.Potebnyanın adı ilə bağlıdır (1, s.33). Bu məktəbin əsas ideyası dili psixoloji sistemlə əlaqələndirmək idi. A.A.Potebnya psixoloji dilçilik məktəbi üçün səciyyəvi olan elmi fikirlərini “Fikir və dil” əsərində şərh etmişdir (1, s.36).

H.Şteyntalın psixoloji dilçilik görüşləri “Qrammatika, məntiq, psixologiya, onların prinsipləri və qarşılıqlı əlaqələri” adlı əsərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır (1, s.34). A.A.Potebnya digər tədqiqatçılara nisbətən dilə daha çox psixoloji cəhətdən yanaşmışdır. Düzdür, dilə psixoloji cəhətdən yanaşa bilərik, amma bu tam şəkildə özünü göstərə bilməz. Belə yanaşmanı, fikrimcə, nisbi anlayış kimi qəbul edə bilərik. Dilə yalnız psixi aspektdən yanaşa bilmərik. XIX əsrdə bu məsələyə tam belə yanaşılsa da, hal-hazırda buna başqa aspektdən yanaşmaq mümkündür.

A.Şleyxer dili səs materialından yaranmış ən yüksək təbiət orqanizmi hesab edirdi (1, s.30). A.Şleyxer təfəkkürü iki tərkibdə götürürdü: material və forma. A.Şleyxerə görə, material məfhum və təsəvvürlərdən, forma isə onların arasındakı qarşılıq qabiliyyətinə malikdir və belə ifadəyə mənə deyilir (1, s.31).

Dili bioloji cəhətdən də izah etməyə çalışanlar belə olsa, fikrimizcə, bu, mülahizəni də nisbi hesab etmək olar. İnsanın dil xəzinəsinin bioloji təbiəti onunla izah olunur ki, bütün uşaqlar, hətta müxtəlif şəraitdə böyüsələr də, təxminən eyni yaşda dilə yiyələnirlər (3, s. 53). Deməli, dil mexaniki olaraq öyrənilə bilməz. Yəni dil bir proses çərçivəsində inkişaf edə bilməz. Dilə bir çox amillər təsir edir. Məsələn, subyektin psixologiyası, zaman, məkan, yaş, cins, təfəkkür, şüur və bir çox amillər vardır ki, dil onların çərçivəsində inkişaf yolunu keçərək formalaşır. Bir sözlə, dili hər bir aspektdən izah edə bilərik, belə ki, hər birinin dildə xüsusi rolu vardır.

C.Miller qeyd edirdi ki, insan ağıli linqvistik simvollarla qidalanır. Dilçilər isə belə güman edirdilər ki, qrammatikanın mexanizmi və lüğət hansısa psixososial mühərriklərlə idarə olunur (4, s.5) Ona görə, fikrimizin ifadəsi üçün dəqiq sözlər mövcud olur və onlar özündən əvvəl gələn deyimə elementindən asılı deyil. Fikirdən öncə cümlə planı olur və o hazır olanda deyəcəyimiz haqda nisbətən dəqiq təsəvvür yaranır. Cümlə planı söz seçiminə qədər olmalıdır. Bu, qrammatik plandır (4, s.22).

Lakin bu ifadəyə tam düzgün şəkildə yanaşsaq, belə nəticə çıxar ki, insan beyni istifadə olunacaq bütün məlumatlarla doludur. Bu isə qeyri-mümkün olacaq bir şeydir. Çünki istifadə olunacaq bütün məlumatları beyində hazır şəkildə saxlamaq olmaz. Dil və insan psixologiyası birbaşa bir-birinə təsir edir. Hətta dil, şüur tərəfindən istehsal olunan məhsuldur və cəmiyyət bu məhsuldan səmərəli şəkildə istifadə edir. Yəni biz dil vasitəsilə ehtiyaclarımızı ödəyirik. Biz danışarkən, münasibət bildirərkən psixoloji proseslər də hərəkətə keçərək öz işini görür.

XIX əsrdə V.fon Humboldtun psixoloji görüşləri dilçilikdə böyük oyanışa səbəb oldu. V.fon Humboldtun dilçilik konsepsiyasının əsasını “xalqın ruhu” və onun dilə eyniliyi haqqındakı təlimi təşkil edir. O, yazırdı ki, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir (5, s.13). Onun dili mənəvi qüvvə ilə, güc ilə izah etməsinə əsasən biz də deyə bilərik ki, həqiqətən də bu fikirlərdən nəticə çıxarmaq olar ki, dil mənəvi qüvvələr hesabına fəaliyyət göstərir, mənəvi psixologiya dilə təkan verir. Dil şüurun məhsulu hesab oluna bilər. Burada təfəkkür prosesi ön plana çıxır. Təfəkkür prosesi insan doğulan andan etibarən ona qeyri-ixtiyari olaraq verilir. Nəticədə təfəkkür bizim üçün bütün kainatı dərk etməyə imkan verən varlıq hesab olunur.

Dil insan idrakının və yaradıcılıq qüvvəsinin müşahidə və tədqiq edilməsi mümkün olan “orqanizm” formalarından biridir (5, s.32). V. fon Humboldt dili həmişə “xalq ruhu” ilə əlaqədə götürür. “Xalq ruhu” dedikdə o, xalqın bütün əqli sərvəti kompleksini və mədəniyyət məcmusunu, mənəvi xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. O, yazır ki, dil ruhun səsi, fikir ifadə edən vasitəyə çevirən fasiləsiz fəaliyyətdir (5). Bu fikrə xas olan psixologiya, təfəkkür, şüur, idrak, təxəyyül, bir sözlə, bütün psixoloji proseslər lazımdır ki, dil formalaşsın və nitqə çevrilsin. Təfəkkür vasitəsilə insan faktları düşünə bilir, onları analiz edir və nəticə çıxarır. Həmçinin bu

proses insanın əqli və intellektual qabiliyyətlərindən irəli gəlir. Faktların izahını isə biz dil və nitq vasitəsi ilə həyata keçirə bilirik. G.Paul yazırdı ki, nitq fəaliyyətinin psixi tərəfi yalnız bilavasitə öz müşahidə yolu ilə dərk oluna bilər (4, s.30). İ.A.Boduen de Kurtene dili danışanın fərd mövqeyindən izah edir. Əgər o, ayrı-ayrı insanların fərdi-psixi mərkəzləri ilə şərtlənən dil hadisələrinin səbəbli əlaqəsini axtarmağa çağırırsa, o, vaxt o izah edir ki, “dil cəmiyyətin məlum üzvüdür - orqanıdır” (4, s.32).

Dil və psixologiya problemi insanın gündəlik nitqi, təfəkkürü, hissləri, mədəniyyət üsulu, hərəkətləri ilə bağlıdır. Məhz bu cəhətdən belə proseslər həm psixoloji, həm də linqvistik cəhətdən dəyərləndirilməlidir. D.Slobin qeyd edirdi ki, psixolinqvistika əqli proseslərin tədqiqində psixologiya və dilçilik kimi nəzəri və təcrübi elmlərin üsullarından istifadə edir (4, s.5). Təfəkkür nitqlə vəhdət təşkil edir. Beyində toplanan materialların istehsalını təfəkkür təmin edir. Subyektin nitqdə icra etdiyi fikir onun psixoloji dünyagörüşündən irəli gəlir. Məhz bu cəhətdən fikirlər, düşüncələr müxtəlifdir. İstər psixoloji cəhətdən, istərsə də linqvistik cəhətdən dil hadisəsi çox mürəkkəbdir. Məhz bu cəhətdən hal-hazırda belə dil həm psixoloji, həm də linqvistik olaraq araşdırılır. Hər iki sahənin mərkəzində insanla bağlı proseslər durur və bu prosesləri də olduqca dərin düşünmək olar. Təbii ki, insanlar da, onların düşüncə tərzı də, fikirləri də, hərəkətləri də, mədəniyyətləri də dərin və rəngarəngdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006, 278 s.
2. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları II. Bakı, 2007, 306 s.
3. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları I. Bakı, 2005, 342 s.
4. Hüseynov Ş, Şiriyev F, Muradov C. Psixolinqvistika. Bakı, 2004, 200 s.
5. Rəcəbli Ə.V.fon Humboldt-ümumi dilçiliyin banisi kimi. Bakı, Nurlan, 2004.
6. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı, 2007, 278 s.
7. Veysəlli F.Y. Semiotika. Bakı, Mürtəcim, 2010, 330 s.

Л.М.Гусейнова

Психологические идеи в языкознании 19-го века

Резюме

Психолингвистика находится на стыке психологии и лингвистики. Здесь изучается взаимоотношение языка, мышления и сознания. С точки зрения психолингвистики – язык деятельность духа и отражения культуры народа. В данной статье рассматривается влияние психологические идеи на языкознание.

L.M.Huseynova

Psychological Ideas in the 19th Century Linguistics

Summary

Psycholinguistics is at the junction of psychology and linguistics. The relationship of the language thinking and consciousness is studied here. From psycholinguistical point of view the language is activity of the spirit and the evolution of the culture of people. The article deals with the impact of psychological ideas on linguistics.

Rəyçi: filol.f.d. M.Ə.Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2019

A.İ.MƏMMƏDBƏYLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: mamedbeilifa@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
 (Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MƏTNİN RİTORİK STRUKTURU

Açar sözlər: *mətn, ritorika, elementar, diskursiv, vahid, kommunikasiya*

Ключевые слова: *текст, риторика, элементарное, дискурсивное, единица, коммуникация*

Key words: *text, rhetoric, elementary, discursive, unit, communication*

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilikdə yeni elmi paradigma formalaşmağa başlayır, onun da əsas istiqaməti dil faktlarının insan amili ilə birləşmədən ibarət idi. Məsələyə belə yanaşma dil faktlarına və hadisələrinə fərqli yanaşmanı zəruri edirdi, yaxud bu prinsiplər üzrə aparılan tədqiqatlara sonradan daha geniş aspektdən yanaşmanı tələb edirdi. Əgər XX əsrin 60-70-ci illərində diskurs nitq aktı kimi qəbul edilirdisə, müasir dilçilikdə linqvistik və ekstralingvistik faktorları özündə cəmləşdirən mürəkkəb kommunikativ hadisə kimi qəbul olunur. Məsələ onda idi ki, dilə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, belə yanaşma kommunikasiya prosesində müxtəlif nitq fəaliyyəti formalarının öyrənilməsinə, yeni ierarxik vahidlərin müəyyənəlməsinə, eləcə də diskursun əlaqələliyinin və strukturunun mahiyyətini anlamağın yeni perspektivləri meydana gəldi (4).

R ritorikada nitq aktı nəzəriyyəsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar kommunikativ qrammatika, diskursiv analiz, konversion təhlil və s. kimi problemləri ortaya çıxartdı. Belə tədqiqatlar mətnin statik linqvistikasından fərqli olaraq, dinamik səciyyə daşıyırdı. Diskurs təhlil aparan dilçilər funksional dilçilikdən yararlandığından onlar üçün strukturalist mövqe önəmli sayılırdı. Funksional dilçiliyin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, forma dilin funksiyasından doğur və onunla da izah olunur. Bu prosesi də onlar diskurs adlandırırlar. Diskurs təhlildə Niderland dilçisi T.van Deykin xüsusi mövqeyi vardır. Bu xüsusda diqqətimizi diskursun makrostrukturunu anlayışı cəlb edir. Onun fikrincə, makrostruktur adresatın kommunikasiya prosesində qurduğu diskursun əsas məzmununun təsvirinin ümumiləşdirilməsidir. O, özündə makropropozisiyalar ardıcılığını əks etdirir. Bu da müəyyən qaydalarla tənzimlənir. T.van Deyk həmin qaydaları makroqaydalar adlandıraraq oraya əhəmiyyət kəsb etməyən informasiyanın ixtisarını, iki və daha çox propozisiyanın ümumiləşdirilməsini, iki və daha çox propozisiyanın bir propozisiyada birləşdirilməsini aid edir. Onun fikrincə, makrostruktur nəticə və ya referatıdır. Beləliklə, makroqaydanın tətbiqi ilkin mətnin formal olaraq onunla müqayisədə çox məhdud sayda cümlələrdən ibarət referata keçməyə şərait yaradır. Onun ardınca o, belə qərara gəlir ki, makrostruktur insanların uzunmüddətli yaddaşına aiddir; burada informasiya qorunub saxlanılır, dəyərləndirilir. T.van Deyk bundan əlavə, superstrukturdan da danışır. O, superstruktur deyəndə diskursun məzmununu deyil, onun janrını nəzərdə tutur (Məsələn: narativ janr). O, mikrostruktur deyəndə diskursun fikri bütövlüyə malik hissələrini nəzərdə tutur ki, bu da klauzalara uyğun gəlir. Deməli, diskurs klauzaların məqsədli düzülüşü ardıcılığından ibarətdir (2, s. 41-68). R ritorik struktur nəzəriyyəsi mətnin yaranması ilə bağlı olan bir çox dil fenomenlərinə təsviri aspektdən yanaşır. Mətnin formalaşmasını isə onun hissələri arasında əlaqənin olması ilə izah edirlər. Bu nəzəriyyə mətnin koherentliyini, mətni bağlayan hissələr arasındakı əlaqələri öyrənir. Bu əlaqələr dilçilikdə koherentlik münasibətləri, diskursiv münasibətlər, konyunktiv münasibətlər kimi adlandırılır. R ritorik münasibətlər mətnin hissələri içərisində danışanın məramını özündə əks etdirir, ancaq öz-özünə bu münasibətləri müəyyənləşdirmir. Həmin münasibətlər dil vahidləri vasitəsi ilə ifadə olunur. R ritorik struktur nəzəriyyəsi-

nin əsas məqsədi mətnin avtomatik törəməsi və onun funksiyasının qəbulədən tərəfindən dərk olunmasını, habelə ritorik münasibətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Mətn lingvistik baxımdan tədqiqində ona ritorik yanaşma digər konsepsiyalardan fərqli olaraq, mətnin təşkilinin çoxölçülü xüsusiyyətlərini əhatə edir. Bildiyimiz kimi, mətn struktur və semantik bütövlüyə malik izomorf vahiddir. Onun kiçik elementləri ierarxik quruluş əsasında aşağıdan yuxarıya birləşərək vahid bir bütöv yaradır. Mətni təşkil edən vahidlərin məqsədyönlü birliyi və onlar arasında ierarxik əlaqə, nitqin törəməsi və qəbul olunmasında subyektlərin rolu və digər bu kimi məsələlərə təsviri yanaşma, onun mexanizmini açma ritorik struktur nəzəriyyəsinin ən vacib məsələlərindəndir. Mətnin ritorik strukturu mətnin koherentliyi ilə bağlıdır. Bu konsepsiyada mətnin bir hissəsinin digərləri ilə bağlanması konkret funksiya ilə əlaqədar olması əsas götürülür. Amerika dilçiləri U.Mann və S.Tompson əvvəlcə diskursu tətbiqi aspektdə öyrənməyə başlamış, sonradan isə problemin əhəmiyyəti və ona yanaşma tərzinin dilçilikdə yeni istiqamət müəyyənləşdirdiyini nəzərə alaraq onu konsepsiya kimi qəbul etmişlər. Həmin nəzəriyyənin meydana çıxmasında təbii dilin strukturuna olan böyük maraq mühüm rol oynamışdır. Həmin məsələ tətbiqi dilçiliklə məşğul olan, xüsusilə də mətnin avtomatik işlənməsi, kompüter modelləşdirilməsi və süni intellekt yaratma sahəsi ilə bağlı mütəxəssislərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunların içərisində diskursun təsviri ilə məşğul olan ritorik struktur nəzəriyyəsi XX əsrin 80-ci illərindən dilçilikdə böyük maraqla qarşılanmışdır.

Mətnin hissələri arasında ritorik münasibətlərdə müəllifin-subyektin məramı müəyyənləşdirici rol oynayır. Müəllif münasibətləri leksik və digər vasitələrlə verilir. Bu da kommunikanın intellektual səviyyəsi ilə tənzimlənir.

Mətnin ritorik strukturu ilə bağlı tədqiqatlar Amerika dilçisi U.Mann və S.Tompsonun adı ilə bağlıdır. Onların konsepsiyasına görə, diskursun təsviri strukturu diskursiv vahidlər şəbəkəsində semantik münasibətlərin birliyindən ibarətdir. Düzdür, bu nəzəriyyə dialoqu nəzərə almadığı üçün tənqid olundu, lakin mətn ritorikası nəzəriyyəsində bu istiqamətli tədqiqatların əsas konturlarını verdi. Bu konsepsiya əsasında mətnin strukturunun müqayisəli təhlilinin əsası qoyuldu. Həmin nəzəriyyənin əsaslarını nəzərdən keçirək.

Mətnin ritorik strukturu haqqında Man və Tompson nəzəriyyəsi üç struktur tipini əhatə edir:

1. Super struktura. Superstruktur mətnin ən yüksək səviyyədə təşkilini əhatə edir. Buraya başlıqlar və onları əhatə edən hissələr arasındakı əlaqələr daxildir.

2. Əlaqə strukturları. Buraya mətni təşkil edən struktur əlaqələr nəzərdə tutulur. Sadəcə cümlələrin məqsədyönlü düzümündən başlayaraq mətni bütövlüyü buraya aiddir.

3. Sintaktik struktur. Bu da ənənəvi qaydada nəzərdə tutduğumuz sintaktik struktura aiddir. Yuxarıdakı ikinci struktur tipi mətnin əlaqələr nəzəriyyəsinə aiddir. Bu nəzəriyyədə mətni bütövlük, bütövlük və əlaqəlilik, ierarxiklik, struktur əlaqə tipləri, assimetriklik, əlaqənin təbiəti, münasibətlərin sayı və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Burada iki termindən istifadə olunur:

1. Elementar diskursiv vahid. Elementar diskursiv vahid deyəndə klauzlar nəzərdə tutulur. Mətni təşkil edən klauzlar özləri də kommunikasiya prosesində elementar hissələrinə bölünür: *The gas was half up, as I had left it, and my unhappy boy was standing beside the light, holding the coronet in his hands. He appeared to be wrenching it, or bending it with all his strength* (9, s.190).

Bu cümləyə nəzərən elementar struktur vahidi aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

1. The gas was half up,
2. as I had left it,
3. and my unhappy boy was standing beside the light,
4. holding the coronet in his hands.
5. He appeared to be wrenching it,
6. or bending it with all his strength (6, s. 159-168).

2. Diskursiv vahid. Buraya mətn (mikro və makromətn) daxildir.

Elementar diskursiv vahid aşağı səviyyəyə aid vahid, diskursiv vahid isə istənilən həcmdəki vahidləri nəzərdə tutur, əgər sonuncu müstəqil məzmunla malik deyilsə.

Mann və Tompson diskursiv vahidlərdən danışarkən mətnin fasiləsiz xətti düzülmüş hissəsi nəzərdə tutulur. O, da bağlılığa və bütövlüyə malikdir. Elementar diskursiv vahidlər deyəndə klauzalar nəzərdə tutulur. Klauzalar isə adi cümlələri əhatə edir (həm sadə, həm də mürəkkəb). İngilis dilinə gəldikdə isə feili sifət tərkiblərinə semantik yanaşma nəzərdə tutulur.

R ritorik struktur nəzəriyyəsinin əsasında iki anlayış – diskursiv vahid və ritorik münasibətlər dayanır. Həmin nəzəriyyədə müəlliflər diskursiv vahid və onlar arasında münasibətlərdən danışarkən mətnin təşkili üçün vacib olan aşağıdakı əlaqələrdən bəhs edirlər:

1. Mətnin təşkili. Mətn nitq prosesində təzahür etsə də, verbal nitqə qədər onun formalaşmasının fərdi-intellektual, dərin psixoloji və sosioloji şərtləri vardır. Məhz təşkil olunmuş mətn cəmiyyətdə insanlar arasında kommunikasiyanı mümkün edir. Təşkil olunmuş mətn informasiya daşıyıcısıdır.

2. Mətnin bütövlüyü və əlaqəliliyi. Mətn, bildiyimiz kimi, mikromətn səviyyəsində cümlələrdən, makromətn səviyyəsində isə mikromətnlərdən təşkil olunur. Mətn qeyd olunan vahidlərin mexaniki yığımindan ibarət deyil, onların əlaqəliliyi və bir-birinə məntiqi bağlılığı əsasında formalaşır. Mətni bütövlük onun komponentləri arasındakı əlaqələr əsasında formalaşır və onun struktur və semantik bütövlüyünü təmin edir. Mətni bütövlük olmasa, onun informativ funksiyası da mümkün olmaz. Bu şərtdən də üçüncü faktor meydana gəlir.

3. Bütövlük, əlaqəlilik və funksionallıq. Bütövlülük və əlaqəlilik mətnin mövcudluğunu şərtləndirirsə, funksionallıq onun mövcudluq formasını- funksiyasını nəzərdə tutur. Mətnin informativ funksiyası cəmiyyət üzvlərinin ünsiyyətini həyata keçirir. O, dinamik səciyyəyə malikdir, məqsədli şəkildə cəmiyyət üzvləri tərəfindən törəyir və funksional formasını nümayiş etdirir. Mətn müasir anlamda o vaxt mətn olur ki, onun cəmiyyətdə funksiyası var, müxtəlif formalarda həyata keçirilir.

4. Mətnin ierarxikliyi. Mətnin bütövlülüynü və əlaqəliliyini şərtləndirən amil onun ierarxikliyidir. İerarxiklik dil vahidlərinin aşağıdan yuxarıya tabelilik və asılılıq münasibətləri əsasında qurulan sistemdir. Mətn kontekstində tabelili və asılılıq münasibətləri onun komponentlərinin bir-birini şərtləndirməsi ilə bağlıdır, biri-digərini törədir. Bu münasibətlərin formalaşmasında hadisələr, müəllif məramı – onun emosiyası, sevinci, kədəri, nifrəti, həzzi və s. münasibətləri aparıcı rola malik olur. Onların təqdimi yalnız ierarxik sistem əsasında mümkün olur. İnsan şüuru mətni hələ qeyri-verbal nitqdə onun təşkil olunma ierarxiyasını müəyyənləşdirir və verbal nitqdə isə o, hazır şəkildə ifadə olunur.

R ritorik struktur nəzəriyyəsində bunun ardınca U.Mann və S.Tompsonun ritorik strukturun həmcinsliyindən bəhs edirlər:

5. R ritorik strukturun həmcinsliyi. Bu xüsusiyyət bütün mətnlər üçün universal qaydadır. Dil sistemindən asılı olmayaraq mətnin ierarxikliyi ümumi səciyyə daşıyır.

6. Mətnin struktur əlaqəsinin forması. Həmin nəzəriyyədə olduğu kimi, əlaqə ağacın gövdəsi ilə onun hissələri arasındakı əlaqəni xatırladır. Bu əlaqə orqanik əlaqədir.

7. Assimetrik əlaqə. Assimetriklik simmetrikiyə qarşı dayanır. Mətnə ritorik əlaqə assimetrik əlaqədir, onun əsas komponenti özəkdir, satellit isə onunla müqayisədə aparıcı deyil. Çünki satellit ritorik effektdən asılı olaraq buraxıla və ya digəri ilə əvəz oluna bilər. Əgər özək dəyişilsə, onda məna da kökündən dəyişə bilər. Buna da səbəb odur ki, semantik münasibətlər özəkdən asılı olur, satellit isə müəllifin oxucuya təsiri üzərində qurulur. Dünya dillərində paradigmatik münasibətlər simmetrik səciyyəyə malikdir, nitq prosesində kommunikasiyanı da dildəki simmetrizm formalaşdırır. Yəni dil vahidləri mövcud qrammatik kateqoriyalar çərçivəsindən keçərək müvafiq formaya düşür, nitqi mümkün edir. Bu, nitq prosesində saysız-hesabsız sayda təkrarlanaraq mətnin formalaşmasına şərait yaradır ki, qeyd olunan

faktor dildəki simmetrizmlə bağlıdır. Assimmetrizm isə qeyd olunan model təbiətinə malik deyil. Mətn formalaşarkən assimmetrik şəkildə meydana çıxır (1; 8).

8. Əlaqənin təbiəti. Mətn təbiəti etibarlı ilə törəyir, hazır şablon təbiətinə malik deyil. Onun törənişi məqsədli xarakter daşıyır, hansısa pragmatik məzmunu malik olur. Ona görə də ritorik səciyyə daşıyır, mətnin istər qeyri-verbal, istərsə də verbal təzahürü müəllif və müəllif intensiyası ilə bağlıdır.

9. Mətnə əlaqələrin sayı. Mətnə ritorik əlaqələrin sayı açıqdır, o, müxtəlif sayda ola bilər.

10. Diskursiv vahidlərin fasiləsizliyi. Burada diskursun xətti şəkildə, fasiləsiz olaraq davamlılığından söhbət gedir.

Dilçilikdə bu konsepsiya nəzəri və praktik, o cümlədən riyazi dilçilikdə, narratologiyada, diskursiv təhlildə intensiv şəkildə inkişaf etmişdir. "R ritorik struktur" anlayışı U.Mann və S.Tompsonda aşağıdakı iki faktorla sıx bağlıdır:

1. Dil sisteminin xüsusi konfigurasiyası;

2. Həmin konfigurasiyanın informasiyanın təşkilinə, adresata və interpetatora təsir göstərən potensial kimi qəbul edilməsi (3).

Mətnin ritorik strukturu yuxarıda izah etdiyimiz kimi, minimal və maksimal vahidlərə bölünür. Belə strukturlaşma aktiv şəkildə müəllifin məramına və qarşı tərəfə təsir aktı üzərində qurulur. R ritorik struktur nəzəriyyəsi aşağıdakı sferaları əhatə edir:

1. Özək elementin fərqləndirilməsi;

2. Özək elementə nəzərən müvazi elementin fərqləndirilməsi;

3. Kombinasiyada özək və müvazi elementlərin fərqləndirilməsi;

4. Mətn adresatına təsir effekti (3).

Mətnin özək elementi mətnin əsas seqmenti hesab olunur. Müvazi element isə ona nəzərən meydana çıxır. Mətnin özək elementi aparıcıdır, müvazi element isə törəmədir, onsuz mümkün deyil. Özək element, bir növ, cümlənin baza sintaksisini nəzərdə tutur, onun üzərində formalaşan, aktuallaşan üzv isə özək elementə nəzərən müvazi üzv hesab olunur. Onun əsas funksiyası adresata təsirlə bağlıdır. Sintaktik kombinasiyada özək və müvazi strukturların fərqləndirilməsi mətnin ritorik strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yuxarıda verilən dördüncü amil 1, 2, 3-cü şərtlərin nəticələri ilə bağlıdır. Mahiyyətə, mətnin ritorik strukturu da buna istiqamətlənir. Mətnin ierarxik sistemində istər özək, istərsə də müvazi struktur bu sistemə vahid şəkildə daxil olur, onlar arasındakı fərq götürülür. Çünki ierarxik sistemdə aşağıdan yuxarıya mətnin bütün elementləri tabelilik və asılılıq münasibətlərində birləşir. Belə bir ritorik münasibətlər içərisində mətnin strukturları arasında müəllif məramı leksik və qrammatik vahidlərlə örtülü şəkildə verilir. Bu problemlə məşğul olan dilçilər tez-tez belə bir sualla üzləşirlər: R ritorik münasibətlər mətnin seqmentləri əsasında qurulur. Bu münasibətlər həqiqətən də nitq törəyərkən məqsədli şəkildə formalaşır, yoxsa mətnin təhlili zamanı meydana çıxır? Şübhəsiz ki, ritorik münasibətlər müəllifin koqnitiv mexanizmi ilə tənzimlənir. Həmin mexanizm mətnin fraqmentlərinin məntiqi bağlanması, adresat tərəfindən onun dərk olunmasını təmin edir. Əlaqə münasibətləri eksplisit markerləşmə diskursun təşkili haqqında təsəvvürlərin işlənməsinə şərait yaradır. Bu münasibətlərin markerləri isə diskursiv seqmentlərin yenidən işlənməsi dinamikasını müəyyənləşdirir. U.Mann və S.Tompsonun ritorik struktur nəzəriyyəsində bütün dillər üçün aşağıdakı əlaqə tiplərini müəyyənləşdirmişlər:

1. Predmet münasibətlər. (Buraya daxildir: detallaşdırma münasibətləri, qərarın mövcudluğu, səbəb və tərz münasibətlərinin formalaşdırılması).

2. Təqdimi (motivasiya, əsaslandırma, güzəşt, fon) münasibətlər (7, s. 243-281).

Bu təsnifatın pragmatik-semantik əsasında müəllifin adresata potensial təsir effekti dayanır.

Mətnin ritorik strukturu haqqında U.Mann və S.Tompson nəzəriyyəsi mətnlə bağlı çox məsələlərə aydınlıq gətirdi, mətnə informasiyanın verilmə mexanizmi, onun koqnitiv əsasları müəyyənləşdirildi və dilçilikdə bu istiqamətli tədqiqatlara stimula verdi.

Ədəbiyyat

1. А.И.Головня (Минск, БГУ). Омонимия в зеркале симметрии-асимметрии
<http://elib.bsu.by/bitstream.pdf>
2. Т.А.ван Дейк Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989.
3. Ковальчук Надежда Владимировна, Володина Марина Сергеевна. Теория риторических структур как прагматическая концепция анализа текста.
<https://cyberleninka.ru/article/v/teoriya-ritoricheskikh-struktur-kak-pragmaticheskaya-kontseptsiya-analiza-teksta>
4. Ключникова О.С. Теория риторической структуры.
http://xies.ru/230458/1/Теория_риторической_структуры.htm
5. Литвиненко А.О. Описание структуры дискурса в рамках теории. Риторической структуры: применение на русском материале // Труды Международного семинара Диалог 2001 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. Аксаково, 2001. Т.1, с. 159-168.
6. Литвиенко А.Л. Теории риторической структуры:
<http://www.dialog-21.ru/diges/2001articles/litvienko>.
7. Mann W.C., Thompson S.A. Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization // Text. 1988. Vol. 8, № 3. P. 243-281.
8. Теория риторической структуры:
<https://refdb.ru/look/2123559.html>.
9. Sherlock Holmes: The Complete Novels and Stories, Vol. 1 Bantam Classics. 1986. 1088 p

А.И.Мамедбейли**Риторическая структура текста****Резюме**

Данная статья посвящена изучению риторической структуры английского художественного текста. В статье была подвергнута рассмотрению теория риторической структуры американских лингвистов У.Манна и С.Томпсона, а также были представлены новые достижения в области исследования текста с точки зрения данной теории. Автор, основываясь на положениях теории У.Манна и С.Томпсона, выделяет два понятия – дискурсивные одичночные и риторические отношения, подчеркивая важную роль десяти типов связей в формировании текста. Более того, в статье были определены типы связи для всех языков в рамках теории риторической структуры У.Манна и С.Томпсона. В конце исследования автор приходит к выводу, что риторическая структура текста обладает значительным прагматическим потенциалом, благодаря которому люди могут успешным образом передавать друг другу свои мысли и намерения.

A.I.Mammadbayli**The Rhetorical Structure of the Text****Summary**

This article is devoted to the study of the rhetorical structure of the English literary text. The article examined the theory of the rhetorical structure of American linguists U.Mann and S.Thompson, and also presented new achievements in the field of text research from the point of view of this theory. The author, based on the provisions of the theory of U.Mann and S.Thompson, identifies two concepts – discursive unit and rhetorical relations, emphasizing the important role of ten types of connections in the formation of the text. At the end of the studies, the author comes to the conclusion that the rhetorical structure of the text has significant pragmatic potential, thanks to which people can successfully convey their thoughts and intentions to each other.

*Rəyçilər: f.f.d., dos. A.K.Hacıyeva;
ADU-nun Filologiya və jurnalistika fakültəsi nəzdində
İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrası
(28.03.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. №07)).*

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2019

L.R.MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİNDƏ SUBYUNKTİVİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR (tərcümə materialları əsasında)

Açar sözlər: təyin budaq cümləsi, antesedent, subyunktiv

Ключевые слова: определительно-придаточное предложение, антецедент, оптатив

Key words: attributive subordinate clause, antecedent, optative mood

Məlum olduğu kimi, “tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam şəklində birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahid” hesab olunur (3, s.299-303). Tabeli mürəkkəb cümlələr tərkib hissələri arasında semantik və qrammatik əlaqənin möhkəmliyi ilə fərqlənir və buna görə də mürəkkəb cümlə tipi kimi mütəxəssislər arasında heç bir şübhə doğurmur. Cümlə struktur baxımdan “sadə cümlə –tabesiz mürəkkəb cümlə –tabeli mürəkkəb cümlə” istiqamətində inkişaf etmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə asılılıq birtərəflidir: tərkib hissələrdən biri (baş cümlə) qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri (budaq cümlə) ondan asılıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə “baş cümlə”, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə “budaq cümlə” deyilir (3, s.299-303).

Tabeli mürəkkəb cümlənin növlərindən biri də təyin budaq cümləsidir. Məlumdur ki, təyin budaq cümləsi baş cümlənin əşya bildirən bir üzvünə aid olur.

Fransız dilində təyin budaq cümləsini öyrənərkən budaq cümlənin baş cümləyə nisbət əvəzlilikləri (*les pronoms relatifs*) vasitəsilə bağlandığını müşahidə edirik. Nisbət əvəzlilikləri sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür: sadə nisbət əvəzlilikləri (*les pronoms relatifs simples*) *qui, que, quoi, dont, où* və mürəkkəb nisbət əvəzlilikləri (*les pronoms relatifs composés*) *lequel, laquelle, lesquels, duquel, auquel* və s.

Fransız dilinin qrammatikasına aid əsərlərdə təyin budaq cümləsi geniş şərh olunur. Bu tip cümlələrdə xəbər feilin xəbər şəklində (*le mode indicatif*), subyunktivdə (*le mode subjonctif*) və şərt şəklində (*le mode conditionnel*) işlədilə bilər.

Elmi əsərləri, qrammatika kitablarını tədqiq edərkən və alimlərin fikirlərini öyrənərkən təyin budaq cümləsində subyunktivin (subjonctif) işlənməsi haqqında deyilən fikirlərin bəzi hallarda oxşar, bəzi hallarda fərqli olduğunu müşahidə edirik.

“Grammaire méthodique du français” əsərində müəlliflər (M. Riegel, J.C. Pellat, R. Rioul) təyin budaq cümləsi haqqında çox geniş və dərin məlumat vermişlər. Burada əsasən nisbət əvəzliliklərinin növü, ifadə etdiyi mənalar, rollar izah edilir.

Təyin budaq cümləsinin iki növü – məhdudlaşdırıcı (*la relative déterminative*) və aydınlaşdırıcı (*la relative explicative*) növləri ayırd edilir. Bu iki növ arasındakı fərq təyin edilən sözün –antesedentin necə təyin olunmasındadır.

Budaq cümlənin məhdudlaşdırıcı növünü baş cümlədən ayırmaq cümlənin ümumi mənasına xələl gətirmək mümkündür. Məsələn, “*Le roman que je viens de finir me plaît beaucoup*” cümləsində “*que je viens de finir*” budaq cümləsinin işlədilməməsi ümumi cümlənin xüsusiləşmiş mənasının (sens spécifique) ümumi məna (sens générique) kimi təqdim edilməsinə səbəb ola bilər.

Aydınlaşdırıcı növü isə asanlıqla baş cümlədən ayırmaq mümkündür və hətta aydınlaşdırıcı növün antesedentin təyin olunmasında heç bir rol oynamadığı aşağıdakı misal vasitəsilə

sübut olunur: “*Les Alsaciens, qui boivent de la bière, sont obèses*” və ya “*Les Alsaciens sont obèses*”.

Hər iki cümlə – həm mürəkkəb cümlə, həm də sadə cümlə eyni ümumi mənaya malikdir, yəni onların hər ikisi yalnız alzaslılara xas tipik xüsusiyyəti təsvir edirlər (5, s.484).

Təyin budaq cümləsində adətən feilin xəbər şəkli işlədilir, lakin budaq cümlənin xüsusilə məhdudlaşdırıcı növündə subyunktivə rast gəlmək olur. Bu, aşağıdakı hallarda mümkündür:

- antesedent üstünlük dərəcəsində və ya “*seul*”, “*premier*”, “*dernier*” sözlərindən biri ilə ifadə olunduqda;

- əsas cümlə (la phrase matrice) istək və ya fərziyyə ifadə etdikdə (5, s.485); Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təyin budaq cümləsinin xəbərinin

feilin arzu və ya xəbər şəkli ilə ifadə olunmasında çox incə mənə fərqi var. Bu fikri aşağıdakı iki cümləni müqayisə edərək təsdiqləmək olar;

a) *Je cherche un homme qui peut m'aider.*

b) *Je cherche un homme qui puisse m'aider.*

Birinci təyin budaq cümləsinin feili xəbər şəkli, ikinci təyin budaq cümləsinin feili isə subyunktiv ilə ifadə olunub. Bu iki cümlə arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birinci cümlədə (xəbər şəkli olan cümlə –peut) bir konkretlik var, yəni həmin insanın mövcudluğu təsdiqlənir, ikinci cümlədə isə (subyunktiv olan cümlə –puisse) konkretlik yoxdur və həmin insanın mövcudluğu arzulandır.

Moris Grövisin “Le bon usage” əsərində nisbət əvəzlilikləri belə izah olunur: “Nisbət əvəzlilikləri təyin budaq cümləsinin ifadə etdiyi ismə və ya əvəzliyə aid olur. Nisbət əvəzliliklərinin sadə və mürəkkəb formaları var. Sadə formalar (*qui, que, quoi, dont, où*) cinsə və kəmiyyətə görə dəyişmir.

Mürəkkəb nisbət əvəzlilikləri isə öz antesedentinin cinsinə və kəmiyyətinə uyğun gəlir. “Antesedent” latın dilindən götürülüb, mənası “öndə gedən, irəlidə gedən” deməkdir” (2, s.463-464).

Qrövis digər dilçilərdən fərqli olaraq, təyin budaq cümlələrini xarakterizə edərkən “proposition relative” termini ilə yanaşı “proposition adjective” terminini işlədir. Bunu, o, həmin budaq cümlələrin özünəməxsus sifətlik mənasının olması ilə izah edir (2, s.1040).

Əsas rolu antesedent sözü tamamlamaq olan təyin budaq cümlələrinin bu antesedentə az və ya çox dərəcədə lazımlı mənə əlavə etməsinə görə iki növü var: məhdudlaşdırıcı və aydınlaşdırıcı. Məhdudlaşdırıcı budaq cümlələrlə antesedent arasında vergül qoyulmur. Aydınlaşdırıcı budaq cümlələr isə adətən vergüllə ayrılır və daha çox halda “qui” əvəzliyi ilə işlədilir (2, s.1041).

Digər dilçilərdən fərqli olaraq Qrövis təyin budaq cümləsinin “attributive” adlanan başqa bir növü haqqında məlumat verir. Bu tip budaq cümlələr ya baş cümlənin mübtədasına, ya da vasitəsiz tamamlığına aid olur:

Je l'ai rencontré qui se promenait.

Il est là-bas qui arrose (2, s.1042).

Qrövisin fikrincə təyin budaq cümləsinin xəbəri xəbər, arzu, şərt şəkillərinin birində və ya məsdərdə ola bilər.

Təyin budaq cümləsinin xəbərinin subyunktivdə ola biləcəyi hallar:

a) əldə ediləcək məqsəd, nəticə, niyyət nəzərdə tutulursa;

b) antesedent söz üstünlük dərəcəsində və ya həmin mənəni verən “*seul*”, “*unique*”, “*suprême*” sifətlərindən biri ilə ifadə olunursa;

c) əgər budaq cümlə forma və ya mənəca inkarda olan, şübhə doğuran, sual formasında, şərt şəklində olan baş cümləni məhdudlaşdırırsa;

d) bəzi hallarda təyin budaq cümləsi subyunktivdə olan başqa bir cümlədən asılıdırsa. Bu hal xüsusilə “*c'est...qui*”, “*c'est...que*” ifadələrindən sonra mümkündür.

R.L.Vaqner və J.Pənşonun “Grammaire du français classique et moderne” əsərində də təyin budaq cümləsi geniş izah olunur və budaq cümlədə subyunktivin işlənmə məqamları öz əksini tapır. Təyin budaq cümləsində subyunktivin işlənməsini tələb edən antedentlər və ya kontekstlər aşağıda sadaladıqlarımızları öz tərkibinə daxil edən cümlələrdir (8, s.614-615).

- təsadüfilik / mümkünlük (*éventualité*)
- məhdudiyyət (*restriction*)
- kənar etmə / çıxdaş etmə (*exclusion*)
- son məqsəd (*finalité*)

Biz, bir sıra dilçilərin söylədikləri fikirləri analiz etdik. Bu siyahını daha da genişləndirə bilərik, amma indi həmin fikirləri bədii ədəbiyyatdan seçdiyimiz nümunələri əsasında təhlil edək.

Bu məqaləmiz üçün biz G. Mopassanın və P. Merimenin əsərlərindən nümunələr seçmişik.

Antedenti “*seul*”, “*premier*” sözləri olan budaq cümlələr:

Je regardais par les barreaux de la prison dans la rue, et, parmi toutes les femmes qui passaient, je n'en voyais pas une seule qui valût cette diable de fille-là. (P.Mérimée, “Carmen” p.511)

Həbsxananın barmaqlığından küçəyə baxırdım və küçədən keçib-gedən bütün qadınların arasında bu şeytan balasının tayı ola biləcək bir qadın görə bilmirdim. (Ş. Zaman, “Karmen” s.145)

Baş cümlədə antedent “*une seule*” isimləşmiş sifətidir və bu sözün tələbi ilə budaq cümlədəki “*valoir*” feili arzu şəklindədir. Bu cümlənin azərbaycan dilinə tərcüməsində isə müəllif feili sifət tərkibindən istifadə etmişdir.

Başqa bir nümunə:

I.C'est le seul homme que j'aie vu sur la terre, monsieur le médecin; je ne sais pas si les autres existaient seulement. (G.Maupassant, “La Rempailleuse” p.95)

Cənab həkim, o mənim gördüyüm yeganə kişidir. Başqalarının varlığı heç ağıma da gəlməyib. (H.Qocayev, “Həsirçi qadın” s.122)

2.Voilà le seul amour profond que j'aie rencontré dans ma vie. (G.Maupassant, “La Rempailleuse p.98)

Mənim həyatımda rast gəldiyim yeganə dərin məhəbbət budur. (H.Qocayev, “Həsirçi qadın” s.125)

Hər iki cümlədə antedent isimlər – “*homme*” və “*amour*” isimləri “*seul*” sifəti ilə işlədilib. Budaq cümlələrdəki feillərin subyunktivdə olması bununla bağlıdır. Qeyd edim ki, bu cümlələrdəki “*voir*” (görmək) və “*rencontrer*” (rast gəlmək) feilləri subyunktivin keçmiş zamanında işlədilib. Budaq cümlələrdə subyunktivin indiki (le subjonctif présent) və keçmiş (le subjonctif passé) zamanlarından birinin işlədilməsi ifadə olunan hərəkətin bitib-bitməməsindən asılıdır.

Eh, bien! Cet enfant est le premier de sa race qui ait fait une trahison. (P.Mérimée, M.Falcone p.46)

Yaxşı! Onda bil və agah ol ki, bu, bizim nəşildə satqınlıq eləyən ilk uşaqdır. (Ş.Zaman “Mateo Falkon” s.24)

Bu misalımızda da baş cümlədəki “*le premier*” sözünün tələbi ilə “*faire une trahison*” (satqınlıq etmək) feili subyunktivin keçmiş zamanındadır. Fransız dilində təyin budaq cümləsi ilə ifadə olunan fikir azərbaycan dilinə feili sifət tərkibi ilə tərcümə olunub.

İndi isə antedenti üstünlük dərəcəsində olan sifətlə işlədilən cümlələrə nəzər salaq:

1.Elle était telle qu'il me l'avait dépeinte, c'est à dire une des plus misérables que j'eusse encore rencontrées. (P.Mérimée, Carmen p.480)

Karvansara həmin bu adamın təsvir etdiyi kimi, yəni indiyə qədər gördüyüm ən yoxsulu, dilənçi kökündə olanı idi. (Ş.Zaman “Karmen” s.123)

“Karmen” əsərindən seçdiyimiz bu misalda təyin budaq cümləsində “*rencontrer*” (rast gəlmək) feili subyunktivdə işlədilib, çünki baş cümlədə “*misérable*” – yoxsul sifəti üstünlük

dərəcəsidədir. Tərcüməçi bu cümlənin azərbaycan dilinə qarşılığını verərkən feili sifət tərkibindən istifadə etmişdir. Bu, bir daha fransız dilində təyin budaq cümləsinin azərbaycan dilində qarşılığının feili sifət tərkibi ilə ifadə olunduğunu sübut edir.

2.....*c'était bien le plus vilain monstre que la Bohème ait nourri ; noir de peau et plus noir d'âme, c'était le plus franc scélérat que j'aie rencontré dans ma vie.* (P.Mérimée "Carmen" p.529)

O, bu sərsəri həyatın yedirib saxladığı adamların içərisində ən murdarı və ən bədheybət idi; dərisi qara, qəlbi ondan da qara.... ömrümdə belə bir caniyə rast gəlməmişdim. (Ş.Zaman, "Karmen" s.157)

Bu təyin budaq cümləsində baş cümlədə "vilain" (murdar) və "franc" (səmimi) sifətləri üstünlük dərəcəsidədir və "nourrir" (qidalandırmaq, yedirtmək) və "rencontrer" (rast gəlmək) feilləri subyunktivin keçmiş zamanındadır. Bu cümlədə əslində tərcüməçi "le plus franc scélérat que j'aie rencontré dans ma vie" hissəsini "həyatımda rast gəldiyim ən təhlükəli canı" kimi tərcümə etsəydi daha məqsədəuyğun uyğun olardı. Nəticədə verilmiş hissə feili sifətlə ifadə olunmaqla fransız dilində təyin budaq cümləsinin ən uğurlu tərcümə variantı olardı.

Qeyd etdiyimiz kimi, budaq cümlədə real hərəkət deyil, arzu olunan, mümkün ola biləcək hərəkət ifadə olunarsa və antedent qeyri-müəyyən artikllə işlənərsə, budaq cümlədə feil, adətən, subyunktivdə (subjonctif) olmalıdır.

Merimenin "Karmen" əsərindən seçdiyimiz cümlə bunu bir daha sübut edir:

--- *Auriez-vous un mouchoir, une écharpe, une mantille qu'il vous ait donné?* (p.558)

--- *Deyin görüm, onun sizə verdiyi dəsmaldan, şərfdən, yaxud örpəkdən-zaddan bir şey varmı?* (Ş.Zaman, "Karmen" s.178)

Cümləni analiz edərkən görürük ki, "mouchoir" (dəsmal), "écharpe" (şərf), "mantille" (örpək) isimləri qeyri-müəyyən artikllə işlədilib və budaq cümlədəki "donner" (vermək) feili subyunktivin keçmiş zamanındadır. Tərcümə zamanı görürük ki, hər iki dildə olan sintaktik konstruksiya bir-birinə uyğundur.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, təyin budaq cümləsində həm xəbər (indicatif), həm də arzu (subjonctif) şəklinin zaman formaları işlənə bilər. Bu, baş cümlədən asılıdır. Belə ki, əgər baş cümlədəki hərəkət realdırsa xəbər şəkli, arzu, niyyət bildirərsə arzu şəklinin zaman formaları işlənir.

Ümumiyyətlə, fransız dilində subyunktiv, onun formaları, düzəldilməsi, işlənmə xüsusiyyətləri bu dili öyrənən tələbələr üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Bu, əsasən fransız dilində nisbət əvəzlilikləri ilə verilən təyin budaq cümləsinin azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı meydana çıxan çətinliklərlə birbaşa bağlıdır, yəni həmin cümlələr azərbaycan dilinə tərcümə edərkən daha çox konstruksiya və struktur dəyişikliklər baş verir. Bu məqalədə biz təyin budaq cümləsində subyunktivin işlənməsi haqqında az da olsa məlumat verməyə çalışdıq. Məqaləmizdəki fikirlərdən fransız dilini öyrənən tələbələr, xüsusilə sintaksis bölməsində "təyin budaq cümləsi", "təyin budaq cümləsində subyunktivin işlənməsi" mövzularını öyrənən tələbələr istifadə edə bilərlər. Burada bəzi nəzəri fikirlər şərh edilib, dilçi alimlərin bu mövzu haqqında irəli sürdüləri fikirlər öz əksini tapıb. Həmin nəzəri fikirlər bədii ədəbiyyatdan seçilən nümunələrlə praktik cəhətdən öyrənilib.

Ədəbiyyat

1. Delatour Y., Jennepin D., Léon-Dufour M., Teyssier B. Nouvelle Grammaire du Français. Paris: Hachette, 2004.
2. Grevisse M. Le bon usage. Paris: 2011.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
4. Müasir Azərbaycan dili. AMEA, Bakı: 1980.
5. Riegel M., Pellat J.C., Rioul R. Grammaire méthodique du français. France : 2001.
6. Référovskaya E.A., Vassiléva A.K. Essai de grammaire française. Cours théoriques, 1973.

7. Steinberg N. Grammaire française. Léningrade, 1962.

8. Wagner R.L., Pinchon J. Grammaire du français classique et moderne. Hachette, Supérieur, 1991.

Л.Р.Мамедова

Употребление субьюнктива в относительно-придаточных предложениях

Резюме

Данная статья посвящена употреблению субьюнктива в относительно-придаточных предложениях французского языка. В ней также нашли свое отражение вопросы, связанные с теоретическими мыслями. Теоретические посылки подкреплены примерами из произведений французской художественной литературы и представлены варианты перевода отрывков из избранных сочинений на азербайджанский язык.

L.R.Mammadova

About the Usage of the Optative Mood in the Attributive Subordinate Clause

Summary

This article deals with the usage of the optative mood in the attributive subordinate clause. Some theoretical conceptions have been explained. The usage of the optative mood in the attributive subordinate clause has been explained with selected examples from the fiction and the equivalents have been given in the Azerbaijani language.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Z.İbrahim

Redaksiyaya daxil olub: 15.03.2019

N.Ə.NƏCƏFOVA

Odlar Yurdu Universiteti
(Bakı şəh. Koroğlu Rəhimov küç., 45)

İNGİLİS DİLİNDƏ ƏVƏZLİKLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: əvəzliliklər, Azərbaycan qrammatikası, ingilis qrammatikası, nitq hissələri, cümlə

Ключевые слова: местоимения, азербайджанская грамматика, английская грамматика, части речи, предложение

Key words: pronouns, Azerbaijani grammar, English grammar, parts of speech, sentence

Giriş

Əvəzlilik dedikdə Azərbaycan və eləcə də ingilis qrammatikasında, əsasən, müəyyən mətnədə və nitq kontekstində adları – isim, sifət, say və bəzən də zərfləri əvəz edən söz və söz qrupları nəzərdə tutulur. Burada əvəzliyin mətnədə təkrardanqaçma xüsusiyyəti ortaya qoyulur.

Qeyd edək ki, əvəzlilik türk dillərində işlənən ən qədim söz qrupları sayılır ki, onların ilkin vəzifəsi əşyanı göstərmək, ona işarə etmək olmuşdur. Türk dillərinin əvəzliliklərinin öyrənilməsi bu dillərin qrammatik quruluşunun tədqiqi dövründən başlanmışdır. Amma bu günədək əvəzliyin mahiyyəti, onun tərifı kifayət qədər dəqiq izahını, şərhini tapmamışdır. Əvəzliliklər sayca az olmalarına baxmayaraq, dildə və nitqdə ən çox işlənən söz qruplarıdır. yildir. Əlavə olaraq vurğulaya bilərik ki, rus dilində əvəzliyə verilən ad – termin onun hər bir kateqorial xüsusiyyətini və onun şəxsə, əşyaya işarə edə bilməsi xüsusiyyətini əhatə edir. Buna görə də tam və əhatəli tərif hesab oluna bilər. Beləliklə, əvəzliyə belə bir tərifin verilməsini biz düzgün hesab edirik: müəyyən kontekstdə və ya nitq situasiyasında adlar – isim, sifət, say və bəzən də zərfləri əvəz edən nitq hissəsinə əvəzlilik deyilir.

1. İngilis dilində əvəzliliklərin struktur və semantik xüsusiyyətləri

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərdən bir qrupu isim, sifət və zərfin yerində işlənir - onların morfoloji sinonimi olur, ya da həmin nitq hissələrinə işarə edir. Belə söz qruplarına əvəzlilik deyilir (1).

Əvəzlilik əsas nitq hissələrindən biri olub, malik olduğu leksik-qrammatik məna baxımından digər nitq hissələrindən fərqlənir. Onların mənası nisbi olur və əvəz etdikləri sözün mənasından asılı olmur. Məsələn, üçüncü şəxsin təkində işlənən *it* əvəzliyi təkdə olan müxtəlif isimləri əvəz edə bilər: *a garden-it*, *a flat it*. Başqa bir misal: Eyni bir şəxs bir halda *I* (danışan), digər halda *you*(dinləyən), üçüncü halda *isə he* (*she*) (haqqında danışılan) əvəzlilikləri ilə ifadə edə bilər. Əvəzliliklərin leksik məzmununda konkretlik yoxdur və ümumilik nəzərə çarpır. Bu da onları digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərindən biridir.

Əvəzliyin özünəməxsus morfoloji sualı yoxdur. Hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun da sualına cavab verir (1). Məhz bu cəhətdən də əvəzlilik başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Müasir ingilis dilində əvəzliliklər iki qrupa bölünür: ismi əvəzliliklər (noun pronouns) və sifəti əvəzliliklər (adjective pronouns).

Müasir ingilis dilində həm isim, həm də sifət kimi çıxış edə bilən əvəzliliklər mövcuddur. Müasir ingilis dilində əvəzliliklərin təsnifatı aşağıdakı kimidir (2):

1. Şəxs əvəzlilikləri (personal pronouns)
2. Yiyəlik əvəzlilikləri (possessive pronouns)
3. Qayıdış əvəzlilikləri (reflexive pronouns)
4. Qarşılıq əvəzlilikləri (reciprocal pronouns)
5. İşarə əvəzlilikləri (demonstrative pronouns)

6. Sual əvəzlilikləri (interrogative pronouns)
7. Nisbi əvəzliliklər (relative pronouns)
8. Bağlayıcı əvəzliliklər (conjunctive pronouns)
9. Təyin əvəzlilikləri (defining pronouns)
10. Qeyri müəyyən əvəzliliklər (indefinite pronouns)
11. İnkər əvəzlilikləri (negative pronouns)

2. Şəxs əvəzlilikləri (personal pronouns)

Şəxs əvəzlilikləri bir qayda olaraq isim əvəzində işlədilir, altı sözü əhatə edir: I-mən, you-sən, he, she, it-o, we-biz, you-siz, they-onlar. Şəxs əvəzlilikləri insan məfhumu bildirən isimləri əvəz etdiyi üçün kim? sualına cavab verir. Şəxs əvəzlilikləri quruluşca sadədir, onların düzəltmə və mürəkkəbi olmur. Şəxs əvəzliliklərinin iki halı mövcuddur: adlıq və obyekt halı. Adlıq halda olan şəxs əvəzlilikləri həmişə cümlədə mübtəda vəzifəsində olur. Adlıq halda olan şəxs əvəzliliklərinə sual who? ilə verilir. Example: I am a doctor. Who is a doctor?

I mürəkkəb xəbərin adlıq hissəsi rolunda özünün obyekt hal forması “me” ilə əvəz edilə bilər. Şəxs əvəzliliklərinin hər biri obyekt halında Azərbaycan dilində şəxs əvəzliyinin yönlük və təsirlik hal formalarına uyğun gəlir. Bu baxımdan onlar Azərbaycan dilinə iki formada tərcümə edilir (3).

Example:	me – məni, mənə	we – bizi, bizə
	you – səni, sənə	you – sizi, sizə
	him – onu, ona	they – onları, onlara
	her – onu, ona	
	it – onu, ona	

Şəxs əvəzliliklərindən savayı sual əvəzliyi olan **Who** sözü də obyekt halında **whom** kimi və kimə şəklində işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, obyekt halında olan şəxs əvəzlilikləri həm söz önləri ilə, həm də söz önlərsiz işlənə və tamamlıq funksiyasında çıxış edə bilər. Məsələn: Please tell me your name – Zəhmət olmasa adını mənə söylə. Whom does she often speak about? – O tez-tez kimin haqqında danışır?

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində parallel olaraq obyekt halında olan **whom** sual əvəzliyi ilə yanaşı istər danışmaq dilində, istərsə də rəsmi dildə **who** sual əvəzliyi ilə işlənir (3). Əgər söz önlü tamamlığa sual verirlərsə onda to whom əvəzinə who to, with whom əvəzinə who whith, about whom əvəzinə who..... about, from whom əvəzinə who..... from, for whom əvəzinə who for işlədilir.

3. Yiyəlik əvəzlilikləri

Yiyəlik əvəzlilikləri mənsubiyyət bildirir və isimləri əvəz etmək üçün işlədilir. Məsələn: Vahidin kitabı (onun). Yiyəlik əvəzlilikləri bütün şəxslərə aiddir. İngilis dilində də hər şəxsə aid onun özünün yiyəlik halı vardır. Onlar Azərbaycan dilindən fərqli olaraq şəxs əvəzliliklərindən köklü dərəcədə fəqlənilirlər (4). Belə ki:

- Birinci şəxsin təki – I – my (mən-mənim)
- İkinci şəxsin təki – you – your (sən-sənin)
- Üçüncü şəxsin təki – he –him (o – onun kişi cinsi)
- Üçüncü şəxsin təki – she - her (o – onun qadın cinsi)
- Üçüncü şəxsin təki – it – its (o – onun cansız əşya)
- Birinci şəxsin cəmi – We – our (biz – bizim)
- İkinci şəxsin cəmi – you – your (siz - sizin)
- Üçüncü şəxsin cəmi – they – their (onlar – onların)

Yiyəlik əvəzliliklər bir qayda olaraq isimlərin qarşısında gəlir və onları təyin edir. Məhz buna görə də onlar cümlədə əsasən təyin funksiyasını yerinə yetirirlər. Example: This is my son. Bu mənim oğlumdur. I take her book. Mən onun kitabını götürürəm.

İsimlərin qarşısında yiyəlik əvəzlilikləri işləndiyi halda artıq isim müəyyən hesab olunur. Onu müəyyən edən elə yiyəlik əvəzlilikləridir. Ona görə də ismin qarşısında yiyəlik əvəzliyi varsa onda heç bir artıqlıq işlənməməlidir.

3.1. Yiyəlik əvəzliliklərinin cümlədə yeri

Bir qayda olaraq cümlədə isim harada gəlirsə, yiyəlik əvəzlilikləri də onun qarşısında işlənir. Example: It is your bag. These are your pens. Əgər ismin qarşısında hər hansı bir və ya iki digər təyinedici söz işlənirsə, onda yiyəlik əvəzliyi öz yerini həmin təyinedici sözə (sözlərə) verir və özü onların qarşısına keçir (4). Məsələn: This is your tie. This is your red tie. This is your new, red tie.

Yiyəlik əvəzliliklərinin iki forması var: Birincisi isimlə işlənən forma (conjoint form) və ikincisi asılı və müstəqil forma (absolit form) yəni isimsiz forma.

Asılı forma

My- mənim

his – onun (k/c)

her – onun (q/c)

its – onun (c/ə)

our – bizim

your – sənin, sizin

their – onların

Müstəqil forma

Mine – mənimki

his –onunku (k/c)

her – onunku (q/c)

its – onunku (c/ə)

ours – bizimki

yours – səninki, sizinki

theirs - onlarınki

Asılı formada olan yiyəlik əvəzlilikləri cümlədə təyin kimi çıxış edir. Məsələn: Please give me your pen. Our country is large and rich.

Müstəqil formada olan yiyəlik əvəzlilikləri cümlədə mübtədə, mürəkkəb xəbərin ad hissəsi və tamamlıq rolunda çıxış edən ismi əvəz edir. Məsələn: Our garden is large, yours is larger and theirs is the largest. Bizim bağımız böyükdür, sizinki daha böyükdür, onlarınki isə ən böyükdür. This bag is mine. Bu çanta mənimkidir.

4. İşarə əvəzlilikləri (demonstrative pronouns)

İşarə əvəzlilikləri bunlardır: this – bu, that – o, these – bunlar, those – onlar. This (these) zaman və məkanca yaxın, that (those) isə uzaq olan şəxs və əşyaları göstərmək üçün işlədilir. Məsələn: This is our teacher and that is yours.

This əvəzliyi zamanı göstərən ifadələrdə, danışq formasına və ya indiki zamana, that isə keçmiş və ya gələcək zamanlara aid işlədilir. Məsələn: You can't bathe at this summer. At that moment the door opened and a man entered the room. This və that əvəzliliklərindən sonra çox vaxt ikinci ismi təkrarlamamaq üçün one əvəzliyi işlədilir (4). Məsələn: Will you give me your bag? I don't like this one.

Such (elə, belə) işarə əvəzliyinin tək və cəm forması eynidir və o, cümlədə əsasən təyin funksiyasında çıxış edir. Məsələn I don't like such weather. Mən belə havanı xoşlamıram. Such əvəzliyi mübtədə, tamamlıq, yaxud mürəkkəb xəbərin ad hissəsi kimi də işlənə bilər. Məsələn: Such was her answer. Onun cavabı belə oldu.

Such sayılı bilən tək isimləri təyin edərkən ondan sonra a/an artıqlı, sayılmayan və cəm isimləri təyin edərkən isə ondan sonra artıqlı işlənir. Məsələn: It is such an interesting film. It is such interesting information. They are such interesting girls.

Same işarə əvəzliyi Azərbaycan dilinə həmin yaxud eyni kimi tərcümə edilir. Bu əvəzlik bir qayda olaraq the müəyənlik artıqlı ilə işlədilir (the same). Məsələn: This is the same bag. Bu elə həmin çantadır. I would do the same again. Mən eyni şeyi yenə də edərdim.

5. Qeyri müəyyən əvəzliliklər (indefinite pronouns)

Some, any (və onların törəmələri), many, much, little, few, one qeyri müəyyən əvəzlilikləri qeyri müəyyən sayda əşyaları ifadə etmək üçün işlənirlər. Onlar isimlərin təyinedicisi

olurlar və artiklın yerinə işlənirlər. Bu əvəzliliklər sayıla bilən tək isimlərin qarşısında işlədilmir. Bu isimlərin qarşısında “hər hansı, hansısa” mənası a/an artiklı ilə verilir (3).

Some əvəzliyi cəm isimlərin qarşısında “bir neçə, bəzi” sayılmayan isimlərin qarşısında isə “bir az” kimi tərcümə olunur, Məsələn: Please, give me an interesting book. Some children don't like washing. She added some salt into the soup.

Some həmçinin xüsusi sual cümləsində, təklif və xahiş bildirdikdə isə, ümumi sual cümlələrində işlənə bilər. Məsələn: Will you have some coffee? Can I have some cold water?

Any hər hansı bir, heç bir və s. mənasında sual və inkar, istənilən ixtiyari mənasında isə təsdiq və həmçinin şərt cümlələrində işlənir. Məsələn: I haven't got any English book. There isn't any tea in the cup. Have you got any luggage?

Some və any qeyri müəyyən əvəzlilikləri həm ismi və həm də sifəti əvəzlilik kimi işlənə bilər. İsmi əvəzlilik kimi onlar cümlədə mübtəda və ya tamamlıq, sifəti əvəzlilik kimi isə təyin rolunda işlənir. Məsələn: Some consider that, he is a kind man. Give me a dictionary, please I haven't got any.

Some və any qeyri müəyyən əvəzliliklərinə body, one və thing əlavə emtəklə mürəkkəb qeyri müəyyən əvəzliliklər düzəlir. Somebody, anybody, someone, anyone şəxsə aid olunur və ümumi və ziyəlik halda isə somebody's, anybody's, anyone's kimi işlənir. Some və any qeyri müəyyən əvəzliliklərinə xas olan xüsusiyyətlər bunlara da aiddir (5).

Ədəbiyyat

1. Rəhimov İ., “İngilis dilinin praktik qrammatikası”, Bakı 1978.
2. Musayev O., “İngilis dilinin qrammatikası”, Bakı 1987.
3. Nağıyev N., “English”, Bakı 1988.
4. Məmmədova M., “English Grammar”, Bakı 1990.
5. Qurbanova G., “Oğuz dillərində və onların mətn yaranmasında rolu”, Bakı 1988.

Н.А.Наджафова

Местоимения на русском языке и их особенности

Резюме

Местоимения играют важную роль в азербайджанской и в английской грамматике. В отличие от слов, входящих в основные части речи, местоимения включают меньше слов. Однако местоимения не менее важны, чем слова, входящие в основные части речи с точки зрения частоты обработки речи и языка. Местоимения принадлежат к некоторым частям речи, заменяют их и выполняют их функции. Местоимения играют большую роль в выражении предложения более значимым и лаконичным. Существует несколько типов местоимений, и каждое из этих местоимений выполняет определенную функцию в предложении. В связи с этим значение местоимений в грамматике велико.

N.A.Najafova

Pronouns in English and Their Specifications

Summary

Pronouns play an important role both in Azerbaijani and English grammar. Unlike words included in main part of speeches, pronouns include fewer words. However, pronouns are not less important than words included into other part of speech in terms of speech and language processing frequency. Pronouns belong to some parts of speech, and substitute them and fulfill their functions. Pronouns play a great role in expressing the sentence more meaningful and laconic. There are some types of pronouns and each of these pronouns performs a certain function in the sentence itself. In this regard, the importance of pronouns in grammar is great.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov
Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2019

N.Z.NƏSRULLAYEVA

e-mail: narminanasrullaeva@gmail.com

AMEA-nın Dilçilik İnstitutu

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 31)

FRANSIZ DİLİNDƏ ARA SÖZ VƏ ARA CÜMLƏLƏRDƏ MODALLIĞIN İFADƏ TƏRZİ

Açar sözlər: *ara sözlər, ara cümlələr, modallıq, subyektiv modallıq, kommunikativ kateqoriya*

Ключевые слова: *вводные слова, вводные предложения, модальность, субъективная модальность, коммуникативная категория*

Key words: *parenthetical words, parenthetical sentences, modality, subjective modality, communicative category.*

Azərbaycan dilində olduğu kimi, fransız dilində də ara söz və ara cümlələr müəyyən məna çalarlıqlarını, danışanın öz nitqinə olan münasibətini və ya digərinin nitqinə olan münasibətini bildirməyə xidmət edir. Eyni zamanda, ara söz və ara cümlələr nitqi dinləyənlə daha canlı, daha emosional şəkildə çatdırır. Şifahi nitq zamanı dinləyən qarşısında danışan şəxsin üz ifadəsindən, bədən hərəkətlərindən onu daha aydın başa düşə bilir. Yazılı nitq zamanı bu daha çətindir. Çünki, yazını oxuyan şəxsin öz emosiyaları, oxuduğu zaman hansı əhval-ruhiyyədə olması belə oxunan materialın mənasına təsir göstərə bilər. Ara söz və ara cümlələr də məhz danışanın deyilənlərə olan münasibətini bildirir. Bu onların modallıq funksiyasını özündə əks etdirir. Bu səbəbdəndir ki, ara sözlərin əksəriyyəti elə modal sözlərdir. Ancaq qeyd etməliyik ki, ara elementlər fransız dilində müxtəlif təbiətə malikdir. Onlar cümlə daxilində zərf formasında, budaq cümlə formasında, söz birləşməsi formasında və hətta cümlə formasında təzahür edir. Bu cür tərkiblər cümlənin sintaktik quruluşuna əlavə komponent kimi daxil olur (5, s. 35-39). Aşağıdakı misala nəzər salaq:

Mais, contre la cheminée, le jeune homme en trop bel habit (et le gilet dessinait sa taille, pourpoint de piqué blanc) baissait la tête, moins honteux de la suspicion dont on le chargeait.

Əgər diqqət yetirsək, görərik ki, ara elementləri cümlədə durğu işarələri, intonasiya ilə fərqləndirilir, cümlənin bu və ya digər üzvü ilə heç bir qrammatik əlaqəsi olmur. Bu cür ara elementlər vasitəsilə cümləyə ekspressivlik, emosionallıq, modallıq əlavə olunur. Bu tip sözlər, ifadələr və cümlələr əsas cümlədə söz sırasını pozur, onun mənasına aydınlıq gətirir. (12; 10)

Bunu aşağıdakı misalda müşahidə edə bilərik.

De plus en plus, l'opinion publique est réfléchie et autonome.

Bu cümlənin əvvəlində duran *de plus en plus* ifadəsi bütövlükdə cümləyə aid olaraq cümlənin mənasına müəyyən informasiya əlavə edir. Fransız dilçisi Qimye (13, s.132) belə bir transformasiya təklif edir:

L'opinion publique, de plus en plus, est réfléchie et autonome;

L'opinion publique est, de plus en plus, réfléchie et autonome;

L'opinion publique est réfléchie et autonome, de plus en plus.

Göründüyü kimi, bu cümlələrdə *de plus en plus* ifadəsi hər hansı bir məlumat yox, müəyyən münasibət bildirmək üçün istifadə olunub. Bunu dilçi onun cümlədəki mövqeyini dəyişərək göstərməyə çalışıb. Bütün bunları nəzərə alaraq, Kostyuşkina göstərir ki, ara elementlər sintaksisin predikatın vahidləri paradigmasında orta mövqə tutur. Yəni, tərkibinə ara element daxil edilmiş istənilən cümlə (modal sözlər, sözönləri, bağlayıcılar nəzərə alınmadan) artıq sadə cümlə hesab oluna bilməz. Ancaq onları mürəkkəb cümlə də hesab etmək olmaz, çünki tərəflər arasında tabelilik və ya tabesizlik əlaqəsi yoxdur. (5, s.35-42). Bu əlaqələrin olmama-

sına baxmayaraq, ara elementlər daxil olduqları cümləyə semantik və pragmatik cəhətdən bağlı olur, və bütöv vahid kimi çıxış edir. Belə çıxır ki, çoxsaylı dil vahidləri – sözlər, söz birləşmələri və s.- məhz ara elementlər funksiyasında çıxış edə bilirlər.

Bu növ elementlərin sintaktik cəhətdən cümləyə tabesizliyini hələ 70-ci illərdə Bolinger araşdırmışdır. (3). Məhz o qeyd etmişdir ki, tabesizlik sintaktik yox, semantik xarakter daşıyır. Ancaq indi də konkret olaraq ara elementlərin daxil olduqları cümlələrdən asılılıq dərəcəsini, onların yerdəyişməsinin mənada yaratdığı dəyişiklikləri, onların yaranma mexanizmini izah etmək mümkün deyil.

Linqvistik nəzəriyyə bu tip konstruksiyaların araşdırılmasında kifayət qədər təcrübə qazanmışdır, və bu araşdırmalar əsasən üç istiqamətdə aparılmışdır: leksik, qrammatik, funksional-sintaktik (bu tip konstruksiyaların sintaktik funksiyasının müəyyənləşdirilməsi). Məhz belə araşdırmalar səbəbli dilçilər belə nəticəyə gəlmişdilər ki, ara elementlər(ara sözlər, ara söz birləşmələri və ara cümlələr) intonasiyaya görə mənə kəsb edən bir kateqoriyadır, yəni onlar dil sisteminin faktı yox, nitq fəaliyyətinin təzahürüdür. Vannikov qeyd edir ki, bu elementlər cümlənin formal strukturunu xarakterizə etmir, onlar ancaq nitqin kommunikativ vahidlərinin intonasion strukturunu xarakterizə edir. (4, s.95).

Əgər biz ara elementlərin ancaq nitq aktında öz xüsusiyyətlərini kəşf etməsindən danışırıqsa, bu fakt məhz modallıq kateqoriyasından bəhs edir. Modallıq adı altında elə bir funksional-semantik kateqoriya nəzərdə tutulur ki, bu kateqoriya reallığa qarşı müxtəlif deyimlərə müxtəlif münasibətlərdən bəhs edir. Məqalə əsasən subyektiv modallıqdan - yəni danışanın dinləyəne çatdırdığı məlumata olan münasibətindən bəhs edir.

Modallıq adı altında ara elementlərin funksional-semantik kateqoriyası nəzərdə tutulur, bunun vasitəsi ilə onlar danışanın reallığa olan münasibətini bildirməyə xidmət edirlər. Modallığa həmçinin reallıq və qeyri-reallıq, danışanın verilən məlumata inanma dərəcəsi də aid olunur (6, s. 303). Burada subyektiv modallıq daha çox maraq doğurur.

Subyektiv modallıq nitq səviyyəsində kommunikativ-sintaktik kateqoriya kimi ele qrammatik vasitələri əhatə edir ki, onlar fikirlərin mövcudluğunu və effektivliyini təmin edir. (8, s. 118). Deməli, ara elementlərin semantik xüsusiyyətlərinə həm də danışanın məqsədinin məcmusu kimi baxmaq olar.

Şarl Balli subyektiv modallığı danışanın (subyektin) göstərilən məlumat haqda aktiv düşünməsi prosesi kimi qiymətləndirir. (1, s. 255).

Anlayışlar, düşüncələr, duyğular insan şüurunda qeyri-linqvistik dünyanın elementlərini əks etdirir və buna görə də konsepsiyaları, fikirləri, sözləri və cümlələri ifadə edərək bu konsepsiyaların və düşüncələrin yönəldiyi obyektləri və hadisələri təyin edə bilər. Hisslər və duyğulara gəldikdə, psixologiya sahəsində müasir tədqiqatlar insanın fəaliyyətində duyğuların mühüm rolunu göstərir. (11, s. 16).

L. Tondlun konsepsiyasına əsasən, danışanın nitq zamanı psixoloji vəziyyəti, emosiyaları, subyektiv təcrübəsi – ümumilikdə subyektiv modallıq adı altında mövcud olan hər şeyi nominasiyaya (adlandırmaya) aid etmək olar. (9, s. 47-61)

Düşüncələr, anlayışlar və hissələr insan şüurunda ekstralingvistik aləmin elementlərini əks etdirir. Məhz buna görə də, anlayış və düşüncələri ifadə edərkən söz və cümlələr bu anlayış və düşüncələrin yönəldiyi predmet və hadisələri müəyyən etmək - adlandırmaq qabiliyyətinə malikdir.

Cümlədə modallıq (danışanın öz nitqinə olan münasibəti və həmsöhbətlə qarşılıqlı münasibəti:əminlik, şübhə, güman;) və sosial aspekt (ünsiyyətin baş verdiyi sosial şərait, aktual üzvlənmə) təyin olunur. Modallıq və sosial aspekt cümlələrdə öz əksini tapa bilər. Bu da o deməkdir ki, emosiyaların, hissələrin, sosial aspektin yazılı şəkildə qarşı tərəfə ötürülməsi mümkündür. Bu, durğu işarələri də daxil olmaqla, intonasiya, söz sırası, leksik və qrammatik vasitələrlə cümlədə öz əksini tapır. Öz növbəsində, hiss və emosiyalar da dərkolunandır, onların öz sözlü ifadəsi vardır, və həmin sözlərin köməyi ilə danışan öz hiss-həyəcanını

qarşısındakı dinləyiciyə çatdırıa bilir. Əlbəttə, bu zaman intonasiyanın da rolu danılmazdır. Məsələn, aktual üzvlənmə prosodik elementlər vasitəsilə(intonasiya ilə), sintaktik vasitələrlə (söz sırası ilə) təyin olunur. Sosial aspekt müəllifin nəzakətli davranışını oxucuya, və ya dinləyəne çatdırmaq üçün leksik vasitələrlə (*s'il vous plaît*), qrammatik vasitələrlə (*si c'est possible, voulez-vous, je vous demande pardon*) də təyin oluna bilər. Məsələn:

C'était une phrase idiote, je vous demande pardon, mais vous la comprenez très bien.

Bu cümlədə **je vous demande pardon** ara cümləsi müəllifin baş verənlə bağlı dinləyəne öz münasibətini çatdırmaq üçün istifadə olunub.

Ara söz və ara cümlələrin iştirakı ilə düzələn cümlələr mütləq şəkildə kommunikasiya – nitq prosesinə aid olduğuna görə onları həm də kommunikativ vahidlər hesab etmək olar.

L.Q.Birenbaum qeyd edir ki, tərkibinə ara söz və ara cümlələrin daxil olduğu cümlələr eynicinsli olmalıdır. Bununla yanaşı, ara elementlərin əsas kriteriyası onların müxtəlifliyidir. Ümumi məzmunu əks etdirən cümlə əsas cümlə hesab olunsa da, ara elementlər, məzmunu kommunikativ cəhətdən vacib olsa belə, ikinci dərəcəli hesab olunur (2, s. 46-48).

Bəzən ara elementlər cümlədə artıq mövcud olan birinci dərəcəli modallığa danışanın münasibəti vasitəsilə ikinci modallıq qatmış olur. Aşağıdakı cümləyə baxaq:

Ils assortissaient des étoffes et des tapis, cela passait l'entendement des Lagaves', et, à vrai dire, ils n'y croyaient pas.

Bu cümlədə **à vrai dire**, ara söz birləşməsi danışan tərəfindən istifadə olunaraq dinləyəndə verilən məlumatın doğru olub-olmaması ilə bağlı şübhə yaradır.

Bəzən ara söz və cümlələrlə ifadə olunan modallıq neytral da ola bilər. Yəni modallıq cümlənin daşdığı mənədadır, ara element isə sadəcə onu təsdiqləyir.

Je comprends... - Probablement, il a oublié de téléphoner.

Burada danışan hər hansı faktı yox, sadəcə onun ehtimalını bildirir.

A.M. Peşkovskinin fikrincə, modallıq kateqoriyası ancaq bir münasibəti bildirir – danışanın verdiyi məlumatla reallıq arasındakı əlaqəyə olan münasibətini, yəni, münasibətə olan münasibət. Bu baxımdan modallıq fəal şəkildə dilin digər funksional-semantik kateqoriyaları ilə əlaqədə olan, dilin pragmatik səviyyəsinin kateqoriyaları ilə sıx surətdə bağlı olan mürəkkəb və çoxaspektli bir kateqoriya kimi öyrənilir. Bu aspektdən yanaşılıqda modallıq kateqoriyasında dörd kommunikativ fakt arasında mövcud olan mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə özünü göstərir: danışan, dinləyən, çatdırılan məlumat və reallıq. (6, s.304)

Subyektiv modallıqdan başqa, müəyyən ara elementlər hər hansı bir vəziyyətdə assertiv(iddialı) modallığı ifadə edə bilər, yəni, danışan nitqdə hər hansı bir məlumatın reallığını əlaqələndirici təklif kimi iddia edə və ya nəzərdə tuta bilər. Bu cür ara elementlərin nitqdə necə təzahür etdiyinə aşağıdakı nümunənin misalında baxaq:

Huit jours plus tard, cependant, Malorthy dit à sa femme entre deux bouffées de sa bonne pipe. - Oui.

Bu nümunədə *cependant* ara sözü danışan tərəfindən təsdiq/iddia olunan əlaqələndirici təklifi cümləyə daxil edir: **baxmayaraq ki səkkiz gün düşünmüşdü, əsərin qəhrəmanı sonda öz razılığını bildirdi.**

Bu tip cümlələrdə bəzən ara elementlər neytral modallıq da ifadə edə bilər, yəni heç bir assertiv funksiya daşımır, hər hansı faktı təsdiqləyir, və ya iddia etmir:

Je comprends... - Probablement, il a oublié de téléphoner .

Bu nümunədə **probablement** ara sözü heç bir assertiv statusa malik deyil, heç bir faktı təsdiqləyir, o sadəcə danışanın fərziyyəsi barədə məlumat verir. İfadəyə emosional çalarlıq verən modallıq aspekti sintaj=ktik vahidlərin seçiminə də müəyyən dərəcədə təsir göstərir, onların danışanın öz nitqinə və ya nitinin ünvanlandığı şəxsə yönələn münasibətinin vasitəsi kimi kommunikativ aktda iştirak etməsinə şərait yaradır. Dil özü danışan və dinləyənin fəvqündə öz əksini ünsiyyətin müxtəlif funksional formalarında tapır. (7, s. 117-118).

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək demək olar ki, modallıq ara elementlərin əsas funksiyasıdır, onlar cümlə daxilində məhz bu funksiyanı yerinə yetirir. Ara cümlələrin bəziləri cümlə daxilində budaq cümlələrlə, cümlə üzvlərinin əlavəsi ilə qarışdırılır. Əslində, ara elementlər adı altında cümləyə əlavə çalarlılıq qatan, müəyyən bir üzv haqqında açıqlama verən, onun mənasını aydınlaşdıran konstruksiya nəzərdə tutulur. Təsədüfi deyildir ki, öyrəncilər ara elementləri əksər hallarda təyin budaq cümlələri ilə qarışdırırlar. Çünki, təyin budaq cümlələri də cümlənin hər hansı bir üzvünə aid olaraq onun mənasına aydınlıq gətirir.

Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün ara elementlərin araşdırılması zamanı onların intonasiasına da toxunulmalıdır. Çünki, əksər hallarda cümlələrin düzgün intonasiası ilə tələffüz olunmaması səhvlərə gətirib çıxarır. Mövqeyindən asılı olaraq, ara elementlər müxtəlif intonasialarla tələffüz olunur. Qeyd edim ki, mövqeyindən başqa, ara elementlərin intonasiasına onların hansı cümlələrin daxilində işlənməsi də təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1955. - 416с.
2. Биренбаум Я.Г. Пространство вводности и придаточные предложения.- Челябинск: Изд-во ЧГПИ, 1976. - 118с
3. Болинджер Д. Интонация как универсалия. - М.: Наука, 1977. 423 с.
4. Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. М.: Русский язык, 1979. - 210с.
5. Костюшкина Г.М. Систематика промежуточных типов придаточных предложений: Учебное пособие. - Иркутск: Изд-во ИГПИИЯ, 1993. - 85с.
6. ЛЭС - Лингвистический энциклопедический словарь /под ред. В.Н.Ярцевой. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 684с.
7. Малинович Ю.М. Семантика эгоцентрических категорий в концептуальной модели естественного языка// Проблемы вербальной коммуникации и представления знаний: Материалы Всероссийской научной конференции посвященной 50-летию ИГЛУ. - Иркутск, 1998.- С.116-119.
8. Петров Н.Е. О содержании и объеме языковой модальности. - Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1982. - 161с.
9. Тондл Л. Проблемы семантики. - М.: Наука, 1975. - 245с.
10. Число Л.Т. К вопросу о вставных конструкциях в современном французском языке // Вопросы семантики и синтаксиса сложного предложения. - Иркутск: Изд-во ИГПИИЯ им. Хо Ши Мина, 1986. - С. 92-98.
11. Шингарева Е.А. Синтаксис, семантика и прагматика информационного языка объектно-признакового типа: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. - Л.: Лен. ун-т им. А.А. Жданова, 1979. - 22 с.
12. Grevisse M., Goosse A. Nouvelle grammaire française. - Paris: Duculot, 1978.-352 p.
13. Guimier C. 1001 circonstanciels. - Paris: Presses Universitaires de France, 1993.- 560 p.

Н.З.Насруллаева

Выражение модальности в вводных словах и предложениях на французском языке

Резюме

Объектом исследования являются вводные компоненты и выражение модальности с использованием этих компонентов. В данном исследовании большой интерес вызывает субъективная модальность, т.е. отношение говорящего к сообщаемому. Субъективная модальность отражает отношение говорящего к высказыванию и в то же время к действительности. С помощью субъективной модальности говорящий может выразить не только свое отношение, но и свои эмоции, переживания. В письменной форме это осуществляется со знаками препинания. При таком подходе модальность изучается как многоаспектная категория.

Автор упомянул в статье ассертивную и нейтральную модальность в предложениях, где можно наблюдать роль вводных слов и словосочетаний, в том числе и вводных предложений. Исследование модальности вводных компонентов дает возможность понять их роль в акте коммуникации.

N.Z.Nasrullayeva

The Expression of Modality in Parenthetical Words and Sentences in French

Summary

The object of the research is parenthetical components and expression of modality with the use of these components. In the studies the subjective modality is of great interest, i.e. the attitude of the speaker to the listener. The subjective modality reflects the speaker's attitude to the statement and at the same time to reality. With the help of subjective modality, the speaker can express not only his attitude towards the information he gives, but also his emotions and experiences. In writing, this is realised with punctuation marks. With this approach, modality is studied as a multidimensional category.

The author mentioned in the article the assertive and neutral modality in sentences, where one can observe the role of parenthetical words and phrases, including parenthetical sentences. The study of the modality of parenthetical components makes it possible to understand their role in the act of communication.

*Rəyçilər: dos. U.B.Mürşüdoğlu;
ADPU-nun Şəki filialının Dillər kafedrası
(27.03.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. №06)).*

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2019

S.V.NOVRUZOVA*e-mail: novruzovaseadet@gmail.com***Odclar Yurdu Universiteti**

(Bakı şəh. Koroğlu Rəhimov küç., 45)

KONSEPTİN SEMİOTİK TIPLƏRİ (Linqvokulturoloji aspektdə təsvir)

Açar sözlər:** konsept tipləri, semiotika, linqvokonseptologiya, işarələr sistemi, əqli törəmələr (mentallar)*Ключевые слова:** типы концептов, семиотика, лингвоконцептология, знаковая система, ментальные производные****Key words:** concept types, semiotics, linguoconceptology, sign system, mental derivatives*

Konsept mədəniyyət fenomenidir, bu fenomen fərdi qavrama biçimindədir. Konseptin strukturunu, mənasını, dildə və nitqdə əhəmiyyətini təsvir edən söz və söz birləşmələrin bütün işlənmə spektrləri dərk edilir; onun mahiyyəti və məzmunu həmin birləşmələr fonunda izah olunur.

Konsept problemi linqvokonseptologiya elmində öyrənilir. Linqvokonseptologiya – bir elm kimi dil mühitində təsbit olunur, yəni müəyyənləşir, indiki vaxtda inkişafın, yüksəlişin böhran keçirməsi barədə təsəvvür yaradır. Linqvokonseptual çərçivədə linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji istiqamətlər aktiv şəkildə genişləndirilir, inkişaf etdirilir. Bunun nəticəsində həmin sahədə antropoloji linqvistika formalaşır. Həmin linqvistikada insan faktoru əsas götürülür. Qeyd edək ki, bir çox araşdırıcılar bu çərçivədə müəyyən işlər görərək ayrıca konseptlərin fərdi və kollektiv şüurda formalaşmasını, diskursda işlənmə tiplərini, müxtəlif qrup sosiumlar arasında dünyanı dərk etmə qavramlarının necəliyini, həmin konseptlərin dinamikasını izləyə bilmişlər (1, 2).

Dildə linqvomədəni nüvə vardır, bu konsept sfera adlanır. (D.S.Lixaçev)

Linqvokonseptologiya struktur və funksional semantikanın inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxmış, humanitar elmi kifayət qədər zənginləşdirə bilmişdir.

Konsept yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin və beyin dilinin, dünya mənzərəsinin, biliklər kvantının operativ vahididir. Konsept təcrübənin insan yaddaşında saxlanılan mənaya malik, dərk olunan tipikləşmiş fraqmentlərinin mental strukturudur. Konseptin yaddaşın deyil, düşüncənin (təfəkkürün) vahidi olmasını söyləyən Z.D.Popova və İ.A.Sternin hesab edirlər ki, onun əsas vəzifəsi düşüncə prosesini təmin etməkdir. Konseptin formasıyanı saxlayır, koqnitiv elmin baza vahididir, məna planıdır (3, s.341)

Konsept tiplərinin universal və spesifik olmaqla iki qrup üzrə tədqiqi geniş yayılmışdır. Bu konseptin ümumi tipologiyasına aiddir. Həmin tipologıyanı koqnitiv semantika öyrənir.

Konseptə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də onun semiotik cəhətləridir. Müşahidələr göstərir ki, hər hansı bir konseptin semiotik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək dil fəlsəfəsi ilə dilçilik fəlsəfəsinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə mümkün olur. Burada adlarla onun daşıyıcıları arasında münasibətlər müəyyənləşir. Bizim bu yazıda konseptin, ələlxüsüs da onun tiplərinin semiotic mahiyyətindən, məzmunundan bəhs olunacaq.

Semiotika (yunanca semeiotice işarələr haqqında elm, təlim) ümumilikdə işarələrdən bəhs edən elm sahəsi, işarə nəzəriyyəsi haqqında elmdir. Semiotika müxtəlif işarə sistemlərini öyrənir. Məs: Morze əlifbası, yol hərəkəti qaydalarını nizamlayan işarələr, təbii və süni dillər və s.

Bilindiyyə kimi, linqvokulturologiya ayrıca elmi sahədir. E.Benevist bu sahəni üçlük (üç komponentli) adlandırır: “dil-mədəniyyət-insan” yəni, “dil-dərk etmə-mədəniyyət” üçlüyü (2, s.8)

Linqvokulturologiya – bu elm dildən mədəniyyətə və mədəniyyətdən dilə doğru atılan addımdır.

Konsept və onun müxtəlif tipləri tərkibində məfhum, bədiilik və dəyər ölçüləri ayırd edilən əqli törəmədir (1).

Kolesov inamla təsdiq edir ki, konsept tipləri simvolik cəhətdən müəyyən ölçülərə malikdir. Bu tezis konsept tiplərinə məxsus modellərin üç ölçülü olduğunu göstərir. (4)

Konseptual təhlilin başlıca məqsədi sözə aid bütün fikir və mənanı təqdim etmək, dil daşıyıcıları tərəfindən dərk edilən, sözün təyini zamanı (konseptin representasiyası) konsept sferanı təsvir, təyin etmək və konseptin bütün tip və tərəflərini üzə çıxarmaqdır.

Koqnitiv linqvistikanın əsas məsələlərindən birini konseptin semiotic tipləri təşkil edir. Konsept tipləri dildə representasiya olunur.

Belə nəticə çıxarılır ki, konsept tiplərini təyin etmək üçün semiotic işarələrdən də istifadə olunur. Başqa sözlə, konsept tipləri öz ifadəsini semiotic işarələrdə də tapır. Semiotik işarələr semiotic üçbucaqdır. Bu həndəsi üçbucaq simvol (işarələyən), fikir (məna) və referent (işarələnən) arasındakı əlaqələri göstərmək üçün istifadə edilir. Burada başlıca ideya odur ki, simvola referent, dildəki işarə ilə gerçəkliyin, işarələnən hadisə, fakt və əşya arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Dil işarələri yalnız anlam konsepsiyası vasitəsilə gerçəkliyə aid olur.

Belə bir sual meydana çıxır. “Konseptin semiotik tiplərinin əsas əlamətləri hansılardır?” Bu əlamətlər sadə, mürəkkəbləşdirilmiş və mürəkkəb əqli törəmələr şəklində formalaşır, müqayisə edilir.

Semiotika elminin dil və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi konsept tiplərinin bir sıra məsələlərinə aydınlıq gətirir. Bu fonda konsept tiplərinin işarəvilik əlamətləri üzə çıxır. Məsələn, İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında belə bir cümlə işlənmişdir: Onun sözünü gizli sevinclə qarşıladılar. Burada “sevinc” konseptinin semiotik tipi “gizli” sözü ilə ifadə olunmuşdur.

Müasir semiotik araşdırmalar arasında konsept tiplərinin də öyrənilməsi anlam konsepsiyası baxımından çox əhəmiyyətlidir. Y.S.Maslov ayrı-ayrı konsept tiplərinin semiotika baxımından öyrənilməsini çox faydalı sayır. (5, s.109-127)

Əsas semiotik elm, işarə konsepsiyası haqqında nəzəriyyəni Ç.S.Pirsa və Ferdinand de Sössür yaratmışlar. (6, 168 s; 7, 272 s.)

Konseptin semiotik tipləri adı altında aşağıdakılar dərk edilir.

İşarə - mahiyyətdir, dildə müəyyən mənanın ifadəçisi, göstəricisi və əlamətidir. Dilin işarə funksiyası tamamilə şərti vasitələrin iştirakı ilə hər hansı bir informasiyanı ötürür. İfade olunan məfhumla və ya verilənin formasıyanın real (fiziki) təbiəti ilə bu şərti vasitələrin maddi təbiəti arasında heç bir təbii əlaqə mövcud deyil.

İşarə olunan – danışqda işlənən gerçək dünyanın proses, keyfiyyət və predmetlərinin şüurda inikasıdır: 1) denotat; 2) qlossemantikada məzmun səviyyəsində forma ilə substansiya arasındakı əlaqədir.

İşarə etmə - sözlərin adlandırma funksiyasında işlədilməsidir. Məs: tüstü, göyərçin, dəvə və s. Tüstü – O taydan bu taya işıqlar gəlir; Tüstülər burulub göyə yüksəlir (S.Vurğun); Keçmişdə vergi vahidi kimi götürülən ev, təsəvvürat; O zaman bu kənddə cəmi-cümlətanı 15-20 tüstü varidi (S.Rəhimov), konseptin frazeoloji tipinə aid: başından (təpəsindən) tüstü çıxmaq; göyərçin- bir cüt göyərçin (iki bacı anlamında), mənim ağ göyərçinim, dəvə - övladdan nəvə, dövlətdən dəvə, dəvə kini.

İşarəetmə funksiyası – 1) kommunikasiyada linqvistik və ya paralingvistik vasitələrlə (jest, mimika, bədən üzvlərinin hərəkəti); 2) kommunikasiya məqamında asılı olaraq şəxsə, yerə və zamana işarə etmə. Bunlarda artıqlıq, əvəzlilik, terminantlar və məndüzəldici vasitələr əsas rol oynayır. Məs: Ehtiyat igidin yaraşığıdır, oğul, kişi kişinin qabağına yaraqsız çıxmaz. (İ.Şıxlı)

İşarələnən – ayrı-ayrı konseptlərin (yəni dil vahidinin) daxili, semantik tərəfidir. Nitq prosesində işarələnən xarici aləmin hər hansı əşya, proses və hadisələri barədə informasiyadır. Cümlədə işlənən söyləmin məzmunudur.

İşarələnən konseptin (dil vahidinin) maddi tərəfidir. Burada ifadə vasitəsi kimi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr iştirak edir. F.Veysəlli konseptin semiotik modellərinin dildə yaradılmasını vacib sayır (8)

Konseptin semiotik tipləri – insanın mental (əqli) dünyasında mədəniyyətin əsas özəyidir. Onun predmeti, emosiya, simpatiya, antipatiya, bəzən də toqquşmadır, ümumi dil tapmadır. Konseptin semiotik tipləri vasitəsilə nəinki fikirləşilir, onlar bir sıra hallarda insanları həyəcanlandırır. Məs: O ehmalca tüfəngi götürüb əlində hərlədi. Şah Nigar xanımın qardaşı oğlunun ürəyindən keçənləri üzündən oxudu. Onun ikisi arasında qaldığını və qəti bir qərara gələ bilmədiyini başa düşdü. (İ.Şıxlı)

Konseptologiyada konsept tipləri strukturlaşır, aktuallıq kəsb edir, tarixi və etimoloji təbəqə təşkil edir.

Dildə konseptual tipologiya səviyyənin dəyişməsində işarələr mühüm rol oynayır, dinamik xarakter daşıyır. Leksemlər əvəzlənir, söz müxtəlif sferalarda istifadə olunur. Yeni kontekstdə sosial-mədəni şərtlər meydana çıxır. Bu cəhətdən hər bir konseptin öz “sintaksisi” olur. “Dünya” mədəni konseptinin “world” (world), “world wendeth” (ingilis dilində) dünyanın arşını (Azərbaycan dilində) semiotik formulları özünü göstərir. Bu kimi semiotik (və ya şərti) işarələr ən mürəkkəb sadalamadır. Misallara müraciət edək:

“Sevinc” konseptinin simvolu: 1) matris dominantı (burada dominant sözə xas neytral mənanı ifadə edir və bütün qalan sözlər əlavə mənaları özünə tabe edir): sevinmək, şadlanmaq, ürəyi açılmaq, könlü açılmaq, şən, şad, şadyana, sevincək və s.

Bu konseptin assosiativ əlamətləri belədir: həzz, zövq, ləzzət, kef, səfa; xoşlanmaq, ləzzət alma, zövq almaq və s.

“Belief” konseptinin simvolu: 1) matris dominantı (əlavə mənası): trust.

Həmin konseptin assosiativ əlamətləri: confidence, reliance, credence.

“Belief” konseptinin başqa bir matris dominantı (əlavə mənası): “faith”, assosiativ əlamətləri isə belədir: religion, worship, cult. Həmin konseptin digər bir simvolu: tenet – Assosiativ əlamətləri: religion, creed, doctrine.

İnam, inanma; etibar; məzhəb, etiqat, din, iman Azərbaycan dilində sözü gedən konseptin həm, matris, həm də assosiativ əlamətlərindən sayıla bilər.

Digər bir konseptin simvolu: надежда-ümid; ümid bəsləmək, ümidini kəsmək, əliniüzmək, etibarlı, mötəbər, sədaqətli, bel bağlanıla bilən; hope, love (charity). İngilis dilində derivatları (törəmələri): hopeful, hopefully, hopefulness, hopeless, hopelessness.

“Hope” konseptinin simvolu; matris dominantı: desire, assosiativ əlamətləri: expectation, believ. The day passed exactly as he had hoped.

“Desire” dominantında “hope” (ümid) sözünün simvolunun matris dominantı və assosiativ mənaları: prospect, expectation, intention.

Başqa bir fikir konsepti “feeling of trust or confidence”konstruksiyası ilə təzahür olunur.

Azərbaycan dilində «ümid» konseptinin simvolları: arzu edilən bir şeyin ola biləcəyinə inanma və bu inamdan doğan daxili fərəh, xatir cəmlilik hiss; güman. Ümidim bircə ona idi ki, Qoçaq mənim gəlmədiyimi görüb, özü mənim köməyimə yetişər... (M.Rzaquluzadə).

Həmin konseptin məcaziləşmiş simvolu: ümid ediləcək adam. Mənim ümidim, nicatım təkcə sənsən (Ə.Vəliyev); çarə, ümid bağlamaq (bəsləmək)- yaxşı bir şeyin olacağına inanmaq, birinə arxayın olmaq; ümid vermək- arzusunun, istəyinin həyata keçəcəyinə inandırma, arxayın etməyə çalışmaq (9, s.249)

Düzlük, doğruluq, sədaqət, vəfa konsepti (10, s.192) Sədaqət- dostluqda, məhəbbətdə dayanət, səbat, vəfa: Ürək özünüdür, özün bilərsən; Mənim sədaqətim var (S.Rüstəm); Mən vermişəm ürəyimi yadigar sənə; Sənin mənə yadigarın sədaqətidir (N. Xəzri)

Konseptin assosiativ əlaməti əvvəlki mənalarının davamı kimi özünü göstərir (11, s. 54)

Konseptin semiotik tipləri üç ölçülü modellərə görə fərqləndirilir. Konseptin işarəvilik mahiyyəti (məzmunu), mentallığın əmələ gəlmə ölçüsü 3 yerə bölünür: 1) təsəvvür ölçüsü, 2) obraz ölçüsü, 3) dəyər, qiymət ölçüsü. Konseptin simvolik ölçüsü. Konseptin 3 ölçülü modeli dünyanın dil prinsipləri ilə mənimsənilməsinə əhatə edir.

Konseptin işarəvilik xüsusiyyətinin təyini işarələrin dərk edilməsi müasir semiotikanın əsaslarını qoymuş Ç.S.Pirs, Ç.Morrisu, Ferdinand de Sössür nəzəriyyəsinə söykənir. Ç.Pirs semiotic program hazırlamış, “semiozis” terminini ilk dəfə işlətməmiş, hər hansı işarənin aktivliyi bu termin vasitəsi ilə öz ifadəsini tapa bilməmişdir. “Semiozis” - dəyişmə prosesidir, obyekt işarənin içində doğulur və öz növbəsində interpretantın təfəkküründə meydana gəlir, sonsuzluğa çevrilir. Beləliklə, semiozis- bu proses interpretantın potensial sonsuzluğudur (12, s.52-92.)

İşarənin geniş dərk edilməsi intensional və qeyri-intensional tipləri əhatə edir. Ferdinand de Sössür “semiologiya” terminini təklif etmiş, Pirs “semiotika” termininə üstünlük vermişdir. Ferdinand de Sössür yazırdı ki, dil təsəvvürləri ifadə edir. Bu cəhətdən, dil simvolik rituallar, nəzakət formaları, hərbi siqnallar və s. ilə müqayisə edilə bilən işarələr sistemidir. Demək, işarələr sisteminin ən vacibi dildir. Semiologiya işarə deməkdir (13)

İşarənin üç cardinal tipi (ikona, indeks, simvol) konseptlərin müəyyən olunmasına tətbiq olunur (14, s.409)

İndeks: Bu ocağın indeksidir. Ocaq yanır, tüstü çıxır. Qızınmadıq istisinə, kor olduq tüstüsünə (konseptual işarə) “Uzaqdan tüstü görünürdü. Görünür, orada ocaq yanırdı”. Robinzon Kruzo bir indeks kimi odu, tüstünü görə bilmişdir.

İngilis dilində ritmik hərəkətlər aşağıdakı işarə ilə indeksləşir.

İndekslər xarakterik əlamətlərinə görə digər işarələrdən fərqlənir. İndeksleşmiş sözlər, konseptlər, simvollar (mən, sən) (11, s.35)

İngilis və Azərbaycan dillərində indeks kimi işarə əvəzliliklərindən istifadə olunur: “th”- the, this, there, then, they; bu iş, o adam.

İşarələr Sössürə görə mental (əqli) kateqoriyadır, şüurda qorunub saxlanılır.

İkonun obyekt fotoqrafiya, şəkil, diaqramma, musiqi notları və s. İkon yarımşiniflərə bölünür: obraz, diaqramm və metafora.

Semiologiya bizə konsept tiplərinin lingvokulturoloji xüsusiyyətlərini də öyrədə bilər.

İşarə bərabərdir 1) işarələnən (signifikat), 2) işarəyən (signifikant). İşarə planında konseptin ölçüsü obrazları dəqiqləşdirir: ilkin və ikinci işarələr, ikinci cərchivədə - sadə, mürəkkəb və mürəkkəbləşmə modelləri yaranır.

Sünbül işarəsi, simvolu çörək konseptini formalaşdırır. “undan bişirilən qida məhsulu”, “ağ çörək”, “qara çörək” (qarabaşaq unundan bişirilən çörək), çörək-yemək, yemək; “Çörək bol olarsa, basılmaz vətən”, “çörək ətri”, “çörək məhsulları”, “buğda çörəyi”, “Arpa çörəyi”, “çovdar çörəyi”, “çörək-mədəni dənli bitki”, “çörəkli adam” (varlı adam), “çörək pulu”, “çörək kəsmək” (dostluq etmək, yoldaşlıq etmək, dost olmaq), “çörəyi dizinin üstə” (üstündə) - nankor, yaxşılıq itirən adam haqqında; duz-çörək (qonaqlama etiketi zamanı işlənir; Səni qarşıladım duzla-çörəklə) və s.

F.Sössürün nöqteyi-nəzərincə, dil işarəsini, yaxud daha dəqiq desək, o şeyi ki, biz işarələyən adlandırırıq, bəzən simvol sözü ilə əks etdirirlər. Lakin həmin sözdən istifadə etmək, məhz bizim birinci prinsiplərimizə görə, o qədər də uyğun deyil. Simvol onunla səciyyələndir ki, heç də həmişə axıracan sərbəst deyil. O, tam boş deyil, onda işarələyənə işarələnən arasında təbii əlaqənin üzvləri var (14, s.148)

Simvolun müvafiq referentlə əlaqəsi motivləşən işarədir. Simvollar, oxşarlıq və real əlaqəyə deyil konvensional müəyyənləşən işarələrdir. Məsələn, baş barmağın qaldırılması imtahanadan yaxşı çıxmağa işarədir. Tüfəngi əlində hərləmək, iki su arasında qalmağa işarədir. Buna görə də simvol ixtiyari olur.

İndekstləşdirilmiş işarə. “İndekslər real əlaqəni əks etdirir, məkan və zamanca yanbayan və ya ardıcıl çıxış edirlər; barmaq şəkli, ağrının spontan ifadəsi, yumşaq və bərk səslə əhval-ruhiyyənin ifadəsi və s. (16, s.84)

Məsələn: tüstü, ev; od, işıq, atəş; yaylım atəşi, oddan qorxan kimi qorxmaq, iki od arasında (iki təhlükə arasında),

Konseptin semiotic tiplərinin müəyyən olunmasında müxtəlif növ işarələrdən də istifadə olunur: imitativ işarə, fon yaradan işarə epidiqmatik işarə, tropentik işarə (çığır, yol, iz, həyat yolu, “narıncı iz”, “narıncı inqilab”), ambivalent işarə, formul işarə, simvolik işarə, emfatik işarə.

Emosiya təsdiq və inkarda olur. Təsdiqdə olanlar: sevinc, fərh, şadlıq; məftunluq, heyranlıq, coşqunluq; inkarda olanlar: qəzəb, qeyz, hirs, depressiya, təhqir, qəm, qüssə, kədər, sıxıntı, həsrət (Vətən həsrəti) və s. Linqvokulturologiya üçün belə konseptlər həmişə adət olunmuş obyektləri öyrənir. Bu kimi emosional konseptlərin korpusu bəzən eotikon adlanır (17, s.54)

Beləliklə, linqvokulturologiyada bir sıra konsept tiplərində mücərrəd sözlərin insane şüurunda hansı həyatı obraza çevrilməsi, yəni insan şüurunda yaranmış konseptin hansı dil vahidləri vasitəsilə və necə representasiya olunması məsələləri nəzərdən keçirilir. Bu cür araşdırmanın mərkəzində insan, onun intellektinin əsasında dayanan mədəniyyət və həmin mədəniyyətin şüurda və dildə inikası dayanır.

Aşkarlanır ki, konsept tiplərində də müəyyən mədəni informasiyalar mövcuddur və bu mədəni informasiyalar müəyyən həyat hadisələrinin nəticəsi kimi insanın beyində toplanaraq konseptlər biçiminə düşür və dilin ifadə vasitələri ilə representasiya olunur.

Ədəbiyyat

1. Карасик В.И. Семиотические типы концептов // Вопросы когнитивной лингвистики. 2012, с.5-6
2. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. М., ЯСК, 2002
3. Sadıqova və b. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2018
4. Колесов В.В. Концепт культуры: образпонятие-символ / Вестник СПбГУ. Сер.2, СПб., 1992, Вып.3, № 16..
5. Маслов Ю.С. Знаковая теория языка // Вопросы общего языкознания, Л., 1967
6. Пирс Ч.С. Логические основание теории знаков. СПб.: Алетея, 2000
7. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики. М.: Эдиториал УРСС, 2004
8. Veysəlli F. Semiotika. Studia Philologica. IV Bakı, Mütərcim, 2010
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1987
10. Лаврентьева Л.Р. Концепт «Верность» в языке англосаксонской поэзии XIX-XX веков (лингво-этнический аспект). Дис. ...канд. филол.наук. Чита: Чит.гос.ун-т, 2006
11. Проскурин С.Г., Харламова Л.А. Семиотика концептов. Новосибирск, 2007
12. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1988, Вып.23,
13. Saussure F.de. Grundlagenderall gemeinen Sprachv vassenschaft. Berlin, 1967
14. Хороленко А.Т. Основы лингвокультурология: учеб. Пособ. М.: Флинта, Наука, 2004
15. Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU nəş., 2003
16. Veysəlli F.Ü. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013
17. Приходько А.Н. Концепты и концептосистемы. Днепропетровск, Издатель Белая Е.А. 2013.

С.В.Новрузова

Семиотические типы концептов (описание в лингвокультурологическом аспекте) Резюме

В статье приведены некоторые сведения о семиотических типах концепта. Исследованы характерные языковые особенности этих типов.

Оказывается, что семиотические типы концепта играют важную роль в понимании языков мира. Данные типы также реализованы в лингвокультурологии и отражают реальную прагматическую ситуацию.

В лингвокультурологии существуют некоторые проблемы, при которых абстрактные слова в сознании человека трансформируются в образ жизни посредством языковых единиц концепта, созданного в сознании человека, и способов его воспроизведения. В основе такого рода исследований лежит человек, культура, основанная на его интеллекте, и отражение той же культуры в сознании и языке.

S.V.Novruzova

**Semiotic Types of Concept
(Description in Linguoculturological Aspect)
Summary**

The article gives some information on the semiotic types of the concept. Characteristic linguistic peculiarities of these types are investigated. It turns out that the semiotic types of the concept play an important role in understanding the language of the world.

These types are also realized in linguoculturology and reflect the real pragmatic situation. There are some problems in linguoculturology in which abstract words in the human consciousness are transformed into a way of life through the linguistic units of the concept created in the human awareness and the ways of its reproduction.

At the heart of this kind of inquiry is a human being, culture, based on his intellect, and the reflection of the same culture in consciousness and language.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2019

F.H.NURULLAYEVA*e-mail: rustamzade.fidan42@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ ABREVIATURALARIN TƏSNİFATINA DAİR**Açar sözlər:** *abreviatura, söz, dil, elm, ixtisar***Ключевые слова:** *аббревиатура, слово, язык, наука, сокращение***Key words:** *abbreviation, word, language, science, abbreviation, reduction*

Elmin yeni sahələrinin inkişafı ixtisarlara sayının durmadan artmasına gətirib çıxarır. Fransız dilində ixtisarlara yaranması bütün dillərdə olduğu kimi sözlərin qısa və aydın ifadəsi, elementlərin maksimum azaldılması ilə əlaqədar idi. Bu meyil fransız dilində iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bir tərəfdən danışq dilində geniş yayılmış ixtisarlara bir sözün sonuncu hissəsini qısaltmaqla əmələ gəlir (resto, fac, univer, prof, tram, manif, auto, dactylo, stylo, bac). Digər tərəfdən müasir fransız dilində geniş yayılmış abreviasiya növündən biridə hərfi ixtisarlardır və onların sayı durmadan artmaqdadır, məsələn: PCF, SDF, FNAC, SMİC, DEA, ONG, ADP, UDF, RATP, NRJ. Ayrı-ayrı ixtisarlara hətta yeni sözlərin əsasını təşkil edir (məsələn: SIDA-sidatique, sidéen CGT-Cégétiste, décedégtister, OTAN-otanien, SMİC-smicard, ONU-onusien, UMP-uempiste) Coğrafi xəritələrdə, müxtəlif növ jurnal, kitab kataloqlarında, texniki sənədləşmə və çertyojlarda, qəzet səhifələrində ixtisarlara rast gəlmək mümkündür. Aşağıda müxtəlif kitablardan, qəzet və jurnallardan qarşımıza çıxan ixtisarlardan misal çəkilib:

Abreviatura	Termin
av.	Avenue
B.P.	boîte postale
boul. ou bd	Boulevard
c ^{on}	Canton
Cap.	Capitale
ch.-l.	chef-lieu
circonscri.	Circonscription
dép.	Département
E.V.	en ville
faub. ou fg	Faubourg
fl.	Fleuve
m ^t	Mont
pl.	Place
riv.	Rivière
E	Est
N	Nord
O (ou W)	Ouest
S	Sud

Sıra sayları		
Abréviation		Terme
1 ^{er}	I ^{er}	Premier
1 ^{re}	I ^{re}	Première
1 ^{ers}	I ^{ers}	Premiers
1 ^{res}	I ^{res}	Premières
2 ^d		Second
2 ^{de}		Seconde
2 ^{ds}		Seconds
2 ^{des}		Secondes
2 ^e	II ^e	Deuxième
2 ^{es}	II ^{es}	Deuxièmes
3 ^e	III ^e	Troisième
		etc.

Latın sıra sayları		
Abréviation		Terme
1 ^o		Primo
2 ^o		Secundo
3 ^o		Tertio

Nəzakət formaları		
Termin		Abreviatura
Madame		M ^{me} ou Mme
Mesdames		M ^{mes} ou Mmes
Mademoiselle		M ^{lle} ou Mlle
Mesdemoiselles		M ^{lles} ou Mlles
Monsieur		M.
Messieurs		MM.
Veuve		V ^{ve} ou Vve
Docteur		D ^r ou Dr
Docteurs		D ^{rs} ou Drs
Professeur		P ^r ou Pr
Professeurs		P ^{rs} ou Prs
Maître		M ^e ou Me
Maîtres		M ^{es} ou Mes
Monseigneur		M ^{gr} ou Mgr

Digər terminlər (kübar, hərbi, dini)

Abreviatura	Termin
B ^{on}	Baron
B ^{onne}	Baronne
C ^{te}	Comte
C ^{tesse}	Comtesse
Mi ^s	Marquis
Mi ^{se}	Marquise
S.M.	Sa Majesté (le roi)
S.A.	Son Altesse (prince de sang royal)
S.A.I	Son Altesse Impériale
S.A.R.	Son Altesse Royale
S.-L ^t	Sous-lieutenant

L ^t	Lieutenant
C ^{ne}	Capitaine
G ^{al}	Général
C ^{el}	Colonel
C ^{dt}	Commandant
M ^{al}	Maréchal
S.E.	Son Excellence (diplomate)
F.	Frère
P.	Père
R.P.	Révérant Père
R.P.J.	Révérant Père jésuite
S ^t	Saint
S ^{te}	Sainte
S.S.	Sa Sainteté (le pape)
S.Em.	Son Éminence
S.Exc. ou S.E	Son Excellence (évêque)

Ordenlər, təltif və medallar

Ordenlər, təltif və medallar	Abreviaturalar
Croix de Victoria	V.C.
Croix de la vaillance	C.V.

Əsas ordenlər

Ordenlər, təltif və medallar	Abreviaturalar
Ordre national du Québec	G.O.Q., O.Q., C.Q.
Ordre du mérite de la Saskatchewan	S.O.M.
Ordre de l'Ontario	O.Ont.
Ordre de la Colombie-Britannique	O.B.C.
Ordre d'excellence de l'Alberta	A.O.E.

Təltiflər

Ordenlər, təltif və medallar	Abreviaturalar
Étoile de la vaillance militaire	É.V.M.
Étoile du courage	É.C.
Croix du service méritoire	C.S.M.
Médaille de la vaillance militaire	M.V.M.
Médaille de la bravoure	M.B.
Médaille du service méritoire	M.S.M.
Médaille royale de Victoria	R.V.M.

Hazırda abreviatura dünyanın müxtəlif dillərində daha möhkəm mövqə tutur, elmin və incəsənətin müxtəlif sahələrində geniş vüsət alaraq, cəmiyyətin ictimai və siyasi həyatında vacib rol oynayır. Abreviatura vaxta qənaət vasitəsindən başqa informasiya toplanması vasitəsi də hesab edilir. Məlumdur ki, insanın idrak fəaliyyətinin genişləndirilməsi yeni dil vahidlərinin yaradılması zərurətini doğurur. Abreviatura dil sistemində fəaliyyət prosesində nisbətən davamlı xarakter alır, o yol, zaman, məkan münasibətləri olur və assosiativ münasibətlər sisteminin digər elementləri ilə əlaqəlidir.

Leksik ixtisarlara təsnifatı onların strukturunun xüsusiyyətləri, böyük dəyişkənliyi, müxtəlif qısaltma metodlarının qarşılıqlı təsir imkanları, eləcə də ixtisarlara sözlərin formalaşmasının digər metodları ilə qarşılıqlı olması səbəbindən son dərəcə çətindir. Leksik ixtisarlara (qısaltmalar) dilin müstəqil sözləri kimi işlədildikləri üçün qrafik ixtisardan fərqlənir.

Qrafik ixtisarlara sözlər deyil, yalnız yazılı şəkildə tətbiq edilir və oxunduqda, şifrələnir, tam oxunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tematik bölmələr həm neytral, həm də dialoq üslublarının qısaltmalarını ehtiva edirlər. Bu fakta dilin müxtəlif funksional üslubları ilə bağlı sözləri və ifadələri birləşdirən bilən İnternet-ünsiyyətin spesifikliyini bir daha vurğulayır. Hər bir dildə qısaltma prosesi özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malik olduğunu vurğulamaq lazımdır. Dildə əsasən hecalı qısaltmalar mövcudur. Sözlərin başlanğıc hissəsinin ixtisar edilməsinə -apokopa sonuncu hissəsinin ixtisar edilməsinə isə - afereza deyilir. Məsələn adolescent-ado, aggloméré-agglo, cadeau-KDo, cafard-Kfar. Fransız dilində başlanğıc sözlərin ixtisar edilmə faizləri ingilis dilində müqayisədə 53,7% təşkil edir. Məqaləni yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki dildə abreviatura prosesi universal bir prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Ардаматская.Е. Акронимия как форма адаптивности языковой системы Ленинград,1987
2. Безрукова, А. А. Отаббревиатурные производные в русском языке конца XX века / А. А. Безрукова, Н. В. Звоникова // Вестник Самарского государственного университета. - 2001.
3. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках / Под ред. А.Д. Швейцера. М, 2004.
4. Волошин, Е. П. Аббревиатуры в лексической системе английского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Волошин Е. П. - М., 1967
5. Воронцов, И. Б. Французско-русский и русско-французский словарь основных экономических терминов. Словарь сокращений французского языка / И. Б. Воронцов. - М.: Аквариум ЛТД, 2007.
6. Кузнецов В.Г. Функциональные стили современного французского языка. - М.,1991
7. Шаповалова А.П. Аббревиация и акронимия в лингвистике. Ростов н/Д., 2003.
https://fr.wikipedia.org/wiki/Liste_d%27abréviations_en_médecine
<https://www.wordreference.com>

Ф.Г.Нуруллаева

Классификация аббревиатур в современном французском языке

Резюме

В данной статье рассмотрены количества самых распространённых аббревиатур в современном французском языке. Проанализированы характерные особенности сокращений. Выявлена важность этих сокращений как в устной речи так и в письме. В статье ставится вопрос об экономии времени в процессе коммуникации с помощью аббревиатур. Особое внимание обращается на практическую сторону сокращений. Статья посвящена детальному анализу аббревиатур. В данной статье подытоживается изучение сокращений в современном французском языке. Здесь предпринята попытка раскрыть основные причины возникновения сокращений в языке. Таким образом, выбранная тема в настоящее время является актуальной. В статье даётся классификация аббревиатур.

F.H.Nurullayeva

Classification of Abbreviations in Modern French

Summary

This article discusses the number of the most common abbreviations in modern French. The characteristic features of abbreviations are analyzed. The importance of these abbreviations is revealed both in speaking and writing. The article raises the question of saving time in the process of communication with the help of abbreviations. The particular attention is drawn to the practical side of abbreviations. The article is devoted to a detailed analysis of abbreviations. This article summarizes the study of abbreviations in modern French. An attempt has been made here to reveal the main causes of the abbreviations in the language. Thus, the chosen research topic is currently particularly relevant. The article gives a classification of abbreviations.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Z.İbrahim

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2019

Ç.PAŞAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MƏTNLƏRDƏ ƏLAQƏLİLİK NECƏ YARANIR

*Açar sözlər: mətn, cümlə, vahid, əlaqə, dil**Ключевые слова: текст, предложение, единица, связь, язык**Key words: text, sentence, unit, relation, language*

Mətnin təşkili, mənanın yaranması, mətn vahidləri arasındakı əlaqələrin məntiqiliyi bugün dilçilik tədqiqatlarında daha çox araşdırılan problemlər sırasındadır. Məndə cümlələr arasındakı əlaqənin ən ümumi prinsipləri necədir? Məndə fikrin cümlədən cümləyə hərəkətindəki qanunauyğunluqlar hansılardır? Aydınır ki, mətnin cümlələri arasında məna əlaqəsi mövcuddur. Lakin bu əlaqə necə və harada özünü büruzə verir?

Nümunə üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək.

1. This way goes through the mountains. (Bu yol dağlardan keçir.)

2. The game was already over. (Oyun artıq qurtarmışdır.)

Cümlələr yanaşı dururlar. Lakin, hətta çox arzuladıqda belə onların arasında mənə rabitə görmək mümkün deyil. Bununla belə, nə qədər çətin olsa da, gəlin belə bir rabitəni düzəltməyə (qurmağa) çalışaq. Məsələn, belə:

This way goes through the mountains. All the players were dead tired after the game and the fresh weather on the mountains made them feel better. (Bu yol dağlardan keçir. Oyundan sonra bütün oyunçular çox yorulmuşdular və dağlardakı təmiz hava onların əhvalını yaxşılaşdırdı).

Ola bilsin ki, bizim mətnimiz o qədər də rəvan (səlis) deyil, eksperimental səciyyə daşıyır, lakin onun mənası var: cümlələr arasında aşkar və sıx əlaqə var. Bu nəyin sayəsində meydana gəlmişdir?

Birinci və ikinci cümlələr “dağ” ümumi komponenti sayəsində birləşmişlər.

Buradan cümlələr arasında məna rabitəsinin ümumi qanununu çıxartmaq olar. İki cümlə o halda mənə bir-birinə bağlı olur ki, onların hər hansı bir ümumi komponenti (söz və ya sözbirləşməsi) olsun. Bu aydındır. Belə ki, iki əşyanı o zaman birləşmiş, əlaqələnmiş sayırıq ki, onların arasında hər hansı bir üçüncü ümumi əşya olsun, məsələn, çayların sahil-lərini birləşdirən körpü, kitab vərəqlərini birləşdirən yapışqan.

Talmi öz araşdırmalarında bir çox tədqiqatçıların əsas rabitə vasitəsi saydıqları leksik ifadələrin cümlələri necə birləşdirdiyini çox yaxşı təhlil edir. Bu, həqiqətən belədir. Bununla belə, cümlələr arasındakı əlaqənin dərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təkrarlanan sözlər fikrin cümlələrdə ifadə edilmiş ümumi komponentini müəyyən edir. Təkrar isə fikrin bu ümumi komponentinin zahiri, dil ifadə vasitəsidir. Hətta təkrar sanki olmadıqda belə, fikrin ümumi komponenti ifadə edilməsə də nəzərdə tutulur. Məsələn: *It is late night. The mother is taking care of her kid.* Bu cümlələr ona görə əlaqəlidir ki, onlardan birincisi öz “həkimliyyət”ini ikincinin üzərinə keçirir.

Mətnlərdə mənanın yaranmasında tema-remə əvəzlənməsi baş verir. Fikrin ümumi komponentinin olması - nitqdə cümlələr arasında əlaqənin şərti və qanunudur. Lakin belə suallar meydana çıxır: fikrin hansı elementləri ümumiləşən, təkrarlanan olur? Real nitqdə bu necə baş verir? Fikir cümlədə və məndə necə hərəkət edir - cümlədən cümləyəmi?

Məlum olur ki, burada da təsadüf, ixtiyarilik yoxdur. Söz birləşmələri və cümlələrin düzəldilməsində dil qaydaları olduğu kimi, fikrin hərəkətində də bir qanunauyğunluq vardır. Biz fikirləşirik və bir qayda olaraq, fikrimizi ciddi qayda üzrə ifadə edirik.

Eyni sözdən ibarət olan və eyni sintaktik strukturlara malik cümlələrin mənasını dəyişdirən nədir?

Qısa şəkildə belə cavab vermək olar: fikrin hərəkəti. Fikir məlumdan məchula, yeniyə doğru hərəkət edir. Əgər hər cümlədə yalnız məlum haqqında danışılırdı və yeni məlumat olmasaydı, ünsiyyətin mənası olmazdı. Doğrudan da, mən nə üçün deməliyəm, yağış yağır, əgər mən bunu görürəm və ya yağışın aktında dayanmışam. Bu, mənasız olar.

Lakin cümlə yalnız yeni məlumatdan ibarət ola bilməz. Belə nitq böyük çətinlik törədərdi. Hər bir fikrin dayaq nöqtəsi olmalıdır və o bunu artıq məlumda, verilmişdə tapır. Əvvəlcə biz məlum olan haqqında (Əhməd haqqında, səyahət haqqında və s.) danışırıq, sonra isə bu məlum haqqında yeni məlumat veririk. Fikir beləliklə məlumdan, verilmişdən yeniyə, məchula doğru hərəkət edir. Bu isə hər bir dilin cümləsində fikrin hərəkəti qanunudur ki, dilçilik elmində ona aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi kimi baxılır. Cümlələrin əksər çoxluğu intonasiya (avaz) cəhətdən iki hissəyə bölünür (bizim misallarda bu şaquli xətlə göstərilir) ki, bunlardan birincisi genişlənməli olan məlum, verilmiş, mövzudur, ikincisi isə - yeni, naməlum, remadır. Fikir temadan remaya doğru hərəkət edir. Cümlədə əsas şey yeni məlumat - remadır ki, ünsiyyət ona görə baş verir. Buna görə də təəccüblü deyil ki, mənə, cümlə vurğusu remanın üzərinə düşür. Bəs mətndə fikirlərin - cümlələrin birləşməsi necə həyata keçirilir?

İngilis dilində olan bir mətn parçasını götürək.

Relaxing in the sun on a warm beach is great. But relaxing in the sun on a warm beach in a new swimsuit is even better. Find yours and more at South Florida's finest malls where you'll also find great stores with all sorts of choices... (İsti çimərlikdə günəşin altında istirahət etmək çox gözəldir. Amma isti çimərlikdə günəşin altında yeni çimərlik paltarında istirahət etmək bundan da gözəldir. Bütün məşhur firmaların yerləşdiyi Cənubi Floridanın böyük ticarət mərkəzlərində siz özünüzlə lazım olan hər cür çimərlik paltarı və başqa şeylər tapa bilərsiniz)

Bu mətndəki cümlələr bir-biri ilə necə əlaqələnilir?

Hər şeydən əvvəl fikrin ümumi komponentinə görə: cümlələrin hamısında söhbət çimərlik paltarı haqqındadır. Lakin bu, olduqca ümumi cavabdır. O cümlədən konkret olaraq birləşmənin (birincinin ikinci ilə, ikincinin üçüncü ilə və s.) əlaqə mexanizminin necə olduğunu açmır. Birinci cümləyə diqqətlə baxaq. Aktual üzvlənmə baxımından o, iki hissəyə ayrılır: Relaxing in the sun on a warm beach (burada pauza (ara) veririk) və is great. Birinci hissə temadır, əvvəlki mətndən verilən, məlumdur, ikinci remadır, yeni məlumatdır ki, ona görə bu cümlə yazılır. Yazıçı sanki oxucuya məlumat verir: çimərlik haqqında siz artıq bilərsiniz, mən onu indicə təsvir etdim, indi çimərlik paltarı, özü də yeni çimərlik paltarı haqqında danışaq. Bu, əsas məsələlər, görün, yeni çimərlik paltarında çimərlik necə olur. Cümlənin bütün quruluşunda belə yeni məlumat seçilir – isti çimərlikdə yeni çimərlik paltarında dincəlmək.

Beləliklə, birinci cümlədə əsas məlumat isti çimərlikdir. Bəs biz isti çimərlik haqqında nə bilir ki, o, yeni çimərlik paltarında daha gözəl olur. Bu, olduqca qeyri-kifayət və qeyri-müəyyəndir. Aydındır ki, növbəti cümlədə əlavə məlumat lazımdır və təbiidir ki, söhbət çimərlik paltarının harada olması haqqında getməlidir. Doğrudan da bizim gözlədiyimiz baş verir. Növbəti cümlə də məhz ticarət mərkəzinə həsr olunub. Find yours and more at South Florida's finest malls where you will also find great stores with all sorts of choices.

Bu cümlələr arasında sıx əlaqə ümumi komponent olan çimərlik paltarı vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin bu ümumi komponentin rolu kəskin surətdə dəyişir. Əgər birinci cümlədə is great yeni məlumat - rema idisə, ikinci cümlədə o artıq mövzudur (temadır).

Beləliklə, fikir cümlə daxilində temadan remaya, məlumdan yeniyə doğru hərəkət edir. Fikrin cümlədən cümləyə hərəkəti isə ona görə baş verir ki, əvvəlki cümlənin reması sonra

gələn cümlənin temasına çevrilir ki, onun barəsində yeni məlumat (rema) verilir. Sxematik şəkildə bunu belə təsəvvür etmək olar:

tema → rema = tema → rema = tema → rema = tema → rema və s.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Text, Meaning and Understanding a communicative-cognitive approach, Alpha Print, UMN, 1999
2. Tomlin, R. Coherence and Grounding in Discourse. – Amsterdam, Benjamins. 1987, 231 pp.
3. Wilensky, R. Understanding Goal-Based Stories. (Research Report 140, Department of Computer Science, Yale University), 1988, 286 pp.
4. Winograd, T. Understanding Natural Languages, New York, Academic Press, 1982. 290 pp.

Ч.Пашаева

Как образуется связность в текстах

Резюме

В статье рассматриваются формирование текста, единицы текста и связь между ними. Каждый текст состоит из разных предложений в соответствии с их задачами. Предложение богато лингвистическими, психологическими и логическими факторами. Наряду с языковыми правилами построения словосочетаний и предложений, существует еще закон о движении мысли. Кроме того, компоненты предложений, факторы, изменяющие смысл предложений, проблема темы и ремы показываются в статье на основе примеров.

Ch.Pashayeva

How the Relationship is Made in Texts

Summary

The structure of the text, text units and relations between them are shown in the article. Each article consists of various sentences related its duties. The sentence is rich with linguistic, psychologic and logistic factors. There are rules for making word combinations and sentences as well as about action of thoughts. Examples of components of the sentence, factors that change the meaning of sentences, theme problems are also given in the article

Rəyçi: filol.e.d., prof. Ə.Abdullayev

Redaksiyaya daxil olub: 18.03.2019

J.E.QƏNİYEVƏ

e-mail: jalegeniyeva@hotmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK İFADƏLƏRİN TIPLƏRİ

Açar sözlər: somatik ifadə, frazeoloji birləşmə, semantika, struktur-semantik quruluş, frazeoloji qovuşma, məcazi mənə, təsnifat

Ключевые слова: соматическое выражение, фразеологизм, семантика, структурно-семантическая структура, переносное значение, классификация

Key words: somatic expressioan, phrasiological, semantics, structural-semantic system, phrasiological nature of the somtic expressions, figurative sense, classification

Tərəflərindən biri bədən üzvləri adları ilə ifadə olunan somatik ifadələr frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsini təşkil edir. Frazeoloji söz birləşmələri başlığı altında ümumiləşdirilən birləşmələrin hamısı öz xüsusiyyətlərinə görə heç də bir-birinin eyni deyildir. Onları bir-birindən fərqli cəhətlərinə görə bir neçə tipə bölmək olar. Dilimizdəki sabit söz birləşmələrini, o cümlədən, somatik ifadələri tiplərə ayırmaq üçün əsas olan meyarlardan biri də həmin birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Adətən frazeoloji birləşmələrin tərəflərinin (komponentlərinin) bölünməzliyi, sabitliyi iki cəhətdən müəyyənləşdirilir:

1. Frazeoloji vahidlərin semantik təbiəti;
2. Onların qrammatik cəhətdən qovuşması, sintaktik əlaqəsi.

Frazeoloji vahidlərin mənə bölünməzliyi onların qrammatik cəhətdən bölünməzliyində öz əksini tapır. Belə ki, bu və ya başqa birləşmədə semantik bölünməzlik özünü nə qədər aydın və möhkəm göstərsə, qrammatik əlaqə bir o qədər zəifləyir. Hətta bu əlaqə, məsələn, “*əl götürmək*” birləşməsində olduğu kimi, demək olar ki, tamamilə itir (1, 15).

Ümumiyyətlə, dilçilikdə frazeologizmlərin müxtəlif təsnifi prinsipləri irəli sürülmüşdür. V.V.Vinoqradovun təqdim etdiyi struktur-semantik təsnifat frazeologizmlərin komponentlərinin bir-biri ilə semantik bağlılığına əsaslanır. Bu prinsipə görə, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər və frazeoloji birləşmələr fərqləndirilir (Bax: 1, 15). Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında isə eyni mənada işlədilsə də, göstərilən təsnifatın ayrı-ayrı siniflərini ifadə edən terminlərin fərqli şəkildə işlədilməsinə rast gəlinir. Məsələn, A.Qurbanov “frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji ifadələr”, “frazeoloji ibarələr” terminlərindən istifadə edir (2, 242). M.M.Mirzəliyeva yazır: “Frazeoloji vahidləri semantik bütövlük dərəcəsinə görə belə bölmək olar: 1) qovuşmalar, 2) uyuşmalar, 3) birləşmələr” (5, 13-14). və s.

V.V.Vinoqradovun bölgüsünə əsaslanaraq Azərbaycan dilindəki somatik ifadələri onları əmələ gətirən sözlərin mənə və qramatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölmək olar:

1. Frazeoloji qovuşma xarakterli somatik ifadələr;
2. Frazeoloji birlik xarakterli somatik ifadələr;
3. Frazeoloji birləşmə xarakterli somatik ifadələr (Bax: 1, 15).

1. Frazeoloji qovuşma xarakterli somatik ifadələr. Komponentlərinin öz müstəqil mənalarından ayrılması nəticəsində əmələ gələn bölünməz söz birləşmələri frazeoloji qovuşmalardır. Bu tip birləşmənin ümumi mənası onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə əlaqədar olmur (6, 339-364). Bu tip somatik ifadələrdə ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənalarından asılı olmayaraq bütövlükdə birləşmənin ümumi mənası olur, tərkibindəki sözlər öz leksik mənalarını itirərək onların komponentlərinə çevrilir və ümumi bir mənanı ifadə edir. Məsələn, “*dəridən çıxmaq*”. Bu birləşmənin ümumi mənası *çox əziyyət çəkmək, həddindən artıq əmək*

sərf etmək deməkdir. Lakin göründüyü kimi, bu mənanı ifadə etmək üçün ifadəni təşkil edən sözlərin heç birinin müstəqil mənasından istifadə edilməmişdir. Deməli, qovuşma xarakterli somatik ifadələr onları təşkil edən komponentlərin məcazi mənalara əsasən əmələ gəlir. Frazeoloji qovuşma tipinə aid olunan somatik ifadələrdə sözlər elə sıx bağlanır ki, bunlar qətiyyənlə bölünməz olur. Məsələn: *gözü su içmək, başa düşmək, bel bağlamaq, gözə girmək* və s. Beləliklə, qovuşma xarakterli somatik ifadələrin əsas əlaməti, onları digər frazeoloji birləşmələrdən fərqləndirən başlıca səciyyəvi cəhət bunların semantik cəhətdən bölünməzliyidir. Birinci tərəf birləşmə daxilində qrammatik cəhətdən dəyişmir, birləşməyə qədər hansı formada idisə, birləşmə daxilində də o formanı saxlayır. Məsələn, *əl qaldırmaq, əl gəzdirmək, əl salmaq, əl düşmək, əl almaq, gözə girmək, gözə gətirmək, dil açmaq, dilə gəlmək* və s. Bu tip frazeoloji vahidlərə bəzən idiomada deyilir (1, 16). Bu tip somatik ifadələrin bir xüsusiyyəti də vardır ki, onların komponentlərinin yerini dəyişmək mümkün deyildir.

2. Frazeoloji birlik xarakterli somatik ifadələr. Belə tipli somatik ifadələr onları əmələ gətirən bədən üzvləri adlarının mənasının zəif hiss olunması əsasında yaranır, semantik cəhətdən bölünməz olur. Bu tip somatik ifadələrdə ifadəni təşkil edən bədən üzvlərindən bəzisinin birləşmədə həqiqi mənə izləri müşahidə olunur. Somatik ifadənin ümumi mənası həmin sözün mənası ilə bağlı olur. Məsələn, *baş dolandırmaq, baş bulamaq, əl qaldırmaq, göz yummaq, əl vermək, baş girmək* və s.

Misallardan da göründüyü kimi, birlik xarakterli somatik ifadələri digər tip somatik ifadələrdən fərqləndirən səciyyəvi cəhət frazeoloji vahiddə bu və ya başqa sözün mənasının az və ya çox dərəcədə hiss olunmasıdır. Birlik xarakterli somatik ifadələr də qovuşma xarakterli somatik ifadələr kimi mənanın qaynayıb-qarışması əsasında əmələ gəlir. Deməli, bədiilik və məcazilik baxımından birlik xarakterli somatik ifadələr qismən qovuşma xarakterli somatik ifadələrə bənzəyirlər. Qovuşma xarakterli somatik ifadələr kimi bu tip somatik ifadələrin də komponentlərinin yerini dəyişmək qeyri-mümkündür.

Birlik xarakterli somatik ifadələri başa düşmək üçün onun komponentlərini məcazi mənada dərk etmək lazımdır. Dilimizdəki birlik xarakterli somatik ifadələrin müəyyən bir qismi fonetik tərkibcə sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənmir (1, 16). Məsələn, *qulağını kəsmək, əl almaq, ağzına su almaq, ayağından çəkmək, baş vurmaq, ağzından vurmaq, döşünə çəkmək, üz açmaq, şilləylə üz qızartmaq, alnı açıq olmaq, ayağını kəndirləmək, əldən düşmək, qarnı ağırmaq, burnunun ucu göynəmək, ağzı yanmaq, ağzından vurmaq, əl tutmaq, əl vermək, qanı qaralmaq, boğazı qurumaq, baş bağlamaq, qan almaq, bel bağlamaq* və s. kimi onlarla söz birləşmələri tərkib hissələrinin nominativ mənası əsasında bu və ya digər anlayışı ifadə etdikdə sərbəst, məcazi mənada işlədildikdə sabit söz birləşməsi olur (4, 134).

H.Həsənov “Azərbaycan dilinin frazeologiyası” əsərində belə ikili təbiətli ifadələri keçid tipli frazeologizmlər adlandırır (4, 23). B.Xəlilov da özünün “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı əsərində frazeologizmlərdən bəhs edərkən sabit söz birləşmələrinin sərbəst söz birləşmələrindən yarandığını və bunun səbəblərini vermişdir:

I sərbəst birləşmələrin ümumiləşmiş, obrazlı mənada işlənməsi;

II sərbəst birləşmələrdə sözlərin frazeoloji cəhətdən məhdudlaşmış şəkildə işlənməsi;

III sərbəst birləşmələrin həmin tarixi dövr üçün fəal olan bir məfhumu ifadə etməsi (3, 283).

Alim onu da qeyd edir ki, dilimizdə keçid vəziyyətində olan bir sıra birləşmələr sübut edir ki, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən törəmişdir. Məsələn: ayağının altını qazırmaq, ağzına su almaq, göz gəzdirmək, üz göstərmək, qulaq çəkmək, əl çalmaq və s. (3, 284).

3. Frazeoloji birləşmə xarakterli somatik ifadələr. Bəzi somatik ifadələri təşkil edən bədən üzvləri adları mütləq öz mənasında işlənir, o biri söz və ya sözlər isə ondan asılı vəziyyətdə olur. Bu tip birləşmələrin tərkibinə həm müstəqil, həm frazeoloji mənə daşıyan sözlər daxildir. Dilçilikdə bu cür sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlanır (1, 7).

Bu tip somatik ifadələrdə komponentlərdən biri digərinə (müstəqil mənada olana) təhkim olunur. Bunlara misal olaraq, *ürək dostu, baş sındırmaq, könül vermək, boynuna mindir-*

mək, qızıl əl, ağ üz və s

Belə somatik ifadələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunları frazeoloji qovuşma və birliklə müqayisə etdikdə aydın olur ki, frazeoloji birləşmələrin ünsürləri daha sərbəstdir. Burada bütün vahidin mənası komponentin mənası ilə verilir. Həmçinin frazeoloji birləşmələrin qrammatik formasını dəyişmək olur. Bu tip vahidlərdə sinonim və antonim sözləri asanlıqla dəyişdirmək mümkündür (1, 17). Məsələn: *şirin dil, acı dil, daş ürəkli, açıq ürəkli* və s. Digər tip somatik ifadələrdən fərqli olaraq bu tip somatik ifadələrin qrammatik formasını – komponentlərinin yerini dəyişməsinə misal olaraq, *qızıl əl - əli qızıl, ağ gün- günü ağ, ağ üz- üzü ağ, daş qəlbli - qəlbli daş, acı dil - dili acı, yumşaq ürək - ürəyi yumşaq, şirin dil - dili şirin, sınıq qəlb - qəlbli sınıq, sürüşkən ayaq - ayağı sürüşkən* və s. kimi sabit birləşmələri nümunə vermək olar.

Frazeoloji birləşmələr digər tiplərdən – qovuşma və birliklərdən onunla da fərqlənir ki, burada bir söz həqiqi, digəri isə məcazi mənada işlənir. Buna görə də frazeoloji birləşmədə obrazlılıq birləşmənin ancaq bir ünsüründə, yəni məcazi mənada işlənən sözdə olur (1, 17).

Dilimizdə başqa tiplərə nisbətən frazeoloji birləşmələr daha çoxdur. H. Bayramov bunu belə izah edir ki, dildə bir sıra sözlər öz sərbəst mənaları ilə yanaşı olaraq, bir neçə asılı mənaya da malikdir. Belə mənalar yalnız başqa sözlərlə birləşmədə meydana gəlir ki, bu da frazeoloji birləşmələr silsiləsinin yaranması ilə nəticələnir. Birləşmə tipli belə vahidlərin yaranması isə dilin məna sisteminin inkişafı tələbindən və bu tələblə əlaqədar olan ehtiyacın ödənilməsi zərurətindən doğur (4, 138).

Ədəbiyyat

1. A. Qurbanov Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963, 38 s.
2. A. Qurbanov Ümumi dilçilik. I hissə, Bakı, 2004, 748 s.
3. B. Xəlilov Bakı, Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2015, 444 s.
4. H. Bayramov Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1961, 147 s.
5. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri (filol. Elmləri dr. u dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis. nin avtoreferat). Bakı, 1996, 41 s.
6. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. // А.А Шахматов (1864-1920), М. –Л., 1947, стр. 348

Ж.Э.Ганиева

Типы соматических выражений в современном азербайджанском языке

Резюме

В языкознании имеются разные классификации фразеологических сочетаний. На наш взгляд, целесообразно применять эти классификации к соматическим выражениям, потому что большинство фразеологических соединений образуют соединения, которые образуются с элементами тела - соматические выражения. Структурно-семантическая классификация соматических выражений особенно важна в этих разделах. Эта классификация основана на семантической принадлежности компонентов фразеологии.

Опираясь на В. Виноградова, соматические выражения в современном азербайджанском языке можно разделить на 3 типа в зависимости от их значения и грамматического значения: сложные соматические выражения фразеологической утонченности, соматические выражения фразеологического единства и сложные выражения. Соматические выражения конверсии происходят на основе переносных значений составляющих их компонентов. Например, *baş düşmək, gözə girmək, gözü su içmək* и т.д. В соматических выражениях встречаются некоторые члены тела. Например, *baş dolandırmaq, baş bulamaq, göz yummaq, əl vermək* и т.д. Элементы сложной изошренной фразеологической рецептуры более доступны. В этом типе соматического выражения синонимы и антонимы могут быть легко изменены. Например *şirin dil, acı dil* и т.д.

Мы приходим к выводу, что в современном азербайджанском языке достаточно соматических выражений всех трех типов.

J.E.Ganiyeva

Types of Somatic Expressions in the Modern Azerbaijan Language *Summary*

In linguistics study phrasiological units were different divisions. In our opinion, a large part of phrasiological units is a part of body? According to this classification somatic expressions belongs to this classification. Among this classification the main thing is structural-semantic classification of somatic expressions. This classification is based on the semantic relations between the phrasiological components. According to Vinogradov's division somatic expressions in modern Azerbaijani language can be divided into three types due their meaning grammatically: phrasiological nature of the somatic expressions, phrasiological unity of somatic expressions and phrasiological combination of somatic expressions. The reunion character of somatic expressions are formed their figurative meanings. Ex. *başə düşmək, gözə girmək, gözə su içməmək et.s.* Among the unity characteristic of somatic expressions some of the parts of body are observed neutral meaning. Ex. *baş dolandırmaq, baş bulamaq, göz yummaq, əl vermək et.s.* Combinational characteristics of somatik expressions are more flexible. In such somatic expressions we can easily change synonym and antonym. Ex. *şirin dil, acı dil et.s*

As a result of our investigation, it can be concluded that there are enough number of three types somatic expressions in modern Azerbaijani language.

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.Z.Qasımov

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2019

N.F.SADIQOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
e-mail: nigarsadiqova@gmail.com**Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

GRAMMATİK, TƏNQİDÇİ-ALİM XƏTİB TƏBRİZİ*Açar sözlər:* Orta əsrlər, tənqidçi, şeirlər, dilin imkanları, grammatik*Ключевые слова:* средние века, критик, стихи, возможности языка, грамматик*Key words:* middle ages, critic, poetry, opportunities of language, grammarian

Xətib Təbrizi XI əsrdə Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi mütəfəkkirlərdəndir. Ədəbiyyat tarixinə qüdrətli mütəfəkkir, ədəbiyyatşünas kimi daxil olan Xətib, təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatşünaslıq və filologiya elminin əsasını qoyan şəxsiyyətlərdəndir.

Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Xətib Təbrizi 1030-cu ildə Təbrizdə doğulmuşdur. İlk təhsilini mədrəsədə almış, gəncliyini doğma şəhəri Təbrizdə keçirmişdir. Xətib ərəb Şərqinə yetkin bir alim kimi qədəm qoymuşdur. O, Suriya, Misir və İraqı gəzmiş, Şam, (Dəməşq), Qahirə, Bağdad kimi elm-mədəniyyət mərkəzlərində yaşamış, qrammatika məktəblərində təhsil almışdır.

Yaqub Həməvi “Məcməül-üdəbə”də Xətibin Təbrizdən Şama - böyük ərəb şairi Əbül-Üla Məərrinin görüşünə getməsinin səbəbini izah edərkən belə bir hadisə nəql edir: “Xətibin əlinə Əzhərinin lüğət kitabı düşmüşdü. Onun mənalarının tədqiqi üçün Əbül-Əlaya müraciət etməsini məsləhət gördülər. Minik tutmağa imkanı olmadığına görə, Xətib kitablarını torbaya yığıb çiyinə aldı, Təbrizdən çıxıb Şama tərəf üz tutdu. Şamda ktablarını açanda onlarda tər nişənlərindən başqa bir şey görmədi”.

Bu maraqlı rəvayət alimin axtarışlarında nə qədər inadlı və dönməz şəxsiyyət olduğuna dəlalat edir. Lakin, doğurdanmı Xətib Təbrizini uzaq Suriyaya – Əbül-Əlanın yanına apararı yalnız Əbu Mənsur Əshərinin lüğəti¹ idi. O əsərlərini öyrənib tədqiq etdiyi ərəb şairləri Əbül-Təmmam Tai, Əbu Teyyib əl-Mütəəbbi, Əbül-Əla Məərri və başqalarının mənsub olduğu xalqın həyat və məişəti, adət və ənənəsi, əxlaq və fəlsəfəsi, etnoqrafiya və tarixi ilə bilavasitə tanış olmaq, X-XI əsrlərdə artıq zəngin ənənələri olan ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yetişdiyi tarixi-ictimai mühiti bilməyə can atırdı (4, 2). نقد الشعر اصعب من نظمه (“Şeiri tənqid etmək onu yazmaqdan daha çətindir”) deyən Xətib kimi bir ədəbiyyatşünas bunsuz keçinə bilməzdi. Bu mənada onun ərəb Şərqinə səyahəti çox böyük yaradıcılıq qayələri ilə bağlı olmalı idi.

Xətibin Əbül-Əla Məərri, Əbdülqahir Cürəni (1078-ci ildə vəfat etmiş), Abdullah ibn Əli ər-Ruqi (1058-ci ildə vəfat etmiş) kimi məşhur ərəb mütəfəkkirləri ilə yaxınlığı, görüş və söhbətləri ona az təsir etmir. Ədib kitablarında ustadının adını həmişə hörmət və məhəbbət hissi ilə yad etmiş, əsərlərini sevə-sevə təhlil edib geniş, dərin şərhlər yazmışdır (2, 19). Əbül-Əla Məərrinin divanına həsr etdiyi “Şərh-Siqtüz-zənd” bu gün də alimlərin müraciət etdiyi mötəbər mənbələrdəndir.

1060-cı illərdə Xətib Bağdadda görürük. Bu vaxtdan etibarən o, ömrünün axırına qədər Bağdadda yaşamış, dahi Azərbaycan şairi Füzuli kimi əsərlərinin əksəriyyətini də burada yaratmışdır. Bağdad bu dövürdə islam dünyasının mərkəzi hesab olunurdu. Xətib də Bağdada çəkib gətirən bu idi. (Zamanının böyük alimi, XI əsr türk dillərinin qamusunu yaratmış, Mahmud Kaşğari də bu vaxtlarda Bağdadda yaşamış, “Divani-lüğət-it türk”i xəlifəyə ithaf etmişdir).

¹ Əsər Xətibin düzəlişləri ilə “Kitabüt-Təhziib fil-lüğət” adlanır.

Şərq filologiyasını gözəl bilən Xətib Təbrizi Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsində (1067-ci ildə Nizamülmülk tərəfindən təsis edilmiş)¹ ədəbiyyat elmləri müdərrisi, Nizamiyyə mədrəsəsinin zəngin kitabxanasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Nizamiyyədə Xətib ərəb dili, ərəb ədəbiyyatı tarixi və poetikası (əruz) üzrə böyük ustad idi. Müasirlərinin qeydiyyatından, həmçinin daha sonralar yaşamış orta əsr müəllifinin əsərlərindən anlamaq çətin deyildir ki, Azərbaycan alimi o zamankı Bağdad ədəbi-elmi mühitinə başçılıq etmişdir.

Xətibin Bağdad həyatı, Bağdaddakı elmi, pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan-ərəb mədəni əlaqələr tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

Alman şərqşünası C.V.Freytaq Xətibin əsərlərini səhrada bələdçiye oxşatmaqla yüz dəfə haqlı idi. Alimin bizə qədər gəlib çıxan kitabları: “Şərhül-Qəsaidi-əşr”, “Şərhül-Məqsurə ibn Düreyd”, “Şərhü Siqtüzənd”, “Şərhü divani Əbi Tamman”, “Şərhü Divanil-Mütənəbbi”, “Əl-Kafi fi elmil-əru vəl-ğəvafi”, “Şərhül-həmasə”(Böyük şərh, orta şərh, kiçik şərh) bu gün də, öz qiymət və əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Sonuncu əsər Şərqdə və Qərbdə dəfələrlə çap olunmuşdur. Kitabın ən yaxşı mətbu nüsxəsi C.V.Freytaqın 1828-ci ildə Bonda çap etdirdiyidir. Freytaq 1847-1851-ci illərdə əsəri bir daha almanca tərcüməsi ilə birlikdə latın dilində yazdığı geniş müqəddimə ilə nəşr etdirmişdir.

Xətib ərəb alimlərinin bir sıra əsərlərini yenidən, tənqidi surətdə işləyib hazırlamışdır. Bunlardan məlum və məşhur olanları: “Təhzib “İslamül məntiq”, “Kitabüt-təhzib”, “fīl-lüğə-tə”, “Təhzib “Qəribül-hədis” və “Təhzib “Kitabül-əlfaz”dır.

Alimin qrammatika kitablarına yazdığı müqəddimələr, tarix kitablarının tənqidinə dair əsərləri, tərcümələri də vardır.

Xətibin Şərq ədəbiyyatındakı xidmətlərindən biri də müxtəlif sahələrinə, xüsusən filologiya, ədəbiyyatşünaslıq və poetikaya dair əsərləri bütöv bir alimlər nəslə yetişdirib tərbiyə etməsidir. Bu pliadada Mövhub ibn Əhməd Cəvaliği (1073-1145) kimi şəxsiyyətlər vardır.

Böyük mütəfəkkir hicri 502-də cəmədiyül əvvəlin 20-də (1109-cu il, yanvarın 3-də) Bağdadda vəfat etmişdir. Alimin qəbri Bağdad yaxınlığındakı Bab Əbrəzdədir.

Xətib Təbrizinin əruz, ədəbi-tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, dilçilik, üslubiyyat və məntiqə dair kitabları orijinal fikirlərlə zəngindir. Ədibin əsərlərində qoyub həll etdiyi bir sıra məsələlər bu gün belə elm adamlarını heyrləndirməyə bilməz.

Burada Azərbaycan aliminin yalnız ədəbiyyat, şeir sənəti haqqında fikirlərini öyrənmək nəzərdə tutulmuşdur.

Sənətin varlığa münasibəti məsələsi Xətibin ədəbi-ictimai baxışlarında əsas məsələdir. Xətib şairin həyatla, ətrafında cərəyan edən hadisələrlə bağlı olduğunu, ondan təsirlənib ilham aldığını göstərir Xətib “Şərhül-Həmasə”nin müqəddiməsində yazır:

فى الشعر فانه ديوان العرب ولا اخبار فى هذا المعنى كثيرة و أفضل
الا م من كانه به أمهر وخطه منه أوفر وهم العربالذين جعاه ديوانهم
الذى يحفظون به المكارم والمناسب ويقيدون به الايام والمناقب ويخلدون به
معالم اثنائه و يقبون به مراسم الهجا و يضمون به ذكر وقالهم و أعدائهم
ويستودعونه حفظ صنائعهم الى أوليهم .

“Ərəblər şeiri özlərinə divan etmişlər. Onnula öz ləyaqət və mənliliklərini müdafiə edir, sənət və mədəniyyətlərini, (tarixlərinin) unudulmaz günlərini, tərifləyiq sifətlərini qoruyub saxlayır, iftixarlı dövrlərini əbədləşdirir, ata-babalarının keçmiş həyatını, düşmənlərlə müharibələrini hifz edirlər...” (7, 154)

Xətibin bədii ədəbiyyat qarşısında qoyduğu tələblər böyükdür. O, ancaq həyatı düzgün və hərtərəfli əks etdirən şeiri həqiqi sənət əsəri hesab edir. Alimin nəzərində ədəbiyyat dövrün, xalq həyatı və məişətinin güzgüsüdür. “Şeir yazıldığı əsrin tarixi, şair əsrinin tarixcisidir” – aforizmi Xətibə məxsusdur.

¹ Nizamiyyə haqqında geniş məlumat üçün Səid Nəfisnin əsərinə baxmaq tövsiyə olunur: سعيد نفيسى . تاريخ مدرسه نظاميه ، تهران ، ۱۳۳۱

Göründüyü kimi, Xətib poeziyadan dövrün hadisələrinin bədii ifadəsini, konkret tarixi dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən insanların taleyini tələb edir. Ancaq Şərq ədəbiyyatının bu dövrdəki ümumi vəziyyəti nəzərə alındıqda, Xətibin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu vəzifələrin nə qədər yüksək olduğunu başa düşmək mümkündür (3, 36-45). Xətib ustadı Əbül-Əla Məərri kimi ədəbiyyatın əsas vəzifəsini xalqa xidmət etməkdə görür, xalq həyatını göstərməyi şairlərə tövsiyə edirdi. O, həm də həyat həqiqətini düzgün əks etdirməyi sənətdə vacib şərt bilir, “yalnız doğruluqdan maya alan şeir insanların ürəyinə asanlıqla yol tapıb əbədiyyət qazana bilir” (88, 108) deyirdi. Ədibin yeni, müəttərəqqi fikirləri, mahiyyətə dini-sxolostik ədəbiyyata – onun köhnəlmiş, mühafizəkar-mürtəcə ənənələrinə qarşı çevrilmişdi.

Xətib, eyni zamanda, sənətin həyata, insana təsir məsələsini – idrak əhəmiyyətini də unutmur. O, şeirə ancaq insan əxlaqını və mənəviyyatını islah edən, zənginləşdirən vasitə kimi yanaşmır, həm də onu ciddi ictimai hadisə kimi qəbul edir, poeziyanın da öz növbəsində fəallığını, böyük təsir gücünə malik olduğunu müəyyənləşdirir. Aşağıdakı sözlərini oxuduqda Təbriz aliminin zəkasına heyranətməmək olmur: “Şeir sənəti lazım olduğu zaman bi qövüm başqa bir qövümlə dostluq əlaqəsinə xidmət etmiş, yenə arzu olunduğu vaxt bir tərəfin başqa tərəfə qarşı kin və ədavətini coşdurmaq yolunda çalışmışdır” (5, 3).

Ədib şairləri poemalar, dastanlar yazmağa çağırırmışdır. O, başa düşürdü ki, şeir qarşısına qoyduğu tələbləri, xüsusən, epik janrda yaranan əsərlər vasitəsi ilə həyata keçirmək mümkündür. Xətib şairlərə tarixi mənzumələr, dastanlar yazmağı tövsiyə edirdi. Dövrədən gələn eyni meyli Qətran Təbrizinin tarixi şeirlərində də müşahidə etmək olur. Xətib məsələni nəzəri cəhətdən qoyurdusa, Qətran bədii yaradıcılığında əməli olaraq onu həll edirdi...

Xətib Təbrizi bədii əsərdə dil, sənətkarlıq məsələlərinə də mühüm əhəmiyyət vermişdir. Onun mövzu seçmək, şeirin bədii quruluşu, vəzn, qafiyə, şeiriyyət və s. məsələlər barədə fikir və mülahizələri olduqca maraqlıdır. Bu cəhətdən alimin “Şərh Siqtüz-zənd”, “Əl-Kafi fi elmil-əruz vəl-ğəvafi” əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Şeirdən sadəlik və inandırıcılıq (“həqiqət”) tələb edən alim göstərir ki, bədii və elmi əsərlərdə yalana yol vermək olmaz! O, həyat həqiqətlərini dürüst ifadə edən, yüksək şeiriyyətli əsərləri qiymətli hesab edir. Ədib Əbül-Əla Məərrinin şeirlərini məzmun və forma gözəlliyinə nümunə göstərərək, böyük şairin sənətinə olan xalq məhəbbətini məhz bu keyfiyyətlə izhar edir.

Deyilənlər Xətib tənqidinin elmi, obyektiv və cəsarət daşdığını, onun tədqiq üsulunu orijinal və maraqlı olduğunu təsdiq edir. “Şərhül-həmasə”nin müqəddiməsində Xətib özündən qabaqkı ədəbiyyatşünaslıq elminin məhdud tədqiq metoduna, səviyyəsinə işarə etdiyi sətirlərdə tənqidçinin təsvir deyil, təhlil yolu ilə getməli olduğunu, bədii əsərin məna və mahiyyətini meydana çıxarmağı, şeirin əsaslandığı folklor və ya tarixi hadisələri açmağı, dəqiqləşdirməyi, nəhayət, öyrənilən obyekt barədə alimlərin fikir ixtilaflarını da araşdırmaqla əsl həqiqəti meydana qoymağı tədqiqatçıdan tələb edir. O, özü demək olar ki, bütün əsərlərində bu tələblərə əməl etmişdir (1, 202-205).

Xətib tənqiddə hər cür məhdudiyyət əleyhinədir. O, bu fikirdədir ki, obyektiv tənqid bəzən şairin demək istədiyindən daha real nəticələrə gələ bilər:

ربما ذهب الفهم الصحيح الى معنى يكون اوقع في التفسير من المعنى
الذى اراده الشاعر واذا تأمله المنطق حق التأمل وجده جامعا
لا غراض الكتاب و معانيه نافعا للملتصص الغايسته هما يحويه .

“Çox vaxt təhlil zamanı sağlam ağıl şairin demək istədiyindən daha real fikir söyləyə bilər. Ədalətli oxucu əgər diqqət yetirsə, həmin mənanın kitabın ümumi qayəsinə daha uyğun gəldiyini başa düşər və ondan faydalanar”. (6, 824)

Göründüyü kimi, böyük alim çox ciddi fəaliyyət sahəsi bildiyi tənqiddə yaradıcı sənət kimi baxmışdır.

Xətib Təbrizinin şeir-sənət haqqında müəttərəqqi fikirlərinin heç şübhəsiz ki, Şərq ədəbiyyatına, həmçinin Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatına - onun yeni istiqamətində inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olmuşdur. Bu mənada əgər Azərbaycan ədəbiyyatında Xaqani,

xüsusilə Nizaminin və Füzulinin əsərlərində söz sənəti haqqında Xətibə çox yaxın olan fikir və mülahizələrə rast gəliklə, bunu təsadüfi hesab etmək olmaz.

Xətibin ümumşərq şöhrəti qazanmış əsərləri XI əsr Azərbaycan elmi-ədəbi fikrinin mühüm nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. Böyük alimin bizə qədər gəlib çatmış zəngin irsinin toplanıb tərcümə və tədqiq edilməsi mədəniyyət tariximizin, ümumən Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatının bir çox məsələlərini işıqlandırmağa kömək edir (2, 26).

Bəhmənyar, Xətib və Qətran bir-birini dərk etmiş şəxsiyyətlərdir. Bəhmənyar əsrin qa-baqcıl fəlsəfəsini əks etdirirdisə, Xətib də ədəbi-estetik fikrin nailiyyətlərini təcəssüm edirdi. Qətran isə dövrün həm mütərəqqi fəlsəfi-siyasi baxışlarını, həm ədəbi-estetik görüşlərini, həm də ictimai-bədii fikrini təmsil edirdi.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov M. Xətib Təbrizinin ədəbi-tənqidi görüşlərinə dair. // Azərbaycan, 1966, № 11, s. 202-205.

2. Mahmudov M. Xətib Təbrizi irisinin tədqiqi tarixindən. // Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası № 1, 1968, s. 19-26.

3. Mahmudov M. Xətib Təbrizinin şərq ədəbi fikrinin inkişafına təsiri. // Azərb. EA-nın xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1978, № 4, s.36-46.

4. أبو تمام، ديوان، بشرح الخطيب التبريزي. المجلد الاول. القاهرة: دار المعارف، 1964، 443 ص.

5. اردوبادی محمد سعید. خطیب تبریزی و انون اثرلری. آذربایجان مجموعسی. نمره 1. 1945، 5 ص.

6. تبریزی ابو ذکریا الشهير بالخطيب. ديوان اشعار الحماسه من شرح... الجزی الاول. بن: 1828، 234 ص.

7. همدانی عین القضاة میانجی. تمجیدات. تهران: 1341، 523 ص.

Н.Ф.Садыгова

Грамматик, ученый-критик Хатиб Тебризи

Резюме

Хатиб Тебризи является выдающимся азербайджанским ученым XI века. Родился в городе Тебриз, жил в Багдаде. Учился в школах грамматики в городах Шам, Багдад и Басра. Был ученым в школе грамматики в городе Басра. Автор многих известных учебников по грамматике. Он широко известен в сфере литературной критики. Несмотря на то, что жил и работал на чужбине, в глубине души он всегда был со своим народом.

N.F.Sadigova

Grammarian, Scientist-Criticist Khatib Tabrizi

Summary

Khatib Tabrizi is an outstanding Azerbaijani scientist of the XI century. He was born in Tabriz city. He lived in Baghdad. He studied in grammar schools in the cities of Sham, Baghdad and Basra. He was a scholar at a grammar school in the city of Basra. He was the author of many famous grammar textbooks. Khatib Tabrizi is also known in the field of literary criticism. Despite the fact that he lived and worked in a foreign land, in his heart he was always with his people.

Rəyçi: dos. Ş.Ə.Əhmədova

Redaksiyaya daxil olub: 11.03.2019

İ.Ə.ŞİXİZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

SOMATİK FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Açar sözlər: frazeologiya, leksik vahid, Azərbaycan dili, frazeoloji vahid*Ключевые слова:* фразеология, лексическая единица, азербайджанский язык, фразеологическая единица*Key words:* phraseology, lexical unit, Azerbaijani language, phraseological unit

Frazeologiya leksikologiyanın vacib sahələrindən biridir. Bu günə qədər “frazeologiya” termininin birmənalı tərfi verilməyib. Frazeoloji vahidlər mürəkkəb dilçilik vahidlərindəndir. Frazeologiyanın tədqiqat obyektı barədə hələ də konkret fikir formalaşmamışdır. Frazeologiyanın mahiyyəti, frazeoloji vahidlərin təbiəti ilə bağlı Azərbaycan dilçiləri arasında da müəyyən fikir ayrılığı mövcuddur. Atalar sözlərinin və məsəllərin frazeologizmlərə aid edilib, edilməməsi problem olaraq Azərbaycan dilçiliyində qalmaqdadır. Atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edən alimlər bu konstruksiyaların obrazlı olmasına və nitqdə düzəlmədiyinə, hazır vəziyyətdə işlədildiyinə əsaslanırlar. S. Cəfərov atalar sözlərini və zərb məsəlləri frazeologiya bölməsində tədqiq edir, fikrini belə əsaslandırır: “bütün atalar sözləri həyatı hadisələrə, əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir. (1.s.117) H. Bayramov “atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur” fikrinin tərəfdarıdır. (2.s.44) A.Qurbanov isə nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir. (3.s.367) Z. Əlizadə tədqiqatlarında yazır: “Atalar sözləri və və zərb məsəllər frazeologiya sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir.” (4. s. 79) Lakin atalar sözləri və və zərb məsəllər barədə alimin fikri bir mənalı deyil. O qeyd edir ki, əgər atalar sözləri və və zərb məsəllər ilk nominativ mənasında işlənirsə, məcazlaşma, yəni tərkibində leksik vahidlər tutumunu bütün cümləyə vermişsə, bu tipli qapalı modellər frazeoloji birləşmələr sisteminə daxil olmur.” (4.s.85)

Frazeoloji ifadələrin sinxron və diaxron istiqamətdə, xüsusən yazıçı və şairlərin poetik dilin fərqli səviyyələrində işlənməsi, sistemli tədqiq olunması vacib məsələlərdən biridir. Bədii əsərlərin dilinin obrazlı və milli xüsusiyyətlərə malik olması üçün frazeoloji ifadələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Frazeoloji vahidlər tərcümə edilərkən onun başqa dildə qarşılığı yoxdursa, onda onun sinonimi, yaxud üslubi baxımdan yaxın olanları seçilir. Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərinin dilindəki frazeoloji ifadələrin bütün səviyyələrində tədqiq olunması həmişə aktual olaraq qalır. Ədəbi dilin zənginləşməsində, cilalanmasında Azərbaycan şair və yazıçıların rolu danılmazdır. Frazeoloji ifadələrin tədqiqi poetik dilin ifadə və təsvir imkanlarını üzə çıxarmağa əsas verir. Frazeoloji ifadələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitəsidir ki, onları öyrənmədən hər hansı bir yazıçının dilini, üslubunu hər tərəfli tədqiq etmək mümkün deyildir ” (5.s.268). Müasir ədəbi dilin frazeologiyası, yaxud üslubi frazeologiyası dilin tarixi yaddaşına əsaslanır.

Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən bədii dilin inkişafında mütərəqqi Azərbaycan şairləri, yazıçıları böyük rol oynamışlar. Müasir Azərbaycan yazıçı və şairlərinin frazeologiyası çox zəngindir və maraqlı üslubi imkanlara malikdir. Hər bir yazıçı və şairin dili üslubuna və frazeoloji vahidlərə görə fərqlənir. Frazeoloji ifadələr bədii dil, bədii üslub üçün həm də yeni poetik ifadə vasitəsidir. Yazıçı və şairlər tarixin dərinliklərindən gələn söz və ifadələrdən istifadə etməklə yanaşı, özləri də dilə yeni sözlər, fərdi frazeoloji ifadələr gətirməklə onu yeniləşdirir, zənginləşdirirlər. Frazeoloji vahidlər ifadəliliyi, bədiiliyi, obrazlılığı ilə nitqdə

xüsusi üslubi funksiya daşıyır. Yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında frazeoloji vahidlər xalq dilinin, folklorun zənginliyindən xəbər verir. Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin üslubi-kontekstual məqamlarını üzə çıxarmaq, onların qrammatik-struktur tərkibini müəyyən etmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən bütün leksemlər frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Somatik frazeoloji vahidlər dedikdə, insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Eston dilçisi F.Vakk yazır: «Somatik frazeologizmlərdə daha çox o bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur ki, onların funksiyası və mənası aydındır. Məsələn, *baş, göz, ağız, diş, əl, ayaq* və s. Bədən üzvlərinin əsas funksiyalarının vacibliyindən və onların sayı, somatik frazeologizmlərin müvafiq qruplarının müxtəlifliyindən asılıdır» (6,s.155). Frazeologizmlərin tərkibində somatizmlərin fəallığı insanın öz həyatında bu və ya digər orqanın vacibliyini dərk etməsi ilə əlaqədardır.

Somatik frazeoloji vahidlərdə hər bir xalqın adət-ənələri, məişət xüsusiyyətləri, tarixi inkişafı, etnoqrafıyası, düşüncə tərzı və s. əks olunur. Somatik frazeologizmlər bədən üzvlərinin əsas funksiyaları əsasında yaransa da, müxtəlif xalqlarda və dillərdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. «Ümumiyyətlə, bütün dünya dillərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Somatik frazeoloji vahidlərin türk dillərinin frazeoloji fondunda üstünlüyü açıq-aşkar nəzəri cəlb edir» (7,s. 73).

Somatik frazeologiya şair və yazıçıların dilinin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. Bədii əsərlərdə bunların imkanı daha geniş olur. Fərdi üslubi yaradıcılıqda bədən üzvlərinin adlarını bildirən leksik vahidlər özünü daha qabarıq göstərir. Frazeoloji lüğətlərdə somatik frazeologizmlərin çoxluğunun şahidi oluruq. Lüğətlərdə *baş, göz, əl, ayaq, qulaq, can, ürək, üz* və s. bədən üzvlərinin adları ilə çoxlu frazeoloji ifadələr verilmişdir.

Somatik frazeologizmlər öz məhsuldarlığını, işlənmə tezliyinə, idiomatik xarakterinə görə fərqlənir. İdiomların çoxu mənşəcə müxtəlif bədən üzvləri ilə, insan bədəninin hissələri ilə (*baş, ayaq, əl, qol, barmaqlar, ürək, qan və nəfəs*) bağlı əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan dilində *əl* sözünün iştirakı ilə düzəlmiş frazeoloji vahidlər çoxdur və onlar müxtəlif mənalar ifadə edirlər. *Əl* somatizmi çox qədim dövrlərə aiddir və frazeoloji vahidlər yarada bilmək qabiliyyəti uzun müddət ərzində formalaşmışdır. Məsələn, *əl açmaq* (*əl qaldırmaq, əllərini işə salmaq, zor işlətmək; müraciət etmək, istəmək.*), *əl altında saxlamaq* (*yanında, rəhbərliyi altında.*), *əl çəkmək* (*buraxmaq, boşlamaq, əlaqəni kəsmək*), *əl dəymək* (*əl vurmaq, toxunmaq*) *əl gəzdirmək* (*əllə bir şeyi nizama, səliqəyə salmaq, yaxud pozmaq, qarışdırmaq*), *əl ilişdirmək* (*bir işlə məşğul olmağa başlamaq*), *əl qatmaq* (*qarışmaq, məşğul olmaq, işə qarışmaq*), *əl qoymaq* –(*razı olmaq, razılığını bildirmək*), *əl mənim, ətək sənin* (*yalvarış ifadəsi*) *əl saxlamaq* (*toxtamaq, dayanmaq, icra etmək istədiyi işi, hərəkəti dayandırmaq*), *əl tutmaq* (*əllərini birbirinə verməklə görüşmək, razılığa gəlmək, razılaşmaq əlaməti olaraq birbirinə əl vermək; yardım etmək, maddi kömək etmək, borc vermək*), *əl uzatmaq* (*almağa, ələ keçirməyə, əldə etməyə təşəbbüs etmək; sataşmaq, namusuna toxunmaq istəmək, əl atmaq*), *əl üzmək* (*ümidini kəsmək, daha gözləməmək*), *əl verir* (*bəsdir, yetər, kifayət edir, kifayətdir*), *əl yetmək* (*əldə edilməsi mümkün olmaq, ələ gəlmək*), *əldə böyümək* (*ev şəraitində, ailədə tərbiyə almaq, böyümək.*) *əldə qoymaq* (*üzdə, əl çatan yerdə qoymaq, əl altında, hazır vəziyyətdə saxlamaq*), *əldə ölmək* (*öldürülmək*). *əldə saxlamaq* (*əldən verməmək, özü üçün saxlamaq*), *əldən almaq* (*ələ keçirmək, sahib olmaq, yiyələnmək, ixtiyarına almaq*), *əldən buraxmaq* (*fürsəti qaçırmmaq, ötürmək; əl çəkmək, boşlamaq; qaçırmmaq, qaçmağına imkan vermək*), *əldən çıxmaq* (*qeyb edilmək, itirilmək, yox olmaq*), *əldən düşmək* (*zəifləmək, haldan düşmək, üzülmək, halsızlaşmaq*), *əldən getmək* (*son dərəcə istəmək, sevmək, arzulamaq; məhv olmaq, puça çıxmaq, heç olmaq, xarab olmaq, əldən qoymaq* (*əldən buraxmaq, əldən qaçırmmaq*), *əldən salmaq* (*çox yormaq, əziyyət vermək, üzmək*), *əldən tutmaq* (*kömək, yardım etmək*), *əldən vermək* (*davam etdirə bilməmək, saxlaya bilməmək*), *əldən-dildən düşmək* (*zəifləmək, haldan düşmək, üzülmək, halsızlaşmaq*), *əldən-ələ düşmək/keçmək* (*qapıbaqapı*

düşmək, müəyyən bir yeri, məskəni olmamaq), əldən-ələ gəzmək (çox əziz olmaq, hamının istəklisi olmaq, çox qiymətli, dəyərli olmaq), ələ baxmaq (məhtac olmaq, maddi cəhətdən başqasından asılı olmaq, ondan yardım gözləmək), ələ düşmək (tapılmaq, ələ keçmək, hasil olmaq), ələ gəlmək (əldə edilmək, hasil olmaq), ələ gətirmək (əldə etmək, ələ keçirmək, nail olmaq), ələ keçirmək (tapmaq, əldə etmək), ələ öyrənmək (əhliləşmək), ələ öyrətmək (əhliləşdirmək), ələ salmaq (ələ keçirmək, əldə etmək, tapmaq; dolamaq, oynatmaq, masqara etmək, araya qoymaq), ələ vermək (təslim etmək, xəbər vermək, satmaq), əl-ələ vermək (bir-birinin əlini tutmaq), əli çıxmaq (məhrum olmaq, əlində saxlaya bilməmək) və s. Təkcə əl leksemi deyil, həm də əl sözünün iştirakı ilə düzəlmiş mürəkkəb sözlərə də frazeoloji vahidlərin tərkibində rast gəlinir. Dildə əl-ayaq, əl-qol leksik vahidləri vasitəsilə yaranan frazeologizmlər geniş yayılmışdır. Əl -ayaq qoşa sözü ilə düzəlmiş frazeoloji vahidlər əl-qol leksik vahidi ilə düzələn sözlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Onlara diqqət yetirək: əl-ayağı titrəmək (əsmək), əl-ayağa dolaşmaq (mane olmaq), əl-ayağa düşmək (təlaşa düşmək, təşvişə düşmək, həyəcanlanmaq), əl-ayağı buza dönmək (soyumaq), əl-ayağı düz (təربىيەli, əxlaqlı, ismətli), əl-ayağı soyumaq (ölümü yaxınlaşmaq, ölmək, həvəsdən düşmək, ruhdan düşmək), əl-ayağı sustalmaq (zəifləmək, təqətsizləşmək), əl-ayağı titrəmək (qorxudan və ya soyuqdan əsmək) əl-ayağı yerdən üzülmək (son dərəcə təəccüblənmək, heyrət etmək), əl-ayağını kəsmək (heç bir iş görməyə qoymamaq, mane olmaq), əl-ayağını yığmaq (nizam və intizama tabe etmək, tabe olmağa məcbur etmək, qabağını almaq, istədiyini etməyə qoymamaq, müəyyən çərçivə içərisinə almaq), əl-ayaq açmaq (istədiyi kimi, sərbəst hərəkət etmək), əl-ayaq eləmək/etmək (hərəkət etmək, səy göstərmək, yubanmamaq, cəld tərpənmək), əl-ayaq vermək (kömək etmək), əl-ayağı yetişməmək / çatmamaq (çox uzaqda olmaq, görüşmək mümkün olmamaq), əl-ayaq yığılmaq /yığışmaq/yığışılmaq (gediş-gəliş, hərəkət kəsilmək, hamı evinə çəkilmək) əl-ayaqda olmaq (hazırlıq görmək, tədbir görmək, amadə olmaq, hazır olmaq), əl-ayaqdan düşmək (əldən düşmək, bərk yorulmaq), əldən-ayaqdan salmaq (çox gəzmək, hər yerdə olmaq; təqətdən salmaq, yormaq), əlini-ayağını çəkmək (bir yerə daha gedib-gəlməmək, əlaqəsini kəsmək) və s. Azərbaycan dilində əl-qol leksik vahidi ilə yaranan frazeologizmlərə nəzər salaq: əli-qolu açılmaq (geniş fəaliyyət göstərməyə imkan tapmaq, maneələrdən azad olmaq), əli-qolu bağlanmaq (hərəkət azadlığından məhrum olmaq, heç bir şey edə bilməmək), əl-qol atmaq (çapalamaq, həyəcanla, əsəbi halda danışmaq, əl-qolunu oynatmaq, özündən çıxmaq), əl-qol ölçmək (əl-qolunu oynatmaq), əl(ini)-qolunu bağlamaq (sərbəst hərəkət imkanından məhrum etmək, fəaliyyət göstərməsinə imkan verməmək) və s.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Maarif, 1982, 216 s
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 174 s.
3. Qubanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985.450 s
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı. Yazıçı. 1985. 245 s.
5. Məhərrəmov R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006, 323 s.
6. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, 1968, 152-156 с.
7. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. II c. Bakı, Nurlan, 2009, 296 s

И.А.Шыхызаде

Соматические фразеологические единицы

Резюме

Фразеология - одна из важнейших отраслей лексикологии. Фразеологические единицы являются сложными единицами языкознания. Об объекте исследования фразеологии все еще не сформулировано конкретное мнение. Среди азербайджанских языковедов также существуют определенные разногласия в связи с сущностью фразеологии, природой фразеологических

единиц. Все лексемы, обозначающие названия частей человеческого тела, активно участвуют в образовании фразеологизмов. Говоря о соматических фразеологических единицах, подразумеваются фразеологические единицы, созданные при участии слов, которые обозначают части человеческого тела. В соматических фразеологических единицах отображаются традиции, особенности быта, историческое развитие, этнография, образ мышления, отношения к жизненным ситуациям и т.п. каждого народа. Несмотря на то, что соматические фразеологизмы образуются на основе главных функций частей тела, у разных народов и в языках они имеют отличительные особенности. В статье исследуются фразеологические единицы, образованные с участием слов «əl», «əl-ayaq», «əl-qol».

I.A.Shikhizada

Somatic Phraseological Units Summary

Phraseology is one of the significant branches of lexicology. Phraseological units are the complex lexical units. The exact idea about the object of research on phraseology has not been formed yet. There is disagreement over the essence of phraseology, meaning of phraseological units among Azerbaijani linguists. All names of body parts are actively used for forming phrasemes. Somatic phraseological units are the units that are formed by the usage of names of body parts. Customs, welfare standards, historical development, ethnography, way of thinking, reflection to life stories, living standards of each people are reflected in Somatic phraseological units. Even though Somatic phrasemes are constructed on the base of the main functions of body parts, they possess different features in various languages and people. The phraseological units that are formed by the use of the word of hand, hand-leg, hand-arm are conducted in the article.

Rəyçi: f.e.d. T.Baxşıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2019

S.Ə.XASIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: samitlər, samit birləşmələri, ikiüzvlü və üçüzvlü samit birləşmələri, alman dilinin samitlərinin ana dili ilə müqayisəsi

Ключевые слова: согласные, согласные комбинации, двойные и тройные согласные, сравнение согласных немецкого языка с родным языком

Key words: consonants, consonant combinations, double and triple consonants, comparison of German language consonants with mother tongue

Alman dilinin fonetika və fonologiya şöbəsində fonem anlayışı həmişə dilçilər arasında mübahisə və maraq doğuran bir sahə olmuşdur. İ.A.Boduen de Kurtene fonemi “dil səsinin ekvivalenti”, N.Veyz dilin fonemlərini bir dil cəmiyyətinin bütün üzvlərinin psixikasında mövcud olan elementlərin kateqoriyası kimi, Daniyel Connz fonemi akustik, müvafiq olaraq artikulyator cəhətdən qohum, lakin heç zaman eyni dil səsi əhatəsində gələ bilməyən səslər ailəsi kimi müəyyənləşdirir, A. de. Qroot isə fonemi müstəqil funksiyası olan fonoloji rəmzi əlamət hesab edirdi.

Fonem sözünü bir termin kimi götürsək, səs, dilin ən kiçik və ən qısa fonoloji vahidi olduğunu görürük. Fonem anlayışının nitq səslərinin funksional əhəmiyyətini dilçilik elmi tarixində ilk dəfə İ.A.Boduen de Kurtene müəyyənləşdirmişdir. O, 1870-ci ildə Peterburq universitetində oxuduğu mühazirəsində səslərin fiziki təbiəti ilə dildə oynadığı rol arasında uyğunsuzluq olduğunu göstərmişdir. “Fonem” terminini ilk dəfə 1874-cü ildə fransız dilçisi Z. Ave (Havet) işlətməmişdir.

Fonem anlayışını dilçilikdə iki cərəyan: Leninqrad və Moskva fonoloji məktəbləri müxtəlif cür izah edirdilər. Leninqrad məktəbinin nümayəndələri L.V.Şerba, L.R.Zinder, M.İ.Matuseviç fonemi fizioloji-akustik cəhətdən ən kiçik səs vahidləri fərqlənən söz formaları, Moskva fonoloji məktəbi R.İ.Avanesov, A.A.Reformatski, R.S.Kuznetsov, V.N.Sidorov və başqaları isə fonemi müəyyənləşdirmək üçün morfemdən çıxış etməyi tələb edirdilər.

Samitlər danışq cihazının hər hansı bir yerində mərkəzləşmə nəticəsində yaranır. İlk dəfə samitlərlə saitlərin bu prinsip əsasında fərqlənməsi fikrini böyük alim İ.A.Boduen de Kurtene irəli sürmüşdür. Samitlər öz tələffüz məxrəcinin olması, saitlərdə isə mərkəzləşmənin olmaması ilə səciyyələndirirlər. Samitlər yarım sistemi saitlərdən fərqli olaraq bir-biri ilə əlamətlər şəbəkəsidir. Samitlər həmçinin akustik cəhətdən saitlərdən fərqlənirlər. Samitlər tələffüz olunarkən, ciyərlərdən gələn hava axını müəyyən maneəyə rast gəlir və bu ya partlayış nəticəsində, ya da növ yaranması ilə dəf olunur. Alman dilində samitlər diferensial əlamətlərinə görə:

- a) fəal üzvə görə (dodaq, dilönü, dılasası, dilortası, xirtək samitlərə);
- b) əmələ gəlmə üsuluna görə (kiplə.ən-partlayışlı, kipləşən novlu və novlu samitlərə);
- c) tonun küyə və ya səs tellərinin iştirakına görə (kar və cingiltili) samitlərə bölünürlər.

Azərbaycan dili ilə müqayisədə samitlər arasında elə böyük də fərq duyulmur. Fərq yalnız alman dilində mövcud olan afrikatlarda (yəni pf, ts, tʃ) və ana dilində olan /j/, /k/, /g/ samitləri arasındadır. Azərbaycan dilində isə 25 samit səs var ki, onlar 23 hərflə ifadə olunur. Əlifbamızda komandır, tank, klub – sözlərindəki /k'/ səsinə və ipək, çiçək, məktəb – sözlərindəki /x'/ samitini ifadə etmək üçün xüsusi hərflər yoxdur. Bu iki səs əlifbamızda kənd, tük, şəkil sözlərindəki /k/ səsinə ifadə edən “k” hərfi ilə göstərilir. Buna görə də dilimizdəki səslərin sayı 25, əlifbamızdakı hərflərin sayı isə 23-dür.

Alman və Azərbaycan dillərində mövcud olan bəzi sözlərdə samit fonemlərin yerini dəyişdikdə, dildə artıq yeni mənalı sözlər əmələ gəldiyinin şahidi oluruq. Məsələn: /Leber/ (qara ciyər) - /Weber/ (toxucu) - /geber/ (verici) nümunəsində l samitinin /w/ və /g/ samitləri ilə əvəzlənməsində yeni sözlər əmələ gəlir.

Azərbaycan dilində də belə müqayisənin olduğunu şahidi oluruq.

Azərbaycan dilində: baş – daş – qaş; bir – pir – kür; zəfər – şəfər – nəfər

Alman dilində: Nacht (gecə) - Macht (güc); Garten (bağ) - Karten (xəritələr)

F.Y.Veysəlli dildə ən azı bir cüt fonemin fərqli olması qarşılaşdırılan söz cütlərinin müxtəlif məna ifadə etməsi vasitəsilə sübut olunduğunu göstərir və bunu məna fərqləndirmə ideyası adlandırır. Alman və Azərbaycan dillərinin fonem sisteminə nəzər atanda, hər iki dildə qoşasamitli sözlərin yazılışının eyni, tələffüzündə isə fərqliliyin şahidi oluruq. Məsələn: alman dilində qoşa yazılan samitlər transkripsiyada bir səslə tələffüz olunur və eləcə də bir səslə göstərilir.

Lappen /'lapən/, Blatt /'blat/, Wetter /'vətər/ və bunun kimi yüzlərlə sözləri nümunə göstərmək olar.

Azərbaycan dilində isə qoşasamitli sözlərin yazılışında və tələffüzündəki fərqliliyi görmək o qədər də şətin deyil.

a) eynicinsli qoşa kk, pp və tt hərfləri ilə yazılan sözlərdə ikinci kar samit onun cingiltili qarşılığı kimi tələffüz olunur.

Məsələn: səkkiz [səkgiz]; tappılı [tapbılı]; hoppanmaq [hopbanmax]

əlbəttə [əlbətdə] və s. sözlər buna misal ola bilər.

b) eynicinsli qoşa qq hərfləri ilə yazılan sözlərdə birinci cingiltili samit onun kar qarşılığı kimi tələffüz olunur. Məsələn: diqqət [dikqət]; toqqa [tokqa]

Alman dilində isə bu oxşarlığa ikiüzlü, üçüzlü və daha artıq samit birləşməli sözlərdə rast gəlinir: Herbst - /'hərpst/; Obst - /'opst/

Eynicinsli qoşa cc, dd, zz, ll, ss, ff, vv samitlərinin azərbaycan dilində deyilişində heç bir fərq olmur, onun əksinə olaraq alman dilində qoşasamitli sözlərin tələffüzü və transkripsiyası zamanı samitlərdən biri düşür. Azərbaycan dilində: yeddi - [yeddi]; ləzzət - [ləzzət]; əlli - [əlli]; rəssam - [rəssam]

Alman dilində: Lappen ['lapən]; Nett ['nət]; Mann ['man]; Tasse [tasə] və s.

Ana dilimizdə sonu b, d, g və c ilə bitən çoxhecalı və bəzi təkhecalı sözlərdə bu hərflər [p], [t], [k] və [ç] kimi tələffüz olunur. Alman dilinin fonetikasına nəzər salsaq “Auslautgesetz” (sözün son qanunu) adlı qaydasına görə b, d, g hərfləri sözün sonunda [p], [t], və [k] hərflərinə keçir. Alman dilində : Wald - /'valt/; Dieb - /'di:p/

Zug - /'ts u:k/ və s.

Azərbaycan dilində: Palıd - [palıt]; Kitab - [kıtap]; Tüfəng - [tyfənk]; Qılınc - [qılınç]

N.S.Trubetskoyə görə isə bir səs ardıcılığını o birindən fərqləndirə bilməyən səs ünsürü tanınma bilməz. Tanınma isə fərqlənmənin ilkin xüsusiyyəti deyil, onun məntiqi nəticəsidir və buna görə bizim fonemə verdikimiz tərifə üstünlük verilməlidir.

Q.Ələkbərli isə fonemi özünün bütün tərəflərini, varlığını səslərdə tapdığını və səslər vasitəsilə reallaşdığını göstərir. Eynilə hər biri ayrılıqda tələffüz olunan danışiq səsi yalnız müəyyən fonemin təmsilçisi olduğunu vurğulayır.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, samit fonemlər, onların əvəzlənmələri, samit birləşmələri fonetikada çox mühüm əhəmiyyət daşıyır və onların dilində işlənmələri hər zaman zəruridir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, samit fonemlərin və ya samit birləşmələrinin işlənməsi, onların müxtəlif mövqələrdə, yəni sözün əvvəlində, ortasında və axırında gəlməsi fonetikanın qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Başqa sözlə desək, samit fonemlər təklikdə heç bir məna kəsb etmir. Hər bir fonem ayrılıqda heç bir ünsiyyət vasitəsi deyil və onlar müqayisədə çox fərqlidir.

Dildə əvəzlənən və əvəzlənməyən fonemlərdə vardır. Əvəzlənmələr bir dil daxilində heç bir vaxt eyni səs əhatəsində gələ bilmir. Elə fonoloji vahidlər vardır ki, onlar zaman baxımından bir-birinin arxasınca gələn daha kiçik fonoloji vahidlərə bölünə bilər.

Mähne (at yalı) – gähnen (əsnəmək)

Bühne (səhnə) – Sühne (peşmanlıq) və s. qarşılaşmalarında əvvəl yuxarıda qeyd olunan misallara əlavə etmək olar. Elə buna görə də bir-birini izləyən, daha kiçik fonoloji ünsürlərə bölünməyən fonoloji vahidləri fonemlər adlandırırlar. Fonem dilin ən kiçik fonoloji vahidi olmaqla bərabər dil sistemində hər bir sözün ifadə tərəfinin fonemlərə parçalandığını görürük.

M.İ.Adilova görə isə fonemi parçalamaq mümkün deyil. Lakin hər bir söz ardıcıl gələn fonemlərin birləşməsidir. Bununla belə demək lazımdır ki, belə təsvir dilin real şəkildə mövcud olub olmamasından asılı deyil və abstrakt səciyyə daşıyır. Fonemin isə ən başlıca xüsusiyyəti onun ən kiçik dil vahidi olmasıdır. Nitq ən kiçik vahidi, yəni seqmenti kimi çıxış edən fonemlərə seqment fonemlər deyilir və bunlar supra seqment fonemlərə qarşı qoyulur. Beləliklə, samit fonemlər öz işlənmə xüsusiyyətinə və əlamətinə görə sait fonemlərdən fərqlənirlər.

Ədəbiyyat

1. N.S.Trubeskoy. Fonologiyanın əsasları. Almandan tərcüməsi, “Son söz” və “Qeydlər” prof. F.Yadigar (Veysəlli), Bakı, 2001.
2. M.Abilov və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
3. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005.
4. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963.
5. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005.

C.A.Xасиева

Сопоставительное сравнение согласных в немецком и азербайджанском языках Резюме

Данная статья посвящена немецким согласным. В статье нашло свое место мнение великих лингвистов о согласных фонемах. В статье рассматриваются акустические и артикуляторные особенности согласных фонем.

S.A.Khasiyeva

The Comparative Comparison of Consonants in the German and Azerbaijani languages Summary

This article is about the consonants in the German and Azerbaijan languages. The important use forms of consonants and its comparison between two languages are shown in this article.

Rəyçi: filol.f.d. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2019

G.F.YUSİBOVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)**MƏTNƏ PSIXOLİNGVİSTİK YANAŞMA KOQNİTİV YANAŞMANIN
XÜSUSİ NÖVÜ KİMİ***Açar sözlər:* mikromətn, seqment, informasiya, müəllif, intensiya, psixolinqvistik.*Ключевые слова:* микротекст, сегменты, информация, автор, интенсификация, психолингвистика.*Key words:* microtext, segments, information, author, intensification, psycholinguistics.

XX əsrin 50-ci illərində Amerika dilçiliyində yeni istiqamət formalaşmağa başlayır. Onun dilə yanaşma tərz, problemlərin miqyası ənənəvi dilçilikdəkindən çox fərqlənirdi. Əgər bu vaxta qədər dilçilikdə dil səviyyələri, sözün tərkibi, nitq hissələri və cümlə problemləri öyrənilirdisə, artıq elmin, texnikanın, təbiət elmlərinin güclü inkişafı bir çox elm sahələrinin qovuşuq nöqtələrini bir neçə elm sahəsinin təması şəklində öyrənmək ehtiyacı bir zərurət olaraq ortaya çıxdı. Məsələn, biofizika, geokimya, psixolinqvistika və s. kimi. Digər tərəfdən, problemlərin ənənəvi təhlil metodu əsasında şərhə yeni dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Ona görə də problemlərə baxış bucağını dəyişdirmək və ona yeni yanaşma tərz, tətbiq etmək zərurəti meydana çıxmışdı. Məsələn, nitq öyrənilərkən yeni yanaşmaya görə insan amilinə müraciət yeni yanaşma idi. Bildiyimiz kimi, nitqin formalaşması, onun verballaşması, və qavranılması ənənəvi dilçilikdə mümkün deyildi. Lakin cəmiyyətin inkişafı, süni intellektlə bağlı tədqiqatların çoxalması, hesablama texnologiyasının meydana gəlməsi bu problemlərlə bağlı yeni tələblər meydana gətirdi. Buna görə də psixolinqvistikanın yeni elm sahəsi kimi formalaşması dilçilikdə yeni elmi metod kimi meydana gəldi. Psixolinqvistika yeni elm sahəsi olaraq ənəvi dilçilikdən fərqli elmi tədqiqat metoduna malik idi və psixologiya ilə dilçilik elminin qovuşuğunda yerləşirdi. Onun ardınca neyrolinqvistikanın psixolinqvistikanın bir bölməsi kimi inkişaf etməsi tibb elmləri ilə dilçiliyin təmasını təmin edirdi. Belə mürəkkəb quruluşa malik olan psixolinqvistika süni intellektlə bağlı bir çox problemlərin təhlilinə şərait yaratdı, xüsusən nitqin törəməsi, onun qavranılması və bu miqyasda digər problemlərin aşkarlanmasına və təhlilinə kömək etdi. Beləliklə psixolinqvistika özünəməxsus tədqiqat metoduna malik dilçiliyin yeni sahəsi kimi elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş oldu. Psixolinqvistikanın əsas tədqiqat metodu eksperimentdir. Mətnə psixolinqvistik yanaşma əsasında mikro və ya makromətnin insan şüurunda işlənilib hazırlanması, informasiyanı ifadəsinin daha optimal variantının formalaşdırılması və nitqin qavranılması kimi mühüm problemlər öz həllini tapır. Həm tədqiqat metoduna, həm də tədqiqat obyektinə və predmetinə görə problemə linqvistik və psixolinqvistik yanaşma fərqlənir. Əgər ənənəvi dilçilikdə əsas olaraq dilin strukturu öyrənilirdisə, psixolinqvistikada dil və nitq problemləri insan amili ilə birləşdirilirdi. Deməli, psixolinqvistikada nitq situasiyası, nitqi yaradan və qavrayan insan faktoru əsas problemlərdən biridir və ona insanın fərdi nitq yaradıcılığı fəaliyyəti kimi baxılır (1, s.205-210). Psixolinqvistika müvafiq dilin materialları əsasında yaranan mətnə real söyləmə kimi baxır və onda dilin materiallarını müşahidə etmək daha məqsədamüvafiqdir. Deməli, mətnə real kommunikativ situasiya nöqtəyindən nəzərindən baxmaq lazımdır (3, s.365). Onun mətn kontekstində əsas problemi mətnin törəməsi və qavranılmasıdır. Son dövrlərdə bu istiqamətdə çoxlu sayda tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Qeyd olunan problemlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Nitqin qavranılmasının üç mərhələsi vardır:

1. Hər səslənən signal resipientin yaddaşında olan etalonla əlaqələndir;
2. Tanıma mərhələsi. İki və ya daha artıq səsdən ibarət səs birləşmələri (sözlər) tanınır;
3. Anlama. Yuxarıda qeyd olunanlardan sonra qavrama baş verir; informasiyanın anlaşılması baş verir (2, s.18).

Beləliklə, mətnin qavranılması mərhələli xarakter daşıyır. Mətnin törəməsi və qavranılması ierarxaik səciyyəyə malikdir. Yəni mətn törəməsə, onun qavranması mümkün olmaz; əgər törəyibsə, onun resipient tərəfindən qavranılması törəmə mərhələsindən asılıdır. Eyni zamanda qeyd olunan hər bir mərhələlərin də öz daxilində ierarxaik sistemi vardır ki, onlar da danışib qavrama ierarxiyasının seqmentləri hesab olunur. Burada söhbət kodlaşma və dekodlaşmadan gedir. Kodlaşma mərhələsində müəllif tərəfindən hansısa informasiya mətni formada yaradılır, sonra isə o, resipient tərəfindən dekodlaşdırılaraq anlaşılır. Nəticə etibarilə həmin proseslər biri digərini əvəz edir.

Sovetlər dönməsində mətnə psixolinqvistik yanaşmanın əsasını L.S.Vıqotski, N.İ.Jinkin, A.R.Luriya, A.N.Leontyev və başqaları qoymuşlar (4). Düzdür, Avropa dilçiliyində bu barədə samballı elmi tədqiqat işləri var idi. Lakin Sovetlər dönməsində yaranan psixolinqvistlər onların təcrübəsindən də istifadə edərək bu sahədəki nəzəri bilikləri daha da dərinləşdirdilər. Onlar mətnin aşağıdakı məsələlərini araşdırmışlar:

1. Mətnin struktur xüsusiyyətləri və onun anlama prosesinə təsiri, müxtəlif üslubi sferalarda onların funksiyası;
2. Mətnin məntiqi quruluş xüsusiyyətləri və onların və mətnin anlanılmasında fərdin biliyinin rolu;
3. Anlama prosesində mətnin ayrı-ayrı elementlərinin rolu;
4. Mətnin proyeksiyasının qurulması prosesi (4).

Göründüyü kimi, əgər mətnə linqvistik yanaşmada onun quruluş xüsusiyyətləri, dil vahidlərinin rolu, onun emosional məzmunu öyrənilirdisə, psixolinqvistik yanaşmada əsas danışan fərd, nitqin törəməsi və qavranılması kimi çox ciddi məsələlər öyrənilir. Digər tərəfdən mətn informasiya daşıyıcısı kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bu kontekstdə mətn psixolinqvistik yanaşmanın əsas parametrlərindən birini təşkil edir. Ona görə də mətn kommunikasiyanın əsas vahidi olaraq fərdlərin, dil daşıyıcılarının mədəniyyətinin ifadə edicilərindəndir. Çünki mətnə məxsus olduğu fərdin, kollektivin həyat tərz, fərdi düşüncəsi, mədəniyyəti, bir sözlə, xalqın ruhu öz əksini tapır.

“Doğrudan da aradan bir az keçməmiş Çərkəzlə Şamxal onların arabasına yaxınlaşdı. Çərkəz gözaltı qaynayan samovarı, ocaqdakı qazanı, kilimin üstünə uzanmış atasını süzdü. Özünü sındırmamaq üçün Şamxalı süfrəyə dəvət etdi. O, Şamxalın təşəkkür edib gedəcəyi və burada dayanmayacağı zənnində idi. Amma Çərkəzin gözlədiyinin əksinə Şamxal:

- Bir stəkan çay içərim, - deyərək onun təklifini qəbul etdi. Çərkəz anasının tələş içində qaldığını, Güləsərin onsuz da dağ havasından allamış yanağının daha da qızardığını və lal baxışlarla nə isə demək istədiyini anladı. Ancaq gec idi. Şamxal Qoca kişi ilə salamlayıb yanını yerə qoymuşdu. Güləsər sakitcə samovarın yanında oturdu. Aylarla sandıqda saxladığı və indicə əyninə keçirdiyi qırçını qırmızı donunun uzun ətəyi ilə yalın ayağını örtüdü. Stəkan-nəlbəkini yuyub silməyə başladı. Şamxal gələndən sonra pərtləşən Qoca kişi nəhayət dilləndi:

- A bala, kasıblığın üzü qara olsun, indi səni nəyə qonaq edək?
- Heç nə lazım deyil, Qoca dayı, elə Güləsər bir stəkan çay versə pis olmaz.
- Çayımız var, amma...

Kişi dayandı. Sualedici nəzərlərlə arvadına, sonra da qızına baxdı. Güləsər atasının və anasının vəziyyətini başa düşdü, özü də hiss etmədən dilavərliyə başladı:

- Qəndimiz yoxdur.
- Niyə yoxdur, ay bala, ancaq farmaşdadı. Bu saat gətirərim.

Züleyxa arvad yerindən qalxmamaq istədi. Şamxal Çərkəzin qaşqabağından məsələni anladı və onları çıxılmaz vəziyyətdən qurtarmaq üçün gülümsəndi.

- Əziyyət çəkməyin, Züleyxa xala, sizin çayınız qəndsiz də şirin olar. Güləsər süzdüyü çayı Şamxalın qabağına qoydu və nə üçünsə başını qaldıraraq onun üzünə baxdı. Qızın dodaqlarındakı təbəssüm donub qaldı.

Üzünə zillənən gözlərdə həm mehriban, həm də qəlbə nüfuz edən qəribə bir ifadə oxudu. Qız ömründə ilk dəfə duyduğu və mənasını başa düşmədiyi bir hissənin təsiri ilə sarsıldı. Ona elə gəldi ki, üzünə zillənən gözlər köz kimi onu yandırır qarsadı. Deyəsən, özü də hiss etmədən bir xeyli beləcə dayandı.

Yoxsa atası öskürüb bərkdən içini arıtlamaz, Çərkəz də qaş-göz oynatmazdı” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”, s.70).

Verilmiş misalda “qənd”, “çay”, “şirin” anlayışları Azərbaycan xalqının etnik düşüncəsindəki bir sıra adət-ənənələrə işarə edir, onlarla assosiasiya edir. Qeyd olunan mətndə əsas məna yükü də həmin sözlərin üzərindədir. Şübhəsiz ki, əsərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı bu məqama xüsusi diqqət vermək lazım gəlir. Milli mental düşüncənin mətnə ifadəsi də bunu tələb edir. Mətnin mədəniyyət hadisəsi olmasının bir əlaməti də onda milli koloritin verilməsidir. Məsələn:

“O, səhəngi götürüb birbaşa Kürə yollandı. Gün yaxmışdı. Kəndin qərb tərəfindəki hündür təpələrin zirvəsi narıncı rəngə boyanmışdı. Sahildəki söyüd ağaclarının budaqları qızılı rəngə çalırdı. Güləsər hündür yarpağın yanından sola burulub cığırda aşağı endi. Çəmənlikdə oynayan uşaqlar malları qabağına qatıb kəndə doğru haylayırdılar. Lap uzaqda bir oğlan at çapırdı. Ətrafa sərinlik gətirən kölgə çökürdü. Güləsər addımlarını yeyinlətdi. Suyun yaxası boyu uzanan yarpağın qaşığı ilə getdi. Göyün üzündə süzən saysız-hesabsız qızlarquşunun səsi bir-birinə qarışmışdı. Suların şırıltısı, cəlddəki salxım söyüd yarpaqlarının xışıltısı çəmənlikdən küləyin qovub gətirdiyi çiçək qoxuları Güləsəri məst etmişdi. O hərdənbir ayaq saxlayır, Kürün balıq qoxusu verən nəm havasını ciyərlərinə doldururdu. Yarpağın kölgəsi suya düşmüşdü. Onun qaşığı ilə gedən Güləsərin də kölgəsi xırda ləpələrin üzəri ilə irəliləyirdi. Qız, çiynində səhəng suyun axarının əksinə gedən kölgəsinə tez-tez dönüb baxırdı. Sular çəhrayı rəngə boyanmışdı. Yaxındakı adacıqları bürüyən çiçəklənmiş yulğun kollarının uclarının rəngini sulardan seçmək olmurdu. Elə bil günəş yaxan zaman hər yer – axar sular, yaşıl təpələr, sünbüllü zəmilər od tutub yanırdı. Güləsər Kürün gur yerinə şəfəq saçan günəşə baxdı. Yarısı təpənin dalında gizlənən günəşin əksi şəffaf sulara parıldaırdı. Yerlə səma birləşmiş kimi görünürdü. Sanki günəş Kürün başında, təpələrin ağız-ağıza qovuşduğu yerdə aşağı enmiş və axşam-axşam axar sulara çimirdi. Onun qızılı saçları suyun üzünə dağılıb qıvrılırdı.

Güləsər Suvadağa çatanda sahilə qatı bir kölgə çökdü. Qız başını qaldıraraq üfəyə baxdı. Günəş gizlənmişdi. Təpələrin dalından qızartı görünürdü. Elə bil kimsə orada nəhəng bir tonqal qalamışdı. Ocağın şəfəqləri səmada əks edib ağ buludları alovlandırır. Güləsər səhəngi suya basıb doldurdu. Kənara çəkib ağzını tıxacladı. Tələsik üzünə su çırpıb saçını sığalladı. Tezəcə də yola düşmək istədi. Birdən onun bədənində üşütmə gəldi. Sınəsində göyərçin kimi çapalayan ürəyi koftasını titrətdi. Qız vahimələnən kimi olub səhəngin qulpundan yapışdı. Elə bu an sahiləki yulğun kollarının arxasından bir qayıq çıxdı. Qız cəld səhəngini çiyninə alıb yarpağın qaşına dırmanmaq istədi. Kimsə onu çağırırdı. Güləsər tanış səs eşidib geri dönəndə Şamxalla qarşı-qarşıya dayandı. Bir müddət heç biri dinmədi. Güləsər gözlənilməyən bu təsadüfdən özünü itirdi. Axşamüstü çay kənarında onları bir yerdə görsələr, nə deyərlər? Elə içində biabır olmazdımı? Qız başını qaldıraraq Şamxalın üzünə baxdı. Onun dinmədiyini, tez-tez nəfəs aldığına gördü. Gözucu yarpağın aşağısında sahilə yan almış qayığa və orada intizarla Şamxalı gözləyən Tapdığa baxdı. Qızın gözlərinə Kürün üstünə enən kölgədən də qatı bir kölgə endi. Aralanmaq istədi, ancaq Şamxal onun biləyindən yapışdı. Səhəng yerə düşdü. Dığırlandı sahilə qədər getdi. İri daşa toxunub dayandı. Tıxac sıçrayıb çıxdı. Səhəngin suyu loqultu ilə süzülüb sahil daşlarını islatdı” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”, s.68).

Azərbaycan milli mentalitetinə görə, nişanlı olmayan qızın bir oğlanla axşam çağı söhbət etməsi, qəbahət sayılır; Azərbaycan milli mentalitetinə görə bu, yolverilməzdir (Müqayisə et: “Adama nə deyərlər”). Hər bir Azərbaycanlı bu milli düşüncəni özünün həyat kodeksi kimi qəbul edir;” nə deyərlər?” obyektinə (qınaq obyektinə) çevrilməyi yolverilməz hesab edir. Göründüyü kimi, müəkkəb sintaktik bütövə milli mental əlamətlərin verilməsi etno-

psixolinqvistik faktdır. Mətnin bu kontekstdə öyrənilməsi sırf linqvistik imkanlar çərçivəsinə sıxmır. Burada xalqın hissini, emosiyasını, davranışını, milli düşüncə tərzini görmək olur. Onun təhlili ancaq psixolinqvistik aspektdə açılır.

Mətnə psixolinqvistik yanaşmanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri müəllif intensiyasının onda verilməsidir. Yəni müəllif hansısa mətni qurarkən nəinki onu sadəcə təsvir edir, həm də ona özünün münasibətini də bildirir. Həmin xüsusiyyətlərin öyrənilməsi psixolinqvistik aspektdə öz təhlilini tapır.

“Ey dəvə yol, düşdüm daha belindən,
Ovsar cığır, çıxdın daha əlimdən.
Balam çiçək, bir də öpüm telindən,
Salamat qal,
Salamat!
Duz axtaran körpə cüyür balası
Ağ daşlara körpə cığır salası...
Qayaların su saxlayan çalası,
Salamat qal,
Salamat!
İldırımlar buludların pələngi,...
Paslanacaq mənsiz şimşək üzəngim.
Eh, ya qismət, a şəlaləm - a cəngim...
Salamat qal,
Salamat!
Bulaq gördüm: uşaq kimi ərköyün;
Məni gəzər məndən qaçan ürkəyim...
Salamat qal bu dağlarda, ürəyim,
Salamat qal,
Salamat!”

(M.Araz. “Salamat qal” Seç. əsərləri. I cild.
Bakı, Lider nəşriyyatı. s.106).

Verilmiş misalda Vətənimizin yoluna, dağına, daşına, hər cığırına, düzünə, buluduna, böyük sevgi, istək, yazıçı qəlbinin dərinliyindən, onun ruhundan gəlir. Müəllif təkcə onu təsvir etmir, həm də ona Vətən sevgisini hopdurur. M.Arazın daxilindən, ruhundan axıb gələn bu təsvirlər Vətən haqqında canlı bir simfoniyaadır. Psixolinqvistika müəllif fərdiyyətini, onun intellektual səviyyəsini, şəxsiyyətini, Vətənə olan sevgisini situasiya, müəllif mənəviyyəti-psixologiyası nöqteyi-nəzərindən öyrənir. Müəllif nitqi modallıqla müşayət olunur. Modallıq deyəndə, əsasən, leksik, qrammatik, üslubi, intonativ əlamətlər nəzərdə tutulur. Modallıq obyektiv və subyektiv deyə iki yerə bölünür. Yazıçının obyektiv modallığından danışanda müəllifin reallığa olan münasibəti, subyektiv modallıq deyəndə isə natiqin, müəllifin danışılana, xəbər verilən hadisəyə münasibəti iufadə olunur. Yuxarıdakı misalda müəllifin subyektiv münasibəti öz əksini tapmışdır. Ola bilər ki, başqa hansısa müəllif o mənzərə ilə rastlaşsın, ancaq onun həmin mənzərəni M.Araz kimi təqdim edə bilməsi mümkün deyil, o da intellektual səviyyəsindən asılı olaraq həmin mənzərəyə təsvir zamanı öz münasibətini, subyektiv düşüncələrini hopdura biləcəkdir. Bu da təbiidir; fərdlər ayrı, həyatı dərkətmə qabiliyyəti ayrı, müəllif şəxsiyyəti ayrı. Mətnin müəllifdən asılılığı dil şəxsiyyətinin növünü nümayiş etdirir. Buraya onun daxil olduğu sosial qrup, bədii, orta, sadə nitq mədəniyyətinə malik olması, kişi və ya qadına aid olması konkret olaraq dil şəxsiyyətində cəmlənir. Buraya eyni dərəcədə müəllifin temperamenti də daxildir. Müəllif öz mövqeyini ya açıq, ya da örtülü şəkildə sözlər vasitəsi ilə ifadə edir. Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə verilən “mən” ya müəllif, ya nağılçı, ya da əsərin qəhrəmanıdır. Bədii mətni hazırlayarkən bütün imkanlar müəllifin öz əlindədir. Eyni situasiyanın müxtəlif mətnlər şəklində öz əksini tapması mətnin variativliyini şərtləndirir. Bu da müəllifin

psixoloji durumu, onun motivasiyası, koqnitiv və emosional sferasından asılıdır. Qeyd olunan proseslərin mətn yaradıcılığındakı funksiyasını yalnız psixolinqvistik aspektdə, onun metodu (eksperiment) ilə öyrənmək mümkündür. Bununla bağlı assosiasiyalara müraciət edək.

Qəlbində bir işim Məcnun gümanı,
Dəminə dəmkəşdi qəmi də hərdən.
Azanda, çaşanda öz ünvanını
Dönüb soruşardı sürücülərdən.

(M.Araz. “Şair nə qazandı sən?”. Seç əsərl. II cild. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004. s.81).

Biz mətnlərdə müxtəlif assosiasiyalarla rastlaşırıq. Onların bəziləri standartlaşmış assosiasiyalardır. Məsələn: M.Füzuli- Leyli və Məcnun, Leyli-Məcnun, Fərhad-Şirin və s. Yuxarıdakı misalda “Məcnun” öz assosiasiyasını (Leyli), (Məcnun-qəm) təbii olaraq yaradır; bunu insanların şüurunda olan o haqdakı biliyin komponentidir. İnsanların həyatda qazandığı təcrübə, baş hadisələr, əsrlərcə insanların yaddaşına köçürülərək yaşayan assosiasiyalar psixolinqvistik aspektdə hərtərəfli həllini tapa bilər. Assosiasiyaları eksperiment təşkil etməklə dəqiqləşdirmək olur. Onlar stimül-reaksiya prinsipi üzrə formalaşır. Bildiyimiz kimi, psixolinqvistikada nitqin törəməsinin stimül-reaksiya üsulu vardır. Yuxarıda qeyd olunan eksperiment həmin üsulla reallaşır. Bunu anketlər formasında və ya şifahi suallar formasında həyata keçirmək olar. Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə assosiasiyalar müəllif intensiyası, mətn pragmatikası kontekstində hansı funksiyaya malik olduğu müəyyənləşir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin psixolinqvistik aspektindən danışarkən situasiyanı da nəzərə almaq lazımdır. Situasiya geniş anlayışdır. Nitq situasiyasından danışarkən nitqin baş verdiyi konkretreal şərait nəzərdə tutulur və nitq fəaliyyətinin ilkin məqamı ifadə edir. Məhz o, insanı nitq etməyə təhrik edir. Nitq situasiyası deyəndə aşağıdakı komponentlər nəzərdə tutulur:

1. Ünsiyyət iştirakçıları. Onlar adresat və adresantdan ibarətdir. Ola bilsin ki, onların sayı çox olsun.

2. Ünsiyyətin yeri və zamanı. Ünsiyyətin yeri və zamanı fərqləndikcə onun ideya istiqaməti də dəyişə bilər. Ona görə də qeyd olunan fakt hadisələrin dinamikası fonunda nisbi xarakter daşıyır.

3. Ünsiyyətin predmeti. Ünsiyyətin predmeti mövzu ilə bağlıdır. Həmin situasiyada onun aktuallığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

4. Ünsiyyətin məqsədi. Bu isə müəllif və ya natiqin nitq intensiyası ilə bağlıdır.

Qeyd olunan faktorlar nitq situasiyasını şərtləndirən amillərdir.

“Nə yatmışan, qoca vulkan, sənənləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, sənənləyəm!
Səndən qeyri
biz hər şeyi belə billik!
Səndən qeyri
biz hamımız ölə billik!
Bu, Şəhriyar harayıdı,
Bu, Bəxtiyar harayıdı!
Hanı sənənin tufan yıxan,
Gurşad boğan yurda oğul
oğulların!”

(M.Araz. “Ayağa dur Azərbaycan” Seç. əsərl. Bakı, Lider. Nəşriyyatı. II cild. S.132).

1992-ci ildə yazılan bu şeir erməni təcavüzünün amansızlıqlarının tüğyan etdiyi vaxtdır. M.Araz bu situasiyada Azərbaycanı ayağa qalxmağa çağırır, Vətənin igid, mərd oğullarını ölüm-dirim döyüşünə çağırır və tələb edir. Məsələnin psixolinqvistik tərəfi təkcə linqvistik məsələləri deyil, ən başlıcası psixolinqvistik aspekti əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. Зорькина О.С. .О психолингвистическом подходе к изучению текста. Язык и Культура. - Новосибирск, 2003. с. 205-210
2. Зимняя И. А. К вопросу о восприятии речи: Автореф. дис. канд. пед. наук (по психологии). - М., 1961. с. 18).
3. Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. - Л., 1989. , с. 365
4. artikl-ekz.com/article/6454).

Г.Ф.Юсубова

Психолингвистический подход к тексту как особый вид когнитивного подхода

Резюме

В статье рассматривается психолингвистический подход к тексту и его основные особенности. Содержание микротекстов, происхождение и восприятие текста, ситуация и ее компоненты, носитель текстовой информации, интенция автора, ассоциации, психолингвистические эксперименты и текстовое выражение речи были широко интерпретированы в статье. При анализе проблемы были также рассмотрены теоретические лингвистические взгляды, и был сделан вывод, что психолингвистический подход к микротексту, в отличие от лингвистического подхода, основан на человеческом факторе и выходит за рамки лингвистики.

G.F.Yusibova

The Psycholinguistic Approach to the Text as a Special Kind of Cognitive Approach

Summary

The article discusses the psycholinguistic approach to the text and its main features. The content of microtexts, the origin and perception of the text, the situation and its components, the carrier of textual information, the author's intension, associations, psycholinguistic experiments, and textual expression of speech were widely interpreted in the article. In analyzing the problem theoretical linguistic views were also considered, and it was concluded that the psycholinguistic approach to microtext, unlike the linguistic approach, is based on the human factor and goes beyond linguistics.

Rəyçi: f.e.d., prof. İ.Z.Qasimov

Redaksiyaya daxil olub: 03.04.2019

E.K.ZÜLFÜQAROVA*e-mail: e.zulfuqarova@adu.edu.az***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**DANIŞIQ AKTINDA FONEM VARIANTLARININ
REALİZASIYASINA DAİR***Açar sözlər: fonem, variant, realizasiya, tələffüz normaları**Ключевые слова: фонема, вариант, реализация, нормы произношения**Key words: phoneme, variant realization, pronunciation norms*

Dil insanlar arasında mühüm ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyanı yalnız şifahi deyil, yazılı formada da yerinə yetirir. N.Xomski yazırdı: “Dil deyəndə elə cümlələr çoxluğu (sonlu və sonsuz) başa düşülür ki, onlardan hər birinin son uzunluğu var və sonu məlum elementlərdən düzəldir”. Yazının kəşfi ilə insanlar arasında daha bir ünsiyyət vasitəsi, yazılı dil də formalaşdı. Hər iki forma insanlar arasında fikir mübadiləsi, informasiya vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir və hər iki forma arasında qarşılıqlı əlaqə olduğu kimi, onlar arasında fərqlər də mövcuddur. Dil ilə yazını eyniləşdirmək olmaz. Dilin yazılı formasında hərflərlə səslərin fərqləndirilməsi fikri ilk dəfə İ.A. Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Hər bir dilin özünəməxsus əlifbası və qrafem sistemi vardır və o dilin fonem tərkibini ifadə edir. Dil hansı formada olursa olsun o müəyyən səs örtüyündə mövcuddur. Səslər tələffüz olunur, eşidilir, başa düşülür. Müxtəlif dillərdə mövcud olan səslər fərqlidirlər. Görkəmli ingilis alimi D.Counz hələ 1918-ci ildə yazırdı ki, gündəlik danışqda ingilis dəqiqədə 300, bir saniyədə isə beş heca tələffüz edə bilər.

Dildə mövcud olan səslər keyfiyyətinə görə fiziki, bioloji və fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslərə bölünür. Fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səsləridir: göy gurultusu, suyun şırıltısı, küləyin vıyılması və s. Bioloji proseslərin təsirindən yaranan səslər: inəyin böyültüsü, quzunun mələməsi, quşların, cücülərin səsləri və s. Fizioloji-akustik proseslərin təsirindən yaranan səslər: insanların nitq zamanı tələffüz etdiyi səslər.

İnsanların nitq üçün tələffüz etdiyi səslər öz keyfiyyətinə görə digər səslərdən fərqlənir. Belə ki, nitq səsləri xüsusi tələffüz məxrəcinə malikdir. Hər bir dil səsinin özünəməxsus artikulyasiya (yaranma) məxrəci olduğundan öyrənilən hər hansı bir dilin nitq səslərinin düzgün tələffüz olunması üçün hər bir səsin tələffüz məxrəcinin öyrənilməsi düzgün tələffüz normaları üçün vacibdir. Hər bir dildə dil üçün sosial əhəmiyyət kəsb edən danışq səsləri vardır ki, onlar sözlərdə məna fərqləri yaradır. Fərqləndirici əlamətə malik olan belə səslər fonem adlanır. Səsin fonem kimi müəyyənləşdirilməsi üçün müqayisəli qarşılaşdırma üsulundan istifadə etmək olar. A.Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabında müqayisə yolu ilə fonemlərin müəyyənləşdirilməsini aşağıdakı kimi izah edir:

1) Dil vəzifəsi olan danışq səsləri, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışq səsləri. Məs: *man-men*

2) Dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışq səsləri. Məs: *ten-tenth*

Birinci qismə daxil olan səslərə fonem deyilir (1, 12).

Lakin dildə olan bütün səsləri fonem adlandırmaq olmaz. Fonem dilin ən mühüm dəyişməz, fərqləndirici hissəciyidir və o özünə xas olan xüsusiyyətləri tam nümayiş etdirir. Fonemlər danışq aktında elə səslər vasitəsilə realizə olunur ki, həmin səslər təklikdə (izolyasiyada) mövcud olmur. Onlar qonşu səslərlə birləşmələrdə mövcud olur və qonşu səslər onlara müəyyən dərəcədə təsir edərək dəyişikliyə məruz qalmasına səbəb olur. Belə səslər

fonemin variantları kimi fəaliyyət göstərir. Məs: *fact* [fækt] sözündə [k] fonemi özünəməxsus iki xüsusiyyətini itirir: partlayışlı və aspirasiya ilə tələffüz olunma xüsusiyyətlərini.

Fonemin müxtəlif variantları müxtəlif səbəblərdən yaranır: 1) bir səsin digər səsə qoşulma vəziyyətindən asılı olaraq; 2) səsin heca və söz tərkibindəki vəziyyətindən asılı olaraq; 3) Assimilyasiya və ya adaptasiyadan asılı olaraq

Sözdə hər bir fonem müvafiq qrafemlə əks olunur. Sözlərin yazılı formalarında hər bir fonemin göstəricisi kimi çıxış edən hərf və hərf birləşmələri qrafem adlanır. Qrafem yunan sözü olub mənası “yazıram” deməkdir. Qrafem yazılı nitqin şifahi nitqdəki fonemə müvafiq ən kiçik fərqləndirici vahididir. Əslində qrafem fonemin yazıda qarşılığıdır. Funksional baxımdan qrafemin yerinə yetirdiyi funksiya fonemlə oxşardır. Qrafemlə fonemlər arasında eynilik və fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, hərflərlə fonemlər bir-birinə uyğun gələ və gəlməyə bilər. Məs: “cab” sözündə [kæb] üç hərf, üç fonem və üç səs vardır. Lakin “daughter” [dɔ:tə] sözündə isə səkkiz hərf, dörd qrafem və dörd fonem vardır. Belə ki, bu sözdə “augh” və “er” qrafemləri hər biri ayrı-ayrılıqda bir fonemi təmsil edir. Bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: səkkiz hərf : d-a-u-g-h-t-e-r; dörd qrafem: d-augh-t-er-/dɔ:tə/

Bundan əlavə “cab-cap” [kæb] [kæp] sözlərinin qarşılaşdırılmasında həmin sözlərdəki son samitlərin bu sözləri mənaca bir-birindən fərqləndirməsi həmin samitlərə fonem statusu qazandırır. Sözdə hər bir fonem müvafiq qrafemlə əks olunarsa, belə yazıya fonetik və ya fonemoqrafik yazı deyilir (4, 104). Bu halda hər bir dil səsinə (fonemi) yazıda ona müvafiq olan hərflə (qrafemlə) göstərmək heç bir çətinlik törətmir. İngilis dilində əlifbadakı hərflərlə dildəki fonemlərin bir-birinə uyğunluğu eyni deyildir. Belə ki, ingilis dilində 26 hərf, 44 səs vardır. Buna görə də, sözlərdə bu və ya digər səsə ona müvafiq olmayan tam başqa bir hərflə və ya hərf birləşməsi ilə ifadə olunur. Hər hansı bir danışmaq səsinə tələffüz edərkən danışmaq üzvləri müəyyən bir vəziyyət alır və bu zaman həmin səsin artikulyasiya məxrəci yaranır. Səs öz məxrəcində tələffüz olunmadıqda danışmaqda qüsurlar yaranır, anlama çətinləşir. Buna görə də hər bir dildə müəyyən sayda səslər vardır ki, onlar həmin dilin sözlərini və morfemlərini fərqləndirməyə xidmət edir. Belə səslər fonem səslərdir. Məs: bad, bed, bit sözlərində “æ”, e, i” saitləri bu sözləri bir-birindən fərqləndirirdi üçün həmin səslər fonem səslərdir.

Eyni bir fonemin müxtəlif fonetik kontekstdə akustik cəhətdən müxtəlif səslənməsi, həmin fonemin variantlarının yaranmasına səbəb olur. Hər bir variant konkret fonetik mövqedə, kontekstdə vacib olan hər hansı fonemi təmsil edir. Həmin mövqedə bir variantın yerinə digərinin işlənməsi normadan kənar tələffüzə səbəb olur. Fonemin variantı həmin fonemin təbii şəraitdə realizasiyasını əks etdirir. Məs: “little” sözündə [litl] [l] foneminin hər iki variantı, həm yumşaq, həm də tutqun variantı tələffüz olunur. Sözlərin əvvəlində [l] fonemi sait qarşısında yumşaq, sözlərin sonunda işlənən [l] isə samit qarşısında tutqun variantda tələffüz olunur ki, bu da onun işlənmə mövqeyindən asılıdır. Lakin bu samitin müxtəlif mövqedə müxtəlif variantda tələffüzü həmin sözdə heç bir məna fərqi yaratmır. Sözdə məna fərqi yaratmayan belə səslər fonem variantları və ya alofonları adlanır.

Dil inkişaf etdikcə onun fonetik quruluşunda baş verən dəyişiklik, inkişaf yeni səs variantlarının yaranmasına səbəb olur. Daniel Counzun “Cambridge English Pronouncing Dictionary” adlı yeni (17-ci nəşr 2006) lüğətində belə dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Həmin lüğətdə söz sonu mövqedə işlənən qısa [ɪ, u] səslərinin nisbətən uzun variantda tələffüz olunan [i] [u] ilə əvəzlənməsi normaya uyğun bir variant kimi qəbul edilir. Məs: [sɪtɪ -siti] [ju'-ju].

Hətta sözləşmə mövqedə işlənən qısa [ɪ] səsinin əvəzinə nisbətən uzun variantda tələffüz olunan [i] səsinin işlədilməsi normaya uyğun hesab edilir, sözdə məna dəyişikliyi yaratmır. Məs: busybody [bɪzɪbədi]- [bɪzibədi] (8, 14). Bu fonem variantları [ɪ] [u] əsasən “y” hərfi və “ey” hərf birləşməsi ilə qurtaran sözlərdə, saiddən əvvəl vurğusuz vəziyyətdə gələn “re, pre, de” prefiksləri ilə başlayan sözlərdə həmçinin “iate” və “ious” suffiksləri ilə qurtaran iki hecalı sözlərdə, vurğusuz vəziyyətdə işlənən köməkçi sözlərdə realizə olunur. valley-[væli],

happy-[hæpi], react-[riækt], create-[kriɛt], appreciate-[əpri:ʃiɛt], hilarious-[hileəriəs], she-[ʃi], the- [ði]

Düzgün tələffüz olunmayan fonem variantları da düzgün olmayan tələffüzə səbəb olur, yad aksent yaranır, dinləyən şəxs danışanın tələffüzünü tutmağa çalışır. Fonem variantları sözlərin, söz birləşmələrinin rabitəli nitqdə mənasının qavranılmasında ən cavib elementlərdir. İngilis dilində olan 2 söz birləşməsinin bir-birindən fərqləndirilməsi həmin söz birləşmələrinin fonemlərin düzgün tələffüzündən asılıdır. Məs: that stuff və that's tuff söz birləşmələrinin düzgün anlaşılması /s/ foneminin birinci və ya ikinci sözə aid olması, /t/ foneminin nəfəsli və ya nəfəssiz tələffüz olunmasından asılıdır. "Tuff" sözündə /t/ foneminin güclü aspirasiya (nəfəslənmə) ilə "stuff" sözündə isə nəfəssiz tələffüz olunması bu birləşmələri bir-birindən fərqləndirir.

Allofonlar (variantlar) konkret sözlərdə realizə olunur və onların düzgün tələffüz olunmaması sözlərin mənasına təsir etməsə də danışan şəxsin nitqi "yad" səslənir.

Bu baxımdan ədəbi dilin tələffüz normasının öyrənilməsi fonemlərin öyrənilməsi qədər əhəmiyyətli və onların müxtəlif fonetik şəraitdə düzgün realizasiyası da vacib şərtlərdən biridir.

Variantlar akustik-artikulyator cəhətdən bir-birinə yaxın olsalar belə onlardan biri digərinin yerinə işləyə bilməz. Hər bir fonem öz variantlarında, onların fiziki varlığı olan səslərdə təzahür edir. Bu da fonemlərin variantlarının bir-birlərini tamamlama distribusiyası adlanır.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, nitq prosesində nəinki fonemlərin özlərinin, hətta onların variantlarının da düzgün tələffüz olunmaması anlaşılmağa çətinlik törədir.

L.V. Vilqenştaynın sözüdür: "Biz çinliyə qulaq asanda elə bilirik ki, onun danışığı tərkib hissələrinə bölünməyən səs yığınıdır, ancaq çinli öz çinlisinə qulaq asanda onun dilini başa düşür. Deməli, mən insanı insanda dərk etməyə bilərəm".

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
2. Axundov A.A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
3. Fəxrəddin Yadigar. Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı, Maarif: 1997.
4. Veysəlli Fəxrəddin. Dil, 2007.
5. Zeynalov F.H., Məmmədova Ə.O. İngilis dilində orfofonik çalışmalar. Bakı, 1996.
6. Leontyeva F.S. A Theoretical Course of English Phonetics. Moscow, 1979.
7. Зиндер Л.Р. Общая фонетика, М., 1979.
8. Jones Daniel. Cambridge English Pronouncing Dictionary. 17th edition. Cambridge University Press, 2006.
9. Roach Peter. English Phonetics and Phonology, 2009.

Э.К.Зульфугарова

Несколько замечаний о реализации вариантов фонем в связной речи

Резюме

В статье рассматривается реализация вариантов фонем в связной речи. Варианты или аллофоны фонемы являются конкретными представлениями одной и той же фонемы и они реализуются в различных фонетических ситуациях. Правильная реализация вариантов в связной речи важны. Так как, варианты фонемы близки с акустическо-артикуляторной точки зрения, но они не могут заменить друг-друга.

E.K.Zulfugarova

Some Notes on the Realization of Phoneme Variants in the Connected Speech

Summary

The article deals with the realization of phoneme variants in connected speech. Variants or allophones of a phoneme are concrete representations of the same phoneme. They are realized in different phonetic situations. The correct realization of variants is important in the connected speech. Though phoneme variants are close to each other from acoustic and articulatory point of view, one can't be used instead of another.

Rəyçi: filol.f.d., dos. K.A.Alırzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2019

Л.О.ВЕЗИРОВА*профессор***Азербайджанский государственный
педагогический университет**

(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

**ОРФОЭПИЧЕСКИЕ ОШИБКИ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ
И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ****Ключевые слова:** орфоэпия, литературный язык, общение, фонетические особенности, диалект.**Açar sözlər:** orfoepiya, ədəbi dil, ünsiyyət, fonetik xüsusiyyətlər, dialekt.**Key words:** orthoepy, literary language, communication, phonetic features, dialect

Современный русский язык состоит из двух пластов – литературного языка и диалектов. Литературный язык уместно использовать в разных ситуациях общения.

Говоря о диалектах, следует отметить, что сфера их применения ограничена территориями и только устной формой выражения. Говоры обслуживают обиходно-бытовое общение. Поэтому преодоление диалектных особенностей и распространение литературного языка является важнейшей задачей школьного учителя.

Русские говоры отличаются многообразием, а их проявление в речи носителей – устойчивостью.

Принято выделять три основных наречия: севернорусское, южнорусское, среднерусское.

Фонетические особенности среднерусских говоров легли в основу современного литературного языка. Если сравним севернорусские и южнорусские диалекты, то получится такая картина:

Севернорусские диалекты

- 1.Оканье, т.е. различие в безударных слогах звуков (о) и (а)
- 2.Еканье – произношение в I-ом безударном слоге после мягких согл. звука (о) перед твердым и (э) перед мягким согласным. неверхнего подъема (о),
- 3.Произношение на месте щ долгого твердого шипящего (ш)
- 4.Звучание (г) соответствует литературной норме (г')ерой

Южнорусские диалекты

- 1.Аканье, т.е. неразличие в безударных слогах звуков (о) и (а)
Помимо этого, аканье имеет разновидности, в частности диссимилятивное аканье, когда в I-ом предударном слоге гласн. неверхнего подъема (о), (а) при любом ударном гласном кроме (а).
2. Яканье. На месте букв е, я в первом предударном слоге звучит (а).

Здесь показаны некоторые типичные фонетические особенности в речи носителей диалектов. Все эти особенности, которые можно квалифицировать с точки зрения литературного языка как ошибки, свойственные учащимся как сельских, так и городских школ. Конкретнее остановимся на типичных ошибках, свойственных учащимся: Произношение гласных звуков.

1. Произношение на месте буквы э в начале слова в безударном положении (и). Должно быть э, а произносят икран, инергия, ималь. То есть, произносят неверно.

2. Произношение после твердых шипящих на месте буквы а в предударном слоге (а) (должно быть ы в таких словах, как лош(а)дей, ж(а)леть, к сож(а)лению, ж(а)кет.

Произношение согласных звуков

1. Смягчение согласного перед е в заимствованных словах типа пю(р ,)е, и произношение твердого согласного в словах типа ба(с)ейн, к(р)ем.

2. Произношение (ч) на месте буквенного сочетания чн в отдельных частотных словах типа ску(ч)но, наро(ч)но, коне(ч)но вместо (ш).

Точно также с их стороны произносятся союзы что и чтобы, где должно быть (ш).

Ударение. Прежде чем начать говорить об ударении, невозможно не привести в качестве примера полуюмористический текст по И.Подгаецкой про ударение. Именно ознакомившись с этим текстом, ученики поймут истинное значение и роль ударения: «Собрались однажды слова на совет, стали говорить, какие они все полезные и значимые. Но забыли пригласить ударение. И оно очень обиделось. Когда слова стали выступать, вдруг появилось ударение и закричало: «Что вы без меня значите? Если захочу, возьму и изменю значения у некоторых из вас!» Слова, конечно, не поверили. Вышел вперед замók и сказал: «Я тебя не боюсь, я такой сильный и тяжелый, что справлюсь с каким-то ударением. Ведь ударение – это же просто черточка!» Ударение вдруг рассердилось и перепрыгнуло с последнего слога на первый, и исчез замók и появился зámок. Слова зашумели. Тогда вышли вперед белкí и сказали: «Мы самые главные компоненты любого живого организма, и уж с нами-то ударение ничего не сделает». А ударение передвинулось на другой слог: все увидели, что перед ними живые грациозные бéлки. Запрыгало ударение по словам, и вот уже вместо атлас получился атлáс, вместо кáпель – капéль, вместо мúка – мукá... Увидели слова, что без ударения им не обойтись. Отвели они ему одно из почетных мест и с тех пор стали относиться к ударению с большим уважением» (5).

Наибольшую трудность у учащихся вызывает выбор местонахождения ударения в словах, где оно характеризуется подвижностью.

1. Встречаются ошибки в произношении кратких имен прилагательных и, в основном, в форме женского рода, например: близка, верна, сильна, весела.

2. Также неверное ударение встречается в сравнительной степени имен прилагательных: красивее, удобнее.

3. Отступление от норм при произношении полных имен прилагательных встречается в таких словах, как кухонный, значимый, грунтовый.

4. Встречаются ошибки также при выборе ударения в таких причастиях как, премированный, начатый, принятый, и в кратких причастиях начата, дана, определена.

5. При произношении глагольных форм также встречаются нарушения норм ударения. Например: прибыть, облегчить, определим, звонят, была.

6. Также ошибочны ударения в таких словах, как мусоропровод, километр, щавель, ходатайство, досуг, предмет, планы.

7. Ошибки встречаются также и при произношении наречий: досыта, добела, насмерть, завидно.

8. К сожалению, не все школьники могут различать омонимы по признаку ударения: орган – орган, пропасть – пропасть, вовремя - во время.

Следует сказать, что учителем, также уделяется недостаточное внимание к обучению правильного произношения слов–терминов.

Это приводит к тому, что ученики допускают грубые ошибки при произношении таких слов, как диалог, делают ударение на а или произносят как диалох. Слова переходный, дефис, алфавит, двусоставное произносят с неверным ударением как указано здесь.

Немаловажную роль в появлении, а затем и закреплении орфоэпических ошибок играет недостаточный уровень развития речевого слуха. Речевой слух –это «психолингвистическая способность человека при восприятии речи улавливать слухом и одновременно воспроизводить во внутренней речи все фонологические средства языка, артикулируя и интонируя слышимую речь.(3). Для оценки речевого слуха учеников учитель должен предложить каждому школьнику послушать отдельные фразы, где в

словах встречаются орфоэпические ошибки и варианты произношения в пределах нормы.

Значение типичных орфоэпических ошибок и их причин помогает определить задачи обучения русскому литературному произношению и ударению. Можно перечислить самые насущные из них:

1. Формирование, а затем и развитие речевого слуха учеников. Это способность фиксирования внимания учащихся на фонетических особенностях звучащей речи, а также ее анализ с точки зрения соблюдения литературных норм языка.

2. Систематическая и целенаправленная работа по формированию орфоэпических умений и навыков на основе соответствующих знаний.

3. Развитие у учеников языкового вкуса и чутья, внимательного отношения к небрежному произношению и формирование у них навыков речевого самоконтроля.

4. Умение наладить единый речевой режим в школе.

5. Высокое языковое самообразование и речевое самосовершенствование учителя.

Все вышеперечисленное относится к задачам, решаемым в каждой школе. В первую очередь классы должны быть малонаполнены. Малая наполняемость классов откроет возможности для большей практики индивидуальных и групповых заданий, умение держать под контролем речь каждого ученика.

Тесный контакт учителя с родителями также может поспособствовать союзу в борьбе за повышение произносительной культуры школьников.

Не зря ведь младший школьный возраст считается самым приемлемым периодом для совершенствования произносительной культуры. Именно в начальной школе должно начинаться обучение живому слову. Нужно учителям начальных классов сосредотачивать у младших школьников развитие слуховой восприимчивости. Ученик должен быть чуток к слоговой структуре слова, уметь формировать твердые орфоэпические навыки в правильной постановке ударения. Несомненно, это работа ребенка будет трудной и не проста. Все это исходит из того, что ребенок вынужден бывает перейти от привычного произношения слов к нормативному. Несмотря на то, что ошибки учащихся регулярно исправляются со стороны учителей, но довольно – таки часто ученики продолжают неверно ставить ударение при произношении слов. Возникает вопрос, в чем же причина происходящего? Ребенок при разговоре или пересказе какого – либо текста бывает захвачен содержанием текста и перестает заострять внимание на правильном звучании слов. Если даже преподаватель поправляет его ошибки, он запоминает не все. Для этого необходимо показать ученику правильное произношение на разных формах одного и того же слова.

Для того, чтобы ученик хорошо запомнил, например, ударения в косвенных падежах существительного, классу можно предложить короткий дидактический рассказ, состоящий из 3-4-х фраз, где необходимо вставить пропущенные слова.

Интерес к упражнениям у учащихся также можно создать посредством картинок, инсценировок, ролевых игр.

Как уже отмечалось выше, правильное произношение детей формируется при помощи речи взрослых. Устная речь делится на произносительный стиль – разговорный (неполный) и стиль публичный (полный). Под разговорным стилем подразумевается обычная речь, где тщательная речь отсутствует, а существуют отдельные отступления от орфоэпических норм. Полный же стиль – это безупречное произношение, но несколько замедленным темпом речи и с четкой, ясной дикцией.

Несомненно, что речь учителя является публичной. Это речь, которая без затруднений воспринимается учениками и на которой они учатся. Поэтому, речь учителя всегда должна быть орфоэпически выдержанной.

Учитель начальных классов обладает большими преимуществами в процессе совершенствования звуковой стороны речи детей. На это есть две причины. Первой причиной является авторитет учителя в глазах учеников. Авторитет педагога обычно превышает авторитет окружающих ребенка людей и даже членов семьи, поэтому образцы произношения учителя усваиваются учениками особо внимательно и даже трепетно.

Второй причиной является сам характер процесса начального обучения. Как известно, в начальной школе все предметы ведет один и тот же преподаватель. Это требует от преподавателя полного владения всеми орфоэпическими нормами.

В цепь всех речевых процессов входят: аудирование, иначе говоря, слушание, затем чтение и письмо, говорение. Аудирование – это восприятие образцового произношения, именно отсюда начинается овладение произносительными нормами. Затем, овладевая грамотным чтением, учащиеся приучаются следовать общепринятым произношениям.

А путь к достижению результативной, орфоэпически грамотной, и, в частности, устной речи учащихся проходит через правильную организацию правильного чтения.

Для того, чтобы ученики успешно овладевали литературным произношением, необходим целый комплекс умений:

Ученики должны уметь слушать звучащую речь, уметь слышать произносимое слово, находить отклонения от орфоэпических норм как в своей, так и в чужой речи; уметь правильно произносить услышанное на основе образца; уметь определять соответствие звукового и буквенного состава, различать противоречие между литературным произношением и написанием слов.

Обязательным для усвоения русского языка учениками начальной школы является формирование и развитие у них вышеуказанных умений, а из этого и состоит содержание орфоэпической работы.

Хотелось также обратиться к работе по овладению нормами культуры произношения в начальной школе. Это наличие систем упражнений по орфоэпии и акцентологии, которая основана на развитии и совершенствовании речевого слуха детей. Эта работа состоит из двух этапов.

В первый этап входит работа по развитию речевого аппарата учащихся в первом классе. Здесь на уроках используются различные дикционные и интонационные упражнения. Могут использоваться также и скороговорки, стихи логопедические, гимнастика артикуляционная. Этим первый этап завершается.

Во второй этап входит, в первую очередь, изучение темы «Имя существительное».

Однако, проблема обучения школьников младших классов произносительным нормам все еще нуждается в дальнейшей разработке. В этой области могут возникнуть такие вопросы, как корректировка лексико-орфоэпического минимума, взаимосвязь орфоэпии и дикции, введение в программу по русскому языку для начальных классов отдельного раздела «Орфоэпия», разработка дидактического подкрепления. Уроки, включающие в себя орфоэпию, способствуют повышению интереса к русскому языку как школьному предмету. Трудно представить, что прикосновение к живому звучащему слову может оставить кого-то равнодушным.

Любые процессы, происходящие в каждом обществе, находят свое отражение и в языке. То же самое происходит и с русским языком. В русском языке в последние годы происходит процесс раскованности и свободы. Экстралингвистические особенности языка создали условия для изменения состава и норм литературного языка.

В разговорной речи учеников младших классов можно встретить разнообразные отклонения от норм литературного произношения. В первую очередь главным источником возникновения произносительных ошибок являются просторечие и диалект. Для

того, чтобы добиться чистой и безупречной речи, нужно в ходе обучения обеспечить словарный запас учеников. Работа должна начинаться над правильной постановкой ударения с первого класса, когда происходит знакомство с понятием «ударение».

Преподавание русского языка, в первую очередь, является обучением нормам устной речи, требующей создания вокруг изучающих язык образцовой речевой среды. Большую помощь в этом плане может оказать правильно организованная внеклассная работа. Что же сюда входит? Это олимпиады, конкурсы, посещение театров, просмотр кинофильмов, прослушивание рассказов. Главной целью внеклассной орфоэпической работы является предупреждение и исправление возможных орфоэпических ошибок и нейтрализация влияния диалектов на речь учащихся. Ведь правильное произношение и правильная постановка ударения являются явным признаком грамотной речи. Каждое отклонение от нормативного произношения, грубо говоря, режет слух. Поэтому каждый преподаватель русского языка должен прививать учащемуся стремление к речевому самосовершенствованию.

Для этого, в первую очередь, необходима работа с орфоэпическими словарями. Орфоэпическими словарями последнего периода, просмотренного нами, являются «Современный орфоэпический словарь русского языка» под редакцией Горбачевича К.С., (1) «Орфоэпический словарь русского языка» автором которого является Круков В.М., (4) «Орфоэпический словарь русского языка» под редакцией Еськова, Борунова, Воронцова., (2) «Орфоэпический словарь русского языка. 9-11 классы. Справочное издание.», автором которого является Скачедубова Е.С. (6) Несмотря на то, что эти словари изданы почти в одинаковый период, даже в них имеются небольшие расхождения. Но так как в объект нашего исследования не входит анализ современных словарей, мы в подробности вдаваться не будем. Однако самым оптимальным словарем, рекомендованным для использования, может быть словарь Скачедубовой Е.С., (6) рассчитанным именно для школьников и, следовательно, написанным более простым и доступным языком.

Каждый ученик должен знать, как правильно и рационально использовать эти словари, как быстро и правильно отыскать там нужное слово.

В результате, ученики осознают необходимость частого обращения к орфоэпическим словарям и этим решают конкретные вопросы произношения тех или других слов, тем самым, искореняя ошибки из своей устной речи.

Литература

1. Горбачевич К.С. Современный орфоэпический словарь русского языка. М. Просвещение 2010. 480с.
2. Еськова, Борунова, Воронцова. – Орфографический словарь русского языка. М. 2015
3. Иванова С.Ф. Речевой слух и культура речи. М. 2009
4. Круков В.М. – Орфографический словарь русского языка, 2015, с 320.
5. Львов В.В. Обучение нормам произношения и ударения в средней школе 5-9 классы. М. Просвещение 1989.
6. Скачедубова Е. Орфографический словарь русского языка 9-11 кл. 2016.

L.O.Vəzirova

Orta məktəb şagirdlərinin orfoepik səhvləri və onların aradan qaldırılma yolları *Xülasə*

Məqalədə orta məktəb şagirdlərinin orfoepik səhvlərindən danışılır və onların aradan qaldırılma yolları göstərilir. Burada söhbət həm də müxtəlif şivələrin müasir, ədəbi rus dilinin əsasının təşkilindən gedir. Orta məktəb tələbələrinin səhvləri məhz nədən ibarət olduğu araşdırılır və onların aradan qaldırılma yolları göstərilir. Məqalədə bir çox dilçi alimlərin fikirləri söylənir.

L.O.Vazirova

Orthoepic Mistakes of Pupils and Their Overcoming
Summary

Specific orthoepical mistakes and their ways of overcoming them are shown in the article. Different dialects and their influence on the modern and literary Russian language is talked about here. The mistakes of pupils and their deliverance ways are shown. The ideas of many linguists are given in the article.

Рецензент: доц. Н.Н.Кязимова

Redaksiyaya daxil olub: 04.04.2019

И.Р.ИБРАГИМОВА

Азербайджанский медицинский университет
(г. Баку, ул. Бакиханова, д. 23)

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: РЕЛИГИОЗНЫЙ СТИЛЬ

Ключевые слова: английский язык, функциональный стиль, религиозный стиль, проповедь, композиция.

Açar sözlər: ingilis dili, funksional üslub, dini üslub, xətbə, kompozisiya.

Key words: English, functional style, religious style, sermon, composition.

По определению академика В.В.Виноградова, функциональный стиль – это «общественно осознанная и функционально обусловленная, внутренне объединенная совокупность приемов употребления, отбора и сочетания средств речевого общения в сфере того или иного общенародного, общенационального языка, соотносительная с другими такими же способами выражения, которые служат для иных целей, выполняют иные функции в речевой общественной практике данного народа» (3, с. 73). В представленном определении функционального стиля учтены следующие факторы: сфера использования, принадлежность к определенному языку, соотносимость функционального стиля с другими стилями, целенаправленность. И.Р.Гальперин выделяет в английском языке пять функциональных стилей: художественный стиль; публицистический стиль; газетный стиль; стиль официальных документов или официальный стиль; стиль научной прозы или научный стиль (4, с. 343).

Не все ученые поддерживают подобную стилистическую классификацию функциональных стилей английского языка. Так, И.В.Арнольд дает общее деление функциональных стилей на две группы: книжный и разговорный стили. Книжный стиль соответствует заранее обдуманной речи общения с широким кругом лиц, а разговорный – неподготовленной заранее речи бытового общения. Разновидностями этих стилей являются четыре подстиля: стиль поэзии, научный стиль, газетный стиль, разговорный стиль. В связи с этим лингвист не выделяет, например, такую важную стилеформирующую область, как официально-деловая переписка и официальные документы, поскольку у всех видов документов есть много общего, и их нельзя отнести ни к газетному стилю, ни к разговорной речи (2, с.149).

Исходя в основном из классификации функциональных стилей английского языка, предложенной И.Р. Гальпериным, и расширив ее с учетом некоторых исследований, современные ученые считают, что стилистическая система английского языка включает следующие стили: официально-документальный, научный, профессионально-технический, газетный, публицистический, стиль художественной литературы, религиозный (7).

В данной статье мы рассмотрим религиозный стиль современного английского языка и основную его жанровую разновидность – проповедь. Церковь с давних времен является одним из важных институтов общества. Как известно, уровень религиозности в США и Великобритании является одним из самых высоких, поэтому существование религиозного стиля является очевидным. Изучение религиозного стиля представляется актуальным, поскольку, с одной стороны, позволяет рассмотреть специфику данного стиля, особенности его словоупотребления, а с другой – дает возможность проследить способы вхождения его элементов в лексическую, когнитивную и прагматическую структуры языковой личности (10).

Религиозный стиль английского языка обладает всеми характеристиками функционального стиля: это особая разновидность английского литературного языка, которая используется в специфической сфере общения, имеет четкую целевую (функциональную) направленность – внедрение или проявление религиозного сознания через интенсивное эмоциональное воздействие или волеизъявление, характеризуется определенной системой языковых средств.

Религиозный стиль реализуется в жанрах писания и проповеди, молитвенника. Проповедь представляет собой истолкование священного текста. В христианском вероучении этот жанр религиозного общения детально регламентируется, выработаны принципы и характеристики правильно построенной проповеди. Проповедь сходна с беседой и лекцией, но отличается от этих жанров, прежде всего принадлежностью к особому общению – религиозному. Человек, произносящий проповедь, говорит не только в присутствии Бога, но и от лица Бога, «к которому обращены молитвы, псалмы, исповеди <...> и который выступает в качестве суперагента» (6, с. 9). Некоторые ученые относят проповеди к публицистическому стилю, но большинство включают их в особый церковно-религиозный стиль. Американский ученый Джон Киллинджер (1996) различает в современной англоязычной гомилетике семь основных типов христианских проповедей: разъяснительный, развивающийся, дискурсивный или свободный, повествующий, классифицирующий, фасеточный или аспектный и экспериментальный (8, с. 147-148).

Для составления проповеди требуется усиленная молитва, знание священных текстов наизусть, знание окружающей жизни, знание потребностей слушающих и четкое понимание цели проповеди. Основные цели проповеди – это призывы к вере и покаянию, назидание и утверждение в вере и добродетели, разъяснение вероучения. Проповеди строятся на фундаменте классической риторики и ее компонентах подготовки речи (изобретение, расположение, выражение, запоминание, произнесение). В отличие от древне- и средне-английского периодов в настоящее время рамки этого жанра расширяются: создаются проповеди, посвященные социально значимым событиям (похороны, открытие школ). Для современных текстов проповеди в некоторых случаях характерна разговорная речь, в то время как ранние тексты не обладали этой особенностью (8, с. 147).

С лингвистической точки зрения религиозные тексты представляют собой официальную публичную речь, поскольку они всегда обращены к массовой аудитории. Религиозная проповедь – это первичный жанр религиозной коммуникации. Коммуникативную направленность текстов религиозного стиля образует совокупность эмоционально-воздействующей, религиозно-просветительской, воспитательно-дидактической и религиозно-пропагандистской целей. Проповеди обладают специфическими чертами, которые проявляются и в наборе институциональных признаков, и в характере взаимодействия участвующих в проповеди, и в наборе определенных стратегий активного говорящего. Проповедь представляет собой монолог, произносимый священнослужителем как в рамках богослужения, так и во время, не ограниченное длительностью церковной службы. Монолог содержит поучения, наставления, разъяснения основ веры и т.п. с целью конкретного религиозно-мотивированного воздействия на адресата. Задача проповедника – раскрыть и донести до верующего положение и основные истины христианской веры, помочь глубже проникнуть в смысл Писания, побудить слушателей соотносить свою жизнь с христианским учением. В текст проповеди вводятся разного рода интертексты, цитаты из канонических книг, которые священнослужитель разъясняет своей аудитории.

В текстах англоязычных проповедей можно выделить следующие лексические группы: 1) нейтральная, межстилевая лексика (know, remember, last, ask, minutes,

microphone, air, think, say, next, try, answer, girl, man, child); 2) общекнижная (laconic, conversation, speech, to make some remarks, presumably, criticism, family, traditions, however, nevertheless, idea, president, method, message, arguments); 3) церковно-религиозная (Lord, Holy Land, Holy Spirit, preacher, disciple, discipleship, Salvation, Exodus, Genesis, cherub, Epiphany, penance, amen, Nazareth, Corinthians, Old Testament, apostle, prophet, Mount of Transfiguration, Gospel); 4) лексика с газетно-публицистической функционально-стилевой окраской (terrorism, fundamentalist, government, social development, economic issues, lawbreakers, emancipation) (5, с.7-9).

В то же время, как показывают исследования О.А.Парфеновой, К.А.Селиверстовой (9), основу лексического состава жанра религиозной проповеди составляет лексика эмоционально-экспрессивной окраски, в том числе архаически-возвышенной. Отметим устаревшие формы местоимений: thee, thy, ye, а также эмоционально-оценочную лексику (spiritually luxuriant lives; genuine, spiritual heroes; righteous man; knelt sincerely; great possessions; erroneous attitudes). Семантико-экспрессивные лексические единицы чаще всего представлены прилагательными, так как с их помощью легче дать оценку, выразить своё мнение и отношение.

Оценочная лексика может быть разделена на две тематические группы: группа слов, обозначающая негативные/отрицательные стороны и проявления жизни/явления/процесса и соответственно, группа слов, обозначающая позитивные/положительные моменты. К первой группе можно отнести лексические единицы с негативным оценочным значением (adulterous, bad, dangerous, deceptive, evil, far-fetched, negative, pettifogging, toxic, wicked, wrong); слова с отрицательной коннотацией (crowd, mess, miserly, procrastination, retarded, uppity); слова с отрицательной семантикой (blasphemy, darkness, death, demon, destroy, devil, drudgery, leper, mud, sin, stranglehold).

Ко второй группе относятся лексические единицы с положительным оценочным значением (beautiful, blissful, right); слова с положительной семантикой (angels, eternity, gospel, grace, happiness, heaven, miracle, righteous, success, truth, worship); эмоционально окрашенные слова (enormous, gigantic, huge, in deep trouble, surprise). В данных примерах не случайно приведено больше лексических единиц с отрицательным значением и семантикой, нежели слов с положительным значением. Можно предположить, что проповедник строит свою проповедь, опираясь на ошибки или грехи людей, подробно их описывая, что и ведет за собой использование лексики с негативным оценочным значением. Часто при использовании лексики с положительным оценочным значением проповедники нередко используют прием противопоставления, создавая отчетливый контраст высказывания.

Для текстов англоязычных проповедей характерно ограниченное использование разговорной лексики. Она служит для установления контакта священнослужителя с паствой: to chat, kid, ads, skunk, loser, to go on, to shrug things off, to show up, to be amazed at, to go in one ear and out the other, stuff, to think through, to get upset и т. д. Используя подобную лексику в речи, проповедник стремится показать, что он не просто официальный представитель церкви и духовный наставник, а человек, которого волнуют те же проблемы, что и его слушателей (9). В структурном плане в проповеди могут быть выделены три композиционных элемента: введение, основная часть и заключение. Введение проповеди может содержать заглавие, эпиграф, приветствие, собственно вступительную часть. Заглавие представляет собой информативно композиционный блок текста, который в значительной степени может способствовать успеху проповеди в целом, выполняя тематическую, а также контактоустанавливающую функцию.

Данные функции реализуются в заглавиях проповеди всевозможными способами. Например, многие американские и британские проповедники предпочитают использо-

вать заглавия, основанные на игре слов: «When the Son Gets in Your Eyes»; на перифразах известных книг: «A Tale of Two Tables» (где подразумевается произведение Ч. Диккенса «A Tale of Two Cities»); на использовании метафоры для создания яркого, запоминающегося образа: «The Fragrance of Love»; на употреблении разноуровневых повторов (звуковых, лексических, семантических), «If We Fear God, We Will Not Fear the World». Употребляются заглавия в виде общих и специальных вопросов: «Who Am I?», «Can your bones live?». Подобные заглавия-вопросы невольно заставляют слушателя самого искать ответ еще до того, как он услышит его в проповеди (1, с.191-193). Приветственная часть проповеди выполняет контактоустанавливающую функцию. Для этого проповеднику часто необходимо добиться соответствующего настроения своих слушателей, т.е. постараться максимально привлечь внимание аудитории к восприятию темы проповеди. Таким образом, приветствие – это уже определенного рода реализация стремления пастора завоевать внимание каждого члена паствы.

Обращения к прихожанам встречаются достаточно редко, из них наиболее типичные – это *beloved, my (dear) friends, my brothers and sisters*. Основным средством языковой реализации категории обращенности в англоязычной проповеди служит употребление местоимений второго лица: личного *you*, притяжательного *your* и возвратного *yourself*. Местоимение второго лица единственного числа *thou* и родственные ему *thee, thy, thine* встречаются только в библейских цитатах и молитвенных включениях. Местоимение второго лица часто приобретает обобщающее значение, сближаясь с «инклюзивным» (5, с.12-13). В основной части проповеди раскрывается ее тематическое содержание.

Обобщая все вышесказанное, можно сделать следующие выводы. Религиозный стиль в английском языке имеет большое значение для общества. Он обладает определенными признаками, свойственными функциональным стилям: местом общения (сферой) выступает храм (церковь), жанровая специфика фиксирует время исполнения (например, проповедь произносится в определенные часы службы). Цель религиозного стиля состоит в приобщении членов общества к вере. Одним из важных жанров религиозного стиля является проповедь, которая близка к официальной публичной речи, поскольку всегда обращена к массовой аудитории. Проповедь имеет трехчастную структуру и особый набор стилистически маркированных лексических единиц.

Литература

1. Аникушина М.В. О композиции текста современной христианской англоязычной проповеди // Вестн. ТГПУ им. Л.Н.Толстого, 2008, №2, с.191-196.
2. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык / под ред. П.Е. Бухаркина. 5-е изд. испр. и доп. М.: Флинта: Наука, 2002.
3. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955. №1 (январь-февраль). С. 60-88.
4. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958.
5. Ивойлова Н.Ю. Строй текста современной христианской проповеди (на матер. английского языка). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2003.
6. Карасик В.И. Религиозный дискурс // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: сб. научных трудов. Волгоград: Перемена, 1999. С. 5 - 19.
7. Кошечая И. Г. Стилистика современного английского языка : учеб. пособие. М.: Издательский центр «Академия», 2011.
8. Шамарова С.И. Жанры проповеди и духовного послания от раннего средневековья до современности // ISJ Theoretical & Applied Science, № 4 (12), 2014 (ISPC Computer technologies in science, Valencia, Venezuela).P.144-149/

9. Парфенова О.А., Селиверстова К.А. Лингвостилистические особенности англоязычной проповеди//Интерактивная наука, 2016, №9. С.63-66. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvostilisticheskie-osobennosti-angloyazychnoy-propovedi>

10. Шепитько С.В., Смирнова М.С. Языковая личность в религиозном дискурсе// Science and Education a New Dimension: Philology, I(3), Issue: 13, 2013. Режим доступа: <http://www.seanewdim.com>

I.R.İbrahimova

Müasir ingilis dilinin üslubi sistemi: dini üslub

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin funksional üslubları və onların təsnifatına dair bəzi məlumatlar verilir. Xüsusi diqqət dini üsluba yetirilir. Məqalədə ingilis dilinin dini üslubunun əsas janrı olan xütbələrin əsas kriteriləri qeyd edilir. İngildilli xütbələrin kompozisiya və leksik xüsusiyyətləri qeyd olunur.

I.R.İbrahimova

The Stylistic System of the Modern English Language: The Religious Style

Summary

The article provides some information about the functional styles of the English language and the existing approaches to their classification. The religious style is particularly considered. The article presents the criteria for the selection of the sermon as the main religious genre of the English language. The compositional and lexical features of the English-language sermon are noted.

Rəyçi: dos. X.Ə.Babaşova

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2019

Н.Р.СЕИДОВА*доктор философии по филологии***Азербайджанский университет языков**

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

ТЕОРИЯ РЕЧЕВЫХ АКТОВ ДЖ. Л. ОСТИНА И ДЖ.Р. СЕРЛЯ

Ключевые слова: речевой акт, терминологический аппарат, иллокутивный акт, пропозиция, суждения, высказывание.

Açar sözlər: *nitq aktı, terminoloji aparat, illokutiv aktı, propozisiya, muhakimə, ifadə*

Key words: *speech act, terminology instrument, illocutive act, proposition, judgment, expression*

Среди многочисленных теорий, ориентированных на изучении языка и речи, особенно на речевую деятельность, ко второй половине XX века самой популярной оказалась теория речевых актов Дж.Л. Остина и Дж.Р.Серля. Успех массового признания этой лингвистической концепции специалисты видят во внешних и внутренних причинах. «К чисто внешним причинам можно отнести, например, знакомство достаточно широкого круга лингвистов, владеющих английским языком, с курсом лекций Дж. Остина «Слово как действие», выпущенным в 1962 г. отдельной книгой... Но не внешние причины способствовали распространению ТРА. Главные причины внутренние: очевидно, эта теория уловила и раскрыла какой-то важный аспект речевой деятельности, который в других деятельностных концепциях не получил должного освещения (1, с. 9-10).

К этим причинам можно добавить еще и фактор значительной публичности авторов теории речевых актов, имеющих возможность распространять свои концепции в лекционных аудиториях Оксфорда и Гарварда. Впоследствии у них появились сторонники и приверженцы теории из числа слушателей, а также некоторые положения весьма логичных и занимательных идей были подхвачены крупнейшими учеными того времени. Логико-философская основа теории речевых актов вполне укладывалась в научную парадигму того времени, чем, собственно, и был обеспечен успех данной лингвофилософской концепции. Этими обстоятельствами судьба теории речевых высказываний М.М.Бахтина существенно отличается от концепции своих западных коллег. М.М.Бахтин не был публичным пропагандистом своих идей, многие его работы, (особенно ранние) публиковались под псевдонимом, в связи с чем не было и возможности широко внедрять свои идеи.

Большинство исследователей и сейчас отдают предпочтение теории Остина-Серля, опираясь на исследования западных лингвистов, в основном пользуются методологией ТРА. Во многом это можно связать и с несомненными достоинствами их концепции, оспаривать которые и не имеет смысла. Сегодня Терминологический аппарат ТРА широко используется в лингвистической науке.

Постараемся теперь кратко рассмотреть основные положения ТРА, опираясь на работы Дж.Р.Серля «Что такое речевой акт?», «Косвенные речевые акты» и работу Дж.Л.Остина «Слово как действие». Всякая научная концепция начинается с определения единицы (объекта) исследования, что, собственно, и делают авторы данной теории. «Вопреки распространенному мнению основной единицей языкового общения является не символ, не слово, не предложение и даже не конкретный экземпляр..., а производство этого конкретного экземпляра в ходе совершения речевого акта. Точнее говоря, производство конкретного предложения в определенных условиях есть иллокутивный акт, а иллокутивный акт есть минимальная единица языкового

общения» (2, с.152). По мнению ученого, иллокутивный акт относится к тем формам поведения, которые регулируются правилами. Причем правила делятся на два вида: одни регулируют формы поведения, которые существовали до них, например, правила этикета; другие - не просто регулируют, но и создают или определяют новые формы поведения. Правила первого типа называются регулятивными, а второго – конститутивными. Регулятивные правила обычно имеют форму императива, а конститутивные принимают совершенно иную форму, и именно они лежат в основе речевых актов.

Для определения содержания иллокутивного акта Дж.Остин вводит понятие суждения или пропозиции (*proposition*), которое отличается от утверждения или констатации. В предложении с семантической точки зрения могут различаться пропозициональный показатель и показатель иллокутивной функции. Показатель функции позволяет судить, как надо воспринимать данное суждение, или, иными словами, какую иллокутивную силу должно иметь высказывание.

В соответствии с иллокутивной силой высказываний Дж. Остин выделяет пять классов: вердиктивы, экзерситивы, комиссивы, бехабитивы, экспозитивы. Автор при этом дает комментарий, что выделенные классы его не всегда одинаково устраивают (5, с.118). Вердиктивы выделяются по признаку вынесения приговора присяжными, арбитром или рефери, что и заключено в их названии. Экзерситивы являются осуществлением власти, прав и влияния, примерами которых являются назначение на должность, голосование, приказ, принуждение, совет, предупреждение и т.п.. Типичными примерами комиссивов являются обещания или другие обязательства. Ключевое свойство комиссивов -обязывать говорящего к определенной линии поведения: обещать, гарантировать, заключать соглашение, давать слово, намереваться, планировать, клясться и др. В данном случае возникают вопросы, которые находим у самого автора: стоит ли объединить в один класс намерения и фактические обязательства? Ответ состоит в том, что «оба эти понятия покрывает первичный перформатив «буду»: так, у нас есть локуции «вероятно, буду», «буду делать все возможное», «скорее всего, буду» и «обещаю, что я, вероятно, буду» » (5, с.124). Бехабитивы включают в себя понятие реакции на поведение других людей и повороты их судьбы. Они относятся к поведению в прошлом или в будущем и эксплицитно выражают это отношение. Иначе их Дж. Остин называет этикетными высказываниями, т.е. перформативами, связанными в той или иной мере с реакциями на поведение и предназначенными выражать межличностные отношения и чувства. Примерами бехабитивов могут быть: извиняться, благодарить, сожалеть, хвалить, соболезновать, поздравлять, желать счастья, симпатизировать, благословлять, проклинать, провозглашать тост, желать и др. Экспозитивы используются в актах объяснения, включающего развитие точки зрения, ведения дискуссии и прояснения референции и употребления слова. В список экспозитивов включены глаголы, которые соотносятся с коммуникативной ситуацией: подтверждать, отрицать, утверждать, квалифицировать, замечать, спрашивать, докладывать, информировать, знать, верить, отрицать и др..

Продолжая и развивая идеи Дж.Остина, Дж.Серль в своей работе «Классификация иллокутивных актов» пытается установить адекватность предложенной систематизации. Одним из слабых мест гипотетической классификации своего предшественника автор признает то, «что списки Остина являются классификацией не иллокутивных актов, а английских иллокутивных глаголов. Видимо, Остин полагает, что классификация различных глаголов уже сама по себе является классификацией видов иллокутивных актов, то есть любые два несинонимичных глагола должны описывать два различных иллокутивных акта. Но нет оснований считать, что это действительно так» (3, с.177). Для обоснования слабых мест в таксономии Дж. Остина приводятся те затруднения (их всего шесть), которые требуют определенного разрешения. В альтерна-

тивной таксономии Дж.Серль предлагает в качестве основания для классификации иллокутивную цель и вытекающие из нее понятия: направление приспособления и выражаемые условия искренности. Оговаривая связь с классификацией Дж. Остина, Дж. Серль предлагает следующие базисные категории иллокутивных актов: репрезентативы, директивы, комиссивы, экспрессивы, декларации. В основании такой классификации лежит понимание истины и лжи, степени убежденности и ответственности, скромности и настойчивости, реальности слова, психологического состояния и соответствия пропозиции. Предложенная классификация выстраивается на некоторых синтаксических аспектах, которым Дж. Серль придает большое значение. Собственно, в ТРА достаточно тщательно прорабатывается концепция перформативных предложений (высказываний), предложенная Дж. Остином и продолженная Дж. Серлем. Название происходит от “perform” - исполнять, выполнять, делать, осуществлять - обычного глагола, сочетающегося с существительным действия. «Дж. Остин, вводя понятие перформативного высказывания, рассматривает его как очередной шаг в развитии представлений о границе между осмысленными и бессмысленными высказываниями» (1, с.10). Дж. Серль рассматривает глубинные структуры предложений, содержащие перформативные глаголы, и выстраивает типичные схемы подобных синтаксических конструкций.

Составной частью ТРА является учение о косвенных речевых актах. По мнению Дж. Серля, проблема косвенных речевых актов заключается в выяснении того, каким образом говорящий может с помощью некоторого высказывания выражать не только то, что оно непосредственно означает, но и нечто иное. Проблема с косвенными высказываниями осложняется тем, что в языке имеются конвенциональные средства выражения просьб и других значений, пропозициональное содержание которых прямо не связано со средствами его передачи. В данном случае важнейшими компонентами речевого общения являются: стратегия установления существования скрытой иллокутивной цели, помимо иллокутивной цели, содержащейся в значении предложения, и механизм установления скрытой иллокутивной цели. Косвенные речевые акты, сохраняя свои буквальные значения, приобретают способность употребляться в качестве вежливых форм выражения просьбы. При использовании данных форм говорящий полагается на знание принципов речевого общения.

Рассматривая сущностные различия теории речевых актов и теории речевых жанров, М.Н.Кожина выделяет следующие важнейшие линии различия: 1) РА базируется на действии, РЖ имеет количественно и качественно более сложную природу и соотносится с ситуацией, текстом, событием. В центре ТРА - грамматика языка (предложение), а ТРЖ речевая коммуникация и функциональный стиль. ТРА по своей сути монологична, ТРЖ диалогична (социалогична) [Кожина 1999: 18-22]. Но принципиальное отличие концепции РЖ М.М. Бахтина состоит в том, что она стоит на социологических позициях (а не психолингвистических, как это представлено в ТРА), развивает стилистический аспект, оставшийся вне поля зрения ТРА. «В то же время обращает на себя внимание, с одной стороны, очевидное разнообразие РЖ и относительная гомогенность пространства РА, а с другой стороны, близость РА далеко не ко всем РЖ (едва ли кому-то придет в голову говорить о речевых актах лекции, дискуссии, беседы)» (4, с. 129). В некоторых вопросах авторы ТРА выходят на уровень, не связанный с языковым выражением, например, искренность и неискренность. В определенных случаях такая оценка может потребовать тех контекстных интерпретаций, которые мы не встречаем у авторов данной концепции. Таким образом, ТРА не связывает свои основные концептуальные взгляды со стилистикой и риторикой, а наоборот, пытается отбросить эти аспекты междисциплинарного исследования.

Литература

1. Кобозева И.М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.ХУП. Теория речевых актов. - М.: Прогресс, 1986.
2. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. -М.: Прогресс, 1986. Вып.17. С.151-169.
3. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Прогресс, 1986. Вып.17. С. 170-194.
4. Дементьев В.В. Теория речевых жанров. - М.: Знак, 2010. - 600с.
5. Остин Дж. Л. Слово как действие. 1986

N.R.Seyidova

C.L.Ostin və C.R.Serlin nitq aktları nəzəriyyəsi *Xülasə*

XX əsrin ikinci yarısında dil və nitqin öyrənilməsi istiqamətindəki çoxsaylı nəzəriyyələr arasında ən geniş yayılmış təlim C.L.Ostin və C.R.Serl nəzəriyyəsidir. İllokutiv aktın müəyyən edilməsi üçün C.Ostin mühakimə, yaxud propozisiya anlayışını irəli sürür. C.Serl illokutiv aktların aşağıdakı bazis kateqoriyalarını təklif edir: representativlər, direktivlər, komissivlər, ekspressivlər və deklarasiyalar. Təklif olunan təsnifatlar C.Serlin böyük əhəmiyyət verdiyi bir neçə sintaktik aspektlər üzərində qurulur. C.Ostin performativ söyləmlər anlayışını irəli sürərkən onu anlamalı və anlamsız (başə düşülməyən) söyləmlər arasındakı sərhədlər haqqında təsəvvürlərin inkişafında növbəti addım kimi nəzərdən keçirir.

N.R.Seyidova

Speech Act Theory of J. Austin and J. Searle *Summary*

The most widespread theory among numerous theories oriented to study the language and the speech in the second half of XX century appears to be the theory of J. Austin and J. Searle. J. Austin puts forward an opinion and proposition to define an illocutionary act. J. Searle offers the following classification of illocutionary speech acts: representatives, directives, commissives, expressives, and declarations. The offered classification is based on some syntactic aspects which J. Searle attaches great importance. While referring to performative utterances J. Austin considers them as a next step in the development of ideas about the borders between explicit and inexplicit utterances.

Рецензент: проф. А.Абдуллаев

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2019

N.I.NOVRUZOVA

Nakhchivan State University
(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

ENGLISH AS INTERNATIONAL LANGUAGE

Key words: globalization, international language, english history, lexical fund.

Açar sözlər: globallaşma, beynəlxalq dil, ingilis dilinin tarixi, leksik fond.

Ключевые слова: глобализация, международный язык, история английского языка, лексический фонд.

Globalization, which covers various spheres of social, economic, political, and cultural life, is diversified, isolated, locally or national-characterized by centuries, by rapidly exploiting various aspects of modern technology innovations, scientific innovations and discoveries, as a universal phenomenon, which integrates through the formation of socio-economic, cultural-moral, political-ideological integrity.

The main characteristic of the globalization process, which has its beginnings from the beginning of the new era to the end of the Middle Ages and rapidly spreading around the middle of the 20th century, is the need for international integration or inter-country communication that covers the globe.

There are features characterizing the ancient roots of history but globalization, the intensification of mutual relations in the global space, and the processes of global characterization, as an urgent issue of the last decades. Rapid development of the global financial system; creation of information network covering the world; as a result of migration, workforce flow, as well as tourism and other factors, the citizens of separate countries have to leave the national borders of their states; organizations, institutions and associations that overlap certain states in terms of authority, rights and powers; Increased activity of transnational companies; English language status, etc. it can be noted during the characteristic of the process.

The globalization process, which encompasses culture, finance, education, information, science and other fields, is the key to the transformation of the population living in different regions of the globe into a citizen of a general society, and the unity of economic, sociological, cultural and technological forces.

The main means of communication between the members of the society and the language of exchange of ideas are the social and cultural events that make it possible for people to have their social and social status. The emergence and development of the language, because it is part of the community, the social group, and also its members and members of society, is the result of their fulfillment of their communication needs.

From the moment he perceives his own existence, man's arguments about the origin of language and the dynamics of development are an indication of its indispensable importance to human life. At various stages of history, linguists, as well as researchers from different fields, have made different assumptions in the center of attention, keeping the language, the changes they have undergone, the general and specific laws of development, and so on. The idea that language is stable on the one hand, and on the other hand, the changeable nature, was first mentioned by V. Humboldt (6). The stability of language can be explained by the fact that it is transmitted from the previous generation to the next generation, in other words, as an example of the cultural heritage presented by the preceding generation. The fluctuation of language can be explained by the occurrence of the occurrence of time changes, the development, the reality, the events and processes that occur in the real world, and other factors.

Since the formation, formation and enrichment of the language took place over the centuries, its development process should be involved in the study of the language, the society of its users, the history of the people and their lifestyle. It is known that the cultural heritage, historical events, households, traditions and customs of the people find their manifest language.

Changes observed in different spheres of the language, as well as its enrichment and enrichment, occur under the influence of internal and external circumstances. Factors that play an important role in the formation and development of language are grouped into two categories:

1. Linguistic factors

2. Exclassification (non-linguistic or external) factors (3)

Factors included in the first group are those of the language itself, and then cause changes. Extralinguistic factors in the development of language are the factors that affect the living conditions, history, general developmental laws of the society in which language carriers belong. Approaches to such factors were different in linguistic scientific literature. The renowned linguist-scientist Ferdinand de Sösur from Switzerland did not accept the idea of linking linguistic and extrovertinguistic linguistics and linking them. F.de Sössür considers that extracolinguistic, non-linguistic factors can not lead to changes in the structure, system, mechanism, or internal structure of language.

The richness and depth of English's vocabulary sets it apart from other languages. The 1989 revised "*Oxford English Dictionary*" lists 615,000 words in 20 volumes, officially the world's largest dictionary. If technical and scientific words were to be included, the total would rise to well over a million. By some estimates, the English lexicon is currently increasing by over 8,500 words a year, although other estimates put this as high as 15,000 to 20,000. It is estimated that about 200,000 English words are in common use, as compared to 184,000 in German, and mere 100,000 in French. The availability of large numbers of synonyms allows shades of distinction that are just not available to non-English speakers and, although other languages have books of synonyms, none has anything on quite the scale of "*Roget's Thesaurus*". Add to this the wealth of English idioms and phrases, and the available material with which to express meaning is truly prodigious, whether the intention is poetry, business or just everyday conversation (1).

It is a very flexible language. One example of this is in respect of word order and the ability to phrase sentences as active or passive (e.g. *I kicked the ball*, or *the ball was kicked by me*). Another is in the ability to use the same word as both a noun and a verb (such as *drink*, *fight*, *silence*, etc) (2). New words can easily be created by the addition of prefixes or suffixes (e.g. *brightness*, *fixation*, *unintelligible*, etc), or by compounding or fusing existing words together (e.g. *airport*, *seashore*, *footwear*, etc). Just how far English's much-vaunted flexibility should go (or should be allowed to go) is a hotly-debated topic, though. For example, should common but incorrect usages (e.g. *disinterested* to mean *uninterested*; *infer* to mean *imply*; *forego* to mean *forgo*; *flout* to mean *flaunt*; *fortuitous* to mean *fortunate*; etc) be accepted as part of the natural evolution of the language, or reviled as inexcusable sloppiness which should be summarily nipped in the bud?

Its grammar is generally simpler than most languages. It dispenses completely with noun genders (hence, no dithering between *le plume* or *la plume*, or between *el mano* or *la mano*), and often dispenses with the article completely (e.g. *It is time to go to bed*). The distinction between familiar and formal addresses were abandoned centuries ago (the single English word *you* has seven distinct choices in German: *du*, *dich*, *dir*, *Sie*, *Ihnen*, *Ihr* and *euch*). Case forms for nouns are almost non-existent (with the exception of some personal pronouns like *I/me/mine*, *he/him/his*, etc), as compared to Finnish, for example, which has fifteen forms for every noun, or Russian which has 12. In German, each verb has 16 different forms (Latin

has a possible 120!), while English only retains 5 at most (e.g. *ride, rides, rode, riding, ridden*) and often only requires 3 (e.g. *hit, hits, hitting*) (4).

Some would also claim that it is also a relatively simple language in terms of spelling and pronunciation, although this claim is perhaps more contentious. While it does not require mastery of the subtle tonal variations of Cantonese, nor the bewildering consonant clusters of Welsh or Gaelic, it does have more than its fair share of apparently random spellings, silent letters and phonetic inconsistencies (consider, for example, the pronunciation of the “ou” in *thou, though, thought, through, thorough, tough, plough* and *hiccough*, or the “ea” in *head, heard, bean, beau* and *beauty*) (5). There are somewhere between 44 and 52 unique sounds used in English pronunciation (depending on the authority consulted), almost equally divided between vowel sounds and consonants, as compared to 26 in Italian, for example, or just 13 in Hawaiian. This includes some sounds which are notoriously difficult for foreigners to pronounce (such as “th”, which also comes in two varieties, as in *thought* and *though*, or in *mouth* as a noun and *mouth* as a verb), and some sounds which have a huge variety of possible spellings (such as the sound “sh”, which can be written as in *shoe, sugar, passion, ambitious, ocean, champagne*, etc, or the long “o” which can be spelled as in *go, show, beau, sew, doe, though, depot*, etc). In its defence, though, its consonants at least are fairly regular in pronunciation, and it is blessedly free of the accents and diacritical marks which festoon many other languages. Also, its borrowings of foreign words tend to preserve the original spelling (rather than attempting to spell them phonetically). It has been estimated that 84% of English spellings conform to general patterns or rules, while only 3% are completely unpredictable (3% of a very large vocabulary is, however, still quite a large number, and this includes such extraordinary examples as *colonel, ache, eight*, etc) (7). Despite a tendency towards jargon, English is generally reasonably concise compared to many languages, as can be seen in the length of translations (a notable exception is Hebrew translations, which are usually shorter than their English equivalents by up to a third). It is also less prone to misunderstandings due to cultural subtleties than, say, Japanese, which is almost impossible to simultaneously translate for that reason.

The absence of coding for social differences (common in many other languages which distinguish between formal and informal verb forms and sometimes other more complex social distinctions) may make English seem more democratic and remove some of the potential stress associated with language-generated social blunders.

So, as a result of economic, intercultural integration, which dominates the language of a political, economically powerful country in the political, economic, and political processes in the social, world, and the region, which are the result of the events of the society in the development and enrichment of language, media, education, and other factors that can be used today to date, to streamline cultural heritage, and provide a flow of information to people living in remote areas.

Literature

1. Aitchison J. Language change: Progress or decay. 3rd edition, Cambridge University Press (CUP), 2001.
2. Bauman Z. Globalization: The Human Consequences. Columbia University Press, 1998.
3. Chomsky N. & Otero C.P. Language and politics. AK Press, 2004.
4. Crystal D. Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press (CUP) 2nd ed., 2003.
5. Crystal D. Language and the Internet. CUP, 2006.
6. Crystal D. English as a global language. 2nd edition. CUP, 2003.
7. Garasharli Ch. Language and Culture (English-speaking countries). Bakı: Elm və təhsil, 2014.

N.İ.Novruzova

İngilis dili beynəlxalq dil kimi
Xülasə

Müəllif məqalədə günümüzdə çox aktual bir məsələ olan ingilis dilinin beynəlxalq dil kimi inkişafı prosesinə təkan verən məsələlərə toxunmuşdur. İngilis dilinin ilk növbədə qloballaşmanın dili kimi dəyərləndirilməsi, onun inkişaf tarixi və zənginləşməsinə təsir edən faktorlar müxtəlif dillərin müqayisəsi aparılaraq şərh edilmişdir.

Н.И.Новрузова

Английский как международный язык
Резюме

В статье были затронуты вопросы, которые способствовали процессу развития английского языка как международного, что является очень важной проблемой сегодня. Английский язык был впервые интерпретирован как язык глобализации, факторы, влияющие на историю его развития и обогащения, а также сравнение различных языков.

Rəyçi: filol.f.d., dos. V.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.05.2019

Y.A.ABDULLAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

POSTMODERNİST ROMANIN GENEZİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: postmodernist roman, genezis, T.Pinçon, C.Bart C.Donlivi

Ключевые слова: постмодернистский роман, генезис, Т.Пинчон, Дж. Барт, Дж.Данливи

Key words: Postmodern novel, genesis, T.Pynchon, J.Barth, J.Donleavy

Bir qayda olaraq postmodernizmin ədəbiyyatda ilk təzahür formaları ABŞ ədəbi mühiti ilə əlaqələndirilir (1, 2, 3). ABŞ ədəbiyyatında postmodernizm 1960-1970-ci illərdə özünün ən yüksək mərhələsinə çatır və Josef Hellerin “Tələ 22” (“Catch 22”, 1961), Kurt Vonnequtun “5 nömrəli sallaqxana və ya uşaqların xaç yürüşü” (“Slaughterhouse-Five, or The Children’s Crusade”, 1969), Tomas Pinçonun “Yer çəkmənin gör qurşağı” (“Gravity’s Rainbow”, 1973), Con Bartın “Məktublar” (“Letters”, 1979) romanları buna misal ola bilər. Məhz bu romanlarda ənənə və kanonlar dağıdılır, dəyərlərə istehzal münasibət, məişət situasiyalarına komik yanaşma, əsərin iqtibas və qısa ifadələrdən “yığılması”, ənənəvi “mən” anlayışının silinməsi, janr qarışıqlığından doğan təhkiyə üsullarının dəyişməsi, üslubi hibridləşmə, teatrallıq və süjetlə, obrazlarla, mətnlə, oxucu ilə oyun, xaosla barışıq kimi postmodernist üsullar özünü büruzə verir.

Elə bununla bağlı, yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərinə görə postmodernizmin ədəbi cərəyan kimi vətəni ABŞ hesab edilir. ABŞ ədəbiyyatında bu mərhələ eyni zamanda da “Qara yumor məktəbi” – Tomas Pinçon (1937), Donald Bartelm (1931-1989), Con Bart (1930), Ceyms Patrik Donlivi (1926-2017) yaradıcılığını əhatə edir.

ABŞ ədəbiyyatında postmodernizm mərhələsi ilk növbədə Tomas Pinçonun romanları ilə əlaqələndirilir. Yazıcının roman poetikasını dəyərləndirən N.Kireyeva tam doğru olaraq yazırdı ki, postmodernizmin nəzəri və ideoloji bazası formalaşmamışdan çox əvvəl T.Pinçonun yaradıcılığında bu xüsusiyyətləri görmək mümkündür: “Pinçonun roman poetikası həyatı vəziyyətlərin təsvirində aydın mənanın görüntüsündən imtina edir, daha çox analoqu olmayan, əsas olmayan, ümumiyyətlə, lazımsız şeylərə diqqət yetirir, mətnin və ya hər hansı bir fraqmentin izahını yaranan oyuna meyillilik və reminissensiyaların bolluğu, travestiya, banallığın sonsuz parodiyası, hazır bloklardan yeni-yeni birləşmələr yaratmaq istəyi idi” (2; 28).

Tədqiqatçının müəyyən etdiyi yanaşma T.Pinçonun “Lot 49-un çağırılması” (The Crying of Lot 49), “Yer çəkmənin göy qurşağı” (Gravity’s Rainbow) (1973) romanlarında aydın şəkildə izləmək olar.

“Lot 49-un çağırılması” romanı qotik romanla detektiv romanın, macəra romanı ilə məhəbbət romanlarının janr qarışıqlığına məruz qalıb. Müasir dünyanın bütün “eybəcərliyini” – xaosunu özündə daşıyan bu romanda yazıçı kütlə ideologiyası ilə mədəniyyəti üz-üzə qoyur, fiziki və mənəvi “zora” məruz qalmış insanın məhvinə, bütünlükdə bəşəriyyətin “deqradasiyasını” canlandırır. Allüziya və reminissensiyalardan, iqtibaslardan “yığılan” roman amerikan yazıçısı V.Nabokovun əsərlərinə, ispan rəssamı Remedios Varonun “Yer kürsüsünü hörənlər” rəsm-tablosuna, Britaniyanın məşhur rok-qrupu “Bitlz”a, 1849-cu ildəki “Koliforniya qızıl həyəcanı”na istinad əsərin gizli və aşkar intertekstual əlaqəsindən xəbər verir.

Romanda adi hadisələrin fonunda cərəyan edən tarixi sirlərin açılmasına gedən yol daha mürəkkəb “tapmacalara” aparıb çıxarır. Roman evdar qadın Edip Maasın gözlənilmədən sahib olduğu vəsiyyətin “gətirdiyi” macəralardan, bu macərələrin tarixi hadisələrə bağlandığı çoxsaylı süjet xəttindən ibarətdir.

“Yer çəkmənin gör qurşağı” romanının adı müəllifin oyun priyomuna xidmət edir və özündə Fau-2 hərbi raket mühərrikinin hərəkətindən sonra yaranan “göy qurşağı-obraz”ının parabolası və ya göy qurşağının dairəvi təbii formasına, insan həyatının dairəvi, sonsuza qədər bitib-tükənməyən, hər sonda yenidən başlayan əzab-əziyyətinə işarədir. Əsər qrafik şəkildə işarələnən dörd hissədən ibarətdir və hər hissə magik xassələrə malik olan numeroloji mənə daşıyır. Hissələr ballistik raketin yaradıcısı Verner fon Braunun panfleti, Amerikada böyük səs-küyə səbəb olan “Kinq-Konq” filminin qadın personajı Fey Reyə ünvanlanan iqtibas, amerikan yazıçısı Laymen Frenk Baumun “Öz diyarının sehrbəzi” nağılı, Amerika müğənnisi Coni Mitçelin “Kaktus ağacı” mahnısının bir bəndi romanın dörd hissəsinin iqtibaslarını təşkil edir. Göründüyü kimi müxtəlif problemləri əhatə edən, fragmentarlıq prinsipi üzərində qurulan, ilk baxışdan bir-birilə əlaqəsi olmayan roman xaosun təcəssümünə çevrilir, T.Pinçonun roman dünyasını müəyyən edir.

C.Konrad, Q.Qrin və J.Hellerin xəfiyyə və detektiv romanlarına allüziyalar, qara yumor, komizm və parodiya elementləri əsərdə postmodernist nəsrin poetikasını müəyyən edir. Romanda uydurma ilə reallıq vəhdət təşkil edir, personajların demək olar hər biri casusdur, onlar bir-birindən xəbər daşıyır, casusluq qrotesk-hiperbolaya yüksəlir. Sonda məlum olur ki, personajların hər biri digərinə casusluq edir, hamı-hamını “güdür”. Əsər tarixin, sosial sistemin, dünyada baş verən hadisələrin, insanların və nəhayət bəşəriyyətin parodiyası, “qara yumor”la təsviridir.

ABŞ ədəbiyyatında postmodernist ədəbi mərhələ yazıçı, ədəbi tənqidçi Con Bartın “Üzən opera” (“The Floating Opera”, 1956), “Yolun sonu” (“The End of the Road”, 1958), “Cayls keç-i-oğlan” (“Giles Goat-Boy”, 1966), “Ximera” (“Chimera”, 1972), “Məktublar” (“Letters”, 1979), “Qabarma hekayələri” (“The Tidewater Tales”, 1987) romanları ilə bağlıdır.

“Üzən opera” ekzistensial problemlərin parodiyasını, insan həyatının absurdluğunu özündə ehtiva edən, yazıçının “qara yumor”udur. Adi bir insanın həyat hekayəsi buffonada və sarkazmlarla yarmarka balaqanına çevrilir, ekzistensial problemlər məişət problemləri səviyyəsinə enir. Həyatın mənasızlığından bezən və özünü öldürmək istəyən Todd Endrüs adlı vəkil fikrindən daşınsa da sonrakı həyat hadisələri fonunda vaxti ilə nə üçün özünə qəsd edə bilmədiyini anlaya bilmir. illər keçməsinə baxmayaraq mənəvi və fiziki varlığında yaşadığı təbəddülat həyatın mənasızlığı ideyasını daha da qüvvətləndirir. Nə onda, nə də indi çıxış yolunu tapa bilməyən Todd Endrüsü insanlardan təcrid edir. Ekzistensial absurda söykənən insan faciəsi C.Bartın “qara yumor”unda oyun elementinə çevrilir.

İnsanın mahiyyətini müəyyən edən sərbəst seçim probleminin istehzalılı dərki C.Bartın “Yolun sonu” romanında öz əksini tapır. Pedaqoji kollecın aspirantı Cek Horner müəmmalı xəstəliyə – həyatın kosmik absurdluğu hissənə tutulur. Müəllifin “qara yumor” bu xəstəliyin fonunda bütün romanın ideyasına sirayət edir, romanın oyun effektini və istehzasını müəyyən edir. Hadisələr ekzistensial absurda söykənir, Cek Hornerin hər yeni “həyatı cəhdləri” komizmə çevrilir. Ekzistensialistlərin “insanı əhatə edən total absurdluq hissi, xaos və absurda qalib gəlməyin mümkünsüzlüyü” ideyası əsərin əsasını təşkil etsə də, C.Bartın “qara yumor”unda postmodernistlərin dünyanın faciə deyil, komik təsvirinə çevrilir. Belə yanaşma C.Bartın “Yolun sonu” romanını postmodernist əsər kimi müəyyən edir. Amerika ədəbi tənqidində dəfələrlə C.Bart yaradıcılığını postmodernizmin ədəbi prinsipləri ilə əlaqəli göstərmiş, digər Amerika yazıçıları ilə birgə postmodernizmin meydana gəlməsində xüsusi xidmətlərini qeyd etmişlər: “Postmodernizm ilk dəfə Amerikada Con Bart, Ken Kesey və Riçard Brotigen (daha sonra bura Argentinəli Borxes də əlavə olundu) kimi konkret Şimali və Cənubi Amerika yazıçıları ilə pozitiv, enerjili oyunvari xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün meydana çıxmışdır (6; 273).

“Ximera” romanı üç müstəqil novellanın – üç heyvanın birliyindən yaranan mifik Ximeraya (şir, keçi, ilan) “bənzəyir”. Roman metaforik məzmunla malik olan, ənənəvi janrın çərçivələrini “aşan”, postmodernist üslubi elementlərin daxil olduğu, fərqli təhkiyə strukturuyla seçilən postmodernist nəsrin nümunəsi hesab edilir. Birinci hissə ərəb folklorunun şah əsəri “Min bir gecə”nin motivləri əsasında qurulub. “Ximera” romanında “Min bir gecə”nin Şerri-Şəhrizadəni bacısı Duni-Dünyazadə əvəz edir və elə bununla bağlı bu hissə “Dünyazadə” adlanır. Dünyazadə bacısı kimi Şəhriyar şahın qardaşı Şahzamana nağıllar danışır, özünün və digər qadınların ölümünün qarşısını alır.

“Perseida” adlanan ikinci hissə qədim yunan mifoloji qəhrəmanı, Meduza Qorqonanın başını kəsən Perseylə bağlı mifin yeni “interpretasiyasıdır”. Öz keçmiş rəşadətini xatırlayan və orta yaş böhranını yaşayan Persey artıq gənc qəhrəman deyil və həyat yoldaşı Andromeda tərəfindən qınaq obyektinə çevrilir. Perseyin qəhrəmanlığının təcəssümü olan Meduza Qorqona obrazı ona itirilmiş şan-şöhrəti ilə yanaşı günah hissiylə də əzab verir.

Ximeranı öldürən mifik yunan qəhrəmanı Bellerofon üçüncü hissə “Bellerofoniada”nın müasir qəhrəmanına çevrilir. Bellerofon-Bell özünü Perseylə müqayisə edir, mifoloji qəhrəmanlığını bərpa etmək üçün ritual-sxemə riayət edir, lakin sonda qəhrəmanlığın özünü deyil, qəhrəman olmanın görüntüsünü qazanır. Bellerofon əsər boyu öz bitib-tükənməyən hekayəsini danışdıqca “Ximera”nın səhifələrinə dönr, müəllifin istehzasına çevrilir. C.Bartın “qara yumor”u mifik qəhrəmanlar Persey və Bellerofonun simasında müasir insanın həyat tərzinə, onun yaşayışına, dünyadakı yerinə komik baxışdır.

Romanın leytmotivlər sistemindən yığılan mətni kalamburlardan, buffonada və rebuslardan, tapmaca və hikmətli nəsihətlərdən, allüziya və reminissensiyalardan ibarətdir. Əsərin mətni müəllifin oyun prinsipinə uyğun qurulub və elə bununla bağlı o postmodernist romanın poetikasını müəyyən edir.

C.Bartın “Məktublar” romanı ədəbi tənqiddə birmənalı olaraq postmodernist nəsrin nümunəsi hesab edilir. Roman bir-biri ilə bağlı olmayan çoxsaylı epizodlardan ibarət olan, keçmiş və indiki zaman arasında var-gəl edən, bir-birlərinə və bəzən də özü-özünə yazılan cavabsız məktublardan ibarətdir. C.Bart da romanın personajlarına çevrilərək qəhrəmanlarına istehza dolu məktublar yazır. Cavabsız məktublar insanlararası münasibətlərdə özgələşmənin hökm sürdüyü, insan həyatının xaosdan ibarət olduğu mənanı ifadə edir. Postmodernizmin oyun prinsipi C.Bartın təhkiyəsində “qara yumor”a çevrilir, bəşəriyyəti bürüyən total tənhalıqdan xəbər verir.

“Məktublar” romanın özəlliklərindən biri də personajlarının C.Bartın digər roman qəhrəmanları olmasıdır. Paradoks ondadır ki, eyni müəllif tərəfindən yaradılan bu personajlar eyni müəllifin mətnində görüşsələr də biri-birlərinə “yaddırlar”, hər biri ayrılıqda öz şəxsi problemlərinə “qər” olub. Müəllif müasir insanın reallığını qroteskli təsviriylə istehzaya məruz qoyur, “qara yumor”un hədəfinə çevirir.

Faciəviliyin komikliklə, aliliyin eybəcərliklə birləşdiyi reallığın absurd kimi təəvvürü “qara yumor”un xarakterik xüsusiyyətlərindəndir və mətnə belə yanaşma Donald Bartelmin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. ABŞ postmodernist ədəbiyyatında “Ağbəniz” (“Snow White”, 1967), “Ölü ata” (“The Dead Father”, 1975), “Kral” (“The King”, 1990) romanlarıyla yadda qalan yazıçı amerikan reallığını “qara yumor”unun hədəfinə çevirmiş, orta amerikalının problemlərindən bəhs etmişdir.

Onun romanları fraqmentarlıq və oyun prinsipi üzərində qurulub, təhkiyə strategiyası ənənəvi nəqletmədən fərqlənir. Vahid süjet xəttinin yoxluğu fraqmentarlığa meyilliliyini özünün də etiraf etdiyi “cazın improvizə üsulundan yararlanması” ilə əlaqələndirilir (4).

D.Bartelmin modernizmi istehzayla yenidən dərkə kimi qəbul edilən “Ölü ata” romanı iqtibaslar və allüziyalar, parodiya və pastişlərdən “qurulub”. Roman U.Folknerin “Mən öləndə”, C.Coysun “Finneqanın yası” romanları, F.Freydin “Totem və tabu” əsəri, S.Bekett və T.Stoppardın qəhrəmanları ilə intertekstual dialoq müstəvisində qurulub.

“Ölü ata” bir qrup insanın “atalıq” anlayışına edilən “səyahətindən” – kiçik hekayə, lətifə və alleqoriyalardan, dialoq və fəlsəfi düşüncələrdən ibarətdir. Əsər Z.Freydin konsepsiyasına uyğun qurulmuş, ata və oğul arxetipləri arasında əbədi “döyüşdən” bəhs edir. Bioloji ata ilə simvolik ata obrazlarının oğula təsiri alleqorik mənə kəsb edir, istehza və oyun effektləri mətnaltı mənaları daha da qüvvətləndirir.

Bu əsər D.Bartelmin insanlar arasındakı münasibətlərdə hökm sürən dərin böhrana özünə-məxsus reaksiyasıdır. Eyni zamanda da əsər digər postmodernist nəsrin nümunələrində olduğu kimi insani dəyərlərin total dəyərsizləşməsinə qarşı acı gülüşü, komizmlə ələ salınmasıdır.

Amerika reallığını müxtəlif xaosluq fragmentlərdə təsvir edən yazıçı təhkiyəni söz oyununa çevirir, bilərəkdən oxucuya yanlış məlumat ötürməklə onu “oyununa” salır və beləcə, onu düşünməyə vadar edir.

“Kral” romanı da eyni prinsiplər əsasında qurulub və postmodernist nəsrin ən gözəl nümunələri sırasında yer alır. Dialoqlardan yığılan roman fragmentlərə bölünərək çoxsaylı, birbirilə bağlı olmayan süjetlərin birliliyidir. Əsərin qəhrəmanları Kral Artur və Dəyirmi masanın cəngavərləri ikinci Dünya müharibəsi dövründə iştirak edirlər. Nasist Almaniyası və onun ölüm maşını ilə mübarizə aparan əfsanəvi Kral Artur B-B-C radiosuna qulaq asır, “Times” qəzetinə müsahibə verir. Sevimli həyat yoldaşı Qvinevera dostu Lanselotla ona xəyanət edir, Müqəddəs Qraalı isə atom bombası əvəz edir. Yazıçının “qara yumor”u müasir dünyanın problemləri kontekstində keçmişlə müasirlik arasında sərhədləri silir, insan məxluqunun “dəyişməməsi”, orta əsr əfsanəsinə “bürünüb” müasir eybəcərliyində yenə də mövcud olması ideyasına söykənir. Artıq cəngavərlik namus, dəyər mücəssəməsi deyil, dəyərsizlik özü “dəyəre” çevrilir. Müasir cəmiyyətin düçar olduğu realıq müəllifin istehzasına, acı satirasına çevrilir.

Göründüyü kimi postmodernizmin “dünya xaos kimi”, “düşüncə mətn kimi” tezi ABŞ ədəbiyyatının aparıcı prinsiplərindən biri idi və amerikalı yazıçılar cəmiyyətdə hökm sürən eybəcərliyi “qara yumor”la təcəssüm edirdilər. Qara yumor əvvəlki, bəlkə də dünyanın başlanğıcından üzü bəri mövcud olan mətnlərə sirayət edir, o mətnlərdəki özünə aid informasiyaları “fəth edir”, onları başqalaşdırır, yeni dövrün arakəsmələrinə salır və yeni mətndəki “informasiya çaşqınlığı” yeni ideyaların yaranmasını şərtləndirir.

Bütün mif və stereotiplərin parodiyası, qrotesk və “əcaib, qorxulu” olan hər şeyə gül-mək, oyun estetik və fəlsəfi anlam kimi, alleqorik süjetlərdə fragmentarlıq, reminissensiya və allüziyaların çoxluğu, şərti personaj-marionetlərin bolluğu ABŞ postmodernist romanlarının xarakterik xüsusiyyətləridir.

Postmodernist nəsrin yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərini Ceyms Patrik Donlivinin yaradıcılığında da görmək mümkündür. Yazıçının “Kürən” (“The Ginger Man”, 1955), “Müstəsna insan” (“A Singular Man”, 1963), “Baltazar B-nin əclaf bəxti” (“The Beastly Beatitudes of Balthazar B”, 1968), “Nyu-York nağılı” (“A Fairy Tale of New York”, 1973) romanları postmodernizmin “qara yumor”la ifadə formalarıdır.

C.P.Donlivinin “Kürən” romanı faciəviliklə komikliyin, realılıqla hiperrealılığın “qara yumor”la əksidir. Romanın “əbədi tələbə və turist” olan baş qəhrəmanı Sebastyan Cencerfil-din həyat hekayəsi “boş”, mənasız sərgüzəştlərinin fonunda həyatda özünə yer tapa bilməyən insanlığın həyat hekayəsinə çevrilir. Öz şəxsi maraqları ilə yaşayan, dünyanın ona borclu olduğunu düşünən və bohem həyatını seçən Sebastyan yüzlərlə müasir gəncin prototipidir. O, avantürüst və yalançıdır. O, tələbədir, lakin təhsil onu heç vaxt maraqlandırmayıb. Sebastyanı öz maraqları – yemək, içmək, gəzməkdən savayı heç nə maraqlandırmır. Bütün bu kimi keyfiyyətləri sırasında Sebastyan maddi aləmə bağlı deyil, maddiyyat onun üçün vasitədir, məqsəd deyil. Onun ən yaxın dostları “həyatın dibində” olanlardır. Bu insanlarla rahat təmasa girir, onlarla “insan” kimi rəftar edir. C.P.Donlivinin istehzaya söykənən oyun priyomu Sebastyanın xarakterinin açılmasında bir vasitədir. Müəllif cəmiyyətin “yazdığı” dəyərlərlə insani dəyərlər arasında “gəzir”, oxucunu mürəkkəb, cavabı birmənalı olmayan suallar

qarşısında qoyur. Müəllif istehzası deyilənlərlə, olanlar arasında baş açmayan, yalanla gerçək arasında itib-batan “oxucu gözləntisi”nə toxunur.

C.P.Donliviinin “Nyu-York nağılı” romanı Amerika postmodernist ədəbiyyatının ən maraqlı əsərləri sırasında yer alıb. Əsərin C.P.Donliviinin sevimli yazıçısı Henri Millerin “Xərçəng tropiki” romanına allüziyadır. Hər iki roman insan varlığının mahiyyəti, kimlik və var olma problemlərinə yaxınlaşır. Okeanı keçib Avropadan Nyu-Yorka gələn Kornelius Kristianın həyat yoldaşı səyahət zamanı yolda ölür. O, əzab çəkir, lakin onun istirabları “adi gözlə” anlaşılmır. Yas mərasiminə hazırlıq sevgi oyunları ilə qayıdırılır, yoldaşlarıyla içki məclisləri, sərxoş davaları insan iztirabları, peşmanlıqla əvəzlənir. Nifrətdən üzgünlüyə, təəssüfə, acıma hissəyə keçən qəhrəman ekzistensial boşluqda yerləşir. Müəllifin “qara yumor”u iki müxtəlif hisslər arasında qalan insan varlığına toxunur, onu total gerçəkliklə üz-üzə qoyur.

Həyatı məqsədlərinin itirilməsi nəticəsində insan mövcudluğunun mənasızlığı C.Donliviinin “qara yumor”unun hədəfində istehzaya məruz qalır. Maddiyat arxasınca qaçan, məişət qayğıları ilə yaşayan orta amerikalının mənəvi degradasiyası yazıçının mövzu dairəsini əhatə edir. Belə əsərlərdən biri də “Müstəsna insan” romanındakı fəndgirliyi və həyata soyuq mühakimələri ilə baxan Smit soyadlı personajıdır. Lakin bu qeyri-insani cəhdlər onda qrotesk-absurd forma alır. Smit özünə mavzoley tikdirir, varlı amerikalının həyat tərzini imitasiya edir. Roman maddiyatı həyat amalı hesab edən orta amerikalının kinayəli təsviridir. Yazıçının təsvir etdiyi orta amerikalının mənəviyyatsız cəmiyyətdə düşdüyü vəziyyət – onu postmodernist nəsrin davranış modelinə yaxınlaşdırır. Elə bununla bağlı “qara yumor”la təsvir paradoks, istehza, parodiya, kollaj priyomlarını alır. Əsərin qəhrəmanı isə individuallığını itirən ruhsuz insana çevrilir.

C.P.Donlivi romanları da daxil olmaqla T.Pinçon, D.Bartelm, C.Bartın roman yaradıcılığının məhz bu kimi xüsusiyyətləri ABŞ postmodernist ədəbiyyatının “qara yumor” qolunu birləşdirir. ABŞ postmodernist ədəbiyyatı Avropa postmodernist nəsrindən fərqləndən əlamətləridən ən başlıcası onu “qara yumor”a daha çox meyilliliyi ilə seçilməsindədir. Avropa ədəbiyyatındakı “xaos”u, “xaosmos”u təsvir etmək istəyi ABŞ ədəbi nəsrində “qara yumor”un komik sarkazmi ilə baş tutdu.

Postmodernizmin nəzəri-ideoloji əsaslarının tədqiqatçısı D.Fokkema «milli müxtəlifliyin postmodernizmin poetikasına» təsirindən danışarkən onun tipoloji sistemləşməsinə vacib şərt kimi vurğulayır, Atlantik okeanın hər iki tərəfində müxtəlif bədii-mədəni variantlarının olmasından söz açır (5; 34). U.Ekonun təbirincə “Qızılgülün adı”na kənar qeydlər”ində dediyi kimi: “postmodernizm müəyyən olunmuş xronoloji hadisə deyil, o ruhi haldır” fikrini əsas gətirsək, postmodernist nəsrin müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatında müxtəlif təzahür formalarını müəyyən etmək olur. Əgər ABŞ ədəbiyyatında bu fenomen XX əsrin 60-cı illərindən yaranmağa başlamışdırsa, Avropa ədəbiyyatı bu prosesə 70-80-cı illərdə qoşuldu. Postmodernist ədəbiyyatın tipoloji fərqliliklərini şərtləndirən amilləri nəzərə almadan bu fenomenin doğru düzgün dəyrləndirmək mümkün deyil.

Postmodernist ədəbiyyatda intişar tapan bir sıra prinsiplər, o cümlədən postmodernist nəsrin formalaşma prinsiplərini ifadə edən vasitələr zahirən müəyyən mənada texniki səciyyə daşısa da, daxilən geniş əraziləri əhatə edən bir ədəbi hərəkətin fəlsəfi əsaslarına söykənirdi. Belə ki, fraqmentarlıq və ya ifrat subyektivlik həmin düşüncə axınına qədər yaranıb-formalaşmış ekzistensial böhranı əks etdirir. Ədəbi düşüncənin inkişafı elə bir həddə gəlib çatıb ki, onu köhnə, ənənəvi qəliblər daxilində ümumiləşdirmək yox, sadəcə dağıtmaq lazımdır. Bu sahədə formalaşan xaosun öhdəsindən gəlmək mümkünsüzdür. Əsrlər boyunca yazılıb yan-yana düzülən, dünya və gerçəkliyin müxtəlif məqamlarını, həm də dünyanı ən kritik anlarından tutub təsvir edən, onun daxili konfliktlərini göstərən mətnlərin düzülüşü pozulmuş, bu mətnlərin yaratdığı struktur dağılmış, böyük bir “xarabalıq” meydana gəlmişdir. Bu xarabalıqda var-gəl edən sənətkarın həmin xaosla və o xaosun qanunlarına uyğun olaraq oynamaqdan başqa çarəsi qalmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. Москва: Интрада. 1998. 250с.
2. Киреева Н.В. Постмодернизм в зарубежной литературе: Учебный комплекс для студентов-филологов. Москва: Флинта. Наука, 2004. 216 с.
3. Хованская А. В. Проекция постмодернистской философии в художественном сознании и художественной культуре: Социально-философский анализ. Диссер. канд. философ. наук. Пермь. 2005, 191с.
4. Barthelme D. The Art of Fiction. Interviewed by J.D. O'Hara// The Paris Review.<https://www.theparisreview.org/interviews/3228/donald-barthelme-the-art-of-fiction-no-66-donald-barthelme>
5. International Postmodernism: Theory and Literary Practice / Ed. by H. Bertens and D. Fokkema. John Benjamins B.V. Amsterdam, Philadelphia, 1997. 581p.
6. Travers M. European Literature from Romanticism to Postmodernism: A Reader in Aesthetic Practice . A&C Black, 2006, 368p.

Е.А.Абдуллаева

К вопросу генезиса постмодернистского романа

Резюме

Первичные формы проявления постмодернистского романа связываются с литературной средой Соединенных Штатов и наивысшим этапом данной литературы считаются 70-80-е годы XX века, а в качестве постмодернистских образцов называются романы Джозефа Хеллера, Томаса Пинчона, Джона Барта, Дональда Бартельма, Джеймса Данливи. Автор статьи, анализируя произведения указанных писателей, вносит ясность в формирование и динамику развития постмодернистской литературы, затрагивает типологию постмодернистского романа. В таких романах традиция разрушается, и проявляется насмешливое отношение к ценностям. В статье нашли свое отражение такие постмодернистские приемы, как «составление» романа из цитат и коротких высказываний, переменчивость стилей повествования, исходящая из смешанности жанров, игра с сюжетом, образами, текстом, читателем.

Y.A.Abdullayeva

On the Genesis of the Postmodern Novel

Summary

The primary manifestations of the postmodern novel are associated with the literary environment of the USA and the 70s – 80s of the 20th century are considered the highest stage of this literature, and the novels of Joseph Heller, Thomas Pynchon, John Barth, Donald Barthelme, and James Donleavy are called postmodern samples.

The author of the article, analyzing the works of these writers, brings clarity to the formation and dynamics of the development of postmodern literature, touches on the typology of the postmodern novel. In such novels, tradition is destroyed, and a mocking attitude to values is manifested. Such postmodern techniques as “making up” a novel from quotations and short sentences, fickleness of narrative styles emanating from a mix of genres, playing with plot, images, text, and the reader are reflected.

Rəyçi: filol.e.d. H.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2019

T.ƏBDÜLHƏSƏNLİ
filologiya elmləri doktoru, professor

F.KAZİMOVA
dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6)

İMADƏDDİN NƏSİMİ İRSİ MÜASİR HUMANİTAR DÜŞÜNCƏ KONTEKSTİNDƏ

Biz Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Füzulinin adlarını böyük iftixar hissi ilə çəkirik və onların əsərlərini oxuyaraq xalqımızın nə qədər dahi, müdrik və istedadlı xalq olduğunu bir daha dərk edirik. Eyni zamanda dünya, bəşər qarşısında bunlarla fəxr edirik, öyünürük. Öyünməyə də haqqımız var. Çünki bu böyük insanlar nəinki bizim xalqımızı, bütün bəşəriyyəti, bəşər tarixini zənginləşdirən əsərlər yazmışlar. Onlardan sonra gələn nəsillər də bu ənənəni, xüsusiyyəti davam etdirmişlər. Ona görə də tariximizin hansı əsrinə, hansı səhifəsinə baxsan, orada şairlərin, yazıçıların, mədəniyyət xadimlərinin izlərini, əsərlərini görə bilərsən. Bu, xalqımızda bu gün, dünyanın deyil, əsrlərdən əsrlərə keçib gələn bir ənənədir, şeirə, şairə, söz ustasına, zəkali insana həmişə hörmət, böyük ehtiram olubdur.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri HEYDƏR ƏLİYEV

***Açar sözlər:** İmadəddin Nəsimi, Azərbaycan ədəbiyyatı, ümummilli lider, prezident, humanitar elmlər, ənənə*

***Ключевые слова:** Имадеддин Насими, азербайджанская литература, общенациональный лидер, президент, гуманитарные науки, традиция*

***Key words:** Imadeddin Nasimi, Azerbaijan literature, of nation-wide leader, President, humanitarian sciences, tradition.*

İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatının XIV-XV əsrlər dönəmində özünəməxsus yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə diqqət çəkir. Onun insanın mənən zənginləşməsinə xidmət edən fəlsəfi fikirlərlə zəngin olan ədəbi irsi yüksək, bənzərsiz həm bədii, həm də estetik xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirən poeziya kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məhsuldar, maraqlı, həmçinin yeni bir mərhələ təşkil etməklə yanaşı, türkdilli xalqların da ədəbi inkişafına önəmli təsir göstərə bilmişdir. **Nəsimi öz yaradıcılığında şüurlu şəkildə üstünlüyü əsasən doğma ana dilinə verərək bu dildə on iki min misradan artıq böyük bir divan qoyub getmişdir. Odur ki, “ömrünün bir hissəsi XV yüzilliyə təsadüf edən Nəsimi Füzuliyə qədərki istər ana dilli, istərsə də fars dilli poeziyanın bənzərsiz ədəbi şəxsiyyəti, fəlsəfi şeirimizin ən müqtədir təmsilçisi, ana dilimizin yüksəlişində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli iş görmüş bir istedad sahibidir”** (2, s. 220). Göründüyü kimi, Nəsimi filosof şairdir. Nəsiminin həm təriqət, həm dünyəvi, həm də dini şeirlərində fəlsəfi fikir həmişə üstün olmuşdur. Belə ki, onun yazdığı fəlsəfi-irfani ruhda qəzəl və digər janrda olan şeirlərinin humanizmi, insanın mənəvi-əxlaqi kamilləşməsi – mərifət və həqiqət mərhələlərinə yüksəlmə prosesinin ifadəsi və s. müsbət xüsusiyyətləri Nəsimi yaradıcılığının hər zaman aktual olmasını şərtləndirir. Bu məqamda şairin bir şeiri yada düşür. Nəsimi bir rübaisində qeyd etdiyimiz fikri belə poetikləşdirir:

Mərifət kəsb etmədən sən fanisən,
Bir-iki gün dünyanın mehmanisən,
Həqqi bilsən aləmin sultanisən,
Bilməsən xud div ilə şeytanisən (5, s. 119).

Yaqub Babayev Nəsiminin fəlsəfi şeirləri haqqında yazarkən xüsusi vurğulayır ki, **“sənətkarın ictimai-fəlsəfi poeziyasında üç meyl daha qabarıq şəkildə özünü təzahür etdirir: birincisi, dünya və onun vəfasızlığından şikayət, dünyanı tənqid; ikincisi, dünyanın şər xislətli insanlarından narazılıq və onları tənqid; üçüncüsü isə, dünyanın yaradılışı, hikməti, mübhəm işləri barədə düşüncə və suallara cavab axtarmaq”** (2, 253-254). Nəsiminin maddi dünyaya və ona məxsus bütün hər şeyə münasibəti davamlı şəkildə tənqidi xarakter daşıyırdı. Əgər təriqət poeziyasında müəllif dünyanı insan ruhu və mömin üçün zindan hesab edirsə:

Möminə həqq dünyanı zindan dedi,
Möminə çox qalmaya zindanımız (2, 254)

Dünyəvi ruhlu şeirlərində də həmin ideyanı davam etdirir. Şair bu istiqamətdəki mülahizə və fikirlərini bir qəzəldə qəti bir hökm kimi belə tərənnüm edir:

Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə!
Aldanma anın alına, andan həzər eylə!
Payəndə degil dövləti, ey xacə, cahanın,
Əsbabinə aldanma, gəl andan güzar eylə! (6, s. 42)

Ümumiyyətlə, Nəsimi poeziyasında dünya mənfi obrazdır və qara rənglə boyanmışdır. İnsanın ona uyması isə nəfslə bağlıdır. Nəfsin toruna düşmüş insan istəyi onu dünyəvi hisslərlə maddi aləmə bağlayır və həqiqət yolundan azdırır:

Ey dünya, mən yenə səni bildim, yalançısan,
Aldanmazam sənə dəxi çün bildim halını (6, s. 108).

Və ya

Divi-məlundur, saqın, əmmarə nəfsin mərkəbi,
Minmə gər azğın degilsən, nəfsi-şumun atına (2, s. 255).

Nəsimi bu beytdə onu demək istəyir ki, bəşər övladının başlıca istəyi bu aldanışa uymamaq və nəfsi istəklərdən uzaqlaşib kamal yolunu tutmaqdır.

Nəsimiyə görə dünyada ən qiymətli sərvət insandır - özü də mənəviyyəti zəngin olan kamil insan. İnsanın kamalı, zəkası, yaradıcılıq qüdrəti və gözəlliyi dünyaya zinətdir, hər şey insana, onun rifah və səadətinə xidmət etməlidir. İnsan ülvidir, müqəddəsdir. Bu böyük şairin coşğun bir hisslə qələmə aldığı və çatdırmaq istədiyi ideyalar bunlardır.

Ay ilə gün sücud edər surəti-canfəzayinə,
Ay ilə gün nədir kim, ol düşməyə xaki-payinə.
Cami-cahannümadur ol, səndə iki cahanı gör,
Çün görəsən sən olmusan cani-cahanə ayinə.
Faili-mütləqi-yəqin kim ki, dilər görə bu gün,
Baxsın anın camalına, həqqi görər bu ayinə (6, s. 41).

Nəsimi öz zamanəsinin oğludur. O, həmişə xalqına, onun arzu və istəklərinə bağlı olmuş, yaradıcılığında mənsub olduğu xalqın dini dünyagörüşünü, dərini, kədrini, həmçinin xoşbəxt və azad bir gələcəyi barədə fikirlərini qələmə almışdır. Bu kimi nəcib xüsusiyyətlərinə görə Nəsimi yaradıcılığı bu gündə hər birimizə doğmadır, doğma olduğu ilə bərabər, həm də hər dövr üçün aktualdır. Bu aktuallığına görə onun şəxsiyyətinə və şeiriyyətinə daim diqqət olmuş; bu diqqət təkcə Azərbaycan xalqı deyil, bütün dünya xalqları tərəfindən olmuşdur, onun əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş və hətta YUNESKO və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən onun yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilmişdir.

Nəsiminin yaradıcılığına verilən dəyər onun şeiriyyətinə marağın daha da artmasına səbəb olmuşdur. **Belə ki, Nəsimi irsi tarixən olduğu kimi müasir dövrdə də təkcə ədəbiyyatşünaslıq elminin tədqiqat obyektı olmamışdır, demək olar ki, bir sıra humanitar elmlərin, hətta bəzi sosial-siyasi elmlərin də maraq dairəsində olmuş, müxtəlif baxış bucaqlarından araşdırılmışdır. Bunlardan ən əsası dilçilik elmidir.** Məlum olduğu kimi, ana dilində yazmaq ənəsi XIII əsrdən başlasa da, Nəsimi irsində ana dilində yazmaq daha da

genişləndi. Buna görə də ədəbi dilimizin tarixini araşdırarkən Nəsimi irsinə nəzər salıb mövcud dil faktlarını tədqiqata cəlb etməmək mümkün deyil. **Nəsimi və digər şairlərimizin ana dilimizin inkişafındakı mühüm rolunu ulu öndər Heydər Əliyev çox doğru olaraq belə dəyərləndirirdi: “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”** (3, s. 280-281). Həqiqətən də, Azərbaycan dilinin bugünkü inkişafı və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə yüksəlişində İ.Nəsiminin böyük xidməti olmuşdur.

“Sənətkarın həyatı və şəxsiyyəti barədə çox az şey bəllidir. Daha doğrusu, əqidə fədaisi kimi şərq bədii-fəlsəfi və ictimai fikrində simvollaşan Nəsiminin həyat və şəxsiyyəti yarıməfsanəvi tülə büründüyündən onun haqqında yaranan rəvayətlər bəlli olan həqiqətlərdən çoxdur. Şairin adı, anadan olduğu yer və il barədə də mübahisəli fikirlər mövcuddur. Müxtəlif mənbələr onun adını İmadəddin, Nəsimi, Nəsiməddin, Əli, Müslihəddin, Ömər və s. kimi qeyd edirlər” (2, s. 220).

Mühüm bir məsələni də qeyd edək ki, Azərbaycan sovet hakimiyyətinin tərkibində olarkən bir sıra milli dəyərlərimiz kimi, Nəsimi irsinin də yayımlanması qadağan olunmuşdur. **Lakin xalqımızın cəsarətli oğlu, o zaman hakimiyyətdə olan Heydər Əliyevin gərgin mübarizəsi və milli təəssübkeşliyi sayəsində bütün maneələrə baxmayaraq, digər milli mədəniyyətimizə dair milli adət-ənənələrimizin dövlət səviyyəsində qeyd edildiyi kimi, Nəsimi şəxsiyyətinə və irsinə də dövlət səviyyəsində diqqətin yaranmasına nail olundu.**

Ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizdə hələ sovet dönəmindən möhkəm ənənələr qoymuş; klassiklərimizi unutmamaq, onların yubileylərini dövlət səviyyəsində təntənəli qeyd etmək, külliyyatlarının kütləvi nəşrləri istiqamətində mühüm işlər görmək məsələlərini daim diqqətdə saxladığı kimi onun layiqli davamçısı İlham Əliyev də bu gün onun bu ənənələrini lazımcına davam və inkişaf etdirir. Elə cənab Prezident tərəfindən 2019-cu ilin Nəsimi ili elan edilməsi və Nəsiminin 650 illik yubileyi ilə əlaqədar tədbirlər planının hazırlanması ilə bağlı imzalanan müvafiq sərəncamlar bunun bariz göstəricisidir. Belə ki, İlham Əliyev Nəsimi irsinin müasir humanitar düşüncənin tələbləri kontekstində aktuallığını, milli mədəni-mənəvi dəyərlərin təbliği baxımından xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq **11 yanvar 2019-cu ildə bu tarixli sərəncamını imzalamışdır.**

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Nəsimi şeirlərinin xalqlar arasında geniş yayılması, böyük rəğbət və məhəbbət qazanması göstərir ki, onun əsərləri də xalqın həyatı mənafeyinə, mənəvi tərbiyəsinə xidmət edən əsərlərdir.

Nəsimi tərəqqipərvər ictimai idealları, humanist ruhu, həyatsevərliyi ilə dünya ədəbiyyatının korifeyləri sırasında şərəfli yer tutan böyük söz ustalarından biridir. Həyatının qayəsini xalqın taleyi ilə möhkəm bağlayan, istedadını və yaradıcılıq qüvvəsini insanın azadlığı və səadəti uğrunda mübarizəyə sərf edən sənətkar ölməzdir. Nəsimi də məhz belə sənətkarlardan olduğu üçün yaşayır və dərin məhəbbətlə sevilir.

Yüksək sənətkarlıq keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirən Nəsimi poeziyası istər qafiyə, istər vəzn, istər məcazlar sistemi, istərsə də bədii sözün yaratdığı musiqi effekti, fəlsəfi tutumu baxımından zəngin və mükəmməldir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III cild. Bakı: Elm, 2009, 736 s.
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Dərslük. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 763 s.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997, 288 s.
4. İmadəddin N. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1973, 272 s.
5. İmadəddin N. Rübailər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973, 143 s.
6. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.

7. Muradov B. M. Füzulinin və İ. Nəsiminin tədrisi. Bakı: Ağrıdağ, 2001, 240 s.
8. Sadıqlı A. Ə. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Mütərcim, 2013, 308 s.
9. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 2008, 696 s.
10. Vilayət Quliyev Heydər Əliyev və klassik ədəbi irsimiz // Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998, 178 s., səh: 38-124
- İnternet resursları**
11. Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin "Nəsimi ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/articles/31507>
12. Mütəfəkkir şair, humanist filosof, insanpərvərlik və azadlıq nəğməkarı - Nəsimi. <http://www.goal.az/project/news/46838>
13. https://az.wikisource.org/wiki/M%C3%BC%C9%99llif:%C4%B0mad%C9%99ddin_N%C9%99simi

Т.Абдулгасанлы, Ф.Кязимова

**Наследие Имадеддина Насими
в контексте современного гуманитарного мышления
Резюме**

В статье до внимания читателей доводится позиция Имадеддина Насими в азербайджанской литературе, ряд важных особенностей поэзии которого опираются на соответствующие примеры из произведений. Забота государства о литературном наследии Насими – результат повышенного внимания к его творчеству, которое нашло отражение в специальных распоряжениях Общенационального лидера Г.Алиева и Президента И.Алиева. Отмечается, что именно Гейдар Алиев в напряженной борьбе, отстоял проведение мероприятий и юбилеев Насими и публикации его произведений для широкого читателя. В современную эпоху эта традиция продолжается, и творчество Насими – объект исследований ученых специальных гуманитарных наук.

T.Abdulhasanli, F.Kazimova

**Imadaddin Nasimi's heritage in the context
of contemporary humanitarian thinking
Summary**

The position of Imadaddin Nasimi in the history of Azerbaijan literature draw attention in the article. A number of important peculiarities of his poetry are justified by giving appropriate samples. It also reflects the state care for Nasimi's heritage and the great attention to his poetry as a result of such care. The attention have been looked through the special orders and classical heritage of nation-wide leader Heydar Aliyev and his excellency President Ilham Aliyev. It is pointed out that Nasimi's heritage was forbidden to broadcast during the Soviet period, as a result of the tense struggle of Heydar Aliyev this heritage was widely spread, published, the events and jubilees dedicated to Nasimi were held. This tradition is still continuing in modern condition, and Nasimi's creativity is being used in extensive research as a science research object, especially humanitarian sciences.

Rəyçi: prof. M. Hacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 07.05.2019

A.Ş.ƏHMƏDOVA

dosent

e-mail: aygun_434@hotmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ” KİTABININ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU

“Mən balalara hədiyyə olmaq üçün xalqımızın yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənzumələri toplayıb bu kitabı tərtib etdim ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın”.

Firudin bəy Köçərli

Açar sözlər: *Firudin bəy Köçərli, folklor, uşaq psixologiyası, yaddaş, yaş səviyyəsi, nağıl, atalar sözləri, yarıltmacılar, tapmacalar, qoşma*

Ключевые слова: *Фиридун бек Кочарли, фольклор, детская психология, память, возрастной уровень, сказка, пословицы, скороговорки, загадки, гошма*

Key words: *Firidun bek Kocharly, folklor, childrens's psychology, memory, the age level, fairy tale, proverbs, fastwords, riddle, goshma*

Uşaq ədəbiyyatı yeniyetmələrin və gənclərin gələcəyini müəyyənləşdirən və uşaqların mütaliə mədəniyyətini formalaşdıran tarixi bir prosesdir. Tarixin klassik ədəbiyyat ənənələrini davam etdirən uşaq ədəbiyyatı, mənəvi-estetik və ideya tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir. Öz qaynaqlarını əsrlərin tarixi dərinliyindən alan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı uzunömürlü və zəngindir. Şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsinin inciləri – nağıllar, mahnılar, dastanlar, atalar sözləri, lətifələr, bayatılar və s. nümunələr bədii sənətkarlıq baxımından zəngin bir ədəbiyyatdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ucu-bucağı görünməyən söz xəzinəsidir. Bədii söz, gözəl yadda qalan ifadələr və dolğun kəlamlar mənəvi ehtiyacdən yaranmışdır. Ta qədim dövrlərdən ən qiymətli, ən yaxşı əsərlər – nağıllar, əfsanələr, bayatılar, qoşmalar, dastanlar və s. xalqın arzusuna, zövqünə, istək-amalına uyğun yaradılmışdır. Yazıçı və şairlər məhz buna görə də şifahi xalq ədəbiyyatından hər zaman məharətlə bəhrələnmişlər. N.Gəncəvi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.Müşfiq və başqa söz korifeylərimizin yaradıcılıq uğurları öncə mənsub olduqları xalqın şifahi xalq yaradıcılığına bələdliyi ilə əlaqədardır.

Folklorla bağlı hər bir yazar müasirdir, onlar yaradıcılıqlarında zamanələrinin problemlərini dolğun və hərtərəfli, yüksək sənət meyarları ilə əks etdirə bilmişlər. Elə buna görə də xalqın yaddaşında əbədi yaşamaq hüququ qazanmışlar. Belə yazıçılardan biri Firudin bəy Köçərliyədir. Yazıcının bir sıra qiymətli əsərləri yaradıcılığının müxtəlif istiqamətlərində tədqiq olunmuşdur.

Xalq folklor nümunələrini maraqlı şəkildə qiymətləndirən F.B.Köçərli uşaq ədəbiyyatı tarixinə şifahi ədəbiyyat nümunələri bəxş etmişdir. Onun fikrincə, uşaq dünyası çox zəngindir. Uşaqlarda poetik qavrama çox güclüdür. Onların təfəkkürü yazıçı təfəkkürünə uyğundur. Gərgin əməyin və ciddi araşdırmaların nəticəsində F.B.Köçərli 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” kitabını kiçik oxucularına təqdim etdi.

“Balalara hədiyyə” o dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük hadisə idi.

Bu kitabda adət-ənənələr, parlaq şəkildə əks olunan nağıllar, təmsillər, tapmacalar, sayaçı sözlər müəllifin yoluna işıq salan ədəbi mayakdır.

F.B.Köçərli 1863-cü ildə Şuşada anadan olub. Onun ən sanballı əsəri “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabıdır. Bu kitabda 130-dan artıq şair haqqında məlumat var. Təəssüf ki, Azərbaycanın bir çox dəyərli vətənpərvər oğulları kimi F.B.Köçərli də repressiya qurbanı olub.

1912-ci ilin may ayında İsabəy Aşurbəyin “Kaspi” mətbəəsində çap olunmuş 102 səhifəlik “Balalara hədiyyə” kitabı iki hissədən ibarət olub, 75 kiçik həcmli didaktik əsərləri özündə cəmləşdirmişdir. Müəllif yaş səviyyəsinə müvafiq olaraq birinci hissəyə 49, ikinci hissəyə 26 didaktik mənzum parça – nağıl, hekayə, tapmaca, atmaca, sayaçı sözlər və başqa təlim-tərbiyə üçün zəruri olan mətnlər salmışdır.

Müəllifin ölümündən sonra bu kitab 1967-ci ildə ədəbiyyatşünas alim, professor Bəkir Nəbiyevin tərtibi və redaktorluğu ilə yenidən nəşr edilmişdir. B.Nəbiyev bu kitabda Azərbaycan poeziyasının və folklorunun qarşılıqlı əlaqələrini təkcə məzmunca tamamlamayıb, həm də ona yeni mündəricə tərtib edərək, etik və estetik cəhətdən daha da genişləndirmişdir. Prof. Bəkir Nəbiyevin başlıca məqsədi xalq yaradıcılığını yeni istiqamətdə araşdırıb, onun daxili məzmun və məna çalarlarını üzə çıxarmaq, xalq həyatının dərin kökləri ilə bağlılığını göstərmək, folklor qaynaqlarını və təzahür formalarını balaca oxucularına çatdırmaq idi. Folklor qaynaqları ilə birlikdə xalq poeziyasına yeni nümunələr gətirərək maraqlı poetik nümunələr yaratmağa nail olmuşdur. Müəllif ən kiçik həyat detallarının təsvirlərindən tutmuş, ən böyük bədii faktların təsvirlərinə qədər milli həyat materialına, folklor örnəyinə söykənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, prof. B.Nəbiyev M.Müşfiqin “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılını “Balalara hədiyyə” kitabına əlavə etmişdir.

F.B.Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabında nağıllar, laylalar, düzgülər, təmsillər, sayaçı sözləri ilə yanaşı uşaqların hissini gücləndirmək, fikrini aydın ifadə etməsini, düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsini və s. aşılamaq məqsədi ilə paremioloji vahidlərə – məsəllərə, tapmacalara, yanıltmaclara və müxtəlif uşaq oyunlarına da geniş yer ayrılmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının incilərindən olan atalar sözləri, məsəllər, deyimlər sadəcə adi cümlələrdən ibarət deyildir, bunlar daha çox ahəngdar, bəzən vəznli, ölçülü, zərif, incə poetik yükü olan deyimlərdir. Bu cür deyimlər uşaqların təfəkkür qabiliyyətini inkişaf etdirir, zövqünü oxşayıb, estetik duyğular yaradır.

Xalq adət-ənənələrinin tanınması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından folklorşünaslarımızın ədəbiyyatda xüsusi mövqeləri vardır. Hələ uşaqlıqdan bu günə qədər tədqiqatçılarımız tərəfindən təlqin edilən fikirlər, poetikləşdirilmiş, yadda qalan mövzular, uşaqları mənəvi paklığa aparən yolda bələdçisinə çevrilmişdir.

Hələ qədimlərdən “Sən haqq ilə ol – haqq sən ilə olar”, “Əldən gedən ələ gəlməz”, “Doğruya zaval yoxdur, çəkəsən hər divana”, “Ata olmayan ata qədrini bilməz” kimi insani keyfiyyətlər dədə-babaların, nənələrin öyüd-nəsihətlərində uşaqkən hər bir türk övladına təlqin edilirdi. Müəllif yeri gələndə bu cür ibrətamiz ifadələri, xalq hikmətlərini kitaba daxil etmiş, uşaqların daxili aləmini zənginləşdirən maraqlı lövhələr yaratmışdır.

“Balalara hədiyyə” kitabında kiçik həcmli nağıllar xüsusi zövqlə seçilmiş və qruplaşdırılmışdır. Müəllifin seçdiyi və qruplaşdırdığı “Göyçək Fatmanın nağılı”, “Dəvə və tikan”, “Tülkünün hekayəti”, “Qurd” və s. kimi nağıl və alleqorik hekayələr öz məzmun və ideyasına, sağlam məfkurəsinə görə dövr üçün çox səciyyəvi idi. Məsələn, uşaqları əməyə alışdırmaq, hər işi vaxtında görmək vərdişi yaratmaq üçün o, “Ərincək it” adlı kiçik alleqorik hekayəyə müraciət edir.

“Qış olanda it deyir.

Yaz olaydı, özümə bir çul toxuyaydım.

Elə ki yaz gəlir, it tənəlləşib deyir:

Eh kim əyirib, kim toxuyacaq?”

Kitabda bəhs etdiyimiz folklor janrlarla yanaşı, fikri aydınlaşdıran atalar sözləri və uşaq oyunlarına da geniş yer verilmişdir. Uşaqların nitqini zənginləşdirmək, düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələndirmək, fikrini aydın ifadə etmək, müstəqil düşünmək qabiliyyəti və s. aşılamaq məqsədi ilə maraqlı izahlara rast gəlmək olur. Məsələn, “Ərincək it” adlı alleqorik hekayə, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Tülkü və kəklik”, “Nazıkbənazik və Tazıkbəta-

zik” nağılları bayatı formasında olan “Dağlar” şeiri və s. nümunələr müvafiq atalar sözləri ilə tamamlanmışdır.

F.B.Köçərli uşaqların zehni inkişafına kömək edən, onları əyləndirən və düşündürən tapmacaların təlim və tərbiyəvi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, həyatın müxtəlif sahələrindən bəhs edən 41 maraqlı tapmacanı kitaba daxil etmişdir.

Məsələn, müəllif “Tərən” şeirindən sonra “Mən gedirəm beləsinə, qaragözün məhləsinə, quşlardan hansı quşdur, süd verir balasına?”. “Kəklik” şeirindən sonra gələn tapmaca:

*Kəkliyin qan ayağı,
Qan əli, qan ayağı.
Aşıq bir şey görübdür,
Üç başı, on ayağı.*

İ.A.Krılovun “Tülkü və üzüm” şeirinin tərcüməsindən sonra “iki tülkünün balası, üç anası, dörd atası, neçə eylər hamısı?” və s. mətnin məzmununa uyğun verilmişdir. Kitabda nəşr olunan tapmacalar arasında bayatı formasında, həmçinin riyazi hesablamalar üzərində qurulmuş və qıfılənd şəkildə qoşulmuş tapmaca nümunələrinə də rast gəlinir.

Düzgün tələffüz vərdisləri və düşüncə tərzinin yaradılmasında mühüm rol oynayan yanıltmac janrı “Balalara hədiyyə” kitabında xüsusi yer tutur. Müəllifin məqsədi yanıltmacalar vasitəsi ilə uşaqlarda oxşar səs və sözlərin düzgün tələffüz vərdislərini formalaşdırmaq, biliklərini dərinləşdirmək, təsəvvür və təxəyyüllərini inkişaf etdirmək, onların nitqini canlı xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq, söz ehtiyatını zənginləşdirməkdir. Məsələn, “Kəklik, kəpənək, gəlin gedək: kol dibinə gəlin gəlibdir”, “Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul” “Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, küncüt ucuz, duz ucuz”. Bu yanıltmaca nümunələrindəki şirinlik uşaqların zövqünə uyğundur.

Müəllifin “Balalara hədiyyə” kitabında Aşıq Ələsgərin “Aranla yaylağın bəhsi” qoşmasına rast gəlirik.

*Aran deyər, bağça mənim, bağ mənim,
Gecə-gündüz qulluq eylər bağbanım.
Geymək üçün yaşıl mənim, al mənim,
Süsən-sünbül, gülşənliklər mənimdir.
Yaylaq deyər, mənəm çeşmələr başı
Axar, heç qurumaz didəmin yaşı.
Pələnglər yatağı, ovçu sirdaşı,
Köksü ala, qarlı dağlar mənimdir.*

Məsələrin uşaqlarımızın həyatında çox böyük rolu vardır. Bu baxımdan yazıçı fərqli-fərqli məzmununda olan məsəlləri kitaba daxil etməklə, gələcək nəslin yetişməsinə zəmin yaratmışdır.

“Namərd yalançıya sirrini söyləmə”, “Vaxt olar ki, şahın da qaraçıya işi düşər”, “İgid odur tənə oxun atmasın, halal mayasına haram qatmasın”. Müəllif danışığı dili ilə ədəbi dil arasında əlaqə yaratmış hər bir müdrik sözün mahiyyətini açıqlamağa çalışmışdır.

“Balalara hədiyyə” kitabında “Nəsihət” motivli şeirin tərbiyəvi məzmunu var. Ədib bu şeiri kitaba daxil etməklə uşaqlarımızın təlim-tərbiyəsinə diqqətlə yanaşmağımızı tövsiyə etmişdir.

*Ağac bəsləginən barın yeyəsən,
Avara palıddan heyva, nar olmaz.
Namərd yalançıya sirrin söyləmə,
Bivəfa dilbərdən sənə yar olmaz.
İgid odur, tənə oxun atmasın,
Halal mayasına haram qatmasın.
Bir oğul ki, ata sözün tutmasın,
O oğulda namus, qeyrət, ar olmaz.*

Uzun müddət Azərbaycan məktəblərində dərslik kimi istifadə edilmiş bu kitabla F.Köçərli uşaq qəlbinin incəliklərinə yol tapmış, xalqımızın bu gözəl folklor əsərləri ilə uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabında həm yazılı ədəbiyyatımızdan, həm də şifahi xalq yaradıcılığından dəyərli örnəklər verməklə milli oyanış, özünüdərk, mədəniyyətin yüksəliş məsələsini ön plana çəkmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. V cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 448 s.
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 600 s.
3. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik, 1987, 75 s.
4. Köçərli F. “Balalara hədiyyə” (Tərtib edəni və redaktoru B.Nəbiyev). Bakı: Gənclik, 1987, 75 s.

A.Ш.Ахмедова

Роль книги “Подарок детям” Фиридун бека Кочарли в развитии детской литературы Резюме

В статье рассматриваются вопросы оформления и основные цели издания книги “Подарок детям”. Известный литератор включил в эту книгу простой по своей форме и содержанию материал воспитательного характера с учетом возрастных особенностей детей. В предисловии к своей книге автор, подчеркивая значение собирания образцов устного народного творчества, указывал вместе с тем на то, что соседствующие с азербайджанцами народы опережают нас в данном направлении. В книге выдающегося педагога “Подарок детям”, состоящей из 102 страниц и содержащей 75 малых дидактических произведений, наряду со сказками, песнями, баяты (народными четверостишиями), считалками, широкое место отведено паремнологическим единицам – поговоркам, загадкам, скороговоркам и различным детским играм с целью развития у детей памяти, умения четкого выражения своих мыслей, правильного произношения и других навыков и способностей.

A.Sh.Ahmedova

The Role of the Book “A Gift for Children” by Firidun Bay Kocharli in the Development of Children's Literature Summary

Some questions of registration and main objectives of the edition of the book “A Gift to Children” are defined in the article. The well-known writer has included in this book idle time under the form and 108 the maintenance a material of educational character taking into account age features of children. In the foreword to the book the author, underlining value of collecting of samples of oral national creativity, specified at the same time that the people adjoining to Azerbaijanians advance us in the given direction. In the book “A Gift to Children” of the outstanding teacher, consisting of 102 pages and containing 75 small didactic products, along with fairy tales, songs, bayati (national quatrains), rhymes, and a wide space is reserved paremiological units – proverbs, riddles, tongue twisters and various children's games to develop their memory, a clear expression of their thoughts, correct pronunciation and other skills and abilities.

Rəyçi: ped.e.n., dos. O.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 07.05.2019

T.İBRAHİMOVA

e-mail: ibrahimovaturkana.86@gmail.com

Qərbi Kaspi Universiteti

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 31)

UINSTON S. ÇÖRÇİLLİN AFORİZMLƏRİNDƏ FƏLSƏFİ YAXUD ƏXLAQİ HƏYAT GERÇƏKLIYINƏ DAİR

Açar sözlər: aforizmlər, həzircavablıq, zərbi-məsəl (kəlam), truizm (hər kəsə məlum olan şey)

Ключевые слова: афоризмы, поговорка (изречение), трюизм

Key words: aphorisms, a witticism, adage, truism

Təkrarolunmaz tarixi şəxsiyyəti, qeyri-adi müdrikliyi və zəkası ilə tarixə öz möhürünü vuran ingilis dövlət xadimi Uinston Spenser Çörçill bu gün də dünyanın dahiləri sırasında ehtiramla yad edilir. O, həm də yazıçı kimi məşhur olmuşdur.

Zəkası, siyasəti ilə yalnız ingilis xalqının deyil, bir çox dünya xalqlarının yaşam tərzini, düşüncəsini dəyişdirən bu dahi dünyanın misilsiz şəxsiyyətlərindən biridir.

Bu gün Uinston S. Çörçill haqqında söhbət düşəndə çoxları bir vaxtlar tanınmış ədib olduğuna şübhə ilə baxırlar. Oxucu diqqətinə çatdırmaq və şərh etmək istədiyimiz aşağıdakı qeydlər və məlumatlar onun böyük bir yazıçı ürəyi olduğundan xəbər verir.

Uşaqlıqdan kəkələməsi olan Uinston S. Çörçillin gələcəkdə natiq olacağını heç kim ağılına belə gətirə bilməzdi. Tələbəlik dövründə də müəllimləri onun diqqətsizliyindən, unutmazlığından tez-tez şikayətlənərdirlər.

Onun yaradıcılığı ilə bağlı bir faktı da qeyd edək ki, o, ingilis tarixində və ədəbiyyatında ingilis dilinin Uilyam Şekspirdən sonra püxtələşib, daha da güclü bir dilə çevrilməsində misilsiz rolu ilə seçilmişdir. Bəlkə də dilindəki qüsura baxmayaraq, Uinston S. Çörçill inadla və əzmlə öz üzərində çalışaraq, natiqliyi ilə dünyaya səs salmağı bacarmışdır. Uinston S. Çörçill bu gün belə ingilislərin işlətdiyi bir çox müdrik kəlam və aforizmlərin müəllifi kimi tanınır. Təsadüfi deyildir ki, o, yetmiş iki cilddən ibarət qırx üç kitabın müəllifidir. Eyni zamanda onun Nobel mükafatına (1953) layiq görülməsi də misal ola bilər.

Həyatının böyük bir hissəsini saraylarda, döyüş meydanlarında keçirən ədib müharibələr qədər sülhün də memarı olmuşdur.

Digər tərəfdən, sadıq söz aşiqi kimi də hər zaman nümunə göstərilə biləcək bu dövlət xadimi, həyat yoldaşı Klementinaya (Clementine) yazdığı sonsuz eşq məktublarının da ədəbi aləmdə onun ədəbiyyata vəsiqə almasında qismən də olsa rolu olduğunu qeyd edənlər də vardır.

Gələcək yazığının 1915-ci ildən rəsm tabloları çəkməklə başlayan həyatı, sonda onun beş yüzə yaxın tablo sahibi olması ilə nəticələnmişdir.

Uinston S. Çörçill geyim tərzilə də sağlığında həmişə müasirlərinin diqqətini çəkmişdir. Özünəməxsus geyimi olan bu şəxsiyyət kostyumları ilə də daima diqqət mərkəzində olmağı bacarmışdır.

Onun bütöv adı, imzası Ser Uinston Leonard Spenser Çörçill olsa da, ədəbi aləmdə imzasını sadəcə olaraq Uinston S. Çörçill kimi təqdim etmişdir. Dünyada dövlət və siyasət xadimi, 1940-1945-ci və 1951-1955-ci illərdə iki dəfə Böyük Britaniyanın Birləşmiş Krallığının baş naziri vəzifəsinə seçilmiş bir şəxsiyyət kimi o, ədəbi əsərləri ilə böyük sənət uğuru qazanmışdır. Lakin belə bir böyük missiyanı yerinə yetirən dövlət xadimi və baş nazir olmaqla hərbi, jurnalist, ədəbiyyat sahəsində xidmətlərinə görə qeyd etdiyimiz kimi Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Uinston S. Çörçill məhsuldar yazıçı kimi ədəbi-bədii əsərlərini daha çox "Uinston S. Çörçill (Winston S. Churchill)" təxəllüsü ilə təqdim etmişdir.

Jurnalist və tarixçi Pol Conson (Paul Johnson) Uinston Çörçillin nəşr etdirdiyi qırx saydan çox kitabında, minlərlə qəzet və jurnal məqaləsində, iki film ssenarisində səkkiz-on milyon arasında söz işlədiyini qeyd etmişdir (5).

Statistik məlumatlara görə isə Uinston S. Çörçillə həsr olunmuş kitablarının sayı 12 mindən çox olmuşdur.

Uinston S. Çörçill ədəbiyyatda müdrik sözləri, aforizmləri ilə şöhrət qazanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu aforizm və ya müdrik kəlamlar onun müəllifinin yazıçı istedadı haqqında pozitiv rezonans yaratmışdır. Bu aforizmlər bu gün belə öz aktuallığını və əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatda aforizm bir janr kimi özünəməxsus orijinallığı və adətən çox qısa, yığcam şəkildə oxucuya fəlsəfi yaxud əxlaqi həqiqətin aşılmasında ən çevik və oxunaqlı əsərlər sırasında mühüm yer tutur. Aforizm bir qayda olaraq çox qısa və həyat həqiqətini yaxud fikrin ifadəsini özündə təcəssüm etdirir.

Qeyd edək ki, aforizmin (aphorism) ilk dəfə müasir tibb elminin banisi, yunan həkimi Hippokrat (Hippocrates, c.460-x377 B.C.) tərəfindən işlənilməsi göstərilir. O, aforizmi "izah, tərif" mənasında xəstəlik diaqnozları üzrə öz prinsiplərini, nöqteyi-nəzərini və xəstəliyin müalicəsinin icmalını vermək üçün müdrik sözlər kitabını da belə bir adla təqdim etmişdir: "Aforizmlər" ("Aphorisms") və bu aforizmlərin eramızdan əvvəl 400-cü ildə yazıldığının güman edildiyi söylenebilir.

Hippokratın "Aforizmlər" kitabı ingilis dilinə Fransis Adams (Francis Adams) tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Həmin kitabın biz aforizmində oxuyuruq:

"When the disease is at its height, it will then be necessary to use the most slender diet". (2)

Onun tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

"Xəstəlik son həddinə çatanda ən yüngül pəhrizdən istifadə etmək zərurəti yaranır".

Lakin Uinston S. Çörçill siyasi və ədəbi fəaliyyətində onun müdrikliklə qələmə aldığı bir aforizminə diqqət yetirək. O, yazırdı: "You will never reach your destination if you stop and throw stones at every dog that barks". (1)

Onun Azərbaycan dilinə tərcüməsinə diqqət yetirək:

"Əgər sən dayanıb hər hürən itə bir daş atsan, heç vaxt mənzil başına çatma bilməzsən".

Uinston S. Çörçillin yaradıcılığında onun müdrikliklə söylədiyi və qələmə aldığı aforizmi həyat təcrübəsindən qaynaqlanan alim-yazıçı təfəkkürü ilə yığılmışdır. Bu baxımdan aşağıda bir neçə aforizmin Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etməyi vacib hesab edirik.

"Pessimist hər ələ düşən imkanda çətinliyi görür, optimist isə hər çətinlikdə imkanları görür".

"Mənim donuzlardan xoşum gəlir. İtlər bizə aşağıdan yuxarı baxır. Pişiklər yuxarıdan aşağı baxır. Lakin donuzlar isə bizə öz tayı-bərabəri kimi baxır".

"Əgər qəzetlər yazmağa başlasaydılar ki, siqaret çəkməyi tərgitmək lazımdır, onda mən seçim edib qəzet oxumağı tərgidərdim".

"Qartallar sakitləşəndə, tutuquşular çənə döyürlər".

"Dörd uşağa tərbiyə verməkdənsə, milləti idarə etmək asandır".

"Şahin quşu küləyin istiqaməti ilə deyil, onun əksinə uçanda yüksəkliyə qalxır".

"Fikirləşirdim ki, qocalıb öləcəyəm. Lakin bütün Avropanı çörəklə təmin edən Rusiya buğda almağa başlayanda başa düşdüm ki, yox mən gülməkdən öləcəyəm".

"Məktəb müəllimləri hakimiyyət sahibidirlər, baş nazirlər bunu yalnız arzu edə bilirlər". (1)

Uinston S. Çörçill müdrikliyinin təntənəsini ifadə edən bir aforizmi aşağıdakı kimidir:

"You are the master of your unspoken words, but a slave to the words you have spoken". (1)

Tərcüməni aşağıdakı kimi təqdim edirik:

"Hələ ağzından çıxmayan sözün sahibi, lakin dediyin sözün qulusan".

Ədib və siyasətçinin daha bir aforizmi də bitkin, məntiqli və düşündürücü mənası ilə diqqəti çəkir:

“The empires of future are the empires of the mind”. (1)

Bu aforizmin Azərbaycan dilində adekvat tərcüməsini diqqətə çatdırırıq:

“Gələcəyin imperiyaları ağıl imperiyalarıdır”.

Uinston S. Çörçillin aşağıdakı müdrik ədəbi dialoqu da diqqətimizi çəkdi. Həmin dialoqu olduğu kimi təqdim edirik:

“You ask, what is our policy?

I say: It is to wage war, by sea, land and air, with all our might and with all the strength that god gave us to wage war against a monstrous tyranny never surpassed in the dark catalogue of human crime.

That is our policy.

You ask, what is our aim?

I can answer in one word:

It is victory, victory at all costs, victory in spite of all terror, victory.

However long and hard the road may be;

For without victory, there is no survival” (5)

Həmin dialoqun ədəbi dialoqun tərcüməsini diqqətə çatdırırıq:

“Sən bizdən siyasətimizin nə olduğunu soruşursan?

Mən deyirəm: Bu bizim Allah tərəfindən verilən dənizlə, torpaqla və var gücümüzlə tiranlıq etməyə çalışan şər qüvvələrlə savaşımızdır.

Sən bizim məqsədimizin nə olduğunu soruşursan?

Mən bir sözlə cavab verirəm.

Qələbə, qələbə, ancaq qələbə.

Bütün terrorlara baxmayaraq qələbə.

Yol nə qədər uzun və çətin olsa belə, qələbəsiz qurtuluş yoxdur”.

Uinston S. Çörçillin aforizmlərində və dialoqlarında gerçəkliklər, onların lazım gələndə məqsədli işlənmələrinə zəmin yaradır. Məsələn, nümunə olaraq aşağıdakıları nəzərdə keçirək:

“If we open a quarrel between past and present, we shall find that we have lost the future”.

“Əgər biz keçmişlə indiki vaxta dava meydanı oxusaq, onda görərik ki, gələcəyimizi də itirmişik”.

“We shall show mercy, but we shall not ask for it”.

“Biz mərhəmət göstərəcəyik, lakin onu istəməyəcəyik”.

“I have achieved many things because I do not consume my energy in vain. I do not stand if I can sit and I don't sit if I can lie down”.

“Mən bir çox şeylərə nail olmuşam. Otura biləcəyim halda ayaq üstə durmuram. Uzana biləcəyim halda isə oturmuram”. (7)

Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, Uinston S. Çörçill və onun aforizmləri ədəbi-ictimai fikrin diqqətinə çatdırılsa da, onlar zaman-zaman öz ədəbi, ideya-estetik dəyərlərini itirməmişdir. Ədibin yazdığı kitablar kimi şöhrət qazanmış aforizmləri və deyimləri aktualıq baxımından hər zaman ədəbiyyatın yadigarları kimi xatırlanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aphorisms by Author: Winston S. Churchill/

www.aphorism4all.com/by_author.php?aut_id=553ap=1

2. Aphorisms by Hyppocrates. Translated by Francis Adams

[/classics.mit.edu/Hyppocrates_aphorisms.1.i.html](http://classics.mit.edu/Hyppocrates_aphorisms.1.i.html)

3. Churchill S. Winston / www.aphorismsgalore.com/aphorists/Winston%20Churchill

<https://www.npr.org/2012/Q7/14/156720829/winston-churchills-way-with-words>

4. History Winston Churchill's way with words.
5. Winston S. Churchill as a writer/ <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190264393.013.1001>
6. <https://images.search.yahoo.com>
7. <http://www.goalcast.com/2017/06/20/top-24-winston-churchill-quotes-to-inspire-vas-to-never-surrender/>

Т.Ибрагимова

Реальность жизни в афоризмах Уинстона С. Черчилля

Резюме

В статье затронуты вопросы идейно-художественных особенностей афоризмов выдающегося общественного и политического деятеля Великобритании, лауреата Нобелевской премии за заслуги в области литературы Уинстона С. Черчилля весьма знаменитых в его многогранном творчестве и во всей мировой литературе, представлена интерпретация суждений о специфических особенностях указанного литературного жанра.

Дана краткая научная информация о схожих и различных чертах между афоризмом и трюизмом (общеизвестная истина, банальность), представлены выборочные образцы из афоризмов Уинстона С. Черчилля.

В целом, говоря о роли и значении афоризмов Уинстона С. Черчилля в истории литературно-художественной мысли, мы пришли к такому выводу, что эти афоризмы можно оценить как реликвии, замешанные на реалиях жизни литературного и творческого мира мудрого общественно-политического деятеля и писателя.

T.Ibrahimova

The Reality of Life in Winston S. Churchill's Aphorisms

Summary

The article focuses on ideological and artistic features of the aphorisms, which are very popular in world literature, in multidimensional works of the writer Winston S. Churchill, the well-known public and political figure of Great Britain who has been awarded with Nobel Prize for his services in Literature (1953), and presents the interpretation of judgements on the specific features of the above literary genre.

Moreover, the article gives brief scientific data about similarities and differences between the aphorism and tourism (what is known to everyone), and brings to the attention the selected samples from Winston S. Churchill's aphorisms.

In general, while speaking about the role and significance of Winston S. Churchill's aphorisms in the history of literary and artistic thought, we come to a conclusion that these aphorisms can be estimated as keepsakes of a wise literary art world, mixed with the reality of life of the public-political leader and the writer.

Rəyçi: filol.e.d., prof. Ş.Xəlilli

Redaksiyaya daxil olub: 29.03.2019

V.İBRAHİMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)**“MƏHV OLMUŞ NƏSLİN” NÜMAYƏNDƏLƏRİ MÜHARİBƏ HAQQINDA***Açar sözlər:* nümayəndələr, məhv olmuş nəsl, müharibə, yazıçı*Ключевые слова:* представители, потерянного поколения, война писатели*Key words:* representatives, lost generation, war, writers

XX əsrin əvvəllərində bədii metodların, ədəbi cərəyanların çarpazlaşmasına baxmayaraq, bu dövrü realizmin təntənəsi dövrü adlandırmaq olar. Həmin proses ikinci dünya müharibəsinə qədər davam edir. Müharibədən sonra makkartizm hərəkatı ədəbiyyatın vüsəti inkişafını bir qədər ləngitdi. XX əsrin Amerika realizminin qüdrətli nümayəndələri T.Drayzer, C.London, F.Norris və b. həyat reallıqlarına, qərribə taleli sadə amerikalıların faciəvi obrazlarını yaratmışlar. 1926-cı ildə E. Heminqueyin “Günəş doğanda” romanına yazdığı “Siz hamınız məhv olmuş nəsilsiniz!” epigrafi onun müasiri olan yazıçılar üçün simvola çevirdi. E.Heminqvey, V.Folkner, C.D.Passos, F.S.Fitscerald Amerika ədəbiyyatına bu rəmzi adla daxil oldular.

E.Heminqueyin məşhur “Əlvida silah”, V.Folknerin “Əsgər mükafatı”, C.D.Passosun “Üç əsgər” romanları müharibəyə bədii-fəlsəfi etiraz nümunələri kimi şöhrət tapdı. Müharibədən sonrakı gərgin, çətin və ziddiyyətli kapitalist Amerikasında gənc nəslin taleyi problemi ön plana çıxmışdı. Həmin problem də öz aydın bədii izahını məhz “məhv olmuş nəslin” əsərlərində E. Heminqueyin “Günəş doğanda”, F.S. Fitsceraldın “Cənnətin bu tərəfi” və C.D. Passosun “Manhetten” romanlarında tapdı. Şübhəsiz ki, XX əsr Amerika həyat tərzini səciyyələndirən sosial-ictimai problemləri, o cümlədən yoxsullar və varlılar probleminin tarixi-mənəvi məğzini açmaq baxımından F.S. Fitsceraldın ən uğurlu əsəri “Böyük Qətsbi” (1925) romanı idi. Yazıçı özündə bu romanı yaradıcılığının istiqamətverici amili kimi dəyərləndirirdi. Birinci Dünya müharibəsində Fitscerald ABŞ ordusunda xidmət etmişdi. Amerika Birləşmiş Ştatlarının ədəbiyyatı digər Qərb ədəbiyyatlarından gənkdir. Əgər ilk ingilis koloniyacılarının Şimali Amerikaya gəldiyindən hesablasa bu tarix dörd yüz il müstəqillik uğrunda müharibədən, yaxud Birləşmiş Ştatların yaranmasından saysaq iki yüz ilə yaxın edər. Belə gənclik ABŞ ədəbi prosesində həm də XIX əsrdə romantik ədəbi məktəbin gec çiçəklənməsi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində daha gecikmiş realizmin sürətli inkişafı kimi xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur.

Müharibənin sonunda ordudan tərxis olunduqdan sonra Fitscerald Nyu-york Sitiyə sevdidiyi qızla evlənmək üçün və əbədi xoşbəxtliyini axtarmağa gedir. Onun ilk romanı “Cənnətin bu Tərəfi” böyük uğur gətirdi, lakin evlilik və müvəfəqiyyət onları xoşbəxt etmədi. “Dahi Qətsbi” (1925) əsərinin qəhrəmanı mayor Qətsbi müharibədən qayıdıb öz vətəninə səfil vəziyyətinə düşmüş insanların tipik obrazı idi. Roman, öz gücünə formalaşan, amerika arzusuna çatmaqda inadkar axtarışlar aparmış şəxs haqqındadır. Fitscerald, 20-ci illərin ümitsiz həyatını digər yazıçılardan daha çox təsvir etmişdir. “Cənnətin bu tərəfi” müasir Amerika gənclərinin səsi adlandırılmışdı.

Müharibə haqqında Amerika ədəbiyyatında E.Heminqueyin “Əlvida silah” romanı, İngiltərədə R.Oldingtonun “Qəhrəmanın ölümü” və E.M.Remarkın Almaniyada çıxan “Qərb cəbhəsində təbəddülət yoxdur” adlı əsərlər I dünya müharibəsinə olan müxtəlif ölkə yazıçılarından eyni münasibətinin təzahürü idi. Bu müəllifləri bir-birinə yaxınlaşdıran əsərlərinin mövzuları və hadisələrə münasibətləri idi. Onlar I dünya müharibəsi illərində bütün həyat arzuları və xəyalları məhv olan burjua ziyalıları nəslinə mənsubdular (2, 3-6). Öz yaradıcılıqları ilə həmin nəslin əhval-ruhiyyəsini, onun acınacaqlı taleyini göstərməyə çalışmışdılar. “Məhv olmuş

nəsl”in nümayəndələrinin bütün arzularını müharibə məhv etdi, onların gələcəyə inamları da yoxa çıxdı. Buna görə bu nəsil müharibədən sağ qayıtmış belə olsa, məhv olmuşdu. Çünki onun indisi və gələcəyi yox idi. Xalqdan ayrı düşmüş, fərdiyyətçililəri və cəmiyyətdə özlərinə yer tapa bilmələri ilə daha çıxılmaz vəziyyətə düşür, bədbinləşib və sarsıntılar içində çırpınırdılar. E. Heminqvey “məhv olmuş nəsl”in həyat yolunu keçən bir yazıçıdır. Müharibə iştirakçısı olmuş və yaralanmış gənc Heminqvey leytenant Henrini (“Əlvida silah!”) və N.Adamsı (“Bizim zamanımızda”) öz protipləri sayır. Düşünən qəhrəmanların həyatları müəllifin şəxsi həyatı ilə oxşarlığını tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Əsərlərin qəhrəmanları “biz” deyə danışır. Demək, o təkcə öz adından yox, bütöv bir nəslin adından “məhv olmuş insanların” adından danışır. Yoldaşlarının bir qismi məhv olmuş, mərmilərin partlayışından salamat qurtaranlar isə, sağ qalmış olsalar belə, yenədə məhv edilmiş insanlardır, çünki müharibə onların cavanlıqlarını məhv etmişdi. I Dünya müharibəsi (1914-1918-ci illər) bölüşdürülmüş olan dünyanı yenidən bölmək, müstəmləkələr və nüfuz dairələri, xammal mənbələri və satış bazarlarını ələ keçirmək, digər xalqları əsarət altına almaq uğrunda aparılan müharibə idi.

XX əsrin əvvəlində sonu da cəhanşümlü hadisələr, imperialist müharibəsi, Balkan müharibəsi, Rusiyada Fevral-burju demokratik inqilabı, Böyük Oktyabr sosialist inqilabı, I və II Dünya müharibəsi Amerika ədəbiyyatında öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bütün bu mürəkkəb ictimai şəraitdə Amerika ədəbiyyatında müxtəlif meyllər özünü göstərirdi. Müxtəlif müharibələr insaniyyətə zidd məqsəd və mahiyyətinə görə ədəbiyyatçıları narahat etməyə bilməzdilər. Real həyat həqiqətlərini, ictimai bəlaları bədii boyalarla göstərən və bununla bu hadisələrə öz tənqidi münasibətlərini bildirən realist yazıçılar gənclik illəri Biiinci Dünya müharibəsi səngərlərində keçən nəsllə mənsubdurlar.

I Dünya müharibəsi haqqında Amerika ədəbiyyatında yazan E.Heminqvey, U.Folkner, E.Kamings, Dos. Passos, T.Boyd və L.Stolings kimi yazıçılar mühüm yer tuturlar. E.Heminqvey I Dünya müharibəsində tibb hissəsində Avropada xidmət etmiş, İtaliya və Fransadakı döyüşlərdə olmuşdular. Müharibədən sonra Amerikanın Parisdə müxbiri olmuş və müntəzəm olaraq mətbuatda məqalələrlə çıxış etmişdir. “Məhv olmuş nəslin” nümayəndələri və onların başçısı Hertruda Steynlə tanışlığı bu illərə təsadüf edir və bunlar onun yaradıcılığına öz təsirini göstərir. Tibb məntəqələrində çalışan, səngərlərdə sürünən E.Heminqvey müharibənin dəhşətlərini görmüş və yazılarında o, müharibəni bəzəksiz, sadə, sakit, təmkinli dillə göstərmişdir. İspaniyada antifaşist hərəkatında iştirak edən yazıçı Frankonun qalib gəlməsi və respublikanın dağılmasını gördükdə bədbinləşir və hadisələrdən uzaqlaşib “Zənglər kimin üçün çalınır” əsərində qəhrəman Robert Çordanın obrazında canlandırır. Öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirən Robert vuruşur, lakin ümitsizləşmiş və bədbinləşmiş olduğu üçün qələbə naminə yox, ölüm üçün vuruşur. İspan müşahidələri nəticəsində “Beşinci kolon” əsərində də müharibə mövzusunda müraciət edir. İctimaiyyət üçün çalışan Filip öz həyatını təhlükəyə atır, döyüşlərdə iştirak edir. II dünya müharibəsi zamanı Heminqvey hava donanması hissələrində müxbirlik edir və müttəfiq qoşunlarla Fransaya gəlir. Yazıcının şəxsi təəssüratı ilə bol olan “Əlvida silah” romanı müharibə haqqında həqiqətləri söyləyən əsərdir. Romanın qəhrəmanı müharibədə iştirak etmiş amerikalı leytenant H.N.Adams ingilis tibb bacısı ilə faciəli məhəbbət hekayəsi yaşayır. Müharibədən uzaqlaşib zənn edirlər ki, müharibə onlar üçün qurtarmışdır. Lakin qəhrəmanlar cəmiyyətdən qaçıb səadət tapa bilmirlər. Kettrin ölür və əsərin sonunda Henri tək qalır. Müharibənin əvvəlində romantik xəyallara hakim olan Henri sonra anlayır ki, bu qanlı oyun insanlığın faciəsidir. “Bizim zamanda” adlı hekayələr kitabında da müharibənin təsviri əvvəlki əminamanlı həyat ilə müqayisəli şəkildə verilir və yazıçı müharibənin dəhşətləri ilə rastlaşanda onun humanizmə, insan səadətinə zidd olduğunu görür. 1937-ci ildə Amerika yazıçılarının ikinci konqresində “Yazıçı və müharibə” mövzusunda nitqində faşizm əleyhinə çıxış edib demişdir: “Yalnız bircə quruluş-faşizm quruluşu yaxşı yazıçı yetirə bilməz, çünki faşizm quldurların uydurduğu yalandır. Yalan söyləyə bilməyən yazıçı faşizm şəraitində yarada bilməz. Faşizm yalandan ibarətdir. Məhz buna görə də onun

ədəbiyyatı bəhrə verə bilməz. Faşizm köhnəldikdə onun bizim çoxumuzun son aylarda gözlərimizlə gördüyümüz qanlı qırğınlardan başqa tarixi olmayacaqdır". Bu çıxış onun həyat kredosunu təsdiq etmiş və namuslu yazıçı kimi öz fikirlərini aşkar söyləmişdir. E.Heminguey ömrü boyu deyirdi: "Mən həmişə hər şeydən əvvəl jurnalist olaraq qalıram". E.Heminguey XX əsr Amerika nəsrinə sətirləti, mətnəli mənalı ustası kimi daxil oldu. C.Coysun "Şüur axını" təcrübəsi, modernist üslubun nəticəsi kimi yazıcının istifadə etdiyi vasitələrdən biri də daxili monoloqlardır. O öz yazılarını aysberqlərə bənzətməmişdi: "Üzdə görünən hissəsi, suyun altında olanın səkkizdə biridir". Cümlələr qısa olsa da onlarda məna dərinliyi var. Onun yazılarını tanıdan cəhət, lazımsız, artıq sözlərdən təmizlənmiş üslubdur. Çox vaxt, o kiçiltmələrdən istifadə edir. "Əlvida silah" əsərində qəhrəman dünyaya uşaq gətirərkən öləndə deyir: "Mən heç də qoxmuram. Bu sadəcə olaraq çirkli bir hiylədir". Onun yazılarını tanıdan cəhət, lazımsız, artıq sözlərdən təmizlənmiş üslubdur ki, bu da onun jurnalist peşəsinə dəlalət edir. Tədqiqatçı Y.H. Zasurski qeyd edir ki, ağıl və hissiyatın vəhdətinə üstünlük versə də gənc Heminguey "dünya görüşünün və yaradıcılıq metodu kimi formalaşmasına modernist incəsənəti müəyyən təsir də göstərmişdir" (1, 203).

Ədəbiyyat

1. Засурский Я.Н. Американская литература. XX Века. М.: Из-во МТУ, 1984
2. Овчаренко Н. Современный антимилитаристский роман. США, Киев: Наукова думка, 1981
3. Паррингтон В. Л. Основные течения американской мысли. том3. Возникновение критического реализма в Америке (1860-1920). М.: 1963

В.Ибрагимова

Представители «потерянного поколения» о войне *Резюме*

Американские писатели, участвовавшие в войне, писали реалистические произведения о ней. Жизнь молодых людей, участвовавших в этой войне, описана в их произведениях. В данной статье рассматриваются наиболее значимые из них.

V.Ibrahimova

Representatives of "Lost Generation" about War *Summary*

American writers who had war experience wrote realistic works about it. The lives of young people who participated in the war are depicted in their literature. The most significant among them are analysed in the article.

Rəyçi: dos. Z.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2019

N.H.MƏMMƏDOVA

e-mail: ele.eliyeva@gmail.com

Lənkəran Dövlət Universiteti

(Lənkəran şəh., general Həzi Aslanov xiyabanı, 50)

LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ PUBLİSİSTİKANIN İNKİŞAFI

Açar sözlər: Lənkəran ədəbi mühiti, müstəqillik dövrü, publisistika, qəzet, jurnal.*Ключевые слова:* литературная среда Ленкорани, период независимости, публицистика, газеты, журналы.*Key words:* Lankaran literary environment, independence period, publicity, newspaper, journal.

Aparadığımız araşdırmalar zamanı müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində kifayət qədər publisistik yazılara, rast gəlinir. Publisistika sahəsinin inkişafına təkan verən əsas amillər çox güman ki, bölgədə fəaliyyət göstərən qəzet və jurnallardır. Məlumdur ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin söz, fikir və mətbuat azadlığının yüksək səviyyədə təminatı sahəsində ardıcıl siyasət yürütməsi nəticəsində 1998-ci ildə mətbuat üzərində senzuranın ləğv olunması, ardı ilə isə Mətbuat Şurasının, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında KİVDF-nin (Kütləvi informasiya vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu) yaradılması və həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 iyul 2015-ci il tarixində imzalandığı “Azərbaycan milli mətbuatının 140 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncamı publisistika sahəsinin bölgələrdə də inkişafına xüsusi şərait yaratmışdır. Xüsusilə, bölgədə sosial, mədəni, elmi və ədəbi mühiti əks etdirən “Yaşıl Çay” aylıq elmi- praktik, publisistik jurnalı, “Məşəl” ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnalı, “Söz” müstəqil ədəbi-publisistik jurnalı, həmçinin “Lənkəran” ictimai-siyasi qəzeti Lənkəran ədəbi mühitində publisistika janrının inkişafına xüsusi təkan vermişdir. Demək olar ki, bölgədə fəaliyyət göstərən yazarlar mütəmadi olaraq adları sadalanan mətbu orqanlarda ədəbi-bədii, publisistik yazıları ilə çıxış edir, ədəbi mühitin nəbzini bu formada saxlamağa bacarırlar. Hətta bu jurnalların bir qismi bölgə ədiblərinin ilham mənbəyinə belə çevrilməyi bacarmışdır. Bu baxımdan, Vaqif Cavadovun “Söz” jurnalına ithafən yazdığı “Sözdür” şeiri diqqət çəkicidir:

Jurnalların ən qəşəngi,
 Ən gözəli-düzü “Söz”dür.
 Alovların, tonqalların,
 Parıldayan gözü “Söz”dür (6, s.104).

Ümumiyyətlə, publisistika elə bir sahədir ki, istər sosial mühitin, istərsə də ədəbi mühitin inkişafını birbaşa özündə əks etdirir. Demək olar ki, müasir cəmiyyətdəki baş verən bir çox hadisələri mətbuatda sənədlər, faktlar toplusunda əks etdirmək publisistikanın əsas predmetidir. Elə buna görə də ictimai fikrə təsir etmək publisistikanın əsas funksiyalarından biridir. Müasir dövrümüzdə publisistika istənilən informasiyanın təşkilində və ötürülməsində əsas və aparıcı mövqelərdən birini tutur. Əlbəttə ki, publisistik sahənin belə bir xüsusiyyətə sahib olması, onu sonrakı nəsillər üçün əvəzsiz bir vasitəyə çevirir. Elə bu xüsusiyyətinə görə mübaliğəsiz deyə bilərik ki, dövrün həyat hadisələrini istər elmi, istərsə də bədii formada özündə ehtiva edən publisistika sözün əsl mənasında həmin dövrün canlı bir mənzərəsidir. Publisistik yazılar Lənkəran ədəbi mühitində öz orijinallığı ilə seçilir. Hər şeydən öncə ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif mətbu orqanlarda işıq üzü görmüş publisistik yazılar bölgə ədəbi mühitində bu janrın inkişafından xəbər verir. Bu baxımdan Şaiqə Həmzəqızının yaradıcılığı olduqca diqqət çəkir. Onun M.Şəhriyar haqqında yazdığı “Əbədiyyət gülü” (15, s.3), Rəsul Rza haqqında yazdığı “Kişi şair” (15, s.10), Nigar Rəfibəyliyə aid yazdığı “Sevgi dolu Nigar xanım” (15, s.20), Süleyman Rüstəmə ithaf etdiyi “Bir gözü gülən, bir gözü ağlayan şair” (15,

s.24), Bəxtiyar Vahabzadəyə həsr etdiyi “Vətənin müddətsiz əsgəri” (15, s.28), Əli Kərim haqqında yazdığı “Mənsə səni sevirəm...” (15, s.33), Hüseyn Arifə həsr etdiyi “İnanmıram yaddan çıxsa Hüseyn” (15, s.36), Məmməd Araz poeziyasına həsr etdiyi “Bölüşmək istədiklərim” (15, s.41), Nərman Həsənzadəyə ithaf etdiyi “Ürəyi əvvəlki sevdəsindədir” (15, s.48), Fikrət Qoca yaradıcılığına həsr etdiyi “Xoş ovqata kökləndiyimdi Fikrət Qoca şeirləri” (15, s.56), Lənkəranın tanınmış söz ustalarından Şəkər Aslanın həyat və yaradıcılığını əks etdirən “Xatirələr sorağında” (15, s.59), Vəqif Hüseynovun yaradıcılığından bəhs edən “Yurdunun vurğun şairi” (15, s.70), Lənkəran ədəbi mühitinin daha bir siması Ağamir Cavadın yaradıcılığından bəhs edən “Öz qapısı-söz qapısı” (15, s.115) publisistik yazıları buna bariz nümunədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu publisistik yazılar ayrı-ayrı vaxtlarda “Söz” müstəqil ədəbi-publisistik jurnalında işıq üzü görsə də, daha sonra Şaiqə Həmzəqızı bu yazıları “Sözdən başqa qalan yox” adlı kitabında cəmləşdirərək oxuculara təqdim etmişdir. Həmçinin bu kitaba onun ayrı-ayrı vaxtlarda tanınmış simalarla apardığı publisistik səpkili söhbətləri də yer almışdır. Bu baxımdan onun “Akademik Bəkir Nəbiyevlə söhbət” (15, s.126), “Anarla söhbət” (15, s.131), “Fikrət Qocayla söhbət” (15, s.140) başlıqlı müsahibə formatlı publisistik yazıları bu baxımdan daha çox diqqət çəkir. Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində poeziyada olduğu kimi publisistikada da dini motivli yazılarla qarşılaşırıq. Bu baxımdan Mirhaşım Talışlının ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif mətbu orqanlarda yayınladığı daha sonra isə öz kitabında cəmləşdirdiyi “Dinimiz, mənəviyyatımız” (17, s.123), Hacı Sərdar Hüseynovun “Nur Məhəmməd Ə.S” (14) başlıqlı publisistik yazıları buna bariz nümunə ola bilər.

Bölgədə publisistik yazılar təkcə ədəbi mühiti deyil, həmçinin digər istiqamətləri də işıqlandırır. Belə ki, bölgədə səhiyyənin inkişafından xəbər verən Ağamir Cavadın “Lənkəran səhiyyəsi etibarlı əllərdədir” (1), “Qəlb evinin loğmanı” (2) publisistik yazıları, Eldar Tahirovun “Kamil insanlar təbabət zirvəsində” (16) publisistik yazısı, Mahmudağa Mehraliyevin “Şəfqətli ürəklər” (10), “İşimizi yenidən qururuq” (11), “Sağlamlığa qayğı” (12), İdris Şükürünün “Yaşatmaq eşqiylə” (7), Azad Zülaləoğluğun “Soltanağa həkim” (5), publisistik yazıları təhsilin inkişafından xəbər verən Ağamir Cavadın “Ürəklərdə yaşayan ziyalı” (3), Hacı Mirhaşım Talışlının “Riyaziyyat müəllimi, şeir – sənət vurğunu” (18), “Professor Tarıverdi Əzizov” (19), Akif Məmmədlinin “Elm məbədinin müdrik rəhbəri” (13), Barat Kərimovun “Əyyub müəllim” (9), idmanın inkişafından xəbər verən Xudaverdi Cavadovun “Lənkəran idmanının Zaur rekordu” (8), Cavid Allahverdiyevin “Lənkəran boks məktəbinin atası” (4) kimi publisistik yazılar buna nümunə ola bilər.

Ümumiyyətlə, birmənalı şəkildə vurğulamaq lazımdır ki, bölgə ədəbi mühitini işıqlandıran qəzet və jurnallar bölgə ziyalıları tərəfindən mütəmadi oxunan və ehtiyac duyulan mənəvi qidadır. Ömrünün yarısından çoxunu mətbuatla təmasda keçirən və mütəmadi mətbuatda həm bədii, həm elmi, həm publisistik yazılar dərc edən Mirhaşım Talışlı ömrünün ahıl çağında belə publisistikadan uzaq qalmamışdır. Hətta “Söz” jurnalına məktub yazaraq öz təəssüratlarını belə bölüşmüşdür: “Hörmətli Sevdə xanım, “Söz” jurnalında professor Əjdər Ağayevə həsr etdiyimiz “Yüzü görmək arzusu ilə” və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şaiqə Həmzəqızının “Söz ərməğanı” essəsini, eləcə də “Respublika” qəzetində professor Teymur Əhmədovun “Azərbaycan pedaqoji elminin görkəmli xadimi” məqaləsini oxuduqdan sonra böyük fərəh hissi keçirdim...” (20). Mirhaşım Talışlının qəlbindən gələn bu səmimi hislər Lənkəran ədəbi mühitində publisistika sahəsinin inkişafının əsas göstəricilərindən biridir. Həmçinin onu da vurğulamaq lazımdır ki, Mirhaşım Talışlı özü də mütəmadi olaraq mətbuatda müxtəlif səpkili publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir. Daha sonra isə bu yazıların bir qismini “Mirhaşım Talışlı Əsərləri” adlı III cildlik kitabına da daxil etmişdir. Xüsusilə, kitabın II cildində verilən “İşıqlı xatirələr” bölməsi ədibin xatirələrində dərin iz qoymuş bir çox ziyalılar, qələm dostları haqqında yazmış olduğu publisistik yazıları əhatə edir. Buna misal olaraq “Professor Əkrəm Cəfər haqqında xatirələrim” (17, II c.s.219), “Müşfiqi xatırladıqca” (17, s.226), “Xalq şairi Səməd Vurğun” (17, s.219), “Vəqif Hüseynovu xatırlayarkən” (17, s.287),

“Unudulmaz aktyorumuz Əli Salahlı” (17, s.303), “O mənim şagirdim olub” (17, s.306), “Daş üzərində izlər” (17, s.310) kimi publisistik yazılarını göstərə bilərik.

Aparılan araşdırmalar zamanı bölgə ədəbi mühitində qarşılaşdığımız publisistik yazılar istər mövzuca, istərsə də bu janrın özünəxas olan publisistik üslubca zəngin və rəngarəngdir. Demək olar ki, Lənkəran ədəbi mühitində publisistika o qədər inkişaf etmişdir ki, onu ayrıca bir tədqiqat işi kimi araşdırmaq daha məqsəduyğun olardı.

Ədəbiyyat

1. Ağamir Cavad . Lənkəran səhiyyəsi etibarlı əllərdədir. // Söz. Bakı, N4, s. 29.
2. Ağamir Cavad “Qəlb evinin loğmanı”. // Söz. Bakı, 2009, N 2, s. 36.
3. Ağamir Cavad . Ürəklərdə yaşayan ziyalı. // Söz. 2007, N 2, s.36.
4. Allahverdiyev C. “Lənkəran boks məktəbinin atası”. // Söz. 1.2007, N 38, s.32.
5. Azad Zülaləoğlu “Soltanağa həkim”. // Məşəl. 3/2014, s. 23.
6. Cavadov V. Kədər pərdə çəkdi. Bakı: Adiloğlu, 2009, 204 s.
7. İdris Şükürlü “Yaşatmaq eşqiylə”. // Məşəl. 3/2016, s. 8.
8. İdris Şükürlü “Yaşatmaq eşqiylə”. // Məşəl. 3/2016, s. 8.
9. Kərimov B. “Əyyub müəllim”. // Yaşıl çay. noyabr 2013, 07(09), s. 65
10. Mehrəliyev M. “Şəfqətli ürəklər”. // Lənkəran, 1991, 15 iyun.
11. Mehrəliyev M. “İşimizi yenidən quraq”. // Lənkəran, 1991, 17 fevral.
12. Mehrəliyev M. “Sağlamlığa qayğı ümumxalq işidir”. // Lənkəran, 1993, 17 iyun.
13. Məmmədli A. “Elm məbədinin müdrik rəhbəri”. // Məşəl. 2/2017, s. 4.
14. Hacı Sərdar Hüseynov “Nur Məhəmməd Ə.S.” // Məşəl. 1-2/2011, s.18.
15. Həmzəqızı Ş. Sözdən başqa qalan yox. Bakı: Nurlan, 2007, 143 s.
16. Tahirəv E . Kamil insanlar təbabət zirvəsində. // Məşəl. 2015, N 2 s. 6.
17. Talışlı H. M . Əsərləri II cild. Bakı: Adiloğlu, 2007, 388 s.
18. Talışlı M. Riyaziyyat müəllimi şeir, sənət vurğunu. // Söz. 2006, N 3, s. 30.
19. Talışlı M. “Professor Tariverdi Əzizov”. // Söz. 2007, N 3 (40), s. 13.
20. Talışlı M. “Sözə məktub”. // Söz. 1. 2018(75), s. 16.

Н.Г.Мамедова

Развитие публицистики в литературной среде Ленкорани

Резюме

В период независимости в Ленкоранской литературной среде, наряду с другими направлениями и публицистика получила своё развитие. В статье исследуется и указывается на развитие публицистики, как жанра в литературной среде Ленкорани, в период независимости. Выводятся на передний план отдельные статьи, относящиеся к жанру публицистики.

N.H.Mammadova

The Development of Publicity in Lankaran Literary Environment

Summary

Like other fields publicity field has also developed in independence period of Lankaran literary environment. Development sides of publicity field in independence period of Lankaran literary environment are investigated in this article. In the regional literary environment, various themes covering the publicity field are highlighted in the article.

Rəyçi: f.e.d., prof. V.M.Əhməd

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2019

AMEA-nın Folklor İnstitutu
(Bakı şəh., İçərişəhər, Kiçik qala, küç., 31)

Açar sözlər: “Koroğlu” eposu, dəlilərs obrazı, mifologiya, dastan, poetika, süjet, tipoloji təhlil
Ключевые слова: эпос “Кероглу”, образ, мифология, эпос, поэтика, сюжет, типологический анализ
Key words: epic “Koroglu”, image, mythology, epos, poetics, plot, typological analysis

Bütün dəlilləri birləşdirən və bütövləşdirən ümumi tipoloji cəhətlər var. Koroğlu obrazının "ipostas"ları olan hər bir dəli epik qəhrəmana xas olan dəyərləri ifadə edir.

Epik qəhrəmanın köməkçisinin olması epos ontologiyasının əsas atributlarından biridir. Dəlilər “Koroğlu obrazının semantik törəmələridir”, onların hər biri “Koroğlu surətindən kənarda olmayıb, onun parçaları və ya manifestasiyalıdır” (2, s.104). Yəni, dəlilər (köməkçilər) və qırx oğuz igidi-bəyi epik qəhrəman obrazının “funksional-semantik parçalanması nəticəsində ortaya çıxan ikinci dərəcəli personajlardır” (2, s.102). Dəlilər Koroğlu obrazının semantik parçalanması olub, epik süjetin şaxələnməsini (qollar) şərtləndirmişdir. Koroğlu obrazının funksional-semantik parçalanması yeddinin yeddi yüz yetmiş yeddi dəlinin birləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bu hadisə türk xalqlarının eposunda özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Alpamış-Qaracan, Yusuf-Əhməd, Manas-Bakay, Koroğlu-Eyvaz qəhrəman-köməkçi cütlərini qeyd etmək olar. Bu, hardasa arxaik dualizm ideyasının gerçəklənməsidir.

Arxaik bahadırlıq dastanlarında bu məsələ əkizlər şəklində həllini tapırsa, sonralar bu funksiya bacı, qardaş, dost, oğul, köməkçi obrazlarına keçir.

“Eyvazın Çənlibelə gəlməsi” qolunda övladlığa götürmə hadisəsi fərqli planda təqdim edilir. Koroğluya uşaq götürmə xahişi ilə Nigar xanım özü müraciət edir və Aşıq Cünunu axtarışa göndərir. Dastanın türkmən versiyasında Koroğlu

Türkmənistanı yollanır və qəssab Əlinin icazəsi ilə onun oğlu Avazı oğulluğa götürür. Amma Avazın dayısı Ərəb Reyhan Koroğlunu təqib edir, onların arasında qanlı savaş gedir və Koroğlu ona qalib gəlir. Azərbaycan variantında Eyvaz Təkə- Türkman elindəndir. Şərqi Özbək və Qaraqalpaq versiyalarında Koroğlu hiyləgərlik işlədir, Avazın dayısı Kunqirbay görkəmində gəlib uşağı aparır.

Nigar xanım Eyvazı yaxasından keçirir, mərasim Çənlibeldə 40 gün və 40 gecə davam edən ziyafətlə tamamlanır.

Y.Lotmana görə, “qəhrəmanın köməkçiləri... bir bütöv halında sərhədkəçmə aksiyasının parçalanması nəticəsində meydana çıxmışdır” (14, s.291).

“Koroğlu” eposunda Eyvazı oğulluğa götürmə mərasimi xatırlanılır, yəni həmin hadisə ritual xarakterlidir. Məhz ritual vasitəsilə insan toplumunun düşüncəsində dünyanın modelləşdirilməsi baş verir.

Koroğlunun Ayparadan Səməd adında bir oğlu olur. Gecə-gündüz intiqam və qısqancılıq ehtirası ilə alışıb-yanan Sənəm Koroğlu və Ayparanı tutdurur və onların qollarını bağlatdırıb Xəlil paşaya göndərir, uşağı isə böyük bir daşın altında gizlədir. Dişi qurd uşağı tapır və öz südü ilə onu bəsləyir. “Zərnişan xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolunda bu motivə rast gəlirik. Təsadüfi deyil ki, Koroğlunun Möminə xanımdan olan oğlu Həsən özünü “qurd oğlu” kimi təqdim edir.

Övladlığa götürmə arxetipik motivi bir çox dünya xalqlarının epik mətnlərində də yer alır. C.Frezerin qənaətinə görə, həmin hadisə qədim köklərə malikdir və “ikinci doğuluş” ilə bağlı ibtidai təsəvvürləri özündə əks etdirir. Afrikanın bəzi qəbilələrində bu adət xüsusi mərasimlər səviyyəsində həyata keçirilir ki, bu zaman övladsız adamlar yad uşağı öz himayələrinə götürürlər. Bu zaman həmin uşağı qadının yaxasından keçirirlər, ona ad verirlər, qadın isə doğuşa bənzər qışqırıqlar çıxarır (16, s.257).

Onlar ritual sınaqdan (neofit) keçib “dəli”, “Koroğlu dəlisi” statusuna qəbul olunurlar, Çənlibeldə qalmaq və yaşamaq imkanı qazanırlar. İlk “dəli”nin qəbulu dastanın II qolundan başlayır. Koroğlunun Dəli Həsənlə qarşılaşması, atını tələb etməsi və savaş səhnəsini xatırlaya bilərik. Dəli Həsənin mərdliyi, qorxmazlığı, hazırcaıvablığı Koroğlunun xoşuna gəlir, əhd-peyman bağlayıb Çənlibelə gəlirlər. Bütün dəlilər “Dəli Həsənin Koroğluya qoşulması” sxemini təkrarlayırlar (4, s.65).

Koroğlunun ətrafında Çənlibelə toplaşan igidlər dəli, Koroğlu dəlisi adlandırılır. “Dəli” epitet kimi əksər igidlərin adının əvvəlində işlənir. “Dəli” Koroğlunun silahdaşlarının və sərkərdələrinin titulusudur. Dəli Həsən, Dəli Mehdi, Çopur Səfər, Dəli Mehtər, Halaypozan, Tüp-

dağıdan, Toxmaqvruran, Geridönməz, Dəli Əhməd və İsabala dəlilərdən ibarət dəstələrə başçılıq edirlər.

Dəlilər dəstə-dəstə dağm dörd tərəfindən keşik çəkərdi (9, s.22);

Bizə Koroğlu dəlisi deyərlər, xanım (9, s. 208);

Dəli Mehtər Qıratı gətirdi (9, s.28);

Dəmirçioğlu, Dəli Həsən irəli durub dedi (10, s.74)

- A dəli Koroğlu! Sənə demədim ki bundan iş iylik deyil, Düratı aparmı, el içində bizi binamıs elədin! (10, s.45)

Koroğlu Bolu bəylə qarşılaşma səhnəsində özünü “Çənlibeldə dövrən quran dəli” kimi təqdim edir:

Koroğlu dediyin bir bəl-bəlidi, Çənlibeldə dövrən quran dəlidi, Öz adım Rövsəndir, atam Alıdı, İnan, Bolu, mən Koroğlu deyiləm (12, s.249).

Koroğlu başında veddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli olsa da, həmişə özünə mənəvi arxa, dayaq axtarır. Eyvazın fəaliyyəti, demək olar ki, Koroğlunun savaş fəaliyyəti ilə eynilik təşkil edir: bəzən ya Eyvaz Koroğlunu əsirlikdən qurtarır, ya da Koroğlu onu xilas edir və s.

"Koroğlu" eposunda dəlilərin sayı, şərti olsa belə 7777-dir. Bu rəqəm müqəddəs olmaqla bərabər, Çənlibeldə Koroğlunun ətrafına toplaşan və onunla birgə fəaliyyət göstərən bütün dəlilərin simvolik sayıdır, amma 1 rəqəmini də artırmaq lazımdır. Bu isə dəlilərin dəlisi olan Koroğludur (5, s.27).

Y. İsmayılova da dəlilərin sayını sakral rəqəmlə əlaqələndirir: “Dastanda tez-tez belə bir universallaşmış folklor rəqəmi keçir: 7777 dəli. Yəni bu, Koroğlunun dəlilərinin sayıdır. Ancaq bu, sırf folklor rəqəmidir və çoxluq anlayışını bildirir. Dastandan bəlli olur ki, hər gün müxtəlif yerlərdən Koroğlunun yanına igidlər gəlib onun dəstəsinə qoşulmaq arzusunı bildirirlər, Ən azı, bu cəhət dastandakı 7777 rəqəminin şərti olduğunu göstərir. Bu çoxluq yeddi rəqəminin “7” vahidindən təmsil olunması da təsadüfi deyildir. Çünki 7 rəqəminin özü folklorda müqəddəs rəqəmdir (sakraldır) və göyün 7 qatını bildirir, bundan başqa, 7 rəqəmi folklorda çox mənada işlədilir. Koroğlunun dəlilərinin sayı 7 rəqəminin konfigurasiyası kimi meydana çıxır. Bu da, gördüyümüz kimi, konkret sayı yox, məhz çoxluq anlayışını bildirir” (8, s.120).

Koroğlu əslində dəlilərdən ibarət həbi struktur yaradır. Hər struktur vahidinin öz başçısı var. Sərkərdələr arasında Dəli Həsən, Dəli Mehtər, Çopur Səfər, Dəli Mehdi, Halaypozan, Tüpdagıdan, Toxmaqvruran, Geridönməz, Dəli Əhməd və İsabala kimi igidlər var idi ki, hər biri yüz oğlana bərabər idi, Koroğlu öz dəlilərini gözünün üstündə saxlardı. Onların bir sözlüyü iki eləməzdi. Onun öz dəlilərilə belə rəftar eləməyi hər tərəfə yayılmışdı. O gün olmazdı ki, Çənlibelə yeni-yeni adamlar gəlib dəlilərə qoşulmasın.

“XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın, eləcə də Şərqi Anadolunun müxtəlif regionlarında “dəli” ləqəbi ilə məşhur qiyamçılar, qaçaqlar, qisasçılar olmuşlar, “Koroğlu”ya da həmin ləqəb məhz buradan – ictimai həyatdan gəlmişdir. Xüsusilə Dəli Həsən adına XVII əsrin tarixi mənbələrində daha çox təsadüf edilir” (1, s.655).

Epik qəhrəmandan ayrılan funksiyalar müstəqil surətlər olaraq şəxələnməyə başlayır. Qəhrəman surətinin bu funksional-semantik parçalanma prosesi yeni-yeni Koroğlu qollarının yaranması ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı İ., Cəfərov N. “Koroğlu” dastanı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I cild. Bakı, Elm, 2004, s. 628-675.
2. Acaloğlu A. Türx xalqlarının epik ənənəsi və mifologiya (qəhrəmanlıq dastanlarında epik dünya strukturunun nəzəri aspektləri). Fil.ü.fəl.dok.elmi dərəcəsi dissertasiyası. Bakı, 2011, 150 s.
3. Bəşirli X. “Koroğlu” eposunun poetikası (genezisi və bədii sistemi). Fil.elm.dok.dis. Bakı, 2004, 277 s.
4. Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı (metodik vəsait). Bakı, Elm, 2007, 108 s.

5. Əliyev K. "Koroğlu" eposunun poetikası // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiq-lər. XXIX kitab. Bakı, Nurlan, 2009, s. 15-55.
6. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi) namizədlilik dis-sertasiyası. Azərb. EA. Əİ. Bakı, 1991.
7. Həqqi B. "Koroğlu" – tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı: Nurlan, 2003, 316 s.
8. İsmayilova Y. "Koroğlu" dastanlarında obrazlar sistemi. Bakı, Nurlan, 2003.
9. Kamal R. "Kitabi-Dədə Qorqud": arxaik ritual semantikasi. Bakı: Elm, 1999, 72 s.
10. Kamal R. "Kitabi-Dədə Qorqud": nitq janrları və davranış poetikası. Bakı: Nurlan, 2013, 148 s.
11. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 186 s.
12. "Kitabi-Dədə Qorqud". Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: "Öndər nəşriyyatı", 2004, 376 s.
13. "Koroğlu" (Tərtib edən M.H.Təhmasib). Bakı: EA nəşri, 1956, 453 s.
14. Лотман Ю.М. Структура художественного текста М., Искусство, 1970, 384 с.
15. Трименгем Д.С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989.
16. Фрезер Дж. Фольклор в ветхом Завете. М.: ИПЛ, 1989, 257 с.

O.Ə.Musaev

Приведение «делилер» в Ченлибел как сюжетный мотив

Резюме

Статья посвящена эпосу «Кероглу». На самом деле образ героев «Кероглу» характерен для поведенческих эпических героев, характеризующихся импульсивной лояльностью, причем не только силой эпической традиции, но и смелостью в понимании коневодческого сообщества и, в соответствии с этим, кодекса культурного наследия героев. Образы «Деде Горгуд» и «Кероглу» отличаются от других своим необычным поведением, с другой стороны, привлекают внимание как неуклюжие люди и вызывают возникновение полусерьезных и полушутливых сцен.

O.E.Musayev

The Presentation of the "Deliler" to Chanlibel as a Plotary Motive

Summary

The article is devoted to the epic "Koroglu". In fact, the image of the heroes of "Koroglu" is characteristic of behavioral epic heroes characterized by impulsive loyalty, not only by the strength of the epic tradition, but also by courage in understanding the horse-breeding community and, in accordance with this, the heroes cultural heritage code. The names of the characters are often found in the era, and the images of "Dada Gorgud" and "Koroglu" differ from others in their unusual behavior, on the other hand, it attracts attention as an awkward person and causes the appearance of semi-serious and semi-humorous scenes in an awkward position in the epic.

Rəyçi: prof. R.K.Rəsulov

Redaksiyaya daxil olub: 25.03.2019

А.Ф.ЭФЕНДИЕВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

УКРАИНСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

Ключевые слова: межнациональные литературные связи, литература Азербайджана и Украины, разнo национальная литература.

Açar sözlər: beynəlxalq ədəbi əlaqələr, Ukrayna və Azərbaycan ədəbiyyatı, beynəlmiləl ədəbiyyat.

Key words: international literary connections, literature of Azerbaijan and Ukraine, various national literature.

Литературные связи между Азербайджаном и Украиной имеют богатую историю. Украинская диаспорская организация, функционировавшая в Азербайджане в начале XX века, предоставила информацию об украинском национальном поэте Т.Шевченко, вследствие чего азербайджанская интеллигенция впервые получила возможность ознакомиться с украинским художественным наследием. Этим маломасштабным по своим меркам явлением был заложен прочный фундамент для дальнейших литературных взаимосвязей двух братских народов. Впоследствии выдающиеся поэты Азербайджана А.Джавад и М.Мушфиг своими переводами стихов Т.Шевченко на азербайджанский язык способствовали популяризации наследия великого украинского поэта в Азербайджане. Сегодня эти традиции в деле укрепления дружественных азербайджано-украинских связей не только успешно продолжают, но и принимают более широкий размах. Следует отметить, что после обретения Азербайджаном независимости такие отношения стали развиваться в более стабильном и обновленном формате. Новизна заключалась, прежде всего, в том, что на новом этапе литературные связи, по сравнению с советским периодом, строились на беззаказной основе (ввиду отсутствия «Главлита»). Все определялось волеизъявлением самого народа. Этот исторический этап устранил всевозможные запреты, и азербайджано-украинские гуманитарные отношения вступили в современную фазу своего развития. Особенно ярко эффективность этих отношений проявилась в контексте литературных связей, которые были реализованы как составная часть государственной политики двух стран и стали образцом двустороннего сотрудничества. Украинско-азербайджанские литературные связи реализуются в нескольких формах, одной из которых (наиболее важной!) является переводческая деятельность и проведение творческих вечеров с презентацией в соответствующем направлении. В Азербайджане неоднократно проводились такие мероприятия, на которых читателям были представлены произведения украинских литераторов.

Азербайджанский центр художественного перевода и литературных отношений, функционирующий с 1991 года, играет важную роль в развитии украинско-азербайджанских литературных отношений. Исключительная роль в многоплановом осуществлении этих связей принадлежит журналу «Мировая литература», являющемуся официальным печатным органом этой организации. За период с 2014 по 2017 годы были изданы специальные номера журнала, посвященные украинской, русской, оманской, иранской, английской литературам, а также специальный выпуск «Мировая драматургия». В этот же период Центр заключил меморандум о сотрудничестве с украинским журналом «Всесвіт», Ассоциацией культуры Омана, Ирана, Центр азербайджанско-русской культуры и солидарности, союзами писателей Сербии и Молдовы и другими организациями. С 2014 года Азербайджанским центром художественного перевода и литературных связей стал издаваться еще один печатный орган – обновленный журнал

«Ulu Çinar» («Древняя чинара», сборник литературы тюркских народов) (11). Центр является организатором многих международных литературных мероприятий, в том числе впервые проведенного в 2015 году I Бакинского Международного фестиваля поэзии.

Переводческая деятельность обладает коммуникативной функцией в процессе двусторонних международных отношений. Основу ее составляют взаимообогащение и межкультурная коммуникация. Например, в феврале 2017 года совместными усилиями Союза азербайджанской молодежи Украины (САМУ), киевской библиотекой имени Самеда Вургун и объединением крымско-татарской молодежи был проведен вечер, посвященный творчеству украинского поэта и переводчика Микола Мирощниченко. М.Мирощниченко посредством переводов произведений выдающихся азербайджанских поэтов познакомил украинского читателя с культурным наследием нашего народа. Невзирая на препятствия и ограничения советского времени, поэт не прекращал свою переводческую деятельность и изучал восточные языки. Он, пользуясь кратковременным пребыванием в нашей стране (1974-1976 годы), выучил азербайджанский язык и занимался переводом художественных произведений с азербайджанского, турецкого и крымско-татарского языков. В результате этой напряженной и плодотворной деятельности им была составлена и издана «Антология азербайджанской поэзии» (2006). В знак признательности за любовь к азербайджанскому народу и культуре поэт был приглашен на I съезд азербайджанцев мира. Председатель Союза писателей Украины Владимир Даниленко, директор киевской библиотеки имени С.Вургун Галина Чеботарева, представители Объединенного конгресса азербайджанцев Украины и другие докладчики рассказали о переводческой деятельности и роли М.Мирощниченко в деле популяризации в Украине культурного наследия азербайджанцев и крымских татар. Данный пример является наглядным доказательством того, что литературные связи между двумя странами в контексте гуманитарных связей способствуют тесному сближению народов (12). С этой точки зрения особое значение имеет составление антологий. 27 июня в Украинском фонде культуры в Киеве состоялась презентация сборника современной азербайджанской поэзии в переводе на украинский язык «Письма, отправленные ветром», вышедшего в Киеве, и сборника современной украинской поэзии в переводе на азербайджанский – «Мужчина, женщина и зонтик», изданного недавно в Баку. Такие мероприятия, собирая вместе видных литературоведов, писателей и политических деятелей, способствуют их творческому и идейному взаимообмену, определению перспективных направлений развития литературных связей. Следует отметить, что совместные издания, подобные вышеуказанным антологиям, а также их презентации повышают эффективность двусторонних литературных связей.

Участвовавший в церемонии глава Киевской организации Национального союза писателей Украины, писатель Владимир Даниленко в своем выступлении отметил, что эти книги, изданные в Украине и Азербайджане при совместной организации и непосредственном участии Центра перевода при Кабинете Министров Азербайджанской Республики и Киевского Союза Писателей, являются ярким примером многолетней дружбы и литературного обмена между двумя братскими народами. Затем выступила директор переводческого Центра при Кабинете Министров Азербайджанской Республики писательница Афэг Масуд (13).

В 2014 году Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева Центр получил новый статус, что открыло широкие возможности и перспективы для выхода нашей национальной литературы на мировую литературную арену, создания международных литературных связей и взаимообмена. Таким образом, были созданы все условия для перевода на азербайджанский язык шедевров мировой литературы. Еще более широкие возможности открылись в направлении развития украинско-

азербайджанских литературных связей. Азербайджанская литература сегодня переводится на многие языки мира и размещается в престижных библиотеках, электронных порталах, университетах, культурных центрах и фондах разных стран.

Другой формой литературных связей является поддержка *личных отношений* между литераторами. В качестве примера рассмотрим творчество украинского поэта С.Грабаря. Сергей Грабарь справедливо отмечает, что литературные связи начинаются с личной дружбы. Эти отношения, углубляясь, открывают новые грани дружбы, формируют правильное представление о дружественном народе, и наконец, друзья-литераторы делятся с народом своими впечатлениями об этом. Это – уже утвержденная тенденция в мировой практике. С.Грабарь в свое время выражал протест по поводу людей, которые формировали ложные мнения об азербайджанцах, называя их «бандитами», а на вопрос журналиста «Видели ли вы бандитов?», отвечал: «- Не видел. Вообще, с каждой поездкой мое отношение к азербайджанцам в значительной степени менялось к лучшему. Даже сейчас радуюсь, встречая на базаре продавца-азербайджанца. Правда я с ними общался и раньше, однако в то время я был осторожен в отношении к этим людям. Я думал, что они меня обманут. Сегодня же я думаю совершенно иначе. Я знаю, что азербайджанцы – искренние, порядочные, честные люди. Я понимаю, сколько трудностей им пришлось пережить» (14). Журналист, задавая Сергею Грабарю вопрос об украинско-азербайджанских литературных связях, на первый план выдвигает личные отношения. Эта широко распространенная в мире практика литературных связей сыграла большую роль в сближении народов.

Особое значение в развитии украинско-азербайджанских литературных связей имеют «специальные выпуски» к журналам. Например, в этом отношении можно отметить «Специальный азербайджанский выпуск» популярного украинского журнала «Всесвіт», который был осуществлен по инициативе и при координаторстве Центра художественного перевода и литературных связей Союза писателей Азербайджана на основании заключенного с этим журналом соглашения. Для оформления обложки выпуска были использованы произведения С.Бахлулзаде. В журнале опубликованы работы проф. Джаваншира Юсифа, Джахангира Асада, Али Агаоглу и других литературоведов. Председатель Центра художественного перевода и литературных связей Союза писателей Азербайджана Салим Бабуллаоглу также отметил, что в этом выпуске напечатаны произведения 62 азербайджанских авторов. Он выразил благодарность Чрезвычайному и Полномочному Послу Азербайджанской Республики в Украине Эйнулле Мадатову за осуществление столь большого объема работ. Салим Бабуллаоглу также отметил, что, в свою очередь, с азербайджанской стороны подготовлен посвященный Украине специальный номер журнала «Всемирная литература», который издается Центром литературных связей. По мере углубления литературных связей между двумя странами дальнейшее развитие взаимодействий способствует обогащению межкультурной коммуникации и раскрытию ее новых параметров.

Главный редактор украинского журнала «Всесвіт», участник II и III Бакинского международного форума Дмитро Дроздовский в своем интервью специальному корреспонденту АЗЕРТАДЖ Зейналу Агазаде затронул многие интересные стороны литературных связей двух стран:

«В Украине до сих пор не было столь масштабной по количеству текстового материала антологии современной азербайджанской литературы. Переводы всех произведений на украинский язык сделаны на высоком уровне. Работа со столь интересными произведениями требовала от нас большой ответственности, и, в то же время, доставила большую радость. В ходе работы над этим проектом мы задействовали и таких известных украинских поэтов, как Игорь Павлюк и Леся Мудрак, которые придали переводам художественную образность». На вопрос «С кем из Ваших азербайджанских коллег Вы

поддерживаете дружеские и творческие отношения?» Д.Дроздовский ответил: «– У нас сложились очень теплые отношения с Салимом Бабуллаоглу – председателем Центра художественного перевода и литературных связей СП Азербайджана, прекрасным современным поэтом и человеком-философом. Я признателен господину Бабуллаоглу за всю поддержку, связанную с подготовкой специального азербайджанского номера» (15).

В журнальной рубрике «Переводы классиков» напечатаны произведения Тараса Шевченко, переведенные в свое время Ахмедом Джавадом и Микаилом Мушфигом. Таким образом, как можно увидеть из приведенных примеров, в Азербайджане всегда проявляли большую симпатию к видным украинским литераторам, с художественным наследием которых азербайджанский читатель знакомился посредством перевода. В свою очередь, в журнале «Мировая литература» напечатаны стихи, рассказы и литературоведческие работы 30 украинских авторов. Специальный номер журнала «Всесвіт» подготовлен при финансовой поддержке, оказанной профессором-меценатом Киевской международной академии кадров Мехлетом Гусейновым. В то же время активное участие в этой работе приняло и посольство Азербайджанской Республики в Украине. В подготовке журнала «Мировая литература», в свою очередь, была оказана поддержка со стороны депутата Верховной Рады Украины Сергея Таруты. 14-17 января 2017 года при поддержке Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики в Киеве в Дипломатической академии при МИД Украины и Национальном музее Тараса Шевченко состоялась презентация этих двух журналов. Активное содействие в проведении мероприятий, в которых принимала участие и делегация азербайджанских литераторов, оказало посольство Азербайджанской Республики в Украине и лично сам посол – Эйнулла Мадатли (9).

Кроме того, проводились и различные переводческие работы: в 2007 году был издан специальный номер журнала «Куліна» под названием «Кулинарная культура Азербайджана»; в сентябре 2007 года в Киеве на украинском языке были изданы «Азербайджанские народные сказки» из серии «Сказки народов мира»; в июне 2006 года в Симферополе была издана книга Р.Гумметова «Азербайджанцы в Крыму». В этой книге говорится о связях между Азербайджаном и Крымом в период с конца XIX-начала XX века, о роли азербайджанцев в борьбе за освобождение Крыма от фашистских захватчиков и других вопросах (1:146-147).

Большую роль в освещении украинско-азербайджанских литературных связей играет *публикация на страницах газет интервью и официальных сообщений*. В этом отношении очень выделяется азербайджанская газета «Бакинский рабочий». Примером тому может служить интервью, взятое специальным корреспондентом АЗЕРТАДЖА у Дмитрия Дроздовского. Подобного рода интервью, обычно, проясняют и популяризуют значение проводимых работ, людей, оказывающих поддержку в этом направлении, роль их деятельности в формировании и развитии литературных связей между странами и другие вопросы. Например, рассмотрим направленность задаваемых вопросов из этого интервью:

«–Дмитрий Игоревич, расскажите, пожалуйста, какие произведения азербайджанских писателей и поэтов войдут в спецвыпуск Вашего журнала?»;

«–С кем из Ваших азербайджанских коллег Вы поддерживаете дружеские и творческие отношения?»;

«–Расскажите, пожалуйста, о Вашем сотрудничестве с посольством Азербайджана»;

«–Чем Вам запомнился Баку?» (16). Как видим, все вопросы носят информативный и пропагандистский характер.

Освещение деятельности в этом направлении Чрезвычайного и Полномочного Посла Азербайджанской Республики в Украине имеет большое значение с точки зрения освещения развития всех сфер дипломатических отношений между двумя странами.

Еще одна важный вопрос азербайджано-украинских литературных отношений связан с *защитой авторских прав*. С этой целью обе стороны, используя международные нормы по охране авторских и смежных прав, разработали несколько положений. Эти международные нормы нашли свое отражение в следующих документах:

1. Всемирная конвенция об авторском праве (6 сентября 1952 г., Женева);
2. Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений (4 июля 1972 г.);
3. Парижская конвенция по охране промышленной собственности (с изменениями на 2 октября 1979 года);
4. Соглашение о сотрудничестве в области охраны авторского права и смежных прав (24 сентября 1993 г., Москва).

Исходя из этого, 14 февраля 2002 года в Киеве между Правительством Азербайджанской Республики и Кабинетом Министров Украины было подписано Соглашение о сотрудничестве в области охраны авторского права и смежных прав. В Соглашении состоящем из 14 пунктов говорится, что «Кабинет Министров Украины и Правительство Азербайджанской Республики, стремясь к дальнейшему расширению сотрудничества в сфере обмена культурными ценностями путем использования произведений литературы, науки и искусства, учитывая значение авторского права и смежных прав в формировании культурного национального потенциала в международном культурном обмене, а также в развитии равноправных межгосударственных торгово-экономических и научно-технических отношений, осознавая необходимость создания с этой целью благоприятных взаимных условий для охраны авторов и обладателей смежных прав, подтверждая значимость обязанностей..., руководствуясь желанием развивать взаимоотношения в сфере авторского права и смежных прав, договорились о сотрудничестве.» (10).

Здесь нашли свое отражение вопросы, связанные с защитой авторских прав на произведения художественной литературы. Данное Соглашение сыграло важную роль в укреплении украинско-азербайджанских литературных связей на современном этапе.

Литература

1. Məmmədov H. Mədəniyyət tələbatı əməkdaşlığın tarixi. Bakı 2008 s:146-147.
2. www.adalet.az/mobil/57770.html.
3. copag.gov.az/yeni/azuk.saz.pdf.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Vaqif_A.
5. diaspora.gov.az/index.php?options=news&id=11...id.
6. achiqkitab.az/.../Azerbaijan-poeziyasi-Ukraina-paytaxtinda...
7. medeniyyet.az/.../Ukrayna-sairi-Sergey-Qrabar:Edebi-elaqel...
8. https://525.az/site/?namexeber&news_id=3012.
9. www.adalet.az/mobil/57770.html
10. copag.gov.az/yeni/azuk.saz.pdf.
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Vaqif_A
12. diaspora.gov.az/index.php?options=news&id=11...id.
13. achiqkitab.az/.../Azerbaijan-poeziyasi-Ukraina-paytaxtinda...
14. medeniyyet.az/.../Ukrayna-sairi-Sergey-Qrabar:Edebi-elaqel...
15. https://525.az/site/?namexeber&news_id=30127
16. ayb.az/.../3293-bədii-tərcümə-və-ədəbi-əlaqələr-mərkəzinin-u.

A.F.Əfəndiyeva

Ukrayna-Azərbaycan ədəbi əlaqələr
Xülasə

Məqalədə Ukrayna-Azərbaycan ədəbi əlaqələr araşdırılır. Müəllif Azərbaycan-Ukrayna ədəbi cəmiyyətin ədəbi əlaqələrini araşdırır. Hesab edilir ki, Ukrayna və Azərbaycanın dünyagörüşlərinin qarşılıqlı əlaqəsi tədqiqat mövzusu kimi iştirak edə bilər. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, Ukrayna-Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərdə öyrənilməsi bədii birlik baxımdan geniş imkanlar yarada bilər.

A.F.Afəndiyeva

Ukrainian-Azerbaijan Literature Relations
Summary

The author reviewed the literary relations between the Azerbaijani and Ukrainian literary society. According to the author, a relevant topic for research is the ongoing interaction and interconnection of the Ukrainian and Azerbaijani worldviews. The author came to the conclusion that the study of Ukrainian and Azerbaijani literature from different periods provides ample opportunities to consider their wealth in artistic unity.

Rəyçi: dos. Ə.S.Əhməd

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2019

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ.

T.V.ABBASZADƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ AUTİST ƏLAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *autizm, təfəkkürü şərtləndirən amillər, psixi və sosial sahədə inkişaf pozuntusu, sosial çatışmazlıqlar, autizm diaqnozu.*

Ключевые слова: *аутизм, факторы, определяющие мышление, расстройства в области психического и социального развития, социальные недостатки, диагноз аутизма.*

Key words: *autism, cognitive factors, mental and social development disorders, social deficiencies, autism diagnosis.*

Tanınmış Azərbaycan psixoloqu, professor Ramiz Əliyev göstərir ki, psixi proseslərin dərinliyini əks etdirən uydurulmuş fantastik aləm bəzi insanlarda tədricən təfəkkürü şərtləndirən amilə çevrilir. Bu hadisəyə autistik təfəkkür deyilir.

“Autizm şəxsi hisslərə elə dərinlən aludə olmaqdır ki, reallıq hissi itir, onunla əlaqə kəsilir, ətrafdakıların ünsiyyətə marağı azalır. Autistik təfəkkür arzuların xəyalən “reallaşmasıdır”; gəlinciklə oynayan qız xoşbəxt ana, oğlan general olur. Xəyalən xoşbəxt günlər yaşanılır. Yuxuda isə ən gizli arzular “həyata keçir” (3, s.202).

R.İ.Əliyev göstərir ki, autistik təfəkkür real həyata təsir etmək imkanında deyil, yəni o, qeyri-məhsuldar fantaziyaadır. Autistik təfəkkür psixi reallığın, arzu, motiv, meyil, emosional reaksiyanın kompleks təsirindən yaranır və insanın psixi vəziyyətini əks etdirir.

Deməli, autizm erkən uşaqlıq yaşlarından başlayıb həyat boyu davam edən, psixi və sosial sahədə inkişaf pozuntusuna səbəb olan xəstəlik və ya inkişafın ləngiməsi hesab olunur. Autizmin ən ümumi xarakteristikası arasında sosial qarşılıqlı əlaqələrdə, dil və ünsiyyət bacarıqlarında çatışmazlıq, təkrarlanan davranışlar, eyniliyə həddindən çox bağlılıq kimi xüsusiyyətlər yer almaqdadır. Buna baxmayaraq, bu sindromun nəzərəçarpan fiziki xüsusiyyətləri yoxdur. Autistik xüsusiyyətlər ümumi mənada autistik pozuntusu olan uşaqlarda müşahidə olunmaqla yanaşı, hər autist uşaqda bir cür təzahür edə bilər.

Əvvəllər zənn edildiyi kimi, autizmin uşağın sevgi məhrumluğu, ünsiyyət çatışmazlığı, ya da uşağın keçmiş yaşantılarıyla əlaqəli emosional problemlərə bağlı olmadığı müəyyənləşdirilmişdir. Son illərdə autizmin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər onun geniş əhatəli bir inkişaf pozuntusu olduğu mövqeyini daha çox irəli sürür və autist uşaqların sosial əlaqə yaratmaq, ünsiyyət bacarıqları və yaradıcılıq fəaliyyətlərində məhdudluğun olduğunu irəli sürürlər. Digər qrupa aid olunan pedaqoq və psixoloqlar hesab edirlər ki, uşaqların sosial ünsiyyət bacarıqları autizm diaqnozunu təyin edən faktorlardan ən əsasıdır. Bu uşaqların həm sadə, həm də kompleks sosial ünsiyyət bacarıqları yaşadlarına nisbətən daha ləng inkişaf edir. Normal inkişaf edən uşaqlar bir çox sosial bacarıqları başqalarını müşahidə və təqlid edərək öyrənirlər. Bunun əksinə, autist uşaqların təqlid etmək bacarığı inkişaf etmədiyindən sosial bacarıqları bu üsulla öyrənmələrində də məhdudiyyətlər özünü göstərir. Autist uşaqlarda təxəyyülün zəif olması səbəbindən sosial-rollu oyun oynamaq bacarıqları da inkişaf etmir. Autist

insanlar yaşlıları ilə sosial ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Ünsiyyət qurduqları insanların fikirlərini, vəziyyətlərini anlamaqda, öz istəklərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Qarşıdakı insanla empatiya qura bilmirlər.

Autizm ömür boyu davam edən bir haldır. Sosial inkişaf geriliyi olan autist insanlar normal yaşlıları ilə sosial ünsiyyət yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Onlar reallıqda baş verənləri anlamaqda və ifadə etməkdə çətinlik çəkir, digər insanlarla göz kontaktı qurmaqdan qaçırırlar. Ünsiyyətə girməyə cəhd etmirlər. Qucaqlanmağa və göz kontaktı qurmağa qarşı reaksiyasızdırlar və bəzən bunlara mənfi reaksiya verirlər. Bu uşaqlarda sosial gülümsəmə çox gec inkişaf edə bilər. Autist uşaqlar digər insanlardan məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitə, bir əşya kimi istifadə edə bilərlər. Autist uşaqların çoxu sözlərdən olduqca az istifadə edirlər. Eyni zamanda, dili ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməzlər.

Autist insanlar hər sahədə, eləcə də sosial sahədə özlərinə məxsus bir inkişaf keçirlər. Bu inkişafı yaş dövrləri şəklində araşdırmaq mümkündür. Bu inkişafın gedişini aşağıdakı dövrlərə ayırmaq olar: körpəlik dövrü, məktəbəqədər dövr, kiçik məktəb yaş dövrü, yeniyetməlik dövrü, yetkinlik dövrü.

Körpəlik dövrü. Autist uşaqların körpəlik dövründəki fiziki inkişafı yaşlılarından fərqli deyil. Yuxu və qidalanma problemlərinin olmasına baxmayaraq ümumi inkişafı əsasən normaldır. Hələ də tam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir ki, hansı səbəbdən autizmin əlamətlərinin qısa bir müddət ərzində meydana çıxır, bəzi uşaqlarda yüngül autizm əlamətlərinin getdikcə daha da ağırlaşması baş verir.

Autist uşaqlar onlara yaxınlaşan adamlara əhəmiyyət vermir, baxışları boş və mənasız olur. Bir yaşın sonlarında onları qucaqlamaq, əzizləmək istəyəndə reaksiyasız qalmaları, ətrafdakı səslərə, cisimlərə və insanlara qarşı maraqsız olmaları ailənin diqqətini çəkməyə başlayır. Körpənin bu davranışları valideynlərdə uşaqlarının əqli gerilik olduğunu düşündürə bilər. Bu əlamətlərə əlavə olaraq autistik xüsusiyyətlər göstərən körpələrin göz qabağından itən əşyanı axtarmadıqları və istəklərini ifadə etmək üçün işarə barmağı ilə bir şeyi göstərmədikləri müşahidə olunmuşdur.

Normal bir körpə ilk üç aylıqda anasına baxır, anası onunla danışarkən gülümsəyər, qığıldayar. Daha sonrakı aylarda isə hər fürsətdə qucağa alınmaq üçün qollarını qaldırır, insanlarla ünsiyyətə girməkdən xoşu gəlir. Tək qaldıqda isə ağlayır, əsəbiləşirlər. Lakin autist uşaqlarda bunların tam əksinə qucağa alınmağa qarşı biganəlik, qucağa alındıqda narahat olma və s. kimi hallar müşahidə olunmaqdadır. Autist körpələr, ümumiyyətlə ətrafdakılarla adətən ünsiyyətdən qaçır, insanların danışdıqlarına reaksiya vermirlər. Onlar insanlarla göz kontaktı qurmaq istəmir, çox uzun müddət boş, mənasız baxışlarla otura bilərlər. Bu körpələr, ətrafdakı insanlara olduğu qədər, əşyalara qarşı da maraq göstərmirlər. Ətrafındakı səslərə, cisimlərə, heyvanlara reaksiya vermirlər.

Məktəbəqədər dövr – iki-altı yaş arasında olan autist uşaqlar, normal populyasiyaya nisbətən daha qısa boylu olurlar. Məktəbəqədər dövrdə bu uşaqlar aktiv dəyişikliklərə qarşı həddindən artıq tez reaksiya verirlər. Autizm xüsusiyyətləri bu dövrdə daha da diqqətə cəlb edir. Oyun qurmaqda, həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq etməkdə çətinlikləri olduğu nəzərə çatır. Hərəkətləri təqlid etmək, kiçik motor bacarıqları tələb edən kəsmək, yapışdırmaq, yazı yazmaq kimi bacarıqları məhduddur. Oyuncaqlarla məqsədli şəkildə oynaya bilmirlər. Belə ki, bir oyuncaq maşını sürmək əvəzinə, onu tərsinə çevirib saatlarla təkərini fırlada bilərlər.

Körpəlik dövründə müşahidə edilən sosial çatışmazlıqlar, ətraf mühitə qarşı maraqsız olmaları bu dövrdə daha nəzərəçarpan hala gəlir. Ətrafındakı insanların və valideynlərin üzünə baxmamaq, demək olar, hər autist uşağın xüsusiyyətidir. İnsanların gözlərinə baxmamaqları və ya bir anlıq deyilə biləcək dərəcədə qısa baxışlardan sonra dərhal gözlərini qaçırtmaları diqqəti çəkir. Tamamilə özlərinə aid bir dünyada yaşayırmış kimi görünən bu uşaqlar, ətrafında baş verən hadisələrə qarşı tamamilə biganədirlər. Çağırdıqda reaksiya vermir, onunla danışarkən dinləməmiş kimi görsənirlər. Körpəlikdə olduğu kimi fiziki təmasdan qaçırırlar.

Məktəbəqədər dövr uşaqların xəyal gücü və yaradıcılıqlarının inkişafının ən yüksək səviyyədə olduğu dövrüdür. Bu dövrdə uşaqlar oyun oynamaqdan doymazlar. Ancaq autist uşaqlarda xəyal gücünün yetərsizliyinə bağlı olaraq yaradıcı və sosial oyunlar oynamaq bacarığının olmadığı müşahidə edilir. Bir oyuncaqla məqsədinə uyğun olaraq oynayırlar. Məsələn, oyuncaq bir maşınla oynayarkən onu həqiqi bir maşın modeli, özünü də həmin maşının sürücüsü olaraq təsəvvür etməzlər. Bəzən yalnız maşının təkərləri, bəzən də onun çıxardığı səsə maraqlanırlar.

Üç-beş yaş dövrü autistik xüsusiyyətlərin ən diqqətəçarpan dövrüdür. Bu yaş dövründə uşaqda nitq tam formalaşır, sosial şəraitə adaptasiya gedir. Oyun, xüsusən də sosial-rollu oyun aparıcı fəaliyyət növünə çevrilir. Körpəlik dövrünə nisbətən sosial bacarıqlar bu dövrdə daha yaxşı formalaşır. Autizmin sosial inkişaf geriliyi olduğu bilinməkdədir. Buna görə də autizm diaqnozunun qoyulması üçün bu dövr çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu dövrdə sosial inkişaf geriliyini aydın müşahidə etmək və autizmi digər problemlərdən ayırmaq daha asan olur.

Kiçik məktəb yaşı dövrü. Autist uşaqlar bu dövrdə məhdud şəkildə olsa da, ətrafına və yaşıdlarına maraq göstərməyə başlaya bilərlər. Üç yaşında ikən bənzər xüsusiyyətlərə malik iki autist uşaqda məktəb dövrünə gəldikdə fərqli xüsusiyyətlər müşahidə etmək olar. Belə ki, məktəb dövründə bu uşaqlardan biri dili ünsiyyət vasitəsi kimi heç istifadə etmədiyi halda, digəri danışmağa başlaya bilər. Lakin bu nitq adətən məqsədli şəkildə olmur və autist uşaqlar bu nitqdən istifadə edərək ətrafındakı insanlarla sosial ünsiyyətə girə bilmirlər. Onların nitqi məqsədsiz şəkildə olur və əksər hallarda exolaliya şəklində təzahür edir. Autist uşaqların əksəriyyəti şəxs əvəzliliklərindən düzgün istifadə edə bilmirlər. Belə ki, özləri haqqında üçüncü bir şəxsdən danışmış kimi bəhs edirlər. Məsələn, “mən gəlirəm” ifadəsi əvəzinə “o gəlir” deyirlər.

Yeniyyətlik dövrü. Autist uşaqlar yeniyyətlik dövrünü yaşıdları kimi keçirirlər. Onların əksəriyyəti bu dövrü böyük problemlər yaşamadan keçirirlər. Bu dövrün bəzi autist uşaqların inkişafına müsbət təsir etdiyi halda, bəzi autist uşaqların inkişafına mənfi təsir etdiyi müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bəzi autist uşaqlarda ağırlaşma, yəni inkişafda geriləmə olmuşdur. Bu geriləmə sosial münasibətlərə təsir etməklə yanaşı, bəzi hallarda nitqin itməsi və akademik bacarıqlarda nəzərə çarpan geriliklə təzahür edir. Bəzi hallarda bu dövrdə autist yeniyyətlər öz vəziyyətlərini dərk edirlər və bunun nəticəsində onlarda depressiya halı müşahidə olunur.

Yeniyyətlik dövründə fiziki cəhətdən güclənən autistlər nisbətən aqressiv olurlar. Bəzi hallarda istəklərini və ya onları narahat edən hər hansı bir halı fiziki şiddət göstərməklə ifadə edə bilərlər. Bu dövrdə qızların oğlanlara nəzərən daha aqressiv olduğu müşahidə edilir.

Yetkinlik dövrü. Autist insanların çox az qismi yetkinlik dövrünü normal yetkinlər kimi keçirirlər. Əksər hissəsi isə ağır bir şəkildə həyatlarına davam edirlər. Bu dövrdə autist insanların bəziləri özlərini ətraf mühətdən təcrid edirlər. Autizmin və ya autistik yalnızlığın bütün əlamətlərini nümayiş etdirirlər. İnsanlardan uzaqlaşır, tənhalığı üstün tuturlar. Bu insanlar saatlarla otaqda təkbaşına qala bilərlər. Belə vəziyyətdə narahat edilmək istəməzlər. Tək qalmamaq üçün məcbur edildikdə çətinlik yaratmazlar, ancaq təkbaşına buraxıldıqda da öyrəndiklərini unudurlar. İnkişafı dayanar, hətta geriləmə müşahidə olunur.

Autist uşağın erkən diaqnozu və erkən müdaxilə uşağın daha sürətli inkişafını təmin edir. Autist bir uşağa nə qədər erkən yaşda diaqnoz qoyularsa və ehtiyacı olan xüsusi təhsilə nə qədər tez başlanarsa, həyat bacarıqlarına qovuşmaq şansı da o qədər çoxalar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedagogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti: Bakı: Nurlan, 2008.
3. Əliyev R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004.
4. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008.
5. Qəhrəmanova Q.H. Gənclərin sosiallaşmasında fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

6. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008.

7. Фрейд З. Введение в психоанализ. Харьков: Клуб семейного досуга, 2012.

T.B.Аббасзаде

Признаки аутизма у детей и подростков

Резюме

Исследователь определил, что аутизм - это заболевание или замедление развития, которое начинается в раннем детстве и является причиной пожизненного нарушения в области психического и социального развития. Среди наиболее распространенных характеристик аутизма считаются недостаток социального взаимодействия, языковых и коммуникативных навыков, повторяющееся поведение и чрезмерная привязанность к идентичности. Несмотря на это, этот синдром не имеет примечательных физических особенностей. Аутистические особенности в общем смысле наблюдаются у детей с аутистическим расстройством и проявляется у каждого ребенка аутиста по-своему.

T.V.Abbaszadeh

Autistic Symptoms in Children and Teenagers

Summary

The researcher finds that autism is a slowdown in disease or development, which begins early childhood and leads to life-long, mental and social development disorders. The most common features of autism are the lack of social interaction, lack of language and communication capabilities, repetitive behaviors, and excessive loyalty. However, this syndrome does not have significant physical characteristics. Autistic features are commonly seen in children with autistic disorder, and can be seen in every autistic child.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2019

A.Ş.ALLAHVERDİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)YENİYETMƏLƏRİN ESTETİK VƏ FİZİKİ TƏRBIYƏSİNDƏ
İSLAM DƏYƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *İslam dəyərləri, əxlaq tərbiyəsi, Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) kəlamları, dini ayinlər, tərbiyəvi motivlər.*

Ключевые слова: *исламские ценности, нравственное воспитание, высказывания пророка Мухаммеда, религиозные обряды, воспитательные мотивы.*

Key words: *Islamic values, moral education, sayings of the Prophet Muhammad, religious ceremonies, educational motives.*

Yeniyetmələrin hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün estetik tərbiyənin də mühüm əhəmiyyəti vardır. İslam dəyərlərindən uşaqların estetik tərbiyəsində istifadəsindən söhbət açmazdan əvvəl, aydınlaşdırmaq lazımdır ki, estetik tərbiyə nədir. Estetik tərbiyə – gözəllik tərbiyəsidir, yəni ahəngdarlıq tərbiyəsidir. Estetik tərbiyə insanların davranışında, hərəkətlərində ahəngdarlıq tərbiyəsidir. İslam dəyərlərindən istifadə edərək çalışmalıyıq ki, uşaqlar nəyin gözəl olduğunu və nə üçün gözəl olduğunu duya bilsin.

Yeniyetmələrdə estetik tərbiyəni aşılamaq üçün islami dəyərlərə hökmən müraciət edilməlidir. Çünki həqiqətən islamda zahiri və mənəvi gözəlliyə xüsusi yer verilir. Hədislərdən görünür ki, həmişə zahiri gözəl olan adamlar çox vaxt xeyir işlər görməyə çalışırlar: “Xeyiri, camalı gözəl olanlardan umun” (1, s.169). Yaxud başqa hədislərində: “Həqiqətən, Ulu Tanrı gözəldir, gözəlliyi sevər, səxavətlidir, səxavətliyi sevər”, “Saç gözəlliyi sərvətdir, sima gözəlliyi sərvətdir, dil gözəlliyi sərvətdir, sərvətin özü də sərvətdir” (elə orada). Bu hədislərdən istifadə edərək uşaqları tərbiyə etməliyik ki, onlar daim gözəl olsunlar, həmişə təmiz olsunlar, çünki Tanrı özü gözəldir və gözəlliyi sevər. Uşaqları tərbiyə etməliyik ki, saçlarını həmişə gözəl saxlasınlar.

İslam dəyərlərindən istifadə edərək yeniyetmələrə bildirməliyik ki, zahiri gözəllik əgər sərvətdirsə, daxili gözəllik ondan ikiqat sərvətdir. Çünki sənin zahirin gözəl olsa da, daxilin gözəl olmazsa, zahiri gözəlliyin də nəzərə çarpmaz. Yəni onlar başa düşməlidirlər ki, daxili gözəlliklə xarici gözəllik arasında ahəngdarlıq olmalıdır. Başqa sözlə desək, öz şəxsiyyətində fiziki-təbii gözəlliklə, intellektual-əxlaqi gözəlliyin vəhdətini təcəssüm etdirən adam, sözün həqiqi mənasında gözəldir.

İslam daxili gözəlliyin ilkin əlamətini gözəl xasiyyətdə görür. İslam hesab edir ki, gözəl xasiyyətdən vacib heç bir şey yoxdur: “Tərəzidə çəkilsə, gözəl xasiyyətdən ağır gələn heç bir şey yoxdur”. “İnsanların gözəli (xeyirlisi) uzun ömür sürən və əməlləri gözəl olanlardır” (1, s.113). Uşaqları bu səpgidə tərbiyə edərək bildirməliyik ki, “Həqiqətən də Ulu Tanrı böyükdür və gözəl xasiyyətləri sevər, pis xasiyyətlərdən ikrah olar, onları sevməz”, “Möminin gözəlliyi onun xasiyyətindədir”. “Mömin üçün gözəl xasiyyətdən daha gözəl, daha yaxşı heç bir şey yoxdur” (3, s.81).

Bundan əlavə, biz uşaqları tərbiyə edirik ki, onlar qürurlu olsunlar və heç kəsə baş əyməsinlər və ədalət uğrunda vuruşsunlar. Bunu hədislər vasitəsilə etmək olar. Çünki Məhəmməd Peyğəmbər deyir ki, “Gözəlliyin sənin qürurundur” (1, s.109). Görünür, qürurlu olmaq özü bir gözəllikdir.

İslam qızlarımızı tərbiyə edir ki, utancaq olsunlar, həyalı olsunlar, çünki bu keyfiyyətlər onları daha da gözəl edir, onların gözəlliyini birə on qat artırır. Məsələn, hədislərdən birində deyilir: “Utancaqlıq, həya gözəl keyfiyyətdir, lakin bu qızlarda, qadınlarda olursa, daha gözəldir” (1, s.92).

Bundan əlavə, Məhəmməd Peyğəmbər belə hesab edir ki, əgər sən həmişə doğru danışarsansa, xeyirxah işlər görərsənsə, bu da sənin gözəlliyindir. Məsələn, hədislərdən birində deyilir: “Gözəllik doğru sözləri dilə gətirməkdir, yetkinlik isə xeyirxah işlər görməkdir” (5, s.169).

Bu cür hədislərdən istifadə edərək uşaqlara daim həm evdə valideynlər tərəfindən, həm də məktəbdə müəllimlər tərəfindən başa salmaq lazımdır ki, bu zahiri gözəllikdən əlavə insanda mənəvi gözəllik olmalıdır. Lakin islamda bildirilir ki, mənəvi gözəlliklə yanaşı insanda zahiri gözəllik də olmalıdır. Məsələn, bunu aşağıdakı hədisdən də görmək olar: “Üç şey baxışların gücünü artırır: gözə sürmə çəkilməsi, yaşıllığı seyr etmək və gözəl hüsn-camala baxmaq” (1, s.169).

İslam dəyərlərindən estetik tərbiyə işində məktəblərimizdə müəllimlər, evdə valideynlər tərəfindən son illər daha çox istifadə olunur. Göründüyü kimi, uşaqların yüksək mənəviyyətə malik olmasını onlarda tərbiyə etmək üçün islam dəyərlərindən bol-bol istifadə etmək olar. İslam dəyərlərində gözəllik çox mühüm yer tutur və insan həyatında o, ağılla, əxlaqla, fiziki inkişaf və hədətdə götürülür və islamda gözəllik həm camalda, hüsn-də götürüldüyü kimi, həmçinin də gözəl xasiyyətdə, gözəl əxlaqda, qururda götürülür. Məsələn, Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından birində deyilir ki: “İnsanın gözəlliyi gözəl xasiyyətə sahib olmaqdır”, “O adam ki, gözəl xasiyyətə malik deyildir, o, mömin deyildir, insanların xeyirlisi və gözəli, insanlar üçün ən faydalı olanlardı” (4, s.86).

Bildiyimiz kimi, uşaqların təlim-tərbiyəsində yalnız onları əxlaqi, əqli, estetik cəhətdən tərbiyə etmək onların hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına kifayət etməz. Bunu əldə etmək üçün biz həmçinin onların fiziki tərbiyəsinə çalışmalıyıq.

Fiziki tərbiyənin başlıca məqsədi - sağlamlıq, düzgün fiziki inkişaf, çevik, dəyanətli, qüvvətli, möhkəm, qıvrıq və bədencə gözəl olmaqdır. Bu bütün cəmiyyətlərdə bütün insanların cəhd etdiyi, özlərində və övladlarında görmək istədikləri ən qiymətli keyfiyyətlərdir. Fiziki tərbiyə insanda məhz belə keyfiyyətlərin yaranmasına xidmət etdiyindən bütün xalqlar onu həmişə yüksək qiymətləndirmiş və ona ciddi fikir vermişlər. Hal-hazırda cəmiyyətimizdə fiziki tərbiyə hərtərəfli inkişaf etmiş adamlar yetişdirmək vəzifəsinə xidmət edir. Məktəblərdə fiziki tərbiyə əqli, əxlaqi, əmək və estetik tərbiyə ilə üzvi əlaqədə həyata keçirilir. Ölkəmizdə fiziki tərbiyə bədən tərbiyəsi dərsləri, gimnastika, yüngül atletika və s. vasitəsilə gənc nəslin bədencə sağlamlığını möhkəmlətməyə, onu quruculuq işlərinə və vətənimizi müdafiə etməyə hazırlayır, gənclərdə çeviklik, qıvrıqlıq, cəldlik, davamlılıq və s. keyfiyyətlərin yaranmasına kömək edir. İslam dünyasında da fiziki tərbiyə eyni məqsədə xidmət etmişdir.

İslam dəyərlərindən görünür ki, islam da uşaqları qüvvətli olmağa çağırır. İslamda gəncləri qüvvətli olmağa sövq etmək baxımından ox atmağa üstün yer verilir, çünki ox atmaq həm onların bədənlərini möhkəmlədir, həm də düşmənlərə qarşı ən yaxşı vasitə kimi qeyd edilir. Bunu biz aşağıdakı iki kəlamda da görə bilərik: “Oğlanlarımıza ox atmağa öyrədin, çünki bu düşməni qəhr edən peşədir, həm də bədəni sağlam edir” (2, s.171). “Ox atmaqla məşğul olmaq, boş yerə keçirilən vaxtın ən xeyirlisidir” (2, s.172).

Bu kəlamlar çox vaxt oğlanları fiziki tərbiyə etmək üçün istifadə olunurdu. Həmçinin qızlarımızın da fiziki tərbiyəsinə aid bir hədisi göstərmək olar: “İman sahibi olan qadının, qızın evində ip əyirməsi nə gözəl bir məşğuliyyətdir” (1, s.171).

Qorxaq olmamaq, cəsur olmaq kimi keyfiyyətlər fiziki tərbiyə baxımından çox qüvvətli amillərdəndir. İslam uşaqlara tövsiyə edir ki, nə qədər cəsur olsan həyatda bir o qədər qazanarsan. Məsələn, aşağıdakı hədislərdən də bunu görmək olar: “Qorxaq adam (düzgün adam olsa belə) ruzidən məhrumdur, cəsarətli adam varlanır, qazanc əldə edir” (5, s.135).

Fiziki tərbiyə işində gigiyenik tələblərə (təmizliyə, normal qidaya və s.) əməl etməyin vacibliyi barəsində də islamda qiymətli fikirlər vardır. Peyğəmbər təmizkarlığa xüsusi diqqət yetirir və müsəlmanların şəxsi keyfiyyətlərinin birini də bunda görürdü. O, dişlərin təmiz saxlanmasını, vaxtli-vaxtında çimməyi, insan üçün təbii yaraşıq olan saç xüsusi qulluq edilməsini, təmiz və səliqəli geyinməyi, imkan daxilində bəzənib düzənməyi tövsiyə edirdi.

O, sərxoşedici içkiləri haram sayır, bir sıra heyvan və quşların ətindən istifadə olunmasını lazım bilmirdi. Məhəmməd Peyğəmbərin təmizkarlığa və sağlamlığa dair bir sıra kəlamları verilmişdir: “Həqiqətən müsəlmanlıq təmizlikdir, təmiz olmağınıza diqqət yetirin, çünki cənnətə ancaq təmiz olanlar gedəcəklər”, “Təmizlik səni imana dəvət edir”, “Paltarınızı yuyun, saçlarınızı qısdırdın, dişlərinizi təmiz saxlayın, özünüzü təmiz saxlayın, bəzənin”. Məhəmməd Peyğəmbər həmçinin dişlərin təmizlənməsinə də diqqət yetirir: “Dişlərinizin təmizlənməsi əslində dərmandır”, “Dişlərinizi təmizləsəniz, ağzınız da təmiz olar, Rəbbiniz də sizdən razı qalar”. Yaxud: “Cümə günü gəldimi mütləq çimin” (Cümə namazı bayram namazı olmaq etibarı ilə sosial xarakter daşıyırdı. Buna görə də cümə günləri çimmək vacib şərtlərdən biri hesab olunurdu).

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, fiziki inkişaf, güc, hünər, sağlamlıq kimi keyfiyyətlər islam dinində həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. İslam dinində həm qızlarımızın, həm də oğlanlarımızın cəsur böyüməsi əsas götürülmüşdür. Hər şeydən əvvəl islamda sağlam bədən sahibi olmağa və təmizkarlığa xüsusi yer verilir.

Ədəbiyyat

1. Qüdrətov O., Qüdrətov N. Məhəmməd Peyğəmbər: Həyatı və kəlamları. Bakı, 1990.
2. Dinimiz, Namazımız, İmamlarımız. Bakı, 1996.
3. 1411-1412, 1991-1992. “Təqvim”.
4. Qurani-Kərim. Bakı, Azərənşr, 1992.
5. Qurani Kərim (Azərbaycan türkcəsində açıqlama). Bakı, Azərənşr, 1993.
6. Əhmədov Ə. Nakamül-Quran (I kitab). Bakı, Öyrətmən, 1994.

A.Ш.Аллахвердиева

Использование исламских ценностей в эстетическом и физическом воспитании подростков Резюме

В статье высказаны высоконравственные и воспитательные изречения из Корана, суть которых интерпретируется с точки зрения современных воспитательных требований. Показаны формы и места использования этих изречений.

Статья имеет теоретическое и практическое значение в моральном воспитании школьников.

A.Sh.Allahverdiyeva

The Use of Islamic Values in the Education of Adolescents Summary

The article expressed highly moral and educational sayings from the Koran, which are interpreted from the point of view of modern educational requirements and shows the form and place the use of these sayings.

The article has a theoretical and practical significance in the moral education of students.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2019

A.E.BAĞIRZADƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

ÖZÜNƏNƏZARƏT MƏFHUMUNUN ELMİ-NƏZƏRİ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: müqayisə, kiçik yaşlı məktəbli, özünənəzarət, riyazi təlim, əqli nəticə*Ключевые слова:* сравнение, младшеклассники, самоконтроль, математическая подготовка, умственный результат*Key words:* comparison, primary schoolchildren, control, mathematical training, mental outcome

Şagirdin öz təlim nəticələrinə nəzarəti pedaqoji məfhum kimi nəyə deyilir və onun elmi-nəzəri mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu suala cavab vermək üçün bir sıra pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyata müraciət edildi.

“Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət”də (1) deyilir: “Özünənəzarət – çoxmənalı məfhumdur. Pedaqoji prosesdə nəzarətin müxtəlif üsulları şagirdlərdə özünənəzarət bacarıqlarının inkişafına yönəldilir. Nəticədə şagird yol verdiyi nöqsanları tapmağa, onların səbəblərini öyrənməyə və səbəbləri aradan qaldırmağa tədricən alışı” (1, s.168).

Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, “özünənəzarət” anlayışı bilavasitə “özünümüşahidə”, “özünüruhlandırma”, “özünütəhqin”, “özünütənqid”, “özünütərbiyə” anlayışları ilə bağlıdır. Bir sıra müəlliflər bu anlayışları qarışdırmış, onların fərqli və oxşar cəhətlərini dəqiq ayırd edə bilməmiş, nəticədə özünənəzarət anlayışının pedaqoji mahiyyəti qeyri-müəyyən qalmışdır.

“Özünümüşahidə - adamın öz hiss və həyacanlarını idarə etməyin yollarından biridir.

Məşğələ zamanı müəllim nəinki şagirdlərin (tələbələrin) necə qulaq asdıqlarını, necə düşündüklərini, nə ilə məşğul olduqlarını, necə işlədiklərini, həm də öz psixoloji vəziyyətini daim müşahidə etməyə, özünün güclü və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirməyə alışmalıdır” (1, s.169).

“Özünü ruhlandırmaq – cəmənalı məfhumdur. Pedaqoji prosesdə müəllim və ya tərbiyəçi daim nikbin olmalı, gələcək müvəffəqiyyətinə inanmalı, ruhdan düşməməlidir. Nikbinliyə meyil göstərərək özünə inamı artırmağa çalışmaq hiss və həyacanları idarə etməyin uğurlu yollarından biridir. Özünə, öz uğuruna inam müəllimin gücünü artırır, inamsızlıq isə mənəvi cəhətdən zəiflədir” (1, s.169; 31, s.238).

“Özünütərbiyə - tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti olmadan, lakin onların məsləhətlərinə əsasən şəxsin cəmiyyət üçün faydalı keyfiyyətləri məqsədyönlü və planlı surətdə mənimsəməsi prosesidir.” (1, s.169; 4, s.254)

“Özünütənqid – davranışında, fəaliyyətində, nitgində özünügöstərən nöqsanları adamın etiraf etməsi və öz təşəbbüsü ilə məqsədyönlü şəkildə islah etməsi, aradan qaldırmasıdır” (2, s.169).

“Özünə göstəriş vermək – emosional vəziyyətində nöqsanını görən, onun varlığını etiraf edən, səbəbini müəyyənləşdirərək aradan qaldırılması üçün şəxsin öz qarşısına vəzifə qoyması” (2, s.168; 4, s.238).

Deyilənləri ümumiləşdirərək özünənəzarətə ilk aydınlığı belə vermək olar: təlim prosesində özünənəzarət zamanı şagird necə işlədiyinə, necə düşündüyünə, nə ilə məşğul olduğuna, öz psixoloji vəziyyətinə daim müşahidə etməyə, özünün güclü və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirməyə alışmalıdır. Müşahidə müntəzəm olmalıdır. Öz müşahidəsinə də şagirdin öz nəzarəti və özünəməqəddərliyi olmalıdır. Şagird özünəməqədərliyi yanaşmağı da bacarmalıdır. O, öz təlim fəaliyyətində özünü göstərən nöqsanları etiraf etməyi bacarmalı, öz təşəbbüsü ilə məqsədyönlü şəkildə həmin nöqsanları (səhvləri) aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Bu zaman özünəinamın və bu inamdan doğan özünüruhlandırmanın imkanlarına müraciət etmək olar. Öz təlim nəticələrinə nəzarət zamanı özünü ruhlandırmanın müstəsna rolu var. Şagird öz müvəffəqiyyətinə

inanmalı, özünü müşahidə zamanı hiss etdiyi nöqsanlar onu ruhdan salmamalıdır. Buna görə müəllim şagirdə nikbinlik meyillərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirməli, onlarda özünəinam artırılmasına çalışmalı, özünəinamsızlığın baş qaldırmasına qəti yol verməməlidir. Şagirdin özünə, öz uğuruna inam formalaşdırmaq müəllimin təlim prosesində didaktik gücünü artırır, şagirdlərdə baş qaldıran inamsızlıq isə onu mənəvi cəhətdən sarsıtmaqla yanaşı müəllimin uğurlu didaktik imkanlarını azaldır. Şagirdin özünə göstəriş verə bilməsi keyfiyyətləri də nəzərdən qaçırılmamalı, özünü müşahidə zamanı öz səhvini görən, onu etiraf edən, səbəbini müəyyənləşdirərək səhvin aradan qaldırılması üçün şagirdin öz qarşısına vəzifə qoyması da nəzərdən qaçmamalıdır.

Şagirdin öz təlim nəticələrinə nəzarəti, çıxarılmış nəticələrin doğru olub-olmamasını yoxlamaq, doğruluğunu sübut etmək anlayışlarının mahiyyətini izah etmək üçün əvvəlcə bir neçə məntiqi anlayışları aydınlaşdırmaq vacibdir. Çünki bu anlayışları bilmədən özünənəzarət anlayışının dəqiq elmi izahını vermək mümkün deyil.

Təlim prosesində ibtidai sinif şagirdləri öz fikirlərini müxtəlif cümlələrlə ifadə edirlər. Şagirdlərin istifadə etdikləri cümlələr məna etibarlı ilə çox vaxt müxtəlif olsa da, onlar arasında bir ümumilik var. Bu ümumilik böyük metodist və pedaqoq alim A.M. Pışkalonun qeyd etdiyi kimi (5, s.99) şagirdlərin ifadə etdikləri cümlələri (fikirləri) iki qrupa – doğru və doğru olmayan cümlələrə ayıraraq xarakterizə etməkdən ibarətdir. Doğruluğuna və doğru olmamasına bilavasitə hökm etmək mümkün olan cümlələr isə mülahizələr adlanır (6, s.14).

Deməli, birinci sinifdən başlayaraq, şagirdlər müxtəlif mülahizələrlə rastlaşır və təlim prosesində həmişə belə mülahizələrdən istifadə edirlər. Məsələn: «Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır», « $10-5>2$ », « $6+3<8$ », « $25+5=31$ », «ot yaşıl rəngdədir», «otlar yazda göyərmir», «günəş çıxanda qaranlıq olur» və s.

Asanca göstərmək olar ki, « $6+3<8$ », « $25+5=31$ », «otlar yazda göyərmir», «günəş çıxanda qaranlıq olur» və s. mülahizələri doğru olmayan mülahizələr, yerdə qalan mülahizələr isə doğru olan mülahizələrdir.

Qeyd edilməlidir ki, ibtidai sinif şagirdlərinin ifadə etdikləri cümlələrin hamısı mülahizə olmur. Məsələn: « $14-4*7+2$ », « $\square+1<4$ », «atam anamdan böyükdürmü?», «meşədəki ağaclar həmişəyaşıldır» və s.

Bu cümlələrin heç biri mülahizə deyil, çünki bu cümlələrdə dəyişənlərin və şətri işarələrin konkret qiymətləri naməlum olduğundan, ata və ananın yaşı bilinmədiyindən, meşədəki ağacların bütün növlərini müəyyən etmək mümkün olmadığından, onların bilavasitə doğru olub-olmamasına hökm vermək mümkün deyil.

Mülahizə olmayan cümlələrin özləri də məntiqdə iki növə ayrılır. Mülahizəli formada olan və olmayan cümlələr. Mülahizəli formada olan cümlələr elə cümlələrdir ki, A.M. Pışkalonun qeyd etdiyi kimi, o bir, yaxud bir neçə dəyişənlərdən ibarət olur, dəyişənlərin konkret qiymətlərində isə mülahizəyə çevrilir (6, s. 61).

Birinci sinifdən başlayaraq bütün fənlərin tədrisində şagirdlər müntəzəm olaraq mülahizəli formada olan cümlələrdən istifadə edir, riyaziyyatda dəyişənlərə konkret qiymətlər verərək, Azərbaycan dili, Oxu, Təbiətşünaslıq fənlərində isə qeyri müəyyənlikləri aradan qaldıraraq, onları mülahizəyə çevirirlər. Məsələn: $x<10$, $x+1=7$, «Ana sözündə...sait var», «Kür çayı....dənizinə tökülür» və s.

Belə cümlələrin doğruluğuna və ya doğru olmadığına bilavasitə hökm etmək mümkün olmadığından onlar mülahizə deyil, lakin dəyişənlərin konkret natural qiymətlərində, nöqtələrin yerinə konkret sözlər yazdıqda bu cümlələr mülahizəyə (məna doğru və yaxud doğru olmayan cümləyə) çevrilir:

$6<10$ - doğru; $6+1=7$ - doğru

$10<10$ - yalan; $4+1=7$ - yalan

«Ana sözündə iki sait var» - doğru;

«Ana sözündə bir sait var» - yalan;

«Kür çayı Xəzər dənizinə tökülür» - doğru;

«Kür çayı Qara dənizə tökülür» - yalan.

Müləhizəli formada olmayan cümlələri isə ümumiyyətlə müləhizəyə gətirmək mümkün deyil. Belə cümlələrlə də ibtidai sinif şagirdləri daim rastlaşırlar. Məsələn: «6 ədədi 5-dən böyükdürmü?», «Yaşasın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü olan 31 dekabr», «Ev işlərində anana kömək etmişəm?» və s.

Nəhayət, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək ibtidai siniflərdə təlim zamanı sadə dedektiv nəticəyə gəlmənin məntiqi ifadəsini düsturla vermək olar:

$[p \wedge (p \rightarrow q)] \rightarrow q$

Bu düstura məntiqi nəticəyə gəlmənin ümumi ifadəsi deyək. Burada $\wedge$ – iki müləhizənin konyuksiyasını göstərir. İki p və q müləhizələrinin konyuksiyası isə $p \wedge q$ (p və q kimi oxunur) müləhizəsinə deyilir və həmin müləhizə yalnız o vaxt həqiqi olur ki, hər iki müləhizə eyni zamanda həqiqi olsun.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət. Bakı, OKA Ofset, 2005,
2. Блонский П.П. Психология доказывания и ее особенности у детей. // Вопросы психологии, 1014, № 3.
3. Kazimov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. – Bakı, 2005.
4. Kazimov N.M. Məktəb pedaqogikası (Dərslik). – Bakı, OKA Ofset, 2009.
5. Pıškalo A.M., Utkina N.Q. Sbornik uprajneniy i proveronix rabot po matematike I – III klassı. 2-e izd. – M., Prosvehenie, 2008.
6. Teoretiçeskie osnovı naçalgnoqo kursa matematiki. / Sost. A.M. Pıškalo i dr./ – M., Prosvehenie, 2009.

A.Ə.Багирзаде

Научно-теоретическая сущность понятия «самоконтроль»

Резюме

В статье показано, что при усвоении соотношений «больше», «меньше» и «равно» школьникам на свое усмотрение следует давать самые надежные средства контроля для уточнения своих результатов. В это же время, ранее у школьников необходимо создать сомнение к результатам своего обучения, а затем разрешить эти сомнения. Доказано, что обучение такого средства среди двух групп конечных элементов практическим путем может являться способностью взаимно-однозначного соответствия, которые представлены в программе и отражены в методической литературе.

A.E.Bagirzadeh

The Scientific-Theoretical Essence of the Concept "Self-Control"

Summary

The article deals with the research of such adopting relationships as "more", "less" and "equal" for pupils need to give them the most reliable means to control the accuracy of their findings or results. At the same time, first of all, students should be skeptical about the outcome of their learning, and then resolve that question. It is proved, that such teaching technique may have the ability to create mutually-practical co-operation between the two end-to-end items that are provided in the program and reflected in the methodology.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.04.2019

S.İ.ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN METODOLOGİYASI VƏ TEXNOLOGİYASI

Açar sözlər: model, keyfiyyət, metodologiya, təhsil, texnologiya

Ключевые слова: модель, качество, методология, образование, технология

Key words: model, quality, methodology, technology, education

Qloballaşma dövründə cəmiyyətdə baş verən inkişaf hər bir sahəyə təsir göstərdiyi kimi təhsilə də öz təsirini göstərmiş, təsirsiz keçməmişdir. Təhsil ümumbəşəri dəyər kimi güclü təsirə malikdir. Məhz bəşəriyyət belə bir qərara gəlmişdir ki, təhsil nəticəsində insanlar arasındakı avamlığı, cahilliyi aradan qaldırmaq olar. Bu məqsədlə də təhsil artıq dünyada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin respublikamızda da bütün bunlarla əlaqədar olaraq, təhsilə və təhsil nəticəsində qazanılmış mütəxəssislərə tələbat artdığından təhsilin yeniləşdirilməsinə və yeniləşmə nəticəsində bütün tələblərə cavab verən mütəxəssis hazırlanmasına ehtiyac duyulmuşdur. Bunun üçün də Azərbaycan Respublikasında təhsilin həm məzmunu, həm mahiyyəti, həm keyfiyyəti, həm də məqsədi yeniləşməyə başlamışdır. Bu gün təhsil Azərbaycan Respublikasında strateji sahə kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Azərbaycanda təhsil sisteminin təkmilləşməsinə çox böyük diqqət yetirilir.

Müasir dövrdə modernləşmənin təhsil sisteminə digər sahələr kimi nüfuz etməsi inkişafa nail olmağa şərait yaratmışdır. İnkişafımızın müəyyən mərhələsində təhsilin modernləşməsi mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikası demokratik və hüquqi dövlət kimi özünün təhsil sistemini inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminə inteqrasiya edilməsini əsas götürür. Bəs buna səbəb nədir? Çünki təhsilin modernləşdirilməsində başlıca məqsəd hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu gün təhsilin modernləşdirilməsinin, yəni müasirləşdirilməsinin həyata keçirilməsi onun mahiyyətinin zənginləşməsinin yeni istiqamətlərindən biridir.

Təhsilin keyfiyyəti nədir? Cəmiyyətin fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi təhsildə şagird üçün keyfiyyət yüksək standartlara malik olmaqdır, fərqli, istisna xüsusiyyətdir, yüksək təfəkkür deməkdir. (1; 184).

Təhsilin modernləşdirilməsi sistemi təhsil sistemində yeni qiymətləndirmə modelinin yaradılmasına təkan verərək şərait yaratmışdır. Təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin yeni modeli məhz təhsilin modernləşdirilməsinin əsasını təşkil edən maliyyələşdirilmə ilə əlaqədardır. Təhsilə ayrılan investisiyaların ilbəil artması keyfiyyətin qiymətləndirilməsinə nail olmağa imkan vermişdir.

Təhsilin keyfiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi prosesin səmərə verməsinə yönəlmişdir. Bu baxımdan təhsilə sistemli yanaşmaq və onun inkişafının yüksəldilməsi təhsil sisteminin aparıcı strateji hədəflərindən biridir. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi də yeni mexanizm və ya standartlara əsaslanaraq baş verir.

Təhsildə keyfiyyətin əldə olunması və yüksəldilməsi qiymətləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi kvalimetrik üsul ilə həyata keçirilir. Çağdaş elm sahəsi olan kvalimetriya və onun tərkib hissələri təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi işində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi işində kvalimetriya mühüm rol oynayır.

Təhsilin keyfiyyət səviyyəsinin əldə olunması məhz onun düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi özündə bir sıra komponentləri birləşdirir. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi komponentləri bunlardır: qiymətləndirmə, qiymətvermə və qiymət.

Qiymətləndirmə dedikdə, təhsilalanın təlim fəaliyyətinin nəticələrinin məqsədamüvafiqliyinin üzə çıxarılması, aydınlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Qiymətvermə isə təhsilalanın təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətini müəyyən edən, keyfiyyəti müəyyənləşdirən kəmiyyət göstəricisidir. Qiymət - təhsilalanın təlim fəaliyyətinin nəticəsinə uyğun olaraq keyfiyyətin rəqəm, simvol və digər vasitələrlə ifadəsidir.

Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məhz nailiyyətlərin əldə olunub ölçülməsi ilə həyata keçirilir. Aparılan islahatlar nəticəsində təhsilin keyfiyyəti yüksəlmişdir, amma buna nə dərəcədə nail olunması isə uzun müddət tələb etmişdir. Təhsil müəssisələrinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi standartlar çərçivəsində həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi gələcəyin təminatı kimi isiqamətlənmişdir. Bu gün respublikamızın inkişafının əsasını təhsildəki keyfiyyətin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Keyfiyyətin isə əldə olunub və onun düzgün qiymətləndirilməsi prosesi bu günki islahatların nəticəsində baş vermişdir. Bu islahatlar keyfiyyətin qiymətləndirilməsi nəticəsində inkişafa nail olmağa yol açmışdır. Bunun üçün də keyfiyyət məhz önəmli faktorlardan biridir.

Prof. A. O. Mehrabov yazır: “Kvalimetriya elminin tərkib hissələri (komponentləri) aşağıdakılardır:

1. Ümumikvalimetriya;
2. Xüsusi kvalimetriya;
3. Əyani (konkret) kvalimetriya.

Ümumikvalimetriya, keyfiyyətin metodologiyasında xüsusi rol oynayaraq, əsasən problemin ümumi – nəzəri, yəni

- anlayışlar sisteminin (terminologiyanın);
- qiymətləndirmə nəzəriyyəsinin (qanun və metodların);
- kvalimetriyanın aksiomatikasının (aksioma və qaydaların);
- kvalimetrik şkallaşma nəzəriyyəsinin (əhəmiyyətinə görə sıralama metodları, parametrlərin məna tutumuna görə qiymətləndirilməsi) elmi əsaslarının işlənilməsi ilə məşğul olur.

Xüsusi kvalimetriya, keyfiyyətin metodologiyasında qiymətləndirmə modelləri və alqoritmləri, qiymətləndirmənin dəqiqliyi və etibarlılığı ilə, yəni

- ekspert kvalimetriyasının;
- kvalimetrik taksonomiyanın (taksonomiya – ierarxik quruluşa malik olan, mürəkkəb proseslərin (obyektlərin) klassifikasiyası və sistemləşdirilməsi nəzəriyyəsi, yunanca “taxis” - yerləşdirmə, sistemə salma, qayda, “nomos” – qanun deməkdir);
- ehtimalı – statistik kvalimetriyanın (ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın qanunları əsasında qiymətləndirmə metodları);
- göstərici (indeks) kvalimetriyanın (indekslər nəzəriyyəsindən keyfiyyətin qiymətləndirilməsində istifadə) elmi – praktik əsaslarının işlənilməsi ilə məşğul olur.

Əyani (konkret) kvalimetriya, keyfiyyətin metodologiyasında konkret obyekt (sistem, nümunə) üzrə qiymətləndirmə, yəni:

- məhsul (eyni zamanda xidmət) və texniki kvalimetriyanın;
- əməyin və fəaliyyətin kvalimetriyasının;
- layihələrin və nəticələrin (qərarların) kvalimetriyasının;
- proseslərin kvalimetriyasının;
- subyektin (heyyyətin) kvalimetriyasının;
- tələbatın kvalimetriyasının;
- məlumatların (informasiyanın) kvalimetriyasının elmi əsaslarının yaradılması ilə məşğul olur.

Beləliklə, görünür ki, kvalimetriya istənilən prosesin, sistemin (obyektin və məhsulun) keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı nəzəriyyələri özündə ehtiva edir. Deməli, kvalimetriyanın predmetini keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət (qeyri – kəmiyyət) metodları müəyyənləşdirir”. (5, s. 235)

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması respublikamızda təhsilin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Bəzən isə yaxşılaşdırmaq məqsədi tam yerinə yetirilə bilmir və bunun nəticəsində də ziddiyyətli bir mühit yaranır. Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilərkən təhsilə ayrılan vəsaitlərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə olduqda təqdirdə isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi problem kimi qarşıya çıxır və bununla da məqsəd tam yerinə yetirilə bilmir. Təbii ki, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi dövlət nəzarəti altında həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil müəssisəsində təhsilin keyfiyyəti qiymətləndirilərkən müəyyən faktorlar nəzərə alınmalıdır.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi mexanizminin yaradılması bir sıra prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Belə ki, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün aparılan islahatlar, ayrılan vəsaitlər əsasən təhsil prosesinin gedişinə görə yox, onun nəticəsi və təhsilənlərin təlim nailiyyətlərinə görə planlaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Cəbrayilov İ.H. Təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri. Bakı: "Mütərcim", 2015, 452 s.
2. Əsədova, Ş.Qəribov, T.İsmayılova, M.Kazımov, F.Həsənoğlu. Təhsilin idarə edilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2016, 220s.
3. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 448 s.
4. Mehrabov A.O. Keyfiyyətli tədris prosesinin qurulmasında innovasiyaların rolu // Azərbaycan məktəbi, 2007, № 4.
5. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 510 s.

С.И.Ахмедова

Методология и технология оценивания качества образования

Резюме

На современном этапе модернизация оказывает большое влияние на образовательную систему. Основная цель модернизации образования заключается в формировании всесторонне развитой личности. Реформы, проводимые в данной отрасли, осуществляются с целью улучшения уровня образования.

Современное научное направление квалиметрия и ее составные части играют важную роль в оценивании качества образования. Квалиметрия имеет существенное значение в оценивании и измерении качества образования.

S.I.Ahmadova

Methodology and Technology of Education Quality Assessment

Summary

In modern times, modernization has a great influence to the educational system. The main purpose of modernization of education is to form a thoroughly developed personality. The reforms conducted in this subject are carried out in order to improve the educational level in our republic.

Qualimetry and its parts which is the modern scientific field assume great importance in assessing the quality of education. Qualimetry plays an important role in assessing and measuring of the quality in education.

Rəyçi: dos. V.İ.İsrafilov

Redaksiyaya daxil olub: 10.04.2019

N.R.ƏLİRZAYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**SİNİFDƏNXARİC TƏDBİRLƏR ZAMANI ŞAĞİRD LƏRDƏ
MİLLİ İDEOLOJİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI***Açar sözlər:* sinifdən xaric iş, milli ideoloji hiss, tərbiyə, pedaqoji kollektiv, ibtidai təlim.*Ключевые слова:* внеклассная работа, национально-идеологическое чувство, воспитание, педагогический коллектив, начальное образование.*Key words:* timeline work, national ideological feelings, upbringing, pedagogical collective, elementary education.

Kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi işində sinifdən xaric işlər çox mühüm tərbiyə vasitəsidir. Məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsini yalnız təlim prosesi ilə məhdudlaşdırmaq şəxsiyyət-vətəndaş yetişdirmək kimi bir məqsədə birtərəfli yanaşmaqdan başqa bir şey deyildir. Bilmək lazımdır ki, sinifdən xaric işlər məktəbin təlim-tərbiyə prosesinin tərkib hissəsi, belə demək mümkünsə, iki mühüm komponentindən biridir. Bu hər iki komponentin qarşılıqlı əlaqəli təsirləri şagirdlərin idrakı qüvvələrinin, ictimai-siyasi fəaliyyətinin, əxlaqının, fiziki sağlamlığının inkişafı üçün başlıca şərtədir.

Sinifdən xaric tərbiyə sisteminin yaradılması bütün pedaqoji kollektivin işidir. Çünki bu iş formasına verilən əsas tələb məktəblilərin hərtərəfli inkişafına kömək etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan sinifdən xaric iş formalarının şagirdlərin həm təlim, həm də tərbiyə işinə xidmət etdiyini unutmaq olmaz. Problemlə bağlı maraqlı tədqiqatlar müəllifi Z.Əliyevanın haqlı olaraq göstərdiyi kimi, “Sinifdən xaric işlər öz məzmununa, əhatə dairəsinə, təşkilinə və ən başlıcası, nəzarət, forma və metodlarının tətbiqinə görə məktəbdənkənar işlərdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bəzən belə gümün edirlər ki, guya sinifdən xaric tədbirlər yalnız tərbiyəyə xidmət edir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Öz məzmununa görə çox müxtəlif və rəngarəng olan sinifdən xaric işlər həm təlimə, həm də tərbiyəyə xidmət edir. Belə ki, o, təlim prosesində aparılan tərbiyə işlərini tamamlamaqla bərabər, şagirdlərin təlimə maraqlarını da artırır.

Sinifdən xaric işlərin həyata keçirilməsində və nəticələrinin yoxlanılmasında şagirdlərin həm təlim, həm də tərbiyəsinə nə səviyyədə xidmət etdiyi nəzərə alınmalıdır”(3, s.37).

Göründüyü kimi, şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə işlərinin böyük bir hissəsi sinifdən xaric tədbirlərin payına düşür. Sinifdən xaric işin mahiyyəti, vəzifələri, prinsipləri və formalarından bacarıqla istifadə edə bilmək şagird şəxsiyyətini daha effektiv, təsirli, həmçinin yeni və müasir vasitələrlə tərbiyə etməyə geniş imkanlar açır. Pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi sinifdən xaric tərbiyə işinin müxtəlif formaları, yol və vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilmək şagirdin ictimai-siyasi görüşlərinin, ideya inamını formalaşdırmaq işində də çox təsirli, qüvvətli vasitədir.

Aparığımız təhlillərə əsasən, bir cəhəti də qeyd edək ki, sinifdən xaric tərbiyə işlərindən, bu prosesdə ideya tərbiyəsindən bəhs edən pedaqoji ədəbiyyatda, əsasən yuxarı siniflərdə məktəblilərlə aparılan işlərdən daha çox bəhs olunur. Problemlə bağlı pedaqoji ədəbiyyatlarda ibtidai siniflərdə sinifdən xaric işlər ya demək olar ki, unudulur, ya da bu növ tədbirlərdən bəhs edilərkən sinifdən xaric oxu materialları ilə kifayətlənməli olur, səthi, təsviri materiallardan söhbət açmaqla iş bitmiş hesab edilir. Əlbəttə məsələyə bu cür yanaşmalar elmi obyektivlikdən kənar, yol verilməzdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, uzun və çox mürəkkəb bir proses olan tərbiyə işi, gəncliyin ideya-mənəvi, əxlaqi cəhətdən formalaşdırılmasının bünövrəsi kiçik yaşlardan qoyulmalıdırsa, deməli, məktəbin bu sahədə gördüyü işlər təlim prosesi ilə yanaşı, sinifdən xaric tədbirlərin müxtəlif və rəngarəng formaları ilə də həyata keçirilməlidir. Çünki

böyük maarifçi Abbasqulu ağa Bakixanovun dediyi kimi, uşaqlıqda verilən tərbiyə dəş üzərində həkk olunmuş nəqşə bənzəyir.

Məlum həqiqətdir ki, birinci sinfə yenicə qədəm qoyan şagird hər şeydən çox məktəbin və müəllimin təsirinə məruz qalır. Şagird ilk dəfə olaraq sistemli pedaqoji təsirlər selinə düşür. Belə sistemli pedaqoji təsirlərin çox mühüm həlqəsindən biri də sinifdən xaric tədbirlərdir ki, onun müxtəlif, rəngarəng formalarından bacarıqla, yüksək səviyyədə istifadə edə bilmək pedaqoji kollektivin, sinif müəlliminin başlıca vəzifələrindən olmalıdır.

İbtidai sinif şagirdlərində yaxşı şagird olmağa çalışmaq meyli, arzusu güclüdür. Müəllim şagirdlərin bu arzu və istəklərini nəzərə almalı, onları yaş xüsusiyyətlərinə uyğun müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməli, tapşırığı iş və vəzifə üçün məsuliyyət hissi aşılmalı, sadə şəkildə olsa da, qrup və kollektiv surətdə oxumaq, işləmək vərdisləri tərbiyə etməlidir. Uşağın məktəbə ayaq basdığı ilk gündən mənəvi tərbiyə və həyata fəal münasibət, vətəndaşlıq borcu və bu əsasda onlarda yüksək ideya inamı tərbiyəsinə başlamaq lazımdır. Müəllim tərbiyədə təcridlik prinsipini rəhbər tutaraq çalışmalıdır ki, bu gün sinifdə oturan hər bir şagird artıq dünənki uşaq deyil. Uşaq məktəbə qədəm basdığı gündən özünün məktəbli olduğunu, ona qarşı hər dəqiqə, hər saat konkret tələb verildiyini hiss etməlidir.

Hamımıza yaxşı məlumdur ki, hələ birinci sinifdə oxuyan şagirdlərə gün və həftə ərzində fərdi və üç-beş nəfərlik kiçik qrupda konkret icra etməli olduğu növbətçi, sanitar kimi vəzifə və əmək tapşırığı verilir. Bunların icrasının yoxlanması, hər bir şagirdin hərəkətinin, davranışının qiymətləndirilməsi, müsbət hərəkətlərinin təqdir edilməsi onlarda öz gücünə və imkanlarına olan inamı möhkəmləndirir. Bütün bunlar intizam tərbiyəsi, tapşırılan iş üçün məsuliyyət hissi tərbiyəsi, vətəndaşlıq borcu, ətraf hadisələrə münasibət və baxışların yaranması və formalaşması üçün ilk zəmin yaradır. Təlimə vicdanla yanaşmaq vərdisləri aşılamaqla yanaşı, ikilikdə, üçlükdə, kiçik qrup və kollektivlərdə birgə oxumaq, işləmək, düz danışmaq, yaxşı yoldaş və dost olmaq, lazım gəldikdə başqalarına kömək etmək vərdisləri ilk məktəb günlərindən başlamalıdır. Məhz ilk gündən müəllim təlim prosesinin verdiyi imkanlardan əlavə şagirdlərdə doğma yurda, vətənə, onun qəhrəmanlarına, mütəfəkkirlərinə məhəbbət hissi aşılamaq, mənəviyyatını və ideya inamını, davranışını, mədəniyyətini, formalaşdırmaq məqsədilə mənalı və zəngin sinifdən xaric iş formaları ilə tanış olmalı, onlardan bacarıqla, məharətlə istifadə etməlidir. Azərbaycan dilinin öyrədilməsi prosesində sinif və sinifdən xaric oxu müstəsna əhəmiyyətinə malikdir. Müşahidələr göstərir ki, ibtidai siniflərdə müəllim dilin öyrənilməsinə, onun xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına daha tez müvəffəq olur. Məhz sinifdən xaric oxu materialı xalqımız və onun vətənpərvərliyi, mənəvi dəyərlərinə daha dərinlədən toxunmaq imkanı yaradır. Bu biliklərin formalaşması üçün vacib olan təbii şərt isə şagirdlərin yaş və biliyinə müvafiq materialın seçilməsidir.

Vətənə məhəbbət onun təbiəti ilə tanışlıqdan başlayır. Vətənimizin torpağı, meşələri, çayları, dağları, sənaye mərkəzləri, tikintiləri, təbii abidələri şagirdlərin tərbiyəsi üçün faydalı materialdır. Kiçikyaşlı məktəblilər hər şeylə maraqlanırlar hər şeyi bilmək istəyir. Onlara hər il vətənə qayıdan köçəri quşlardan, çay və dənizdəki balıqlardan, meşələrimizin, çöl və düzənliklərimizin sərvətindən, dağlardan, neft yataqlarından danışmaq lazımdır. Bu, uşaqlar üçün həm yaxşı təbiətşünaslıq dərsləri olar, həm də doğma vətənə məhəbbət və sədaqət tərbiyəsi üçün böyük material verir. Ölkəmizdə bitki və heyvanlar aləminə qayğıkeş münasibət, bununla əlaqədar görülən işlər də mütləq qeyd olunmalıdır. Məktəbdə oxuduqları ilk gündən şagirdləri təbiəti mühafizə hərəkətinə-güllərin əkilməsinə, ağac və kolların salınmasına və s. işlərə cəlb etmək zəruridir.

Dərslərdə təklif olunan mətnlərin əksəriyyətinin tədrisində belə imkanlar vardır. Belə mövzuya dərslərlərdəki “Təbiəti sevak və qoruyaq”, “Təbiətin sirləri”, “Heyvanlar və quşlar”, “İlin fəsilləri”, “Vətənin gözəllikləri” haqqında verilən bölmələr misal ola bilər. Bu tədris materialları da kiçikyaşlı məktəblilərə milli ideoloji tərbiyə üzrə biliklər, anlayışlar formalaşdırmağa kömək edə bilər.

İnsan, hər şeydən əvvəl, milli-mənəvi, mədəni-ədəbi ənənələr zəminində tərbiyə olunur. Bu planda Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri, ədəbi-mədəni irsi çox zəngindir. Ulu öndər 9 fevral 1994-cü ildə Ankara şəhərinin Bilkənd Universitetinin idarə heyəti ilə görüşdəki çıxışında qardaş Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının çox qədim və zəngin mədəni irsə malik olduğunu diqqətə çatdıraraq deyirdi: “Əgər xalqımız əsrlər boyu birgə yaşayıblarsa, mübarizə apararaq öz mənafeyini qoruya biliblərsə, öz milli xüsusiyyətlərini itirməyiblərsə, böyük mərhələlərdən keçərək indi müstəqil xalq kimi, dövlət kimi yaşayırlarsa, bütün bunlara görə xalqımızın öz içərisindən çıxan mütəfəkkirlərə, yazıçı və şairlərə, bəstəkarlara, rəssamlara, memarlara, alimlərə minnətdardırlar. Böyük iftihar hissi ilə demək olar ki, xalqlarımız bu sahədə çox zəngindir. Bu zənginlik xalqlarımızda milli ruhu, milliliyi, milli ənənələri yaşadıb, nəsildən-nəsilə keçirib bu günə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan xalqı bütün türk dünyasının bir hissəsi olaraq və zəngin elm, mədəniyyət tarixinə malikdir” (2, s.262).

Ulu öndər dönə-dönə qeyd edirdi ki, xalqımızın tarixi, milli ənənələri, ədəbiyyatı, mədəniyyəti orta məktəbdə diqqətlə öyrənilməli, şagirdlərin ideya tərbiyəsi işində çox mühüm vasitə kimi istifadə olunmalıdır. Ümummilli lider söyləyirdi: “Bizim tarixi, mədəni ənənələrimiz gərək orta məktəblərdə tədris olunsun. Çünki tariximizi, tarixi köklərimizi yaxşı bil-mədən, onlara hörmət etmədən müstəqil dövlətimizi gələcəkdə yaxşı qura bilmərik. Ona görə də gənclər gərək öz köklərini, respublikamızın, xalqımızın tarixini bilərək bu gün də, gələcəkdə də vətənpərvərlik, vətənə xidmət, vətənə qayğı hissi ilə yaşasınlar”.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, 2002.
2. Abdullazadə F.N. Heydər Əliyev. XXI əsr. Bakı, 1998.
3. Əliyeva Z.C. Sınıfəxaric işlərin forma və metodları // Azərbaycan məktəbi, 1984, №9.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi (tərtibçi S.S.Xəlilov). Bakı, 2002.

Н.Р.Алирзаева

Формирование национальных идеологических чувств у школьников во время внеклассных мероприятий

Резюме

В статье показано, что чувство патриотизма у школьников начинается со знакомства с природой страны. Земли нашей родины, леса, реки, горы, промышленные центры, здания, памятники природы - полезные материалы для воспитания школьников. Младшеклассники интересуются всем и хотят знать все. Каждый год им нужно рассказывать о перелетных птицах, которые возвращаются обратно на свою родину, о рыбах в реках и морях, лесах, богатствах степей и равнин, горах и нефтяных месторождений. Это будет хорошим уроком природоведения для детей, а также богатым материалом для воспитания любви и преданности к родине.

N.R.Alırzaeva

The Formation of National Ideology in Students during in out-of-School Events

Summary

The article shows that students' sense of patriotism comes from familiarity with the nature of the country. The lands of our homeland, forests, rivers, mountains, industrial centers, buildings, natural monuments are useful materials for pupils. Schoolchildren are interested in everything and want to know everything. Each year we need to talk about migrating birds that return to their homeland, the fishes in the river and the sea, the forests, the wealth of the desert and the plains, the mountains and the oil fields. This is a good lesson for children and a great deal of material for the love and loyalty of the native land.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2019

S.ƏLİYEVƏ*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*
*e-mail: aliyevasedaqet.29@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MÜXTƏLİF MƏŞĞƏLƏLƏR ZAMANI
XALQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏN İSTİFADƏ***Açar sözlər: xalq mədəniyyəti, vətənpərvərlik, məşğələ, estetik tərbiyə, oyun**Ключевые слова: народная культура, патриотизм, занятие, эстетическое воспитание, игра**Key words: folk culture, patriotism, occupation, aesthetic education, game*

Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların xalq mədəniyyətinə cəlb olunmasında məşğələlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu məqsədlə məşğələlərin müxtəlif keçirilmə formalarından istifadə edilə bilər: kompleks məşğələlər – bir məşğələdə fəaliyyətin müxtəlif formalarının komponentlərindən istifadə (məsələn, ana dili və musiqi məşğələsi); tematik məşğələ – bir mövzuya həsr olunur (məsələn, nağılda böyüklərə hörmət tərbiyəsi); dominant məşğələ – fəaliyyətin bir və ya bir neçə komponentinin və bir və ya bir neçə anlayışın öyrədilməsi (məsələn, milli rəqsin bir neçə elementinin öyrədilməsi); frontal məşğələ – bir məşğələdə bir fəaliyyətin müxtəlif növlərindən istifadə (məsələn, musiqi məşğələsində ritm tapşırığı və musiqinin dinlənilməsi və s.).

Tərbiyə və öyrənmə sahələrinin inteqrasiyası məqsədi ilə məşğələlərin sintezini təşkil etmək olar. Məsələn, əgər uşaq musiqi məşğələsində xalq musiqi aləti ilə tanış olursa, müstəqil bədii fəaliyyətdə əldə etdiyi biliklərdən istifadə etməlidir. Yaxud uşaq ana dili məşğələsində atalar sözlərinin mənasını dərk edibse, mövzunun rəsm fəaliyyətində əks olunmasına şərait yaratmaq lazımdır. Yaxud ətraf aləmlə tanışlıq məşğələsində uşaqları xalq musiqi alətləri ilə tanış etmək olar (slayd təqdimatı və s. vasitələrlə).

Tərbiyə və öyrənmə sahələrinin inteqrasiyası məqsədi ilə məşğələlərin sintezini təşkil etmək olar. Məsələn, əgər uşaq musiqi məşğələsində xalq musiqi aləti ilə tanış olursa, müstəqil bədii fəaliyyətdə əldə etdiyi biliklərdən istifadə etməlidir. Yaxud uşaq ana dili məşğələsində atalar sözlərinin mənasını dərk edibse, mövzunun rəsm fəaliyyətində əks olunmasına şərait yaratmaq lazımdır. Ətraf aləmlə tanışlıq məşğələsində uşaqları xalq musiqi alətləri ilə tanış etmək olar (slayd təqdimatı və s. vasitələrlə).

Məktəbəqədər müəssisələrdə xalq mədəniyyəti və incəsənəti ilə tanışlıq məqsədilə məşğələlər zamanı qruplar üzrə qarşıya müxtəlif tipli məsələlər qoyulur: tamamlanmamış nağılları tamamlamaq, atalar sözlərini davam etdirmək, nağıllara illüstrasiyalar çəkmək, xalq mahnılarının ifası, bayram səhnələrinin oynanılması və s.

Ana dili və nitq inkişafı məşğələsində hər hansı xalq ədəbiyyatı nümunəsinin maraqla oxunması, düzgün və aydın təhlil edilməsi uşağın folklorla həvəsini artırmağa, onda maraq yaratmağa nail olmaq üçün kifayətdir. Ana dili məşğələsində uşaqlar üçün nəzərdə tutulan müxtəlif xalq pedaqogikası nümunələrindən istifadə edilir. Bunlardan ən geniş yayılanı nağıllardır. Nağıllarla işin müxtəlif formaları vardır: nağılların oxunması, onların danışılması, nağıl qəhrəmanlarının davranışının, onların nailiyyətlərinin və uğursuzluqlarının səbəblərinin müzakirəsi, nağılların teatr ifası, nağıl motivləri üzrə uşaq rəsmlərinin sərgilərinin keçirilməsi və s. Bu isə tərbiyəçidən eyni zamanda pedaqoji ustalığ, tərbiyələndirdiyi hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini, xarakterini nəzərə almağı tələb edir. Xalq pedaqogikasında hər kiçik bir şeyin öz mənası, əhəmiyyəti, hər fikrin bir başlanğıcı, bir nəticəsi vardır. Hətta kiçik həcmli nağıl da müdrik pedaqoji fəlsəfəyə və hər söz də mənaya malikdir. Bu barədə uşaqlarla

müzakirə yürütmək olar. Nağıllar - qeyri-adi pedaqoji imkanların və mənəvi potensialın məcmusudur. Beləliklə, nağıllar vasitəsilə bütöv fəlsəfi konsepsiya, müdriklik və yüksək poetiklik, həmçinin böyük söz ehtiyatı, söz vasitələri və metodları üzə çıxır.

Xalq musiqisindən, mahnı və şifahi xalq yaradıcılığından məktəbəqədər yaşlı uşaqların musiqi tərbiyəsində sisteməlik istifadə uşaqların bədii zövqünü inkişaf etdirir, xarakterini hiss etdirməyə imkan verir, xalq yaradıcılığının əhval-ruhiyyəsi, bu yaradıcılığın ifadəli ötürülməsi, doğma dilə, doğma xalqa məhəbbət hissi yaradır. Xalq mədəniyyəti, xalq musiqisi və xalq poetik sözü uşağa sevinc bəxş edir, onların qəlbində dərin iz qoyur. Uşaqlar üçün düzəldilmiş kiçik həcmli xalq musiqi alətlərindən oyun fəaliyyətində istifadə edərək oyunları daha maraqlı və öyrədici xarakterli etmək mümkündür.

Musiqi məşğələsində uşaq şəxsiyyətinin bədii-estetik-musiqi inkişafında aşağıdakı keyfiyyətlər inkişaf edir: ətraf aləmin gözəlliyini görmək qabiliyyəti, musiqiyə emosional reaksiya vermək bacarığı, musiqi materiallarının ifadəli xüsusiyyətlərini başa düşmək, musiqi məşğələlərində və müstəqil fəaliyyətdə istifadə etmək bacarığı, yaradıcı məsələlərdə yeni həll etmə yolları tapmaq, musiqi məşğələsində və müstəqil fəaliyyətdə uşağın yaradıcı özünüinkişafı və s.

Təsviri və musiqi folklor əsasında xüsusi məşğələlərdən istifadə uşaqlarda xalq incəsənətinin ifadə vasitələrinin ən yaxşı qavranılmasına imkan verir. Belə fəaliyyət sistemi - məktəbəqədər yaşlı uşaqların xalq mədəniyyəti əsasında musiqi inkişafının keyfiyyətini təmin edir, uşağın şəxsi mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Bunlardan əlavə müxtəlif sosial-mədəni vəziyyətlərdə, məişət ünsiyyətində, uşaqların və böyüklərin qarşılıqlı münasibətində milli ənənələrdən istifadə də bu məqsədə xidmət edir.

Uşaqların estetik tərbiyəsində xalq dekorativ-tətbiqi incəsənət də böyük oynayır. Uşaqların bədii-estetik tərbiyəsində xalq mədəniyyətinin qədim kökləri olan xalq incəsənəti elementlərindən istifadə etmək lazımdır. Bu xalq ənənələrinə, xalq incəsənətinə marağı üzə çıxarmaq və xalq mədəniyyətini dirçəltmək məqsədi daşıyır. Xalq incəsənəti xarakter cizgilərini: ünsiyyət, dilin mükəmməlliyi, ətraf həyatla əlaqə, ənənəlik və s. inkişaf etdirir. Xalq incəsənəti uşaqda öz yurdunun tarixinə, sənətlərinə maraq yaradır. Uşaqlar anlayır və dərk edir ki, onlar xalqın üzvü və mədəniyyətin daşıyıcılarıdır və bu mədəniyyətin inkişafını dəstəkləməlidirlər. Uşaqlar milli incəsənətin bütün növləri ilə - memarlıqdan başlamış musiqi, teatr, hətta ornamentlərə qədər tanış olmalıdır. Məhs belə bir yanaşma tərzilə uşağın şəxsiyyətinin mədəni inkişafı əsasında vətənpərvərlik hissi və vətənə məhəbbət tərbiyə olunur.

Təsviri fəaliyyət məşğələsində uşağın milli mədəniyyətə aid müşahidə etdiyi və qavradığı bütün biliklər əks olunmalı, məhsuldar fəaliyyətin (uşaqların birgə yaradıcılığı və həmçinin fərdi iş üçün) bütün növlərindən (rəsm, lepka, aplikasiya, konstruksiya və s.) istifadə olunmalıdır. Getdikcə bu biliklər daha da mürəkkəbləşməli və uşaqların yaradıcılığına sirayət etməlidir. Rəsm məşğələsində əgər əvvəlki il uşaq xalq incəsənətinin müxtəlif növləri ilə tanış olurdusa, sonradan uşaqlar artıq, rəngi, naxışları, incəsənət əsərləri arasındakı fərqi müstəqil olaraq adlandırmalıdırlar.

Ətraf aləmlə tanışlıq məşğələsində uşaqlar qruplarda təşkil olunan xalq yaradıcılığı guşələrində məişət əşyaları, xalq-tətbiqi incəsənət nümunələri, milli geyimlər və s. tanış ola bilərlər.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi bir başa fiziki tərbiyə ilə bağlıdır. Vətənin gələcək keşikçiləri üçün cəldlik və çeviklik kimi keyfiyyətlərin aşılması zəruridir. Can sağlığını yüksək qiymətləndirən əməkçi insanlar öz təcrübələrindən yəqin etmişlər ki, fiziki inkişaf, cəldlik, bədənə çeviklik kimi keyfiyyətlər erkən yaşdan uşaqlara aşılmalıdır. Sağlamlıq məsələsində uşaq böyüdükcə bədəni möhkəmləndirən oyun növlərindən istifadə edilmişdir. Xalq oyunlarının məzmununda zirəklik, çeviklik əsas yer tutur. Xalq oyunları vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərini həll etməyə kömək edir. Xalqın oyunlar vasitəsilə tərbiyə prosesi qeyri-adi təbiiyə malik olub həm uşaqların fiziki cəhətdən möhkəmlənməsində təbii xalq vasitələrini dir-

çəltmiş, həm də yaradıcı oyunların imkanlarına inanaraq və əsaslanaraq uşaqların intellektini inkişaf etdirmişdir.

Fiziki mədəniyyət məşğələlərində uşaqlar xalq oyunları və oyuncaqları ilə tanış olmalıdırlar. O oyunlardan istifadə etmək lazımdır ki, onların əsasını xalq pedaqogikası təşkil edir: yaradıcı, rollu, dramlaşdırılmış oyunlar, nağılların quraşdırılması, söz oyunları - yanıltmaclar və s. Onlar uşağın yaradıcı mövqeyini, fəaliyyətlərinin subyektini təmin edir. Pedaqoji təcrübə xalq oyunlarının əsas tərbiyə vasitələrindən biri kimi istifadəsinin məqsədəuyğunluğunu təsdiq edir. Uşağın ilk fəaliyyət növü oyundur. İlk dəfə oyun prosesində uşağın bütün ruhi aləmi formalaşmağa başlayır. Oyun uşaqlarda bütün əxlaqi keyfiyyətlərin, hisslərin inkişafına ciddi təsir göstərir. Oyun prosesində uşaq öz davranışına sahib olmağı öyrənir, hərəkət və davranışını kollektivin mənafeyinə tabe edir, üzərinə müəyyən vəzifə götürür, həmin vəzifəni yerinə yetirmək üçün yoldaşları qarşısında cavabdeh olur.

Savad təlimi məşğələsində xalq pedaqogikasının müxtəlif növləri vasitəsilə, ən çox yanıltmaclar vasitəsilə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkündür.

Sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması məşğələsində uşaqlar sanamalar vasitəsilə sadə riyazi təsəvvürlərə yiyələnirlər. Sanamalar vasitəsilə uşaqlar sayı daha asan və əyləncəli şəkildə öyrənir. Sanamalarda uzlaşma və ritmə ciddi riayət olunur, onların bədii funksiyası məhz sözün və ritmin özünəməxsus oyunundadır. Sanamalar həmişə şən, əyləncəli olurlar. Onlar üçün cəldlik və rəngarənglik xarakterikdir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə bayramların, mərasimlərin, ənənələrin, folklorun öyrədilməsi əsasında xalqsünaslıq üzrə məşğələlər keçirilməsi mümkündür ki, bunun məqsədi uşaqların öyrənmək həvəsini, dərketmə maraqlarını, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdən, uşaqları xalq pedaqogikası əsasında tərbiyə etməkdən, xalq ənənələrini öyrənməkdə uşaqlara kömək göstərməkdən ibarətdir. Başqa xalqların mədəniyyət nümunələri ilə tanışlıq uşaqların dünyagörüşlərini genişləndirməklə yanaşı, həm də müqayisəli şəkildə öz millətinin fərdi xarakterini, onun ideallarını və məqsədlərini başa düşməyə kömək edir.

Məqalənin aktuallığı. Məktəbəqədər müəssisələrdə müxtəlif məşğələlər zamanı xalq mədəniyyətindən düzgün və yerində istifadə etmək vacibdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məktəbəqədər müəssisələrdə müxtəlif məşğələlər zamanı xalq mədəniyyətindən istifadənin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər müəssisələrdə müxtəlif məşğələlər zamanı xalq mədəniyyətindən istifadə uşaqların hərtərəfli inkişafına mühüm təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992
2. Əliyeva S. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların milli mədəniyyətlə tanışlığının metodikası. Bakı, 2019
3. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985

С.А.Алиева

Использование народной культуры в дошкольных образовательных учреждениях во время различных занятий

Резюме

В статье рассматривается важность использования народной культуры в дошкольном образовании на различных занятиях. Для этой цели могут использоваться различные формы упражнений. Обобщение учебных занятий может быть организовано для интеграции образования и обучения. Цель этого состоит в том, чтобы помочь детям научиться желанию учиться, развивать свои интересы, развивать свои творческие способности, обучать своих детей педагогике, помогать детям изучать традиции людей.

S.A.Alieva

The Use of Folk Culture in Preschool Educational Institutions during Various Activities

Summary

The article discusses the importance of using popular culture in preschool education in various classes. Various forms of exercises can be used for this purpose. A synthesis of training sessions can be organized to integrate education and training. The purpose of this is to help children learn the desire to learn, develop their interests, develop their creative abilities, teach their children pedagogy, help children learn the traditions of people.

*Rəyçilər: p.f.d., dos. Ş.Baxışova,
p.f.d. N.Əliyeva*

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2019

E.C.ƏSGƏROVA

e-mail: gence.31mekteb@mail.ru

Gəncə şəhəri, 31 saylı orta məktəb

(Gəncə şəh., Turgenev küç., 15)

MÜASİR SOSIAL MÜHİTDƏ UŞAĞIN MƏKTƏBƏ HAZIRLANMASININ BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: tərbiyə, təfəkkür, oyunlar, səhnəciklər, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri.

Ключевые слова: воспитание, воображение, игры, сцены, дошкольные воспитательные учреждения.

Key words: education, imagination, games, plays, pre-school, education institutions.

Hər bir ailədə körpə dünyaya gəlir, böyüyür, məktəbə gedir. Onun bu gününü hər bir valideyn səbirsizliklə, ürək çırpıntıları ilə gözləyir. Hər bir uşağın ən parlaq, həyəcanlı, kövrək anları və yüksək əhval-ruhiyyəsi bugünlə bağlıdır. Bununla məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasının yeni və çox məsuliyyətli mərhələsi başlanır. Bu ilk addımın uğurluluğu məktəbəqədərki dövrdə valideynlərin öz övladlarının təlim-tərbiyəsi ilə necə məşğul olmalarından asılıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, valideynlərin pedaqoji hazırlığının və pedaqoji biliklərə ehtiyaclarının səviyyəsi müxtəlifdir: yüksək səviyyəli pedaqoji hazırlığa malik, qismən hazırlığı olan və heç bir hazırlığı olmayan valideynlər var. Təcrübə göstərir ki, nəinki pedaqoji hazırlığı olmayan, hətta hazırlıqlı valideynlərin bir qismi də uşaqların tərbiyəsi üzrə biliklərə ehtiyac hiss edirlər. Onları düşündürən uşağının sağlamlığının təmin edilməsi, təlim əməyinin, yaradıcı fəaliyyətinin, boş vaxtının təşkili, bütövlükdə şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasıdır.

Valideyn, həmçinin tərbiyəçi pedaqogika və psixologiya elmləri tərəfindən toplanmış nəzəri biliklər sisteminə az-çox yiyələnmalı və uşaqla ünsiyyətində onu rəhbər götürməlidir.

Uşaqlarda ilkin ictimai əlamət və keyfiyyətlərin yaranmasında ailə başlıca rol oynayır. Uşaqların tərbiyəsi yalnız valideynlərin şəxsi işi olmayıb, həm də ictimai vəzifədir. Belə ki, şəxsiyyətin qiyməti həmişə onun cəmiyyət üçün əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Ona görə müstəqil Azərbaycan dövləti də ailəyə böyük əhəmiyyət verir və ona qayğı ilə yanaşır. Uşağın müvəffəqiyyətlə tərbiyə olunması üçün məhəbbət və qayğı ilə yanaşı, ailənin ümumi mikroiklimi də mühüm rol oynayır.

Müşahidələrimiz göstərdi ki, I sinfə gələn uşaqların təxminən 10-11 faizi uşaq bağçalarında ictimai tərbiyə görənlerdir. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri uşağın sonrakı inkişafında, onun qabiliyyətinin, sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Son dövrlərdə uşaq bağçası tam mənası ilə məktəbin astanası olmaqla uşağın idraki və yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirir. Çox təəssüf ki, məktəbə gələnlərin əksəriyyəti yalnız ailə hazırlığını görür. Ona görə də valideynlər, xüsusilə gənc valideynlər yalnız pedaqoji, psixoloji biliklərə yiyələnməklə kifayətlənməməli, həm də əldə etdikləri bilikləri şəxsi təcrübələrində tətbiq etməyi, övladı ilə davranışına nəzarət etməyi öyrənməlidirlər.

Uşağın məktəb təliminə hazırlığından söz düşəndə, adətən, valideynlər, həmçinin tərbiyəçilər onun çoxlu məlumat, saysız-hesabsız informasiya ehtiyatına malik olması kimi qəbul etmişlər. Uşaq çoxlu şer, nağıl, tapmaca bilirsə, dil-dil ötürsə, “Yerin altını da, üstünü də bilir”sə, deməli, əqli cəhətdən inkişaf edib. Bugün həmin anlayış məzmununu dəyişmişdir. İndi əqli inkişafın səviyyəsi uşağın müstəqil müşahidə, araşdırma aparma, müqayisəetmə, mühakimə yürütmə, dediyini sübuta yetirmə, əqli nəticəyə gəlmə bacarığı ilə ölçülür. Təəssüratın çoxluğu uşaqları yora bilər. İnformasiya və biliklərin uşağın fikri fəaliyyətinin nəticəsi olması isə onları yeni axtarırlara həvəsləndirir. İndi uşaqlara informasiya verməkdən daha çox

öyrənməyi öyrətmək tələb olunur. İlk addımlardan müstəqillik onların yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşmalarına təkan verir.

Bu məqsədlə hər bir addımda uşaqlara düşünməyi, mühakimə yürütməyi tələb edən suallar vermək, problem situasiya yaratmaq məsləhətdir. Uşaq düzgün cavab verəndə “Nə üçün belə düşünürsən?”, “Bunu nədən bildin?” “Daha necə deyə bilərsən?” və s. kimi suallarla onun zəhnini fəaliyyətə gətirmək lazımdır. Sadə bir misal: uşağa kağızdan, tikinti materiallarından, konstruktor dəstindən müxtəlif şeylər quraşdırmağı öyrətmək lazımdır. Nümunəyə görə quraşdırmaq yarım-müstəqil xarakterli fəaliyyətdir. Yaxşı olar ki, verilmiş şərtə görə qruplaşdırmaq tələb edilsin. “Kubiklərdən elə qaraj tik ki, sənin maşınlarının ikisi yanaşı girib çıxıb bilsin”. O qarajı tikib qurtardıqdan sonra işi hansı ardıcılıqla görməsi, nə üçün məhz bu ardıcılıqla görməsi xəbər alınmalıdır. Bu, uşağı yaradıcı təfəkkürə, fikri fəallığa təhrik edir.

Uşağın intellektual inkişafı hər addımda onun müstəqilliyini tələb edir. Uşağa hər şeyi hazır təqdim etmək, sual verdikdən sonra fikirləşməyə imkan verməyib kömək göstərmək onun müstəqilliyini boğur. Uşağa həddən artıq nəzarət onun məsuliyyətini azaldır. A.S.Makarenko yazmışdır: “Əgər uşağı həmişə “pedaqoji kəndirdə” tutub saxlasaq tərbiyə üçün çox vaxt tələb olunur. Daim himayəçilik, valideynlik qayğısı onun iradəsini iflic edir. Elə tərbiyə yalnız zərər verir, o qeyri-fəal və zəif iradəli adamlar formalaşdırır” (5, s.162). Uşağa kömək nə qədər çox olarsa, uşaqla işləyərkən valideyn nə qədər fəal olarsa, nəticə o qədər pis olar. Uşaq körpəlikdən öz gücünə inanmalı, şəxsi məsuliyyət anlayışına yiyələnmalı, kimsədən kömək gözləmədən öz sözünü deməyə çalışmalıdır. Bunu nəzərə alaraq valideyn uşaqla məşğul olarkən onun fəaliyyətinə rəhbərliyin üç növü olduğunu unutmamalıdır:

1. Uşaq valideynin (yaşlının) fəaliyyətini əks etdirir; valideyn hər şeyi necə yerinə yetirəcəyini incəliklərinə qədər izah edir, uşaq sadəcə olaraq onu yamsılayır.

2. Uşağın fəaliyyəti yaşlı ilə eyni vaxtda (sinxron) yerinə yetirilir. Hər kəs ayrıca işləyir (məsələn, plastilindən fiqur düzəldir), nəticəni tutuşdururlar. Bəzən birgə yerinə yetirirlər.

3. Uşaq daha fəal axtarıcılıq situasiyasına salınır. Tapşırıq tam müstəqil yerinə yetirilir. Bacarmadıqda valideyn ikinci yola qayıdır.

Uşağın məktəbə intellektual hazırlığı geniş mənada onun psixi hazırlığı ilə bağlıdır. Uşağın intellektual səviyyəsi onun hiss orqanlarının inkişafından asılıdır. Hələ erkən onun diqqətini müxtəlif əşyalardan hazırlanmış müxtəlif ölçüdə, formada, rəngdə əşyalara yönəltmək, görmə, eşitmə, lamisə duyğularını inkişaf etdirmək lazımdır. Məlumdur ki, dinləmək eşitmək, baxmaq isə görmək demək deyil. Adətən, ən maraqlı bir bədii əsəri oxuyan valideyn, tərbiyəçi “Başa düşdünmü?” deyərək soruşanda uşaq “bəli” deyərək dillənir, lakin əsərdən nə isə xəbər alınanda cavab verməkdə çətinlik çəkir. Bəzən bədii parçada söhbətin nədən getdiyini bilmir. Nə üçün? Çünki onun diqqəti tamamilə başqa sahəyə yönəlib. Onu bədii əsər yox, yoldaşları ilə oynamaq, yoldaşında qalmış qələmi almaq, televizora baxmaq, meyvə yemək, şəkil çəkmək düşündürüb. Tərbiyəçinin göstərdiyi əşyaya diqqətlə baxdığı halda, divardakı başqa əşya şəkilləri, yoldaşının hərəkətləri onun diqqətini cəlb etdiyindən tərbiyəçinin göstərdiyini qavramır. Ona görə də uşaqların eşitmə və görmə duyğularının inkişafına diqqət yetirilməlidir. Bunsuz əqli inkişaf mümkün deyil.

Gözlərini həyata yenidən açan uşağın əşya və hadisələr haqqında məlumatlara yiyələnməsi onun üçün sanki bir kəşfdir. İkiyaşlı hər şeyi öyrənməyə həvəs göstərir. Bu, uşağın daxili tələbatına, bilik əldə etməkdə inadkarlığa çevrilir. Uşağın tanış olma səyi öyrənməyə ehtiyacdən irəli gəlir. Onda hər şeyə nüfuz etmək arzusu yaranır. Valideyn, tərbiyəçi uşaqda baş qaldırmış maraq və meyli öyrənməli, istiqamətləndirməli, inkişaf etdirməlidir.

Məktəbə gedəcək uşaqlarda fantaziyanın inkişafına da diqqət yetirilməlidir. Altıyaşlılarda fantaziyanın ilk rüşeymləri və onunla bağlı fantastik yaradıcılıq qabiliyyətləri özünü büruzə verir. Uşaqları sehirli nağıllar aləmindən yavaş-yavaş bu günün elmi-texniki həqiqətlərinə yaxınlaşdırmaq lazımdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirdik ki, uşağın məktəbə hazırlıq səviyyəsinin öyrənilməsi müasir dövrün ən mühüm tələblərindən biridir. Ona görə də ibtidai sinif müəlliminin ilk mərhələdə məqsədi uşaqların məktəbə intellektual hazırlığının səviyyəsini öyrənməkdən, hər bir uşaq haqqında müəyyən qənaətə gəlməyin yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarət olmalıdır.

Təlim strategiyasını düzgün seçmək və uşağa məhz nələri öyrətmək lazım gəldiyini müəyyənləşdirmək üçün atılmalı ilk addım onun inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir. Uşağın inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, başqa sözlə, testləşdirilməsi prosesi, valideynlərin bir çoxunda həyəcan doğurur. Onlar qorxurlar ki, birdən uşaq düzgün cavab verməz, biabır olurlar. Yaxud uşaq pisikər, qorxar.

Bütün bunlara baxmayaraq övladı geridə qalan hər bir valideyn onun nələri bildiyini, nələri bilmədiyini, nələri bacardığını, nələri bacarmadığını bilmək istəyir. Onlar uşağı haqqında çox informasiya əldə etmək və onun nöqsanlarını aradan qaldırmaq istəyirlər.

Pedaqoqlar, psixoloqlar tərəfindən uşağın inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi valideynlərin, tərbiyəçilərin gözlərini açır, uşağın şəxsiyyətini güclü və zəif cəhətlərini, qarşıya çıxan çətinlikləri görməyə və onları aradan qaldırmağa yönəldir. Qiymətləndirmə valideynə düşünmək, araşdırma aparmaq üçün qida verir.

Son illərdə “pedaqoji diaqnostika” anlayışı da təhsil sisteminə ayaq açmışdır. Pedaqoji diaqnostikanın məqsədi uşaqların məktəb təliminə, xüsusilə savad təliminə və riyaziyyatın mənimsənilməsinə nə dərəcədə hazırlanmalarını, sosial vəziyyətini müəyyənləşdirməkdir. Pedaqoji diaqnostika hər bir uşağın təlim materialını mənimsəmə səviyyəsini öyrənir, təlim tapşırıqlarını yerinə yetirmələri üçün fərdi yanaşmadan istifadə olunur.

Diaqnostika aparmağa alışmış tərbiyəçi, valideyn bir halda uşağın məktəbə daxil olma vaxtını gecikdirməyi, digər halda daha qabiliyyətli uşaqları müəyyənləşdirməyi, üçüncü halda uşağa yanaşma tərzini, uşaqla təlimin təşkili qaydasını müəyyənləşdirməyə çalışır. Hər hansı halda uşağın hazırlığı, imkanları, diqqət yetirilən zəif cəhəti, istinad olunmalı qüvvətli yeri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Uşağın məktəbə hazırlığını yalnız onun yerinə yetirdiyi tapşırığın nəticəsi ilə ölçmək düz deyil. Bu nəticəyə ümumi təsəvvürün fonunda baxmaq, aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: sərbəstdir, həvəslə əlaqəyə girir, ünsiyyət saxlayır (sıxılır, utancaqdır, qapalıdır); nitqi sərbəstdir, lüğət ehtiyatı zəngindir, yanlış söz və ifadə işlətmir (hıqqana-hıqqana danışır, fikrini ifadə etmək üçün lazımı söz tapa bilmir, dialektizmlər, rus dilinə məxsus sözlər işlədir); fikrini rabitəli, sərbəst ifadə edə bilir (qırıq-sökük, məzmunuzsuz ifadə edir); başqalarını dinləyə bilir, mahiyyətini anlayır (başqalarını dinləyə bilmir, dolaşıqlıq, diqqətin yayınması nəticəsində gec anlayır); sürətlə, ardıcıl, uzun müddət fəal iş görə bilir (ləngdir, fasilələrlə, yarı-yarımçıq iş görür); tapşırıqla maraqlanır, ona məsuliyyətlə yanaşır (maraq göstərmir, laqeyddir, məsuliyyətsizdir) və s.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, Mütərcim, 2016.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Ozan, 1998.
3. Əliyev R.İ., Əliyeva G.N. Şəxsiyyətin psixologiyası. Bakı, ADPU nəş., 2010.
4. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, Mütərcim, 2009.
5. Makarenko A.S. Seçilmiş əsərləri (rusca). M., Prosveşenie, 1998.
6. Uşağa istiqamətləndirilmiş proqramın təşkili. Bakı, Maarif, 2009.

Э.Дж.Аскерова

**Основные направления подготовки детей к школьному обучению
в современной социальной обстановке**

Резюме

В статье показано, что подготовка детей в школу, являясь многонаправленным процессом, зарождает необходимость соблюдения определенных педагогических требований. В этом процессе необходимо обратить особое внимание на самостоятельность и интеллектуальное развитие ребенка. Определено, что это развитие связано с умственной зрелостью ребенка, которое возможно достигнуть параллельным развитием чувств слуха и зрения.

Статьей могут пользоваться воспитатели детского сада, учителя начальных классов и исследователи.

E.J.Askarova

About the Basic Directions of Preparing of Children to School Education

Summary

The article shows that preparing of children to school is a variousdirectly process, which is doing necessary оә some pedagogical issues. In this process it is important to have special kindness to the sustainable intellectual development of a child. It has been determined that this development is relation with the braing progress of a child, which is possible to have a parallel deverlopment of sensory of seeing and hearing.

This article can be used by the kindergarten teachers, also pedagogues of primary classes and investigations.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2019

K.N.HAQVERDİYEV

kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ə.T.ƏZİZOV

kimya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

M.F.NƏBİLİ

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

DOYMAMIŞ KARBOHİDROGENLƏRİN AKMEOLOJİ KOQNİTİV TƏDRİSİ

Açar sözlər: *akmeologiya, akmeoloji metodologiya, şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi, təlim və tərbiyənin artırılması*

Ключевые слова: *акмеология, акмеологическая методология, повышение уровня образования и воспитания*

Key words: *acmeology, acmeological methodology, personality development, progressing of education*

Müasir dövrdə kimyanın tədrisinə xüsusi yer verilir. Kimyanın tədrisi, xüsusilə şagirdlərə öyrədilməsi təlimdə əsas yerlərdən birini tutur. İndiki zamanda təlimin və tədrisin təşkili mürəkkəb proseslərdən biridir. Belə ki, burada elm öyrədənlərin hazırlıq səviyyəsi hər gün artırılmalı, müəllim bildiklərini daha dəqiq, daha düzgün öyrənərək öyrənilməyə öyrətməyi bacarmalıdır. Bu yolda bir sıra üsullar, metodlar, metodologiyalar, innovasiyalar və yeni texnologiyalardan istifadə edilir. Aparılan tədqiqatlar içərisində akmeoloji tədqiqatlar daha vacib və istifadə imkanın asan olmasına, həm də öyrətmənin məntiqi idraka, müəllim peşəkarlığına əsaslandığı üçün daha önəmli yer tutur. Akmeoloji tədqiqatlar XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq daha dərindən, daha geniş ekstensiv və intensiv öyrənilməyə başladı. Bu sahədə dünyada aparılan tədqiqatlar içərisində Rusiya Federasiyasında aparılan tədqiqatları göstərmək olar. Rusiyada bu günədək akmeologiya sahəsində 300-dən artıq dissertasiya işi müdafiə edilmiş və 1992-ci ildən “Akmeoloji tədqiqatlar” adlı jurnal dərc edilir.

Akmeo - zirvə deməkdir. Peşəkarlığın zirvəsinə doğru gedən yollarda üsulları, metodları, metodologiya və mexanizmləri öyrənən elmə akmeologiya elmi deyilir. Sözün hərfi mənası akmeologiya akmeo-zirvə, logika- elmdir, peşəkarlığın zirvəsinə doğru gedən araşdırmaları, tədqiqatları öyrənməklə peşəkarlığı artırır, hər hansı bir prosesi mənimsəməsi, dərk edilməsi, fəallaşmanı bu yolda olan çətinliklərin aradan qaldırılmasını öyrənir. Akmeologiyanın hal-hazırda bir neçə bölməsi məlumdur. Onlardan pedaqoji akmeologiya, psixoloji akmeologiya, metodiki akmeologiya, metodoloji akmeologiya, fəlsəfi akmeologiya ictimai prosesləri sadədən mürəkkəbə doğru öyrənən akmeologiya, hərbi akmeologiya, idarəçiliyin akmeologiyası, iqtisadi və ictimai elmlərin tədqiqatı ilə məşğul olan ümumi akmeologiya və s. Bu göstərilən bölmələrin hər biri qarşıya qoyduğu məqsədin yerinə yetirilməsində müxtəlif üsul, metodları, metodologiyaları, innovasiyaları və yeni texnologiyaları işlətməklə məqsədyönlü fəaliyyət göstərərək prosədə olan qüsurları aradan qaldırır, bununla akmeoloji peşəkarlığa asan nail olmağın istiqamətini müəyyənləşdirir.

Pedaqoji akmeologiya pedaqoji proseslərin akmeo-koqnitiv araşdırılmasını öyrənməklə yeni innovasiyaların tətbiq edilməsini asanlaşdırır. Koqnitiv akmeologiya beynin dərk etmə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bir sıra yeni innovasiya xarakterli düşüncələri ön plana çəkir. Bununla da peşəkarlıq idrakı düşüncə vasitəsilə həm qavramanı, həm də yeni səmərə verən biliklər toplusunun yaranmasına imkan yaradır. Daha doğrusu, necə öyrətmək?, nəyi öyrət-

mək?, hansı vasitə ilə öyrətməyi inkişaf etdirir. Müəllim peşəkarlığını artırmaq üçün hər vasitə ilə öz bilik səviyyəsini artırmalı, hər gün mütləq etməli, şagirdlərə verəcəyi biliyi təkcə dərs kitablarından deyil eyni zamanda əlavə ədəbiyyatlardan istifadə etməklə və üsul və metodlarını təkmilləşdirməklə hər gün məşğul olmalıdır. Müəllim rəqabətə dözə bilən akmeo müəllim olmalıdır.

Bu deyilənləri nəzərə alsaq, biz doymamış karbohidrogenlərin akmeoloji-koqnitiv tədrisini aşağıdakı kimi yerinə yetiririk.

Molekulda karbon atomları arasında bir ikiqat rabitəsi ($C=C$) olan doymamış k/h-lər alkenlər və ya etilen sırası k/h-r deyilir. C_nH ümumi formuluna malikdirlər. Açıq zəncirli k/h-lər ikiqat rabitə olan karbonlar sp^2 hibridləşmə vəziyyətindədir. Adlanmada sonluqları “en” şəkilçiləri ilə bitir. Bir hidrogen atomu qopardıqda radikalları alınır ki, sonluqları “il” şəkilçiləri ilə bitir. (C_nH_{2n-1})

$CH_2=CH_2$ –eten, etilen

$CH_2 = CH - CH_3$ – propen, propilen

$CH_2 = CH - CH_2 - CH_3$ – buten, butilen

$CH_2 = CH - (CH_2)_2 - CH_3$ - penten, pentilen

Radikalları

$CH_2 = CH -$ vinil, etenil

$CH_2 = CH - CH_2$ allil, propen 2-li

Adlandırılma: Eyni sayda karbon atomu olan alkanın adının sonuna “ilen” şəkilçisi əlavə edilir. C_5H_{10} amil spirtindən ($C_5H_{11}O$ H) alındığı üçün amilen adlanır.

Səmərali adlandırılma: (rasional) Bu üsulda ikiqat rabitəli karbonlar etilen kimi qəbul olunur. Ona birləşən radikallar oxunur və axırda etilen sözü əlavə edilir.

$CH_3-CH=CH_2$

Metil etilen

$CH_3-CH=CH-CH_3$

Alimetil etilen simmetrik dimetiletilen

$CH_3 - C=CH-CH_3$

CH_3

Trimetiletilen

Radikal sayı (yunanca) ardıcıl olaraq böyük radikallar oxunur. Sonda uzun zəncir “en” şəkilçisi əlavə etməklə oxunur.

$H_2C=C-CH-CH_2-CH_3$

$\begin{array}{c} | \quad \backslash \\ CH_3 \quad CH_3 \end{array}$

2,,3 Dimetil penten-2

$CH_3-CH=C-CH-CH_2-CH_3$

$\begin{array}{c} | \quad \backslash \\ CH_3 \quad CH_3 \end{array}$

3,4 Dimetil heksen-2

Əgər alken molekulunda halogen atomu olarsa, ilk növbədə halogen atomunun birləşdiyi karbonun nömrəsi və hallogeninin adı deyilir. (F, Cl, Br, J ardıcılığı ilə)

$H_2C = C - CH - CH - CH - CH_3$

$\begin{array}{cccc} | & | & | & | \\ F & Cl & CH_3 & Br \end{array}$

2-flüor 3-xlor 5-brom 4-metil heksen-1

Aşağıdakı izomerlik növləri vardır:

1. Zəncir izomerliyi – alkenlərdə zəncirin quruluşunun dəyişməsi ilə müəyyən olunur.

$CH_2 = CH - CH - CH_2 - CH_3$

$\begin{array}{c} | \\ CH_3 \end{array}$

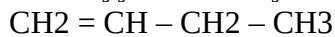
3-metil penten-1

$CH_2 = CH - CH_2 - CH - CH_3$

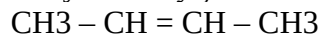
$\begin{array}{c} | \\ CH_3 \end{array}$

4-metil penten 1

2. Vəziyyət izomerliyi – ikiqat rabitənin zəncirdə yerini dəyişməsilə müəyyən olunur.

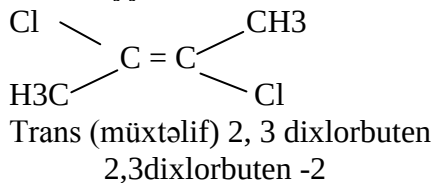
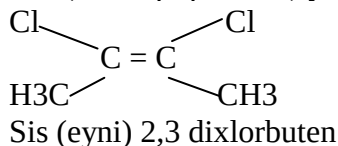

1 – buten

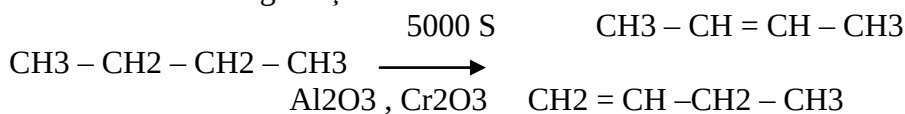
2 – buten

3. Həndəsi izomerlik (fəza izomerliyi) ikiqat rabitəyə nəzərən radikalların və ya atomların (atom qruplarının) yerini dəyişməsilə müəyyən olunur.

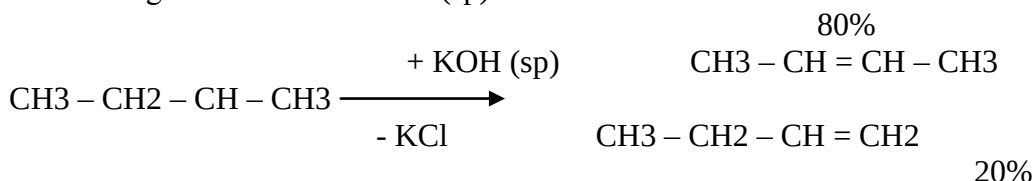
Alınma üsulları:

Alkanların dehidrogenləşdirilməsindən

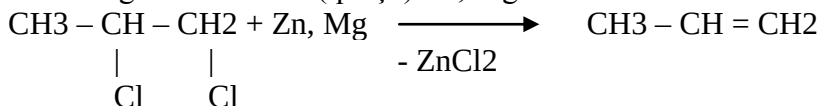

Laboratoriyada:

1. Birhalogenli törəmələrə KOH (sp) təsir etməklə

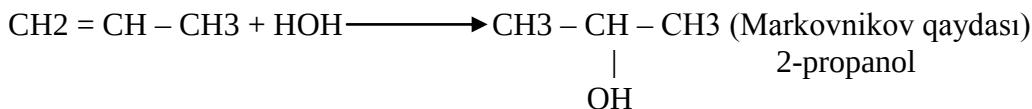
2. Dihalogenli alkanlara (qonşu) Zn, Mg-la təsir etməklə

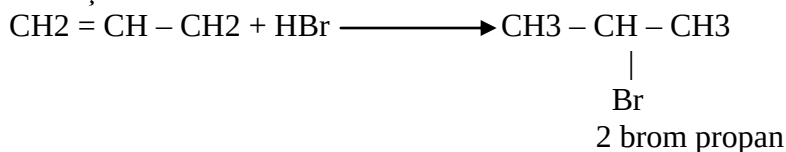
Fiziki xassələri: Alkenlər suda pis həll olur. C₂ – C₄ – qaz, C₅ – C₁₇ – maye, C₁₈-də yuxarı bərk halda olurlar. Eyni karbonu olan doymuş k/h-lər nisbətən sıxlıqları çoxdur

Kimyəvi xassələri: Birləşmə, oksidləşmə, yanma, izomerləşmə, polimerləşmə reaksiyaları xarakterikdir.

1. Birləşmə reaksiyaları – H₂O, Hhal, hal. birləşirlər.

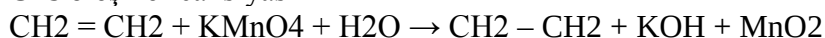
Xorroş effekti

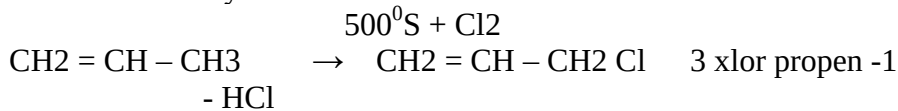

Polimerləşmə reaksiyası

Oksidləşmə reaksiyası

Əvəzetmə reaksiyaları

Tətbiq sahələri: Alkenlərin tətbiq sahələri çox genişdir. Belə ki, onlardan bir çox üzvi birləşmələrin sintezində istifadə olunur. Spirtlərin aldehidlərin, turşuların, xlorlu törəmələrinin (hansı ki, aqrar sahədə geniş istifadə olunur) və s. alınmasında geniş istifadə edilir. Onlardan alınan polietilen, polipropilen, xlorpren və s. polimerlərindən aqrar sahədə, istixanalarda, fermalarda geniş istifadə edilir. Etiləndən aqrar sahədə meyvələrin tez yetişdirilməsində istifadə edilir. Bu xassə etilenin fermentlərin fəallığının artırılması ilə izah olunur. Dünyada ildə 100 min ton etilen, 50 min ton propilen istehsal edilir ki, onlardan müxtəlif əhəmiyyətli birləşmələr alınır.

Problemin elmi aktuallığı. Təhsilin və təlimin inkişaf etdirilməsi innovation texnologiyalarda istifadə edilməsi, akmeotədqiqatların tətbiq edilməsi ilə şagirdlərin mənimsəmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi akmeoloji tədqiqatların pedaqoji prosesə tətbiqidir.

Problemin elmi yeniliyi. Akmeoloji biliklərdən tədris prosesində yeni nəzəriyyə kimi istifadə edilərək həm orta, həm də ali məktəblərdə dərslərin daha fəal şəkildə təşkil edilməsi şagirdlərin məntiqi idraklarının inkişaf etdirilərək kimya elminə qarşı marağın və motivləşdirilməsinin artırılmasıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən ideyalardan ali və orta məktəb müəllimləri, tələbə və şagirdlər pedaqoji prosesdə istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Богданов Е.Н. Формирование и развитие профессионально-нравственной культуры будущего учителя. 1995.
2. Ситников А.П. Теоретические и прикладные основы акмеологического тренинга программно-целевого направления. 1995.
3. Селезнева Н.Т. Закономерность и факторы развития психологической культуры руководителей системы образования. 1997.
4. Москаленко О.В. Развитие профессионального самосознания руководителей образовательных учреждений. 2000.
5. Темнова Л.В. Личностно-профессиональное развитие психолога в системе высшего образования. 2001.

К.Н.Ахвердиев, Э.Т.Азизов, М.Ф.Набили

Акмео-когнитивное преподавание ненасыщенных углеводородов

Резюме

Учитель должен повышать уровень своих знаний, читая и просматривая каждый день новшества в области науки, для повышения профессионализма. При передаче ученикам знаний следует использовать не только учебники, но и дополнительную литературу. Учитель должен быть учителем акмео, который может выдержать конкуренцию.

K.N.Hagverdiyev, E.T.Azizov, M.F.Nabili

The Teaching of Olefins with Acmeological Cognical Knowledge

Summary

In order to increase the professionalism, the teacher has to expand his/her own knowledge with different kind of sources as well as his/her should read everyday. The information given by the teacher should not only consist of books but also he/she should utilize additional literature. The teacher must be acmeo teacher who is more creative than others.

Rəyçi: ped.e.d. M.M.Əmirov
Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2019

F.C.HÜSEYNOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: farhadland@yahoo.fr***Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası***(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)***AZƏRBAYCANDA İDMAN KLUBLARININ İNKİŞAFININ
İDARƏETMƏ TEXNOLOGİYASI*****Açar sözlər:** idman klubu, maddi-texniki baza, idman qurğuları, idman hazırlığı.****Ключевые слова:** спортивный клуб, материально-техническая база, спортивные сооружения, спортивная подготовка.****Key words:** sports club, material-technical base, sports facilities, sports preparation.*

Bədən tərbiyəsi və sağlamlığın inkişafı üçün xidmətlərə təsir edən şərtlərdən biri müasir maddi-texniki bazanın mövcudluğu hesab olunur. Dövlətin bədən tərbiyəsi və idman sahəsində tikinti, təminat və idman qurğularının istifadə siyasəti Azərbaycan Respublikasının bədən tərbiyəsi və idman haqqında qanununda əks olunub.

Azərbaycanda İdman klublarının inkişafı inkişaf etmiş bədən tərbiyəsi və idman xidmətinin yaradılması zərurəti ilə müəyyən edilir. Klub sistemi mövcud idman obyektlərində yarıdılacaq və buna görə fiziki mədəniyyət və idman haqqında qanuna uyğun olaraq fəaliyyət göstərməlidir.

Müasir zamanda idman və istirahət obyektlərində yüksək səviyyəli xidmətinin göstərilməsi üçün idman klubunun iş sisteminin inkişafı məsələsinin mövcudluğu aktualdır. Cəmiyyətə xidmət göstərmək, ayrıca bir idman klubu təşkil etmək və inkişaf etdirmək üçün xüsusi təlimatlar və proqramlar yoxdur.

1990-cı illərdə baş verən sosial və iqtisadi dəyişikliklər ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda mövcud olan keçmiş sistemin klub siyasəti artıq mövcud deyil. Mövcud sosial-iqtisadi şəraitə uyğun bədən tərbiyəsi sahəsində tənzimləyici çərçivə və idarəetmə sisteminin olması səhiyyənin bu sahəyə münasibətinin kəskin azalmasına səbəb olmuşdur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatın əsasları əhalinin bədən tərbiyəsi və sağlamlıq xidmətlərinə olan tələbatının və idman klubları tərəfindən bu xidmətlərin aşağı səviyyədə olması arasında ziddiyyətin müəyyən edilməsi olmuşdur. Problemlə vəziyyətin təsviri tədqiqat hipotezinin formalaşdırılmasına imkan yaradır və tədqiqat obyektinin seçilməsini müəyyənləşdirir.

Əhaliyə sağlamlıq xidmətlərini göstərən idman klublarının səmərəli inkişafı mövcud iqtisadi sistemə uyğun idarəetmə texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanır.

Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatında, xüsusilə planlaşdırma texnologiyasının yaradılmasında idman klubunun effektiv işini təşkil etməyə imkan verən idarəetmə prinsiplərindən birinin inkişafı və təcrübə əsaslandırılmasından ibarətdir.

Menecment - bu son nəticəyə nail olmaq üçün müxtəlif insanların söylərinin koordinasiya yasıdır. Eyni zaman menecmenti idarəetmə prosesi, həmçinin ayrı bir işçi qrupu, işçi kollektivinin, bazar mühitində fəaliyyət göstərən müxtəlif sosial təşkilatların (rəhbərlik edən) idarə edilməsi prosesi kimi təsvir edilə bilər (1). İdarəetmə ilə sıx əlaqədə olan və köməkçi rolunu oynayan marketinq də mövcuddur. Əgər menecment idarəetmə problemlərinin bütün kompleksinin həllini özündə birləşdirsə, marketinq müəyyən bir sahədə idarəetmə problemləri ilə məşğul olur. Marketinq sahəsində aparıcı ekspert F.Kotler (1995) marketinqin ehtiyaclarını və mənfəətini daha yaxşı təmin etmək məqsədi ilə satışını stimullaşdırmaq, mübadilə, inkişaf etdirmək və sürətləndirmək məqsədilə həyata keçirilən xidmətlərin, qiymətli kağızlar bazarında geniş fəaliyyətin növü kimi müəyyən edir; ya da ehtiyac və tələblərə cavab verən bir insan fəaliyyət növü hesab edilir.

Marketing ilə idarəetmə - gəlir əldə etmək, satışların artırılması, bazar payının artırılması və müəyyən təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün hədəf müştərilərlə gəlirli mübadilə qurmaq, gücləndirmək və saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərin təhlili, planlaşdırılması, həyata keçirilməsi və monitorinqidir. Hər hansı bir müəssisə və ya təşkilatın dörd fəaliyyət sahəsi mövcuddur: kredit, vergi, investisiya, faydalar (1).

İdman sahəsində marketing və ya idman marketingi idman sənayesi, idman tədbirləri, iştirakçılar, avadanlıqlar, idmanın açıq ifadəsi, yaxud idman fəaliyyətinin canlı təzahürü ilə bağlı satış və ya iqtisadi fəaliyyətləri nəzərdə tutur. İdman marketinginin əsas tərkib hissələri aşağıdakılardır: sponsorluq, reklam, lisenziyalasdırma. Bütün bu elementləri yalnız idman sənayesinin səmərəli inkişafı təmin edə bilər (1).

Dünyada idman marketinginin rolu çox böyükdür, məsələn, ABŞ-da idman sahəsində 4,5 milyondan çox insan məşğul olur. İdman ilə əlaqəli iş 22-ci sırada yerləşib, 10 ən möhtəşəm televiziya proqramından 5-i artıq idmanla əlaqəlidir, biletlərin alınması üçün azarkeşlərin ümumi xərclərinin dəyəri təxminən 7 milyon dollar təşkil edir (4). Lakin Azərbaycanda idman marketinginin inkişafı "konsepsiya" mərhələsindədir və onun inkişafı xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanır. Azərbaycanda idman marketinginin inkişafı mövcud bazar iqtisadiyyatında baş verir. Sərbəst müəssisə prinsipi, iqtisadi fəaliyyətə dövlət müdaxiləsini məhdudlaşdıran müqavilə əlaqələrinin müxtəlifliyi əsas götürülür. Buna baxmayaraq, hər hansı digər sənayedə dövlətin müdaxiləsi tələb olunmursa, idman sənayesinə hökumət orqanlarından kömək və yardım lazımdır. İdman hərəkəti dövlətlə sıx əlaqədə və onun ayrılmaz hissəsi olmalıdır.

Bədən tərbiyəsinin inkişafı və fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın digər sektorları ilə sıx əlaqədədir. Bədən tərbiyəsi sənayesinin qeyri-istehsal sahələri və istehsal sahələri ilə sıx əlaqədədir. Əgər istehsalat sahələrində, məsələn: idman obyektlərinin tikintisi, idman ləvazimatların və avadanlıqların istehsalı, idman geyimlərinin tikilməsi və s. maddi sərvət yaradılsa, qeyri-istehsal sahələrində bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri, bədən tərbiyəsi işçilərin hazırlığı və fiziki mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri olan elmi araşdırmalar təşkil edilir. Milli iqtisadiyyatın bir çox sahələri bədən tərbiyəsinin iqtisadi potensialının formalaşdırılmasında iştirak edir (2).

İstehsalat sahəsinin inkişaf səviyyəsi hər hansı bir ölkənin sosial-iqtisadi kompleksinin inkişafının ən vacib göstəricilərindən biridir. Mürəkkəb sosial proseslərin təsiri altında formalaşma yolu ilə gedən sosial-iqtisadi problemlərin bütün hissəsini, dinamikasını və inkişaf perspektivlərini əks etdirir.

Qeyri-məhsuldar sahə xidmətin funksiyalarını həyata keçirən, əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarını təmin edən və həyat üçün əlverişli şərait yaradan iqtisadiyyatın bir filialı kimi müəyyən edilə bilər (2).

Vəzifələrin həlli üçün empirik məlumatların toplanması, emalı və təhlili, eləcə də idarə elminin xüsusi üsulların həllində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: ədəbi mənbələrin nəzəri təhlili və ümumiləşdirilməsi; təşkilati sorğu (rəsmi sənədlərin təhlili və statistik hesabat); anket (sual, söhbət); müşahidə; nümunə üsulu; qruplaşdırma; sistem və ya diaqnostik təhlil; proqram-hədəf metodu; sosial inkişafın planlaşdırılması; ekspertlərin qiymətləndirmə metodu; idarəetmə və marketing. Əhaliyə idman və istirahət xidmətlərinin təmin edilməsi üçün bazar iqtisadiyyatında idman obyektlərinin və klubların istifadəsi məsələsinin öyrənilməsində ədəbi mənbələrin nəzəri təhlili və ümumiləşdirilməsi, tədqiqat metodlarının seçilməsindən əlavə, istifadə edilən ədəbiyyatın təbiəti də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İş prosesində, idman klublarının və onların bir hissəsi olan obyektlərin fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan ədəbiyyat öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, ədəbiyyat təhlili edilmişdir, idman qurğularının istifadəsi ilə bağlı problemlər, məsələn, fiziki mədəniyyətin nəzəriyyəsi və metodları, eləcə də iqtisadiyyat və idarəetmə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın aktuallığı Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman sahəsində idman klublarının inkişafı əsasında inkişaf etmiş sənayenin yaranması ehtiyacının olması ilə müəyyən edilir.

Ehtimal edilir ki, klub sistemi mövcud olan və yeni tikilmiş idman qurğularında yaranacaq və bədən tərbiyəsi və idman qanunu əsasında fəaliyyət göstərəcək. Bir sıra alimlərin elmi işlərində (1, 3) qeyd olunur ki, idmanda klub sistemlərinin inkişafı XX-XXI əsrlərdə əhalinin bədən tərbiyəsi və sağlamlığı üçün xidmətlərin göstərilməsi məsələləri çox ciddi durur. Onların işlərində hətta idman klublarının inkişafı və təşkilatı üzrə metodiki tövsiyələrin və ya proqramların olmamasına diqqət ayrılıb. Azərbaycanda sosial-iqtisadi istiqamətdə müsbət dəyişikliklər nəticəsində idmana dövlət tərəfindən ayrılan diqqət nəticəsində 50 yaxın Olimpiya komplekslərin tikilməsi, bir sıra federasiyalar üçün xüsusi bazaların inşası nəticəsində şərait yaradılmışdır. Ölkəmizdə bu idman qurğuların əhalinin sağlamlığı və peşəkar idmançıların hazırlığı üçün yeni sosial iqtisadiyat şəraitinə uyğun idarəetmə sistemi yaradılmalıdır.

İdman klubları tərəfindən göstərilən bədən tərbiyəsi və sağlamlıq xidmətlərinin aşağı səviyyədə olması, əhalinin müasir tələbləri və təkliflərinin aşkar edilməsi tədqiqatın aparılması üçün bir əsas olmuşdur. Bu problemin müəyyən edilməsi tədqiqatın fərziyyəsi və tədqiqat obyektinin seçilməsinə imkan yaratmışdır. Tədqiqatın gedişində əldə edilən nəticələr idman klub sisteminin təşkili sahəsində bilikləri genişləndirir. Nəticələr idman klubunun yaranması və inkişafı sahəsində nəzəri-metodiki rəhbərlik hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Актуальные проблемы менеджмента и экономики физической культуры и спорта: Сб.мат.конф.молодых ученых РГАФК и ИСМ / Ред. коллегия: В.В.Кузин, М.Е.Кутепов, И.И.Переверзин, М.ФОН, 1998, 70
2. Аристова Л.В. Развитие сети физкультурно-спортивных сооружений и материально-технической базы физической культуры//Теория и практика физической культуры, 2000,6,52
3. Горбышев И.М.,Карнилова Л.А. Опыт развития сферы платных услуг населению НИАТ, 1998, ч.24
4. Гуськов С.И. О государственной политике ведущих зарубежных стран в области физической культуры и спорта М., 1996, 75с.

Ф.Дж.Гусейнов

Технологии управления развитием спортивных клубов в Азербайджане

Резюме

Одним из условий, влияющих на услуги по физическому воспитанию и оздоровлению в Азербайджане, является наличие современной материально-технической базы. Политика использования строительно-эксплуатационных и спортивных сооружений в состоянии физического воспитания и спорта отражена в Законе о физическом воспитании и спорте Азербайджанской Республики.

F.J.Huseynov

The Management Technology of the Development of Sport Clubs in Azerbaijan

Summary

One of the conditions influencing to the services of physical education and rehabilitation in Azerbaijan is the availability of modern material and technical base. The policy of using construction-operational and sports facilities in the state of physical education and sport is reflected in the Law on Physical Education and Sport of the Republic of Azerbaijan.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2019

MİLLİ QÜRUR HİSSİ TƏRBIYƏSİNİN BAŞLICA ŞƏRTLƏRİNDƏNDİR

Açar sözlər: sinifdən xaric iş, milli ideoloji hiss, milli qürur hissi, tərbiyənin şərtləri, fərdi yanaşma, milli xüsusiyyət.

Ключевые слова: внеклассная работа, национально-идеологическое чувство, чувство национальной гордости, условия воспитания, индивидуальный подход, национальные черты.

Key words: timeline work, national ideological feelings, national feeling of pride, terms of educational, individual point of view, national characters.

Şagirdlərin milli qürur hissələrinə təsir edən, onu formalaşdıran tədbirlərin seçilməsi, təşkili, yekunlaşdırılması işi müəyyən pedaqoji əsasla söykənir. Təlim prosesində, xüsusilə sinifdən xaric tədbirlərdə bunlarsız heç bir şagirdə milli qürurluluq hissələrinin formalaşdırılması mümkün hesab edilə bilməz. Nə üçün?

Birincisi, ona görə ki, sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlər əgər müvafiq pedaqoji qanunauyğunluqlardan xəbərdar olmazlarsa, müəyyən tələbləri gözləməzlərsə, ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etməzlərsə, müəyyən üsulları tətbiq edə bilməzlərsə, şagirdlərin milli qürurluluq tərbiyəsi işində heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. İkincisi, əgər onlar milli qürurluluq hissələrini yaradan, inkişaf etdirən motivləri nəzərə almazlarsa, uşaqların yaş, fərdi, cinsi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yanaşmağı bacarmazsa, məktəblinin qavrayışını, hafizəsini, diqqətini, iradəsini, təxəyyül səviyyəsini, təfəkkür tərzini, xarakterini və qabiliyyətini öyrənmədən bu işin təşkilinə rəvac verərlərsə, yenə də heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. Bunun üçün sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlərin aşağıdakı qanunauyğunluqlardan xəbərdar olmaları vacibdir:

1. Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf tamlığını sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlərin bilməsi şagirdlərin milli qürurluluq tərbiyəsi işini asanlaşdırır.

2. Tərbiyəvi tədbirlərin eyni hallarına mütəxəssislərin münasibətləri nə qədər çox yaxınlaşarsa, milli qürurluluğun formalaşdırılması sahəsindəki işin pedaqoji səmərəsi bir o qədər yüksək olar.

3. Sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edən kadrların seçilməsinə nə qədər düzgün yanaşılsa, şagirdlərin milli qürurluluq hissələrinin formalaşması işinin səviyyəsi bir o qədər yüksək olar.

4. Sinifdən xaric işin məzmunu onun məqsədinə tam uyğun seçildikdə milli qürurluluq hissələrinin formalaşdırılması daha səmərəli olar və s.

Sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlər əgər hər hansı bir tədbirin təşkili zamanı tərbiyənin mövcud prinsiplərinə, o cümlədən ardıcılıq, sistemlilik, yaşauyğunluq, fərdi-cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, məqsədyönlülük, uşağa hörmət və tələbkərlilik, kollektiv vəsitəsilə təsir, pedaqoji rəhbərliklə uşağın öz fəaliyyətinin birləşdirilməsi, humanistlik kimi prinsiplərə istinad edərlərsə, milli qürurluluq tərbiyəsi sahəsində həyata keçirilən işlərində müvəffəqiyyət qazana bilərlər.

Tərbiyəvi tədbirlərin təşkilatçıları həmçinin müvafiq pedaqoji üsulların gücündən də istifadə etməyə borcludurlar. Bunun üçün onlar əsasən şüurun və əqidənin formalaşmasına xidmət edən, əsasən fəaliyyətin təşkilinə və davranış təcrübəsinin formalaşmasına yönələn, fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran, özünənəzarət və özünəqiymət, nümunədə tərbiyənin rolu kimi ümumpedaqoji tələblərdən istifadə etməklə tədbir iştirakçılarının milli məniyyətinin yüksəldilməsinə rəvac vermiş olurlar.

Tərbiyəvi tədbirlərə rəhbərlik edənlərin bir sıra psixoloji yanaşmalara üstünlük vermələri haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həllinə kömək etmiş olar. Bunun üçün onlar

minimum səviyyədə aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar: - şəxsiyyətin psixoloji cəhətdən öyrənilməsinə, şəxsiyyətin inkişafının ilkin psixoloji-sosial şərtlərini; - tələbatları, motivləri və emosiyaları; - şagirdlərin bir-birlərini başa düşməsi və anlamasını; - şüurun konkret psixoloji xarakteristikasını; - şüurluluq və şüursuzluğun başvermə səbəblərini; - “Mən”in kəşf olunmasının psixologiyasını; - “Mən obrazı”nın yaradılmasını; - mənlik şüurunun elmi-psixoloji əsaslarını; - hissi-idraki prosesləri; fəaliyyətin tipologiyasını və s.

Maraqlıdır ki, bütün bu sadalananları istər pedaqogika mütəxəssisləri, istərsə də psixoloqlar məsləhət bilirlər. Xüsusilə pedaqoq alimlər pedaqoji prosesdə psixoloji inkişafın imkanlarına böyük üstünlük verirlər.

Prof. N.M.Kazımov yazır: “Şəxsin malik olduğu psixoloji xüsusiyyətləri, pedaqoji prosesdə istər-istəməz, obyektiv şəkildə müəyyən dərəcədə inkişaf edir. Pedaqoji prosesin bu imkanını bilən və onu öz işində nəzərə alan müəllimlər və digər tərbiyəçilər həmin inkişafın səviyyəsini xeyli yüksəldə bilirlər. Bu mənada psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin həm zəmini olur, həm də nəticəsinə çevrilə bilər” (1, s.35). Bu tövsiyələr, hər şeydən əvvəl, sinifdən xaric tədbirlərdə şagirdlərin milli mənliyinin formalaşdırılması prosesinə rəhbərlik edənlərə aiddir.

Digər alimlərin də məsələnin pedaqoji əsaslarının vacibliyinə dair faydalı tövsiyələri vardır. Pedaqoji ədəbiyyatda da bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir, problem baxımından işin təşkilində bu və ya digər cəhətlərin nəzərə alınması məsləhət bilinir.

Prof. Y.R.Talıbov və b. nəşr etdirdikləri “Pedaqogika” kitabında bu məsələyə aşağıdakı şəkildə münasibət bildirilir: “Fəaliyyətin müxtəlif növlərində hər adamın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. Cəmiyyət konkret adamlar deməkdir, onların konkret mənafeyi, öz sevincləri və faciələri, həyat haqqında öz təsəvvürləri mövcuddur. Fərdi iş, fərdi yanaşma tərbiyənin çox mühüm tələbidir. Buna görə də hər bir müəllim şagirdlərini tanımalı, onların zəif cəhətlərini bilməli, yaxşı cəhətlərini görməli və tərbiyə işinin xeyrinə istiqamətləndirməyi bacarmalıdır. Şagirdlər sinifdən-sinifə keçdikcə, bir yaş dövründən o biri yaş dövrünə adlandıqca, tərbiyə işlərinin məzmunu, forma və metodları dəyişir” (6, s.183-184).

Müəlliflərin bu fikirləri bütövlükdə təlim-tərbiyə prosesinə, o cümlədən sinifdən xaric tədbirlər prosesinə də aiddir. Fikrimizcə, sinifdən xaric tədbirlər vasitəsilə şagirdlərdə milli mənlik şüuru formalaşdırılması prosesində həmin fikirlər əsas götürülməlidir. Tədqiqatçı alimlər bu fikirlərin nəzərə alınmasının əhəmiyyətini aydın şərh edirlər: “Şagirdlərə bu və ya digər tapşırıqlar verərkən, tərbiyəvi tədbirlər həyata keçirilərkən, hər hansı bir işə cəlb edilərkən onların anatomik-fizioloji inkişafı, yaş xüsusiyyətləri, fərdi fərqləri nəzərə alınmalıdır. Uşaqlara yaşlarına uyğun tapşırıqlar verməklə onları yeni-yeni müvəffəqiyyətlərə ruhlandırmaq, hər hansı bir işdən başqa bir işə (asandan çətinə qaydası göstərilməklə) asanlıqla keçmələrinə şərait yaratmaq mümkündür” (6, s. 183).

L.M.Qasıмова və R.M.Mahmudova yazırlar: “Müəllimin hər yaşa mənsub şagirdin psixoloji xüsusiyyətini, temperament tiplərini müəyyənləşdirməyi bacarması onlara tərbiyə işini səmərəli həyata keçirməyə kömək edir. Verilən tapşırıqların həcmi, səviyyəsi uşaqların yaşları və fərdi xüsusiyyətləri ilə uzlaşdırıldıqda, onlarda güclərinə inam, işə həvəs, onun icrasına maraq artır. Bu müxtəlifliyi nəzərə almayan müəllimlər onlara eyni tərzdə yanaşır, eyni formada münasibət bəsləyirlər. Belə halda müəllimlər şagirdlərə mənsub olan şıltaqlığı, emosionallığı, çevikliyi, şən, oynaq əhval-ruhiyyəni onların əlindən alır, “uşaq qəlbi ilə oynayır”, onları ciddiləşdirir, romantik xəyallar aləminə atır, sanki onları yaşlandırır” (5, s. 357).

Göründüyü kimi, pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda şagirdlərin yaxşı xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tərbiyə prosesinin mühüm xüsusiyyəti kimi göstərilir.

Y.R.Talıbov, F.B.Sadıqov, S.M.Quliyev problem baxımından məsələyə münasibətlərini belə ifadə edirlər: “Mənəvi tərbiyə prosesində mənəvi şüur, mənəvi hisslər, mənəvi vərdislər, mənəvi motivlər vəhdətdə təşəkkül taparaq şəxsiyyətin mənəvi fəaliyyətini təmin edir. Şəxsiyyətin səyləri, əxlaqi, estetik idealları, baxışları, onların zənginliyi, möhkəmliyimənəvi fəaliyyətdə üzə çıxır” (3, s. 29).

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, sinifdən xaric tədbirlər prosesində şagirdlərdə milli mənlilik şüurunu formalaşdırmaq üçün mənəvi şüur, mənəvi hisslər, mənəvi vərdişlər, mənəvi motivlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bu cəhətlər insanda mənəvi əqidənin yaranmasına gətirib çıxarır və mənəvi əqidə milli mənlilik şüurunun formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Beləliklə, sinifdən xaric tədbirlər vasitəsilə şagirdlərdə milli qürurluluq hisslərinin formalaşdırılmasının pedaqoji-psixoloji şərtlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar: tərbiyəvi tədbirlərin forma və metodlarının düzgün seçilməsi, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin, şagirdin daxil olduğu uşaq kollektivinin xüsusiyyətlərinin, tərbiyəvi tədbirin həyata keçirildiyi konkret şəraitin nəzərə alınması; şəxsiyyətin mənəvi fəaliyyətini təmin edən mənəvi şüur, mənəvi hisslər, mənəvi vərdişlər və mənəvi motivlərin vəhdətdə təşəkkülə və nəticə etibarilə şəxsiyyətin mənəvi vərdişlər və mənəvi əqidəsini yaratması; tərbiyəçi-müəllimin şəxsi nümunəsi, şəxsiyyətə fərdi yanaşma prinsipi; məktəblilərin tərbiyəlilik göstəriciləri və meyarları.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: OKA Ofset, 2009.
2. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, Mürtəcim, 2010.
3. Sadıqov F.B. və b. Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri. Bakı: Ünsiyyət, 2008.
4. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, 2009.
5. Qasımova L.N. Mahmudova R.M. Pedaqogika. Mühazirə kursu. Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
6. Talıbov Y.R. və b. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.

А.И.Исмаилова

Основные условия воспитания чувства национальной гордости

Резюме

В статье были исследованы возможности воспитания чувства национальной гордости в воспитании детей, были определены параметры семейного воспитания в этой области. Выяснено, что основные педагогические условия прививания чувства национальной гордости у детей в семье - это индивидуальный подход, особенности воспитания в семейном воспитании, создание воспитательной работы, ссылаясь на положительные черты детей, уровень образования отца и матери, возможности родителей воспитывать ребенка перед требованиями и ожиданием согласованности, соблюдение единства при требованиях к детям.

A.I.Ismayilova

The Main Terms of National Pride Feeling Education

Summary

There were explored the opportunities during the education of the children's family, national feeling of a pride education in this article, were definite parameters in a family education in this area.

Its known that for the national feeling of pride in the education of children inoculate with the main pedagogic terms, individual point of view, the properties of the education in the collective family, in accordance with collective family, in accordance with a structure of an educational work for the positive character of the children, the fair informed of the father and mother, request of the unit protection opposes for the child.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2019

E.R.İSMAYILOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

AĞIL TƏRBIYƏSİNİN MƏNTİQİ KÖKLƏRİ

Açar sözlər: *ağıl tərbiyəsi məvhumu, ağıl tərbiyəsinin məntiqi və psixoloji kökləri, müqayisə priyomu, ağıl sönməz məşəli, elmi ümumiləşdirmə*

Ключевые слова: *понятие умственного воспитания, логические и педагогические корни умственного воспитания, прием сравнения, научное обобщение.*

Key words: *mind education, logical and pedagogical roots of mind education, method of comparison, unquenchable fire of mind, scientific generalization.*

Həyatımızın bütün sahələrində yaradıcı düşünməyə, qurub yaratmağa, xalq təsərrüfatının, elm və mədəniyyətin inkişafını sürətləndirməyə qadir olan adamlara müstəqillik qazanmış respublikamızın ehtiyacı indi xeyli artmışdır. Belə bir ehtiyacın ödənməsinə təfəkkür tərzlərinin özəyi hesab etdiyimiz və ağıl sönməz məşəli adlandırdığımız müqayisə bacarığı əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər.

Məfhum məntiq elmində ən sadə kateqoriyalardandır. Məfhumun mahiyyətini daha dərinədən başa düşmək üçün onun məzmunu ilə həcmi arasındakı fərqi nəzərə almaq lazım gəlir.

Məlumdur ki, hər hansı məfhumun iki başlıca göstəricisi vardır: həcmi və məzmunu. Məfhumun həcmi həmin məfhumun əhatə etdiyi obyektlərin məcmusu ilə təyin edilir. Məfhumun əhatə etdiyi obyektlərdəki əlamətlərin məcmusu isə onun məzmununu təşkil edir.

Ümumiliyindən və ya xüsusiliyindən asılı olmayaraq hər bir məfhum müvafiq obyektlərdəki oxşarlıq və fərqi birliyini ifadə edir. Sual olunur: əgər hər hansı bir məfhumda həm oxşar və həm fərq əlamətlər əks olunursa, onda ümumi və xüsusi məfhumların bu cəhətdən spesifik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Bu suala düzgün cavab vermək üçün nəyin: ümumiliyin, yoxsa xüsusiyyətin məfhumda üstünlük təşkil etdiyini nəzərə almaq lazım gəlir. Ümuminin (məsələn, ağacın) əks olunduğu xüsusi məfhumda (məsələn, palıd ağacında) xüsusilik üstünlük təşkil edir. Bu xüsusilik imkan verir ki, həmin xüsusiyyəti (palıd ağacını) digər xüsusiyyətlərdən (çinardan, cökədən, söyüddən və s.) ayıraq.

Xüsusiyyətin (palıdın da) əks olunduğu ümumi məfhumda (ağacda) üstünlük təşkil edən isə xüsusilik deyil, bütün xüsusiyyətləri (çinari, cökəni, söyüdü və s.) əhatə edən ümumilikdir (ağaclıqdır). Deməli, obyektiv varlığın özü kimi ümumi və xüsusi məfhumlar da dialektik vəhdətdə olurlar. Dialektika həm də orasındadır ki, bu məfhumların hər ikisində (ümumidə də, xüsusidə də), oxşar və fərq əlamətlərinin vəhdəti ifadə olunur. Ümumilikdə oxşarlıq, xüsusilikdə isə fərq üstünlük təşkil edir. Buna görə də məfhumda yalnız ümumiliyin (oxşarlığın) əks olunduğunu, xüsusiyyətin (fərqi) isə əks olunmadığını söyləyən məntiqşünaslarla razılaşmaq mümkün deyil.

Məfhumun başlıca əlaməti olmaq etibarilə oxşarlıq və fərqi məhz vəhdət halında inikası həmin məfhumun təşəkkülündə özünü daha qabarıq göstərir.

Məfhumun təşəkkülü dialektik prosesdir, hər bir məfhum tarixi inkişafın, adamların ictimai istehsal təcrübəsinin məhsuludur.

Məsələnin göstərilən cəhətləri sırasında bizi məfhumun təşəkkülündə müqayisənin rolunda maraqlandırır. Prof. N.Kazımovun fikrincə, filosofların əksəriyyəti məfhumun yaranmasında, müqayisənin rolunu Kant kimi inkar edə bilməmişlər; lakin onlar müqayisənin rolunu müxtəlif cisimlər arasında yalnız ümumi, yəni oxşar əlamətlərin aşkara çıxarılması ilə məhdudlaşdırırlar.

Əslində isə müqayisə cisimlər və ya hadisələr arasında yalnız oxşar əlamətləri müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır. Məfhumun formalaşmasında fərq əlamətlərinin, yəni obyektlər arasındakı spesifik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cisim və hadisələrdə oxşar və fərq əlamətlərinin varlığı, bu əlamətlərin məfhumlarda vəhdət halında əks olunması və müvafiq sözlərlə ifadəsi onların məfhum üzərində aparılan

bütün məntiq əməliyyatlarında təzahürünü şərtləndirir. Buna görə də tərif, təsnif, məhdudlaşdırma, ümumiləşdirmə, mühakimə kimi məntiq əməliyyatlarını müqayisə cəhətdən qısaca səciyyələndirmək lazımdır.

Müəyyən qrup obyektlərə dair biliklər tərifdə sistemləşdirilir. Hər bir tərifdə müvafiq oxşar və fərq əlamətlərinin vəhdəti ifadə edilir. Tərif üçün səciyyəvi cəhət budur ki, əvvəlcə oxşarlıq, sonra isə fərq göstərilir: fərq oxşarlığa, yəni xüsusi ümumiyyə aid edilir. Oxşarlıq göstərilmədən fərqi tərifdə anlamaq mümkün deyil.

Buna görə də tərifdə qabaqca tərif verilən obyektin hansı cinsə mənsub olduğu qeyd edilir, sonra isə onu həmin cinsə aid olan digər növ obyektlərdən fərqləndirən əlamətlər göstərilir.

Tərifdə adı çəkilən cins əlaməti bir qrup obyektini edir, haqqında tərif verilən obyekt də həmin obyektlər qrupuna aid edilir.

Fikrimizi “paraleloqram” məfhumuna verilən tərifdə konkretləşdirək, “Paraleloqram” – qarşı tərəfləri paralel olan dördbucaqlıdır. Göründüyü kimi, paraleloqram üçün ən yaxın cins məfhumu dördbucaqlıdır. Paraleloqramı başqa dördbucaqlılardan fərqləndirən növ əlaməti isə qarşı tərəflərin paralelliyidir. Deməli, paraleloqrama tərif vermək üçün romb, kvadrat və s. haqqında təsəvvürə malik olmaq gərəkdir. Bununla bərabər, həmin fiqurları birləşdirən ümumi əlamətin – dörd tərəfin, yaxud dörd bucağın onların hamısına xas olmasıdır. Buna görə də yuxarıda sadalanan fiqurların hamısı dördbucaqlıdır. Dörd tərəfin olmasına baxmayaraq, dördbucaqlılar bəzi əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənir. “Paraleloqram dördbucaqlıdır” dedikdə, biz onu dördbucaqlılara aid edirik və onun bütün dördbucaqlılara oxşadığını söyləyirik. Paraleloqram məfhumuna verilən tərif ikinci hissəsi paraleloqramın digər dördbucaqlılardan fərqi əks etdirir. Deməli, paraleloqramın tərfi iki cəhəti: həm paraleloqramın başqa dördbucaqlılarla oxşarlığını, həm də onun digər dördbucaqlılardan fərqi eyni zamanda əks etdirir.

Oxşarlıq və fərqi birliyi təsnifdə də ifadə olunur. Təsnif xarici aləmin cisim və hadisələrini müəyyən oxşar əlamətə görə qruplaşdırmaq kimi başa düşülür. Cisim və hadisələr təsadüfi əlamətlərinə görə deyil, mühüm əlamətinə görə qruplaşdırılır. Başlıca əlamətinə görə cisim və hadisələrin müəyyən qruplara aid edilməsi, yəni təsnif məfhumun həcmi müəyyənləşdirməyə xidmət edir, məsələn, “üçbucaq” məfhumunu bucağın xarakterinə görə təsnif etdikdə biz onu itibucaqlı üçbucağa, düzbucaqlı üçbucağa, korbucalı üçbucağa ayırıq. Üçbucaqlıları tərəflərin qarşılıqlı münasibəti əsasında da təsnif etmək olur. Göründüyü kimi, cisim və hadisələrin təsnifi, yəni qruplaşdırılması zamanı onlar oxşar əlamət zəminində (bizim misalda üçbucaq əsasında) fərqləndirilərək bu və ya digər qrupa (düzbucaqlı üçbucağa, korbucalı üçbucağa və s.) aid edilir. Başqa sözlə desək, məfhumun həcmi bölünəndə, yəni təsnif ediləndə bir qrup oxşar cisimlərin fərqi qeyd edilir.

Deməli ki, məfhumlar üzərində məntiq əməliyyatlarının hamısı: tərif də, təsnif də, məhdudlaşdırma da, ümumiləşdirmə də mühakimə formasında cərəyan edir.

Başlıcası budur ki, oxşarlıq və fərq əlamətləri mühakimədə vəhdət halında əks olunur. Oxşarlıq və fərq arasındakı dialektikanı, məsələn, “Ağacın yarpaqları yaşıldır”, “Məhəmməd insandır”, “Dərslik kitabdır” kimi mühakimələrdə daha aydın görmək olur. “Dərslik kitabdır” dedikdə biz dərslik və kitab arasında yalnız bərabərlik işarəsi qoymuruq. Dərsliyin kitab olduğu iqrar edildikdə onlar arasındakı fərq əlamətləri nəzərdə tutulur: dərslik əlbəttə kitabdır, jurnal və ya qazet deyil. Eyni zamanda o, sadəcə dərslik olmayıb, həm bilik mənbəyidir, həm də bilik toplusudur və s. Bir varlıq kimi dərslik özünün eynidir; bir dərslik kimi o, başqa kitablara da oxşayır; eyni zamanda dərslik adi kitab deyil. Özünə bənzər kitabların hamısından bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir.

Bütün məfhumlarda belədir: hər bir məfhumun özünün eyni olduğu digər məfhumlardan fərqi aşkara çıxarılır.

Şərh edilən fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, cisim və hadisələr arasındakı oxşar və fərqli əlamətlər mühakimənin formalarında da əks olunur. Mühakimənin bir formasında oxşarlıq, digər formasında isə fərq daha qabarıq ifadə edilir.

Yekun olaraq deyilməlidir ki, xarici aləmin cisim və hadisələrinə xas olan oxşarlıq və fərqlilik baş beyin qabığına cərəyan edən fizioloji proseslərdə, psixoloji və məntiq hadisələrində, o cümlədən məfhumlarda, habelə məfhum üzərindəki əməliyyatlarda: tərifi, təsnifi, məhdudlaşdırmada, ümumiləşdirmədə və mühakimədə əks-səda verir. Bu cür əks-səda bizim istək və arzularımızdan asılı deyil, obyektiv prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslik. Bakı, OKA offset, 2009.
2. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, OKA offset, 2015.
3. Kazımov N.M. Ağılın sönməz məşəli. Bakı, OKA Ofset, 2009.
4. Həşimov Ə.Ş. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə. Bakı, Maarif, 1991.

Э.Р.Исмаилова

Логические основы умственного воспитания

Резюме

В статье изложены логические основы умственного воспитания, выявлены и обоснованы их логические корни. В связи с этим освещены современные научные идеи, сформировавшиеся на педагогических мыслях проф. Н.Казимова. Статья может сыграть важную роль в развитии современной педагогической науки

E.R.Ismayilova

Logical Roots of Mind Education

Summary

The article explains the logical basis of mind education, revealed the logical roots and also grounded. In this direction lighted the genially pedagogical ideas of prof. N.Kazimov. The article would be having a main role in development of contemporary pedagogical science.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2019

Q.C.İSMAYILZADƏ
e-mail: qemer24@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 40)

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNLÜ TƏHSİL: HƏDƏFLƏR, PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: təhsil, ibtidai təhsil, şəxsiyyətyönlü təhsil, strategiya, hədəf, inkişaf.

Ключевые слова: образование, начальное образование, лично-ориентированное образование, стратегия, цель, развитие.

Key words: education, primary education, personality-oriented education, strategy, target, development.

Azərbaycan Respublikası yeni iqtisadi, siyasi və mədəni irəliləyişlər fonunda sürətlə inkişaf edərək qabaqcıl dünya ölkələrinin sıralarına doğru əzmlə irəliləməkdədir. İnkişaf amili birtərəfli anlayış olmayıb öz daxilinə kompleks tədbirlər və hər bir sahədə uğurlu nailiyyətləri toplayır. Dövlətin uğurlu inkişafı insan kapitalının optimallaşdırılması və davamlı insan inkişafı resurslarının zənginləşdirilməsi ilə daha çox əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, bir ölkənin inkişafı onun iqtisadiyyatı və təhsili ilə şərtlənir. Təhsil amili insanların dünya ölkələrinə integrasiya edərək onların təcrübəsindən bəhrələnməyinə və öz fəaliyyətini qurmasına kömək olur. İnsan daim öyrənir və bu öyrənmə prosesi onun həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Çünki informasiya cəmiyyətinin tələblərindən biri insanların daim nələrsə öyrənməsi və tətbiq etməsi, davamlı qəbul edilən informasiya axınından öz fəaliyyəti üçün faydalı olanı seçib qəbul etməsidir.

Təhsil fenomeni hazırda dünyanın ən prioritet və diqqət mərkəzində duran məsələsidir. Təhsil artıq bir toplumun, bir qurumun, bir ölkənin deyil, bütövlükdə global yaşamın taleyini həll edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında da digər ölkələr kimi təhsil pillələrdən ibarətdir. Təhsil pillələrinin hər biri məzmun və forma cəhətdən özünəməxsus cəhətlərdən ibarətdir. Təhsil formal olaraq məktəbəqədər təhsil pilləsindən başlayır. Doğrudur, uşaq bağça yaşına çatana qədər də nələrsə öyrənir və onda müəyyən xarakter və xüsusiyyətlərin formalaşmasının əsası qoyulur. Lakin məktəbəqədər təhsil müəssisələrində ilk olaraq onlara artıq məşğələlər formasında bilik və bacarıqlar aşılamağa başlayır.

İbtidai təhsil ayrıca pillə olmasa da, ümumi təhsil pilləsinin ilkin səviyyəsi kimi təhsil alanların həyatında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təhsil sahəsində ilk baza bilikləri məhz bu səviyyədə mənimsənilir. İbtidai təhsildən bəhs edərkən nəzərə alınmalı vacib nüanslardan biri onun xüsusiyyətləridir. Təhsil sistemi qurulan zaman təhsil anlayışına daxil edilən bütün elementlər nəzərə alınmalıdır. Təhsilin forması, məzmunu, xüsusiyyətləri, reallaşdırılacaq standartlar, stateji məsələlər, maddi-texniki baza, təhsilalanlar və təhsilverənlərin kəmiyyət və keyfiyyət nisbəti, qiymətləndirmə məsələləri, təhsil üçün optimal psixoloji və pedaqoji mühitin yaradılması və s. bütün bunlar bir sistemin elementi olmaqla onu tamlaşdıran amillərdir.

Təhsilin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onun şəxsiyyətyönlü olmasına xüsusi diqqət yetirilir. İbtidai təhsil səviyyəsi üçün təhsilin şəxsiyyətyönlü qurulması xüsusilə tələyüklü məsələdir. Çünki ibtidai təhsil səviyyəsində insanda şəxsiyyətin və xarakterin ilkin əlamətləri formalaşmağa və inkişaf etməyə başlayır.

Şəxsiyyətyönlü təhsil hazırda sadəcə fərdin, ailənin, qurumun, dövlətin tələbi deyil, o, bütövlükdə cəmiyyətin tələbidir. Qlobal problemlərin dünyanı ağuşuna aldığı bir zamanda cəmiyyətin hər şeydən çox kamil şəxsiyyətlərə, yaxşı insanlara, humanist mədəniyyətə ehtiyacı vardır.

Azərbaycanda şəxsiyyətyönlü təhsil öz metodoloji əsaslarını hüquqi-normativ sənədlərdən götürür. Yeni təhsil islahatının tətbiq olunduğu müasir dövr təhsilin şəxsiyyətyönlü olmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyun tarixli 168 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nda “demokratikləşdirilmə, humanistləşdirilmə, integrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirilmə, humanitarlaşdırılma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması” əsas prinsiplərdən biri kimi öz əksini tapmışdır (2).

Göründüyü kimi, şəxsiyyətin inkişafının kompleks formada həyata keçirilməsi dövlət sənədində əsas prinsip kimi diqqətə çatdırılır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli, 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu)” çərçivə sənədində də həm prinsip və məqsədlər, həm də gözlənilən nəticələr şəxsiyyətyönlü xarakterdə və təhsilalanların meyl və maraqlarına uyğun şəkildə verilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu)”ndan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli, 103 nömrəli qərarı ilə “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” dövlət sənədi təsdiq edildi. Əvvəlki sənədlə müqayisədə yeni təsdiq olunmuş və 5 il qüvvədə qalması nəzərdə tutulan sənəd bir az da təkmilləşdirildi. Sənədin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində ümumi təhsilin məzmununa verilən tələblər aydınlaşdırılmışdır. “Təhsilin məzmununu təhsilalanın və cəmiyyətin tələbatına, dövlətin təhsil siyasətinə uyğunlaşdırmaq; məzmunu nəticəyönlülük, şəxsiyyətyönlülük, şagirdyönlülük, integrativlik prinsipləri əsasında müəyyənləşdirmək; təhsilalanların təlim marağını, potensial imkanlarını, sağlamlığının təhlükəsizliyini nəzərə almaqla onlara davamlı inkişaflarını təmin edən, müstəqil həyatda lazım olan zəruri biliklərin və əqli, informativ-kommunikativ, psixomotor bacarıqların aşılmasını təmin etmək; təhsilin məzmununa şagirdlərin ümumi inkişafına xidmət etməyən, təbii xarakterdə olmayan, məzmunu ağırlaşdıran məlumatyönlü məsələlərin daxil edilməsinə yol verməmək” əsas tələblər kimi qarşıya qoyulur (4).

Bütün hüquqi-normativ sənədlər kimi “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda da şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması əsas strateji hədəf kimi qarşıya qoyulur. Sənəddə göstərilir: “Birinci strateji istiqamət sərəştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali olmaqla, bütün pillələri üzrə kurikulumların inkişafı kimi vacib hədəfi əhatə edir” (1). Bununla yanaşı, Strategiya sənədində təhsil sisteminin başlıca vəzifələrindən biri kimi “məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək” əsas məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoyulur (1).

Şəxsiyyətyönlü təhsilin təmin olunması pedaqoji kollektivin qarşısına bir sıra həlli təxirəsalınmaz, vacib vəzifələr qoyur. Hüquqi-normativ sənədlərin tələblərini nəzərə almaqla yanaşı, şagird şəxsiyyətinin fərqli tərəflərini də diqqət mərkəzində saxlamaq və tədris mühitini, eləcə də təhsilin məzmununu ona uyğunlaşdırmaq pedaqoji peşə sahiblərindən yüksək bacarıq və şəxsi keyfiyyətlər tələb edir.

Şəxsiyyətyönlü təhsil anlayışına ibtidai siniflərin xüsusiyyətləri baxımından yanaşsaq görürük ki, şəxsiyyətin ilkin konturlarının müəyyənləşdiyi bu dövrdə onların fərdi tərəflərinin diqqət mərkəzində saxlanması və onların kamil şəxsiyyət kimi formalaşdırılması yolunda əhəmiyyətli addımlar atılmalıdır. Təhsilin şəxsiyyətyönlü qurulması ibtidai təhsil səviyyəsində xüsusilə önəmlidir.

Təhsilalanların meyl və maraqlarının humanist xarakterdə istiqamətlənməsi və onların şəxsiyyət kimi formalaşmaları üçün kiçikyaşlı məktəblilərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini dərindən bilmək vacibdir.

Görkəmli pedaqoq alimlər təhsilin şəxsiyyətyönümlü qurulmasının humanist xarakterini dəfələrlə öz məqalə və çıxışlarında vurğulamışlar. Dəyərli alimlər A.Mehrabov və Ə.Abbasov şəxsiyyətyönümlü təhsilin humanist xarakteri barədə “Yeni dərs ili, yeni vəzifələr” adlı məqalədə göstərmişlər: “...təhsilşünasların bəziləri çox düzgün olaraq Azərbaycan təhsilinin məhz şəxsiyyətyönümlü xarakterini humanistləşdirmə müstəvisində şərh etməklə həmin məsələlərin əlaqəli olmasını qeyd edirlər. ...Bundan başqa, ümumi təhsilin istər məzmun, istər texnologiya və istərsə də idarəetmə sahələrində humanistləşdirmə prinsipinə uyğun əldə olunmuş nailiyyətlərdən, eləcə də çatışmazlıqlardan bəhs olunmalı, faydalı təkliflər verilməlidir” (3).

Təhsilin şəxsiyyətyönümlü qurulmasının ibtidai siniflərdə vacibliyi bir sıra amillərlə şərtlənir. Hər şeydən öncə nəzərə almaq lazımdır ki, şagird ailə mühitindən təzəcə ayrılıb və onun üçün təlim mühiti hələ çox yenidir. Onlar hələ özlərini ailədə kimi hiss edirlər. Ona görə də çalışmaq lazımdır ki, təlim onlar üçün ağır gəlməsin, şagird özünü psixoloji boşluqda hiss etməsin. Müəllim hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlar üçün valideyn kimi olmalıdır. Təhsilin şəxsiyyətyönümlü qurulması onların oyun fəaliyyətindən ayrılıb təlim fəaliyyətinə qoşulması üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

İkincisi, psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Təhsil şəxsiyyətyönümlü qurulduqda şagirdlər zamanla kollektivə, birgəfəaliyyət qaydalarına, əməkdaşlığa alışırlar. Ailələrlə əlaqə saxlanılmalı, uşağın tərbiyə xüsusiyyəti öyrənilməli, onun şəxsi portfoliosuna vacib məlumatlar artırılmalıdır. Çünki ailələrin verdiyi tərbiyə bəzən məktəbin verdiyi tərbiyə ilə tərs mütənəsiblik təşkil edir. Bu zaman şagirdi zədələmədən onun tərbiyə olunma xüsusiyyətini dəyişmək lazımdır.

Üçüncüsü, pedaqoji mühitin şagirdin meyil və maraqlarına uyğun qurulmasıdır ki, kiçikyaşlı məktəblilər təlimin ilk vaxtlarından etibarən yüklənməyə, zehni yorğunluğa məruz qalmamalıdırlar. Bunun üçün təlim mühitinin və məzmunun optimallaşdırılmasından istifadə olunmalıdır. Şagirdlərdə formalaşdırılmalı olan bilik və bacarıqlar onların zehni qabiliyyətləri, təfəkkür xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq reallaşdırılmalıdır.

İbtidai siniflərdə şəxsiyyətyönümlü təhsil üzrə prioritetlər də müəyyənləşdirilmişdir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” sənədində təhsil sistemi qarşısında duran vəzifələr açıqlanmışdır. Təbii ki, bu vəzifələr ibtidai təhsil səviyyəsindən də yan keçməmişdir. Ümumi təhsilin 12 illik olması ilə əlaqədar bir sıra strateji tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu tədbirlərə ibtidai təhsilin məzmununun, formasının, reallaşdırılacaq standartların yenidən işlənməsi və təhsilin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasını və s. aid etmək olar. Bununla əlaqədar Strategiya sənədində qeyd edilir: “Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır. Bunun üçün prioritet istiqamət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın global sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir” (1).

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin şəxsiyyətyönümlü qurulması üçün hazırda pedaqoq alimlərimiz respublikada, eləcə də respublikadan kənarda təcrübə proqramları və s. keçməklə yenilikləri mənimsəyir və onları ölkənin təhsil sisteminə uyğunlaşdıraraq tətbiq etməyin mümkün yollarını araşdırırlar.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti. Məqalədən təhsil işçiləri, təhsil sahəsində tədqiqat aparan tədqiqatçılar, magistr və pedaqoji ali məktəblərin tələbələri faydalana bilərlər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə araşdırılan məsələlər praktik ibtidai sinif müəllimləri üçün faydalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <http://www.president.az/articles/9779> 25.04.2016-cı il tarixdə baxılmışdır.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. <http://www.e-qanun.az/framework/5363> 22.04.2016-cı il tarixdə baxılmışdır
3. Mehrabov A. Abbasov Ə. Yeni dərs ili, yeni vəzifələr. // Azərbaycan müəllimi, 2012, 31 avqust
4. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). <http://edu.gov.az/az/page/78/899> 22.04.2016-cı il tarixdə baxılmışdır

Г.Дж.Исмаиладзе

Личностно-направленное образование в начальных классах: цели, перспективы Резюме

В статье повествуется об особенностях личностно-направленного образования в начальных классах. Автор отмечает, что большое внимание нужно уделить факторам, которые необходимо учесть в период начального образования. В статье также исследуются государственные документы, в которых говорится о личностно-направленном образовании. Разъясняется работа, проделанная в области личностно-направленного образования в Азербайджанской Республике. На передний план выдвигаются задачи интеграции и личностно-направленного образования. Подчеркивается особая важность построения личностно-направленного образования на начальном уровне образования.

G.J.Ismailzadeh

Personality-Oriented Education in Primary Schools: Targets, Prospects Summary

The article is about specifications of the personality-oriented education in primary schools. Factors are noted what is important considering when studying elementary education. Information on personality-oriented education is being investigated in state documents. The works which carried out in the field of personality-oriented education are clarified in the Republic of Azerbaijan. The issues of integration and personality-oriented education are emphasized. According to the author, it is especially important the establishment of education in personality-oriented at the primary education level.

*Rəyçilər: ped.f.d. İ.B.Əmirəliyeva,
ped.f.d. L.A.Məmmədli*

Redaksiyaya daxil olub: 18.04.2019

T.X.KAZIMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**RİSK QRUPU UŞAQLARLA TƏRBIYƏ İŞİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Açar sözlər: sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, ata nüfuzu, tərbiyə sistemi, uşaq psixologiyası**Ключевые слова: социальное воспитание, семейное воспитание, влияние отца, система воспитания, детская психология.**Key words: national education, family education, penetration of father, educational system, psychology of a child.*

Tərbiyə nəzəriyyəsi və təcrübəsi sahəsində ilk demoqrafik problem, görünür, yetim uşaqlar problemi olmuşdur. Yetim evlərinin yaranması ilə bu problem də kəskinləşmiş və daha geniş miqyasda diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Birinci dünya müharibəsinin səfətləri nəticəsində isə yetim uşaqlar zamanının başlıca sosial-pedaqoji probleminə çevrildi. Dünyanın müxtəlif ölkələrində, eləcə də Rusiyada, Azərbaycanda çoxlu yetim evləri yaradıldı.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərində dünya miqyasında yetim uşaqların tərbiyəsi sahəsində maraqlı iş təcrübəsi əmələ gəlmişdi. Məktəb tarixi salnaməsinin bu səhifələrində A.S.Makarenkonun, Yanuş Korçakın və b. adı xüsusi çəkilir, internat tipli məktəblərin fəaliyyətindən danışılır. Yetim uşaqlar probleminin öyrənilməsi sahəsində onların xidmətləri əvəzsizdir. A.S.Makarenkonun əmək koloniyalarında çoxlu yetim uşaq tərbiyə olunurdu. Yanuş Korçak isə Polşada dünya pedaqoqlarının diqqətini cəlb etmiş yeni tipli yetimlər evi təşkil etmiş, Sovet dövründə isə internat məktəbləri yaradılmışdır.

Demoqrafik proseslərin pedaqoji nəticələri hələ diqqəti qədim zamanlardan cəlb etsə də, elmi problem kimi yalnız ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə, xüsusilə, XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən dərk olunmağa başlanmışdır.

Müstəqil Respublikamız Ermənistanla elan olunmuş müharibəyə cəlb edildikdən, sonra xeyli soydaşlarımızın soyqırırma məruz qalması, qaçqın və məcburi köçkünlərimizin əmələ gəlməsi, minlərlə şəhidlərimizin yaranması nəticəsində bu gün yetim uşaqlar problemi xüsusilə kəskin şəkildə alıbdir. Azərbaycan Respublikasının birinci xanımı, H.Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xidməti hesabına Azərbaycanda geniş miqyasda yetim evləri və SOS Uşaq şəbəkəsi yaradıldı. Atəşkəs illərində isə yeni demoqrafik problemlər doğuşun azalması, boşanma, təkrar nigah, miqrasiya və onların sosial-pedaqoji nəticələri bütün aydınlığı ilə özünü göstərdi. Yarımcıq ailələrin yaranması zəminində, yüzlərlə, minlərlə ailənin mənəvi dayaqları sarsıldı və ailə tərbiyəsinin imkanları azaldı. Boşanma halları da indiki dövrdə xeyli artıb. Bunun da nəticəsində on minlərlə uşaq ata və ana qayğısından məhrumdur. Obrazlı şəkildə olsa da, bu uşaqları "anali, atalı yetimlər" adlandıranlar nə qədər haqlıdırlar! Təsadüfi deyildir ki, onların böyük bir qismi uşaq evlərində tərbiyə olunurlar.

Ölüm və boşanma! Bu gün natamam və uğursuz ailələrin yaranması bilavasitə həmin demoqrafik amillərlə bağlıdır. Respublika mətbuatında verilmiş statistika məlumatına görə, ailənin dağılmasının 23,9 %-i boşanma 22,6 %-i qadının və 55,3 %-i kişinin ölümü ilə əlaqədardır.

Boşanmış, ərli və ya arvadı ölmüş qadın və kişilərin bir qismi sonra yenidən ailə qururlar. Təkrar nigah zəminində ögey ana, ögey ata və ögey uşaqlar əmələ gəlir. Bundan başqa, yetim uşaqların çoxunu sonralar oğulluğa və qızlığa götürürlər.

Yetim, valideynləri boşanmış, oğulluğa və qızlığa götürülmüş uşaqlar eldə-obada, yetim evində, məktəbdə, özünəməxsus status kəsb edir, köklü psixoloji xüsusiyyətlərlə özlərinin həmyaşıdlarından seçilir. Bu sahədə ilk əsaslı müşahidələr XVIII yüzilliyə təsadüf edir. Hələ 1760-cı ildə insan yepiskoplarından biri öz gündəliyində yazmışdı: "Yetim evində uşaqlar kədərli olur və onların bir çoxu kədər çəkdiyi üçün ölür".

XIX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində - dünyanın müxtəlif ölkələrində yetim evləri şəbəkəsinin genişləndiyi bir şəraitdə belə faktlar diqqəti cəlb etməyə başladı. Kiçik yaşlı yetim uşaqlar arasında, xüsusilə onların həyatının ilk aylarında və ilində, ölüm hadisəsi çox idi. Sağ qalan uşaqlar isə özlərinin ümumi fiziki və psixi inkişafına görə həmyaşıdlarından kəskin surətdə geri qalırdılar: 3 yaşında olanlar demək olar ki, danışmır, tərbiyəçilərin sözüne baxmır, özlərini həddindən artıq passiv və ya əksinə, aqressiv aparırdılar.

İkinci dünya müharibəsi illərində isə belə hallar daha geniş miqyasda müşahidə olunurdu. P.Spitsin SSRİ-nin dağılması və müstəqil dövlətlərin yarandığı illərə aid yazmış olduğu kitabında bir uşaq evində yaranmış dramatik mənzərə belə təsvir olunur.

Birinci iki ildə uşaqların 37 %-i tələf olmuşdu. Sağ qalmış 21 uşaqdan ən kiçiyi 2, böyüyü isə 4,1 yaşında idi. Onlardan 5 nəfəri hərəkət etməyi və oturmağı bacarmırdı, ancaq 3 nəfəri köməksiz otura bilirdi, 8 nəfəri başqa adamların köməyi ilə, 5 nəfəri isə müstəqil surətdə gözə bilirdi. 12 uşaq özü qaşıqla xörək yeməyi, 20-si isə geyinməyi bacarmırdı. Onların hamısının nitqi inkişaf etməmişdi: 20 uşaqdan 6-sı tamamilə danışmır, 12 nəfəri 2-5 söz tələffüz edir, yalnız bir nəfəri cümlə qura bilirdi.

Pediatrlara və uşaq psixiatrlarına da belə hallar yaxşı bəlli idi: onlar müşahidə etmişdilər ki, ana və atasından, bacı və qardaşlarından ayrılıqda xəstəxanada müalicə olunan kiçik yaşlı uşaqlar fiziki və psixi cəhətdən normal inkişaf etmirlər. Bu faktların ümumiləşdirilməsi əsasında elmdə "qospitalizm" (fransızca *hopital* - xəstəxana deməkdir) termini əmələ gəlmişdir. Qospitalizm dedikdə yetim uşaqların, eləcə də anasından, atasından və b. ayrılıqda xəstəxanada müalicə edilən uşaqların fiziki və psixi inkişafında özünü göstərən xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur (19, 441-442).

Uşaqlarda belə xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsini nə ilə izah etmək olardı?

Yanuş Korçak bu ümdə suala dəqiq və qəti cavab vermişdi. O, internatı həbsxana-kazarma (174, 126) adlandırırdı. Y.Korçak yetim uşaqların tərbiyə olunduğu internatların dəhşətli həyatına yaxşı bələd idi. O, yazırdı ki, mən tərbiyəçi rolunda yüz nəfər yetim oğlan və qızın tərbiyə olunduğu şəhər internatının "qəmli sirləri" ilə ətraflı tanış olmuşdur. Görkəmli pedaqoqun fikrincə, internatda uşaqları yorub əldən salırlar. Cəld, zirək uşaqlar nəzarətçiləri aldatmağa, onların aramsız himayəsindən canlarını qurtarmağa çalışır, öz hüquqları uğrunda ümid-siz, çarəsiz halda, ancaq səylə mübarizə aparırdılar.

1980-ci illərdə V.S.Muxinanın rəhbərliyi ilə aparılmış bir tədqiqatın nəticələri də bu baxımdan maraqlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, 150 uşaq müəssisəsindən yalnız beşdə biri yaxşı göstəricilərlə seçilir. V.S.Muxina bu faktları təhlil edərək yazırdı: "Təəssüf ki, yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyə edildikləri uşaq müəssisələrinin demək olar ki, hamısında həyat şəraiti, bir qayda olaraq, yetimxanada, kazarma şəraitidir" (104, 3).

Dünyanın görkəmli pedaqoqları internat mühitinin humanistləşdirilməsi barəsində düşü-nürdülər. Y.Korçakın özü Varşavada yeni tipli "Yetimlər evi" yaratdı. 2-3 il ərzində "Yetimlər evi" nümunəvi müəssisəyə çevrildi. Məşhur Avstriya pedaqoqu Kerman Qmayner isə ailə tipli uşaq evlərinin humanist demokratik modelini yaratdı.

Müasir internat-məktəblərdə istər tibbi-psixoloji, istərsə də pedaqoji baxım-dan köklü də-yişikliklər əmələ gəlmişdir. Respublikamızda, nə qədər gec də olsa, son iki ildə ailə tipli uşaq evləri yaradılmışdır. Bu sahədə axtarışları davam etdirmək zəruridir. Bizim fikrimizcə qoca ev-ləri ilə yetim evlərinin birləşdirilməsi zəminində ailə tipli internatların yaradılması daha səmərə-li olar. Qocalardan hər biri özünün yaşına və sağlamlıq səviyyəsinə müvafiq olaraq 2-3 yetim uşaq ilə birlikdə yaşasa, onların arasında nənə-baba, münasibətləri yaradılsa, bu tək qalmış qoca-ların da, yetim uşaqların da ünsiyyət tələbatının təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

Göründüyü kimi, demoqrafik proseslərin nəticəsində müxtəlif tipli uşaqlar formalaşır. Onların böyük əksəriyyəti yetim evlərində tərbiyə olunurlar, bir çoxu isə ailə şəraitində böyüyür və ümumtəhsil müəssisələrində təhsil alırlar.

Yaxın gələcəkdə yetim uşaqların məhz ümumtəhsil məktəblərində təhsil alması hallarının artması gözlənilir. Bu meyl ailənin effektiv həyatında uşaqların rolunun tədricən genişlənməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Son zamanlar yetim uşaqların oğulluğa və qızlığa götürülməsi halları artmağa başlamışdır. Maddi çətinlik ucbatından uşağını vaxtilə istər-istəməz kiçik yaşlarında internata verən bir çox ailələr artıq onu evdə ana qayğısı ilə tərbiyə etməyi hər şeydən üstün tuturlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. N. Milli əxlaq və ailə etikası. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 2016.
2. Kərimova E.M. Erkən tibbi-psixoloji-pedaqoji dioqnostika. Metodik tövsiyə. Bakı: ADPU, 2007.
3. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. I və II hissə. Bakı, Nurlan 2006.

T.X.Кязимова

Особенности воспитательных работ у трудно воспитуемых детей

Резюме

В статье исследована роль семьи в национальном воспитании и намного глубже выяснена роль отца и матери и других членов семьи в процессе современного воспитания. Выявлены новые тенденции появления детей с неблагоприятным социальным положением. Статья необходима каждой молодой семье и каждому педагогу. Приведенные примеры несут огромный воспитательный характер.

T.Kh.Kazimova

The Role of the Family in National Education

Summary

The article investigates the role of family in national education, also analysis and shows the roles and importance of father, mother, member of family in a contemporary education process. The new feature and application of this character learned to Azerbaijani children national proudness, unity, honor, fanaticism to motherland. The article is necessary for each young family and pedagogue. Different models, notes have a great educational importance.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2019

H.Q.KƏRİMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

ŞAGİRD LƏRİN ÖZÜNÜTƏRBIYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *özünütərbiyə, fəaliyyətin stimullaşdırılması, şagird, rəğbətləndirmə, cəzalandırma*

Ключевые слова: *самовоспитание, стимулирование деятельности, учащийся, наказание.*

Key words: *self-education, stimulation of creation, sympathy, penalty.*

Yuxarı sinif şagirdlərinin bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafında məktəbdənkənar müəssisələrin rolu böyükdür. Belə müəssisələrin işində şagirdlər könüllülük əsasında iştirak etdiklərindən burada işlər yaradıcı şəkildə qurulmalıdır. “Məktəblilər sarayında, gənc texniklər stansiyalarında, gənc təbiətçilər, turistlər dərnəklərində xüsusi kabinetlərin, laboratoriyaların, guşələrin, lazımı təchizatın, müasir əyani vəsaitin olması xüsusilə vacibdir” (3, s.104).

Tədqiqata cəlb olunmuş Gəncə şəhəri Uşaq Yaradıcılıq Birliyində əsas tərbiyə metodu kimi fərdi yanaşma metodlarından istifadə olunur. Çünki dərnəklərdə müxtəlif yaş qrupuna və hazırlıq səviyyəsinə malik şagirdlər məşğul olurlar. Öz marağına əsasən yazıldığı dərnəklər şagird şəxsiyyətinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır. O dərnəklərdə uşaqlar yeni-yeni adamlarla, tərbiyəçilərlə, başqa məktəblərin şagirdlərilə, yaşlılarla və özündən kiçiklərlə tanış olur, ünsiyyətə girir. Bu da məktəblinin dərk etmə marağının formalaşması üçün optimal şərait, işə yaradıcı münasibət, yoldaşlıq, kollektivçilik və qarşılıqlı yardım kimi keyfiyyətlərin təşəkkül tapmasına, inkişafına kömək göstərir.

Dərnək rəhbərləri məktəb məşğələlərinin proqramları ilə tanış olur və onlara uyğun keçələr təşkil edirlər. Həmin gecələrə məktəblilərlə yanaşı valideynlər də dəvət olunurlar.

Dərnək rəhbərləri məktəblilərin qazandıqları nəticələrə, onların əməklərinə diqqətlə yanaşmalı və gələcək fəaliyyət üçün plan tutmaqda şagirdlərə məsləhət verməlidirlər. Hər bir şagird özünəməxsus xarakterə malikdir və onların hər birinin ilk müvəffəqiyyətə və müvəffəqiyyətsizliyə münasibəti müxtəlifdir. O, elə ilk anlarda diqqəti öz üzərinə yönəltməyə çalışır: gördüyü işə görə rəğbətləndirilmək istəyir. Bu da şagirdi öz üzərində işləməyə vadar edir. Məktəbli son nəticəyə, müsbət göstəriciyə nail olmaq üçün, mənfi cəhətləri aradan qaldırmağa, üzərinə götürdüyü işi sona çatdırmağa, dəqiqliyə, səliqəliyə, dözümlüliyə, çətinliyə qalib gəlməyə, kollektivdə heç kəsdən geridə qalmamağa çalışır, özündə məsuliyyət hiss edir.

Məktəbdənkənar müəssisələrin fəaliyyətinin düzgün qurulmasını, şagirdlərin kollektiv əməyə öyrədilməsini onların özünütərbiyə işinin vacib sahəsi kimi qəbul etmək olar. Məktəbdənkənar müəssisələrin özünütərbiyə işinin təşkilində müsbət tərəf ondadır ki, burada yaxşı, yaxud pis oxumaq əsas argument kimi götürülmür. Tədris prosesindən fərqli olaraq, dərnəklərin işi ixtiyari olduğu və hər bir üzv ümumi işə maraq göstərdiyi üçün müvəffəqiyyətin əldə edilməsi daha asandır.

Gənc nəslin yetişdirilməsində ailənin rolu çox böyükdür. Çünki uşaq ilk tərbiyəni məhz ailədə alar. Uşaq mənəvi keyfiyyətlərə ilk növbədə ailədə yiyələnir. Bu sahədə valideynin üzərinə mühüm vəzifə düşür. Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər bu xüsusda demişdir: “Valideynin övladına verdiyi ən gözəl hədiyyə tərbiyədir”. Uşaq ailədə davranış mədəniyyətinə, həyata baxışlarına yiyələnir. Buna görə də hər bir valideyn tərbiyə etmək metodikasını elə yaxşı bilməli, uşağın tərbiyəsində ən incə təsir vasitələrindən istifadə etməklə, onların şəxsiyyətlərinin hərtərəfli inkişafını yaratmalıdır. Bu cəhətdən özünütərbiyə işinin təşkili daha mühüm yer tutur. Özünütərbiyə isə məktəbli ailənin qarşılıqlı əlaqəsi olmadan mümkün deyildir. Özünütərbiyədə ailənin rolu bir çox müəlliflərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. V.V.Tonkov (4),

V.İ.Kosolapov (5), V.M.Zakladnaya (6), A.Q.Kovalyov (2) öz əsərlərində şagirdlərin özünü tərbiyəsində ailənin əvəzsiz rol oynadığını əsaslandırıblar. Bu əsərləri araşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar: valideyn uşağın mənəvi dünyasındakı, xarakterindəki çatışmazlıqları hiss edərkən ustalıqla onlara təsir göstərməli və çatışmazlıqların aradan götürülməsinə kömək etməlidirlər. Valideynlər uşaqların yaşına uyğun ümumi xarakterik xüsusiyyətlərlə yanaşı onların fərdi spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdırlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, valideynlər özünütərbiyə haqqında lazımi təsəvvürə malik deyillər. Valideynlərin yarından çoxu uşağı tərbiyələndirmək üçün yalnız aydınlaşdırmaq, tələb etmək, rəğbətləndirmə və cəzalandırma, müəyyən tapşırıqların verilməsi kimi metodlardan istifadə edirlər. Əslində unudurlar ki, tərbiyə ikitərəfli prosesdir. Əgər tərbiyə olunan tərbiyə edənə kömək göstərmirsə, öz üzərində işləmirsə, özünütərbiyə ilə məşğul deyilsə, tərbiyə işində ciddi müvəffəqiyyətdən danışmağa dəyməz.

Tərbiyə və özünütərbiyə şəxsiyyətin formalaşması prosesinin iki qarşılıqlı əlaqədə, bir-birindən asılı və bir-birini tamamlayan tərifləridir. Gənc oğlan və qızlar yalnız onlara göstərilən təsirlə deyil, ən başlıcası, onların özlərinin bu işə şüurlu şəkildə, çox böyük maraqlı, əməkkarlıqla öz qüvvələrini sərf etməklə mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnirlər. Tərbiyə olunan nə qədər çox öz qüvvəsini sərf edərsə, bir o qədər tez əxlaqi və iradi keyfiyyətlərini təkmilləşdirir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin ailədə öznütərbiyə işinin təşkilində əmək çox əhəmiyyətli yer tutur. Məhz əməkdə xarakterin vacib iradi keyfiyyətləri formalaşır. Əmək uşağın yaşına uyğun, daimi və həmişə artan şəkildə olmalıdır. Uşağa nəyi istəyirsə, onu yox, nə lazımdırsa, onu təlqin etməli, onu ictimai faydalı əməklə məşğul olmağa yönəltmək lazımdır.

Ailənin uşağa təsir imkanları məktəblə müqayisədə daha çoxdur. Çünki valideynlər oğlun və qızın davranışında hər bir kiçik nüansı görür və ona ilk anlardan düzəliş verə bilər. Bütün valideynlər öz övladlarını sevir. Amma bununla uşaqların hamısı yaxşı, xeyirxah olurlar. Niyə? Məsələn isə uşağı necə sevməkdədir. V.A.Suxomlinski yazırdı: “Biz öz övladlarımızı onlara dediklərimiz və öyrətdiklərimizlə tərbiyələndirmirik, onlar bizləri, bizim fikirlərimizi, hisslərimizi, istəklərimizi, nəyin bizim yaxşı və nəyin pis olduğunu öyrənərək tərbiyələnilirlər” (7, s.179).

Bu barədə A.S.Makarenko belə deyir: “Qoy sizin ağılınız mərhəmətli olsun, ürəyinizsə “ağıllı” olacaq”. Öz istəklə uşağına qarşı ürəyi “ağıllı” etmək valideyn üçün çətin problemdir.

Bəzən ana qızına və yaxud oğluna “Sən mənim sevincimsən, sən mənim xoşbəxtliyimsən, mən yalnız sənə üçün yaşayıram” (çox vaxt biruşaqlı ailələrdə buna rast gəlmək olur) deyir. Uşaq da buna inanır və düşünür ki, bu elə də olmalıdır. O, artıq fikirləşir ki, ailədə əsas fiqurdur, valideynlər onun bütün istəklərini yerinə yetirməlidirlər, özü isə heç bir iş görməməlidir. Bu isə uşaqda valideynlərə, yaxın adamlara qarşı qayğının yaranmasını məhv edir. Onlarda ailəyə qarşı əxlaqi borc hisslərinin formalaşmasına mane olur. Uşaq öz hüquqlarını tələb edə-edə vəzifələrini yaddan çıxarır.

Şagirdi ailədə qayğıdan, evdaxili vəzifələrdən azad etmək onu mərhəmət, qayğıkeşlik, məsuliyyət, müstəqillik kimi keyfiyyətlərdən kənarlaşdırır. Bu da özünütərbiyə işinə böyük əngəldir.

Bu gün həyat şəraiti kəskin şəkildə dəyişmişdir. Sosial, siyasi və iqtisadi həyatdakı dəyişiklik tərbiyənin çətinliyini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Artıq bir çox ailələr gündəlik dolanışıq haqqında düşünməyə məcburdurlar. Maddi çətinlik, ağır həyat, uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir.

Beləliklə, tərbiyə prosesi nəticəsində yuxarı sinif şagirdini fəaliyyətə xarici təsirlər (məslimin, valideynin, ictimaiyyətin, şagird təşkilatlarının və s. təsirləri) sövq etdiyi halda, özünütərbiyədə daxili qüvvələr (psixoloji aləm) həlledici olur. Tərbiyənin məqsəd və vəzifələri artıq məktəblinin məqsəd və vəzifələrinə çevrilir və nəticədə özünütərbiyə tələbatı əmələ gəlir – qiyətləndirmə – özünüqiymətləndirməyə, nəzarət – özünü nəzarətə, təlqin – özünü təlqinə keçir.

Tərbiyə və özünütərbiyə bir-birilə sıx surətdə bağlı olan pedaqoji proseslərdir. Özünütərbiyə tərbiyədən asılıdır. Tərbiyəvi təsirlərsiz özünütərbiyənin mövcudluğu sadəcə mümkün deyildir.

Özünütərbiyə prosesində tərbiyəçinin – müəllimin, valideynin aparıcı rolu heç də inkar olunmur. Əksinə, pedaqoji işçilərin, tərbiyəçilərin səyləri gənc nəslin özünütərbiyə fəaliyyətinin daha uğurlu getməsinə yönəlir. Müəllim məktəblilərin özünütərbiyə prosesində də pedaqoji rəhbərliyi həyata keçirir, onun daxili qüvvələrini səfərbər edir, hərəkətə gətirir, onda özü-özünü tərbiyələndirməyə, müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə, mənfi keyfiyyətlərini aradan qaldırmağa maraq, tələbat yaradır.

Özünütərbiyənin başlıca istinad nöqtələri özünətələbkarlıq, özünəqiymət və özünü-nizamıdır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, OKA Ofset, 2009.
2. Ковалев А.Г. Самовоспитание школьников. М., 2017.
3. Коваль М.Б. Система методов самовоспитания учащихся в деятельности внешкольных учреждений. // Совершенствование методов обучения и воспитания учащихся. М., Просвещение, 2006.
4. Тонков В.В. Методическое пособие к лекции. Роль семьи и школы в руководстве процессом самовоспитания подростков. Воронеж, 2012.
5. Косолапов В.И. Сущность самовоспитания и его организация в школе и в семье. Кировск, ГПИ, 2005.
6. Закладная В.М., Целикова О.П. О самовоспитания. М., Знание, 2014.
7. Сухомлинский В.А. Стать человеком. // Новый мир, М., 2008, №3.

Х.Г.Керимова

Активизация деятельности старшеклассников по самовоспитанию

Резюме

В статье с точки зрения современного подхода к системе организации самовоспитания учащихся исследованы методы самовоспитания. Далее выясняются методы педагогической активизации поведения и деятельности учащихся, а также возможные пути рационального использования этих методов. Статьей могут пользоваться учителя - практики, организаторы воспитательной работы в школах.

H.G.Karimova

Self-Education Stimulation of High School Students

Summary

The contemporary view to the stimulation of self-education activities of high school students and its methods have been investigated in the article. The article has also lighted the pedagogical stimulation kind's methods and view to these methods. The article is useful for practical teachers and assistant directors.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.04.2019

**İ.M.MAZANOV,
Y.M.MƏCİDOVA,
Q.B.HÜSEYNOV**

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

İONLAŞDIRICI ŞÜALANMA MƏNBƏLƏRİ VƏ CANLI ALƏMİN ŞÜALARA HƏSSASLIĞI

Açar sözlər: radiasiya, zəhərlənmə, sağlam, çirklənmə, rentgen, şüalanma, atom, aktiv.

Ключевые слова: радиация, отравление, здоровый, загрязнение, рентген, излучение, атом, активный.

Key words: radiation, poisoning, healthy, pollution, x-ray, irradiation, atom, active.

İnsan orqanizmi yaşadığı təbii mühitlə tam uyğunlaşmış, yüksək dərəcədə mürəkkəb bioloji sistemdir. Canlı sistemin yaşaması, onun bütün orqanlarının normal, qarşılıqlı funksional fəaliyyətindən asılıdır. Bu orqanların hər hansı birinin funksional fəaliyyəti pozularsa, insan öz sağlamlığını itirə bilər. İnsanların xəstələnməsi hallarını törədən səbəblər olduqca müxtəlif və çoxsaylıdır.

Son vaxtlar həyatımızda geniş istifadə olunan müasir radioelektron cihazlarının işlədilməsində tətbiq olunan müxtəlif tezlikli elektromaqnit dalğalarının və eləcə də radiolokasiya sistemlərinin işlədilməsində istifadə olunan yüksək tezlikli elektromaqnit dalğalarının insanlara olan təsirləri daima artmaqdadır. Bundan başqa, günəşdən gələn radio dalğalarından başlamış rentgen şüalarının, insan orqanizminə təsir göstərdiyini nəzərə almaq lazımdır.

Müəyyən olunmuşdur ki eritrositləri biri-birindən asılı vəziyyətdə saxlayan onların səthlərində mövcud olan maqnit sahəsidir. Hesablamalar göstərir ki, müəyyən olunmuş məsafələrdə elektrik və maqnit qüvvələri çox dəqiq müvazinətləşirlər. Deməli, eritrositlər arasında onları biri-birindən asılı saxlayan maqnit sahələrinin müvazinətləşmiş qüvvələr nisbəti dəyişərsə, onlar toqquşar və birləşirlər. Bunu belə izah etmək olar: maqnitləşdirici qüvvələrin xaricdən orqanizmə təsiri olduqda, eritrositlərdə həmin əhatəsində olan dəmir atomları doyum dərəcəsinədək maqnitləşirlər. Həmin maddələr paramaqnit maddələr olduğundan doyum dərəcəsi istisna olduqda onlar da maqnitləşirlər. Ancaq maqnitləşdirici qüvvələrin təsiri yox olduqda həmin maddələr dərhal maqnitləşməyirlər, dəmir atomları isə maqnit xassələrini müəyyən müddət saxlayırlar.

Elektromaqnit şüalanmalarının mənbəyi texniki qurğuların o hissələridir ki, onlar fəzada elektromaqnit dalğaları yaradırlar.

Radiolokasiya stansiyaları bir qayda olaraq gizli antennalar ilə təchiz olunurlar.

Müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan radiolokatorlardan istifadə olunduqda böyük ərazilərdə yüksək enerjiyə malik şüalanma vardır.

Məişətdə işlədilən cihazlardan ən güclü təsir göstərənlər İYT (mikrodalğalı) tezlikli sobalar, “buz qatı” yaratmayan soyuducuları, mətbəx hava sorucular, elektrik plitələri və televizorlar hesab olunurlar. Müxtəlif cihazların yaratdığı maqnit sahəsi müxtəlif səviyyədə olur.

Sənaye tezliyində işləyən məişət cihazlarından maqnit sahəsinin yayılma məsafələri

Maqnit sahəsinin mənbəyi	0,2 mKTİ-dən böyük qiymətlərdə kəmiyyətin qeydə olunma məsafəsi
Buz bağlamayan soyuducular (illəyən vaxt) Adı soyuducu Televizor Elektro radiotor Elektro soba	Qapıdan 1,2 m Mühərrikdən 0,1 m Ekrandan 1,1 m, yandan 1,2m 0,3 m 0,4 m ön tərəfdən

Radioaktivlik və ionun təsirindən yaranan ionlaşdırıcı şüalanma Yer kürəsində həyatın əmələ gəlməsindən çox-çox qabaq mövcud olub. Kosmik fəzada isə bu cür şüalanma Yerin özünün yaranmasından qabaq mövcud olub.

Şüalanmaya səbəb radioaktiv maddələrin kənar təsir olamadan atom nüvəsinin çevrilməsi nəticəsində ionlaşdırıcı şüa buraxan izotoplardır.

Radioaktiv çevrilmələr və nüvə parçalanması zamanı ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir nəticəsində maddədə müxtəlif işarəli ionlar yarada bilən şüalar isə ionlaşdırıcı şualardır. (5, s. 9)

Radioaktiv parçalanma üçün xarakterik olan qanunlardan biri radioaktiv nüvələrin sayının zamandan asılı olaraq azalmasıdır. Radioaktiv nüvələrin yaşama müddəti yarım parçalanma dövrü adlanan parametrlərlə xarakterizə olunur. Bu müddət ərzində radio-aktiv nüvələrin sayı iki dəfə azalır.

Bir çox hallarda radioaktiv parçalanmanın məhsullarının özləri də radioaktiv olurlar. (4, s.10)

Radioaktivliyin öyrənilməsi atomun daxilində külli miqdarda enerjinin toplandığını göstərdi və aydın oldu ki, bu enerji elementin parçalanması nəticəsində şüalar ətrafa ya-yılır. 1903-cü ildə Pyer Kuri öz əməkdaşları ilə birlikdə həssas kalorimetrin köməyi ilə müəyyən etdi ki, 1q radium-226 izotopunun 1 saat ərzində parçalanması 290 C enerji ayrılmasına səbəb olur. Həmin miqdarda radium-226 izotopunun stabil qurğuşun alınana qədər 20000 il ərzində parçalanması nəticəsində $12,6 \cdot 10^{10}$ C enerji ayrılmalıdır. Qeyd edək ki, 1q radium-226 izotopunun stabil qurğuşun alınana qədər parçalanması nəticəsində ayrılan enerji 500kg daş kömürün yanması zamanı alınan enerjiyə bərabərdir.

Bu səbəbdən də istər radioaktiv parçalanma zamanı, istərsə də nüvə reaksiyalarında yaranan şüalar hər hansı maddədən keçərkən şüalanma enerjisinin həmin maddə tərəfindən udulması baş verir ki, bu da son nəticədə maddədə müəyyən dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. (2, s. 43-44).

Müxtəlif növ şüalanmalar bir-birindən kəskin fərqlənən fiziki xüsusiyyətlərə malikdir. Rentgen və qamma şüaları yüksək enerjili elektromaqnit dalğalarıdır. Şüalar böyük sürətə malik gözlə görünməyən, iysiz, dadsız elektromaqnit dalğası və yaxud yüklənmiş hissəciklərin selindən ibarətdir. Şüalanmanın qarşısını almaq mümkün deyil. Şüalanmanın canlı orqanizmə nüfuz etmə qabiliyyəti onun növündən asılıdır. Belə ki, α şüaları nazik təbəqə tərəfindən saxlanıldığı halda, β şüaları bir neçə santimetr dərinliyə nüfuz edə bilər. Kosmik və γ şüalar isə hətta bir neçə metrlik qurğuşun təbəqədən keçə bilər. Şüalanma dozası digər şüalanma növləri ilə eyni olan neytron şüalanması canlı orqanizmlər üçün daha çox təhlükəlidir. Bu onunla izah olunur ki, neytronların ölçüləri böyük, kinetik enerjiləri yüksək və onların elektrik yükünə malik olmamasıdır. Onlar canlı orqanizminin hüceyrələrində ciddi pozuntular yaradırlar. Lakin neytronlar ekoloji cəhətdən ciddi təhlükə hesab olunmur. Çünki onlar nüvə reaktorların yaxınlığında və nüvə partlayışları zamanı müşahidə olunurlar.

Bütün şüalanma növləri ionlaşdırıcı xüsusiyyətə malikdir, belə ki, onlar atomdan elektron qoparıb onu ionlaşdırı bilirlər.

Güclü şüalanma zamanı çoxsaylı ionlar yaranır ki, bunun nəticəsində də hüceyrə gec-tez məhv olur. Zəif şüalanmalar hiss olunan dəyişikliyə səbəb olmasada hüceyrədə müvafiq struktur dəyişikliyi yaradır.

Min illər ərzində Yer üzərində bütün canlılar təbii radiasiyaya uyğunlaşmışdır. Yer səthi bir çox şüalanmaların, o cümlədən γ şüalarının mənbəyidir. Belə ki, yer səthində təbii radioaktiv elementlər (uran, torium, radium, aktivium və başqaları) mövcuddur. Bunlardan torpaq və suda ekoloji cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən kalium (^{40}K) və karbon (^{14}C) geniş yayılıb. Bu elementlər aktiv sürətdə orqanizmə qəbul edilir. Nəhayət, atmosferdə radiumun parçalanma məhsulu olan təsirsiz qaz radon müşahidə olunur.

Bütövlükdə biosfer kosmosdan gələn şüalanmanın da təsirinə məruz qalır. Bunlara yüksək enerjili günəş küləkləri və kosmik şüaları aid etmək olar. Kosmik şüalar orqanizmə

təsir göstərməklə yanaşı atmosferin yuxarı qatlarında tritium və ^{14}C atomları yaradırlar. Onların yaranma səbəbi isə kosmik şüaların azot atomu ilə toqquşmasıdır.

Beləliklə, Yer üzərində olan bütün canlı aləm xarici və daxili (^{40}K , ^{14}C) şüalanmaların təsiri altında olur. Bu təsir regionlardan asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətə və intensivliyə malikdir.

Bu təsire bəzən fon şüalanmaları deyilir. Son 50 ildə nüvə enerjisindən geniş istifadə olunması nəticəsində bir çox regionlarda fon radiasiyası artıb. (6)

Nüvə parçamalarından sfronsium-90 və sezium-137-nin parçalanması daha təhlükəli hesab olunur. Beynəlxalq vahidlər Sistemində Oreylə (Qr) ölçülür. Bir Qrey orqanizmin hər bir kiloqramına düşən enerji (Coulla) başa düşülür. $1\text{Qr}=1\text{ C/kq}$. Lakin bu kəmiyyət (unudulan doza) şüalanma növündən (α, β, γ) asılı olaraq şüalanma təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Buna görə də şüalanmanın təsir xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün xüsusi əmsallardan istifadə olunur. Məsələn γ şüalanması digər şüalanma növlərindən iyirmi dəfə çox təsir göstərir. Bu üsulla hesablanan dozaya ekvivalent doza deyilir. Ekvivalent dozanın vahidi zv-zvertdir. $1\text{zv} = 100$ ber. Ber-ekvivalent dozanın xüsusi vahidi istənilən növ şüalanmadan udulan dozanın miqdarıdır və 1rad rentgen şüalanmasının yaratdığı bioloji effektdə bərabərdir. Rad udulan dozanın xüsusi vahididir. (1, s. 34-37)

Şüalanmanın təsirini qiymətləndirdikdə onu da nəzərə almaq lazımdır ki, İnsan bədəninə müxtəlif hissələrində şüalanmaya həssaslığı müxtəlifdir. Məsələn eyni bir ekvivalent dozada ağciyərdə xərçəngin baş vermə ehtimalı qalxanabənzər vəziyə nisbətən daha çoxdur, digər tərəfdən cinsi vəzilərin şüalanmaya məruz qalması genetik nöqtəyi-nəzərdən daha təhlükəlidir. Təbiətdə ionlaşdırıcı şüalanmanın mənbəyi kimi dağ süxurlarında olan radiaktiv elementlərə və yer səthinə düşən kosmik şüaları göstərmək olar. İonlaşdırıcı şüalanmaları buraxan elementlərin izotoplarına radiaktiv izotoplar deyilir.

Digər şüalanma mənbələri, birbaşa olmasa da dolayı yolla canlılara və ekoloji tərzliyə təsir göstərilir. Biosferdə kosmik şüaların intensivliyi aşağıdır. Lakin bu kosmik uçuşlar üçün ciddi əhəmiyyət hesab olunur. Kosmik şüalanma və geoloji süxurların biosferdə yaratdığı şüalanma qiymətinin məcmusuna fon radiasiyası deyilir. Bu radiasiya qiymətcə yer ekosistemlərlə adaptasiya olunub. Fərz olunur ki, bitkidə olan genlər fon şüalanmasına görə mövcud olurlar. Biosferin müxtəlif hissələrində fon radiasiyasının qiyməti müxtəlif olur və bəzi hallarda bir-birindən 3-4 dəfə fərqlənirlər. Məsələn 200 rad şüalanma dozası bir sıra həşəratların embrionunu məhv edir. 5000 rad toxumsuzluğa gətirib çıxarır. (7, s. 14-17)

Aşağı dozalı xroniki şüalanmanın təsirini ölçmək olduqca mürəkkəbdir. Çünki belə şüalanmaların təsiri özünü on illər ərzində yavaş-yavaş göstərir. Bir çox hallarda bu genetik xüsusiyyətlərin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Məsələn müəyyən olunmuşdur ki, xromosomun həcmində dəyişməsi onların şüalanmaya olan həssaslığını üç dəfə artırır. İnsanlarda onurğa beyninə təsir göstərən zəif şüalanmalar belə onlar üçün ciddi fəsadlar yarada bilər.

Təbii radiasiya insan orqanizminə əsas üç mənbədən təsir göstərir. 1) kosmik şüalar; 2) canlı orqanizmlərin tərkibinə daxil olan kalium-40 elementi; 3) torpaq və dağ süxurlarında rast gəlinən təbii radioaktiv maddələr. Ölçmələr əsasında müəyyən olunmuşdur ki, dəniz səviyyəsinə nisbətən 12000 metr hündürlükdə kosmik şüaların təsirindən radiasiya şüalanmalarının qiyməti 20-25 dəfə çoxdur. (3, s. 19)

Öz kimyəvi xüsusiyyətinə görə Ca və K –dan çox fərqlənməyən stronsium-90 və sezium 137 ətraf mühit üçün daha təhlükəli izotoplar hesab olunurlar. Bu izotoplar atom sənayesinin tullantıları və nüvə partlayışlarından sonra radioaktiv yağışlar vasitəsilə yer səthinə düşür. Stronsium kalsiumun bəzi xüsusiyyətlərinə malik olduğundan asanlıqla ə-zələlərə daxil olur. Bu elementlərin yarımparçalanma müddəti uyğun olaraq 28 və 33 il olduğundan onlar orqanizmdə toplanır və nəticədə sağlamlığa ciddi təsir göstərir.

İnsan orqanizmi orta hesabla il ərzində kalium-40-ın hesabına 180 mikrozivert şüalanma alır. Bu şüalanma əsasən qəbul etdiyimiz kaliumun hesabına yaranır. (6, s. 104)

Bir sıra nuklidlər (qurğuşun-210, polonium -210) orqanizmə ancaq qida vasitəsilə düşür. Göstərilən izatoplar ancaq balıqda toplanır. Buna görə də balıqdan qida məhsulu kimi çox istifadə edən şəxslər nisbətən böyük şüalanmaya məruz qalırlar.

Radioaktiv maddələr insan orqanizminə düşməkdən əvvəl ətraf mühitdə mürəkkəb bir marşrut keçməli olurlar. Məsələn, onlar atmosferdən torpağa, torpaqdan bitkiyə, oradan insan orqanizminə, digər yolu işə torpaqdan bitkiyə keçdikdən sonra otlayan heyvanlara, oradan isə ət və süd məhsullarından istifadə olunduqda insan orqanizminə keçir. (5, s. 9)

Müşahidələr zamanı müəyyən olunmuşdur ki, radiasiyanın gündəlik dozası 2-5 rad olduqda bitkilərin boy artımı azalır. Palıd ağacları yüksək radiasiya şüalanmasında (40-50 rad) məhv olmasalar da onlar ilkin tərəvəzini itirir və həşəratlara qarşı dözümsüz olurlar. Bəzi həşəratlar sürətlə artmağa başlayırlar. Müəyyən olunmuşdur ki, ot bitkiləri meşə örtüyünə nisbətən ionlaşdırıcı şüalanmaya daha dözümlüdür. Digər tərəfdən radiasiyanın təsiri kəsildikdən sonra ot bitkiləri daha tez bərpa olunurlar, nəinki meşə ağacları.

Çox yüksək gərginlik xəttinin (750 və 1150 kv) yaşayış məntəqələrindən keçməsi insan sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Belə ki, bu xəttlərə ən yaxın yaşayış məntəqələrinin arasındakı məsafə 250-300 metrədən az olmamalıdır.

Müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, yüksək gərginlikli elektrik xəttinin yaxınlığında yaşayan insanlarda xərçəng xəstəliyinə tutulma ehtimalı 29% artır. Mütəxəssislər hesab edir ki, elektrik ötürücü xətləri havanı ionlaşdırır. Belə hava ilə nəfəs aldıqda yüklü hissəciklər ağ ciyərdə fəsadlar yaradır. (7, s. 17)

Şüalanmalar görmə və eşitmə sistemlərinə ciddi təsir göstərir. Görmə orqanlarına da təsir göstərərək katarakt xəstəliyinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Şüalanmanın təsirindən göz billurunun rəngi bulanır və görmə funksiyası itir. Şüalanma mənşəli kataraktın olması hələ XX əsrin 60-cı illərində elmə məlum olmuşdur.

Beləliklə, şüalanmanın təsirindən insan bədənində müxtəlif bioloji effektlər yaranır. Nəticə etibarilə sümüklərin böyüməsi, inkişafı, hüceyrədə gedən biokimyəvi proseslər ləngiyir.

Bütün hallarda ionlaşdırıcı şüalanmanın təsirindən qorunmaq məsləhətdir. (7, s. 14-17)

Ədəbiyyat

1. Rəhimov V., İsgəndərova T. Radiasiya Ekologiyası. Bakı, 2012, səh. 31-37.
2. Cəfərov E.S. Radiobiologiya. Bakı, 2014, səh. 43-44.
3. Əzizov B.M., Əliyev M.İ. Tətbiqi ekologiya. Bakı, 2002, səh. 15.
4. Шандала М.А. Справочник по электромагнитный безопасности работающих и населения, Воронеж, 2000, стр. 10.
5. Грачев Н.Н., Мыров Л.О. Защита человека от опасных излучений, Москва, 2010, стр.9.
6. Колесник А.Г. «Электромагнитный фон и его роль в проблеме сохранения окружающей среды и экологии человека». // Изв. ВУЗов. Физическая серия, 2000, №9, стр.104.
7. Проблемы безопасности современных мониторов. ПЭВМ//Р.С. 2005 №4 стр.14-17.

И.М.Мазанов, Е.М.Меджидова, Г.Б.Гусейнов

Источники, тонизирующие чувствительность живой природы к излучениям Резюме

Излучение организма может быть длительным или кратковременным, равномерным или неравномерным, внешним или внутренним и конечно смешанным. В зависимости от этого клиническая картина заболевания может быть различной. Прежде всего, различают острую и хроническую лучевую болезнь.

Эта статья помогает тем людям, которые не знают, как защититься от радиоактивного излучения.

I.M.Mazanov, Y.M.Majidova, G.B.Huseynov

The Sources of Ion Radiation and the Response of Alive World to It

Summary

Irradiation of the organism may be long-term or short-term, regular or irregular, internal or external and mixed as well. Depending on this the clinic picture of disease may be various. The first and foremost, acute and chronic radiation sicknesses are distinguished.

This article helps those persons who do not know how to protect themselves from radioactive radiation.

*Rəyçilər: dos. S.A.Əliyev,
t.f.d. M.Ə.Babayev*

Redaksiyaya daxil olub: 02.04.2019

Ş.M.MƏMMƏDOV
dosent

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

YÜKSƏK MƏNƏVİ VƏ ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI İBTİDAİ SINIF MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLIĞI PROSESİNİN AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: ibtidai sinif müəllimi, peşə keyfiyyətləri, mənəvi keyfiyyətlər, ümumi keyfiyyətlər, özünə nəzarət.

Ключевые слова: учитель начального класса, профессиональные качества, духовные качества, общие качества, самоконтроль.

Key words: primary school teacher, professional qualities, moral qualities, general qualities, self-control.

Hər bir gəncin müstəqil həyata hazırlanmasında, onun Vətənə və xalqına məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsində, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnməsində, siyasi mədəniyyətə və intellektual kamilliyə malik olan ictimai şəxsiyyət kimi formalaşmasında müəllimin, onun peşə ustalığının və şəxsiyyətinin böyük əhəmiyyəti vardır. “Günəş öz şüaları ilə canlı aləmə həyat verdiyi kimi, müəllim də öz saçdığı bilik şuaı ilə gənc nəsli həyata hazırlayır” (3, s. 157). Müasir və gələcək nəsillərin formalaşması prosesində hər bir müəllim yaxından iştirak edir. Lakin gözəl insani keyfiyyətlərə və hərtərəfli intellektə malik olan şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasında ibtidai sinif müəlliminin rolu daha böyükdür. Belə ki, ayrı-ayrı fənn müəllimlərindən fərqli olaraq ibtidai sinif müəllimi öz fəaliyyətində bir neçə fənnin tədrisini, tərbiyə və təşkilatçılıq işini birləşdirir. O, bilik və tərbiyənin özülünü qoyur ki, təhsil və tərbiyənin sonrakı pillələri bundan çox asılıdır.

İbtidai sinif müəlliminin fəaliyyətinin müxtəlifliyi və çoxsahəliliyi baxımından onun əxlaqi simasına, şəxsiyyətinə yüksək pedaqoji tələblər verilir. İbtidai sinif müəlliminə verilən başlıca tələb onun pedaqoji qabiliyyətlərə mühüm peşə və insani keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Ə.Əliyev Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşdə (31 avqust 1994-cü il) bu münasibətlə demişdir: “Məktəb, müəllimlər həmişə xalq, insanlar arasında, ictimaiyyətdə hörmət, ehtiram qazanmışlar və buna layiq olmuşlar. Müəllim adı yüksək addır. Azərbaycanda müəllimə daim böyük hörmət olmuşdur. Müəllim cəmiyyətdə tanınan, hörmət edilən şəxs olmuşdur... Müəllimin cəmiyyətdə xüsusi yeri olduğu artıq heç kəsdə şübhə oyatmır. Müəllimə hörmət, ehtiram həmişə olub. Bu gün də, gələcəkdə də olmalıdır.” (1, s.281).

Müəllimin peşə keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının başlıca istiqamətləri üzrə gələcək müəllimlərlə sistemli və məzmunlu iş aparılması tələblərin peşə hazırlığında xüsusi yer tutur. Peşə hazırlığının əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edən bu məsələ tədrisin birinci ilindən başlayaraq diplom alana kimi davam etdirilməlidir. Bu baxımdan müəllimin peşə keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının başlıca istiqamətləri üzrə ayrı-ayrı keyfiyyətlərin məzmununu nəzərdən keçirək. Müəllimin ümumi keyfiyyətləri üzrə:

1. Yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər. Müəllim üçün ən yüksək, bəlkə də ən başlıca keyfiyyət onun yüksək mənəviyyətə və əxlaqi sifətlərə malik olmasıdır. Müəllim şəxsiyyəti Günəş kimi ləkə götürmür. Müəllim təmizlik və paklıq rəmzidir. Onun sözü, hərəkəti, davranışı, geyimi, münasibəti və s. keyfiyyətləri şagirdlər tərəfindən qeyri-tənqidi qavranılıdığından müəllim bunlara ciddi nəzarət etməli və öz şəxsiyyətində mənfi xüsusiyyətlərin kök salmasına imkan verməməlidir. Şagirdlər müəllimin dünyagörüşündəki çatışmazlıqları, hər hansı bir saxtakarlığı, prinsipsizliyi dərhal duyur və təbii ki, belə bir tərbiyəçiyə inamı itirirlər. Buna görə də gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında onların yüksək milli və bəşəri əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmələrinə də ciddi fikir vermək lazımdır.

Tələbələrə müvafiq auditoriya məşğələlərində (məsələn, pedaqogika, psixologiya, etika və s. fənlərin uyğun mövzularının tədrisində) və auditoriyadankənar tədbirlərin keçirilməsində doğru danışmağın, düzgün hərəkət etməyin və bunların bir-birinə uyğun gəlməsinə nail olmağın müəllim üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etməsi dərk etdirilməli və onlarda bu keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsinə nail olunmalıdır.

Pedaqoji prosesdə müvəffəqiyyətin əsasında uşaqlara sevginin və məhəbbətin, bunlarla yanaşı, hörmət və tələbkərliliyin dayanmasının tələbələrə aşılamaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrə anlatmaq lazımdır ki, tələbkərliliyi azaltmadan uşaqlara hörmət etmək, onlara mehribanlıq göstərmək onların sadə uşaq qəlbində müəllimi ucaldır və özünə qarşı hörmət və məhəbbəti artırır. Bu gün adları respublikamızda hörmətlə çəkilən ibtidai sinif müəllimləri hörmət və məhəbbəti təkcə öz fənlərini mükəmməl bilmələri və tədris edə bilmələri ilə deyil, məhz yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri ilə də qazanmışlar.

Yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ali pedaqoji məktəblərdə həm tədris prosesinin, həm də auditoriyadankənar məşğələlərin ayrılmaz tərkib hissələrindən birinə çevrilməlidir. Tələbələr bu keyfiyyətlərin müəllim adı ilə yanaşı olduğunu dərk etməlidirlər. Bu baxımdan, aşağıdakı mərhələləri vacib hesab edir və bu mərhələlər üzrə tələbələrdə bir sıra keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını zəruri hesab edirik :

- tələbələrin yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, onların mənəvi şüurunun formalaşdırılması;
- müəllimin mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri üzrə toplanmış biliklər və təcrübə əsasında onlarda mənəvi əqidənin formalaşdırılması;
- tələbələrin mənimsədikləri mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri üzrə və mənəvi şüuru və əqidələri əsasında mənəvi davranış normalarına əməl etmələrinə nail olunması.

Fikrimizcə, peşə fəaliyyəti prosesində fəaliyyətin bu mərhələlər üzrə reallaşdırılması tələbələrdə mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin onların gündəlik davranış normalarına çevrilməsinə səbəb olar.

2. Ümumi mədəniyyət. Ümumi mədəniyyət olmadan peşə mədəniyyətindən danışmağa belə dəyməz. Çünki müəllim özü böyük mədəniyyət sahibi olmalı və yüksək mədəniyyəti ilə seçilməlidir.

Tələbələrə belə bir fikri aşılarkən onların hansı ümumi mədəniyyətə yiyələnməli olduqlarını da aşılamaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi əxlaqi-etik normalara yiyələnmək;
- ziyalılıq keyfiyyətlərinə malik olmaq;
- ağıl, ünsiyyət, hörmət və tələbkərliliyin vəhdətinə nail olmaq;
- yüksək dünyagörüşə malik olmaq, hadisə və prosesləri dialektik qiymətləndirməyi və təhlil etməyi bacarmaq;
- milli və ümumbəşəri mədəniyyətin qəbul olunmuş davranış keyfiyyətlərinə malik olmaq və s.

3. Özünə nəzarət. Müəllim malik olduğu peşə keyfiyyətləri içərisində özünə nəzarət xüsusi yerlərdən birini tutur. Təcrübə göstərir ki, bu keyfiyyətlər müəllimin müvəffəqiyyətinin bir çox cəhətlərini təmin edir. Müəllimin özünə, öz sözünə, hərəkət və davranışına nəzarəti güclü olduqda sinifdə, məktəbdə və ümumiyyətlə, onun əhatəsində həmişə səmimiyyət, mehribanlıq, işgüzar iqlim hökm sürür. Müəllim bütün çətin situasiyalarda belə öz təmkinini pozmadan hadisə və prosesləri düzgün, obyektiv qiymətləndirir və onun düzgün həllinə çalışır.

Müəllimin peşə keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının başlıca istiqamətləri üzrə gələcək müəllimlərlə sistemli və məzmunlu iş aparılması tələbələrin peşə hazırlığında xüsusi yer tutur. Peşə hazırlığının əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edən bu məsələ tədrisin birinci ilindən başlayaraq diplom alana kimi davam etdirilməlidir. Yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ali pedaqoji məktəblərdə həm tədris prosesinin, həm də auditoriyadankənar məşğələlərin ayrılmaz tərkib hissələrindən birinə çevrilməlidir. Tələbələr bu keyfiyyətlərin

müəllim adı ilə yanaşı olduğunu dərk etməlidirlər. Bu baxımdan, aşağıdakı mərhələləri vacib hesab edir və bu mərhələlər üzrə tələbələrə bir sıra keyfiyyətlərin formalaşdırılmasını zəruri hesab edirik:

- tələbələrin yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, onların mənəvi şüurunun formalaşdırılması;
- müəllimin mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri üzrə toplanmış biliklər və təcrübə əsasında onlarda mənəvi əqidənin formalaşdırılması;
- tələbələrin mənimsədikləri mənəvi və əxlaqi keyfiyyətləri üzrə və mənəvi şüuru və əqidələri əsasında mənəvi davranış normalarına əməl etmələrinə nail olunması.

Hər bir əməyin nəticəsi olur, müəllim əməyində bu, məktəblilərin təlimi, tərbiyəsi və bütün bunların nəticəsidir. Şagirdin psixi inkişafına istiqamətlənmiş müəllim şəxsiyyəti pedaqoji fəaliyyətin nüvəsini təşkil edir. Odur ki, gələcək müəllimin fəaliyyətində ən yaxşı nəticələri əldə etmək və bu nəticələri dəyərləndirmək qabiliyyətlərinin formalaşdırılması peşəkar müəllim hazırlığının tərkib hissəsi olmalıdır. Axı müəllimin rolu təkcə dərs demək və tərbiyə etməklə məhdudlaşmır. biz “müəllimlərə uşaqlarımızın əxlaqını, aqlını, ruhunu və bütün bunlarla bərabər öz Vətənimizin gələcəyini etibar edirik” (6, s. 37).

Pedaqoji ali məktəbin gələcək müəllimin peşə qabiliyyətlərini və onun şəxsi keyfiyyətlərini formalaşdırmalı olduğunu nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, bundan az vacib olmayan, bəlkə də daha vacib məsələ p edaqoji ali məktəbə qəbul olunmuş insanlarda şəxsiyyətin zəruri peşəyönümü motivlərinin formalaşdırılmasıdır. Bakı Slavyan Universitetinin nümunəsində pedaqoji ali məktəbdə gələcək ibtidai sinif müəlliminin hazırlanması prosesinin necə həyata keçirilməsinə nəzər salsaq görürük ki, burada məqsədyönlü müəllim hazırlığının bütöv sistemi mövcuddur. Burada tələbələrə - gələcək ibtidai sinif müəllimlərində peşəyönümü motivlərinin formalaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verilir. Məlumdur ki, müəllimlik peşəsinə yiyələnmək motivləri arasında azyaşlı məktəblilərlə işləmək, müxtəlif fənləri tədris etmək maraqları, ənənəvi ailə peşəsini davam etdirmək, ali təhsil almaq istəyi və başqa motivlər vardır. Abituriyentlərin bəzilərinə pedaqoji peşəyönümü motivlərinin natamam və ya heç olmaması təlim-tərbiyə prosesində çatışmazlıqlar yaradır. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaqdan ötrü Məktəb-lisey-universitet təhsil kompleksinə malik Bakı Slavyan Universitetində orta və ali təhsilin koordinasiya şəraitində problemlər öyrənilir və onların aradan qaldırılması üçün birgə işlənilib hazırlanan texnologiyalar tətbiq edilir. Bakı Slavyan Universitetində tələbələrə peşəyönümü motivlərinin formalaşdırılması prosesinin kifayət qədər uğurla həyata keçirilməsini dolayısıylə aşağıdakı fakt təsdiqləyir: pedaqoji fakültənin son 15 ildə məktəblərə göndərilmiş məzunlarının əksəriyyəti müəllim peşəsinə sadıq qalmışlar. Fikrimizcə, fəaliyyətin motivasiyası məsələsi çox mürəkkəb və ziddiyyətli məsələdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, təhsil və əmək şəxsiyyətin tələbatına tam uyğun olmaya bilər. Hər hansı bir peşənin sevilən və sevilməyən cəhətləri olur. Tələbələr arasında keçirilən sorğu onların təhsildən kifayət qədər razı olmadığını üzə çıxardı ki, bu da əksər hallarda təhsil prosesindəki qüsurlarla bağlıdır. (tədrisin qüsurlu forma və metodları, qeyri-təkmil tədris planı və proqramları, tədris ədəbiyyatı ilə - xüsusən də yeni ədəbiyyatla tam təmin olunması, məişət çətinlikləri, müstəqil iş üçün şəraitin olması və s.). Stajorlarda və müəllimlərdə peşəylə bağlı məmnuniyyətsizlik, xüsusən də kənd yerlərində, ağır həyat və iş şəraitindən, köhnə pedaqogika qaydalarının aşılmasındakı çətinliklə, müasir tədris materialı bazasının olmamasından yaranır. Belə hallarda motivasiya səviyyəsini qaldırmaq bütün təhsil sisteminin yeniləşməsi və tələbələrin və pedaqoqların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yoluyla mümkündür. Çünki, peşə fəaliyyətinin motivləri izolə olunmuş halda, öz-özünə deyil, şəxsiyyətə təsir göstərən bərabərhüquqlu faktorların məcmusu kimi formalaşır. Pedaqoji fəaliyyət, bu fəaliyyətə hazırlıq məsələləri və məqsədlər bu motivlərlə sıx bağlıdır. Peşəkar təhsildə əsas məqsəd kimi çox vaxt normativ nəticələr götürülür. Müəllim üçün bu nəticələr onun biliyinə, qabiliyyətinə, digər peşə və şəxsi keyfiyyətlərinə olan tələblərlə ifadə olunur. Məktəb təcrübə-

sində bu tərbiyəvi, inkişafetdirici məqsəd və tapşırıqlar, eləcə də tədris edənlərin triadası şəklində konkretləşir. Tədris prosesinin, tələbələrin pedaqoji təcrübəsinin təhlili göstərir ki, tələbələr üç tip məsələni bir-birindən ayrı şəkildə qavrayırlar və inkişafetdirici tapşırıqları kifayət qədər aydın başa düşmür və pis yerinə yetirirlər. Eləcə də, onlar məqsəd və tapşırıqların konkretləşdirilməsində çətinlik çəkirlər; məsələn, dərslərdə müəllimin məqsədinin şagirdin öz məqsədi kimi başa düşməsinə nail ola bilmirlər. Yenilikçi pedaqoqların təcrübəsi göstərir ki, müəllim şagirdlərlə işi qeyri-standart, onlarla yaradıcı əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qurarsa qeyd olunan çətinliklər daha asan dəf olunur. Çünki çox vaxt məhz standart normativ yanaşma ən yaxşı nəticələrin əldə olunmasına maneçilik törədir və buna görə də bu cür yanaşmadan imtina etmək lazımdır. İnsanlar standartların sərt çərçivəsinə sığışmır, ona görə də onlarla iş zamanı yalnız qeyri-standart olmaq tələbi standart kimi götürülə bilər. Yəni standartların, ümumiyyətlə təsir metodlarının yaradıcı fərdi tətbiqi əsas olmalıdır.

Tələbələrin – gələcək müəllimlərin peşəkar hazırlığında, onlarda çevik təfəkkür, şagirdlərin inkişafının diaqnostikasını və proqnozunu verə bilmək, öz əməyinin nəticələrini görə bilmək, təkcə pedaqoji məqsədlər qoymaq deyil, həm də bu məqsədlərə optimal yolla çatmaq qabiliyyətləri formalaşdırmaq lazımdır. Peşəkar təhsil tələbələrdə professional artımın məqsədlərini və perspektivlərini formalaşdırır. Bu proses tələbələrin yönləndiyi ideal ustad-müəllim obrazını nəzərə alaraq şəxsiyyətin özünüdəyərləndirməsindən və iddialarının səviyyəsindən asılı olaraq həyata keçir. Müasir tələbələr üçün ideal rolunu ya sevimli müəllim, ya da tanınmış pedaqoq-novator oynayır. Beləliklə, təxmin olunan nailiyyətlərin səviyyəsi bir qayda olaraq daha yüksək olur, ancaq bu səviyyəyə çatmaq istəyi heç də həmişə real işlə möhkəmləndirilmir, təhsildə, pedaqoji təcrübənin gedişində arzular təhsildəki real nailiyyətlərlə uzlaşmır. Çox vaxt tələbələr nümunələri (yaxşı və ya pis nümunələr olsa belə) təqlid edirlər; onlar özlərinin güclü və zəif tərəflərini kifayət qədər bilmirlər, buna görə də öz fərdi fəaliyyət üslublarını yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Nəticədə bu da təhsildən, təcrübənin nəticələrindən və peşəkar əməkdən qismən və ya tam şəkildə razı olmağa gətirib çıxarır. Ali məktəb müəllimləri işdə uğursuzluqlarla bağlı mümkün məyusluqların və frustrasiyanın qarşısını almaq üçün adekvat özünüdəyərləndirmə və iddia səviyyəsinin formalaşmasında tələbələrə kömək etməlidirlər. Peşəkar təhsildə müəllimlərin və tələbələrin fəaliyyətini tənzimləyən müəyyən tədris planı, proqramlar və digər sənədlər realizə olunur. Eyni zamanda müəllimlər öz fəaliyyətlərinin plan və proqramlarını yaxşı bilməklə kifayətlənmirlər, onlar həm də plan və proqramların işlənilib-hazırlanmasında fəal iştirak edirlər. Tələbələr isə bu işdən kənarda qalırlar və nəticədə peşəkar olmaq üçün nəyi necə etmək barədə onlarda dumanlı və natamam təsəvvürlər olur. Ümumi proqramlar fərdi tədris proqramı kimi konkretləşmir (rəsmi olaraq fərdi plana keçməyi nəzərə almasaq). Şübhəsiz, bu çatışmamazlıqdır və bu qüsuru tələbələrin tədris prosesinin proqramlaşdırılmasına cəlb edilməsi və bütün tələbələr üçün fərdi plan və proqramların praktikada tətbiq edilməsi yoluyla aradan qaldırmaq olar. Digər, professional aspektdə tələbələrin planlaşdırmaya və qismən fəaliyyətin proqramlaşdırılmasına alışdırılması həyata keçirilir. Ali məktəbdə dərş məşğələlərində və təcrübədə tələbələr tərəfindən təlim-tərbiyə işinin planı tutulur, təlim-tərbiyə ilə bağlı tədbirlərin, dərslərin qrafikləri və konspektləri və təkrar oxunun qrafikləri tərtib edilir və s. Lakin tələbələrin bu işə yanaşması çox vaxt formal və şablon, ikinci dərəcəli işə yanaşma xarakteri daşıyır. Tələbələr bu yanlışlıqdan xilas etmək, müəllimin fəaliyyətində, eləcə də onları zamanında korrektə etmək qabiliyyətinin formalaşmasında plan və proqramların hansı vacib əhəmiyyət daşıdıqlarını açıb göstərmək lazımdır. Plan və proqramlar professional təhsilin, yəni gələcək müəllimin ali məktəbdə yiyələnəli olduğu bütün bilik və qabiliyyətlərin məcmusunun informasiya əsaslarını müəyyən edir. Bu təhsilin müəllim və tələbələr arasında bir çox problemlərin yarandığı vacib məzmun aspektidir. Müəllimlər tələbələrə tam həcmdə dərin və möhkəm biliklər vermək və bu biliklərin praktikada tətbiqi yollarını öyrətməyə istiqamətlənirlər. Məqsəd gələcək ibtidai sinif müəllimi üçün vacib professional əhəmiyyətli yeni elmi informasiyanı ayırd

etmək, təkrarçılıqdan qaçmaq və köhnə şeylərdən üzülüşməkdir. Eyni zamanda müəllimlər tələbələrə öz fənn materialları ilə, mücərrəd nəzəriyyələrlə yükləməyə meyillidirlər. Tələbələr bir çox halda fərqli mövqe tuturlar. Bir tərəfdən müvəffəqiyyət dərəcəsinə görə əksər tələbələr zəruri bilikləri kifayət qədər yüksək səviyyədə mənimsəmək istəyi nümayiş etdirirlər. Digər tərəfdən isə tələbələr (xüsusən də yuxarı kurslarda) informasiyanı adətən bəsit şəkildə, təcrübi yaradıcılıq baxımından qavrayırlar və nəzəriyyənin, ümumiləşdirilmiş qabiliyyətlərin rolunu lazımınca qiymətləndirmirlər. Müəllimlər və tələbələr arasındakı göstərilən bu zəruriyyətlər bir qayda olaraq onların dialoqunda öz həllini tapır və ilkin yanlışlıqlar lazımi istiqamətə doğru dəyişirlər. Öz həllini tapmamış başqa problem qalır: tədris fənlərinin strukturunu, onların mövzusunun və nəticə etibarilə sabahkı ibtidai məktəb müəllimlərinin biliklərini necə yeniləşdirməli? Yeniləşdirmə proyektləri artıq mövcuddur və onlardan praktikada tətbiq olunmağa başlanmışdır. Belə ki, BSU-nun pedaqoji fakültəsində ibtidai sinif müəllimi ixtisası üçün bir sıra yeni fənlər də daxil olmaqla daha əhatəli və daha ixtisaslaşmış tədris plan və proqramları işlənilib-hazırlanmışdır. Tələbələrə peşə informasiyasının çərçivəsini genişləndirən və işlə təmin olunmaqda lazım olan ikinci, əlavə ixtisas seçmək imkanı yaradılmışdır. Gələcək ibtidai sinif müəlliminin peşə hazırlığının yaxşılaşdırılması imkanlarının və perspektivlərinin yaranması müəllim şəxsiyyətinin vacib peşə keyfiyyətləri probleminə yenidən baxmağı tələb edir. Əgər əvvəllər bu problem bir qayda olaraq vacib peşə keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və dəyərləndirilməsi planında həll olunurdusa, hazırda onların formalaşması və inkişafı əsas götürülür. Məhz buna görə də praktikada müxtəlif treninlər, inkişaf etdirən məşğələlər, peşəyönümlü oyun metodikaları tətbiq olunmağa başlamışdır. Müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırmaq və onun professional hazırlığında şəxsi yanaşmanı həyata keçirmək bu əsaslarla daha səmərəli olur. Bununla belə müəllimin pedaqoji özünüdərk, özünütəhsil və özünütərbiyənin stimullaşdırılması, yaradıcı peşə yüksəlişinə daimi cəhd, peşə fəaliyyətinin optimal üslubunun işlənməsi məsələlərinə də diqqət yetirmək vacibdir. Müasir sosial sifarişi nəzərə alaraq mövcud peşəkar təhsilin yeniləşməsinə davam etdirmək, elmi tövsiyələrə və qabaqcıl praktikaya istinadən gələcək mütəxəssislərin hazırlanmasında sistemli yanaşmanı bütövlükdə realizə etməyə çalışmaq zərurətini də qeyd etməliyik.

Tərbiyə işinin mürəkkəb və məsuliyyətli vəzifələrinin uğurla həll edilməsi ibtidai sinif müəlliminin hazırlıq səviyyəsindən, onun pedaqoji mədəniyyətindən, tərbiyənin qanunauyğunluqlarını, prinsip və metodlarını bilməsindən çox asılıdır.

Fikrimizcə, peşə fəaliyyəti prosesində fəaliyyətin bu mərhələlər üzrə reallaşdırılması tələbələrdə mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin onların gündəlik davranış normalarına çevrilməsinə səbəb olar. Beləliklə, müəllim hazırlığı prosesində elə peşə keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına üstünlük vermək lazımdır ki, onlar müəllimin həm peşə biliklərini, həm ixtisas keyfiyyətlərini (bilik, bacarıq və vərdislərini), həm də psixoloji-pedaqoji keyfiyyətlərini özündə əks etdirə bilsin və bütövlükdə müəllim şəxsiyyətinin tamlığına səbəb olsun.

Ümumi mədəniyyət daha geniş məhfum kimi peşə mədəniyyətini də özündə birləşdirir. Buna görə də ümumi mədəniyyət üçün lazım olan keyfiyyətlərdən danışdıqda bu keyfiyyətləri təkcə müəllim üçün zəruri olan peşə mədəniyyəti ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bura peşə mədəniyyətindən daha geniş olan elə mədəni keyfiyyətlər daxildir ki, bunlar bilavasitə insanlığı, vətəndaşlığı xarakterizə edir. Bu baxımdan da ali pedaqoji məktəblərdə gələcək müəllimlərlə bu istiqamətdə aparılan işlərə geniş yer verilməli və yüksək mədəniyyətə, mədəni keyfiyyətlərə malik mütəxəssislər formalaşdırılmasına nail olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə Təhsil millətin gələcəyidir. (Tərtib edənlər: M.Mərdanov Ə.Quliyev). Bakı, Təhsil, 2002, 580 s.
2. Həmzəyev M.Ə Pedaqoji psixologiya. Bakı, Maarif, 1991, 296 s.
3. Komenski.Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1961, 240 s.

4. Qənizadə. S.M. Seçilmiş əsərləri Bakı, 1965, 228 s.
5. Məhəmməd Peyğəmbər. Kəlamlar. Bakı, Gənclik, 1990, 65 s.
6. Uşinski. K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1953, 312 s.

Ш.М.Мамедов

**Формирование высоких духовно-нравственных качеств
как неотъемлемая часть процесса подготовки учителей начальных классов**

Резюме

В процессе подготовки учителей начальных классов нужно отдавать предпочтение формированию таких профессиональных, духовно-нравственных качеств учителя, которые в целом отражали бы в себе, как профессиональные знания и специальные качества (знания, умения и навыки), так и психолого-педагогические качества, и привели к полноте личности учителя.

Sh.M.Mammadov

**The Formation of High Spiritual and Moral Qualities, as an Integral Part
of the Primary School Teachers Preparation Process**

Summary

In the process of training primary school teachers preference should be given to the formation of such professional, high spiritual and moral qualities of a teacher, which would generally reflect both professional knowledge and special qualities (knowledge, skills), psychological and pedagogical qualities, and led to the fullness of the personality of teachers.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ç.H.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2019

S.Y.MƏMMƏDOVA*e-mail: sadet.murik@mail.ru***Gəncə şəhəri, 31 saylı orta məktəb**

(Gəncə şəh., Turgenev küç., 15)

MƏKTƏBLİLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏ KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər:** özünütərbiyə, fəaliyyətin stimullaşdırılması, şagird, rəğbətləndirmə, cəzalandırma*Ключевые слова:** самовоспитание, активизация деятельности, учащийся, наказание.****Key words:** self-education, stimulation of creation, sympathy, penalty.*

Pedaqoji nəzəriyyədən məlumdur ki, özünütərbiyə yaşlıların pedaqoji rəhbərliyi altında məqsədyönlü prosesdir. Müəllimin, tərbiyəçinin köməyi ondan ötrü lazımdır ki, məktəbli düzgün istiqamətləndirilsin, öz çatışmayan cəhətlərini düzgün başa düşməkdə, təhlil etməkdə, qiymətləndirməkdə və nəticə çıxarmaqda ona kömək göstərsin. Tərbiyəçinin vəzifəsi bir də ondan ibarət olmalıdır ki, şagirdin öz çatışmayan cəhətlərini aradan qaldırması üçün onda öz üzərində çalışmaq həvəsi yaratsın.

Özünütərbiyə işinin təşkilində vacib məsələ, prof. N.M.Kazımovun qeyd etdiyi kimi, şagirdə özünütərbiyənin əhəmiyyəti, mahiyyəti, metodları və vasitələri haqqında məlumatın verilməsidir. Bu vaxt məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərini xüsusi nəzərə almaq lazımdır. Yeniyetməlik şəxsi keyfiyyətlərin təsdiqi dövrüdür. Odur ki, bu yaşda uşaqları, adətən özünütərbiyə nəzəriyyəsi haqqında söhbətlər maraqlandırmır, həmin məlumat onların praktiki işləri ilə üst-üstə düşməlidir (2, s.214). Lakin özünütərbiyə haqqında konkret söhbətlər, özünütərbiyənin yolları ilə bağlı həyati faktlar onların diqqətini cəlb edir. L.İ.Ruvinski (2), N.Y.Aret (2), A.S.Vısotski (3), M.Q.Zaqazejov (4), Q.N.Sitin (5), N.M.Kuzminko (6) öz əsərlərində özünütərbiyənin təşkili metodlarını araşdırmış və tətbiq etmək yollarını göstərmişdir.

Özünütərbiyəyə dair biliklər, öz səhvlərini, çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq həvəsi şagirdə öz üzərində işləməyə meyl yaradır. Bunu bizim 31 saylı məktəbdə apardığımız seminar-müşavirə və sonda sorğu əyani şəkildə sübuta yetirdi. Sorğu üçün IX siniflərin 50 nəfər şagirdi götürülmüşdü. Onlardan 35-i özünütərbiyə ilə məşğul olan, 15-i isə olmayanlar idi. X-XI siniflərdən də 50 nəfər şagird (onlardan 15 nəfəri öz keyfiyyətlərinin təkmilləşdirməsi səviyyəsində, 25 nəfəri öz keyfiyyətlərinin təsdiqi səviyyəsində idi. 10 nəfər isə özünütərbiyə ilə ümumiyyətlə məşğul olmurdu). Sorğuya cəlb olunmuş IX və X-XI sinif şagirdlərinə Gəncə DU-nun professoru Ş.T.Tağıyevin iştirakı ilə özünütərbiyənin nəzəri və praktik məsələləri, özünütərbiyə vasitələrindən istifadə haqqında praktiki məsləhətlər verildi, tanınmış, görkəmli adamların həyatından çoxlu nümunələr gətirildi. Bundan əlavə, şagirdin iştirakı ilə özünütərbiyənin elmi mahiyyəti təhlil edildi, özünüidarə məsələlərinin ümumi xarakteristikasından, özünütərbiyənin vasitələri sistemindən danışıldı və şəxsiyyətin o cümlədən məktəblinin inkişafında özünütərbiyənin prinsipial əhəmiyyəti nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirildi. Nəticədə şagirdlərin özünütərbiyə fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi: özünütərbiyə ilə məşğul olma IX-X siniflərdə 20 faiz, XI siniflərdə isə 35 faiz, özünütərbiyə işinin intensivliyi IX-X siniflərdə 20 faiz, XI siniflərdə isə 40 faiz artdı. Sonrakı aylarda özünütərbiyə işinə daha 10 nəfər XI sinif şagirdi, IX-X siniflərdən isə 5 nəfər qoşulmuşdur. Müxtəlif istiqamətlərdə özünütərbiyə ilə məşğul olan 10 nəfər, IX-X siniflərdə 20 nəfər, XI sinifdə 21 nəfər şagirdin özünütərbiyəni dərk etmə səviyyəsi yüksəldi.

Sorğunun ikinci mərhələsində birinci ilə paralel şəkildə IX-X və XI siniflərin hər birindən 50 nəfər götürülmüş, lakin birincilərdən fərqli olaraq, ikincilərə özünütərbiyə işinin yalnız praktiki məsələləri barəsində məlumat verilmişdi. Bu, məktəblilərdə də əsaslı dəyişikliklərin

baş verməsinə səbəb olmuşdur. Onbirincilərdə özünütərbiyə işinə dözümlülük 30 faiz, IX-X siniflərdə 25 faiz, intensivlik isə XI siniflərdə 40 faiz və IX-X siniflərdə 35 faiz artmışdır. Sonrakı ayda ardıcıl surətdə özünütərbiyə işinə 8 nəfər XI, 13 nəfər isə IX-X sinif şagirdi qoşulmuşdur. IX-X siniflərdə 15 nəfər, XI sinifdə isə 17 nəfər şagirdə isə özünütərbiyənin dərk olunması səviyyəsi artmışdır.

Apardığımız sorğu göstərdi ki, həm nəzəri, həm də praktiki mə'lumatın verilməsi yuxarı sinif şagirdlərinin özünütərbiyə işini fəallaşdırır.

Özünütərbiyə prosesinin dərk olunmasında məktəblilərin yaş imkanlarını nəzərə almağın böyük əhəmiyyət daşıdığı bir daha sübuta yetirildi. Müəyyən etdik ki, nəzəri məlumatlara nisbətən, praktiki mə'lumatlar IX-X siniflərdə yaxşı səmərə verir.

Şagirdin gələcək arzuları ilə onun məhdud qüvvələri arasında ziddiyyətin əmələ gəlməsi təbii prosesdir. Özünütərbiyə işinə rəhbərlik edən şəxsin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o, məktəbli inandırılmalıdır ki, özünütərbiyə: a) qarşıya qoyulan və müəyyən məqsədlərlə əvvəllərdə mümkün olmayan vəzifələrin həyata keçirilməsi arasındakı boşluğun aradan götürülməsinə kömək edir; b) hər bir kəsə öz qüvvələrini aşkar etməyə və həyatda öz bacarığına uyğun bir yer tutmağa kömək göstərir.

Məktəblinin öz keyfiyyətlərinin və öz "Mən"inin özü tərəfindən düzgün qiymətləndirilməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Yəni bəzən şagird özünütərbiyə haqqında müəllimdən çox şey öyrənsə də, bundan öz şəxsi keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etmir. Bu o zaman baş verir ki, məktəbli özünütərbiyə prosesində çatışmayan cəhətlərini aradan qaldırmaq, səhvlərini düzəltmək, öz müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, arzularına çatmaq vasitəsi kimi əhəmiyyətini dərk etmir. Bu məsələni müsbət həll etmək üçün müəllim şagirdin mənlilik şüurunun formalaşmasına təsir göstərən vasitələrdən istifadə etməlidir. Əksər bu vasitələr məktəbliyə öz keyfiyyətləri ilə hərəkətləri arasında əlaqənin yaranmasına imkan verirsə, əgər şagird keyfiyyətlərini real həqiqət kimi qiymətləndirir və onları öz davranışının səbəbi kimi qəbul edirsə, onlar məktəbli özünüdərkə istiqamətləndirir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında idealın əhəmiyyəti də çox böyükdür. İdealla müqayisə edə-edə məktəblilər özlərini dərk edir, çatışmayan cəhətlərini və səhvlərini daha yaxşı görürlər. Lakin heç də həmişə, hətta müsbət ideal şagirdi öz üzərində işləməyə sövq etmir.

İdeal o vaxt özünütərbiyədə müsbət təsir buraxa bilər ki, şagird idealın keyfiyyətlərini başa düşsün, qəhrəmanın hərəkətləri ilə onun daxili aləmini görsün. Əks təqdirdə qəhrəmanın zahiri görünüşünün, davranışının mexaniki təkrarı baş verə bilər. "Bu mənfə cəhətin qarşısını almaq üçün müəllim müsbət qəhrəmanın daxili aləminin açılmasında, idealın şəxsi keyfiyyətləri haqqında təsəvvür formalaşdırılmasında şagirdə kömək göstərməlidir." (7,17)

Tərbiyəvi işdə daha çox milli qəhrəmanlara müraciət etmək məqsədəuyğundur. Xalqımızın apardığı milli azadlıq hərəkətində, erməni faşizminə qarşı mübarizədə ad-san qazanmış qəhrəmanlarımızın həyatını işıqlandıran söhbətlər və yaxud kitabların oxunması və müzakirəsi, kinofilmlərin nümayiş etdirilməsi məsləhətdir.

Özünütərbiyə prosesində pedaqoji tələblər də müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyətə malikdir. A.S.Makarenko deyirdi: "İnsana böyük tələbatla yanaşmaq lazımdır, bu zəruri prinsipal pedaqoji qaydadır və bunsuz insanı tərbiyə etmək olmaz." (8, 210)

Təcrübəli məktəb direktorumuz Elanora Əsgərovanın müntəzəm olaraq apardığı işin nəticəsində aydın oldu ki, tələblərə düzgün, danışqsız, müntəzəm əməl olunması məktəblinin iradəsini möhkəmləndirir, onu öz davranışının mənasını başa düşməyə, Vətən və xalq qarşısında borcunu yerinə yetirməyə istiqamətləndirir, özünə qarşı yüksək tələbkarlıq, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün iradəsini öz təşəbbüsü ilə səfərbərliyə almaq bacarığı tərbiyələndirir.

O da aydın oldu ki, tələb vermək azdır, onun yerinə yetirilməsinə nail olmaq lazımdır. Həm də irəli sürülən tələb tərbiyənin "tələblərlə vahidlik prinsipi" əsasında məktəb rəhbərliyi, pedaqoji kollektiv, ictimai təşkilatlar və valideynlər tərəfindən müdafiə olunmalıdır. Şagirdə tələb verməzdən əvvəl onun diqqətini öz hərəkətlərinə yönəltmək, hərəkətlərini ölçüb-biçmə-

yə məcbur etmək, səhv hərəkətlərin lüsumsuzluğunu və onun gələcək inkişafı üçün zərərini, habelə ümumi işə, kollektivin mənafeyinə zərərini dərk etdirmək özünütərbiyəyə yalnız fayda gətirir. Özünütərbiyə prosesinin uğurla getməsi üçün irəli sürülən tələblər aşağıdakı şərtlərə cavab verməlidir: a) tələb düzgün qoyulmalıdır. Əks halda düşünülməmiş, tələsik tələb tərbiyə işinə zərər gətirər; b) tələb möhkəm olmalıdır. Qətilik uşaqlarda inam yaradır; v) tələb dəqiq, müəyyən və konkret olmalıdır; tələb qısa olmalıdır; q) tələb şagirdin gücünə müvafiq olmalıdır; d) tələblər sisteməlik və ardıcıl olmalıdır; e) tələblər verilərkən nəzakət və işgüzar rəftar gözlənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedagogika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2009.
2. Kazımov N.M. Əsərləri. 9-cu cild. Bakı, 2014, s.211-240.
3. Высотский А.С. Анализ приемов принимаемых при самовоспитании. // К проблеме управления обучением и воспитанием. Под.ред. Талызиной, М.; 1990.
4. Загазев М.Г. Методика организации самовоспитания школьников. Грозны, Чечено-Ингушское кн.изд-во, 2011.
5. Сытин Г.Н. Приемы самовоспитания. Николаев, 2010.
6. Кузминко Н.М. Роль примера и авторитета старших в воспитании детей. Алма-ата, 2018.
7. Дукач Л.Ю. Психологический анализ содержания, строения и функций идеалов школьников. Автореферат канд. дис. М., 2015.
8. Макаренко А.С. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1984.
9. Коротов В.М. Педагогические требования. М., 2016.

S.Y.Mammadova

Формирование у школьников качества самовоспитания

Резюме

В статье с точки зрения современного подхода к системе организации самовоспитания учащихся исследованы методы самовоспитания. Далее выясняются методы педагогической активизации поведения и деятельности учащихся, а также возможные пути рационального использования этих методов. Статьей могут пользоваться учителя - практики, организаторы воспитательной работы в школах.

S.Y.Mammadova

The Formation of Self-Education in Students

Summary

The contemporary view to the stimulation of self-education activities of high school students and its methods have been investigated in the article. The article also lighted the pedagogical stimulation kind's methods and view to these methods. The article is useful for practical teachers and for assistant directors.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2019

S.N.MƏMMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ VƏTƏN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏTBİQİ SAHƏSİNDƏ QABAQCIL TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: ali məktəb, Vətən tarixi, tələbə, müstəqil işlər, tətbiqi vəziyyəti, qabaqcıl təcrübə

Ключевые слова: высшая школа, история отечества, самостоятельные работы, применение на практике, передовой опыт

Key words: high school, the history of homeland, independent work, practical application, innovate experience

Təqdim etdiyimiz məqalədə ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində müəllimlərin və tələbələrin təlim-tərbiyə prosesində müstəqil işlərə münasibətini öyrənmiş və əldə olunmuş qabaqcıl təcrübəni ümumiləşdirmişik.

Müstəqil işlər ali məktəbdə tarixin tədrisi metodikası elmində xüsusi təlim metodu statusunu qazanmışdır. Bu baxımdan L.N.Tolstoy insan müdrikliyindən bəhs edərkən, bildirirdi ki, o, müdrikliyi çox olan insandan onun heç olmadığı insana keçə bilməz. “Başqasının müdrikliyini dərk etmək üçün, ilk növbədə, müstəqil iş lazımdır” (1, s. 43-44).

Müstəqil iş anlayışına rus dili lüğətinin 4-cü cildinin 23-cü səhifəsində aydınlıq gətirilərək deyilir ki, “Müstəqil”, yəni öz gücünə həyata keçirirlər... ifadəsi müstəqil iş anlayışının başlanğıc terminidir.

Metodik ədəbiyyatlarda... “müstəqil tədris işi” – tədris fəaliyyətinin elə bir növüdür ki, onun bütün struktur tərkib hissələrində – işin ən sadə növlərinin yerinə yetirilməsindən daha mürəkkəb, axtarış xarakteri daşıyan növünə keçidlə problemin qoyuluşundan yoxlama, özünü yoxlama və düzəlişlərin edilməsinə qədər tələbənin müstəqilliyinin müəyyən səviyyəsi nəzərdə tutulur. Müstəqil iş – tələbələrin idrak bacarıqlarının formalaşması, onların öz biliklərini fasiləssiz şəkildə artırmasına istiqamətləndirilməsi vasitəsidir” (2, s. 134).

Metodik ədəbiyyatların və problemlə bağlı qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsindən aydın olur ki, müstəqil iş – bu dərslər məşğələlərinin bütün növlərində, eləcə də auditoriyadankənar tədbirlərdə və digər müstəqil hazırlıq saatlarında tələbələr tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Müşahidə etdiyimiz mühazirə və seminar məşğələlərində müəllimlər əsas diqqətlərini dərslilər və digər tədris vasitələrinin öyrənilməsinə yönəltmişlər. Onlar tarixi ədəbiyyatların öyrənilməsi, mühazirə və konspektlərin (işçi qeydlərinin) emalı zamanı tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili və metodları üzərində cəmləşdirdilər.

Müşahidələrdən aydın oldu ki, tarixi mənbələr üzərində tələbələrin müstəqil işlərinin keyfiyyəti müəllim tərəfindən aşağıdakı iki problemin həllindən asılıdır:

1) Tələbələr tərəfindən öyrəniləcək müvafiq mənbəni tövsiyə etmək;

2) Auditoriyada və evdə tələbələrin müstəqil işinin idarə edilməsini səmərəli təşkil etmək.

ADPU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının professoru Xəqani Məmmədov “Azərbaycanda ibtidai-icma quruluşunun meydana gəlməsi və inkişafı” mövzusunı tədris edərkən mühazirə prosesində tələbələrin müstəqil işlərini aşağıdakı plan əsasında təşkil etmişdir:

Mühazirənin planı

1. Təbii-coğrafi şərait. İbtidai insanların ilk izləri;
2. Azərbaycan ərazisində paleolit dövrü və onun mərhələləri. Paleolit abidələri;
3. Mezeolit dövrü. Qobustan abidələri;
4. Neolit və Eneolit dövrü. İstehsal təsərrüfatının yaranması;

5. Azərbaycan ərazisində tunc dövrü;
6. İbtidai icma quruluşunun dağılması;
7. İbtidai icma quruluşunda mədəniyyət və din.

Zəruri ədəbiyyatlar

1. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi
2. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1998, s. 44-118.
3. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973.
4. Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası (Daş dövrü). Bakı, 1975.
5. Hüseynov M.M. Drevniy poleolit Azerbaydjana. Baku, 1985.
6. Djafarzadə İ.M. Qobustan. Bakı, 1954.

Professor X.Məmmədov 25 səhifəlik mühazirə mətnini üç qrupdan ibarət olan birləşmədə iştirak edən tələbələrə çap və elektron formada əvvəlcədən hazırlayaraq təqdim etmişdir. Müəllim mühazirəyə başlayarkən tələbələrə mühazirəni ahəstə-ahəstə şərh etməklə və kompüter texnikasından və ağıllı lövhənin köməyi ilə əyanilikdən istifadə etməklə aparacağını elan edir. Tələbələrə mühazirəni dinləyərək aşağıdakı əsas məsələlərin qeydlərini konspekt – icmal şəklində hazırlamalarını tələbələrə müstəqil iş kimi yerinə yetirmələrini təklif edir. Müəllim bu işin didaktik əhəmiyyətini tələbələrin nəzərinə çatdıraraq qeyd edir ki, siz bu verilən müstəqil işi yerinə yetirməklə həm mühazirənin mətnindəki əsas aparıcı məsələləri mənimsəyirsiniz, həm də qismən də olsa həmin mühazirənin seminar məşğələsinə hazırlaşırsınız.

Biz professor X.Məmmədovun çox geniş, əhatəli, çoxsaylı ədəbiyyatlar əsasında hazırlanmış mühazirə mətnini yersiz təkrarlara yol verməmək məqsədi ilə tam şəkildə vermirik.

1. Nə üçün məhz Azərbaycanda ən qədim insan məskənləri mövcud olmuşdur?
2. Poleolit dövrü və onun mərhələlərini müəyyənəldirin;
3. Mezeolit dövrü – Qobustan abidələri haqqında tarixi faktları müəyyənəldirin;
4. Ağıllı lövhədə Qobustandakı qayaüstü rəsmləri oxuyun və ona qeydlərinizdə şərh verin;
5. Neolit dövrünü konspektinizdə səciyyələndirin;
6. Konspektinizdə Eneolit dövrünü səciyyələndirin.
7. Azərbaycan ərazisində Tunc dövrü və onun mərhələlərini səciyyələndirin.

Araşdırmalar göstərir ki, ali məktəblərdə mühazirələrin şüurlu mənimsənilməsi müstəqil işlərin səmərəli təşkili şəraitində və yüksək tədris mədəniyyəti şəraitində həyata keçirilə bilər. Eləcə də mühazirələrin gedişində ədəbiyyatların və mühazirələrin müstəqil öyrənilməsi zamanı icmalların tutulması xüsusi didaktik əhəmiyyət kəsb edir.

Professor X.Məmmədov tələbələrə konspekt-icmal tutmağın üsulları haqqında aşağıda sadalanan məlumatları verir:

Birinci halda – mühazirəni dinləyərək dəftərlərimizə ən vacib müddəaları, tərifləri və əsas məsələləri qeyd edin;

İkinci halda –mühazirədəki əsas problemlərin həllinə yönəldilmiş məsələlərin həllini qeyd edin;

Üçüncü halda –mühazirəni dinləyin, qeydlərinizi yaddaşın və təfəkkürün hesabına sonra yazın.

Müəllim tələbələrin diqqətinə çatdırırdı ki, mühazirənin sürətini azaltmaqla sizə imkan yaradacağam ki, icmalın materialı aydın və sadə olsun. İcmal elə tərtib edilmişdir ki, həm müəllim, həm də tələbələr ondan istifadə edə bilirdilər. Qeydlər tələbələr tərəfindən məntiqi və xronoloji ardıcılıqla aparılırdı.

ADPU-nun III kurs tarix müəllimliyi ixtisası üzrə tələbələri “Azərbaycanda ibtidai-icma quruluşunun meydana gəlməsi və inkişafı” mövzusunda keçirilən mühazirə prosesində mühazirəni dinləyərək müstəqil iş formasında çoxsaylı konspekt-icmallar hazırlamışlar. 3-cü kurs tələbəsi M.Kərimovun hazırladığı konspekt-icmalın nümunəsinə diqqət yetirək:

“Təbii amillərin ibtidai insanlara təsiri xüsusilə güclü olmuşdur. Azərbaycan ərazisi təbii-coğrafi cəhətdən dünyanın ən zəngin və əlverişli regionlarından biridir”.

60 mln. il yaşı olan üçüncü geoloji dövrün ikinci yarısında Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisi su altından çıxmış və tədricən indiki formaya düşmüşdür. Meşələr əmələ gəlmiş, məməli heyvanlar yaranmışdır. Üçüncü geoloji dövrün sonlarında Cənubi Qafqazda insanabənzər meymunlar yayılmışdır. Bir sözlə, Azərbaycanda qədim insanların yaranması və yaşaması üçün hər cür təbii-coğrafi şərait olmuşdur. Bunu Azərbaycan ərazisində tapılan ən qədim və ibtidai insanların qalıqlarının tapılması da sübut edir.

Arxeologiya elmi ibtidai-icma cəmiyyətini daş dövrü əmək alətlərinin hazırlanması texnikası və üsuluna görə üç dövrə bölür: Paleolit (qədim daş), Mezeolit (orta daş), Neolit (yeni daş). İlk insanlar açıq havada təbii mağaralarda yaşayırdılar. Paleolit üç mərhələdən ibarətdir. Alt paleolit (1, 2 mln. – 100 min il bundan əvvəl) dövrünə aid ən qədim maddi-mədəniyyət nümunələri Azıx, Damcılı, Tağlar, Qazma və s. Orta paleolit (Mustye) dövrü təqribən 100 min il (35 min il bundan əvvəl). Bu dövrün sakinləri neandertal tipli insanlar olmuşdur. Bu dövrə aid Azıxda, Tağlarda, Qazma, Buzeyirdə maddi-mədəniyyət abidələri tapılmışdır.

Üst paleolit Azərbaycanda 35-12-ci minilliklər arasında mövcud olmuşdur. Bu dövrdə insanların həyatında, təsərrüfatında, həyat tərzində, əmək alətləri hazırlanmasında yeniliklər baş vermişdir.

Mezeolit dövrü – Qobustan abidələri orta daş dövrüdür. Bu dövr e.ə. 12 – e.ə. 8-ci minilliyi əhatə edir. Azərbaycanda Mezeolit dövrünün abidələri Damcılarda, Qobustanda. Ekranda Qobustanda qayaüstü rəsmləri oxuyub, mənalandırmışlar. Qobustanda “Ana zağa”, “Öküzlər”, “Firuz”, “Ceyranlar” düşərgələri var. Eneolit dövrü Azərbaycanda e.ə. VI minillikdən – e.ə. IV minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir.

Eneolit – latınca mis-daş deməkdir. Azərbaycanda çoxsaylı Eneolit dövrünün abidələri mövcuddur. Azərbaycan ərazisində Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin ikinci yarısından başlamış e.ə. II minilliyin sonuna qədər davam etmişdir. Tunc dövrü üç mərhələyə bölünür: 1) Erkən tunc dövrü; 2) Orta tunc dövrü; 3) Son tunc dövrü. Son tunc dövrü Dəmir dövrü ilə əvəzləndiyi bir vaxtda ibtidai icma quruluşunun dağılması ilə yeni sinifli cəmiyyətin yaranmasına şərait yarandı”.

Göründüyü kimi, professor X.Məmmədov mühazirəni problem-situasiyadan, eləcə də kompüter texnikasından və ağıllı lövhədən istifadə etməklə yanaşı, həmin prosesi tələbələrin müstəqil işləri ilə pedaqoji ustalıqla əlaqələndirə bilmişdir.

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, t.ü.f.d., dosent Boran Əzizov “Şimali Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində” (3, s. 258) mövzusunı tədris edərkən mühazirə prosesində tələbələrin müstəqil işlərinə xüsusi diqqət yetirir. Boran müəllim eyni adlı mühazirə mətninin həm elektron, həm də kompüterdən çıxmış mətnini əvvəlcədən tələbələrinə verir. Onlara mətnlə tanış olmağı tövsiyə edir.

Mühazirənin planı

1. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı və sosial vəziyyəti. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı və mövcud siyasi quruluşa qarşı mübarizə.
 2. Azərbaycan Rusiya burjua-demokratik inqilabı dövründə (1905-1907) Çarizmin Azərbaycanda milli qırğın siyasəti.
 3. Dünya iqtisadi böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri.
 4. Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət və milli partiyaların yaradılması.
 5. Azərbaycanlı deputatlar rus dövlət dumalarında.
 6. Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hərəkət (1905-1911).
 7. Azərbaycan I Dünya müharibəsi dövründə.
 8. Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət və milli partiyaların yaradılması. Rusiya dövlət dumaları və Azərbaycan deputatları.
 9. Şimali Azərbaycan Rusiyada fevral inqilabı və ondan sonrakı dövrdə.
 10. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti.
- Qeyd: mühazirə qeyri-ixtisas fakültəsində (filologiya fakültəsində) aparılırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblərin qeyri-ixtisas fakültələrinin bakalavriat pilləsi üçün dərslik). Bakı, Elm və Təhsil, 2017, 621 s.

2. Azərbaycan tarixi. 7- cildə, 6-cı cildə, 1999, s. 117-127.

3. Qazıyev M. Bakıda 1904-cü il dekabr ümumi tətili, Bakı, 1965.

4. İsmayılov M.Ə. Birinci rus inqilabı dövründə Azərbaycanda kəndli hərəkatı. Bakı, 1960.

5. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960.

6. İbrahimov Z.İ. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanda inqilabi hərəkat M.L.İ. əsərləri. XI cild. 1948-ci il.

7. Boran müəllim mühazirəyə başlamazdan əvvəl tələbələrə təklif etdi ki, mən mühazirəni aramla deyəcəyəm. Siz müstəqil işləri yerinə yetirmək üçün dərslərin qurtarmasına 15-20 dəqiqə qalmış mühazirənin mətnindən aşağıdakı sualların cavablarını müəyyənləşdirin:

Mühazirəni əvvəlcədən öyrənməklə, dərslərin prosesində dinləməklə, əlavə verilmiş vaxt ərzində müəllim tərəfindən müstəqil iş kimi aşağıdakı suallara cavab hazırlamaları tələbələrə təklif olunur.

1. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət və mövcud quruluşa qarşı mübarizə.

2. Azərbaycan Rusiya burjua-demokratik inqilabı dövründə. Çarizmin Azərbaycanda milli qırğın siyasəti.

3. Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat və milli partiyaların yaradılması. Rusiya dövlət dumaları və Azərbaycan deputatları.

4. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat (1905-1911).

5. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi dövründə

6. 1900-1903-cü illərdə baş vermiş dünya iqtisadi böhranı Rusiya və onun tərkibində olan Azərbaycan iqtisadiyyatını da ürüdü. Böhran nəticəsində xırda və orta müəssisələr iflasa uğrayır, iri inhisarlar tərəfindən udulur, sənayedə təmərküzləşmə baş verirdi: 1. Dünya müharibəsi ərəfəsində baş vermiş “yanacaq aclığı” bir çox sahələrin, o cümlədən dəmir yolunun kömür yanacağına keçməsinə səbəb oldu. Böhrana baxmayaraq, Azərbaycan neft sənayesi ölkənin iqtisadiyyatında böyük rol oynayıb, dünyada ən böyük sənaye sahəsi olaraq qalırdı.

Azərbaycanda şəhər əhalisi sürətlə artırdı. Bu artım həm təbii yolla, həm də İrandan, Gürcüstandan və Rusiyadan gələnlərin hesabına idi. Kapitalist şəhəri olan Bakıda 1904-cü ilin yanvarında başlamış Rus-Yapon müharibəsi proletariatin mövcud quruluşa qarşı mübarizəsini gücləndirirdi. 1904-cü il dekabrın 13-də Balaxanı mədənlərində tətillər başladı. Tətillər iştirakçıları iqtisadi tələblərlə yanaşı, siyasi tələblər də irəli sürürdülər. Əhəlinin güzəranı acınacaqlı vəziyyətdə idi.

7. Azərbaycana Rusiya burjua-demokratik inqilabı çox böyük əks təsir göstərmişdir. Müxtəlif sənaye sahələrində tələbələrin və fəhlələrin tətilləri başladı. Biləcəri, Yevlax, Cənubi Qafqaz dəmiryolçularının tətilləri genişləndirdi. Fəhlə hərəkatı ilə yanaşı, kəndli hərəkatı da yüksəlməkdə idi. Birinci rus inqilabı dövründə Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkatı yüksəlmişdir. Çarizm xalqlar həbsxanası hesab edilirdi. Ruslar milli azadlıq uğrunda mübarizənin qarşısını almaq üçün azərbaycanlılarla ermənilər arasında milli qırğının ilk variantlarını 1905-ci ilin fevralında sınaqdan çıxarmışlar. Fevral qırğınında hər iki tərəfdən 1000-dən artıq əhali öldürülmüşdür. Bu qırğın Bakı ilə yanaşı, Azərbaycanın regionlarında da davam edirdi. Ermənilər Azərbaycan ərazisində öz dövlətlərini yaratmaq niyyətində idilər.

3. Rusiya ermənilərə və gürcülərə etdiyi güzəştləri Azərbaycana etmirdi. 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən sonra Azərbaycanda islamçılıq, türkçülük meyilləri gücləndi. Azərbaycan ziyalıları xalqın milli şüurunun formalaşmasına təsir edirdi. Azərbaycanda demokratik hərəkatın aparıcı qüvvəsi Azərbaycan milli burjuaziyası və milli ziyalıları idi.

Türk xalqlarının milli liderləri çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə türk xalqlarının ümumi siyasi partiyasını yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. Bu ideyanın həyata keçməsində Ə.Topçubaşov çox böyük fəaliyyət göstərmişdir. 1905-ci il avqustun 15-də Nijni-Novqorodda Ümumrusiya müsəlmanlarının "İttifaqi-müsəlman" təşkilatının gizli şəraitdə təsis qurultayı keçirildi. 1901-ci ildə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi yaradıldı. 1902-ci ildə "Müsəlman gənclik təşkilatı" yaradıldı, az sonra "Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti"nə çevrildi. 1904-cü ilin oktyabrında sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı fəaliyyətə başladı.

1905-ci il 17 oktyabr manifestindən sonra Rusiya müsəlmanlarının seçdiyi 46 deputat "Müsəlman parlament fraksiyası"nda birləşdilər, azərbaycanlı deputatlar bu fraksiyaya daxil oldular. Dövlət Duması 72 gün yaşadı. 1907-ci ilin yanvar-fevral aylarında II Dövlət Dumasına seçkilər keçirildi. Bu dumada 6 nəfər azərbaycanlı deputat təmsil olunurdu. II Dövlət Duması 1907-ci iyunun 3-də buraxıldı. III Dövlət Duması 1907-ci il noyabrın 1-dən 1912-ci il iyunun 9-a kimi fəaliyyət göstərmiş. IV Dövlət Dumasında da həmvətənlərimiz təmsil olunurdular. Tarixin sonrakı gedişində dumanın buraxılması üçün obyektiv və subyektiv şərait yarandı.

4. Birinci rus inqilabı Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkətinin genişlənməsinə şərait yaratdı. 1905-ci il dekabrın 12-də Tehranda qəndin bahalanmasını bəhanə edən İranın baş naziri Eynüddövlə 17 taciri həbs etdirdi və onları döydürdü. Bununla da Tehranda, Təbrizdə və Girməndə inqilab başlandı. 1904-cü ildə Təbrizdə təşkil edilmiş "Mücahid" sosial-demokrat qrupu milli demokratik hərəkətdə rəhbərlik edirdi. 1907-ci il fevralın 8-də "Gizli mərkəz"nin başçılığı ilə İran inqilabı dövründə ilk silahlı üsyan baş verdi. Azərbaycan əyalət əncumanı regionlarda əsas hakimiyyət orqanı idi. Demokratik qüvvələrin təzyiqi nəticəsində İran Konstitusiyasına əlavələr edildi. Məhəmmədli şah bu əlavələri qəbul etsə də 1908-ci il iyunun 23-də şahın göstərişi ilə Demokratik qüvvələrə divan tutuldu. Səttarxanın başçılığı altında baş verən İran inqilabı 11 ay irticaya qarşı mübarizə apardı. 1905-1911-ci illərdəki İran burjuva inqilabı İngiltərə və Rusiyanın fəal müdaxiləsi ilə yatırıldı. Bu inqilab Cənublu qardaş və bacılarımızın ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafında böyük rol oynadı.

5. 1914-cü il avqustun 1-də Dünya müharibəsi başlandı. Azərbaycana qarşı Rusiyanın, İngiltərə və Almanıyanın hər birinin özünəməxsus məqsədləri var idi. Almanlar Bakı neftinə sahib çıxmaq, İranı tutmaq istədi, dənizlərə çıxmaq məqsədini güdürdülər. Ruslar gürcülərə və ermənilərə etibar edirdilər, müsəlman azərbaycanlılara silah vermirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibədə 200-dən çox azərbaycanlı iştirak etmişdir. Onlardan Teymur Novruza, H.Naxçıvanski, Fərrux Qayıbov, S.Mehmandarov, Ə.Şıxlinski, İ.Vəkilov, T.Əliyərbəyov və b. göstərmək olar. I Dünya müharibəsi Azərbaycan iqtisadiyyatına və əhalinin güzəranına çox ağır təsir göstərmişdir.

Boran müəllimin təcrübəsindən aydın olur ki, bir akademik saat müddətində proqram materialları yetərinə yerinə yetirilir, hər şeydən əvvəl, dərstdə şüurlu mənimsəməyə nail olunur.

Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti, t.ü.f.d. Sevinc Babayeva "Şimali Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi" mövzusunda keçdiyi seminarın gedişinə diqqət yetirək:

Seminarın planı

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi;
2. Qarabağ müharibəsi;
3. AXC-nin hakimiyyətə gəlməsi;

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblərin qeyri-ixtisas fakültələrinin bakalavriat pilləsi üçün dərslik). Bakı, Elm və Təhsil, 2017, 621 s.

2. Məmmədov S.A. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2002, 315 s.

3. Dağlıq Qarabağ. Zəka qalib gələcək. Bakı, 1989.

4. Qafarov T. Azərbaycan tarixi 1920-1991. Bakı, 1999.

5. Məmmədov Ə.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (80-ci illərin sonu - 1997). Bakı, 1999.

6. Məmmədov S.A. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrdən 2006-cı ilədək). dərslik. Bakı, 2007.

7. Sultanov O.B. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi vəziyyət. Bakı, 1995.

Sevinc müəllimə I kurs tələbələrini 4 qrupa bölür və seminar mövzusunə uyğun olaraq tələbələrə dərsliyin mətnindən istifadə edərək onlara verilmiş suallara cavablanmalarını təklif edir. Müəllim bu məqsədlə hər bir qrup bir problemi öyrənməyi təklif edir. Qruplar öz aralarında qrup kapitanını müəyyənləşdirirlər. Tələbələr dərsliyin mətnini mükəmməl öyrənir, birlikdə müzakirə edir, seçilmiş və dəqiqləşdirilmiş cavabları öz “kapitanlarına” şərh edirlər.

Sevinc müəllimə 1-ci qrupa “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi” problemini öyrənməyi müstəqil iş kimi tapşırır.

2-ci qrupa “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası və SSRİ-nin süqutu” məsələlərini öyrənməyi tövsiyə edir.

3-cü qrupa “Qarabağ müharibəsi”ni, 4-cü qrupa “AXC-nin hakimiyyətə gəlməsi” məsələlərini öyrənib təqdim etməyi tapşırır.

Qruplara bölünmüş tələbələr dərsliyin mətnindən verilən suallara cavabları axtarıb tapır, birlikdə müzakirə edir və ümumiləşmiş cavabları qrupun “kapitanına” yönləndirirlər.

Sevinc müəllimə 15 dəqiqədən sonra təqdimatların başlanacağını elan etdi və tələbələrin diqqətinə təqdimatların hər bir tələbə tərəfindən diqqətlə dinlənilməsinin vacibliyini vurğuladı. Tələbələrin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində təqdimatların məzmununun mənimsənilməsi əsas şərt kimi irəli sürülürdü.

Seminarın gedişində təqdimatların çox geniş, ətraflı və ümumiləşdirilmiş məzmununda həyata keçirildiyinin şahidi olduq. Lakin, təkrarlara yol verməmək məqsədi ilə onların təqdimatlarının qısa arqumentlərini veririk:

Birinci kursun tələbələri üçün müəyyən çətinlik törətsə də onlar bu işi yetərinə yerinə yetirdilər.

Birinci qrupun “kapitanı” Ağacanov Mehdiinin təqdimatından bəzi fraqmentlərə diqqət yetirək:

“Azərbaycan SSR Ali Soveti 1990-cı il mayın 19-da prezident vəzifəsini təsis etdi və bu vəzifəyə Ayaz Mütəllibovu seçdi. 1990-cı il mayın 21-də prezident fərmanı ilə 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gün Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası günü elan edildi. Həmin gün demokratik qüvvələr Azərbaycan Respublikasının üçrəngli bayrağını parlament binası üzərində yenidən qaldırdılar. 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında demokratik qüvvələrin tələbi ilə dövlətin adı dəyişdirilib “Azərbaycan Respublikası” adlandırıldı”.

2-ci qrupun “kapitanı” Vüsalə Kazımova təqdimatında aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirdi:

“Xalqın tələbi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənəkar sessiyası 1991-ci il avqustun 30-da saat 13:30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında 11 maddədən ibarət “Azadlıq Bəyannaməsi” ni qəbul etdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası xalqın tələbi ilə “Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktı qəbul etdi. Beləliklə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa olundu. Həmin gün rayon, şəhər icra hakimiyyəti başçısı, dövlət katibi və dövlət müşaviri vəzifələri təsis edildi. Ölkədə prezident idarəçiliyi yaradıldı. İlk dövlət katibi akademik Tofiq İsmayılov oldu. 1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığında “Viskuli” mehmaxanasında Belarus, Ukrayna respublikaları və Rusiya Federasiyası rəhbərləri “Müstəqil Dövlətlər Birliyi” yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar və SSRİ-nin beynəlxalq subyekt kimi ləğv olunduğunu elan etdilər. Beləliklə,

1991-ci il dekabrın 25-də M.S.Qorbaçov SSRİ prezidenti vəzifəsindən istefa verdi. Bununla da, SSRİ-nin hüquqi cəhətdən varlığına son qoyuldu.

3-cü qrupun “kapitanı” Güllü Mədətova Qarabağ müharibəsi haqqındakı təqdimatında məsələlərə belə aydınlıq gətirdi: “Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Rusiya keçmiş subyektlərində öz nüfuz dairəsini saxlamaq və genişləndirmək məqsədi ilə Azərbaycanda, Gürcüstanda, Orta Asiyada, Moldovada, Ukraynada münaqişə ocaqları yaratmışdır. Ermənistan Dağlıq Qarabağ separatçıları və Rusiya Federasiyasının hərbi köməyi ilə Azərbaycanın 20% torpaqlarını işğal etdi. Bu işğala ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə prosesi münbit şərait yaratmışdır. 1992-ci il fevralın 25-26-da ermənilər Xocalının 613 nəfər sakinini qətlə yetirdilər, 1000 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir alındı, 10 ailə məhv edildi. Beləliklə, ermənilər tarixin verdiyi şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanın ərazisinin işğalına söykənən status-kvonu hələlilik qoruyub saxlayırlar. Bir tələbə kimi inanıram ki, xalqımız bu işğala son qoya biləcək. Ölbəttə biz buna addım-addım yaxınlaşırıq”.

Dördüncü qrupun “kapitanı” Azad Hüseynov AXC-nin hakimiyyətə gəlməsi və həmin dövrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi prosesləri belə səciyyələndirdi:

“Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin sədri Yaqub Məmmədov istefa verdi. İsa Qəmbər Ali Sovetin sədri seçildi. Ali Sovetin Milli Şurası “Milli Məclis” adlandırıldı. Bu ərəfədə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə Ermənistan hərbi birləşmələrinə yaxşı şərait yaratdı. Şuşa, Laçın, Kəlbəcər işğal olundu. 1992-ci il iyunun 7-də Əbülfəz Elçibəy prezident seçildi. AXC-Müsavat birliyi siyasi partiyaların (30-a qədər) birliyini yarada bilmədilər. Naxçıvan MR-na qarşı blokada həyata keçirilir, Heydər Əliyevə qarşı çıxırdılar. AXC bir il ərzində bir neçə rayonu itirdi, ordu üzərində nəzarət zəiflədi. Surət Hüseynov, Əlikram Hüseynov, Rəhim Qaziyev xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanlarının əlində oyuncaq idilər. AXC-nin hakimiyyəti dövründə şimaldan “Sadval”, “Ləzgistan dövləti”, “Talış Muğan Respublikası” və s. Rusiya Ermənistanı sürətlə silahlandırır. 1993-cü ilin iyununda 709 sayılı hərbi hissənin komandanı Surət Hüseynov iqtidara qarşı çıxmaqla AXC-nin hakimiyyətdən getməsinə motiv yaratdı”.

Sevinc müəllimə qrupdakı tələbələrə müraciət edərək seminarın məzmununa aid çoxsaylı suallarla tələbələrlə müsahibə keçirdi. Aydın oldu ki, seminarın məzmununun 75%-i tələbələr tərəfindən müstəqil işlərin köməyi ilə mənimsənilmişdir.

Təcrübəsini öyrəndiyimiz ali məktəb müəllimləri əslində hər biri bildiyi və bacardığı qədər müstəqil işlərdən istifadə etməyi bacarır. Mühazirə və seminar məşğələlərində istifadə olunan müstəqil işlər əslində systemsiz şəkildə aparılır. Bir çox hallarda didaktik prinsiplərə əməl olunmur. Bütün bunların səbəbi problemin sistemli şəkildə öyrənilib ümumiləşdirilməməsidir.

Ali məktəblərin (6 nəfərlə) Azərbaycan tarixi kafedralarının müdirləri ilə keçirdiyimiz müsahibənin ümumiləşdirilmiş nəticəsi aşağıdakı məzmununda olmuşdur.

Onlar: “Kafedra iclaslarında tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili məsələsini problem kimi müzakirə etmərik” cavablarını vermişlər.

Təcrübəsi öyrənilən 30 nəfər Azərbaycan tarixi müəllimlərinin sillabuslarının təhlilindən aydın oldu ki, tədris sənədində tələbələrin müstəqil işlərinin səmərəli təşkili ilə bağlı heç bir qeydləri yoxdur.

Problemlə bağlı öyrəndiklərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı çatışmazlıqları müəyyənləşdirdik:

Mühazirə və seminar məşğələlərində apardığımız müşahidələr göstərdi ki, ali məktəb müəllimləri tələbələrin müstəqil işlərini təşkil edərkən didaktikanın tələblərinə əməl etməirlər. Bu sahədəki pedaqoji fəaliyyətlərində pərakəndəliyə və systemsizliyə yol verirlər.

Rəyi soruşulan 30 nəfər müəllimdən cəmi 6%-i müstəqil işlərin mahiyyəti və onun təlim-tərbiyə prosesindəki rolunu düzgün qiymətləndirə bilirdi.

Müstəqil işlərin mahiyyəti və təlim-tərbiyə prosesində rolu məsələsi ilə bağlı 125 nəfər tələbə ilə keçirdiyimiz müsahibədən aydın oldu ki, cəmi 5% tələbənin müstəqil işlər haqqında ümumi təsəvvürü var. Azərbaycan tarixi üzrə kafedralardakı tədrislə bağlı sənədlərdə, eləcə də müəllimlərin Vətən tarixinə dair sillabuslarında tələbələrin müstəqil işləri probleminə toxunulmamışdır. Yuxarıda sadaladığımız çatışmazlıqların kökündə problemin bu vaxta qədər sistemli şəkildə tədqiq olunmaması dayanır. Problem tədqiq olunmadığı üçün pedaqoji mətbuatda da bu sahədə boşluq yaranmışdır. Qüsurları aradan qaldırmaq üçün problem sistemli şəkildə tədqiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Tolstoy L.N. Seçilmiş əsərlərinin külliyyatı. M., 1957.
2. Кораспирова Г.М. Кораспирова А.Й. Педагогический словарь. М., 2016.
3. Мəmmədov S.A. Azərbaycan tarixi. Bakı, Çarşıoğlu, 2007.

С.Н.Мамедова

Передовой опыт в применении самостоятельных работ студентов при обучении родной истории в высших школах *Резюме*

В статье обоснована актуальность темы, внесена ясность в ее дидактическую важность. Также изучено, анализировано и обобщено отношение преподавателей истории Азербайджана и студентов БГУ, АГПУ, Гянджинского государственного университетов к проблеме, анализирован передовой опыт.

S.N.Mammadova

The Best Practices in the Application of Students' Individual Works in Teaching Motherland History in High Schools *Summary*

The article explains relevance of the issue and clarifies didactic importance and essence of individual works. Moreover, the position of Azerbaijan history teachers and students of Baku State University, Azerbaijan State Pedagogical University and Ganja State University towards organization of individual works has been considered, analysed and summarized, and the best practices achieved have been reflected.

*Rəyçilər: p.e.d., prof. M.Əmirov,
p.f.d. D.Musayev*

Redaksiyaya daxil olub: 26.02.2019

Ü.M.MƏMMƏDOVA

e-mail: ulker_memmedova62@inbox.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 159)

AİLƏLƏRDƏ TƏRBIYƏVİ İŞLƏRİN TƏŞKİLİ ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, ata nüfuzu, tərbiyə sistemi, uşaq psixologiyası**Ключевые слова:** социальное воспитание, семейное воспитание, влияние отца, система воспитания, детская психология.**Key words:** national education, family education, penetration of father, educational system, psychology of a child.

Azərbaycan ailələrində hər bir valideynin övladla bağlı tükənməz arzuları var. Valideynlər istər ki, övladı gəygisiz, şən, xoşbəxt yaşasın, gözəl sənət sahibi olsun, əxlaqı ilə baş ucalığı gətirsin. Bu arzu və istəyə qoşulmağın ilkin yolu uşaqlara qayğı, diqqət göstərmək, onlara düzgün tərbiyə verməkdən başlayır. Bunun üçün bir sıra pedaqoji şərtlərin ödənilməsi zəruridir:

1. *Valideyn olmağa mənən və ruhən hazır olmalısınız.* Əks təqdirdə, valideynlik vəzifəsini və borcunu ödəyə bilməyəcəksiniz. Övladlarınızın mənəvi, iqtisadi tələblərinin yerinə yetirilməsində çətinlik çəkəcəksiniz. Və daha pisi o olacaq ki, onları düzgün tərbiyə edə bilməyəcəksiniz. Belə olmasın deyər, ilk növbədə, özünüz tərbiyəli, əxlaqlı olmalısınız. Böyük rus yazıçısı və pedaqoqu L.N.Tolstoy deyirdi: “Tərbiyə yalnız o vaxta qədər mürəkkəb və çətin bir iş olur ki, biz özümüzü tərbiyə etməmiş, öz uşaqlarımızı və ya başqa birisini tərbiyə etmək istəyirik”.

2. *Övladlarınızın tərbiyəsinin elmi əsaslarını öyrənməlisiniz.* Axı, tərbiyə işi kənardan asan görünən, lakin olduqca çətin və mürəkkəb işdir. K.D.Uşinski bununla əlaqədar yazırdı: “Tərbiyə işinin belə bir xüsusiyyəti var: o, demək olar ki, hamıya tanış gəlir, aydın görünür, bəzilərinə isə hətta asan görünür; adam onunla nəzəri və əməli cəhətdən az tanış olduqca, bir o qədər aydın və asan görünür” (5, s.76)

3. *Uşaqqla tərbiyə prosesini səmərəli təşkil etməyin metodikasını düzgün qurmağı bacarmalısınız.* Uşaq oynamaq, əylənmək istəyir. O, rənglərlə düşünür, şadlanmağa, romantikaya daha çox can atır. Siz də onlarla işinizi məhz bu səpgidə qurmalsınız. Belə olarsa, uşaqlarınız nikbin, mehriban, şən böyüyəcək, onlarda nəcib hisslər, işıqlı duyğular nəşət tapacaq...

4. *Uşaqqla tərbiyə işinizi ardıcıl və səmərəli təşkil etməlisiniz.* Tərbiyə işi gündəlik işdir. hər günün, hər saatin öz məqamı, öz yeri var. Ona görə də, darıxmadan, səbrlə, təmkinlə uşaqla oturmali, əylənməli, suallarına cavab verməlisiniz. Cavabınız isə bütünlüklə uşaq dünyasına, uşaq təfəkkürünə uyğun olmalıdır. Belə olarsa məqsədinizə çatacaqsınız. Ailə tərbiyəsi üzrə tanınmış Azərbaycan pedaqoqları S.Axundov və A.Həsənov yazırlar: “Ərlə arvadın hər birinin mənəvi və mədəni inkişafı, yüksək mənəvi tələbat əsasında qurulan qarşılıqlı münasibəti, özləri işdən, uşaqları isə tərbiyə ocaqlarından, xüsusən məktəbdən qayıtdıqdan sonra uşaqların tərbiyə edilməsində birlikdə iştirak etmələri – ailəsinin möhkəmlənməsinə daima kömək edir; uşaqların öz valideynləri ilə əlaqəsinin doğurduğu sevinci artırır”. (2, s.8-9).

5. *Uşaqqla tərbiyə işinin təşkilindən zövq almalısınız.* Siz bundan mənəvi ləzzət almasanız, onların tərbiyəsini taleyin ixtiyarına buraxacaqsınız. Bu isə sonralar valideyn kimi sizə baha başa gələcək: peşimançılıq hissi keçirəcək, əzab çəkəcək, xəcalət təri axıdacaqsınız. Belə olmasın deyər, övladlarınızı sevin, onlarla bir yerdə olmaqdan, əylənməkdən zövq alın. Bu, sizin sabah övladınız, ailəniz və cəmiyyətiniz qarşısında baş ucalığınız, alın açıqlığınız, vüqarlığınız olacaq...

6. *Uşaqların tərbiyəsində siz valideynlər vahid mövqedən hərəkət etməlisiniz.* Professor Ə.Ə.Əlizadə bununla əlaqədar yazır: “Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, əgər ata və ananın idealları (uşaqda tərbiyə etmək istədikləri keyfiyyətlər haqqındakı təsəvvürləri) uyğun

gəlmirsə, tərbiyə işində ciddi nöqsanlar özünü göstərir. Uşağın eyni hərəkətini biri pisləyir, o biri rəğbətləndirir. Ailə tərbiyəsində vahidlik prinsipi pozulur” (3, s.160).

Yuxarıda bu və ya digər şəkildə dəfələrlə deyilmişdir ki, tərbiyənin bünövrəsi ailədə qoyulur. Belə bir fikir də təsdiq edilmişdir ki, tərbiyə nə qədər erkən uşaqlara aşılarsa, bir o qədər faydalıdır. Bunun sürəti və faydalılığı sizin ailə tərbiyəninizi pedaqoji şərtlərini bilməyiniz və onlara əməl etməyinizdən çox asılıdır.

Əvvəla, uşaqların ailə tərbiyəsində səbrlilik, təmkinlilik əsas prinsip kimi gözlənilməlidir. Çünki tərbiyə etdiyiniz uşaqdır. Onlar elastik, oynaq və hədsiz dərəcədə fəaldırlar. Uzun müddət dinləmək, oturmaq, deyilənləri yadlarında saxlamaq, əxz etmək iqtidarında deyillər. Bu cəhətdən, yuxarıda deyilənləri gözləməyiniz lazım gəlir. Hətta uşaqlar ilk dəfə gördükləri və eşitdikləri bu və ya digər məsələ barədə sizə dəfələrlə sual verəcəklər: “bu nədir?”, “Onun rəngi nə üçün belədir?”, “mən kiməm?”, “buzovumuz anasını niyə əmir?”, “dəniz niyə dalğalanır?”, “it niyə hürür?”, “yağış nə üçün yağır?”, “ot haradan əmələ gəlir?”, “ıldırım niyə çaxır?”, “filənkəs niyə axsayır?”, “Mələk xalanın beli niyə əyridir?”...niyə, nə üçün, hara? – suallarını yağış kimi üstünüze yağdıracaqlar. Həmdə eyni sualı dəfələrlə verəcəklər. Bütün bunları dinləmək, cavab vermək, başa salmaq siz valideynlərdən səbr, dözümlülük tələb edir.

Övladının tərbiyəsində yorulanlar, onu bacarmayanlar nəhayətdə naəlac qalıb, tərbiyə işini taleyin ümidinə buraxırlar. Professor N.M.Kazımov belələrini nəzərdə tutaraq yazır: “Bu və ya digər uşağın tərbiyəsində çətinliklə qarşılaşan bəzi tərbiyəçilərin “qozbeli qəbir düzəldər”, “qurda nə qədər yaxşılıq etsən, yenə də meşəyə baxar”, “ilanın balası yenə də ilan olar” və s. deməklə özlərini tərkisilahlı edir, tərbiyə işində aciz olduqlarını göstərir...” (4, s.27).

İkincisi, ailə tərbiyəsi ardıcıl verilməlidir. Bu işdə fasilə etmək, sonraya saxlamaq udurmaq deməkdir. “Dəmiri isti-isti döyərlər”, – demişlər. Sizə verilən suallara həmin an cavab verməlisiniz. Əgər belə etməsəniz, uşaqlar onu kimdənsə soruşacaqlar və ola bilsin ki, səhv cavab alacaqlar. Həmin səhvləri də yaddaşlarında möhkəm saxlayacaqlar. Sonralar həmin yanlışlıqları düzəltmək sizin üçün əziyyətə çevriləcəkdir.

Həmçinin hər yaş dövrünün özünün tərbiyə işi var.

Atalarımız “Bu günün işin sabaha saxlama” – demişlər. Sabahın da öz işi var. Bunların hamısını sabaha saxlasa, nəhayətdə, gör nə qədər işlər sabaha toplanıb qalar. Uşaq isə gözləmir. O, təbiətin, cəmiyyətin, ictimai mühitin, məhəllənin, yoldaşlarının təsir obyektindədir. Özündən asılı olmayaraq, bütün təsirlərə məruzdur: yaxşını da, pisi də, xeyirlini də, zərərliyi də qeyd-şərtsiz qəbul edir. Bu mənada, uşaqlarınızın tərbiyəsi sizin daim diqqətinizdə olmalıdır. Uşağınız sizin gözlünüzün qarşısında və yaxud sizdən gizləndə necə oynayır, necə nahar edir, necə davranır?... Bütün bunlardan vaxtında xəbər tutmalı və düzgün istiqamətə yönəltməlisiniz. Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, tərbiyə işi ardıcıl qurulmalıdır.

Üçüncüsü, uşaqların yaşına uyğun hərəkət etmək, davranmaq lazımdır. Kiçik yaşlıların bu və ya digər naqis hərəkət etməsi təbiidir. Axı, o, yaxşı və pisin nədən ibarət olmasını sizin səviyyənizdə bilmir. Bilavasitə bununla əlaqədar, övladınızın yaşı ilə hesablaşmalı və həmin yaşın xüsusiyyətləri ilə əlaqədar onlarla davranmalısınız. Bu barədə hindlilərin gözəl, elmi əsasları olan bir zərb məsələsində deyilir: “Oğlun beş yaşına çatanaqədər onunla şah kimi, beşdən on beşəqədər nöqər kimi, on beşdən sonra isə dost kimi rəftar elə”...

Dördüncüsü, ailə tərbiyəsində uşağa münasibətdə orta hədd gözlənməlidir. Uşağa məhəbbət məsələsində valideynləri üç qrupa bölmək olar: a) uşağın hədsiz əzizləyənlər. Bu, olduqca zərərli. Uşaq valideyninin həddəssiz məhəbbətindən istifadə edərək şıltaqlıq, ərköynlük edir; b) hədsiz sərtlik edənlər. Uşaq şadlıq, təbəssüm istəkdir, onların qəlbini qırmaq olmaz. Əks təqdirdə, uşaqlar qəddar, əzəzil, başqalarına qarşı biganə olurlar;

v) bu sahədə daha doğru yolu üçüncü qrup valideynlər tuturlar. Onlar valideyn-övlad münasibətlərində orta həddin gözlənilməsi tərəfindədirlər. Bu cəhətdən üç görkəmli mütəxəssisin fikrinə nəzər yetirmək faydalı olardı: Onlardan biri A.N.Abbasovun fikirləridir. O, yazırdı: “Öz uşağına hərarətli məhəbbət və nəvazişdən azacıq da olsa əl çəkməyi anadan tələb et-

məyə heç kəsin haqqı yoxdur. Lakin ananın öz uşağına məhəbbət və sədaqəti tamamilə düşünlümlü, ehtiyatlı, qənaətcil olmalı və ölçü həddini gözləməlidir”(1, s.37).

İkinci fikir Y.Korçakındır. O, yazırdı: “Uşaq onu əhatə edənlərin dili ilə danışır, onların fikrini söyləyir, hərəkətlərini təkrar edir, davranışlarını təqlid edir”.

L.N.Tolstoy da bunlara oxşar deyirdi ki, bütün tərbiyə bizim həyatımızın nümunəsidir ki, bunu da uşaq daima təqlid edir.

Beşincisi, uşaqların ailə tərbiyəsində xırda məsələlərdən iri problemlərə kimi hamısı diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu gün sizə kiçik görünən nöqsan sabahkı bələlərin başlanğıcıdır. L.A.Seneka deyirdi ki, kiçik nöqsanlar böyük səhvlərə aparır. K.D.Uşinskinin də böyük yüklər haqqında dediyi bir fikir burada yerinə düşür. O, yazırdı: “Tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır. Tərbiyəçi insanı ailədə, cəmiyyətdə, xalq arasında, bəşəriyyət içərisində və öz vicdanı ilə üzbəüz durduğu halda öyrənməlidir; o insanı bütün yaşlarda, bütün vəziyyətlərdə, şadlıq və qəmkinlik hallarında, yüksələn və alçalan hallarda, bədencə xəstə və sağlam olan vaxt, hədsiz ümidlər içərisində və bütün insan təsəllilərinin gücsüz olduğu ölüm yatağında olan zaman öyrənməlidir”. (5, s.98).

Altıncısı, uşaqların tərbiyəsinə təsir göstərəcək, bütün vasitələrdən maksimum səmərə ilə istifadə edilməlidir. Mənzilin quruluşu, onun bədii tərtibatı, avadanlığın yerləşdirilməsi, onlardan istifadə edilməsi, ailə rejimi, mədəni vərdiş qaydaları elə tənzimlənməlidir ki, onların ümumi ahəngindən tərbiyə üçün istifadə imkanları artmış olsun. Bütün bunlar elə əlaqələndirilməlidir ki, müəyyən vaxtdan sonra valideynin evdə olub-olmamasından asılı olmayaraq, uşaq tərbiyə etsin.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.A. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, Mürtəcim, 2016.
2. Axundov S.H., Həsənov A.İ. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Maarif, 1991.
3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. Bakı, Maarif, 1989.
4. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Maarif, 2003.
5. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. “Azərbaycan məktəbi” jurnalının nəşri, 1953.

У.М.Мамедова

Организация социально-воспитательной работы в семье

Резюме

В статье исследована роль семьи в национальном воспитании и намного глубже выяснена роль отца и матери и других членов семьи в процессе современного воспитания, а также приводятся новшества. Введение этих новшеств прививает у азербайджанских детей чувство национальной чести и достоинства, единства, пристрастия к Родине. Статья необходима каждой молодой семье и каждому педагогу. Приведенные примеры несут огромный воспитательный характер.

U.M.Mammadova

The Role of Family in National Education

Summary

The role of family in national education, the analysis have been investigated and the roles and importance of father, mother, members of the family in a contemporary education process have been shown in the article. The new feature and application of this character learned to Azerbaijani children national proudness, unity, honor, fanaticism to motherland. The article is necessary for each young family and pedagogue. Different models, notes have a great educational importance.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2019

G.İ.MƏMMƏDZADƏ*e-mail: gulnar.aliyeva1991@gmail.com***Kaspi liseyi (Ağsəhər filiali)**

(Bakı şəh., Xocalı pr., 57 A)

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SOSİO-PRAQMATİK VƏRDIŞLƏRİN AŞILANMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

*Açar sözlər: sosio-praqmatika, kommunikasiya, sintaksis, semantika, kontekst**Ключевые слова: социо-прагматика, коммуникация, синтаксис, семантика, контекст**Key words: socio-pragmatics, communication, syntax, semantics, context*

Müasir dövrdə dövlətlərarası təhsil əlaqələri genişlənir, xaricdə təhsil almaq və xarici dilə mükəmməl yiyələnmək istəyən gənclərin sayı günbəgün artır. Bu cür gənclərin təhsil sahəsindəki uğurları, ixtisaslı kadr kimi yetişməsi onların sosial mühitə adaptasiya olma səviyyəsindən asılıdır. Yeni sosial mühitə, yeni həyat tərzinə uyğunlaşa bilmək kifayət qədər çətin işdir. Sosial tərbiyə mövqeyindən sosial adaptasiyanı nəzərə alaraq, bu anlayışın əsas mahiyyətini belə izah etmişlər: “Şəxsiyyətin öz hərəkətlərinin, xarakterinin və ya mühitin özünün sosial vəziyyətlərə adekvat cavab prosesində çevik dəyişikliklərin baş verməsi sosial uyğunlaşma ilə nəticələnir” (8, s. 203).

Xarici ölkədə tələbələrin adaptasiyası üçün ən səmərəli yol mühüm vərdişlərdən biri olan sosio-praqmatik vərdişlərə yiyələnməkdir. Təsədüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar (B.Frezer, İ.Harlou, G.Liç, T.Pavlidou, P.Rayli, H.Spenser) belə hesab edirlər ki, xarici ölkələrdə sosial adaptasiya prosesində tələbələrin üzləşdiyi çətinliklər və uğursuzluqlar məhz fərqli mədəni mühitdə onların necə davranmalı olduqlarını bilmədiklərindən qaynaqlanır. Son illər dil universitetlərini bitirən linqvist tələbələr ünsiyyət prosesində sosio-praqmatik uğursuzluqlarla üzləşir və bunun nəticəsində onlarda müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq səriştəsi formalaşa bilmir. Bu çətinliklərin yaranmasının əsas səbəbi tələbələrin doğulduğu təhsil aldığı ölkənin mədəniyyətiləri arasındakı fərqliliklərdir. Sosio-praqmatik uğursuzluqların aradan qaldırılması yalnız məqsədli şəkildə sosio-praqmatik vərdişlərə və xarici ölkədə öz məqsədlərinə nail ola bilmək üçün qarşılıqlı mədəniyyətlərarası sosial strategiyalara yiyələnməklə mümkündür.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq mədəni əlaqələrin təşkili sistemində dövlət və hökumət qurumlarından əlavə, beynəlxalq təşkilat, ictimai-sosial institutlar və ayrı-ayrı insanların şəxsi fəaliyyəti mühüm yer tutur. Yeni sosial-iqtisadi, siyasi situasiyalar global dil olan ingilis dilində əlaqə qurmağı, ünsiyyətin bütün sferalarında yüksək vərdişlərə yiyələnməyi tələb edir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarı kurs tələbələrində sosio-praqmatik vərdişlərin aşılınması üçün kifayət qədər elmi baza vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problem artıq dil pedaqogikası prizmasından araşdırılır. Eyni zamanda xarici dilin öyrənilməsi faktoru xarici ölkəyə tələbələrin sosial adaptasiyası üçün şərait yaradan səmərəli amillərdən biri olmaqla yanaşı tələbələrdə sosio-praqmatik vərdişlərin yaradılmasını zəruri edir.

Sosial-pedaqoji yanaşma baxımından yuxarı kurs tələbələrində sosio-praqmatik vərdişlərin aşılınmasının mahiyyətini müəyyənləşdirmək və həmin prosesin modelini inkişaf etdirərək bu vərdişlərin aşılınmasının səmərəli yollarını həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən araşdırmaq zəruridir. Yuxarı kurs tələbələrinin sosial adaptasiya müddətində üzləşdiyi çətinliklərin səbəblərini müəyyən edərək xarici dilin tədrisinin sosio-praqmatik prinsiplər əsasında öyrədilməsini təmin etmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin ingilis dilinin

sosio-praqmatik aspektdən öyrənilməsi üçün dərs vəsaitlərini, dərslikləri, çalışmalar sistemini işləyib hazırlamaq sosio-praqmatik vərdişlərin aşılmasına xidmət etməlidir.

Dilin kommunikativ-praqmatik yöndə öyrənilməsi müasir dövrümüzün tələbi olaraq universitetin yuxarı kurs tələbələri üçün vacib bir sahəyə çevrilməklə yanaşı, həm də bu sahənin nəzəri cəhətdən tədqiqini zəruri bir məsələyə çevirmişdir. Bu vərdişlərin aşılmasının səmərəli yollarından biri kimi sosial şəbəkə saytlarının əhəmiyyətini nəzərdən qaçırmmaq doğru olmazdı. Belə ki, Yaponiyadakı xarici dil öyrənən alman tələbələrin praktik bacarıqlarını yaxşılaşdırmaq üçün bir vasitə kimi Facebookdan istifadə yollarını araşdırmaq məqsədilə tədqiqat aparılmışdır. Doqquz tələbə həmin qarışıq tədris yanaşmasına qoşulmuşlar və onlara həftəlik onlayn vəzifələr verilmişdir. Tələbələrdən gündəlik həyatları ilə bağlı status yazmaları üçün xüsusi bir Facebook qrupu səhifəsinin qrafiki üzərində bir-birinin yazıları barədə şərh vermək tələb olunmuşdur. Nəticələr göstərmişdir ki, tapşırıqların yerinə yetirilməsində çətinliklər tələbələrin xarici dildə bilik çatışmazlığından deyil, həm də şəbəkənin özündən istifadə edilməsində təcrübəsizliyindən irəli gəlmişdir. Yalnız gündəlik həyatda sosial şəbəkə saytlarından tez-tez istifadə edən tələbələr layihədən daha çox faydalana bilmişlər.

Yaponiyada universitet tələbələri arasında getdikcə daha çox Facebook, Twitter, Mixi və s. kimi sosial şəbəkə saytlarının artan məşhurluğu sayəsində, xarici dil öyrənmək üçün belə şəbəkələrin istifadəsinin faydalarını göstərən çoxsaylı tədqiqatlar ortaya çıxmışdır. G.Blattner və L.Lomiçka sosial şəbəkə saytlarından istifadənin yüksək motivasiya şəraitində sinif atmosferinə müsbət təsirini sübut etmişdir (2, s.15). G.Dizon öz tədqiqatında sübut etmişdir ki, Facebook istifadəçilərinin şəkillərini, videolarını və şagirdlərin sinif yoldaşları ilə paylaşdıqları qeydləri müzakirə etmək üçün sosial şəbəkə saytları nəinki yararlı və rahatdır, hətta tədris prosesində stresli mühitin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır (4). C.Prichard isə Facebook-dan istifadənin ingilis dilində danışmaq üçün daha çox imkanlar təmin etdiyini nəzərə alaraq öyrənənlərin rəqəmsal savadlılığını inkişaf etdirmək və tələbələrin xarici dilə daha asan yiyələnmək sahəsində Facebookun təsirli bir vasitə olduğunu qeyd etmişlər (7). Şagirdlərin layihədən əvvəl Facebookdan istifadə etmələrinə gəldikdə, hazırlıq tədqiqatının nəticələri göstərir ki, özlərini "passiv" Facebook istifadəçiləri kimi təsvir edən doqquz tələbənin beşi Facebook-dan müntəzəm istifadə edən olmuşlar. Anketdə xarici dil öyrənən tələbələr dili öyrənmə məqsədi ilə hər hansı bir sosial şəbəkə saytlarından istifadə etmək təcrübəsinə malik olmadıqları halda ana dilində ünsiyyəti daha da sürətləndirəcəyi baxımından daha çox məlumat əldə edəcəklərini və sosial mediadan müvafiq şəkildə istifadəni təmin etdiyi üçün sosial şəbəkədən istifadənin faydalı olduğunu səbəb göstərərək Facebook layihəsi ilə bağlı optimist olduğunu bildirmişdir.

Dilin sosio-praqmatik cəhətdən öyrənilməsində dil hadisələrinin funksional xüsusiyyətləri müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılır. Onlardan ən aktualı kommunikativ yanaşmadır. Burada əsas diqqət funksional və kommunikativ yanaşmaların vəhdəti nəticəsində fikir mübadiləsi zamanı ünsiyyətdə iştirakçıların bir-birinə təsirində dil ifadələri vasitəsi ilə məqsədli sosial-kommunikativ mənaların aşkar olunmasına verilir. Xarici dillərin tədrisində yuxarı kurs tələbələrinə sosio-praqmatik vərdişlərin aşılması problemlərindən biri praqmatik yanaşmada dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edərək, hər hansı məqamda fəaliyyətini müəyyən istiqamətə yönəldən, qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün öz seçimini edən insanla bağlı dil vahidlərinin məna bildirən tərkib hissəsinin öyrənilməsidir.

Praqmatika kontekstual mənanı öyrənərək, söyləmdən ən çox məna çıxartmaq yollarını araşdırır. Praqmatika eləcə də, danışanın ünsiyyət zamanı söylədikləri və dinləyənin eşitdikləri söz və ifadələrin əlaqəli şəkildə birgə anlaşılan mənasını öyrənir. Əgər dil vahidləri ayrı-ayrı aspektlərdə (fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik) dilin fəaliyyətində öyrədilirsə, praqmatikada dil vahidləri söyləm kimi dilin istifadəsi və işlənməsində tədqiq olunur. Dildən istifadə zamanı praqmatik mənanın anlaşılması söz və ifadələrin, yəni söyləmin müəyyən kontekstdə işlənməsi ilə sıx bağlıdır. Bunu aydınlaşdırmaqdan ötrü bir nitq parçasına müraciət edək: Av-

ropa ölkələrində salamlaşarkən, “*Necəsən?*” sualına “*Sağ ol, yaxşıyam,*” deyər cavab verirlər. Həmin əcnəbi şəxs ərəb ölkələrinin birində “*Necəsən?*” sualına “*Əlhəmdulillah*”, yaxud “*Şükür Allaha*” ifadəsini cavab kimi pragmatik cəhətdən fərqli kontekstlərdə işlədir.

Bu söyləmdə *məkan konteksti*: ərəb ölkəsi

Fiziki kontekst: Allaha münasibət, şəxsə münasibət

Mədəni kontekst: ərəb xalqının salamlaşmağa verdiyi cavab

Sosial kontekst: ədəb-ərkan münasibəti kimi müəyyənləşir.

Yuxarıdakı misaldan görünür ki, dilin istifadəsi zamanı müxtəlif növ kontekstə rast gəlmək olur:

1. Linqvistik kontekst (ixtisarla ko-tekst, ing. co-text): söyləm daxilində söz və söz birləşmələrinin mənasını təyin edərkən kontekstin rolu. Məsələn, *This is Jane Smith. She is a teacher. I am her brother. Bu, Ceyn Smitdir. O müəllimdir. Mən onun qardaşıyam.*

A.Futbol oyununda azarkeşlər qışqırır: “Vur, vur.” (topu hədəfə vurmağı nəzərdə tutur);

B.Döyüşdə “Vur, vur,” dedikdə, “düşməyə gülləni vurmaq” nəzərdə tutulur.

2. Fiziki kontekst: Söhbətin harada, necə və hansı hərəkətlərlə obyektə müraciət olunmasını, münasibətləri əks etdirir. Bəzən buraya peşə, şəxsiyyətlərarası kontekst də daxil olur.

3.Epistemik kontekst: danışanın söyləmində dünyəvi biliklərini bölüşdürdüyü kontekst;

4.Sosial (ictimai-mədəni) kontekst: danışanla dinləyici arasında ictimai əlaqələrin əks olunduğu kontekst (ictimai yerdə, yemək zamanı, böyüklərlə davranış zamanı müraciət formaları). Bəzən bu, situativ kontekst də adlanır. Məsələn, kitabxanada “*Zəhmət olmasa, sakit danışın.*” Başqa kontekstlərdə isə: “*Sus!*” “*Danışma!*” söyləmləri işləyə bilər. Dilçilik nəzəriyyəsinə görə “*kontekstual bilik*” sözünün hərfi mənası niyyət olunan mənanın başa düşülməsində məlumatı eşidən üçün imkan yaradılmasıdır.

Bəzən elə nitq parçalarına rast gəlmək olur ki, onlarda dəqiq şəkildə hansı kontekstin olmasını təyin etmək aydın olmur. Məsələn, “Növbədə dayanmış adamlar ona məzəmmətlə baxırdılar. Susmuşdular. Yorgun, kədərli görkəmləri vardı. Çoxunun sifəti Nemətə tanış gəlirdi: Amma kim olduqlarını təyin edə bilmirdi. Bu adamları harada görüb, haçan və s.?” (1, s.151).

Göründüyü kimi, kontekst pragmatikada mühüm anlayış sayılır. Bu proses məhz xaric dillərin tədrisində dilin əldə edilməsində ən vacib sahələrdən biridir. Pragmatik məna müəyyən məkan və zaman daxilində kontekstdə danışan və dinləyənün söyləmləri və buna uyğun olaraq, etdikləri hərəkətlər, onların söhbətində təsvir olunan hadisə və predmetlərin mənasını bildirir. Pragmatika deyilənin başa düşülməsi üçün həmin məqamdan əvvəl baş verənlər haqqında müəyyən bilginin olmasını tələb edir. Buradan aydın olur ki, danışan ilə dinləyənün aid olduğu dil kollektivinin üzvləri mövcud vəziyyətdən əvvəl mövcud olan şərt və amilləri yaxşı bilməlidirlər (1). Bu baxımdan sosio-pragmatikanın məqsədi sosial ünsiyyət zamanı meydana çıxan şərtləri, düzgün ünsiyyət vahidlərinin işlənməsini eləcə də, ifadələrin kommunikasiya yaradan tərəflərə təsirini və bu təsirdən meydana gələn nəticəni, nitq aktlarının necə reallaşması yollarını öyrənir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III, Semantika və Pragmatika. Bakı. Mütərcim, 2009, 310 s.

2. Blattner G. and Fiori M. Virtual social network communities: an investigation of language learners' development of socio-pragmatic awareness and multiliteracy skills. CALICO Journal, 29(1), 2011, pp. 24-43.

3. Blattner G. & Lomicka L. Facebook-ing and the social generation: A new era of language learning. Alsic, 15(1). Available from. 2012

4. Dizon G. Japanese students' attitudes toward the use of Facebook in the EFL classroom. The Language Teacher, 39(5), 2015, pp. 9-14.

5. Kasper G. & Rose K.R. Pragmatic development in a second language. Oxford: Blackwell. 2003

6. Kok A. Metamorphosis of the mind of online communities via e-learning. *Instructional Technology and Distance Learning*, 5(10), 2008, pp.25-32.
7. Prichard C. Training L2 Learners to Use Facebook Appropriately and Effectively. *CALICO Journal*, 30(2), 2013, pp.204-225
8. Брудный В.И.. Социальная психология. Москва. 1997, 353 с.

Г.И.Маммадзада

**Эффективные способы улучшения социально-прагматических навыков
студентов старших курсов по английскому языку**

Резюме

Статья посвящена эффективному использованию социально-прагматических навыков на старших курсах при преподавании английского языка как иностранного. Актуальность темы связана с тем, что студенты сталкиваются с рядом социально-прагматических сбоев во время общения. Этот тип подхода помогает улучшить разговорные навыки студентов на английском языке, позволяя им чувствовать себя более свободно в процессе общения. Студенты, обладающие такой компетенцией, могут легко адаптироваться к различным культурным условиям, сохранять стабильность речи в разных ситуациях. Отсутствие этих привычек, изменяющих процесс адаптации к этнокультурному контексту другой страны, также создает ряд трудностей в достижении цели социального межкультурного общения. Необходимость устранения этих трудностей требует его приобретения.

G.I.Mammadzada

**Effective Ways to Improve Sociological-Pragmatic Habits
in English for Upper-Course Students**

Summary

The article is devoted to the effective use of socio-pragmatic habits in the upper course in teaching English as a foreign language. The relevance of the topic is related to the fact that students are faced with a number of socio-pragmatic failures during communication. This type of approach serves to improve students' speaking skills in English, making them feel more comfortable in the communication process. Students having this competence can easily adapt to different cultural environments, preserve speech stability in different situations and overcome sociopolitical failures by acquiring sociopolitical skills in a purposeful way to achieve their goals. The absence of these habits alter the process of adaptation to the ethno-cultural context of another country also creates a number of difficulties in reaching the goal of social intercultural communication. The need to eliminate these difficulties necessitates its acquisition.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. Ə.Ş.Şirəliyev,
ped.f.d. Q.V.Axundova;
ADU-nun Filologiya və jurnalistika fakültəsinin nəzdində
Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrası
(04.04.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. №28)).*

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2019

X.E.NƏCƏFOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

UĞURLU İDARƏETMƏDƏ GENDER PROBLEMİ

Açar sözlər: uğur motivasiyası, işgüzar fəallıq, uğurdan qaçma, qorxu hissi prinsipi, səbəb-nəticə əlaqələri.**Ключевые слова:** мотивация успеха, деловая активность, отклонение от успеха, принцип страха, причинно-следственные связи.**Key words:** motivation of success, business activity, failure, fears of sense, cause and effect relationships.

Uğur motivasiyası anlayışı cəmiyyətin iqtisadi inkişafını hərəkətə gətirən işgüzar fəallığın əsas mənbəyi kimi formalaşdırılmışdır. D. Mak-Klelandın həyata keçirdiyi uğur motivasiyasının mahiyyətini müvəffəqiyyətdə tələblər qazanmaq kimi ifadə etdi və vəziyyətdən asılılığa rəğmən motivasiyalı tələblər nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. Uğurun yüksək motivasiyası ictimai iyerarxiyanın irəliləyişində müəyyən mobilliyi təmin edir (9, s.128). Uğur motivasiyasının öyrənilməsi istiqamətində növbəti addım J. Atkinson və Fişerin nəzəriyyəsi hesab olundu. Bu nəzəriyyəyə əsasən, iki müxtəlif yönümlü tendensiyalar mövcuddur: uğura çatmaq motivasiyası və uğursuzluqdan qaçmaq motivasiyası. Əgər uğursuzluq qorxusu aşağı olarsa, nailiyyət motivasiyası yüksək olacaq (5, s.99).

Uğur motivasiyası təcrübəsinin ilk nəticələri, demək olar ki, kişilər istisna olmaqla, respondentlər qrupunun sorğuları nəticəsində alınmışdır. Ancaq nailiyyət motivasiyası üzrə işlərdə gender fərqlərinə diqqət yetirilmişdir. İlk olaraq belə fərziyyə irəli sürülmüşdür ki, qadınlar nailiyyətə başqa cür motivasiya olunurlar, nəinki kişilər. Başqa bir fərziyyə ondan ibarətdir ki, kişilər və qadınlar müxtəlif tələblərlə motivasiya olunurlar: qadınlar üçün tələb emosional tərzdə daha mühümdür, nəinki nailiyyətlərdə. Uğur motivasiyasında kişi və qadınlar arasında fərqi üçüncü izahda mövcuddur: onlar bu motivasiyalara bərabər ölçüdə yiyələnirlər, lakin onları fəaliyyətin müxtəlif formalarında reallaşdırırlar (6, s. 87).

Uğur motivasiyası nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək, M.Horner qadınlar üçün spesifik olan – uğurdan qaçma motivasiyasını C.Atkinsonun modelinə gətirdi. M.Hornerin nəzəriyyəsinə əsasən, uğur qadında həyəcan yaradaraq, arzulolunmaz nəticələrlə, qadınlıq itkisi, əhəmiyyətli münasibətlərin itirilməsi və sosial ayrılımlarla assosiasiya olunur. Peşəkar və faydalı münasibətlər sferasında müvəffəqiyyət qadınlar üçün qarşılıqlı istisna kimi göstərilir, adətən, qadın peşəkar uğuru qurban verərək münasibəti seçir (7, s.189).

Müvəffəqiyyət qorxusunun bildirilməsi dərəcəsinə təsir edən amil kimi, müəlliflər uğura oxşar nəticələr aldılar: nailiyyətlərin əhəmiyyəti cinsdən, yaş həddindən, mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, məzmununu dəyişir və uğur motivasiyasında şəxsi fərqlərlə bağlı olmur.

G.B. Lewis və V. Sisireli göstərdilər ki, kollektivin idarə olunmasında qadınlarda müvəffəqiyyət məsuliyyəti uğurun cinsi rol nöqtəyi-nəzərindən qəbul edildiyi vəziyyətlərdə yaranmır. Belə ki, o, mini qruplarda çalışan qadınlarla müqayisədə kollektivə idarəçilikdə qadınlarda daha yüksəkdir. Bu məsuliyyət fərqi həmdə mövqe baxımından qadınların müqayisəsində də müşahidə olunur (8, s.412).

Bu fikirlər aşağıdakı müşahidələrdə bazalaşır: nə vaxt ki, müvəffəqiyyətin mənfəi nəticələri görünür, qadınlar, eləcə də kişilər, öz uğur cəhdlərini saxlayırlar və əksinə, müvəffəqiyyət qorxusu olmur. Bu məlumatlar fikir bildirməyə imkan verir ki, müvəffəqiyyət həyəcanının effekti qadınlarda daha çox bürüzə verir.

Buna görə, N.C. Smelserin qeyd etdiyi kimi, Hofmanın işlərində kişilər qadınlara nisbətən müvəffəqiyyət narahatlığı keçirirlər: bu narahatlıq üçün səbəblər fərqlidir: kişiləri o

həyəcanlandırırdı ki, müvəffəqiyyət onlara mənfi təsir edəcək, onların şəxsi həyatına müdaxilə olacaq və onlar ailədən kifayət qədər zaman ayıra bilməyəcəklər, qadınlar isə hər şeydən qabaq ərə getmək və ər – arvad münasibətlərinin sabit qalması baxımından narahat olurlar (2, s.78).

Beləliklə, bu müəlliflərin işlərində müvəffəqiyyətdən qorxu hissi prinsipial olaraq başqa yönümdə - dərin psixoloji baryer kimi deyil, sosial kənaraçıxmalara normativ cavab kimi təsbit olunur.

Müxtəlif cinsli qruplarda müvəffəqiyyətdə qorxu hissinin öyrənilməsi göstərdi ki, qadınlar qarışıq yarım qruplara nisbətən, təklikdə işləyərək daha yaxşı nəticələr göstərirlər və uğur situasiyasında mənfi obrazları generasiya edirlər. Müvəffəqiyyət qorxusu sahəsində tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək Q.Z. Turetskaya qeyd edir ki, son illər müvəffəqiyyət riski üç qrupun keyfiyyətlər modeli kimi kompleks şəkildə araşdırılır. Birinci qrupu cinslə bağlı keyfiyyətlər təşkil edir: psixoloji androgeniya, cinsi rol mexanizmləri, təhsil və ananın məşğuliyyəti, fəaliyyət sferasının seçilməsi. İkinci qrupu mənsubiyyətə tələb, ayırmaya həssaslıq, əhəmiyyətli münasibətlərə tələb təşkil edir. Üçüncü qrupa isə nailiyyətlər: məqsədlər, yaş həddi, yoxlama lokusu kimi göstəricilərlə birləşən akademik göstəricilər daxildir (3, s.41).

Lakin səbəb-nəticə əlaqələrinin hansısa bir anlayışı, bu fenomenin öyrənilməsi ənənəsinin irəli sürsə də, onun mahiyyəti və yaranması dəyişilməz qalır: davranışın yaranmasını tələb etməyən mühitdə müvəffəqiyyət.

İndiki zamanda hesab edilir ki, uğurdan qaçmaq motivi kişilərdə, eləcə də qadınlarda onların peşəkar seçimi ənənəvi gender roluna (məsələn, sahibkarlıq qadınlar üçün, dayəlik – kişilər üçün) uyğun gəlmədiyi halda yaranır.

İdarəçilik uğurunun atributlaşması tədqiqatlarında kişi və qadınların tipik rolları haqqında ənənəvi təsəvvürlər öz əksini tapdı.

A.N. Matşalerin qruplararası qarşılıqlı təsir tədqiqatları nəticə çıxarmağa imkan verir ki, idarəçilik uğurunun atributlaşması üzrə eksperimentlərdə insanın iki mühüm peşəkar və cinsi oxşarlığı toqquşur. Sorğuya cəlb olunanlar avtomatik və qeyri-iradi olaraq, cinsi əlamət üzrə “Biz obraz”ını bir halda cinsə görə, digər halda isə peşəkarlıq əlamətləri üzrə qururlar. Təbii ki, buna görə stereotip – təsəvvürlərin müxtəlif sistemləri və münasib müdafiə “xətləri” aktuallaşır. Bəzən, xanımlıq baxımından başqa peşənin qadınları ilə müqayisədə, öz peşəsinin sahibliyindən imtina onunla izah edilir ki, hazırkı halda onlar peşəkar əlamət üzrə – kişilərin “Biz - obraz”ına daxil olurlar. Bu qeyri-vurğulanmaya “yuyub aparma” cinsi əlaməti üzrə “Onlar – obraz”ına daxil olunma prinsiplərini avtomatik olaraq aşağı salır.

Bir çox tədqiqatçılar, rəhbər qadın, kişi və təbəlunanların qarşılıqlı davranışına eyni vaxtda baxılmasının mühümlüyünü qeyd edirlər.

Təşkilatın hakimiyyət strukturunun onlara təsiri kimi gender fərqlərinin təhlilinə həsr edilən işlərdə qeyd edilir ki, hazırda kişilər təşkilatlarda üstünlük təşkil etməyə davam edirlər, qadınlar isə hakimiyyətin yuxarı eşalonunda çox nadir hallarda vəzifə tutur və idarəetmənin yuxarı səviyyəsində çox cüzi təqdim olunurlar. Menecmentdə qadınların sayının ləng artımı biznes aləmində qadınların mövqe mövzusunda çoxlu sayda ədəbiyyatın nəşrinə imkan yaratdı.

Kişilərin idarəçilikdə peşəkar fəaliyyəti təbii olaraq dərk edilir. İdarəçilikdə karyera qurmağa ümid edən qadınlar, təşkilatda qarşılıqlı təsirin vacibliyi ilə üzləşirlər, belə ki, struktur və hakimiyyət səlahiyyətçiləri kişi dəyərləri əsasında formalaşmışdır.

Rəhbərlik və liderliyin bir çox modellərində vacib və arzuolunan keyfiyyətlər kişilərə xas olan kimi nəzərdə tutulur. Belə yanaşma ictimaiyyətə elə formada əks olunmuşdur ki, uğurlu rəhbər özündə aqressivlik, konfliktə getmək, yarışmaq, inadkarlıq kimi əsl kişiyyə xas olan keyfiyyətləri özündə birləşdirməlidir. Qadın rəhbər olduqda, dildə yanlışlıq baş verir: inadkarlıq yüksək hakimliklə əvəz olunur, fəallığa sahibkarlıq və sərtlik kimi baxılır. Daha çox kooperativ və çevik görünə bilən, idarəetmə tərzini nümayiş etdirən kişilər, alçalıcı

kommentarilərin obyektı ola bilər. İctimaiyyətdə birmənalı olaraq qadın - rəhbər yaramayan birisi kimi, lider – qadın isə kişiyəbənzər biri kimi qəbul olunur.

Bundan başqa, ümumən müraciətdə rəhbər mövqeyini müəyyən edən, məsələn, “direktor”, “dekan”, “rektor” və kişilərə ünvanlanan başqa sözlər sırası da mövcuddur (1, s.94).

Tədqiqatçılar yekdil bir fikrə gəlirlər ki, “şüşə tavan”ın əsasında – tarixən mürəkkəbləşən gender stereotiplərinin məğzində qadın rəhbərin rolu arxa plana keçir, kişi rəhbərin mövqeyi aqressiv cins kimi səlahiyyətli qəbul edilir.

Belə situasiyaların aradan qaldırılması yollarını S. Caffnis ilk növbədə, ənənəvi gender rolunun dəyişdirilməsinin səbəbini gənc nəslin sosiallaşmasını həyata keçirən xarici yanaşmadan asılı olduğunu qeyd edir (4, s.99).

İdarəetmə fəaliyyətində şəxsiyyətin davranışında gender fərqlərinin problemi üzrə ədəbiyyatın təhlilini ümumiləşdirərək, əminliklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, qadınlar idarəçilikdə kişilərə nisbətən başqa cür fəaliyyət göstərirlər; idarəetmə tərz, nailiyyətlər motivasiyası, peşəkar nailiyyətin atributlaşması kimi, sahibkarlığın ayrı-ayrı aspektlərinin tədqiqatları sırası mövcudluğu, kollektivdə qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətləri, dəyər oriyentasiyalarında və təşkilati mədəniyyətdə gender fərqlərinin nəticələri, mənəvi gender idealları qadın və kişilərin rollarını şərtləndirilən gender fərqlərinin əhəmiyyətli olması haqqında danışmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Малышева Н.Г. Гендерные стереотипы в молодежных средствах массовой коммуникации: Дис. ...канд. психол. наук. М.: Наука, 2008.
2. Смелзер Н.Дж. Социология. М.: Ин-т Молодежи, 1994.
3. Турецкая Г.В. Страх успеха: психологическое исследование феномена // Психологический журнал, Том 19, № 1, 1998.
4. Челябинова В.А. Саморазвитие личности в процессе познавательной деятельности // Среднее профессиональное образование, 2008, № 6.
5. Assagioli R. Psychosyntheses. A manual of principles and techniques [Text] / R. Assagioli. - N.Y. Penguin books, 1982.
6. Kagan J., Moss. The stability of passive and development behaviour from childhood through adulthood // Child development, 1960.
7. Katz Ph. A. The development of female identity. In: Clair B. Kopp (ed) Becoming female. Perspectives on - NY, 1979.
8. Maccoby E.E. Psychology and gender differences. Stanford University, 1999.
9. Mussen P. Child Development; University of California, 1990.

Х.Э.Наджафова

Гендерная проблема в успешном управлении

Резюме

В исследовании доказано, что женщины в сравнении с мужчинами по-другому функционируют в управлении. Стиль управления, мотивация достижения успеха, как профессиональная атрибуция достижений, наличие последовательности исследований различных аспектов предпринимательства, особенности взаимовлияния в коллективе, результаты гендерных различий в ценностных ориентациях и организационной культуре, духовные гендерные идеалы, обуславливающие роль женщин и мужчин - все это позволяет говорить о значимости гендерных различий.

Kh.E.Najafova

Gender Problem in Success Management

Summary

This research has shown that women have a different kind of management than men; management skills, attitudes of achievements, attitudes of professional achievement, presence of

research sequences of different aspects of entrepreneurship, characteristics of mutual influence in the collective, results of gender differences in value orientations and organizational culture, moral gender ideals allow to talk about gender differences in roles of men and women.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 01.04.2019

G.İ.PİRVERDİYEVA

e-mail: fuad.pirverdiyev@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ İNTEQRASIYANIN REALLAŞDIRILMASININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *integrasiya anlayışı, fənlərin integrasiyası, integrasiyanın mərhələləri, integrasiyanın mahiyyəti, fənlərin təbii didaktik əlaqələr.*

Ключевые слова: *понятие интеграции, интеграция предметов, этапы интеграции, сущность интеграции, естественные дидактические связи предметов.*

Key words: *integration concept, integration of subjects, stages of integration, essence of integration, natural didactic relationships of subjects.*

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”(1) özündə bir çox mühüm məsələlərlə yanaşı, təhsil üçün daha tələyüklü mahiyyətə malik ümumi təhsil pilləsinin xarici ölkə təcrübəsinə istinad və integrasiyasını da tələb edir.

İntegrasiya təhsil mühiti üçün yeni proses deyil. Onun tarixi çox qədimdir. Azərbaycan kiçik bir dövlət olduğu üçün onun təhsilinə, tərbiyəsinə daim kənar ünsürlərin təsiri olmuşdur. Cəmiyyətin inkişaf tempinə uyğun olaraq, dini təlim (mollaxana və mədrəsələr), ərəb əlifbasının və təlim sisteminin yayılması, çar Rusiyası dövründə əyalət və qəza məktəbləri, gimnaziyalar, SSRİ zamanı tədricən 7 illik, 8 illik və nəhayət, 11 illik (müxtəlif zamanlarda 10 illik) məktəb təhsilinin formalaşması baş verdi. Təhsil bir üstqurum hadisəsi kimi siyasi ideologiyaya malik olduğundan formalaşmasında siyasi ünsürlər əsas rol oynayır. Hər təhsil forması dövrün siyasi tələblərinə uyğun qurulurdu. Burada təbii ki, əsas rolu integrasiya prosesi oynayır. Siyasi üstünlükdən asılı olaraq ölkəmiz bu və ya digər dövlətin təhsil sistemini tətbiq edirdi. Bu proses özü də bilavasitə və bilavasitə baş verirdi. Çünki hər dövrün siyasi rejimi istəyərdən və ya məcburi şəkildə öz ideologiyasını təhsil vasitəsilə vətəndaşlarda formalaşdırmaq məqsədi daşıyırdı.

İntegrasiya proses olaraq qədim tarixə malik olsa da, onun haqqında hələ geniş tədqiqat işləri aparılmamışdır. Müxtəlif qəzet və jurnal məqalələrində, ayrıca monoqrafiyaların tərkibində bu məsələyə toxunulur, lakin integrasiya özü bir prinsip kimi, proses kimi tədqiqata cəlb olunmamışdır.

İntegrasiya sözünün lüğəvi mənalarına nəzər salarkən onun bir neçə mənada işləndiyini müşahidə edirik. İntegrasiya sözünün latınca mənası əlahiddə hissələrin tamda birləşməsi haqqında sistemlər nəzəriyyəsi anlayışı və bu nəzəriyyənin obyektı olan təbii və ya ictimai proseslər kimi göstərilmişdir (7). İntegrasiya anlayışına ümumi anlayışlar ilə yanaşı, psixoloji termin kimi də yanaşılır və integrasiya sözü harmonik şəxsiyyətin formalaşması üçün onun xüsusiyyətlərinin, davranışlarının, hiss və ideyalarının birləşməsi kimi aydınlaşdırılır (9). Deyərlı alimlər A.Əhmədov və Ə.Abbasov “Ümumi təhsildə integrasiya: müasir yanaşmalar” adlı məqalədə integrasiya sözünün semantik mənası haqqında yazırlar: “Daha çox fəlsəfi yöndə başa düşülən integrasiya sözü həyatın bütün sahələrinə aid olmaqla sintetik xarakter daşıyır və bütövləşmə istiqamətində yeni yaranışın əsasında durur. Xüsusən cəmiyyət hadisəsi kimi integrasiya onun inkişaf istiqamətində dəyişikliklərini tənzimləməklə müasirliyi təmin edir. Bu anlayışın mahiyyətinə varmaq üçün, ilk növbədə, onun mənasını bilmək əhəmiyyət daşıyır. “İntegrasiya latın dilində “integer” – “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir, əslində sözün etimologiyası integrasiyanın siyasi proses kimi məzmun və missiyasını daha aydın ifadə edir. “Integer” sözündən yaranan “integration” sözü də latın dilində “bərpa”, “tamamlanan” mənasını verir (6).”

Ümumiyyətlə, sosial mühitdə integrasiya anlayışına daha çox “birləşmə”, “qovuşma”, “vahidlik”, “tamlıq” kimi yanaşılır.

İnteqrasiya anlayışı iki: geniş və dar mənada başa düşülə bilər. Geniş mənada integrasiya tədqiqatda, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əlahüddə hissələrin tamda birləşməsi haqqında sistemlər nəzəriyyəsi anlayışı və bu nəzəriyyənin obyektı olan təbii və ya ictimai proseslər kimi başa düşülməlidir. Bu anlamda integrasiya hansısa dar çərçivə daxilində gedən prosesləri deyil, bütövlükdə sistemlər nəzəriyyəsini öz əhatəsinə alır.

İkinci, nisbətən dar anlamda integrasiya dedikdə, bu və ya digər proseslərin daxili elementlərinin vahidliyi, tamlığı, sistem əmələ gətirməsi qəbul edilə bilər. Bu anlamda integrasiya prosesinə biz gündəlik həyatımızda, qarışdığımız əksər hadisələrdə rast gələ bilərik. İnsanın özü belə tam hissə kimi müxtəlif orqan və sistemlərin integrasiyasıdır.

Bizim araşdırdığımız elmi-pedaqoji mənbələrin əksəriyyətində integrasiya anlayışı məhz dar anlamda verilir. İnteqrasiya prosesi tədqiqata cəlb edilmiş vahid strukturun hissələrin tamlığı kimi göstərilir. Məsələn, fəndaxili integrasiya, fənlərarası integrasiya və s.

İnteqrasiya prosesi hər şeydən öncə dövlət tərəfindən tənzimlənən təhsilə aid normativ-hüquqi sənədlərdə öz əksini tapır. Həqiqi sənədlərdə integrasiya prosedən çox prinsip kimi qarşımıza çıxır. Bu da ondan irəli gəlir ki, prinsip olaraq integrasiyaya əməl edilməsi, proses olaraq onun həyata keçirilməsinə təkan verir. prosesin iştirakçıları olan təhsil işçiləri həyata keçirdikləri bütün fəaliyyət növlərində integrativlik prinsiplərinə əməl etməyi qarşıya məqsəd qoyurlar. İntegrativlik isə prinsip olaraq prosesin daha sistemli olmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil sahəsində ən yadda qalan hadisə 7 oktyabr 1992-ci il tarixli, 324 №-li qərarla qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu olmuşdur (4, 82). 6 bölmə, 58 maddədən ibarət qanunda təhsilin ən ümumi məsələləri, təhsil sistemi, təhsil sisteminin idarə olunması, təhsil prosesinin iştirakçıları, onların hüquqları, vəzifələri və sosial müdafiəsi, təhsil sistemi müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti və maddi-texniki bazası, təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda integrasiya təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi göstərilir. Təhsilin məzmununun integrasiya edilməsi 19 əsas prinsipdən biri kimi göstərilmişdir (4, 83).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyun tarixli, 168 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” sənədində integrasiya təhsil sisteminin əsas prinsiplərdən biri kimi istinad edildiyini müşahidə edirik. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” sənədində “Demokratikləşdirilmə, humanistləşdirilmə, integrasiya, differensiaslaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırılma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması” və “Mövcud təhsil sisteminə toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla müstəqil Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərini həyata keçirməyə qadir olan intellektual potensialın formalaşdırılmasında inkişaf etmiş ölkələrin özünü doğrultmuş və mövcud elmi-pedaqoji ictimaiyyətin qəbul etdiyi təcrübəsindən istifadə olunması” əsas məqsədlər kimi xarakterizə edilməklə, integrasiyanın necə vacib bir element olduğu diqqət mərkəzinə çatdırılır (5).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” sənədində də integrativlik əsas prinsiplərdən biri kimi nəzərdə tutulur. “2.3. Ümumi təhsilin məzmununa dair ümumi tələblər aşağıdakılardır: məzmunu nəticəyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, şagirdiyönümlülük, integrativlik prinsipləri əsasında müəyyənləşdirmək” lazımdır (3).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”

sənədində integrasiya prosesinə xüsusilə böyük önəm verilir. Dövlət sənədinin hər bir müddəasında təhsili, onun idarə olunması və maliyyələşməsi mexanizminin dünya standartları çərçivəsinə çatdırılması nəzərdə tutulur. Strategiya sənədində göstərilir ki, “sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır”. “Strategiyanın məqsədi ölkədə səriştəli təhsilverənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemini yaratmaqdır. Azərbaycan təhsil sistemi iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır” (1).

Hüquqi-normativ sənədlərdən başqa elmi-pedaqoji ədəbiyyat nümunələrini də araşdırdıq və integrasiya prosesi ilə əlaqədar dəyərli tədqiqatçıların, alimlərin tədqiqat əsərləri ilə tanış olduq.

İntegrasiya prosesinin ədəbiyyatda qoyuluşu ilə əlaqədar tədqiqat apararkən çox da uzağa getmədən müstəqillik illərində tədqiqat aparən alim və tədqiqatçıların əsərlərinə nəzər yetirdik. İbtidai təhsil nəzəriyyəsinin və metodikasının inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş dəyərli alim Y.Ş.Kərimov “Ana dili integrativ kurs kimi” adlı məqaləsində integrasiya prosesi haqqında geniş məlumat verir: “Bu gün integrasiya prosesinə sosial idrakın ümumi metodologiyası müstəvisində baxılmalıdır. İntegrasiya ideyası biliklərin məzmununun seçilməsinə yeni yanaşma tələb edir: fənlərin integrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə vaxt ehtiyatına qənaət etmək deməkdir. Bu vaxt yalnız biliklərin dərinədən öyrədilməsi üçün deyil, həm də biliklərin keyfiyyətcə yeni səviyyədə mənimsənilməsinə sərf edilə bilər. İntegrativ proseslər biliyin bütövlükdə cəmiyyətin inkişafını müəyyənləşdirən aparıcı qüvvə kimi real üstünlüyü təmin etməyə qabildir” (10).

Alim integrasiya prosesinin mahiyyətini məqalədə geniş və elmi şəkildə açır. Y.Ş.Kərimov bununla yanaşı, integrasiya prosesinin anlamına da aydınlıq gətirərək bildirir ki, prosesə dar və geniş mənada yanaşılır. Fənlərarası və fəndaxili integrasiyanın xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirən alim həmçinin tərbiyə prosesində də integrasiyanın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayaraq onu sosial hadisə kimi dəyərləndirir (10).

İntegrasiya prosesi bütövlükdə mövzu olaraq ayrıca bir dissertasiyanın və ya monoqrafiyanın tədqiqat obyektı olması da, ümumilikdə problemə dair maraqlı tədqiqatlar vardır. A.Əhmədov və Ə.Abbasov “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin 10 may 2013-cü il tarixdə çapdan çıxan 17-ci nömrəsində nəşr olunan “Ümum təhsildə integrasiya: müasir yanaşmalar” adlı məqalədə integrasiya prosesinə koqnitiv təlimin atributu kimi yanaşılır. İntegrasiya haqqında yaranan fikirləri iki qrupa bölən alimlərə görə “Təhsildə integrasiya ilə bağlı son dövrlərdə yaranmış fikirləri bir neçə qrupa bölmək olar. Onlardan birincisi, integrasiyanın ümumpedaqoji və eləcə də fənlərə aid məsələ kimi qoyulması, onlar barəsində mülahizələrin irəli sürülməsi, onların integrasiya olunması məsələsidir. Burada integrasiyaya cəmiyyətin tərbiyə gücünün integrasiyası kimi baxılması, biliklərin fəndaxili integrasiyası kimi dəyərləndirilməsi, didaktik sistemin sintezi kimi müddəalar konseptual mahiyyət kəsb edir və daha ümumi xarakter daşıyır. Bizim fikrimizcə də, təhsildə integrativliyin konseptual yanaşma kimi nəzərə alınması onun şəxsiyyətyönümlü mahiyyət kəsb etməsindən irəli gəlir. Şəxsiyyətyönümlülük isə daha çox integrativ bilik və bacarıqlara söykənən dəyərlərin mənimsənilməsinə tələb edir ki, buna da yalnız integrativ təhsil prosesində nail olmaq mümkündür”. Çünki “təlimdə integrasiyanın nəticəsi şagird təfəkkürünün inkişafında özünü göstərir. O, tədris-idrak fəaliyyətinin səmərəliliyində, sistemləşdirilməsində, eləcə də mədəni savadlılığın mənimsədilməsində təzahür edir” (10).

İkinci fikir isə “daha ümumi xarakter daşımaqla integrasiyanın təhsil prosesinin bütün mexanizmlərində özünü göstərməsini, onun mahiyyətinə çökməsini əhatə edir. Bu zaman integrasiya üçün zəruri hesab edilənzahiri görüntülər, əlamətlər istisna olunur” (10).

Yuxarıda adı çəkilən əsərdə həmçinin təhsilin məzmununun integrativ əsaslarla qurulmasının gələcək inkişafı məsələsinə də diqqət yetirilir və bildirilir ki, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında təhsil haqqında nəzərdə tutulan müddəalara əsasən təlimin gələcək perspektivində integrativ təlimə daha geniş yer veriləcəkdir. “Ümumi orta təhsil səviyyəsində şagirdlərdə ictimai şüurun formalaşdırılması onlarda müəyyən təsəvvürlərin yaradılması heç də ictimai elmlərin diferensiasiya olunaraq geniş planda tədrisini tələb etmir. Əksinə, ictimai fənlərin bir müstəvidə integrasiya olunması şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətli sayılır” (10).

İnteqrasiya, integrativ kurikulumların yaradılması xarici ölkələrin təhsil sistemi üçün daha xarakterik bir məsələdir. İnteqrasiya prosesinə dair bir çox dövlətlərin təhsil sistemində çoxsaylı layihələr, integrativ kurikulumlar mövcuddur ki, onlar bu kurikulumlardan tədris prosesində istifadə edirlər.

1943-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaradılan və 138-dən çox ölkənin 125 mindən çox müəllim, professor, müdir, vəkil və nəzarətçilərini özündə birləşdirən və hazırda 56 filial təşkilatından ibarət olan ASCD (Association for Supervision and Curriculum Development (Kurikulumların inkişafı və müşahidəsi assosiasiyası)) təhsil təşkilatı integrativ kurikulumlar və onun yaradılması üzrə inkişafyönlü ideyaları ilə seçilir. Təşkilatın əsas məqsədi təhsilənlərin öyrənmək, öyrətmək və liderlik yolu potensialının artırılması, şəxsi və peşəkar inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. “Təhsil bütün uşaqlar üçün” şüur ilə yaradılmış təşkilat şagirdlərin psixoloji, fizioloji, əqli-mənəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq integrativ kurikulumların yaradılması üzrə işlər də həyata keçirir. ASCD təşkilatı “öyrən, öyrət, rəhbərlik et” ideyaları ilə uşaqları işıqlı gələcəyə doğru inkişaf etdirir. Təşkilat integrasiya prosesinə 3 yanaşma müəyyənləşdirmişdir: çoxsahəli integrasiya; fənlərarası integrasiya; fəndaxili integrasiya (19).

Çoxsahəli integrasiya növündə bir mövzu ətrafında müxtəlif fənlərin birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu integrasiya növünün digərlərindən fərqi onun daha ümumi xarakter daşımasıdır. Problemlə əlaqədar elə mövzu seçilir ki, həmin mövzu vasitəsilə tədrisin bir neçə sahəsinə əhatə etmək mümkün olsun, bir mövzu vasitəsilə bir neçə fənnin standartlarını reallaşdırmaq imkanı yaransın.

Fənlərarası integrasiya adından da göründüyü kimi, bir neçə fənn arasında forma, məzmun və ideya baxımından bütövlüyü bildirir, fənlərarası ortaq elementlərin və öyrədici imkanların daha yaxşı üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Tədris olunan hər mövzuda digər fənlərin elementləri də şagirdlərə aydınlaşdırılaraq onlara daha geniş aspektdən tədqiqatçılıq imkanı verilir və bilavasitə daha şox həyati bacarıqlar formalaşdırılmış olur.

Fəndaxili integrasiya nümunəsi isə tədris prosesinin ən vacib elementidir və fəndaxili integrasiyanın qanunauyğunluqlarını gözləmədən standartları reallaşdırmaq təlim nəticələrinin səmərəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Fəndaxili integrasiya fənnin daxili elementləri, bölmələri, məzmun xətləri və standartları arasında həyata keçirilən bütövləşmədir.

Fəndaxili və fənlərarası integrasiya yanaşmasına Azərbaycanda bir çox məqalə və tədqiqatlarda yer verilmişdir. İnteqrasiyaya dair tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində fənlərarası və fəndaxili integrasiyadan söhbət açılır. Lakin bizim apardığımız tədqiqatda integrasiya problemi birbaşa təhsilin struktur məsələlərinə dair integrasiyaya aiddir. Belə ki, tədqiqat işinin obyektini bilavasitə dünyada mövcud olan təhsil modellərinin integrasiyasıdır ki, bu barədə elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda araşdırmalara rast gəlinmir.

Dünya təcrübəsinin araşdırılması, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində təhsilin mövcud durumunun öyrənilməsi və təhlil edilməsi, müqayisə və analogiyalar əsasında ortaq integrativ təhsil modelinin yaradılması probleminə ədəbiyyatlarda toxunulmamışdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (<http://www.president.az/articles/9779>).
2. “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” <http://portal.edu.az/index.php?r=article/item&id=194&mid=5&lang=az>
3. “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” <http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlariveproqramlari.pdf>
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Kulliyatı. Bakı, Qanun, 1997.
5. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, 1999.
6. Əhmədov A.Ə., Abbasov Ə.M. “Ümumi təhsildə inteqrasiya: müasir yanaşmalar”. Azərbaycan müəllimi, 2013, № 17.
7. <http://azerdict.com/izahli-luget/inteqrasiya>
8. <http://www.ascd.org/> ASCD – Association for Supervision and Curriculum Development
9. <http://www.yourdictionary.com/integration>
10. Kərimov Y.Ş. Seçilmiş əsərləri. İbtidai təhsilin nəzəri problemləri. II cild. Bakı, Pedaqogika, 2007.

Г.И.Пирвердиева

Этапы и сущность процесса реализации интеграции в образовании Азербайджана

Резюме

В статье показано, внутрипредметной и межпредметной интеграции было посвящено много исследований. В проведенном нами исследовании проблема интеграции посвящена той интеграции, которая связана со структурными вопросами образования. Объектом исследовательской работы непосредственно является та интеграция существующих моделей образования в мире, которая не встречается в научно-педагогической литературе.

В литературе не затронуты проблемы исследования мировой практики, изучения и анализа состояния образования в системах образования разных стран, на основе аналогий совместной интегративной модели образования.

Наряду с исследователями, статьей также могут пользоваться учителя и студенты-практиканты.

G.I.Pirverdiyeva

Stages and Essence of Implementation of Integration in Azerbaijan Education

Summary

The article deals with the research of various studies, devoted to intra-disciplinary and interdisciplinary integration in Azerbaijan. Most of the integration studies involve interdisciplinary and interdisciplinary integration. However, the problem of integration in our research relates to the integration of direct educational issues. Thus, the object of the research is to integrate the existing educational models that are not directly studied in scientific and pedagogical literature.

The problem of studying the World experience, studying and analyzing the current state of education in education systems in different countries, the problem of creating a common educational model on the basis of comparisons and analogies is not touched upon in the literature.

The article can benefit not only to researchers, but also to practitioners teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.03.2019

Ş.QASIMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

ORTA MƏKTƏB ŞAĞİRLƏRİNDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: milli xarakter, psixoloji təhlil, etnik xarakter, asudə vaxt, psixi sima.

Ключевые слова: национальный характер, психологический анализ, этнический характер, свободное время, мысленный образ.

Key words: national character, psychological analysis, ethnic character, leisure time, psychological image.

Milli xarakter ailədə məktəbdən və bütünlüklə ictimai mühitdən başlayır. Orta məktəb yaşlı şagirdlərdə isə bu milli xarakter özünəməxsus təzahür formalarında özünü göstərir. Bu əlbətdə etnosun kökün üstündə formalaşan amillərlə bilavasitə əlaqədardır. Burada milli adət-ənənələr, inanclar, dini görüşlər də az rol oynamır.

Qeyd etməliyik ki, digər tərəfdən etnik və milli xarakteri öyrənmək yalnız başqalarını tanımaq üçün deyil, həm də hər bir etnosun xalqın, millətin özünün etnik xüsusiyyətlərini, xüsusən də etnik və milli xarakter əlamətlərini düzgün nəzərə alması cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bizim milli-etnik xarakterimizi başqaları daha yaxşı öyrənərək ondan lazımi istiqamətdə, vaxtında və düzgün istifadə etmədikləri halda, bizim sanki özümüzdən xəbərimiz yoxdur, hətta bunu öyrənib düzgün dərk etməyə də çalışırıq. Buda bizim, yumşaq deyilsə, psixoloji səriştəsizliyimizə, əslində isə psixoloji laqeydliyimizə, ümumən başı-soyuqluğumuza dəlalət etmirmi?!

Azərbaycanda yaşayan bəzi millətin nümayəndələrinin müxtəlif münasibətlərinə dözə-dözə onlara həddindən artıq hörmət edə-edə axırda bizə qənim çıxdılar. Azərbaycan marifçiləri dönə-dönə bunu vurğulamışlar. Böyük M.Ə.Sabirin irsini psixoloji təhlili barədə danışarkən həmin məsələyə qismən toxunulmuşdur. Amma burada başqa bir ibrətamiz misalı xatırlamaq istəyirdim. Əgər onun üzərində ətrafında düşünsək oradan yalnız bugününüz üçün deyil, gələcək taleyimiz üçün də lazımi nəticə çıxara bilməliyik. F.X.Kessidi "Yunan möcüzələri problemlərinə dair" adlı tezisində belə bir ideyanı irəli sürür ki, qədim ellinlərin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində qeyri-adi, ecazkar müvəffəqiyyətlərinin, eləcə də yaratdıqları yüksək mədəniyyətin və cəmiyyətin məhv olmasının əsas mənbəyi, kökü məhz onların milli xarakteri ilə bağlıdır. Yəni xalqın fəvqəladə müvəffəqiyyətlərinin də, fəlakətinin də kökü, əsas səbəbi onların milli xarakterindəndir.

Milli xarakter, müəllifin fikrincə, sosial-bioloji fenomendir və o, sözün geniş mənasında genetik təbii imkanların, tərbiyənin və mədəniyyətin irsən qəbul edilməsi ilə şərtlənir.

Qədim ellinlərin xarakterinin başlıca fərqləndirici əlaməti və ya cəhəti, xüsusən də afinalılıqlarda, şöhrət naminə azadlığı yüksək qiymətləndirməklə bağlı onun "aqonal", yəni rəqabətə, üstünlüyə can atmaq ruhunda olmasıdır. Məhz bu cəhət onlara farslar üzərində qələbə çalmağa, demokratisiyasını yaratmağa həyat və fəaliyyətin ən əlverişli forması olan "asudə həyat" sürməyə imkan vermişdi.

Yunanların milli xarakterinin bu cəhəti əlamətləri həddən ziyadə mənəvi və fiziki gərginlik qüvvəsi tələb etmiş və onların mədəni həyatın müxtəlif sahələrində çox görkəmli nailiyyətlər qazanmasına səbəb olmuşdur. Lakin rəqabət ruhu nəinki yaradıcı başlanğıcdır, həm də dağıdıcı xarakter ala bilər. Fəlakətli Peloponnes müharibələri buna parlaq misaldır.

Biliyə yüksək qiymət verilməsi və asudə həyata güclü meyl yunanların bu gün də yüksək dəyərə malik mədəniyyətini, yəni həmin sahədəki nailiyyətlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, onların nəzəri idrakının qədim romalıların praktik ağılı və ya praktik təfəkkürün qarşısına məğlubiyyətini də göstərir.

Deməli, yunanların nadir istedadla malik olmaları xalqın tarixi taleyinə onlara heç bir üstünlük qazandıra bilməlidir.

Belə bir etnik və ya milli xarakteri nisbətən yaxından bələd olduğumuz “qonşu” ermənilərin xarakteri ilə müqayisə etmək yerinə düşərdi. Bunun üçün 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalına dərc edilmiş “Axund ilə keşişin bəzi” adlı məqalədən bir parçanı misal göstərmək istəyirdim: “Keşişin belə səsi gəlirdi ey mənim erməni qardaşlarım! dünya xəlv olundandan indiyə kimi erməni tayfası müxtəlif millətlərin cövr və zülmünə düşər olub, qarışqalar at nalinin altında əzilən kimi ermənilər qüvvətli və bimürvət tayfaların yumruğunun altında pamal olublar. Bununla belə, erməni ölüm haqqında can verə-verə yenə deyib: Vətən, vətən, millət, hayreniq.

Yunanların başlarına gələn fəlakətlərin kökləri onların “milli xarakterində” olduğu kimi, bəs görəsən ermənilər nə üçün öz fəlakətlərinin mənbəyini, səbəbini öz etnik xüsusiyyətlərində, “milli xarakterlərində” axtarmırlar? Bu etnik milli xarakterdə aydın sürətdə nəzərə çarpan bir gün: hamıdan üstün olmağa, hamıdan qədim olmağa, hamıdan ağıllı və mədəni olmağa cəhd etmək və bunu “sübut etmək” üçün hər cür hiylə və məkrə, saxtakarlığa əl atmaq, başqalarının tarixi, mədəniyyətini və s. təhrif etməyə çalışmaq, fürsət düşən kimi öz torpaqlarını genişləndirmək naminə, başqalarının köməyi ilə, kimlərə isə arxadan zərbə vurmaq cəhdi son nəticədə nəyə gətirib çıxara bilər. Bu barədə onlar özləri düşünməsə də, heç olmasa biz bu xüsusiyyətləri vaxtında öyrənib nəzərə almalı deyilikmi?!

“Etnik və ya milli xarakterlər necə formalaşır, milli xarakterlərdə, onların başlıca xüsusiyyətlərindəki fərqlər nə ilə əlaqədardır?” sualı yalnız etnik psixoloqları düşündürən sual deyildir. Bir sıra elm sahələri həmin mürəkkəb suala özünün arsenalında olan nəzəri və praktik mülahizələrdən çıxış edərək cavab verməyə çalışır. Odur ki, milli xarakter anlayışına bir-birindən fərqlənən müxtəlif cavablar verilir. Lakin bu təriflərdə ümumi cəhətlər yoxdu və həmin cəhətlər etnik, milli xarakter anlayışının əsas məzmununu özündə birləşdirə bilir. Milli psixologiya, sosial münasibətlər, iqtisadi birlik, məkan vahidliyi, dil birliyi, dini inam və əqidə yaxınlığı, təbiətə münasibət, tarixi birlik forması kimi xalqda müəyyən dövr ərzində formalaşmış milli əxlaqi ənənə keyfiyyəti almış cəhətlər, həyata, insana, vətənə, yaxın adamlara, qohum-əqrəbaya münasibətdəki eyniyyət milli xarakterin əsas təyinedici amillərini təşkil edir. Deməli, amillərin təsiri ilə etnik və milli ümumilik əsasında adamlarda elə psixoloji xüsusiyyətlər formalaşır ki, onlar etnik və milli xarakterin əsas nüvəsini təşkil odur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik xarakter məsələləri şərh edilərkən qeyd edilir ki, etnik xarakter etnik psixologiyanın mühüm tərkib hissəsidir, çünki o, etnik simanı müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biridir. Etnik xarakter dedikdə ayrıca bir fərddən asılı olmayan, ümumiləşmiş psixoloji keyfiyyət, etnosun hər bir üzvünün davranış və rəftarında, münasibətlər sistemində bu və ya digər dərəcədə təəcəssüm edən psixi xüsusiyyət başqa düşülür. Təsədüfi deyildir ki, “etnik xarakter” və ya “milli xarakter”, “psixi sima” anlayışı ilə sinonim kimi işlədilir. “Psixi sima” anlayışı etnosa, yaxud bu və ya digər xalqa məxsus sabit psixi xüsusiyyətlərin məcmuyunu, yəni sabit etnik-psixoloji hadisə olub, adamların psixi həyatının dəyişgən müxtəlifliyində nisbi dəyişməzliyi ifadə edir. Elə etnik xarakterin də başlıca cəhəti həmin nisbi dəyişməzliyi, nisbətən ümumi və sabit ünsürləri əks etdirməsindədir. Xüsusən də bu anlayışlar güzəran psixologiyası səviyyəsində daha da yaxınlaşdırır və çox zaman məhz sinonim kimi işlədilir.

“Dədə-Qorqud” dastanlarında da öz əksini tapan etnik xarakter əlamətləri ümumən etnosunun “psixi siması”nın aynası kimi çıxış edir. Çünki etnik (milli) xarakter hər hansı etnik ümumiliyin ayrı-ayrı nümayəndələrinə nisbətən, sosial qrupda və ya etnik birlikdə daha güclü şəkildə təzahür edir. Yəni etnik xarakter hər bir şəxsiyyət üçün tipik davranış tərzini şərtləndirən, fəaliyyət və ünsiyyətdə təşəkkül və təzahür edən davamlı fərdi xüsusiyyətlərin məcmuyuna çevrilən etnik-psixoloji xassə olur. Buna görə də xalqımıza məxsus zəngin folqlar materiallarında, xüsusən də dastanlarda etnik xarakter daha çox etnik xüsusiyyətləri öz davranış və rəftarında büruzə verən “modal şəxsiyyətlərin” simasında əks etdirilir. Bu da təsədüfi deyildir.

Çünki bədii ədəbiyyatın obrazları milli tipik əhəmiyyətləri daha dərinə və hər tərəfli əhatə edir və həmin obrazların onların dinamikasında və sosial tarixi kontekstdə araşdırmaq çox şey verir. Bədii ədəbiyyat xüsusən eposlar etnik və milli tiplərin müxtəlifliyi onların tarixi tipoloji təbiətini, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini açıb göstərir. Etnik (milli) xarakter əlamətləri müəyyən etnik ümumillik üzlərinin davranış və rəftarında, hərəkətlərində üzə çıxır və bu etnik ümumiliyini həyat tərzini ictimai-iqtisadi, siyasi inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Sonra görəcəyimiz kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı oğuzların təmsalında bütün bunlar aşkar sürətə əsasən nəzərə çarpır.

Oğuzların etnik-psixoloji xüsusiyyətləri etnik xarakterin xüsusi təzahürü kimi qonaqpərvərlikdə, əliaciqlıqda, sədaqətdə, igidlikdə, dözümlükdə və s. daha dolğun şəkildə üzə çıxır. Oğuz elinin başçısı “xalqın xanı” Bayandır xan ildə 1 dəfə böyük şadlıq məclisi qurur, “atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır”, qonaqlıq edirdi əski zamanlarda oğuzlarda belə bir inam vardı ki, əliaciqlıq, səxavət yüksək mədəniyyətdir. Övlad arzusunda olan Dirsə xanda böyük bir qonaqlıq təşkil edir, ehsan verir, ac gördükdə doyurur, çılpaq- yalın gördükdə geyindirir, borclunu borcundan qurtarır.

Bu, oğuzlar üçün səciyyəvi haldır, əliaciqlıqda, səxavətdə təzahür edən etnik xarakter əlamətidir.

Milli xarakterin mahiyyəti bir də ondadır ki, o həmin şəxsin davranışında hərəkətlərində, özünüdərkində, özünügerçəkləşdirməsində, başqa adamlara, kollektivə, ailəsinə bütövlükdə cəmiyyətin atributlarında, ərəzi bütövlüyünə və s. sahələr onlara güclü təkan verir, onun potensialını səfərbər etməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik Bakı, 2009.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Dərslik və elmi məqalə. Bakı, 2001.
3. Bayramov Ə.S. Uşaqlarda xarakter tərbiyəsi. (Azərbaycan müəllimi). Bakı, 1961.
4. Məhərrəmov M.S. Məktəblinin xarakter tərbiyə etmək haqqında. Bakı, 1967.
5. Təhmasib C.A. Xarakter ictimai dövrün məhsuludur. ADPU-nun əsərləri. İctimai elmlər seriyası.

Ш.Гасымова

Психологическая характеристика формирования национального характера у учащихся средних школ Резюме

Эта статья посвящена формированию национальных особенностей и факторов, влияющих на психологию учащихся средних школ и затрагивает древние этнические корни характера. Национальный характер представляет собой социально-биологическое явление, которое охватывает генетические природные способности в широком смысле. Корни этнического характера были обобщены. Каждый из представителей этноса понимается в системе установок в поведении и отношении этоса. Разнообразие этнических и национальных типов этноса в иллюстрируется в статье.

Sh.Gasimova

Psychological Features of Formulation of National Character among the Middle School Children Summary

This article focuses on the formation of national character and factors influencing on the secondary school children and touches on the ancient ethnical roots of the character. The national character is a social biological phenomenon, which encompasses genetic natural abilities in the broad sense and the inheritance of culture. The roots of the ethnic character have been generalized

psychologically on each of the members of the ethnos it is understood in the system of attitudes and in the behavior of the ethnos. In the article the variety of ethnic and national types in epos in the literary samples illustrates their historical typological features.

Rəyçi: psixol.f.d., dos. Q.Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2019

R.F.QƏDİMOV
dosent

X.R.QOCAYEV

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA OLİMPIYA HƏRAKATI

Açar sözlər: Olimpiya oyunları, Olimpiya hərəkəti, tərbiyə, inkişaf, gənc nəsil, idmançılar, məşqçilər.

Ключевые слова: Олимпийские игры, Олимпийское движение, воспитание, развитие, молодое поколение, спортсмены, тренеры.

Key words: Olympic Games, Olympic Movement, upbringing, development, younger generation, athletes, trainers.

Azərbaycan xalqı bəşər tarixində özünün layiqli yerini tutmaq istəyirsə, ilk növbədə gənc nəslin sağlam ruhda inkişafına fikir verməlidir. Məsələn, müstəqillik dövründə Azərbaycan gəncləri öz milli şüruna qovuşaraq idmanda, eyni zamanda olimpiya hərəkətində öz sözlərini demişlər.

Gənc nəslin vətənə məhəbbət, tariximizə, mədəni irsimizə, dilimizə, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunmasında idmanın və bədən tərbiyəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki gənclər bizim gələcəyimiz, müstəqil Azərbaycan Respublikasının aparıcı qüvvələridir. Gənclərimiz sağlam böyüməli, mənəvi cəhətdən yüksək olmalı və müstəqilliyimizi qoruyub saxlamaxı bacarmalıdirlar. Dövlətimiz gənclərin mənəvi tərbiyyəsində idmanın rolunu nəzərə alaraq öz siyasətini bu istiqamətdə həyata keçirilir. Torpaqlarımızın düşmənlər tərəfindən işğal olunduğunu nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, yetişməkdə olan gənc nəsil düşmənləri məğlub etmək üçün onlardan həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən qat-qat üstün olmalıdır. Bunun üçün ölkəmizdə gənclər üçün hər cür şərait yaradılır. Gənclərin hərtərəfli inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Olimpiya oyunlarında Azərbaycan idmançılarının uğurlu çıxışı gənc nəslin tərbiyyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qaydışı gənclərin qarşısında duran problemlərə və onların həlli yoluna münasibəti kökündən dəyişməyə imkan yaratmışdı. Gənc nəsle diqqət və qayğı dövlətin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilmişdi.

1994-cü il iyulun 26-da ulu öndərimiz Heydər Əliyevin fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi yaradıldı. Bu vaxtdan başlayaraq dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və əlavə işlər görülməyə başlandı.

Müstəqil Azərbaycan Gənclərinin II formunun nəticəsi olaraq Azərbaycan prezidentinin imzaladığı 29 iyul 1999-cu il tarixli “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” fərmanı gənclərə göstərilən diqqət və qayğısının təzahürü kimi qiymətləndirilmişdir. Fərman Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında gənclərin daha fəal iştirakı üçün şəraitin yaradılması, dövlət orqanlarının diqqəti gənclik problemlərinin həllinə yönəldilməsi baxımından olduqca qiymətli sənəddir. Keçən dövrdən yeniyetmə və gənclərə vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi istiqamətində 1994-2000-ci illərdə Respublikada gənclər arasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdür.

1995-ci il martın 5-də Bakıda Respublika Əl Oyunları Sarayında Azərbaycanın milli yığma komandasının XXVI Yay Olimpiya Oyunlarına (Atlanta şəhəri, 1996) hazırlığını nümayiş etdirmək məqsədilə keçirilən idman baxışında iştirak edən ulu öndərimiz Heydər Əliyev yüksək qələbələr qazanmış idman xadimlərinin, idmançıların və məşqçilərin işinə yüksək qiymət verərək Respublikada idmanın bütün qayğılarını öz üzərinə götürdüyünü bəyan etmiş-

dir. Həmin il istər Respublikada, istərsə də beynəlxalq yarışlarda idmançılarımız ölkəmizə 23 qızıl, 3 gümüş, 22 bürünc medal gətirmişlər.

Ümumiyyətlə idmançılarımız 1996-cı ildə ayrı-ayrı idman növləri üzrə 80-dən çox Respublika yarışında, 70-dən çox beynəlxalq turnirdə iştirak edərək 68 medal qazanmışlar. Atlanta Olimpiadasında idmançılardan Namiq Abdullayev gümüş medal qazanmışdır.

1997-ci ildə Respublika Milli Olimpiya komitəsinin (MOK) konqresinin keçirilməsi, İlham Əliyevin MOK-un prezidenti seçilməsindən sonra ölkəmizdə idmanın inkişafına təkan verildi.

MOK ilə birgə Yaponiyanın Naqako şəhərində keçirilən XVII Qış Olimpiya oyunlarında idmançılarımızın iştirakı təmin edilmişdi.

1998-ci ildə ən mühüm idman hadisələrindən biri də Şanxayda 2000-ci ildə keçiriləcək XXVII Yay Olimpiya oyunlarına hazırlığın başlanması olmuşdu. 2000-ci ilin avqustun 26-da Gənclər istirahət bazasında Ulu öndərimiz Avstriyanın Sidney şəhərində keçiriləcək XXVII Yay Olimpiya oyunlarında iştirak etmək hüququnu qazanmış idmançılara öz xeyir-duasını verib yola salmışdır.

Fərəhlə göstərmək olar ki, olimpiyaçılarımız ulu öndərimizə verdikləri sözə əməl etdilər. Onlardan iki nəfəri – Zemfira Meftəhəddinova və Namiq Abdullayev qızıl, Vüqar Ələkbərov isə bürünc medala layiq görüldülər. Digər idmançılarımız da yüksək nailiyyətlər əldə etməklə ümumi komanda hesabında 199 ölkə arasında isə 5-ci yeri tutaraq, Azərbaycanın şərəfini ucaltmışlar.

Azərbaycan idmançılarının Olimpiya oyunlarındakı uğurları böyük ictimai-siyasi və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. İdmançılarımız öz qələbələri ilə xalqımızı dünyaya daha yaxından tanıdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan idmançılarının Olimpiya oyunlarında əldə etdikləri medal göstəriciləri Azərbaycan himnini oxudur və bayrağını qaldırır. Buna subut olaraq aşağıdakı cədvələ nəzər yetirmək lazımdır;

Olimpiya oyunları keçirilən şəhərlər.	Qızıl	Gümüş	Bürünc	Cəmi
Barselona (1992)	2	0	1	3
Atlanta (1996)	0	1	0	1
Sidney (2000)	2	0	1	3
Afina (2004)	1	0	4	5
Pekin (2008)	1	2	4	7
London (2012)	2	2	6	10
Brazilya (2016)	1	2	15	18
Ümumi	9	7	31	47

Ümumiyyətlə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nailiyyətlər ulu öndərimiz Heydər Əliyevdən sonra da davam etmişdir. Ölkə prezidentimiz, hörmətli İlham Əliyev cənabları bu nailiyyətlər estafetini qəbul etmiş, eyni zamanda bədən tərbiyəsi və idmana dövlət qayğısını daha da gücləndirmişdir. Buna sübut ölkə başçımızın dövründə 2004 cü-il Yunanistanın Afina şəhərində keçirilən XXVIII Olimpiya oyunlarında idmançılarımızın nəailiyyətləri göz qabağında olmuşdur. Eyni zamanda 2008-ci il Çin Xalq Respublikasının Pekin şəhərində keçirilən XXIX Olimpiya oyunları, bunlarla yanaşı bu son XXX Olimpiya oyunlarında da bizim idmançılar sübut etdilər ki, Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmana ölkəmizin başçısı İlham Əliyev cənablarının, eyni zamanda dövlətin qayğısı çox böyükdür. Bunun nəticəsidir ki, Olimpiya oyunlarında nailiyyətlərimiz çox yüksək oldu. Belə demək olar ki,

ardıcılıqla, pillə-pillə hər olimpiadada idmançılarımız uğurlar qazanmışlar. Bu göstərici ölkəmizin inkişafından danışır.

Azərbaycanın və eyni zamanda MOK-in prezidenti İlham Əliyev idmançılara qayğı ilə yanaşır, onlara maddi və mənəvi cəhətdən kömək edir.

Son illər ən güclü idmançılara xüsusi "Olimpiya" təqaüdü verilir, idman obyektlərinin tikintisinə böyük zəhmət və vəsait sərf olunur. Olimpiya oyunları yalnız idmançıların deyil bütövlükdə Azərbaycan xalqının, xüsusilə gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir. Olimpiya oyunları yarandığı vaxtan indiyə kimi daşdığı mənəvi dəyərlərə, tərbiyə etdiyi zərif hislərə ədalətli idman mübarizəsi ilə, ümumbəşərliyi ilə fərqlənən xoşməramlı oyunların məcmusudur. İdman ümumiyyətlə müxtəlif insanlar arasında xoş əhval-ruhiyyə, dostluq qarşılıqlı anlaşma yaradır, dünya xalqlarını insan qırğınları törədən mürtəcə qüvvələrə qarşı mübarizəyə çağırır.

Olimpiya oyunlarında iştirak edib qələbə qazanan idmançılarda milli vətənpərvərlik, milli ləyaqət, milli iftixar kimi ən incə və müqəddəs mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Beləliklə demək olar ki, idman fəaliyyəti olan şəxslərin hərtərəfli insani keyfiyyətləri artır, eyni zamanda öz ölkəsinin ləyaqətli vətəndaşına çevrilməsinə zərurət yaranır. İndi Azərbaycanda idmanı, bədən tərbiyəsinə kütləvi etmək üçün ən yüksək istedadla malik olan idmanşılarımızın beynəlxalq yarışlarda iştirakını təmin etmək üçün daha çox imkanlar vardır. Ona görə də həm dövlət, həm də qeyri dövlət təşkilatları, biznes aləmi Azərbaycanın gələcəyi üçün vacib olan böyük işə dəvət olunur.

İdmançılarımız dərk edirlər ki, ləyaqət hər bir insanın öz vətəndaşlıq borcu, məsuliyyəti, milli qürur və vətəndaşlıq ləyaqəti, milli iftixar və.s. mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyəsi məktəbidir.

Dünyanın ən mötəbər idman mərasimi olan Olimpiya oyunları idmançıların qələbə uğrunda mübarizə apardıkları yarışlar olmaqla yanaşı, həm də dünya gənclərini müxtəlif ölkələri təmsil edən insanları bir yerə toplayan, böyük ictimai-siyasi məzmun daşıyan möhtəşəm bir tədbirdir. Bu səbəbdən heç də təsadüfi deyil ki, Olimpiya oyunları ta qədim dövrdən indiyə kimi böyük həvəslə keçirilir. Olimpiya oyunları xoşməramlı, ədalətli, eyni zamanda güclü qalib gəlsin prinsiplərini həyata keçirən bir yarış növüdür. Olimpiya hərəkəti dünyada insanları sülhə çağırان bir xeyirxahlıq mərasimidir.

Р.Ф.Гадимов, Х.Р.Годжаев

Олимпийское движение в годы независимости Азербайджана

Резюме

Олимпийские игры, самое престижное в мире спортивное мероприятие, это не только борьба за победу, но и захватывающее событие, объединяющее молодых людей из разных стран и имеющее большое социальное и политическое содержание. Поэтому не случайно, что Олимпийские игры с древних времен проводились с большим торжеством. Олимпийские игры - это своего рода состязание, которое способствует доброжелательности, справедливости и принципам победы сильного.

R.F.Gadimov, Kh.R.Gojaev

The Successes of Athletes in the Olympic Games in Time Independent of Azerbaijan

Summary

The Olympic Games, the most prestigious sporting event in the world, is not only a struggle for victory, but also an exciting event that unites young people from different countries and has a great social and political content. Therefore, it is not by chance that the Olympic Games have been held since the ancient times with great triumph. The Olympic Games are a kind of competition that promotes goodwill, justice and the principles of winning a strong one.

Rəyçi: p.e.n., dos. Ə.X.Ramazanov

Redaksiyaya daxil olub: 18.03.2019

R.QƏNİYEVƏ*e-mail: gadimov0600@mail.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

X-XI SİNİFLƏRİN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *ingilis dili, fəallıq, idrak fəallığı, şagirdlərin idrak fəallığı, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi*

Ключевые слова: *английский язык, активность, познавательная активность учащихся, развитие познавательной активности*

Key words: *English, activity, cognitive activity of students, the development of cognitive activity*

Xarici dil öyrənmək həmişə əhəmiyyətli və vacib olmuşdur. Xarici dilə yiyələnməklə insan həm inkişafa, zəngin biliyə və fikirlərə, düşüncələrə sahib olur, həm də başqa xalqların və millətlərin mədəniyyətləri ilə tanış olmağa, fərqli mədəniyyətləri anlamağa, xarici ölkə və-təndəşləri ilə ünsiyyətə nail olur. Kimisi öz işində uğurlar qazanmaq, kimisi səyahətlər üçün, kimisi də dünya ədəbiyyatını orijinaldan oxumaq üçün və s. məqsədlə xarici dilləri öyrənmək istəyir.

Dövlətlər isə, mədəniyyət, elm, iqtisadi, diplomatik və s. əlaqələrini qurmaq və genişləndirmək üçün xarici dilin imkanlarından faydalanırlar.

Hansı xarici dili öyrənmək lazımdır və vacibdir? Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da müxtəlif dövrlərdə bu məsələni zaman diktə etmişdir. Orta əsrlərdə ərəb və fars dilləri gündəmdə olmuş, şairlər (Nizami Gəncəvi və b.) öz əsərlərini bu dillərdə yazmışlar. Hətta müəyyən dövrlər həmin dillər dövlət dili səviyyəsində olmuş, xarici dil sayılmamışdır.

XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai ərəb və fars dillərinin təsirini aradan qaldıraraq, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmışdır.

Sovet dövründə SSRİ-yə daxil olduğumuzdan rus dili respublikamızda da dövlət dili hesab olunmuş, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyalarında ifadə olunmuşdur. Yalnız Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin səyi nəticəsində hələ Sovet hakimiyyəti dövründə Konstitusiyamızda Azərbaycan dili dövlət dili elan olunmuşdur. Fəqət SSRİ-nin tərkibində olduğumuzdan rus dili xarici dil kimi qəbul edilmirdi. Sovet hakimiyyəti illərində ingilis, alman, fransız, ərəb və fars dilləri xarici dillər kimi ümumtəhsil məktəblərində, orta ixtisas və ali məktəblərdə keçilirdi. Bakı Dövlət Universitetində Şərqşünaslıq fakültəsi (ərəb və fars dilləri), Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda (sonralar Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda, hazırda Azərbaycan Dillər Universitetində) ingilis, alman, fransız dilləri fakültələri (hazırda həmçinin italyan, ispan və Koreya dilləri) fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan yenidən özünün müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra rus dili xarici dil hesab olunur.

Hazırda müxtəlif xarici dillərin təlimi və öyrənilməsi, əcnəbi dil müəllimlərinin hazırlanması, tərcüməçilərin yetişdirilməsi işini dövlət ali təhsil müəssisələrindən Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti və s. qeyri-dövlət universitetlərindən Xəzər Universiteti, Qərb Universiteti, Odlar Yurdu Universiteti və s. həyata keçirir.

Yer üzündə çoxlu millətlər və xalqlar vardır. Onlar müxtəlif dildə danışır. Fəqət çox zaman bir dil dünya dili səviyyəsində qəbul olunur. Əvvəllər bu, fransız dili idisə, hazırkı zamanda dünya xalqları və dövlətləri daha çox ingilis dilindən ümumi bir dil kimi faydala-

nırlar. Odur ki, bu dili öyrənmək, dünyaya çıxmaq üçün ondan istifadə etmək son dərəcədə vacibdir. İngilis dili diplomatiya dilidir.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində xarici dillər I-XI siniflərdə; ikinci xarici dil (ingilis dili) isə V-XI siniflərdə tədris olunur.

Təlim prosesində ingilis dilinin səmərəli tədrisi, bu dili ayrı-ayrı dərslərdə öyrənilənlərin sinifdən xaric tədbirlərdə daha da təkmilləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Təcrübəli ingilis dili müəllimləri təlim prosesini və dərslərdən xaric tədbirlərini günün tələbləri səviyyəsində qurmaq üçün ilk növbədə müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün formalaşdırılmasını, təlim və tərbiyənin prinsiplərini rəhbər tutur, təlimin metodlarından yerli-yerində faydalanır, bundan başqa, eyni zamanda məktəblilərdə ingilis dilinə marağın yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə çalışır. Bu, bir həqiqətdir ki, hər hansı bir fəaliyyətə və işə maraq olmasa, həmin iş könülsüz, həvəsiz yerə yetirilir. Həvəsiz, necə gəldi icra olunan işin də səmərəsi olmaz. Marağın, xüsusən idrak marağının formalaşdırılması şagirdlərdə dilə, onun fonetikasına, qrammatikasına, leksikasına yiyələnməyə tələbat yaradır. Bütün bunlar da idrak fəallığını təmin edir.

Digər fənlərin tədrisində olduğu kimi, ingilis dili məşğələlərində də yuxarı sinif şagirdlərində idrak fəallığının formalaşdırılması önəmli bir məsələ, məktəbin və müəllimin qarşısında dayanan önəmli vəzifə kimi qarşıda durur. Müəllim bu vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün nəzəri və metodiki hazırlığa malik olmalı, pedaqoji ustalıq nümayiş etdirməlidir.

Problemin aktuallığı bir sıra səbəblərdən irəli gəlir.

Əvvəla, problemin aktuallığı dövlətin təhsil siyasətindən irəli gəlir. Təhsilə aid dövlət sənədlərində şagirdlərin idrak fəallığının təşkili, onların idrak fəallığına, müstəqilliyinə və təşəbbüskarlığına geniş yer vermək ümumtəhsil məktəbinin qarşısında mühüm vəzifə kimi qoyulur.

İkincisi, respublikamızda bəzi fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərdə idrak fəallığının formalaşdırılması problemi tədqiqat obyektini kimi götürülsə də, ingilis dilinin təlimi və təlim xarakterli sinifdən xaric tədbirlər zamanı bu problem tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Üçüncüsü, ümumtəhsil məktəblərinin iş təcrübəsi ilə tanışlıqdan görünür ki, bir sıra məktəblərdə təcrübəli ingilis dili müəllimləri təlim prosesində, dərslərdə, eyni zamanda təlim xarakterli sinifdən xaric tədbirlər zamanı yuxarı sinif şagirdlərinin idrak fəallığının formalaşdırılması qayğısına qalsalar da, bəzi müəllimlər bu işi lazımı səviyyədə qura bilmirlər. Bu, o demək deyildir ki, onlar bu işi təşkil etmək istəmirlər. Sadəcə, onların məsləhətə, köməyə ehtiyacları var. İxtiyarlarında müəyyən ədəbiyyat, tədqiqat materialları olarsa, faydalanıb təhsil alanların idrak fəallığını yeni pedaqoji təfəkkürün tələbləri baxımından qurarlar.

Hazırda idrak nəzəriyyəsinə əsaslanmadan şəxsiyyətin fəallığı problemini səmərəli şəkildə tədqiq etmək mümkün deyildir. Dünyanı dərk edən insan ətraf gerçəkliyə heç də sadəcə uyğunlaşmır, həm də ona fəal təsir edir. Başqa sözlə, şəxsiyyət, o cümlədən yuxarı sinif şagirdləri öz aktiv fəaliyyətləri prosesində ətraf gerçəkliyi dərk edirlər. İdrak - təfəkkür, təxəyyül, qavrayış, duyğu, təsəvvür, yaddaş kimi idrak proseslərini özündə birləşdirən insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb növlərindən biridir.

İngilis dilinin təlimində X-XI sinif şagirdlərində idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin pedaqoji şərtlərinə, o cümlədən didaktik şərtlərinə, idrak fəallığının formalaşdırılmasının və inkişaf etdirilməsinin linqvistik əsaslarına və psixoloji əsaslarına yüksək səviyyədə bələd olan müəllimlər uğurlu nəticələrə, yaxşı göstəricilərə nail olurlar.

Məktəblilər, o cümlədən X-XI sinif şagirdləri həyatı bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Başqa sözlə, öyrəndiklərini tətbiq etməyə qabil olmalıdırlar. Bu sahədə başlıca məsələ təhsil alanların müstəqilliyinin və idrak fəallığının inkişafına qayğı göstərilməsidir. Lakin tədqiqatlar göstərdi ki, bəzi ümumtəhsil məktəblərin, bəzi siniflərdə digər fənlərdə olduğu kimi, ingilis dili dərslərində də şagirdlərin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinə az fikir verilir. Bu isə

yuxarı sinif şagirdlərinin fəallığının, xüsusən idrak fəallığının yüksəldilməsinə diqqətin artırılmasını mühüm tələb kimi meydana gətirir.

İngilis dilinin təlimi prosesində X-XI sinif şagirdlərində idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində səmərəlilik müəllim və tələbələrin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən çox asılıdır.

Tədqiqatlardan görünür ki, yuxarı sinif şagirdlərinin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ingilis dili dərslərində idrak fəallığının formalaşdırılmasının səmərəliliyi baxımından faydalıdır.

İngilis dili müəllimi həm təlim prosesində, həm də təlim xarakterli sinifdən xaric tədbirlərdə idrak prosesinin ziddiyyətli xarakterini, eyni zamanda X-XI sinif şagirdlərinin idrak marağını diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

X-XI sinif şagirdlərində idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi baxımdan ingilis dili dərsləri ilə yanaşı təlim xarakterli sinifdən xaric tədbirlərin imkanlarından da faydalanmaq lazımdır.

Tədqiqat və müşahidələrdən görünür ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı idrak fəallığının səmərəliliyi X-XI sinif şagirdlərinin idrak marağının səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu mənada demək mümkündür ki, idrak fəallığı idrak marağından asılı olaraq fəaliyyət göstərir.

İngilis dili müəllimi həm sinfi, həm də X-XI sinif şagirdlərinin idrak fəaliyyətini idarə edir. Həmin idarəetmə müəllimin peşə səriştəliliyindən və ustalığının səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılı olur; şagirdlərin idrak fəallığının pedaqoji modeli hazırlanaraq tətbiq edilir; təhsilalanlarda idrak fəallığının inkişaf etməsinə təsir edən amillərə diqqət yetirilir.

İngilis dili dərslərində pedaqoji yaradıcılıq yuxarı sinif şagirdlərində idrak fəallığının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Şagirdlərin idrak müstəqilliyi komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi də faydalıdır. Həmin komponentlərə aşağıdakılar daxil edilə bilər: məqsəd (yuxarı sinif şagirdi öz qarşısına müvafiq məqsədi qoymalı və ona nail olmağa çalışmalıdır); stimullaşdırıcı-motivləşdirici (şagird geniş idrak motivlərinə, stimullarına; özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə motivlərinə sahib olmalıdır; emosional-iradi (şagirdə özünə müsbət münasibətin yaranması - idrak fəallığının səmərəliliyini yüksəldir); qiymətləndirici-təşvihedici (tələbədə özünütəhlil, özünü-təşkil və özünənəzarət bacarıqlarının bərqərar olması).

İngilis dili dərslərində təlimin fəal metod və priyomları yuxarı sinif şagirdlərində idrak fəallığının yüksək səviyyədə inkişafına imkan və şərait yaradır, müəllimdən isə yüksək pedaqoji ustalıq tələb edir.

İngilis dilinin təlimi prosesində və təlim xarakterli sinifdən xaric tədbirlər zamanı köhnə sxolastik priyomlara (məsələn, dərsləklə iş priyomuna) müraciət olunması yuxarı sinif şagirdlərində fənnə nə dərin idrak marağı, nə də məşğələdə idrak fəallığı yaratmır.

İngilis dilinin təlimində X-XI sinif şagirdlərində idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin əsas *pedaqoji şərtləri* aşağıdakılardır: müəllimin pedaqoji ustalığı, şagirdlərin idrak marağına istinad, məktəblinin təhsil prosesində subyekt kimi, başqa sözlə, pedaqoji prosesin bərabərhüquqlu üzvləri kimi qəbul edilməsi, məktəblilərlə işdə, ingilis dili məşğələlərində yeni texnologiyalardan və priyomlardan faydalanma və s.

İngilis dilinin təlimində yuxarı sinif şagirdlərinin idrak sahəsinin formalaşdırılması meyarları dörd komponenti özündə birləşdirir:

motivasiya-tələbat (məqsədəyönləmişlik, fəaliyyətin müsbət motivləri, idrak maraqlarının genişliyi, şagirdlərin idrak fəallığı);

koqnitiv (şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyərləndirilməsi, yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi, özünüdərkə və özünütəyinə cəhd);

fəaliyyət xarakterli-praktik (fəaliyyətin üsullarına yiyələnmək, fəaliyyətdə və ünsiyyətdə öz imkanlarını həyata keçirməkdə müstəqillik);

emosional-iradi (idrak fəaliyyətinə münasibət, iradə, təlim fəaliyyətində çətinliklərin aradan qaldırılmasına hazır olmaq, özünüqiymətləndirmə).

İngilis dilinin təlimində X-XI sinif şagirdlərində idrak fəallığının formalaşdırılmasının beş səviyyəsini qeyd etmək mümkündür:

Aşağı (idraki baxımdan bələdləşməmiş) səviyyə - zəif idrak fəallığı, prosesə və təlimin məzmununa marağın olmaması; bilik qazanmağa deyil, yalnız qiymət almağa motivasiya yönümü; müstəqilliyin olmaması; özünüinkışafa və özünütəlimə cəhdin olmaması; intellektual-məntiqi və intellektual-evristik qabiliyyətlərin aşağı səviyyəsi; şagirdin idrak fəaliyyətsizliyi; çətinlik çəkərkən şagirdin tam şəkildə fəaliyyətsiz qalması; şagirdə müsbət emosiyaların epizodik təzahürü.

Ortadan aşağı (neytral) səviyyə - idrak fəallığının yüksək olmaması və təlim fəaliyyətinə laqeydliyi; motivlərinin və emosiyalarının sabit olmaması; özünüinkışafa və özünütəlimə cəhdin zəif olması; idrak fəallığının səviyyəsinin stimulyativ, yaxud qeyri-fəal olması; şagirdin müstəqilliyinin emosional təhriklərdən asılı olması; intellektual-məntiqi və intellektual-evristik qabiliyyətlərin aşağı səviyyəsi.

Orta (iradi) səviyyə - idrak fəallığının yüksək olmayan səviyyəsi və təlim prosesinə, yaxud idrak fəallığının kifayət qədər yüksək səviyyəsinə müsbət yönəlmə, lakin təlim fəaliyyətinə neytral-utilitar istiqamət; təlimə ümumi müsbət motiv situasiyadan asılıdır, lakin ümumilikdə sabit, dayanıqlı deyil; təlim fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə müxtəlif üsulların mənimsənilməsinə qavranılma qabiliyyəti parlaq (aydın) öz ifadəsini tapmışdır; ümumilikdə, özünüinkışaf və özünütəlimə cəhd ifadə olunub.

Ortadan yüksək (idrakyönlü) səviyyə - təlim fəaliyyətində özünüinkışafa müsbət istiqamət; təlim fəaliyyətinə yaradıcı münasibət; uğur qazanmaqda özünütəhsil motivləri və motivasiya istiqaməti üstünlük təşkil edir; təlim vəzifələrinin həllinin səmərəli yollarının müstəqil axtarışına maraq inkişaf etmişdir; biliklərin əsas keyfiyyəti – mahirlik və operativlikdir; yüksək özünüqiymətləndirmə və inkişaf etmiş özünənəzarət; intellektual fəallığın evristik tipi üstünlük təşkil edir.

Yüksək (yaradıcı) səviyyə - X-XI sinif şagirdinin yüksək idrak fəallığı və intensiv yaradıcı müstəqil fəaliyyəti; təhsilalanın hadisə və proseslərin mahiyyətinə, səbəb-nəticə əlaqələrinin bərqərar olmasına, qanunauyğunluqlarına marağı; idrak çətinliklərinin şagird tərəfindən müstəqil aradan qaldırılması; tədris-idrak fəaliyyətinin gedişində müəllimlər və şagirdlərlə əməkdaşlıq motivlərinə yiyələnmək; öz biliklərinin səviyyəsini qiymətləndirmək və təlim fəaliyyətinin üsullarını təhlil etmək; intellektual fəaliyyət - yaradıcı-axtarıcı üslubu; şagird tərəfindən müsbət emosiyaların fəal təzahür etdirilməsi.

X-XI sinif şagirdlərinin idrak fəallığının səmərəliliyinə nail olmaq üçün ingilis dili müəllimi idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasının bir sıra prinsiplərindən faydalanmalıdır. Həmin prinsiplərə aiddir: elmlilik prinsipi; qarşılıqlı təlim prinsipi; tədris-idrak fəaliyyət öyrənilən problemlərin tədqiqi prinsipi; fərdiləşdirmə prinsipi; özünütəlim prinsipi; motivasiya prinsipi; şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması və təlimin metodlarının seçilməsi prinsipi.

Şagirdlərin idrak fəallığının aşağıdakı mərhələləri diqqət mərkəzində dayanmalıdır:

1. Başlanğıc (dayaq biliklərin, motivasiyanın, məqsədin, qavrayış və təsəvvürün aktuallaşdırılması); 2. Orta (möhkəmləndirmə və tətbiq); 3. Yekunlaşdırıcı (ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə).

Xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin təlimi sisteminin əsasında nitq vahidi və nitqdə onun maddi ifadəsi – nitq nümunəsi dayanır.

X-XI sinif şagirdlərinin idrak sahəsinin inkişafına şəxsiyyətyönlü yanaşmanın tətbiqi müəllim və şagirdlərin fəal qarşılıqlı fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır ki, nəticədə müəllimin də, şagirdin də inkişafı və özünüinkışafı həyata keçir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli L.A. Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları: Ped.ü.fəls.dok. ... dis. Bakı, 2014.
2. Məmmədli L.A. Tələbələrin idrak fəaliyyətinin idarə olunması didaktik-metodik problem kimi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2010, № 5
3. Mansurova L.İ. Orta ümumtəhsil məktəblərində tarixin öyrənilməsi zamanı şagirdlərdə idrak fəallığının formalaşdırılması: ped.fəlsəfə.dok. dis. Bakı, 2010.
4. Степанова И.М. Технология проектного обучения как средство формирования учебно-познавательной самостоятельности студентов младших курсов педагогических вузов: Учебный предмет "Иностранный язык": Автореф. дис. ...канд.пед.наук. Мурманск, 2002.

Р.А.Ганиева

**Развитие познавательной активности учащихся
на уроках английского языка в 10-11 классах**
Резюме

Английский язык как одно из средств общения и познания окружающего мира занимает особое место в системе образования в силу своих социальных, познавательных и развивающих функций. Обучение английскому языку связано с развитием мышления, памяти и внимания. Залог успешного обучения школьников английскому языку – это формирование у них учебно-познавательной мотивации.

R.A.Ganiyeva

**The Development of Cognitive Activity Students
in the English Language Lessons in 10-11 Classes**
Summary

English as one of the means of communication and knowledge of the world around us occupies a special place in the education system due to its social, cognitive and developmental functions. Learning English is associated with the development of how thinking, memory and attention. The key to successful learning of English for schoolchildren is the development of their educational and cognitive motivation.

*Rəyçilər: ped.e.d., prof. A.N.Abbasov,
ped.f.d. F.Ə.Rzayeva*

Redaksiyaya daxil olub: 18.03.2019

M.E.QOÇUYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA
TƏRBİYYƏVİ MƏSƏLƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏZİYYƏTİ**

Açar sözlər: “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanı, pedaqoji ideyalar, tərbiyəvi motivlər, tarixi-qəhrəmanlıq ənənələri, ümumi bəşəri ideyalar

Ключевые слова: эпос «Книга моего деду Коркута», педагогические идеи, воспитательные мотивы, историко-героические традиции, общечеловеческие идеи.

Key words: epos of “Kitabi – Dede Korkud”, pedagogical ideas, educational motives, historic-tropism traditions, common human ideas.

Türkdilli xalqların qədim və ən möhtəşəm yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının birinci nüsxəsi Almaniyada Drezden kitabxanasında saxlanılır. Bu nüsxə 12 boydan və bir müqəddimədən ibarətdir.

Dastanın ikinci nüsxəsi İtaliyada Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Həmin nüsxənin Drezden nüsxəsindən köçürüldüyünü şərqşünaslar əsaslandırmağa çalışmışlar. Əslində isə bu fikri təsdiqləyən tarixi sənəd yoxdur. Alimlər yalnız tədqiqatlar əsasında bu fikri söyləyirlər.

Respublikamızda aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını 1512-ci ildə Yakov Reyek Drezden kitabxanasında tapmış və kitabxananın qədim əlyazmaları siyahısına salmışdır. Lakin Yakov Reyek dastanın hansı dildə yazılması ilə maraqlanmamış, onun məzmununu öyrənməmişdir. O, yalnız dastanın adını biblioqrafiyaya salmaqla kifayətlənmişdir.

Türk tədqiqatçısı Ədnan Binyazar dastanın on iki boyunun müasir dildə işlənmiş nüsxələrini verir, oğuzların adət-ənənələrini, həyat tərzini, valideyn-övlad münasibətini, qadına məhəbbətini, övlada sevgisini dastan əsasında aşkarlayır.

Ümumiyyətlə, bir əsrə yaxındır ki, görkəmli türk folklorşünas alimləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı üzərində səmərəli elmi-tədqiqat işi aparmış, Drezden, Vatikan, Berlin nüsxələrinin müqayisəli təhlilini vermiş, tarixi əhəmiyyətə malik olan yüksək səviyyədə elmi qənaətlər əldə etmiş, inandırıcı nəticələr vermişlər.

Məşhur şərqşünas professor Osman Fikri Sərtqaya son zamanlar dastanla bağlı tədqiqatlarını yeni materiallarla zənginləşdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinin qeyd olunmasını Azərbaycan-Türkiyə türkoloji əlaqələrinin yeni mərhələsi adlandıran professor O.F.Sərtqaya “Kitabi-Dədə Qorqud” tariximizin aynasıdır” adlı məqaləsində böyük iftixar hissilə yazır ki, “90-cı ildən bəri qan bahasına minlərlə şəhid verərək müstəqillik qazanmış Azərbaycanın, bizim yeddi milyonluq qardaşlarımızın keçmiş tarixi kökləri “Dədə Qorqud” dastanlarındadır” (“Zaman” qəzeti, 26 yanvar 1999).

Alimin gəlidiyi nəticə Azərbaycan xalqının milli və möhtəşəm abidəsi olan dastanın əsaslı elmi-nəzəri və pedaqoji-metodik təhlili probleminin həll olunmasından ibarətdir.

Görkəmli alim Ə.Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” (1959), M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları” (1972), B.Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud” və islam” (1997), M.Seyidovun “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” (1983), prof. P.Xəlilovun “İntibah abidəsi” (1990), K.Abdullanın “Gizli Dədə Qorqud” (1991), K.Vəliyevin “Dastan poetikası” (1984), T.Hacıyevin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (1976) və s. tədqiqat əsərləri çap olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını respublikamızda F.Zeynalov və S.Əlizadə nəfis şəkildə nəşr etdirmiş, iyirmi səkkiz səhifəlik dərin məzmunlu müqəddimə yazmış, nüsxə fərqlərini və

şərhləri göstərmiş, tənqidi mətn ilə sadələşdirilmiş mətni vermişlər. Bu nəşr qorqudşünaslığa ən gözəl hədiyyədir.

Dastandakı tarixi-coğrafi qeydlər, nüsxə fərqləri və şərhlər elmi-nəzəri baxımdan prinsipial işlənilmişdir. Giriş zəngin tarixi mənbələr əsasında yazılmış, paralellər, müqayisələr aparılmış, dastan türk xalqlarının yaratdığı milli mədəniyyətin ən zəngin abidələrindən biri adlandırılmışdır. Dastanın parlaq səhifələrindən oğuz igidlərinin qəhrəmanlıq, igidlik sədalarının gəlməsi ulu dədələrimizin, ozanlarımızın, elin mənəvi aləminin tərcümanı olması, sazın-sözün sehri ilə dastandakı boyların qoşulub düzülməsi girişdə aşkarlanır.

Dastandakı boyların hər biri vətənə, elə-obaya, valideynə məhəbbətin canlı salnaməsi, mərdlik və qəhrəmanlığın qüdrətli himni adlandırılır.

Bir həqiqəti etiraf etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrənilməsi, tədqiqi, tədrisi, yazılması və təbliğ olunmasında akademik Həmid Araslının, prof. Fərhad Zeynalovun, prof. Samət Əlizadənin nəşr etdirdikləri kitab xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Hazırda da həmin nəşrlər oxucuların dərin hörmətini qazanmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiq olunması və öyrənilməsində prof. Şamil Cəmşidovun şəərəfli əməyi vardır. Onun namizədlik və doktorluq dissertasiyaları “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına həsr edilmiş, dastan haqqında üç kitabı nəşr olunub oxucuların mütləsinə verilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan qorqudşünasları “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının elmi-nəzəri, fəlsəfi və pedaqoji təhlilini vermiş, tarixi abidənin məzmun və ideyasını, təlim-tərbiyəvi mahiyyətini aşkarlamağa böyük səy göstərmişlər.

Dastanda müdrik, mənalı fikirlər, bəşəri duyğular qəhrəmanların qəlbinə, canına və qanına hopmuşdur. Dastanda oğuzların qəhrəmanlıq tarixi, mənəvi-əxlaqi münasibətləri, dövlətçilik üsul-idarəsi, həyatı, bədii-estetik zövqü əsaslı ifadəsini tapmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının görkəmli tədqiqatçıları fundamental tədqiqat əsərləri yaratmışlar.

Dastanın tədqiqatçıları, qorqudşünaslar bu qənaətə gəlmişlər ki, bəşəriyyəti, milliliyi, dünyəviliyi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” əvəzsiz tarixi abidədir, açılmamış, öyrənilməmiş parlaq səhifələri, tədqiq edilib araşdırılmamış elmi sirrləri tükənməzdir. Dastandan aydın olur ki, yurd, vətən, torpaq, el-oba oğuz türkü üçün müqəddəsdir. Dastanda obrazların, qəhrəmanların kamilliyi, bir-birinə dayaq olması, rəngarəng və zəngin əxlaqi kefiyyətlərə yiyələnməsi gözəl tərbibəvi təsir bağışlayır.

Tarixi qaynaqlar, aparılan elmi tədqiqatlar sübuta yetirmişdir ki, Göyçə gölünün şimalı, şərq və cənubu Salur Qazanın yaylaq yurdu olmuşdur.

Deməli, Göyçə mahalı Oğuz elinin ata-baba torpağı, onun doğma vətənidir.

Dastanda adı çəkilən, oğuz türklərinin at oynatdığı, misilsiz tarixi qəhrəmanlıqlar göstərdiyi yerlərin, müqəddəs torpaqların bir qisminin taleyi faciəlidir, çünki kafirlərin, nankor və qəddar qonşuların tapdağı altında qalmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən Dədəli kəndini qəddar ermənilər 1905 və 1918-ci illərdə vəhşicəsinə talan edib dağıtmışlar.

Akademik İsa Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Naxçıvan diyarı ilə səsləşən məqamlarını aşkarladı və göstərdi ki: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı yer adlarının Naxçıvanda olması Qorqud babamızın öz möhrünü, türk-Azərbaycan möhrünü bu torpağa vurması deməkdir. Professor Səfərəli Babayev “Dədə Qorqud” dastanında Naxçıvan yer adları” monoqrafiyasını qələmə almışdır.

Türkdilli xalqların tarixi-ədəbi abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiq olunması, araşdırılması, tədris edilməsi, təbliği və öyrənilməsi mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir.

Ədəbiyyat

1. N.Xəlilov. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında tərbiyəvi fikirlər. B., 1999.
2. Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" – İntibah abidəsi. B., 1994.
3. Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən. B., 1969.
4. Zeynalov F., Əlizadə Ş.T. Tükənməz xəzinə. "Kitabi-Dədə Qorqud" külliyyatı. B.; Yazıçı, 1988, s.5-28.
5. Журминский В.М., Тюркский героический эпос. Л., 1974.

М.Е.Гочуева

**Состояние изучения воспитательных мотивов
в эпосе «Книга моего деда Коркута»
*Резюме***

В статье, еще раз высказана мысль, что «Книга моего деда Коркута» является одним из ценных источников азербайджанской педагогической мысли. В этом произведении отражены высшие гуманные идеи, духовное величие, героизм, призыв к мужеству и высокие человеческие чувства. В статье выяснены и проанализированы идеи, имеющие педагогическую и психологическую суть и значимость, а также показаны ценные особенности, необходимые для современного времени.

Статья может быть полезна для ученых–исследователей, а также для учителей школ.

M.E.Gochuyeva

**Educational Motives in the Epic of "Kitabi-Dada Gorgud"
*Summary***

It is clear from researches that, "Kitabi-Dada Gorgud" is one of the main sources of the pedagogical thought of Azerbaijan. In this work there have been etched the great ideas of humanism, authority, summons to heroism and manliness, superior human senses.

In the article analysis and lighted the ideas on pedagogical and psychological importance, also investigated the important features of them for the modern period.

This article would be useful for both researchers – scientists, also practical teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.03.2019

D.Q.QULİYEV

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

S.K.SADIQOV,

E.D.QULİYEV

e-mail: mr.quliyev.d@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

GƏNCLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ İDMANIN ROLU

Açar sözlər: *gənclər, mənəvi tərbiyə, Milli Olimpiya Komitəsi, fiziki tərbiyə, bədən tərbiyəsi, idman, qüvvə, sürət, dözümlülük, çeviklik, cəldlik*

Ключевые слова: *молодежь, духовное воспитание, Национальный Олимпийский Комитет, физическое воспитание, физическая культура, спорт, сила, скорость, выносливость, ловкость, быстрота*

Key words: *youth, spiritual training, National Olympic Committee, physical training, physical culture, sport, strength, speed, endurance, agility, rapidity*

Mənəvi tərbiyə - insanın dəyişməz və harmonik inkişafını təmin edən həyatı dəyərləndirməni şəxsdə formalaşdırmaqdır. Mənəvi tərbiyə insanın işlərinə və fikirlərinə ali məqsəd verən qürur, səmimiyyət, məsuliyyət və s. hissləri tərbiyələndirir.

Gənclərin birinci forumunda Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Mən istərdim ki, Azərbaycan gəncləri sağlam, güclü və davamlı olsun, vətənimizin düşmənlərinə qarşı barışmaz olsun, öz xalqı uğrunda, torpağının tam qələbəsi uğrunda çox gözəl vuruşmağı bacarsın, siz özünüzü hər bir çətinliyə dözə bilən və hər bir çətinliyi aradan qaldırmağa qadir olun güclü, çevik və davamlı adam kimi hazırlamalısınız” (3).

Xalqın maddi güzəranın yaxşılaşdırılması sahəsində dövlətin irəli sürdüyü mühüm vəzifələrdən biri sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və ömrün uzadılmasıdır. Bu vəzifənin həlli əsasən fiziki tərbiyə işinin düzgün qoyulmasından, bədən tərbiyəsi və idmanın xalqın gündəlik məişətinə (gigiyena gimnastikası, istehsalat gimnastikası, müalicə gimnastikası, idmanla, ümumi hazırlıqla məşğul olmaq, tibb nəzarətindən və gigiyena amillərindən istifadə etmək) möhkəm daxil edilməsindən asılıdır (1).

Fiziki tərbiyə orqanizmin forma və funksiyasının inkişafını təmin edir, onun bütün sistemlərini möhkəmləndirir və kamilləşdirir. Qüvvə, sürət, dözümlülük, çeviklik və cəldlik kimi fiziki keyfiyyətlər olmadan hərəkəti fəaliyyəti göstərmək mümkün deyildir. Həmin keyfiyyətlər hərəkəti bacarığı və vərdislərinin yaranması ilə qarşılıqlı əlaqə inkişaf edir.

Fiziki tərbiyənin əsas vəzifələrindən biri beş hərəkət keyfiyyətini (qüvvə, sürət, dözümlülük, çeviklik və cəldlik) inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Çünki əmək məhsuldarlığı, müdafiə və idman fəaliyyəti başlıca olaraq onların inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Hərtərəfli fiziki tərbiyə sağlamlığın möhkəmlənməsi, əmək qabiliyyətinin artması, ömrün uzadılması üçün təməldir. Bununla yanaşı, fiziki hərəkətlərlə orqanizmin möhkəmləndirilməsi soyuqdəyməyə və yolxucu xəstəliklərə qarşı mübarizədə orqanizmə kömək edir.

Bədən tərbiyəçilərinin və idmançıların can sağlığını artırmaq, onların orqanizminin möhkəmləndirilməsi qayğısına qalmaq bədən tərbiyəsi müəllimlərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu vəzifə, iş zamanı hər bir müəllimin və məşqçinin diqqət mərkəzində durmalıdır.

Bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm surətdə məşğul olmaq prosesində can sağlığı artır və orqanizm möhkəmlənir. Həm də bədən tərbiyəsi və idman məşğələləri ancaq sanitariya nöqteyi-nəzərindən yaxşı şəraitdə keçilməlidir. Kifayət qədər təmiz havası olmayan tozlu binada, yaxud orqanizmin dözümlüyünü azaldan bir istilik şəraitində məşğələ keçmək, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların can sağlığına zərərli təsir göstərir.

Gənclərin fiziki cəhətdən inkişaf etməsi qayğısına qalmaq bədən tərbiyəsi müəllimlərinin və idman məşqçilərinin ən vacib vəzifələrindəndir. Məlumdur ki, insan bədəninin inkişafı çox gec başa çatır: məsələn, skeletin bəzi hissələri, çox zaman ancaq 25 yaşına yaxın bərkiyib sümüyə dönür. Bədən tərbiyəsi müəllimi və idman məşqçisi bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların fiziki inkişafının xüsusiyyətlərini və səviyyəsini daim nəzərə almalıdırlar, onlar məşğələləri elə təşkil etməli, gimnastika hərəkətlərini, oyunları, idman növlərini elə seçməli, məşğələlərin metodikasını elə hazırlamalıdırlar ki, böyüməkdə olan orqanizmin normal inkişafına kömək etsinlər (7).

Bu zaman, əvvəlcə, insanın həyatı üçün ən vacib daxili orqanların, birinci növbədə, ürəyin və ağ ciyərlərin, sinir-əzələ sisteminin və hiss orqanlarının - görmək, eşitmək, toxunaraq hiss etmək, əzələ ilə hiss etmək qabiliyyətinin, müvazinət orqanlarının və sairənin normal inkişaf etməsi qayğısına qalmaq lazımdır. İkincisi, boy-buxunun düzgün inkişaf etməsi, bədən xarici formalarının düzgün inkişaf etməsi qayğısına qalmaq lazımdır; bunlara müvafiq uyğunluq və gözəllik verilməlidir; skeletin təşəkkül tapmasına və skelet əzələlərinin inkişafına təsir göstərən hərəkətlər bunun üçün əsasdır.

Gənclərin fiziki cəhətdən inkişaf etdirilməsi sahəsində məktəbin qarşısında xüsusilə böyük vəzifələr durur. Pedaqoji kollektiv uşaqların məktəbə daxil olduqları ilk günlərdən etibarən şagirdlərin fiziki cəhətdən inkişaf etməsi və onların boy-buxununun düzgün olması qayğısına qalmalıdırlar.

Xarici amillər uşaq orqanizminə asanlıqla təsir göstərir. Pedaqoqlar uşaqların orqanizminə daim diqqət verdikdə, onların orqanizmi ahəngdar surətdə inkişaf edir; uşaqların oturmasına, düzgün dayanmasına və s. kifayət qədər fikir verilmədikdə isə, əksinə, onların bədənində uzun müddət davam edən nöqsanlar əmələ gələ bilər, yəni uşaqların bel sütunu əyilib beli bir qədər bükülə bilər və sair. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məktəblərdə müəllimlərin bir qismi uşaqların fiziki cəhətdən normal inkişaf etməsi qayğısına qalmır; bədən tərbiyəsi müəllimləri də yuxarıda göstərilən nöqsanlara qarşı hələ lazımınca mübarizə aparmırlar.

Bədən tərbiyəsi gənclərin can sağlığını artırmaq və onları fiziki cəhətdən inkişaf etdirərkən bərabər, bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanlara hərəkətləri yerinə yetirmək üçün müəyyən bacarıq və vərdişlər verilməlidir. Bədən tərbiyəsi və idman proqramlarında bədən tərbiyəsi hərəkətlərinin növləri göstərilmiş, müvafiq vərdişlərin növləri və dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Məsələn, məktəbdə, bədən tərbiyəsi proqramı, həyatı cəhətdən vacib olan hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün şagirdlərin düzgün vərdişləri mənimsəməsinə tələb edir. Məktəbdə bədən tərbiyəsi dərslərində uşaqlara düzgün yerimək, qaçmaq, tullanmaq, alət tullamaq və sairə öyrədilir.

Gənclərin ikinci forumunda ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: “Biz istəyirik ki, müstəqil dövlətimizin gəncləri hərtərəfli inkişaf etsin, yaxşı yüyürsün, yaxşı üzsün, qıvraq və qəşəng gəzsün, bir sözlə, normal və sağlam, əməyə və müdafiəyə hazır bir adam olsun, bədənə inkişaf etməklə bərabər, eyni cəhətdən də düzgün inkişaf etsin.” (3).

Bununla bərabər, bədən tərbiyəsinin qarşısında bədən tərbiyəsinin ayrı-ayrı növləri üçün spesifik olan və əsas etibarilə idman təcrübəsində, idman yarışlarında, stadionda, idman meydançasında, hovuzlarda istifadə edilən, habelə bu və ya başqa gimnastika alətində yaxud alətlərlə hərəkətləri yerinə yetirərək istifadə edilən bacarıq və vərdişləri bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanlara öyrətmək vəzifəsi durur. Qısa məsafəyə qaçmağı, tennis oyununda top vurmağı və s. buna misal göstərmək olar. Bu, idman vərdişlərinin tamamilə spesifik olduğuna baxmayaraq, onlar gənclərimizin bədən tərbiyəsi işində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bədən tərbiyəsi müəllimlərinin və idman məşqçisinin apardığı iş, gənclərimizdə milli vətənpərvərlik hissi, vətənə, öz idman kollektivinə və idmana məhəbbət hissi tərbiyə etmək, onlarda idman nailiyyətləri uğrunda, idmanın ən mühüm növləri üzrə dünya rekordları qazanmaq uğrunda mübarizədə öz qüvvələrinə inamı möhkəmlətmək məqsədini güdməlidir. İdman ustalığını yüksəltmək uğrunda, yeni-yeni rekordları qazanmaq uğrunda milli idmançılarımızın bu mübarizəsi-onların müqəddəs vətənpərvərlik borcudur (10).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Olimpiyaçılarımızı qəbul edərkən demişdir: “Biz idmançıları elə tərbiyə etməliyik ki, onlar öz qüvvələrinə inansınlar, idman nailiyyətlərini yorulmadan yaxşılaşdırmağa dərin vətənpərvərlik hissilə çalışsınlar. Milli komandalarımızın hər bir üzvü beynəlxalq yarışda müstəqil dövlətimizin şərəfini ləyaqətlə, müvəffəqiyyətlə qorumağa borcludurlar” (3).

Əməkdar idman ustası Namiq Abdullayev sərbəst güləş idmanı üzrə Olimpiya çempionu olduqdan sonra milli komanda idmançılarına müraciət edərək demişdir: “Yarış zamanı güləşərkən mən bir dəqiqə belə yaddan çıxarmırdım ki, burada mən müstəqil Azərbaycan idmanının nümayəndəsiyəm və onun bayrağını yüksək tutmalıyam. Bu fikir məni və mənim milli komanda yoldaşlarımı qələbəyə ruhlandırırdı. Biz bu qələbəni əldə etdik və əziz Vətənimizin şöhrətini daha da artırdıq”. Vüqar Ələkbərov öz çıxışında demişdir: “Yarışların Azərbaycan idmanının parlaq qələbəsi ilə qurtardığını görmək nə qədər xoş, nə qədər fərəhli idi”.

Bədən tərbiyəçilərinə gimnastika salonlarında və idman meydançalarında olan idman avadanlığını və ləvazimatını göz bəbəyi kimi qorumaq hissi tərbiyə etmək mühüm vəzifələrdən biridir.

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi gözəl binaları, stadionları, idman meydançalarını, hər cür idman avadanlığını bədən tərbiyəçilərinin ixtiyarına vermişdir.

Bədən tərbiyəsi və idman məşğələləri gənclərimizdə kollektivizm hissi, öz idman kollektivinə məhəbbət hissi, öz şəxsi mənafeyini kollektivin mənafeyinə tabe etmək bacarığı tərbiyə etməlidir. İdman kollektivinin yaradılması, onun möhkəmləndirilməsi və kollektivin işinin düzgün təşkil edilməsi qayğısına qalmaq-məşqçilərin və bədən tərbiyəsi təşkilatçılarının gənclər arasında apardıqları işin ən mühüm vəzifəsidir.

Bu vəzifə yerinə yetirilərkən, idman kollektivinin necə təşkil edilməli olduğu və onun ən xarakterik xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmağın əhəmiyyəti böyükdür.

Bəziləri belə güman edirlər ki, kollektiv eyni mənafeyin, bizim bəhsimizdə idman mənafeyinin birləşdirdiyi adamlar qrupudur. Bu, əlbəttə, doğrudur. Lakin idman kollektivinin bütün məzmunu yalnız müəyyən bədən tərbiyəçiləri qrupunun idman mənafeyindən ibarət deyildir. Əsl kollektivin başlıca xüsusiyyəti həmin kollektivin ümumi vəzifələrini yerinə yetirmək uğrunda onun bütün üzvlərinin mübarizə aparmasından ibarətdir.

Düzgün təşkil edilmiş kollektivin ümumi məqsəd və vəzifələri vardır. Bu məqsəd və vəzifələr kollektivin bütün üzvlərinin səyi ilə yerinə yetirilir. İdman bölməsinin üzvləri kollektivin işində iştirak etməyi yalnız öz idman ustalıqlarını təkmilləşdirməyə çalışmaqla məhdudlaşdırma bilməzlər.

İdman kollektivi idmanın müvafiq növünü inkişaf etdirmək, idmanın müəyyən növünə gənclərin cəlb edilməsi uğrunda mübarizə aparmaq, idman məşğələlərini avadanlıq və ləvazimatla daha yaxşı təchiz etmək qayğısına qalmalıdır. Kollektiv özünün bütün üzvlərinin idman hazırlığını daha da artırmaq və ümumi qələbəyə nail olmaq uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Hər bir idman kollektivinin tədris və idman məşğələləri üçün möhkəm qaydaları vardır. Kollektivin bütün üzvləri bu qaydalara ciddi əməl etməyə və onları düzgün yerinə yetirməyə borcludurlar.

Yaxşı idman kollektivinin ictimai-siyasi, özünün müəyyən edilmiş ənənələri olmalıdır. Təşkilata yeni daxil olan idmançı, bir qayda olaraq, burada yaranmış ənənələr və idman fəaliyyətinin ümumi xətti olduğunu, müəyyən qaydalar, səhmlənmiş və nizama salınmış kollektiv intizam, kollektivin üzvləri arasında düzgün vəzifə bölgüsü olduğunu və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinin qeydiyyatı alındığını görür.

İdmançının intizamı idman təşkilatlarının müəyyən edilmiş qaydalarına fərdin sadəcə tabe olması demək deyildir: bu hər şeydən əvvəl, bütün adamlar üçün ümumi olan əməkdaşlıq və yoldaşcasına qarşılıqlı yardım münasibətlərinə, idman kollektivinin mənafeyini hamının birlikdə müdafiə etməsinin zəruri olduğuna əsaslanan şüurlu intizamdır. Yalnız öz şəxsi intizamı üçün deyil, bütün kollektivin intizamı üçün də məsuliyyət daşıyan idmançı intizamın

pozulmasına dözmür və öz kollektivində yüksək intizam uğrunda fəal mübarizə aparır.

İdmançılarda iradə möhkəmliyi, təşəbbüskarlıq, cəsurluq, qətiyyət, mətinlik, çətinlikləri və maneələri aradan qaldırmaq bacarığı kimi mənəvi və iradi keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsi bədən tərbiyəsinin qarşısında duran vəzifələri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bədən tərbiyəsi müəllimləri və idman məşqçiləri öz gündəlik işlərində gənclərimizi müstəqillik ruhunda bacarıqla tərbiyə etmək yolu ilə onlarda yuxarıdakı keyfiyyətləri inkişaf etdirilməlidir.

İnsan idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olmaqla öz iradəsinin möhkəmliyini artırır, bilər, özündə mətanətli və inadlı olmaq, bu və ya digər çətinliyi aradan qaldırmaq bacarığını və başqa keyfiyyətləri inkişaf etdirə bilər. Lakin bizim üçün belə bir cəhət mühümdür ki, yuxarıda göstərilən iradə keyfiyyətlərinin yaradılması prosesində onlara düzgün istiqamət verilməlidir. Bu cür aydın bir istiqamət olması, bədən tərbiyəsi məşğələləri gənclərimizin xarakterində fərdiyyətçilik, egoizm, özünü sevmək, lovğalıq, kollektivi saymamaq və başqa bu kimi mənfi sifətlərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər.

Hər bir Azərbaycan idmançısı, hər bir bədən tərbiyəçisi başa düşməlidir ki, o, öz müvəffəqiyyətləri və nailiyyətləri üçün öz xalqına minnətdardır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın görünür ki, gənclər arasında bədən tərbiyəsi sahəsində aparılan iş çox mühüm və məsul bir işdir. Bu, tərbiyəçilərdən öz işlərinə böyük məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Hər bir idman məşqçisi, fiziki cəhətdən hərtərəfli inkişaf etmiş, sağlam, şən və yüksək əmək məhsuldarlığına və Vətənin müdafiəyə hazır olan, çətinliklərdən qorxmayan fəal cəmiyyət qurucuları yetişdirməkdən ibarətdir. Hər bir bədən tərbiyəsi müəllimi məşğələləri elə qurmalıdır ki, bədən tərbiyəçiləri yalnız bədəncə deyil, zehni cəhətdən də inkişaf etsinlər, onlarda müəyyən estetik görüşlər və başqa keyfiyyətlər əmələ gəlsin. Müəllimlər və məşqçilər yuxarıda göstərilən vəzifələrin heç bir cəhətini nəzərdən qaçırmamalıdırlar.

Bu məqsədə, bədən tərbiyəsinin aşağıda göstərilən konkret **vəzifələrini** həll etmək yolu ilə nail olmaq mümkündür:

a) xalqımızın fiziki qabiliyyətlərinin hərtərəfli kamilliyinə, sağlamlığın möhkəmliyinə, ömrün uzadılmasına yönəldilmiş orqanizmin forma və funksiyasının əhəngdar inkişafı;

b) onların fiziki cəhətdən normal inkişaf etməsini təmin etmək, onlarda güc, davamlılıq, çeviklik və hərəkət cəldliyini tərbiyə etmək;

c) onlara düzgün və dürüst biliklər vermək; onlara həm ümumi, təbii hərəkətləri (yerimək, qaçmaq, alət tullamaq və sair), həm də bədən tərbiyəsinin xüsusi hərəkətlərini etmək (idmanın müxtəlif növləri, hərəkətli oyunlar, xüsusi gimnastika hərəkətləri) bacarıq və vərdisləri yaratmaq;

ç) həyat üçün zəruri olan hərəkət, bacarığının, vərdislərin və xüsusi biliklərin təşəkkülü;

d) idmançılarda mənəvi və iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək; milli vətənpərvərliyi, mərdlik, iradə qüvvəsi, təşəbbüskarlıq, cəsurluq və qətiyyət tərbiyə etmək.

Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, əqli, mənəvi, estetik tərbiyə, əmək tərbiyəsi vəzifələri yalnız bədən tərbiyəsi vasitələri ilə yerinə yetirilə bilər. Bu vəzifələr müstəqil Azərbaycanda pedaqoji tərbiyə işinin təşkili ilə yerinə yetirilir. Lakin bədən tərbiyəsi müəllimləri və idman məşqçiləri yuxarıdakı vəzifələri həmişə nəzərdə tutmalıdırlar, bunsuz onların işi asanlıqla məhdud bir xarakter alıb pedaqoji tərbiyənin ümumi sistemində öz əhəmiyyətini itirə bilər.

Deməli Müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları fiziki tərbiyə nəticəsində məhz həmin məqsədlər naminə səy göstərməli və onlara nail olmalıdırlar. Lakin bu məqsədə nail olmaqdan ötrü şəraitə uyğun konkret vəzifələr müəyyən etmək lazımdır.

Bütün bu vəzifələr bir-birilə üzvi surətdə əlaqədardır: bədən tərbiyəsi işi düzgün qurulduqda bunların hamısı həmişə birlikdə həll edilir və bunların heç birinə etinasızlıq göstərmək olmaz. Gənclərimizin bədən tərbiyəsi qarşısında, gəncləri əməyə və vətəni müdafiə etməyə hazırlamaq kimi yüksək bir məqsəd qoyulmaqla bərabər, yuxarıda göstərilən vəzifələrin ən yaxşı bir şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etmək lazımdır. Əgər adam zəifdirsə, fiziki

cəhətdən kifayət qədər inkişaf etməmişsə, müvafiq bilik və vərdiş almamışsa, insanlara xas olan mənəvi və iradi keyfiyyətləri onda lazımınca inkişaf etməmişsə belə bir adamı əməyə və müdafiəyə tamamilə hazır olan adam saymaq olmaz.

Tədqiqat prosesində belə **nəticəyə** gəlmək olar ki, gənclərin mənəvi tərbiyəsində idmanın rolunun elmi-tədqiqat işlərinin təşkili problemi tədqiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsi günümüzün reallıqları baxımında // Azərbaycan məktəbi, 2001, № 5.
2. Quliyev D.Q. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyində bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı (1918-2018): Monoqrafiya. Bakı: "Apostroff" MMC-nin mətbəəsi, 2018.
3. Əliyev H. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin birinci Forumunda nitq. // Azərbaycan, 1996, 6 fevral
4. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: ABU, Təhsil, 2006.
5. Əliyeva E.M. Disputların orta ümumtəhsil məktəblərinin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsiri: Ped.elm.ü. fəls. dok. ... dis. avtoref. Bakı: 2009.
6. Həsənov O.Q. Diyarşünaslıq materiallarından dərslərdə istifadə edilməsi şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin vasitəsi kimi // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı, 1992.
7. Talıbov Y., Sadıqov F., Quliyev S. Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri. Bakı: Ünsiyyət, 1998
8. Talıbov Y., Quliyev D. və b. Tələbə gənclərin mənəvi tərbiyəsi (I hissə). Metodik göstəriş. Bakı: ADBTİA-nın mətbəəsi, 1990.
9. Aslanlı M.İ. Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik. Bakı: Maarif, 1993.
10. Babayev R.Q. Fiziki tərbiyə fənninin tədris prosesində yeniyetmələrin milli-mənəvi tərbiyəsi üzrə işin imkanları və yolları: Ped. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 2010.

Д.Г.Кулиев, С.К.Садыгов, Э.Д.Кулиев

Роль спорта в духовном воспитании молодежи

Резюме

Идеи общенационального лидера Азербайджанской Республики Гейдара Алиева, важные задачи, поставленные государством с целью улучшения материального благосостояния народа, основные цели и задачи физического воспитания, задачи, поставленные перед школой в области физического развития молодежи, забота педагогического коллектива о физическом развитии и о правильном росте школьников, начиная с первых же дней посещения школы, всестороннее укрепление здоровья, повышение работоспособности, продление жизни и другие проблемы, рассмотренные во время первого форума молодежи нашли свое отражение в данной статье.

D.G.Guliyev, S.K.Sadigov, E.D.Guliyev

The Role of Sport in Spiritual Training of Youth

Summary

The ideas of national leader of Azerbaijan Republic Heydar Aliyev, the important issues of the government on improvement of material welfare of the people, the main goals and objectives of physical training, the tasks of the schools put forward in the sphere of the youth's physical training, care of the pedagogical team aimed at physical development and correct growth of schoolchildren starting from the first school days, all-round health reinforcement problem, work efficiency increase, prolongation of life and other problems considered at the first forum of youth are stated in this article.

*Rəyçilər: prof. X.K.Qurbanov,
prof. Q.M.Cəfərov*

Redaksiyaya daxil olub: 17.04.2019

L.Ə.QULİYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)**ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI ZİDDİYYƏTLƏR
VƏ TƏRBİYYƏDƏ GENDER PROBLEMİ**

Açar sözlər: şəxsiyyətlərarası ziddiyyət, gender xüsusiyyətləri, şəxsiyyətin inkişafı, ziddiyyətdə obyektiv və subyektiv səbəb, tərbiyə nəzəriyyəsi.

Ключевые слова: межличностные противоречия, гендерные особенности, развитие личности, объективная и субъективная причина в противоречии, теория образования.

Key words: interpersonal conflicts, gender features, personality development, objective and subjective reason of contradictions, theory of education.

Pedaqoji prosesdə şəxsiyyətlərarası ziddiyyət problemi və gender xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması üzrə işin sisteminin yaradılması, gender xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsi, idarəetmə sahəsində zəruri olan gender xüsusiyyətlərinin aşkarlanması və təlim prosesində genderə münasibətin pedaqoji xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ona görə də, şəxsiyyətlərarası ziddiyyət probleminə həsr edilən tədqiqatların durmadan artmasını qeyd etmək olar. Buna görə də şəxsiyyətin inkişafında şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin roluna, ziddiyyətlərin hazırkı növünün adaptasiya funksiyasına xüsusi diqqət yetirilir, şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin formalaşmasının obyektiv və subyektiv əsasının qarşılıqlı əlaqəsi qeyd edilir. Son onilliklərdə konsultativ köməyə müraciət edən şəxslərin psixoloji qarşıdurmanın spesifikasiyasına həsr edilən tədqiqatlar sırası yarandı: şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər situasiyasında emosional-iradi nizamlanmanın xüsusiyyətləri; sağlam şəxslərin və əsəbi şəxslərin qarşıdurmasının cərəyan etmə fərqi; ali məktəbdə təlim prosesində yaranan şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər; ziddiyyətlərin həll edilməsi və aydınlaşdırılmasında şəxsi-oriyentasiyalı dialoqun rolu; şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin həll edilməsinə akmeoloji yanaşmanın işlənməsi.

Məşhur tədqiqatçılar Q.N.Qəhrəmanova, Y.A. Alyoşina, B.V. Zeyqarnik və başqaları şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər dedikdə, şəxsiyyətin özünüşüurunda müxtəlif yönümün uyğunlaşmasını başa düşürlər.

Q.N.Qəhrəmanovanın fikrincə, şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər şəxsiyyətin məzmun tərəfi ilə bağlı, arzuolunan gələcək keyfiyyətləri nəzərə alıb həyata keçirilən quruculuq arasında şəxsiyyətin dinamik tərəfini əks etdirən fəaliyyət prosesi ilə məqsədli uyğunlaşmadır (4, s.174).

L.M. Mitina və O.V. Kuzmenkova şəxsiyyətlərarası qarşıdurmanı “inkişaf prosesində bir – birini dəyişən və qarşılıqlı təsir edən şəxsiyyətin şüurunda, insanın bu və ya başqa yönümünün (qiymət, quruculuq, maraqlar və s.) subyektiv yaşanan uyğunlaşması” kimi müəyyən edirlər. Hazırkı halda şəxsiyyətlərarası ziddiyyətə məzmununda şəxsiyyətin həyəcan spesifikasiyasının mühüm rol oynadığı subyektiv fenomen kimi baxılır.

B.V. Zeyqarnik və B.S. Bratus şəxsiyyətlərarası ziddiyyətə hər bir insanın şəxsən məhdudlaşması və universallığı arasında ziddiyyət, insanın cinsi mövcudluğunun sərhədsiz imkanları kimi baxırlar: “Mən – reallıq” və “Mən ideallıq” arasında uzlaşma kimi, belə uzlaşmanın əsas səbəbi fəaliyyətin inkişafının daxili məntiqində tamamlanır: şəxsiyyətin öz imkanları, resurslar haqqında təsəvvür və motivləri dəyişən şəraitə uyğunlaşmağı dayandırılır. Müəllifin fikrincə, gələcək inkişaf şəxsiyyətin onda baş verən dəyişikləri anlama qabiliyyətindən asılıdır.

İndiki zamanda şəxsiyyətlərarası ziddiyyət problemləri akmeoloji yanaşma nöqtəyi-nəzərindən geniş şəkildə aparılır (A.A. Derkaç, V.O. Jdanov, A.P. Çernişev və b.) tədqiqatlarda ziddiyyətə, şəxsi və peşəkar akmenin müvəffəqiyyət aləti kimi baxılır.

Bizim tədqiqatlar çərçivəsində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin növlərindən biri olan gender ziddiyyətinə böyük maraq göstərilir. Ziddiyyətin bu növünün tədqiqinə Y.Y.Alyoşina və başqalarının işləri həsr edilmişdir.

O.A. Qavrilitsa “İş – qadının günah hissi” işində şəxsiyyətlərarası ziddiyyəti “həyatın xüsusi modelinin və qadının özünü qavramasının nəticəsi kimi yaranan subyektiv neqativ həyəcanın kompleksi” kimi nəzərdən keçirir.

İ.S. Kletsinanın işlərində şəxsiyyətlərarası ziddiyyət, ekzistensial böhran vəziyyəti və müəyyən edilmiş cinsə görə sosial rollarla möhkəmlənən, mürəkkəbləşən gender stereotipləri arasında ziddiyyətlərlə təzahür edir. Bu vəziyyət insanın mövcudluğunun kökünə toxunur, öz varlığının mənasının axtarışına və əldə edilməsinə, ətraf aləmlə özünün münasibəti probleminə müraciət edir. M.A. Qomelauri güman edir ki, gender ziddiyyəti iki və daha çox tələbin, tendensiyanın, sosial rolun ziddiyyətli olduğu halda yaranır. Başqaları ilə vasitəsiz qarşılıqlı təsir prosesində oxşar ziddiyyət əmələ gəlir.

Şəxsiyyətlərarası gender ziddiyyəti problemi üzrə ədəbiyyatın təhlili aşağıdakı növləri ayırd etməyə imkan verir:

a) Rollararası (bir neçə rol və mövqeyin ziddiyyəti nəticəsində yaranan (M.L. Qomelauri, İ.S. Kon və b.);

b) Roldaxili (rol tələbləri şəxsiyyətin “aktual inkişaf zonasından” daha genişdir) (İ. S. Kon, Q.D. Şmidt və b.);

c) Yerinə yetirilən rollara fərdin münasibət qarşılıqlıması (İ.S. Kon);

d) Mövqenin dəyişməsində yaranan ziddiyyət-peşəkar fəaliyyətin dəyişməsi, uşaqlıq dövründən yeniyetməliyə keçid (Q.D. Şmidt);

e) Hər bir insan üçün yerinə yetirilmiş sosial rolun optimal keyfiyyətinin artması ilə şərtləndirilən ziddiyyət (Q.D. Şmidt);

Prof. R.İ.Əliyev şəxsiyyətlərarası gərginlik yaradan əhəmiyyətli və şəxsi fikirlər arasındakı ziddiyyət haqqındakı ideyaları inkişaf etdirərək, qeyd edir ki, ictimai əhəmiyyətli fikirlərin kəskin ayrılığı zamanı daxili dünyanın real məzmunu ilə xaricdən dərk edilən subyektlər arasında ziddiyyət yaranır. Bu ziddiyyət şəxsiyyətin inkişafını determinasiya edərək, fərdi şüurun məkanını təşkil edir (3, s.91).

Beləliklə, şəxsiyyətlərarası ziddiyyət probleminin təhlili göstərdi ki, həm xarici psixologiyada, həm də Azərbaycan psixologiyasında şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin əsasının qoyulmasına və interpretasiyaya müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bununla bərabər, hazırkı yanaşmaların ümumiləşdirilməsi bunları deməyə imkan verir: şəxsiyyətlərarası ziddiyyət şəxsiyyətin inkişafında mürəkkəb psixoloji qanunauyğun hadisə kimi başa düşülür, onun da əsasında uyğunsuzluq yönümü, tendensiyalar arasında müxtəlif uzlaşma durur. Şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin əhəmiyyətli xarakteristikası–şəxsiyyətin ziddiyyət yaşantısında subyektiv həyəcan, eləcə də onun prosesual aspektidir.

Psixologiyada şəxsiyyətlərarası ziddiyyət problemi, fundamental problemlərdən biridir. Bu problemin Respublikamızın görkəmli alimlərindən prof. R.İ.Əliyev (2) və prof. Q.N.Qəhrəmanova (4; 5) tərəfindən aparılan nəzəri təhlili göstərdi ki, psixologiyada interpretasiyaya, şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin təsnifatına və onların əsasının qoyulmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bununla birgə, bu yanaşmanın ümumiləşməsi, motivasiyalı, koqnitiv, emosional və davranış səviyyələrində təzahür edən, əsasında şəxsiyyətin məna – dəyər sferasının ziddiyyəti olan, şəxsiyyətin inkişafında mürəkkəb psixoloji qanunauyğun hadisələr kimi başa düşülən, şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər haqqında danışmağa imkan verir (4).

Tələbəlik yaş dövründə şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin xüsusiyyətlərinin müzakirəsinə alimlərin əsas diqqəti təlimin bütün mərhələlərində, ali məktəblərdə isə təlimə uyğunlaşma mərhələsində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətləri şərtləndirən amillərin aydınlaşdırılmasına yönəlmişdir. Tədqiqatçıların şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərə böyük marağına baxmayaraq, bu prob-

lem bütövlükdə şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin ayrı-ayrı növləri kimi təhlil edilmiş, onların gender xüsusiyyətləri araşdırılmamışdır.

Tələbələrin tədris prosesində şəxsiyyətlərarası ziddiyyət probleminin aparılmış nəzəri təhlili, onların gender mənsubluğu hesabına bu ziddiyyətlərin həll edilməsində tələbələrə kömək göstərilməsinə yönələn xüsusi işin həyata keçirilməsinin vacibliyi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2016.
2. Abbasov Ə.S. Azərbaycanda gender tədqiqatları. Bakı: Adiloğlu, 2002.
3. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000.
4. Qəhrəmanova Q.N. Tələbə kollektivinin idarə olunmasında gender problemi: Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2017.
5. Qəhrəmanova Q.N. Tələbə kollektivinin idarə olunmasında gender xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Ped. elm. dok. diss. avtoreferatı. Bakı, 2018.

Л.А.Кулиева

Межличностные противоречия и гендерная проблема в воспитании

Резюме

В исследовании показано, что как в зарубежной, так и в азербайджанской педагогике существуют разные подходы к основе межличностных противоречий и интерпретации. Межличностное противоречие понимается как сложное педагогическое и психологическое закономерное явление в развитии личности, на основе которого наблюдаются несоответствие направлений и различные компромиссы между тенденциями. Важной характеристикой межличностных противоречий является субъективное волнение личности в конфликте, а также его процессуальный аспект.

L.A.Guliyeva

Interpersonal Conflicts and Gender Problem in Education

Summary

The research deals with the study of differences, approaches to the interpretation of interpersonal contradictions in both foreign and Azerbaijani pedagogy. The interpersonal conflict is understood as a complex pedagogical and psychological phenomenon in the development of personality, on the basis of which there is a lack of inconsistency, and various conciliations between tendencies. An important characteristic of interpersonal contradictions is the subjective excitement in the personality conflict, as well as its procedural aspect.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2019

N.T.QULİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: şəxsiyyət, amil, formalaşma, globalaşma, fərd

Ключевые слова: личность, фактор, формирование, глобализация, индивид

Key words: identity, factor, formation, globalization, individual

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq deyirdi ki, "Təhsil millətin gələcəyidir". Həqiqətən, cəmiyyətin gələcək inkişafında xalqın təhsilə münasibəti, dəyərlərə sahib olması mühüm rol oynayır.

İnsan xarakterinin formalaşması onun psixoloji xüsusiyyətlərinin kökləri haqqında məsələlər qədim dövrdən tutmuş müasir dövrə qədər tərbiyə nəzəriyyəsi üzərində işləyən alimləri, tərbiyə ilə əməli şəkildə məşğul olan şəxsləri düşündürmüş və indi də düşündürür.

Tarixən olduğu kimi, müasir dövrdə də şəxsiyyətin formalaşması onun bilik, bacarıq və qabiliyyətləri, şəxsi keyfiyyətləri, mədəni səviyyəsi cəmiyyət üçün ləyaqətli vətəndaş kimi inkişaf etdirilməsi ilə vəhdətdə götürülür. Tarixi proseslərin dinamikası müxtəlif sosial şərait yaradır, başqa sözlə, ictimai-iqtisadi və istehsal münasibətlərinin daim dəyişməsi də şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edir.(1, s.167)

Şəxsiyyətin formalaşmasına aşağıdakı amillər təsir göstərir.

1.İrsiyyət amili.

2.Sosial mühit amili.

3.Təlim-tərbiyə amili.

4.Təbii şərait.

5.Şəxsiyyətin fəallığı (heç də fərdlərin hamısı təcrübəni eyni səviyyədə mənimsəmir. (2, s.48)

K.Marks qeyd edirdi ki, şəxsiyyətin mahiyyətini nə onun saqqalı, nə qanı, nə mücərrəd fikri, təbiəti deyil sosial keyfiyyətləri təşkil edir. İnsan sosial keyfiyyətləri bütün həyatı boyu cəmiyyətdə yaşayaraq əldə edir. Şəxsiyyət ictimai cəhətdən fəaldır. Yəni o öz fəaliyyət dairəsini ardıcıl surətdə genişləndirir. Şəxsiyyətin istiqamətini onun motivlərinin davamlı sistemi: maraqlar, əqidələr, dünyagörüşü və s. müəyyən edir. Şəxsiyyət üçün şəxsi məna kəsb etmək (A.N. Leontiyev) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndiki anda şəxsiyyətin tələbatına uyğun gələn obyektlər şəxsi məna kəsb edir. Bu cəhət I növbə şəxsiyyətin sosial yönəlişləri və həyat mövqeyində, emosiya və hisslərində, maraq və meyllərində özünün aydın ifadəsini tapır. (3, s.159)

Münasibətlər şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir. İnsanın başqa adamlara, əməyə, şeylərə, özünə münasibəti onun şəxsiyyətini xarakterizə edir. Şəxsiyyətin mənlilik şüuru da nəticə etibarı ilə onun münasibətləri ilə müəyyən olunur.

Şəxsiyyət fərd üçün subyektiv olaraq onun məni-özü haqqında təsəvvür sistemi (mən obrazı, mən konsepsiyası) kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə, özünə hörmət hissində, iddia səviyyəsində və s. onun özü haqqında təsəvvürləri əks olunur. Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlər heyvanlarda böyümüş uşaqlarda müşahidə olunmur. Buna görə də onlar fərddirlər, lakin şəxsiyyət deyildir. Anadan təzəcə doğulmuş uşaqda hələ şəxsiyyət deyildir. O, ünsiyyət və fəaliyyət prosesində ictimai münasibətləri mənimsədikcə şəxsiyyətə çevriləcəkdir. Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Psixologiyada şəxsiyyətin aşağıdakı təzahür formaları ayrılır.

1. Formalaşmaqda olan şəxsiyyət – uşaq, yeniyetmə.

2. Yetgin şəxsiyyət – yəni müəyyən yetginlik səviyyəsinə çatmış.

3. Dahi şəxsiyyət – yəni adı tarixə düşən, öz xalqının rifahi naminə böyük işlər görən, bəşəri hisslərlə yaşayan şəxsiyyət.

Bu problemi araşdıran aşağıdakı istiqamətlər mövcuddur:

1. Sosiogenetik istiqamət – Sosial amillərin rolunu həddən artıq qabardır. İrsiyəti heç nəzərə almır.

2. Biogenetik istiqamət – Bioloji amillərin rolunu həddən artıq qabardır, sosial mühitin rolunu həddən artıq heçə endirir.

3. İki amilin konvergiyası – Hesab edirlər ki, hər iki amil Şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir.

4. Dialektik istiqamət – Hesab edir ki, fəaliyyət prosesində artan tələbatlarla bu tələbatların ödənilməsi imkanları arsındakı ziddiyyətlər Şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir.

Fərdiyyət – dedikdə hər bir fərdin və şəxsiyyətin başqalarından fərqlənən sosial keyfiyyətləri başa düşülür. Belə ki, hər bir fərd istər şəxsiyyət, istərsə də fərdiyyət özünün psixikasının və şəxsiyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Fərdiyyət temperament və xarakter əlamətlərində tələbatın, maraqların, intellektin, qabiliyyətlərin və s. özünəməxsus xüsusiyyətlərində təzahür edir.

Hər bir şəxsiyyət həm fərd, həm də fərdiyyətdir. Çünki, fərddi ona görə ki, bioloji varlıqdır (insan cinsinə aiddir), fərdiyyətdir ona görə ki, onda digərlərindən fərqli sosial keyfiyyətlər mövcuddur. Hər bir şəxsiyyət fərddir, lakin hər bir fərd şəxsiyyət deyildir. A. N. Leontiyev bu barədə yazırdı ki: “İnsan dünyaya fərd kimi gəlir şəxsiyyət kimi formalaşır”. Fərdiyyətin strukturunda fərd və şəxsiyyətin rolu eyni deyildir. İnsana bir fərd kimi xas olan xüsusiyyət, məs: həssaslıq, astagəllik və s. Şəxsiyyətin təsiri ilə yeni məzmun və forma kəsb edir. Xudbin adamla kollektivçi adamlada, məs: həssaslığın təzahürlərini müəyyən edin. Onlardan I nəyə həssasdır, II nə zaman kədərli? İzahata necə deyirlər ehtiyac yoxdur. Yəni xudbin adamın diqqət mərkəzində onun özü və şəxsi mənafeyi durur. Kollektivçidə isə əksinə, başqalarının mənafeyinə toxunmamaq ön planda durur.

B.Q. Ananyev göstərir ki, şəxsiyyət bütövlükdə bəşəri özünəməxsusluğun strukturunu müəyyən edir. Fərdiyyət və fəaliyyət subyektin və şəxsiyyətin tamlığı üçün vacib amildir. Şəxsiyyətə ictimai mövqedən yanaşsaq, qeyd edə bilərik ki, o, əslində, vahid ümumi qanunlar əsasında formalaşır. (4, s. 213)

İnsanın şəxsiyyət kimi rolu əksər hallarda daha çox onun cəmiyyətdə sosial funksiyalarını nə dərəcədə yerinə yetirməsi, davranışı ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, o cümlədən dünyagörüşü, dəyərlərə münasibəti, mənəvi və estetik idealları, sosial-siyasi inancaları, özünəqıyməti, təfəkkür tərzii və s. onun şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır.

Şəxsiyyət valideynlərin, müəllimlərin, mühitin təsiri altında inkişaf edərək müəyyən formanı qəbul edir, o zaman onda düşünülmüş xüsusiyyətlər meydana çıxır. Fəlsəfi baxımdan formalaşma prosesi anlamına gəlir. Düzdür, ailə təlim-tərbiyə prosesindən kənarda qala bilməz, bununla belə, hesab edirik ki, məktəb də daha məsuliyyətlə öz işinə yanaşmalıdır, xüsusilə tərbiyə sahəsində.

Beləliklə, istər cəmiyyətdə, istərsə də şəxsi həyatda köklü və sürətli dəyişikliklər baş verir. Avropa standartlarına uyğun bir sıra davranış formaları vardır ki, bunlar tədricən Azərbaycanda da öz dayaqalarını tapmaqdadır. Onların dəyər və davranış formaları üçün praktik işgüzar stil, hərəkət və ünsiyyətində qəbul olunmuş normalara dəqiq əməl etmək, müasir texniki avadanlıqlardan bacarıqla istifadə etmək və s. xarakterikdir.

Qloballaşan dünyada, o cümlədən Azərbaycanda cəmiyyətin həyatında köklü dəyişikliklərin getdiyi və getdikcə dərinləşən proseslərin baş verdiyi artıq heç kəsdə şübhə yeri qoymur. Son dərəcə sürətli dəyişikliklər, informasiyanın sürətli axını, sosial şəbəkələr, texnikanın inkişafı, beynəlxalq əlaqələrin güclənməsi, həyatı qaydaların dəyişməsi insan psixikasına,

qarışıqlı münasibətlər sisteminə ciddi təsir göstərir. Azərbaycan üçün bu köklü dəyişikliklər, qloballaşma, dünyanın sürətli inkişafından geridə qalmamaq cəhdi və bu sahədə böyük uğurlar qazanılması, sosial, iqtisadi sahədə əldə olunan nailiyyətlər və eyni zamanda kəskin qütbləşmə, asosial davranışın güclənməsi. nəsillər arasındakı anlaşılmazlıq, gender problemi və s. günün reallığıdır. Və bu vəziyyət şəxsiyyət probleminə, insan amilinə yenidən nəzər salmağa, yeni dövrün tələblərinə cavab verə bilən şəxsiyyətlər formalaşdırmağa sövq edir. Bütün bunlar isə təhsili cəmiyyət həyatının mərkəzinə qoyur.

Göründüyü kimi, mənəvi əxlaqi dəyərlərə sahib olan şəxsiyyətlərə ondan da çox ehtiyac yaranır. Bu heç də yenilik deyil ki, təlim və tərbiyə vəhdətdə olmalıdır. İndi yalnız insanın yaşadığı mühit deyil, insanın özü də dəyişib. İndi onun maraq dairəsi, tələbatları, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə münasibəti dəyişib. İndi təhsil sistemində kəskin şəkildə özünü göstərən problemlər heç də təhsilin, biliyin səviyyəsinin aşağı düşməsi, mənəvi və əqli inkişaf sahəsində aşınmaların olması ilə məhdudlaşmır. Problem ondadır ki, çox vacib olan və cəmiyyətin mənəvi, intellektual dəyəri sayılan mədəni səviyyə aşağı düşür. Bütün bunlar isə şüarlarla yox, insanın özünüfəallaşdırmasını, özünütədqiqini təmin edə bilən sistemin yaradılması ilə mümkündür. Yəni təhsil bütöv, tam sistemdir. Ailədən, uşaq bağçasından, məktəbdən, ali məktəblərə qəbuldan və kadr hazırlığından keçir. Təhsilin başlıca məqsədi insan bacarıqlarının, qabiliyyətlərinin imkan verdiyi səviyyədə həyatda öz yerini tutmasına kömək göstərməkdir. (5, s. 38)

İndi qəbul edilməsi mümkün olmayan bir tendensiya başlanıb. Dünyanın əksər psixoloqlarının qəbul etdiyi bir həqiqət var məktəbəqədər yaş dövründə uşağın aparıcı fəaliyyət forması oyundur. Oyun psixi və fiziki inkişafın əsasını təmin edir. Bəs nə baş verir? Məktəbəqədər təhsil müəssisələri sanki bir-biri ilə bəhsə girərək, intellektdən, bir neçə dil öyrətməkdən, musiqidən və s. danışmaqla dünya standartlarından bəhs edirlər. Tədris proqramlarında yalnız təlim məsələləri öz əksini tapır.

Vəziyyət yeniyetməlik yaş dövrü ilə bağlı bir qədər də mürəkkəbdir. Bu yaş dövründə sosiallaşma, ünsiyyətə girmək tələbatı daha da aktuallaşır. Problem ondadır ki, yeniyetmələrin bu tələbatını ödəyə biləcək strukturlar, demək olar ki, yox vəziyyətindədir. Amerika psixoloqu S.C. Xarrisin maraqlı bir deymi var: "Qorxulu orası deyil ki, vaxt gələcək kompyuter insan kimi fikirləşəcək. Qorxulu olan odur ki, vaxt gələcək insanlar kompyuter kimi düşünəcək".

Cəmiyyət bütöv bir orqanizmdir. Əgər insan bədənində üzvlərdən biri sıradan çıxırsa, bədən məhv olur. İnsan acdırsa, onun yalnız mədəsi yox, həm də başı ağrıyır, bədən süstləşir. Yəni problemlər kompleks həll olunmalıdır. Yalnız təhsil sistemində ayrılıqda götürülmüş halda uğur qazanmaq mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin formalaşması sosiallaşma, tərbiyə və özünüinkişaf prosesi və nəticələri kimi izah oluna bilər. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında daha çox sosial amillərin rolu olmaqla bərabər, bioloji mexanizmlər də onun tələbatlarının, maraqlarının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar insan şəxsiyyətinin, xarakterinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov F. Psixoloji xidmətin təşkili məsələləri.- Bakı: ADPU, 1997
2. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev Psixologiya.- Bakı, 2007
3. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность.- М.: Политиздат, 1975
4. Ананьев Б. Г. Психофизиология студенческого возраста и усвоение знаний, 1972
5. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası, Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2014.

Н.Т.Гулиева

Психологические основы формирования личности
Резюме

В статье определены психологические основы формирования личности. Правильное направление и выполнение работ в постепенной и систематической форме должно дать свой положительный результат. Цель образования, психолого-педагогических наук ясна. Мы хотим формировать достойных граждан с креативным мышлением, творческим воображением, национально-нравственными ценностями и высокой культурой.

N.T.Gulieva

Psychological Basis of Personality Formation
Summary

The article deals with the research of identifies the psychological basis of the identity formation. Proper course, gradual, systematic work should give a positive outcome. The purpose of education, psychological and pedagogical sciences is clear. We want to create dignified citizens with creative thinking, creative imagination, national-moral values, and also high culture.

Rəyçi: ped.f.e.d., dos. C.İbrahimov

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2019

M.M.RƏHİMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)**İSTEDADLI UŞAQLARIN INTELLEKTUAL KEYFİYYƏTLƏRİ
VƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Açar sözlər:* istedadlı uşaqlar, intellektual keyfiyyətlər, təfəkkür, qabiliyyət, psixoloji xüsusiyyət.*Ключевые слова:* одаренные дети, интеллектуальные качества, мышление, способности, психологические особенности.*Key words:* talented children, intellectual qualities, thinking, abilities, psychological traits.

Cəmiyyət müasir problemlərin həllini istedadlı uşaqlardan gözləyir. Bu cəhətdən istedadlı şagirdlərin vaxtında aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkişafının təmin edilməsi mühüm məqsədlərdəndir. Çünki istedadlı uşaq milli sərvətdir. Ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın vüsəti bilavasitə istedadlı uşaq problemi ilə bağlıdır.

Psixoloji ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə müasir psixologiyanın aktual problemləri içərisində istedad problemi xüsusi yer tutur. Psixoloqlar bu məsələni hər şeydən əvvəl onunla izah edirlər ki, qabiliyyətlərin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili təkcə elmi-nəzəri məsələ olaraq qalmır. Təcrübə göstərir ki, insanın hər hansı bir fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etməsi üçün tək bir qabiliyyət deyil, bir neçə qabiliyyət iştirak edir. Bu baxımdan qabiliyyətlərin bir və ya bir neçə fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə icrası üçün şərt olan özünəməxsus birliyi istedad adlanır.

İstedadlı uşaq problemi psixoloqların tədqiqatlarında özünəməxsus yer tutur. A. Maslau, Q. Ayzenk, V. Panova, B. Teplov və başqaları istedad problemini müxtəlif aspektdə araşdırmış, maraqlı elmi nəticələr əldə etmişlər.

Azərbaycan psixoloqlarının əsərlərində də istedad problemi tədqiq və təhlil edilmişdir. Ə.Əlizadə, Ə. Bayramov, B. Əliyev, S. Seyidov, R. Əliyev, E. Bəylərov və başqaları istedadlı uşaqların xüsusiyyətləri, istedadın öyrənilməsi, istedadlı uşaqların təlim-tərbiyəsinin təşkili məsələsini araşdırmışdır.

İntellekt və intellektual uşaqlar probleminin aktuallığı ilə bağlı prof. Ə.Əlizadə yazır: "İki əsrin, XX və XXI yüzilliyin qovşağında qabiliyyət və istedad problemi xüsusilə aktuallaşıb. Bu çoxcəhətli problem hələ lazımı səviyyədə öyrənilməsə də, artıq bir həqiqət şəksizdir! Qabiliyyət və istedad şəxsi məsələ deyil, milli sərvətdir. Onu göz bəbəyi kimi qorumaq, xalqa qaytarmaq valideynin də, tərbiyəçinin də, müəllimin də ən şərəfli missiyasıdır (2).

Nəzərə almaq lazımdır ki, istedad təbii imkanlar ilə şərtlənir və onun ilkin əlamətləri məhz kiçik yaşlardan özünü büruzə verir. Bu səbəbdən də istedadlıların axtarılmasına məhz kiçik yaş dövründən başlanılmalıdır. Belə olmadıqda, başqa sözlə, istedad vaxtında aşkarlanıb dəstəklənmədikdə, o, asanlıqla sönməyə gedə bilər.

Odur ki, istedadlıların axtarılıb tapılması, dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində fəaliyyətlər planı çoxmərhələli şəkildə həyata keçirməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istedadlılığın təbiəti haqqında hələlik mütləq bir konsepsiya mövcud deyildir.

Bu da bir həqiqətdir ki, uşağın istedadlı olması onun gələcəkdə də belə qalacağına heç də kifayət qədər təminat vermir. "İstedadlı uşaq" anlayışı şəxsi xarakteristikadır. Təcrübə göstərir ki, uşaqlıqda mövcud olan istedad əlverişli şəraitdə belə ya tədricən, ya da sürətlə yoxa çıxmağa bilər. İstedadlı uşaqlarda praktik işdə bunu nəzərə almaq olduqca zəruridir.

Dediklərimizdən belə bir sual meydana çıxmağa bilər: "İstedadlı uşaqların tapılmasına və ortaya çıxarılmasına kim köməklik etməlidir? Elə burdaca dahi alim Azad Mirzəcanzadənin

kəlamı yada düşür: “İstedadlıları tapmaqdan çox onlara kömək etmək lazımdır, istedadsızlar özlərinə yol tapacaqlar. İndi isə bu sualın cavabını araşdıraraq. İstedadlıların tapılması ailədən başlayır, məktəbdə bu istedadın inkişafı, formalaşması sahəsində məqsədyönlü iş aparılır və bütün bu proseslərdə dostlar və kollektiv də yardımçı şəkildə öz köməkliyini göstərilir.

İstedadlı uşaq problemini bir qayda olaraq iki səviyyədə - ailə və məktəb səviyyəsində nəzərdən keçirirlər. Lakin hər iki səviyyədə istedadlı uşaqların öz xüsusi problemləri var. İstər evdə, istərsə də məktəbdə istedadlı uşaqları tərbiyə etmək çox çətindir. Adi uşağı hansısa əyləncə ilə başını qatmaq asandır. İstedadlı uşağın isə, necə deyirlər ağıl simində köklənən öz havası var. Onların təxəyyülü həmişə ağılının nurunda bərq vurub oynadıqca ağlagəlməz mənə çalarları kəsb edir (1).

İstedad əsasən üç qarşılıqlı parametrlər əsasında müəyyənləşir: inkişaf etmiş təfəkkür, psixi inkişaf və fiziki keyfiyyətlər. İstedadlı uşaqların aşkar edilməsi aşağı siniflərdən psixoloji xüsusiyyətlərin, yaddaşın, məntiqi təfəkkürün müşahidə edilməsi və öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman müəllim əsas diqqəti şagirdin qavrama bacarığına və inkişafına yönəldir. İstedadlı uşaqları digərlərindən fərqləndirən özünəməxsus düşüncələri, fikirləri, mövqeləri olur. Onlar çətinliyi sevir, yeni informasiyalara meyilli olurlar. Məhz buna görə də, istedadlı uşaqlarla iş digərlərindən fərqlənir.

İstedadlı uşaqlarla işin əsas istiqamətlərindən biri də tərbiyə sahəsidir. Xüsusi istedadla malik olan uşaqların özünəməxsus davranış və tərbiyə xüsusiyyətləri var. Lakin onların tərbiyə problemlərinə təhsildə tərbiyə məsələləri sahəsində ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən az diqqət yetirilmişdir. Bu problemin həllində uşaqların məktəbəqədər, kiçikyaşlı məktəbli və yeniyetməlik dövrləri öz əksini tapmalı, regional, mental və cinsi aspektlər nəzərə alınmalıdır (7).

İstedadlı uşaq özünü dərk edənə, öz “mən”-ini tapana qədər onun inkişafı, necə deyirlər, pərvazlanması bilavasitə ətrafdakı adamlardan - valideynlərdən çox asılıdır. Onların bu sahədə psixoloji sərəfəsinin artırılması olduqca vacibdir (1).

İstedadlı uşaqlarda təfəkkürün kəskinliyi, müstəqilliyi, yəni hər şeydən əvvəl, yeni sualı, yeni problemi görmək və onları irəli sürmək, sonra isə onları öz gücü ilə həll etmək bacarığı təzahür edir. Təfəkkürün yaradıcı xarakteri aydın şəkildə məhz belə müstəqillikdə özünü göstərir. Təfəkkürün çevikliyi, yəni bəzən insan olduqca qısa müddət ərzində, məsələn, döyüş, qəza zamanı müəyyən qərar qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Belə hallarda fikrin daha sürətlə cərəyan etməsi tələb olunur ki, istedadlı uşaqlarla məhz bu cür xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyət onlara yazı taxtasında işləyərkən, imtahan verərkən lazım olur. Bu tip şagirdlər iti düşünməyi, əsaslandırmağı, sübut etməyi, müəllimin, valideynlərin, dostların hərəkətlərinə tənqidi baxmağı, müstəqil nəticələr çıxarmağı bacarır. Onlarda yaşıdan asılı olaraq obrazlı, əyani-əməli, bəzən mücərrəd təfəkkür inkişaf edir.

Burada həm də fikrin tamlığı üstünlük təşkil edir. Müşahidəçiliyi üstün olur, zirək, düşüncəli, nitqi zəngin, lüğət ehtiyatı obrazlı olur, qeyri-adi hafizə ilə fərqlənirlər. Yəni təqdim olunan materialın müəyyən cəhətlərini, məzmun və ideyalarını digər cəhətlərindən fikrən təcrid edib yadda saxlayır.

Qeyri-adi hafizəyə malik olan uşaq materialı analiz, sintez edib tərkib hissələrinə ayırır, onun əsas və qeyri-əsas cəhətlərini müəyyənləşdirir və müqayisə edir. Onlarda hafizənin seçiciliyi özünü göstərir, deməli, analiz, sintez, müqayisə, təsnifat, ümumiləşdirmə, seçici yaddasaxlama və yadasalma özünü göstərir. Bəzən yaddasaxlama üçün qarşıya məqsəd qoya bilirlər.

Hələ kiçik yaş dövründə hər şeylə maraqlanırlar, onlarda niyə, nə üçün sualları əmələ gəlir, dərstdə diqqətli olurlar, yəni bu zaman şüur yalnız bir obyekt kimi fəaliyyətə yönəlir, uşaqların bütün psixoloji aktivliyi müvəqqəti olaraq mərkəzləşir və lazım olan obyektə yönəlir, həvəslə və asanlıqla oxuyurlar. Öz fikirlərini yaxşı şərh etmək bacarığı ilə seçilirlər. Çox şey bilirlər və sinifdə öz görüş dairəsinin genişliyi ilə həmyaşıd uşaqlardan fərqlənirlər.

Şagirdlərin fikri fəaliyyətin məhsuldarlığı – mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin yeni şəraitdə tətbiqi, səbəb-nəticə əlaqlərinin müəyyən olunması, nəticənin çıxarılması, informasiyanın sintez olunması, mürəkkəb problemin həlli belə uşaqlar üçün xasdır.

İstedadlı uşaqların təxəyyülü digər həmyaşıdlarından qeyri-adiliyi, gözlənilməz çalarları, obrazlılığı ilə seçilir. Məlum olduğu kimi, təxəyyülün başlıca funksiyası yaradıcılıqla bağlıdır. Elə bu səbəbdən də təxəyyül istedadın nüvəsini təşkil edən başlıca cəhətlərdən biridir.

Müasir dövrdə istedadlı uşaqlara xüsusi diqqət yetirilməsi nəinki elmi-texniki tərəqqinin vüsəti, həm də bir sıra mühüm sosial-siyasi və hətta strateji amillərlə bağlıdır. Dünyada gedən qloballaşma faktoru bu amillər sırasında heç də sonuncu yerdə deyildir.

Lakin bu diqqət hər şeydən əvvəl, nadir istedadların ümumi yaradıcılıq potensialının vaxtında aşkar edilməsi və xalqımızın tərəqqisi naminə ondan düzgün istifadə edilməsi zərurətindən irəli gəlir. İndiyə qədər güzəran təfəkkürü səviyyəsində bərqərar olmuş belə bir fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz ki, əsl istedad batmır, o necə də olsa, gec-tez özünə yol açır və parlayır. Bu, çox zərərli bir yanaşmadır, çox vaxt bu belə olmur. Məhz tez itən və batan elə əsl istedad və istedadlılar olur. Çünki, bir çox hallarda istedadlı uşaqların öz yaradıcılıq potensialından başqa qeyri “silahları” olmur.

Məktəbdə təhsilin əsas məqsədi istedadlı şagirdlərin bütün qabiliyyət və imkanlarının aşkarlanması, inkişaf etdirilməsinin və peşə fəaliyyətində reallaşdırılmasının təmin edilməsidir.

Bütün bunları istedadlı uşaqlar hətta çox zaman ağıllarına belə gətirə bilmirlər. Ona görə də bəzən yüksək yaradıcılıq qabiliyyətinə malik uşaqlar və hətta böyüklər belə adi həyat məsələlərində çox aciz olurlar. Belə halların səbəblərindən biri də odur ki, bir çox hallarda istedadlı və ya talantlı şəxslər özlərinin malik olduqları təbii imkanları kifayət qədər aydın dərk etmir, yaxud onun qədrini bilmir, onu düzgün istiqamətləndirməyə qadir olurlar.

Hazırda psixoloqların əksəriyyəti etiraf edir ki, istedadlılığın səviyyəsi, keyfiyyət xüsusiyyətləri və inkişaf xarakteri irsiyyət (ilkin təbii şərtlərin) ilə uşağın fəaliyyəti (oyun, təlim, əmək) də daxil olmaqla sosial mühitin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir.

İstedadlı uşaqlarla iş çox çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Bu iş müəllimdən istedadlı uşaqların psixologiyası və təlimi barədə möhkəm, daim yenilənən biliklərə malik olmasını, həmçinin psixoloqlarla, valideynlərlə əməkdaşlığı təmin edir. Müəllim, psixoloq və valideynlər uşağın xüsusiyyətlərini təhlil edərək, onun həqiqi imkanlarını üzə çıxarmağa çalışmalı, buna şərait yaratmalı və unutmamalıdır ki, istedadına görə bilmədikləri uşaqlar da vardır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Ozan, 1998.
2. Əlizadə Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı, ADPU, 2005.
3. Bəylərov E. Uşaqlarda istedadın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. Bakı, Təhsil, 2008.
4. Bəylərov E. İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı. Aspoliqraf, 2008, səh, 300.
5. Bəylərov E. İstedadın psixoloji diaqnostikası. Aspoliqraf, 2008, səh, 268.
6. Qəndilov R, Bəylərov E. İstedadlı uşaqların təliminin aktual problemləri. Azərbaycan məktəbi jurnalı, 2008, № 5, səh, 45
7. Bəylərov E. İstedadlı uşaqlarla işin xüsusiyyətləri. Azərbaycan məktəbi jurnalı, 2015, № 4, səh, 25
8. Пиаже Ж. Психология интеллекта. СПб. Питер, 2003.

M.M.Рагимова

**Интеллектуальные качества
и психологические особенности одаренных детей**
Резюме

В статье рассматриваются интеллектуальные качества и психологические особенности одаренных детей. Общество ждет разрешения современных проблем от одаренных детей. Цель - обеспечить своевременное выявление талантов, поддержка и развитие этих детей.

M.M.Rahimova

Intellectual Qualities and Psychological Characteristics of Talented Children
Summary

The article deals with the research of mentions the intellectual qualities and psychological features of talented children. The society is waiting for talented children to solve contemporary problems. The goal is to provide timely detection, support and development of children.

Rəyçi: psixol.f.e.d., dos. Z.Cavadova

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2019

N.B.SALMANOVA*professor***Ş.H.ƏBDÜRƏHMANOV***professor***R.Ş.ƏBDÜRƏHMANOV***dosent***Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

**AZƏRBAYCANDA TRIATLONUN İNKİŞAFININ
AKTUAL PROBLEMLƏRİ***Açar sözlər: triatlon, aktual problemlər, məqsəd, vəzifələr, tendensiyalar, inkişaf istiqamətləri**Ключевые слова: триатлон, актуальные проблемы, цель, задачи, тенденции, направление развития**Key words: triatlon, actual problems, purpose, tasks, tendencies, development directions*

Son zamanlar idman arenasında diqqəti cəlb edən idman növlərindən biri də triatlondur. Triatlonda üç müstəqil silsilə idman növü: üzgüçülük, velosiped sürmə və qaçış təmsil olunur. Hərəkətlərin icra olunma ardıcılığına görə triatlonun müxtəlif növləri var.

Müasir triatlonun yaranma tarixinə nəzər salsaq, məlumatlar 1920-1930-cu illərdə Fransada keçirilən müxtəlif yarışlardan qaynaqlanır. İlk dəfə belə məlumat 1920-ci ildə Fransada nəşr olunan "L'Auto" qəzetində dərc olunub. Məlumatda göstərilirdi ki, "Les Trois Sports" adlı yarış keçirilib. Yarışın proqramına 3 km qaçış, 12 km velosiped sürmə və Marna kanalını üzüb keçmək daxil edilib. Belə bir mötəbər yarış 1927-ci ildə Marseldə keçirilib. 1934-cü ildə La Poşelidə nəşr olunan "Les Trois Sports" məqaləsində triatlon üzrə keçirilən yarış haqqında qeyd olunurdu ki, yarış üç komponentdən ibarət olub: kanalı üzüb keçmək (200m), La Poşeli havannasının və Laleu parkının ətrafında velosiped sürmək(10km) və Andre-Barbeau stadionunda qaçış (1200m). Beləliklə, demək olar ki, müasir triatlonun konsepsiyası məhz bu ildə yaradılmışdır (1, 1)

1930-1970-ci illər ərzində triatlonun müxtəlif növləri üzrə yarışlar keçirilmişdir. 25 sentyabr 1974-cü ildə Mission Bay körfəzində triatlon yarışı keçirilmişdir. Belə bir yarışın ideyaçısı və rəhbərləri Cek Constoun və Don Sanand olmuşlar. Yarışda 46 atlet iştirak etmişdir. Bu tarix müasir qısa triatlonun yaranması kimi qeyd olunur.

Triatlonun tarixində maraqlı faktlardan biri də 1978-ci ilə təsadüf edir. Triatlon yarışında iştirak edənlər arasında kimin güclü olduğu: velosipedçinin, üzgüçünün və ya marafonçunun fikri daima mübahisələrə səbəb olmuşdur. Buna son qoymaq məqsədi ilə məşhur atlet Con Kollins belə bir təklif irəli sürür: yarış keçirilsin. Kim birinci finiş etsə, biz onu IronMan (Dəmir Adam) adlandırmaq. 1978-ci il 18 fevralda təşkil olunan yarışda 15 kişi idmançı iştirak etmişdir. Onlardan 12-si məsafəni sona qədər qət edə bilmişdir. İlk dəfə olaraq dünya miqyasında IronMan adını Qordon Xaller qazanmışdır (nəticəsi: 11 saat, 46 dəqiqə, 58 saniyə).

Artıq triatlonun standart və klassik növləri üzrə mütamadi olaraq Avropa və Dünya çempionatları, Dünya Kuboku yarışları keçirilir. Triatlon 2000-ci ildə ilk dəfə olaraq Olimpiya oyunlarının proqramına daxil edilmişdir.

Azərbaycanda bu idman növü ilk addımlarını atır. Üçillik fəaliyyəti dövründə Azər Məhərrəmovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Triatlon Federasiyası (ATF) müvəffəqiyyətli çıxışları ilə artıq diqqət mərkəzindədir. A.Məhərrəmovun fikrincə federasiyanın qarşısında əsas üç məqsəd durur:

* beynəlxalq səviyyədə nailiyyətlər əldə edə biləcək rəqabət qabiliyyətli komanda yaratmaq;

* gənclərdən ibarət yığma komandanın formalaşdırılması və triatlonun geniş yayılması üçün təbliğat işlərinin aparılması;

* hazırlıq qruplarının yaradılması (2, 2).

Triatlon idman növü kimi gənclər arasında böyük marağa səbəb olmuşdur. Onunla məşğul olanların sayı durmadan artır. Lakin bu idman növünün inkişafında həll olunmalı müəyyən aktual problemlər mövcuddur.

Triatlonun inkişafının aktual problemlərini bilmək nəinki məşqçinin müvəffəqiyyətli işində, habelə idmançının məşq fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, triatlonçu-nu hazırlamağa başlayanda onunla düzgün məşq keçmək, habelə 10-12 ildən sonra triatlonda mövcud olacaq texnika və taktikanın əsaslarını formalaşdırmaq lazımdır, bunun üçün isə triatlonun inkişaf perspektivlərini və tendensiyalarını dərinlən bilmək gərəkdir. Bununla əla-qədar olaraq, məşq və yarış prosesində müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün həm ən qısa, həm də ən perspektivli yollar axtarılmalıdır.

Son zamanlar ən yüksək idman nailiyyətlərinin sosial aspekti xeyli artmışdır. Bəzi idman növlərində olduğu kimi, triatlonda da ən yüksək idman nailiyyətlərinin bir çox aspektləri konseptual cəhətdən hələ formalaşmamışdır.

Dünya idmanının ümuminkişaf tendensiyaları arasında ən mühüm aşağıda sadalananlar triatlona da aiddir:

- dövlətin idmanın inkişafında artan rolu. Bu idmançıların idman fəaliyyətini və sosial cəhətdən müdafiəsini tənzimləyən qanunların işlənilib hazırlanmasında, idmanla məşğul olmaq üçün lazımı şəraitin yaradılmasında özünü biruzə verir;

- peşəkar idmanın sürətli inkişafı, onun olimpiya hərəkətinə yaxınlaşması, peşəkar idmançıların Olimpiya oyunlarında sərbəst iştirak etməsi;

- elmi-texniki tərəqqinin idmana artan təsiri, idmançıların hazırlanması metodlarının, idmanın maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi templərinin yüksəldilməsi;

- idmançıların və idman təşkilatlarının gəlirlərinin qeyri-dövlət mənbələrindən sponsor ayırmaları, komersiya fəaliyyətindən, reklamdan olan vəsait hesabına artırılması.

Yüksək ixtisaslı triatlonçuların hazırlanması sistemində də son zamanlarda ən yüksək idman nailiyyətlərini xarakterizə edən bəzi tendensiyaları müəyyən etmək olar:

- idman nəticələrinin artmasının yüksək tempi saxlanılır;

- idmançının orqanizminin ehtiyat imkanlarının həyata keçirilməsini stimullaşdıran hərəkət keyfiyyətlərinin toplanmış potensiallarının tez bir zamanda reallaşmasına yönəldilmiş məşqlərin həcmi artırmaqla, yüksək ustalığa malik idmançıların hazırlanmasının intensivləşməsi ilə bağlı məşq proseslərinin məzmununda prinsiplial keyfiyyətli dəyişikliklər davam edir;

- bütün mərhələlərdə təlim-məşq prosesi strukturunun daha da təkmilləşdirilməsi baş verir (hər şeydən əvvəl hazırlığın müxtəlif mərhələlərinin dəqiq fərdi planlaşdırılması və bu mərhələlərdə əsas vasitələrin uyğunluğu hesabına);

- orqanizmin xüsusi və ümumi iş qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə, habelə səmərəli bərpaedici vasitə kimi hazırlığın qeyri-ənənəvi metodlarından geniş istifadə olunması tətbiq edilir;

- hazırlıq prosesinə müxtəlif tipli trenajor qurğularının, fərdi proqramlaşdırma prinsipləri əsasında idmançıların hazırlanmasının idarə edilməsinin kompyuterləşdirilməsi kimi texniki vasitələrin tətbiq edilməsi;

- maddi-texniki baza, idman vəsaitləri və avadanlığının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı idman texnikası və taktikasının daim səmərələşdirilməsi, idmançı orqanizminin fəaliyyətinin biomexaniki qanunvericiliklərindən daha tam istifadə etməklə və hərəkət keyfiyyətinin potensialını həyata keçirməklə yarışların keçirilməsi üçün yerlərin hazırlanması.

Triatlonda yüksək nəliyyətlərin əldə olunmasında ən mühüm amil sadəcə elmi və maddi ehtiyatların cari səfərbər edilməsi deyil, yeniliklərin toplanmasıdır. Özü-özlüyündə bu gün ən yüksək dərəcəli triatlonçuların hazırlanması prosesi onun axtarılmasına, idman təkmilləşdirilməsinin yeni forma, vasitə və metodlarına yönəldilməsini tələb edir.

Məlum olduğu kimi, triatlonçuların fiziki hazırlıq prosesinin müəyyən mərhələsində bir sıra maneələr ortaya çıxır. Bunlar öz növbəsində triatlonçunun müəyyən hazırlıq səviyyəsinə çatması üçün tətbiq edilən vasitə və metodların imkanlarının tükəndiyi ilə səciyyələndirilir.

Texniki hazırlıq sistemində məqsədli situasiyalı məşqlər, ideomotor və mental məşqlərin kombinə edilmiş metodları kimi yeniliklər meydana gəlmişdir.

Yüksək ixtisaslı triatlonçuların taktiki ustalığının təkmilləşdirilməsində dərk edilməyən səviyyədə məlumatın təhlili, təfəkkürün evristik komponentlərdən reflektiv komponentlərə keçməsi, proqnozun mümkünlüyünün üstünlük təşkil etməsi kimi operativ qərarların qəbul edilməsinin spesifik mexanizmlərinin işlənilməsi hazırlanması nəzərdə tutulur.

Son zamanlar konkret rəqibin keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla, yarış strategiyası və taktikası ilə şərtləndirilmiş məşqetmənin daha çox taktiki müxtəlifliyi qeyd edilir. Məşqetmənin intensivliyi və gücü artır, hər bir məşq epizodunun əhəmiyyəti yüksəlir, yüksək nəticə uğrunda mübarizənin sayı çoxalır ki, bu da son nəticədə məşqin gərginliyinin artmasına gətirib çıxarır.

Məşqetmənin aşağıdakı inkişaf tendensiyalarını qeyd etmək olar:

1. Hazırlıq və aralıq tipli fəaliyyətin mürəkkəbliyi və kəskinliyi.
2. Fiziki keyfiyyətlərin təkmilləşməsinə təsir edən amillərinin rolunun artması.
3. Yüksək nəticələr əldə etmək üçün texniki elementlərin həcmının artması.
4. Psixoloji hazırlıq səviyyəsinin yüksək əhəmiyyətliyi.

5. Müxtəlif rəqiblərlə və müxtəlif şəraitdə uzun sürən mübarizə zamanı fəaliyyətin yüksək effektiv səviyyəsinin saxlanılmasında özünü biruzə verən yarış fəaliyyəti etibarlılığının artırılması.

Təlim-məşq prosesində daima yeniliklər və texniki vasitələr geniş tətbiq olunmalıdır. Bunun sayəsində yüksək ixtisaslı triatlonçuların hazırlanmasının keyfiyyəti artırılmalıdır ki, bu da məşqçi heyətinin idarəçilik dərəcəsinin və bacarığının yüksəlməsi ilə müəyyən edilməlidir.

Təhlil nəticəsində müəyyən olundu ki, triatlonun inkişaf etdirilməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmalıdır:

1. Triatlonun inkişafı ilə bağlı iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrində həyata keçirilən tədbirlər arasında əlaqə.

2. Triatlonun fərdi, qrup və komanda səviyyəsində inkişafının təbliği.
3. Triatlonun maddi bazasının inkişafının və bu sahədə əməkdaşlığın dəstəklənməsi.
4. Elmi-metodik təminat.
5. Triatlona dair müxtəlif seminar və konfransların keçirilməsi.
6. Beynəlxalq səviyyəli yarışlarda, seminar və konfranslarda iştirak etmək.
7. Triatlona dair informasiya və texnologiya mübadiləsi.
8. Reklamın tətbiqi.

Triatlon üzrə reklam aşağıdakı məqsədlərə xidmət etməlidir:

1. İnformativ məqsədlər - triatlon haqqında məlumatın təqdimi, triatlonun növlərinin imicinin, onların insan fəaliyyətində rolu haqqında təsəvvürlərin yaradılması.

2. İnandırma - fəal həyat tərzinin və asudə vaxtın səmərəli təşkilində triatlonun rolu.

3. Yada salma - yüksək idman nailiyyətləri qazanmaq, sağlamlığı möhkəmləndirmək.

Ədəbiyyat

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Триатлон>
2. triathlon.az/az/news/

**Н.Б.Салманова, Ш.Г.Абдурахманов,
Р.Ш.Абдурахманов**

Актуальные проблемы развития триатлона в Азербайджане

Резюме

В последнее время триатлон, как один из видов спорта, привлекает к себе внимание. В триатлоне представлены три самостоятельные циклические вида спорта: плавание, езда на велосипеде и бег. В зависимости от последовательности выполнения упражнений в триатлоне существуют разновидности его видов. Триатлон как вид спорта привлекает большое внимание молодежи. Число занимающихся с этим видом спорта неукоснительно растет. Однако, в развитии этого вида спорта существует ряд решаемых актуальных проблем. В данной статье эта проблема комментируется.

**N.B.Salmanova, Sh.H.Abdurahmanov,
R.Sh.Abdurahmanov**

Actual Problems of Development of Triathlon in Azerbaijan

Summary

Triathlon is one of the sport disciplines that has recently attracted attention in the sports arena. Triathlon features three independent cyclic sports discipline: swimming, cycling and running. There are different types of triathlon for the sequence of actions being performed. Young people have a great interest in the triathlon. The number of those engaged in triathlon is steadily increasing. But there are some actual problems to be solved in the development of this sport discipline. The article comments on the current problems.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. Y.B.Səmədov
ADBTİA-nın Kütləvi-sağlamlıq idman növləri kafedrası
(06.03.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. № 06))*

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2019

N.B.SALMANOVA
professor

S.Q.QARAYEVA
dosent

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

YENİYETMƏLƏRDƏ ƏDALƏTLİLİYİN FORMALAŞMASINDA İDMAN TURİST YÜRÜŞLƏRİNDƏ TƏŞKİL OLUNAN SÖHBƏTLƏRİN ROLU

Açar sözlər: ədalətlik, yeniyetmə, kütləvi-idman tədbirləri, idman turizmi, turist yürüşü

Ключевые слова: справедливость, подросток, спортивно-массовые мероприятия, спортивный туризм, туристический поход

Key words: justice, teenager, organized-sport events, sport tourism

Yeniyetmələrdə zəruri keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün bu yaş dövrünün hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını dərinlən bilmək lazımdır. Yeniyetməlik dövrü 11-12 yaşdan 14-15 yaşadək müddətə aid olub, orta məktəbin V-VIII sinif şagirdlərini əhatə edir. B.K.Ananyev, M.Y.Basov, P.P.Blonski, A.P.Boltunov, L.S.Vıqotski, A.İ.Leontev, V.A.Suxomlinski, V.İ.Mustafayev, D.İ.Uznadze, Q.B.Şaxtaxtinski, Y.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, Y.R.Talıbov və başqaları maraqlı elmi tədqiqat işləri aparmış, bu dövrün xüsusiyyət və ziddiyyətlərini geniş təhlil etmişlər.

Yeniyetməlik dövründə uşağın həyat tərzini artıq onun bu həyat tərzini qabaqlamış imkanları arasında açıq ziddiyyət meydana çıxmağa başlayır. Buna müvafiq onun fəalliliyi də yenidən qurulur. Yeniyetməlik dövrünü bir çoxları «keçid dövrü», bəzi psixoloqlar «çətin dövr», bəziləri də «dönüş dövrü» adlandırırlar. Bu dövrdə müxtəlif dəyişikliklər baş verir:

- təlim materialı və dərslə təlim işinin formaları mürəkkəbləşir, yeniyetmələrin öz həmkarları və yaşlılarla ünsiyyəti genişlənir. Bu şərait isə yeniyetmədə yaşlılarla münasibətdə yeni mövqe tutmaq, hərəkətlərində daha çox müstəqillik və sərbəstlik, öz yaşlıları ilə ünsiyyətində müəyyən yeniliklər yaratmaq meylinin meydana gəlməsinə səbəb olur;

- yeniyetmə həyat tərzini təkcə imkanlarına müvafiq deyil, onlardan xeyli geniş şəkildə qurmağa can atır;

- yeniyetməlik dövrü təlimə yiyələnmək üçün yüksək qavrama qabiliyyəti, keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Yeniyetmə bu dövrdə təlim fəalliliyinin bütün növlərini dərk etməyə, dərslər zamanı müstəqil iş formalarını həyata keçirməyə hazır və qadir olur, məktəbdənkənar vaxtlarda öz idrak fəalliliyini tənzim etmək imkanına yiyələnir;

- qeyd olunan xüsusiyyətlər davamsız xarakter daşıyır, hələ formalaşma və yaranma mərhələsində olur, bu isə yeniyetməlik dövründə təlim və tərbiyənin müxtəlif üsul və tərzlərini həyata keçirməyi tələb edir.

Yeniyetmənin öz şəxsiyyətini dərk etməsi bütün sahələrdə birdən-birə baş vermir, tədrici xarakter daşıyır. Yeniyetmə əvvəlcə təlim fəalliliyinin icrası ilə bağlı olan əməksevərlik, təkidlik, diqqətlik kimi keyfiyyətlərini; sonra başqa adamlara olan münasibətdə ifadə olunan yoldaşlıq hissi, həssaslıq, təmkinlik, tərslik kimi keyfiyyətlərini, daha sonra özünəmənasibəti ifadə edən təvazökarlıq, özünə tənqidi yanaşma kimi keyfiyyətlərini; ən nəhayət, şəxsiyyətin çoxcəhətli münasibətlərini ifadə edən ləyaqət, şərəf hissi, prinsipiallıq, ədalətlik kimi keyfiyyətlərini dərk etməyə başlayır.

Yeniyetməlik qızgın, güzəştə getməyən hisslər yaşdır. Təmiz, yüksək əxlaqi hisslərin bərqərar olması və ifadə edilməsi sahəsinin zəngin, nəcib, emosional həyat, insanın

xeyli ictimai və ictimai-siyasi hadisələrə şəxsi münasibəti olması çox mühümdür. Yeniyetmə filosofluq etməyə, geniş ictimai-siyasi, əxlaqi anlayışlarla düşünməyə başlayır və dünyada baş verən hər şey onun şəxsiyyətinə aid olur. Dünyanı vətəndaş kimi görmə qabiliyyəti – əxlaqın canlı əti və qanıdır. Yeniyetmələrin həqiqi xeyir və şəri, ədaləti və ədalətsizliyi, şərəfi və şərəfsizliyi başa düşmələrinə, ictimai bəlaya, şərəfsizliyə qarşı barışmaz olmalarına çalışmaq lazımdır.

Ədalətlik müstəqil dövlət qurucusunun ən vacib əxlaqi keyfiyyəti və adamlar arasında ən insani, düzgün münasibətdir. Başqa əxlaqi keyfiyyətlər kimi, ədalətlik birdən-birə yaranmır və irsi olaraq keçmir. O insanın bütün həyatı boyu formalaşır. Ədalətli hərəkətlər yeniyetmənin ürəyini nəcibləşdirir, ədalətsizlik isə qəddarlıq doğurur. Ədalətlik mənəvi aləmi yaradır. Bu mənəvi aləmi adətən belə sözlərlə səciyyələndirmək olar: həssas ürəkli adamdır, başqa adamın mənəvi həyatının ən incə hərəkətlərinə səs verməyə qabildir. Sözdə və əməldə ədalətlik, xoş rəftar, başqaları tərəfindən xeyirxahlıq yeniyetmələrin qəlbinə oxşayır və onlarda dərin inam yaradır. Ədalətə inanmaq lazımdır. Ədalətə inam itən yerdə əxlaqın meyarı da itir, insanın mənəviyyatında boşluq yaranır. Ədalətə inam uğrunda mübarizə əxlaqın saflığı uğrunda mübarizədir, həm də əxlaqi qəhrəmanlıqdır. Z.Göyüşovun qeyd etdiyi kimi. «ədalət uğrunda çəkilən iztirab, əslində iztirab deyil, həzzdir» (1, 13).

Ədalət tərbiyəsinin imkan və vəzifələrini tam təyin etmək üçün fəaliyyətin hər hansı bir faktını qiymətləndirərkən meydana çıxan onun əsas əlamətlərini təhlil etmək lazımdır. Belə ki, ədalətlik əxlaqi anlayış kimi obyektivlik, doğruluq, təşəbbüskarlıq, intizamlılıq, işgüzarlıq, qətilik, cürətlilik, xeyirxahlıq, qarşılıqlı yardım, özünütənqid, mətanət və mərdlik, inamlılıq, iradəlilik kimi xarakterizə olunur.

Bədən tərbiyəsi və idman yeniyetmələrin mənəvi simasının formalaşmasında, nəcib əxlaqa xas olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır. Müxtəlif idman bölmələrində məşğul olmaqla yeniyetmələr aşağıdakı vəzifələri həyata keçirirlər:

- dərk olunmuş nizam-intizama və əməksevərliyə nail olmaq;
- yüksək fiziki hazırlıq və idman ustalığı nəticələri ilə öz kollektivini tərənnüm etmək;
- bədən tərbiyəsi və idmana ayrılmış qiymətli vəsaitlərə qarşı münasibət bəsləmək, onların saxlanması üçün öz yardımını əsirgəməmək;
- fiziki tərbiyəni əhəlinin gündəlik həyatına daxil etmək üçün təbliğati iş aparmaq, əldə edilmiş idman təcrübəsini məşğələlərdə yoldaşlarına vermək;
- ədalətli, ciddi, doğruçu olmalı, komanda yoldaşlarına, rəqibinə, hakimlərə, azərkeşlərə hörmət etməli və s.

Yeniyetmələrlə təşkil olunan kütləvi idman tədbirlərinə mütəhərrik və hərbi idman oyunları, turist gəzinti və yürüşləri, idman çıxışları, bədən tərbiyəsi və idman bayramları, söhbətləri, disputları, viktorinaları, gecələri aiddir. Yeniyetmələr üçün təşkil olunan turist gəzinti və yürüşləri əxlaqi söhbətlərlə əlaqəli şəkildə təşkil olunduqda daha səmərəli olur.

İdman turist yürüşlərində təşkil olunan söhbətlər prosesində yürüş iştirakçıları özlərinin və başqalarının hərəkətlərinə obyektiv qiymət verməyi, adamlara olan münasibətləri öyrənirlər. Yaxşı təşkil olunmuş əxlaqi söhbət yürüş iştirakçıları arasında öz davranış və hərəkətlərini dəyişməyə imkan verir, onlarda nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına şərait yaradır.

Əxlaqi söhbətlərdə faktların rəngarəng, canlı, inandırıcı olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Gətirilən hər bir dəlil əxlaqi söhbətin məqsəd və vəzifəsinə xidmət etməlidir. Belə olduqda yürüşün hər bir iştirakçısı öz hərəkəti və davranışı haqqında düşünə bilər, düzgün nəticə çıxarar. Bu məqsədlə rəhbər tərəfindən onların hərəkəti və davranışı diqqətlə izlənməli, kəçirilən əxlaqi söhbətlərdə müəyyən edilmiş qaydanı pozan iştirakçıların davranışı müzakirə edilməlidir. Yürüşdə iştirak edənlərin yaxşı və pis hərəkətlərini aşkar etmək, bu hərəkətlərin nə üçün yaxşı, nə üçün pis olduğunu kollektiv qarşısında müzakirə və təhlil etmək yürüşün rəhbərindən böyük səy tələb edir. Buna görə də əxlaqi söhbəti canlı, inandırıcı və təsirli etmək üçün ciddi hazırlaşmaq lazımdır.

Söhbət – mürəkkəb pədaqoji hadisədir. Məzmunundan asılı olaraq, söhbət elmi, siyasi, estetik, etik ola bilər. Söhbətlərin məqsədi yeniyetmələri siyasət, elm, mədəniyyət, nəcib əxlaq, estetika, fiziki tərbiyə sahəsində maarifləndirmək; yeni anlayışları, dünyagörüşünü formalaşdırmaq; hissetmə mədəniyyətini, ideya-mənəvi, estetik anlayışları, əxlaqi-iradi keyfiyyətləri formalaşdırmaqdır (2, 6).

Söhbət aktual təşkil olunmalıdır. Sualların qoyuluşu konkret olmalı, fəal fikir mübadiləsi yürütməyə imkan verməlidir. Söhbət zamanı əyani vəsaitlərdən (videofilm, foto-silsilə) istifadə olunsa, nəticə daha effektiv olar. Söhbət cəlbəedici olmalıdır. Söhbət canlı, yenilik əsasında aparılmalıdır ki, yürüşdə iştirak edən yeniyetmənin diqqətini cəlb etsin. Ədalətlik mövzusunda aparılan söhbətlərdə yürüşün rəhbəri çalışmalıdır ki, az danışsın, yeniyetmələrin fəal iştirakına imkan yaratsın. Yürüşün rəhbəri son sözlə söhbətə yekun vurmali, nəticə çıxarmalıdır. Nəticəni təcrübəyə tətbiq etmək üçün təklif söyləməli, yollarını göstərməlidir. O, fəaliyyət üçün konkret proqram tərtib etməli, müxtəlif tapşırıqlar verməli, çalışmalıdır ki, əldə edilmiş tərbiyəvi effekt təcrübə vasitəsilə möhkəmləndirilsin.

Söhbətin mövzusu müxtəlif ola bilər. Məsələn: «Ədalət nədir?», «Hansı nəcib hisslər ədalətliyə daxildir?», «Ədalətli olmaq nə deməkdir?» və s. Belə mövzularda söhbətlər ədalət haqqında yeniyetmələrdə nəzəri bilik yaradır. Yeniyetmə öyrənir ki, ədalət – əxlaqi kateqoriyadır, ədalətlik düzlüklə, doğruluqla, xeyirxahlıqla bağlıdır. Ədalətlik həm də lazım gələndə öz mənafeyini başqaları uğrunda qurban verməkdir.

Söhbətin quruluşu aşağıdakı ardıcılıqla olmalıdır:

- söhbətin mövzusunun təyini, məqsəd və vəzifələri;
 - müzakirə olunan problemin aktuallığı, ideya mənəvi aspekti;
 - yürüş iştirakçılarının söhbətə hazırlığı;
 - işlənmiş material əsasında mövzunun açılışı;
 - söhbət zamanı yürüş iştirakçılarının fəaliyyətinin təhlili;
 - yekun (nəticə çıxarmaq, söhbətin nəticələrinin təcrübə vasitəsilə möhkəmləndirilməsi).
- Söhbətin təşkilində aşağıdakılara ciddi əməl olunmalıdır:

- aydın, səmimi giriş sözü, rəhbərin idman hadisələri, həyatı faktlar haqqında söhbəti (5-10 dəqiqə);

- yürüş iştirakçılarının fəal müzakirəyə qoşulması;
- qarşıya qoyulmuş problemin həllinin araşdırılması;
- yürüş iştirakçılarının düşünməsinə səbəb olacaq suallarla onlara müraciət etmək;
- faktlar ətrafında qarşılıqlı söhbət;
- nəticə çıxarmaq.

Yeniyetmələrlə fərdi söhbətlər də aparmaq olar. Çox vaxt yeniyetmə yoldaşlarına qarşı ədalətsiz rəftar edir. Tərətdiyi hərəkəti əsaslı surətdə tam anlamır. Fikirləşir ki, belə də olmalıdır. Bu zaman müəllim baş vermiş hadisənin mahiyyətinə diqqət yetirməli, motivləri anlatmalı, bununla yanaşı yeniyetməyə qarşı səmimi, xeyirxah, həm də ciddi, prinsipial olmalıdır.

Yeniyetmələrlə ədalətlik mövzusunda söhbət aparmaq üçün aşağıdakı nümunəni veririk.

Mövzu: «Ədalətlik və insan davranışında onun rolu»

Söhbətin tərbiyəvi əhəmiyyəti:

- yeniyetmələrdə ədalətlik haqqında anlayış yaratmaq;
- yeniyetmələri ədalətlik hissinin tərbiyə olunması və inkişafı yolları ilə tanış etmək;
- yeniyetmələrə özünütərbiyə prosesində ədalətliyin inkişafının üsullarını izah etmək.

Söhbətin planı:

- giriş sözü (ədalətlik və insan davranışında onun rolu haqqında anlayış, məşhur adamların, idmançıların həyatından maraqlı faktlar, hadisələr haqqında məlumat);
- ədalətliyin səciyyəsi və məzmunu;

- ədalətliliyin digər əxlaqi keyfiyyətlərlə əlaqəsi;
- ədalətliliyin tərbiyə olunmasının yolları;
- ədalətliliyin digər əxlaqi kateqoriyalar sayəsində inkişaf qanunauyğunluğu;
- nəticə.

Söhbət üçün metodiki tövsiyələr

Söhbətə hazırlaşarkən rəhbər ədalətlik anlayışının nəzəri əsaslarını dərinlən öyrənməli, ədalətliliyin mahiyyətini aydınlaşdırmağı bacarmalıdır. Yalnız bunların sayəsində o, yürüş iştirakçılarını ədalətliliyə dair nəzəri biliklər aləminə müvəffəqiyyətlə ekursiyaya apara bilər.

Söhbətin məzmunu

Mətni qısa yazmalı. Arada suallarla yürüş iştirakçlarına müraciət etməli. Tutarlı fakt və hadisələri nəzərə çatdırmalı.

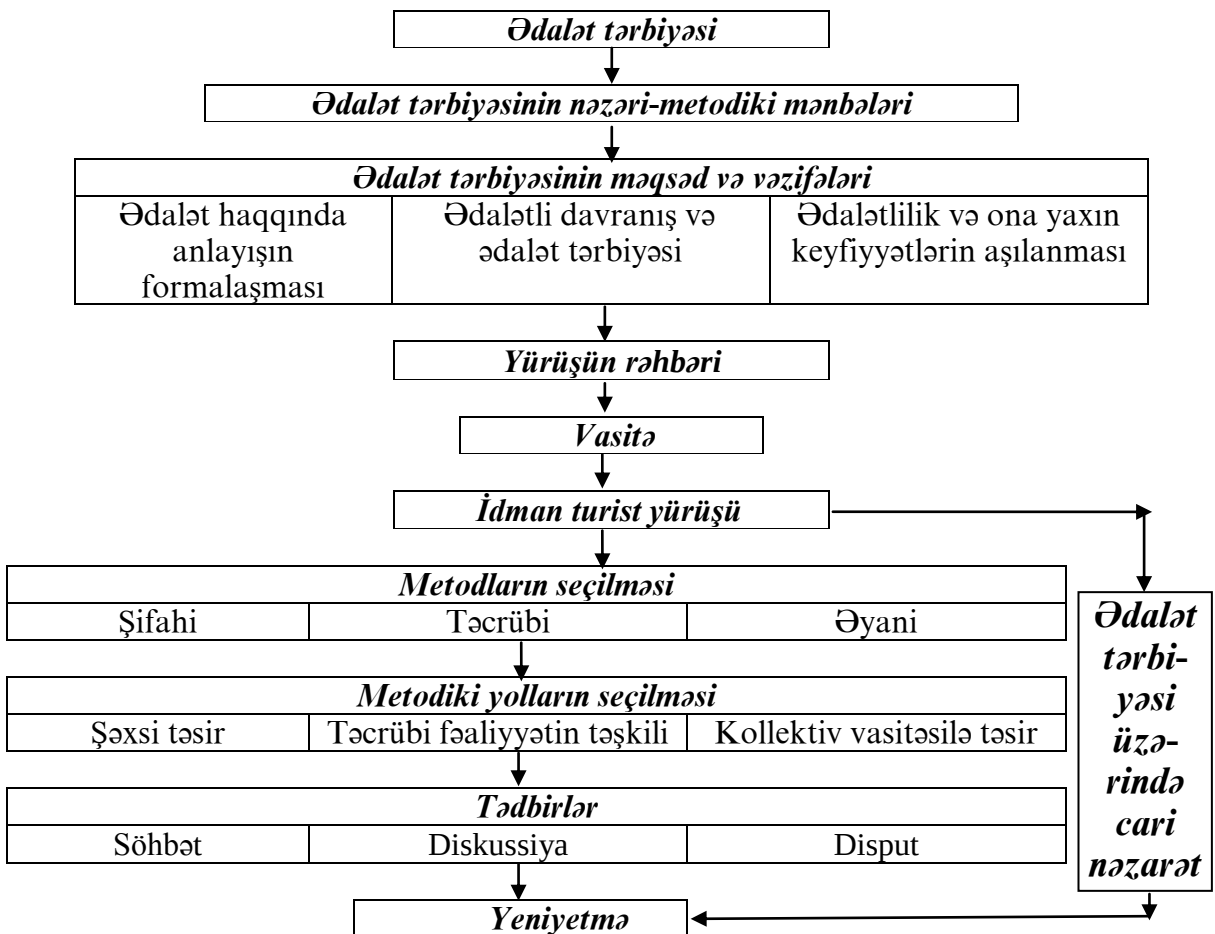
Söhbətin iştirakçıları

Rəhbər, yürüş iştirakçıları, yürüş təşkil olunan rayondan (düşərgənin salındığı yer) dəvət olunan şəxslər.

Söhbət diskussiyaya keçə bilər. Diskussiya söhbətin daha mürəkkəb formasıdır. Diskussiya rəhbərə, yürüş iştirakçılarına əqidə və baxışlarını əsaslandırmağa, öz mövqelərini müdafiə etməyə, haqqı araşdırmağa imkan yaradır.

Beləliklə, idman turist yürüşləri vasitəsilə yeniyetmələrdə ədalətliliyin tərbiyə olunmasının modelini tərtib etmiş oluruq. Bu model yürüşün rəhbəri üçün yeniyetmələrdə ədalətliliyin tərbiyəsi, formalaşması prosesini düzgün, səmərəli təşkil etmək imkanı yaradacaq.

Ədalət tərbiyəsinin modeli

Ədəbiyyat

1. Göyüşov Z. "Daxilə pəncərə". Bakı, Azər nəşr, 1978
2. Talibov Y.R. "Əxlaqi söhbətlərin təşkili və keçirilməsi". Bakı, 1970
3. Бербешкина З.А. Совесть и справедливость. Москва, 1987
4. Станкин М.И. "Спорт и воспитание подростков". Москва, ФиС, 1983

Н.Б.Салманова, С.Г.Гараева

Роль бесед, организованных во время спортивно-туристических походов для формирования справедливости у юношей

Резюме

Справедливость является важнейшим нравственным качеством и самым человеческим отношением между людьми. Как и другие нравственные качества, справедливость не создается спонтанно и не переходит наследственно. Она формируется в течении жизни человека. Спортивно-туристические походы играют большую роль в формировании морального облика, в развитии благородных, нравственных качеств юношей. В статье говорится о роли и методике организации бесед, организованных во время спортивно-туристических походов для формирования справедливости у юношей.

N.B.Salmanova, S.G.Garayeva

The Role of Organizing Conversations Sports and Hiking Trips to Form Justice for Teenagers

Summary

Justice is the most important moral quality and the most human right attitude among people. Justice is not created spontaneously and does not pass hereditarily, like other moral qualities. It is formed during the life of a person. The sports and hiking trips play a large role in the formation of a moral person, in the development of the noble, moral qualities of young men. The article deals with the role and methodology of organizing conversations organized during sports and hiking trips to form justice for teenagers.

Rəyçilər: dos. V.M.Bağırov

*ADBTİA-nın Kütləvi-sağlamlıq idman növləri kafedrası
(06.03.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. №06)).*

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2019

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

F.A.QURBANOVA

S.X.NƏCƏFOVA

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

XÜSUSİ TİBBİ QRUPLARLA APARILAN MƏŞĞƏLƏLƏRİN METODİKASINA DAİR

Açar sözlər: xüsusi tibbi qruplarda, fiziki hərəkətlər, məşğələ, fəaliyyət

Ключевые слова: в специальных медицинских группах, физические упражнения, занятие, действие

Key words: in special medical groups, physical exercises, occupation, action

Fiziki tərbiyə ümumi tərbiyənin əsas tərkib hissəsidir. Fiziki tərbiyə məşğələləri məktəbdə şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə işinin ayrılmaz hissəsi olub, onların sağlamlığının möhkəmləndirilməsində, fiziki hazırlığının və fiziki inkişafının yaxşılaşdırılmasında, habelə, gənc nəslə əmək fəaliyyətinə və Vətəni müdafiyyəyə hazırlamaqda çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

İnsanın orqanizminin həyat fəaliyyəti tam olaraq ayrı-ayrı orqanların və sistemlərin təsirinə əsaslanmışdır ki, bunlar da özünün morfofunksional spesifikliyi ilə dəqiq seçilir özündə bu sistemin əsas tərkib hissələrini birləşdirir (1, s.120-121).

Lakin orta ümumtəhsil məktəblərində fiziki cəhətdən sağlam uşaqlarla yanaşı, müxtəlif xəstəliklərə məruz qalanlar, səhhəti zəif olanlar da oxuyur. Lakin bu uşaqlar xüsusi tibbi qruplarda təhsil alırlar.

Məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin əsas forması fiziki tərbiyə məşğələləri təşkil edir. Məşğələlərin vəzifələri yeni hərəkətlərin öyrənilməsi, öncədən öyrənilən hərəkətlərin təkmilləşməsi və fiziki keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasından ibarətdir (2, s.179).

Xüsusi tibbi qrupa daxil olan məktəblilər ümumi fiziki tərbiyə dərslərində iştirak etmirlər. Onlar üçün dərslərdən kənar xüsusi məşğələlər təşkil edilir. Məşğələ məktəbin xüsusi həkim nəzarəti altında bədən tərbiyəsi müəllimləri tərəfindən keçirilir. Xüsusi tibbi qruplarda məşğələlər hazırlayıcı və əsas hissəyə bölünür.

Hazırlayıcı mərhələ ən azı 1-1,5 ay təşkil edir. Aşağıda onun vəzifələri qeyd edilmişdir:

- ürək qan-damar, tənəffüs sistemini və orqanizmin bütün fiziki yükünü yerinə yetirməsinə hazırlamaq;
- fiziki hərəkətlərin sistemətlilik olaraq aparılmasına olan tələbatın aşılınması;
- şagirdlərin ürək qan-damar sistemini müəyyən etmək və özünə nəzarət qaydalarını öyrətmək.

Hazırlıq mərhələsində hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri, fiziki hazırlığı, xasiyyəti, məişət şərtləri öyrənilir. İlk 6-8 həftə ərzində xəstəlikləri, funksional imkanları, fərdi - fiziki inkişaf və fiziki hazırlıq səviyyəsi nöqtəyi-nəzərindən mühüm inkişafedici xüsusi hərəkətlərdən istifadə edilir. Hərəkətlərin yerinə yetirilməsində nəfəsin düzgün alıb-verilməsinə xüsusi diqqət verilir. Bütün hallarda hərəkəti aktivlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hərəkəti aktivlik anlayışı özündə insanın həyat fəaliyyəti prosesində icra etdiyi hərəkətlərin cəmini birləşdirir (3, s.225).

Yüngül atletika, və gimnastika elementlərinin fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq mühüm dozalaşma şərti ilə mütəhərrik oyunlardakı kimi ümuminkişafedici hərəkətlərdən istifadə olunur. Xüsusi tibbi qruplarda aparılan məşğələlərin fərdi xüsusiyyəti 4 hissədən ibarətdir: giriş, hazırlıq, əsas və tamamlayıcı.

Giriş hissə (3 – 5 dəq.) verilən hərəkətlər ürək – damar sistemi üçün nəzərdə tutulan tənəffüs hərəkətləridir.

Hazırlayıcı hissə (10 – 15 dəq.) ilk olaraq yavaş, sonra isə orta tempdən başlayan bədəni boşaltma, nəfəs vermə və ümuminkişaf etdirici hərəkətlərlə başlayır.

İlk hərəkət 4, 5 dəfə sonra isə 6, 8 dəfə təkrar edilir.

Dartınma hərəkətləri ürək - əzələ sisteminin əzələ fəaliyyətinə uyğunlaşmasını yaxşılaşdırır, sonrakı fiziki yükün yerinə yetirilməsini yüngülləşdirir. Bu hərəkətlərin yerinə yetirilməsində dərin nəfəsvermə saxlanılır. Nəfəs ağırlaşdıran hərəkətlər yerinə yetirilməməlidir. Adətən bir nəfəsverici və iki adi ümuminkişaf edici hərəkətlər yerinə yetirilir, iki ay davam edən məşğələlərdən sonra bu nisbət 1:3, 4 aydan sonra isə 1:4 təşkil edir. İri əzələ qrupları növbə ilə yükün “seyrəkləşməsi” prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Yük kəskin olaraq artmamaqlıdır. Nəfəsalma hərəkətləri ən çox ümuminkişafedici və yorucu məşğələlərdə tətbiq edilir.

Məşğələnin əsas hissəsində (15 - 18 dəq.) yeni fiziki hərəkətlər öyrənilir, məşğul olanların yaş və cinsini müəyyən etmək üçün məşğələlərin konkret mərhələsində fiziki tərbiyənin əsas vəzifələrinin həlli məqsədilə hərəkəti keyfiyyətlər inkişaf etdirilir. Çox hallarda əsas hissənin əvvəlində yeni hərəkətlər öyrədilir. Yükün çox hissəsi məşğələnin əsas mərhələsinin 2-ci hissəsində həyata keçirilməlidir. Buna görə də məşğələnin əsas hissəsinin ilkin mərhələsi daha yüngül hərəkətlərlə zənginləşdirilir. Hər məşğələdə onun mənimsənilməsi məqsədilə əvvəlki dərs materialı təkrarlanır. Həddən artıq yorğunluğun əmələ gəlməməsi məqsədilə eyni hərəkətlər istifadə olunmamalıdır. Bunun üçün müxtəlif əzələ qruplarında yükün “seyrəkləşməsi” formasından istifadə olunmalıdır.

Xüsusi tibbi qruplarla keçirilən məşğələlərdə verilən fiziki hərəkətlər istiqamətdən (təyinatından) uzaq olmamaq məqsədilə hərəkəti keyfiyyətlərin ətraflı inkişaf etmə prinsipi üzrə keçirilir. Bütün bunlar gimnastika, yüngül atletika, mütəhərrik oyunlar, üzgüçülük və s. elementlərin proqrama daxil olunması ilə əldə edilir.

Məşğələnin son mərhələsinə (5 – 8 dəq.) sakitləşdirici və nəfəsalma hərəkətləri daxildir. Eyni zamanda məşğələnin əvvəlki hissələrində istifadə olunan hərəkətlərdə iştirak etməyən əzələ qrupları üçün lazım olan və cüzi səy tələb edən asta tempdə yerinə yetirilən hərəkətlər də əlavə oluna bilər.

Nəbz vuruşu hər məşğələdə 10 san. 4 dəfə hesablanır (yoxlanılır): məşğələnin əvvəlində, yüksək yüklə keçirilən, məşğələnin ortasında ilk 10 – 15 san. sonra, məşğələdən sonra və 5 dəq. sonra, məşğələni bitirdikdən sonra ayrı-ayrı hərəkəti keyfiyyətlərin xüsusi inkişafına yalnız fiziki inkişafın və funksional hazırlığın kifayət qədər mənimsənilməsindən sonra başlanıla bilər.

Uşaq və yeniyetmələrin sağlamlıqlarında olan qüsurlarda ayrı-ayrı hərəkəti keyfiyyətlərin inkişafının ümumi qaydaları:

1. Müəyyən hərəkəti keyfiyyətlərin inkişafı üzrə fiziki sağlamlıq işlərinin aparılması yalnız orqanizmin əsas funksional sisteminin kifayət qədər inkişafından sonra əvvəlki bədən tərbiyəsi məşğələləri vasitəsilə keçirilə bilər;

2. Stimullaşdırılması çətin olan qüsurlar hərəkəti keyfiyyətin inkişafı üçün istifadə edilən vasitələrə ehtiyatla yanaşmalıdırlar. Qüsurun səbəbi öyrənilməli, digər hərəkəti keyfiyyətin qüsurunun aradan qaldırılması tezləşdirilməməlidir;

3. Ayrı-ayrı hərəkəti keyfiyyətlərin inkişafındakı ardıcılığın gözlənilməsi məqsədəuyğundur, orta, sonra daha intensivli, sonda isə güc və sürətli işin yerinə yetirilməsində dözümlülüyn inkişafı çeviklik və bədəni idarə etmə qabiliyyətini (koordinasiyası) ilk məşğələlərdən inkişaf etdirmək olar.

Dözümlülüyn inkişafında şagirdlərin həddən artıq yorğunluğa gətirib çıxartmaq yol verilməzdir. Hərəkətlərin yerinə yetirilməsi prosesində fasilələr edərək hərəkətlərin dəyişilməsi məqsədəuyğundur. Çünki hərəkəti fəaliyyətdəki geriliyin səbəbi sinir sisteminin qeyri – kafi funksional vəziyyəti və yeknəsək işin təsiri altında baş verən həddən artıq yorğunluqdur.

4. Əgər dözümlülükdə baş verən geriliyin səbəbi dayaq-hərəkət aparatının qeyri – kafi vəziyyəti, həddən artıq bədən çəkisi, mərkəzi və periferik sinir sisteminin zədələnməsidirsə fiziki hərəkətlərdən istifadə olunan məşğələləri tezləşdirmək olar.

Belə ki, sümük - əzələ sistemi və orta gücə malik hərəkətlərin istifadəsi üçün ilkin hazırlıq keçirilməsi zəruridir. Hərəkətlərin icrası zamanı əzələlərin işi növbə ilə dəyişilir.

5. Əgər tənəffüs sistemində yaranan qüsurla şərtlənən dözümlülük zəifləyirsə yükün intensivliyi və müddəti tədricən artırılmalıdır. Xəstəlik zamanı zəifləyən nəfəsalma aparatının funksional qabiliyyəti asta bərpa olunur, ağciyərin həyat tutumu və digər funksional göstəricilərin zəifləməsində nəfəsalma aparatı tərəfindən baş verən mümkün arzu edilməz təsirlərin aradan qaldırılması üçün məşqlərin keçirilməsinin tezləşdirilməsinə yol verilməməlidir.

6. Gücün inkişafı zamanı həddən artıq gərgin hərəkətlər tətbiq edilməməlidir. Əgər sınırdə gücün inkişafına mane yaradan pozuntu olarsa onurğa yükü ilə bağlı olan hərəkətlərdən ehtiyatla istifadə olunmalıdır (həddən artıq bükülmə və d.h.).

7. Siqnala tez reaksiya verən və yüksək tempdə yerinə yetirilən hərəkətlərlə əlaqəli olan müxtəlif növ hərəkətlərdən istifadə edərək cəldliyi inkişaf etdirmək. Dayaq-hərəkət aparatı və ürək – damar sistemindəki mövcud gerilik nəzərə alınmalıdır. Soyuq otaqda, şaxtada əzələlərin ilkin qızışdırılması olmadan cəldliyin inkişafına yönəldilən məşğələlər keçirilməməlidir. Hərəkətlərin təkrarı zamanı kifayət qədər davam edən istirahət ən yaxşı fasilə metodudur.

İnanırıq ki, xüsusi tibbi qruplarla aparılan məşğələlərin metodikasına dair irəli sürülən bütün fikir və mülahizələrdən bədən tərbiyəsi və idman sahəsində çalışan müəllim-məşqçi kontingenti öz peşə fəaliyyətlərində yetərincə istifadə edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Аршавский И.А. Очерки по возрастной физиологии. М., 1976, 475 стр.
2. Ж.К.Холодов, В.С.Кузнецов Теория и Методика физического воспитания спорта: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.-2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2003.-4
3. Берштейн Н.А. – Очерки: физиология движения и физиология активности. М.: Медицина, 1966, 349стр.

Y.B.Samedov, F.A.Gurbanova, S.Kh.Najafova

Методика занятий, проводимых в специальных медицинских группах

Резюме

В данной статье описывается в основном, подготовительная и основная части занятий в специальных медицинских группах и методы выполнения упражнений на этих этапах. Указываются задачи подготовительной и основной частей, методика применения различных упражнений в зависимости от особенности заболевания. Конкретно приведено, на какой плоскости, с точки зрения методики, проводятся занятия в специальных медицинских группах.

Y.B.Samadov, F.A.Gurbanova, S.Kh.Najafova

Methodis of Activities in Special Medical Groups

Summary

In general, preparatory and main parts of the activities in special medical groups and methods of physical exercises execution in these stages are described in the given article. As well, the tasks of preparatory and main parts, the methods of the use of various kinds of exercises depending on the disease specification are stated. And so, the plane of activities held in special medical groups from the point of standpoint of methodology are shown specifically.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.M.Xəlfəyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2019

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

V.M.VƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

DÖZÜMLÜLÜYÜN İNKİŞAF ETDİRMƏSİ METODİKASINA DAİR*Açar sözlər: ümumi dözümlülük, dözümlülüyn inkişaf etdirilməsi metodikası**Ключевые слова: общая выносливость, методика развития, выносливости**Key words: general endurance, methodology of development of endurance*

İstər hərəkəti fəaliyyətdə və istərsə də idmanda mühüm rolunu oynayan fiziki keyfiyyətlərdən biri də dözümlülükdür. Dözümlülük keyfiyyətinin araşdırılması və bu istiqamətdə xüsusi tədqiqatların aparılması müəllim-məşqçi fəaliyyətinin təkmilləşdirmək imkanlarını artırır. Məhz bu baxımdan dözümlülük mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə indiyə kimi aparılan araşdırmalar da çox maraqlıdır. XX əsrdə Zasiorski, 1970; Ozolin, 1970; Nabatnikova, 1972; Verxoşanskiy, 1988; Kuper, 1989; Marveyev, 1991; Platonov, 1995; Linets, 1997; bir çox digər alimlərin əsərlərində də problemlə bağlı fikirlər söylənmişdir.

“Praktiki olaraq idmanın bütün növlərində fəaliyyətin effektivliyini göstərən vacib şərt ki-mi insanın fiziki imkanları yaranır...” (1, s.226). Müxtəlif idman növləri ilə məşğul olan ya da müxtəlif işləri icra edən insanların imkanları da müxtəlif olur. Bəzi idmançılar uşurla yüksək intensivli işi yerinə yetirərlər də, aşağı intensivli və uzunmüddətli işi icra etməkdə çətinlik çəkdiqləri zaman, digərləri isə tam əksinə olaraq – uzunmüddətli və aşağı intensivli işin öhdəsindən daha yaxşı gəlirlər. Bəziləri icra edilən işin intensivliyini tədricən azaldaraq, onu tamam dayandırdıqları halda, digərləri həmin işi tədricən davam edirlər. Bəzi insanların əmək qabiliyyətinin yüksək olması heyranedicidir. Məsələn, amerikalı Penni Din La – Manş boğazını 7 s 40 dəq üzərək keçib, çox uzun məsafələrə qaçan yunan sprinteri Yannis Kuros 1000 km məsafəni 136 s 17 dəq qət etmişdi.

Müəyyən işi icra edən insanların imkanlarının müxtəlifliyi onların dözümlülük səviyyəsinin müxtəlifliyi ilə izah olunur. İcra olunan işin effektivliyinin azalması və onun tədricən dayandırılması orqanizmdə yorğunluğun yaranması və çoxalması ilə izah edilir. Yorğunluq – intensiv və ya uzunmüddətli işin icra olunması zamanı yaranan əməli işgüzarlığın müvəqqəti olaraq azalmasına deyilir.

İdmanla məşğul olduqda, istehsalatda, hərbi və ya məişət fəaliyyətində insan orqanizmi müxtəlif yükləmələrə məruz qalır. Yükləmələrin xassələrinə və təbiətinə əsasən yaranan yorğunluğun dörd əsas tipini müəyyən etmək olar:

- fiziki (uzunmüddətli və yüksək intensivli əzələ fəaliyyəti zamanı yaranır);
- sensor (analizatorların gərgin fəaliyyəti nəticəsində. Məsələn, atəş zamanı və ya kompyuterdə işləyəndə göz analizatorunda yaranan yorğunluq);
- emosional (yeknəsəq iş icra etdikdə, güclü təəssüratların təsiri ilə və s. zamanı);
- əqli (riyazi məsələləri həll etdikdə və ya digər intellektual fəaliyyət zamanı).

Bu bölüşdürmə bir qədər şərti hesab edilir, çünki bəzən insan fəaliyyətinin bir çox növlərində dörd yorğunluğun hamısı birdən müşahidə olunur. Eyni zamanda, bu və ya digər konkret vəziyyətdə onlardan biri özünü daha çox biruzə verəcək. Məsələn, sağlamlaşdırıcı qaçış zamanı insan onun planını götür–qoy edir, havadan, yolun vəziyyətindən və özünün işgüzarlıq səviyyəsindən asılı olaraq qaçışın intensivliyinə nəzarət edir. Qaçış yerindən asılı olaraq (maşınların mane ola biləcək şossədə və ya meşədə gözəl göl sahilində) onun emosional

vəziyyəti də dəyişkən olacaq. Lakin qaçışın sürəti də, qət edilən məsafə də, insan orqanizminin fiziki yorğunluğa qarşı müqavimət səviyyəsindən çox asılıdır. Məhz buna görə də dözümlülüğü əsasən fiziki keyfiyyət kimi qeyd etmək məqsəduyğundur. Buna baxmayaraq əqli, emosional və sensor dözümlülüğü də qeyd etmək düzgündür.

İnsanın həyat fəaliyyətində fiziki dözümlülük mühüm rol oynayır. O,

- 1) mühüm yükləmələrdən sonra tezliklə qüvvələri bərpa etməyə imkan verir;
- 2) hərəkət fəaliyyətinin mühüm həcmi yerinə yetirməyə;
- 3) uzun müddət hərəkət fəaliyyətinin intensivliyini yüksək səviyyədə saxlamağa.

Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün fiziki dözümlülük mühüm məna kəsb edir.

İşin icrasında iştirak edən əzələ qruplarının həcmindən asılı olaraq, fiziki yorğunluğun şərti olaraq üç növünü fərqləndirirlər:

1. Yerli (lokal) – skelet əzələlərinin ümumi həcmnin üçdə birindən də azının iştirak etdiyi iş (məsələn, bilək əzələləri, baldır əzələləri və s.);

2. Regional - əzələ kütləsinin üçdə birindən üçdə ikisinədək olan hissəsi işin icrasında iştirak edir (məsələn, ayaqların və ya bədənə möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş hərəkətlər);

3. Kütləvi (total) – eyni zamanda skelet əzələlərinin üçdə ikisindən artığı işi icra edir (qaçış, avarçəkmə və s.).

Sadalanan yorğunluq növləri arasında asılılıq müşahidə olunmur. Yəni, eyni adamda yerli (lokal) yorğunluğa qarşı yüksək dayanıqlılıq olduğu zaman, kütləvi yorğunluğa dözümlü olmaya bilər. Məsələn, bir ayaq üzərində çox (150 – 200 dəfə) oturub – durmaq hərəkətlərini yerinə yetirən adam nisbətən zəif xizəkçi və ya stayer (yəni uzaq məsafəyə qaçışı icra edən) ola bilər. İxtisas, məişət və idman fəaliyyətində əsasən kütləvi yorğunluğa rast gəlinir.

Müəyyən bir iş uzunmüddətli olarsa, onun icrasının məhsuldarlığı əzmkarlığın səfərbər olunması hesabına daxili çətinliklərin dəf olunmasını tələb edir. Bunun nəticəsində fiziki hərəkətlərin lazımı intensivliyini bir müddət qoruyub saxlamaq mümkün olur. İşin icrasının bu dövrü “dekompensasiya edilmiş yorğunluq fazası” adlanır. Yəni ki, insan iradəsini toplayaraq işgüzarlığın lazım olan səviyyəsini bir müddət qoruyub saxlamağa qadirdir. Lakin, bu müddət bitdikdən sonra, bütün iradə cəhdlərə baxmayaraq, işi lazım olan məhsuldarlıq səviyyəsində saxlamaq mümkün olmur. Onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri durmadan enir. Şərti olaraq bu vəziyyəti “dekompensasiya edilmiş yorğunluq fazası” adlandırırlar. Onun əsas səbəbi – orqanizmin enerji resurslarının mühüm dərəcədə tükənməsidir.

Dözümlülük- artmaqda olan yorğunluğu dəf etmək məqsədi ilə hərəkəti icra etmək bacarığıdır. Keyfiyyətə dözümlülük müəyyən intensivli işin icrasına sərf olunan vaxtla səciyyələndirilir.

Göstərilən təyin olunmuş dözümlülük haqqında ümumi təsəvvür yaratsa da, onun insanın praktiki fəaliyyətindəki müxtəlifliyini əhatə etmir. Xüsusilə də, işin icra edilməsinin intensivliyi dəyişdikdə, onun icra olunmasının vaxtı böyük diapazonda dəyişə bilər. Məsələn, maksimal sürətlə qaçış zamanı qaçışın 10 – 15-ci saniyələrində sürətin mühüm dərəcədə düşməsi müşahidə olunur. Eyni zamanda marafonçular özlərinin orta qaçış sürətlərini iki saat ərzində qoruya bilirlər. Təbii ki, bu hallarda yorğunluq və dözümlülük mexanizmləri fərqlidir və icra olunan işin xüsusiyyətindən asılıdır. İşin xüsusiyyətindən asılı olaraq mülayim intensivli, sürət və ya güc yönümlü yükləmələr zamanı yorulmanı dəf etmək bacarığından danışmaq olar. Buna əsasən də dözümlülüyn ümumi, sürət və ya güc kimi müxtəlif növlərini qeyd etmək olar.

Fiziki keyfiyyət kimi ümumi dözümlülük – insanın, skelet əzələlərinin əksəriyyətinin funksionallığını tələb edən, mülayim intensivli əzələ işini uzun müddət ərzində icra etmək qabiliyyətidir.

Ümumi dözümlülüyn təzahürləri əsasında hərəkət fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə qarşı təzahür edən dözümlülüyn qeyri – spesifik əsaslarını təşkil edən insan orqanizminin funksional xüsusiyyətlərinin cəmi durur.

İlk növbədə bunlar vegetativ funksiyalardır, xüsusilə də enerjinin aerob mənbəyinin məhsuldarlığıdır. Məsələn, insanın tənəffüs imkanları nisbətən aşağı spesifikliyə malikdir. Onlar, demək olar ki, hərəkətin xarici formasından asılı deyillər. Məhz buna görə də, qaçış məşqləri zamanı hər kim öz aerob imkanlarını mühüm dərəcədə yaxşılaşdırsa, eyni zamanda o digər hərəkətlərin icrasının keyfiyyətinə də müsbət təsir göstərmiş olar (yürüşün, xizəksürmənin, avarçəkmənin və s.). Orqanizmin vegetativ sisteminin işinin mükəmməlləşdirilməsinə əsaslanan hərəkətlərin belə qeyri – spesifik, ümumiləşdirilmiş səviyyəsi geniş şəkildə dözümlülüyn bir hərəkət fəaliyyəti növündən digərinə keçirilməsinə münbit şərait yaradır. Məhz buna görə də dözümlülüyn bu növü “ümumi” dözümlülük kimi qeyd edilir. Əzələ işin müddəti artdıqca dözümlülüyn ötürülməsi də artacaq (Moxan və b, 2001). Ümumi dözümlülüyn müsbət ötürülməsinin effekti idman təcrübəsində və peşəkar – tətbiqi fiziki tərbiyədə geniş istifadə olunur. Ümumi dözümlülüynü inkişaf etdirmək üçün strukturuna görə yarış hərəkətlərindən və ya ixtisaslaşma hərəkət fəaliyyətindən uzaq olan, lakin ürək – damar və tənəffüs sistemlərin işini tənzimlənməsi üçün yüksək effektivliyə malik olan hərəkətlər tətbiq edirlər. Məsələn, kross qaçışı, avarçəkmə və digər dövrü hərəkətlər. Ümumi dözümlülüyn dövrü məşğələlərdən qeyri – dövrü məşğələlərə ötürülməsi daha ifadəlidir, nəinki tərsinə.

Hərəkət fəaliyyətinin müxtəlif növlərində dözümlülüyn təzahürlərinin spesifikliyinə (xüsusiyyətlərinə) baxmayaraq, dözümlülüyn digər növlərinin də yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsinin əsas və ilkin şərti ümumi dözümlülükdür (Zatsiorski, 1970; Platonov, Bulatova, 1995; Linets 1997 и др.). Məsələn, K.Kuper (1989) qeyd edir ki, ümumi dözümlülüyn yüksək səviyyəsi, xüsusilə də Amerikan futbolu oyunçularında, oyunun ikinci yarısında və ya sezonun sonunda yarış fəaliyyətinin məhsuldarlığının artmasına və eyni zamanda da travmaların azalmasına zəmin yaradır (2, s.75). Eyni zamanda ümumi dözümlülüyn digər dözümlülük növlərinin təzahürlərinə təsirini də həddən artıq qiymətləndirmək məqsədəuyğun deyil.

Ümumi dözümlülüyn təzahür səviyyəsinin əsasən orqanizmin aerob imkanları ilə şərtləndiyini nəzərə alsaq, görürük ki, bəzi xarici və yerli dərgilərdə onun “aerob dözümlülüynü” və ya “vegetativ dözümlülük” adlandırılması heç də əsassız deyildir. Qeyd edilən adlarda bu cür dözümlülüynün bioloji aspekti də vurğulanır. Buna baxmayaraq, idman pedaqogikasında “ümumi dözümlülük” termininin istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. Məsələ burasındadır ki, o spesifik (xüsusi) dözümlülüynün müxtəlif növlərinin ümumi qeyri – spesifik əsası (və ya tərkib hissəsi) kimi obyektiv şəkildə mövcuddur. “Ümumi dözümlülük” termini ona görə də düzgündür ki, o enerji təminatının əsasən aerob şərtləri ilə gedən, məişət və ixtisaslaşma fəaliyyətində geniş şəkildə təzahür etmişdir. İnsanın sağlamlığının və orqanizmin həyat fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında ümumi dözümlülüynün inkişaf səviyyəsi mühüm rol oynayır (Piroqova, İvaşenko, Strapko, 1986; Kuper, 1989; Linets, Andrienko, 1993 və b.).

Ümumi dözümlülüynün inkişaf səviyyəsinin yaxşılaşdırılması spesifik dözümlülüynün müxtəlif növlərinin effektiv inkişafının ilkin şəraitini təşkil edir. Bura ümumi dözümlükdən əsaslı şəkildə fərqlənən dözümlülüynün bütün müxtəlif növləri daxildir.

V.M.Zasiorski özünün “İdmançının fiziki keyfiyyətləri” kitabında yazır: “İnsanın dözümlülüynü bir neçə faktorlarla ölçülür və bunları da iki qrupa bölmək olar.

1) orqanizmin müxtəlif orqanlarının funksional imkanları (ayrob və anayrob imkanları, hərəkət aparatının təkmilləşdirilməsi vərdisləri və b.).

2) dayanıqlı səviyyəyə müvafiq olaraq ona uyğun olan qeyri daxili mühit və yüksək sinir impulsları” (3, s.123-124).

Fiziki keyfiyyət kimi sürət dözümlülüynü – insanın, həddə yaxın və ya son hədd intensivliyi ilə mümkün qədər davamlı olaraq əzələ işini yerinə yetirmək qabiliyyətidir.

Sprinter xassəli dövrü idman növlərində yarış fəaliyyətinin effektivliyini təmin etmək üçün və ya istehsalat və məişətdə bunlara bənzər hərəkəti fəaliyyətdə sürət dözümlülüynü mühüm rol oynayır. Eləcə də idman oyunlarında və onlara bənzər hərəkəti fəaliyyətlərdə də mühüm rola

malikdir. Yalnız sürət dözümlülüyünü yüksək səviyyədə inkişaf etdirmiş idmançılar oyun zamanı çoxsaylı sprinter təcilləndirilmələrini edə bilirlər.

Sürət dözümlülüyü ümumi dözümlülükdən mühüm dərəcədə asan keçirilir. O əsasən sinir - əzələ aparatının iş strukturuna uyğun olan hərəkətlərdə özünü biruzə verir.

İnanırıq ki, dözümlülüyn inkişaf etdirməsi metodikasına dair irəli sürülən bütün fikir və mülahizələrdən bədən tərbiyəsi və idman sahəsində çalışan müəllim-məşqçi kontingenti öz peşə fəaliyyətlərində yetərinə istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Səmədov Y.B. Fiziki keyfiyyətlərin ümumi xüsusiyyətləri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. N- 1/2015.-Bakı: Mütərcim, 2015.-392s.

2. Купер К. Аэробика для хорошего самочувствия: Пер. Сангл.- 2-е изд. доп., перераб.- М.: Физкультура и спорт, 1989.-224 с.- (Наука – здоровью).

3. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена. (Основа теории и методики воспитания). Издательство «Физкультура и спорт» Москва, 1970.-200с.

Я.Б.Самедов, В.М.Велийев

О методике развития выносливости Резюме

В статье рассматриваются четыре типа усталости: физическое, сенсорное, эмоциональное и умственное, которые основаны на различных нагрузках, а также на характере этих нагрузок. Также были изучены научные источники, относящиеся к различным видам работы, таким, как общая и специальная выносливость, скорость или сила выносливости. Таким образом, развитие методики выносливости было проанализировано в данной области.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev

Methodology of Endurance Improvement Summary

The article deals with four types of fatigue: physical, sensory, emotional and mental. Based on different loads as well as the nature of these loads. Scientific sources related to various types of work, such as general and special endurance, speed or strength endurance, were also studied. Thus, the development of endurance techniques was analyzed.

Рəyçi: ped.f.d., dos. Ə.M.Xəlfəyev

Redaksiyaya daxil olub: 21.02.2019

M.Ə.VERDİYEVA*e-mail: mehbanuverdiyeva@mail.ru***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MÜƏLLİMİN ETİK DAVRANIŞ NORMALARI MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİNİ XARAKTERİZƏ EDƏN AMİL KİMİ

*Açar sözlər: etika, müasir dövr, səriştəli müəllim, davranış normaları, tendensiya**Ключевые слова: этика, современная эпоха, компетентный учитель, поведенческие нормы, тенденции**Key words: ethics, modern era, competent teacher, behavioral norms, trends*

Müəllimlik peşəsi formalaşmağa başladığı vaxtlardan günümüzdə qədər dövrünə müvafiq formada cəmiyyət tərəfindən formalaşan əxlaqi davranış normalarına uyğunlaşmışdır. Cəmiyyətimizin müasir inkişaf səviyyəsi müəllimlərin bir sıra etik davranış normalarına yiyələnməsini hazırkı dövrdə bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. İşinin uğurlu nəticəsini görmək istəyən müəllim təhsilalanlarla qarşılıqlı hörmətə əsaslanan ünsiyyət üslubunda olmalı, öz işinə və təhsil alanlara qarşı tələbkər olmalıdır. Yaşadığı hər hansısa bir çətinliyi pedaqoji proses daxilində unutmalı və bir növ aktyor olmalı, səbrlə və təmkinlə çətin situasiyalara optimal həll yolu seçməlidir. Müəllim xeyirxah, ədalətli və obyektiv olmalıdır. Yeri gəldikdə, öz işində və ya təhsilana qarşı münasibətdə cüzi bir səhv hiss edərsə, onun aradan qalxmasına səy göstərməlidir. Bununla da o, şəxsi nümunəsi ilə tələbələrin əxlaqi tərbiyəsində önəmli rol oynaya bilər. Tələbələr müəllimin bu jestli davranışından nümunə götürərək və təsirlənərək özü də dürüst olmağa, yeri gəldikdə səhvini etiraf etməyə maraq göstərəcək, ona çalışacaqlar.

Müəllimlərin davranış məsuliyyətini, münasibətlər sistemini tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 may 2014-cü il tarixli, 600 nömrəli əmri ilə “Müəllimlərin etik davranış qaydaları” təsdiq edilmişdir. Ümumən 6 bölmədən ibarət olan bu qaydaların “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa, eləcə də digər qanunvericilik aktlarına və “Təhsil prosesi iştirakçılarının etik standartlar modeli”nə uyğun hazırlandığı xüsusi olaraq qeyd olunur. Bu sənəd təhsilin bütün səviyyələrində təhsil sisteminin güclənməsinə və tənzimlənməsinə xidmət edir. Bütün növ təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərə aid edilən bu Qaydalarda əsas məqsəd aşağıdakı kimi qeyd edilir: 1) təhsil müəssisələrində sağlam işgüzar mühitin bərqərar olması; 2) vətəndaşların təhsil müəssisəsinə və müəllimə etimadının artırılması; 3) təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında valideynlərin və cəmiyyətin daha yaxından iştirakının təmin edilməsi; 4) təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində səmərəliliyin və şəffaflığın artırılması; 5) təhsil müəssisəsində korrupsiya hallarının və maraqların toqquşmasının qarşısının alınması; 6) müəllim nüfuzunun yüksəldilməsinə nail olunması; (2).

Müəllim pedaqoji prosesin bütün növlərində və mərhələlərində pedaqoji etikanı gözləməlidir. Tələbə və ya şagird ilə lazım gələrsə dostluq yaratmalı və ona çətin vəziyyətlərdə dəstək olmalı, rifahını düşünməli, sağlamlığının qayğısına qalmalıdır. Onlara stimül verməyi özünə peşə borcu bilməli, özünəinam hissi formalaşdırmalı, fikirlərinə hörmətlə yanaşmalı, kompetensiyalarının dəyərləndirilməsinə diqqətlə yanaşmalı, obyektiv və ədalətli olmalıdır.

Bildiyimiz kimi, müəllim mədəni irsin qoruyucusu, mənəvi, milli, pedaqoji dəyərlərin daşıyıcısı olmaqla cəmiyyətə öz faydasını verir. Öz məsuliyyətini dərk edən müəllim vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməli, heç bir zaman problemlərin həllinə biganə yanaşmamalı, öz şəxsiyyətini hər zaman qorumalıdır. Qaydalarda deyildiyi kimi “Müəllim təhsilalanlarda fəal vətəndaş mövqeyi formalaşdırır, onları vətənpərvərlik, azərbaycançılıq və dövlətçilik ruhunda tərbiyə edir, müstəqil həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlayır” (2).

Özünüdərk və özünütəhsil müəllim üçün əsas kompetensiyalardan hesab edilir. Özünü-təhsil yolu ilə müəllim ixtisasını, elmi-pedaqoji və peşəkarlıq səviyyəsini artırır, özünü və fəaliyyətini dəyərləndirir, özündə aşkara çıxardığı mənfilikləri və çatışmazlıqları aradan qaldırmağa cəhdlər edir. Müəllim hər gün dərstdən sonra və yaxud günün sonunda özünə hesabat verməlidir, gündəlik olaraq dərş prosesində baş verən uğurlu hadisələrə sevinməli və mənfiləri özlüyündə analiz edib qarşısını almağa doğru özünü inkişaf etdirməlidir. Müəllim özünüdərk prosesinin təhsilalanlarda da formalaşmasına cəhd etməli, onların müstəqil fəaliyyətinin təşkilinə və şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına şərait yaratmalı və ən əsas özünü sanki kənardan görərək özünüqiymətləndirməyə vərmiş etdirməlidir. Daim özünüdərkə məşğul olan müəllim təhsilalanlarla və ya digər insanlarla rahatlıqla ünsiyyətə girərək əlaqələr qurur və izahının doğruluğuna əks tərəfdə inam yarada bilir.

Müəllim cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş əxlaq normalarını bilməli və bunlara düzgün formada riayət etməklə öz nüfuzunu yüksək tutmalıdır. Müəllim daha çox rəftarı ilə əxlaq dərş keçməlidir. Bu baxımdan müasir etikada müəllimə xas olan meyllər və kompetensiyalar sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: 1) Müəllim tələbələrə qarşı birmənalı olaraq diskriminasiya etməməlidir; 2) Müəllim sirr saxlamağı bacarmalı, yəni ən mühüm insan amili kimi dəyərləndirilən konfidensiallığı qorumağıdır; 3) Müəllim digər həmkarlarına hörmətlə yanaşmalıdır; 4) Müəllim işlədiyi müəssisəyə hörmətlə yanaşmalıdır; 5) Müəllim keçdiyi dərşə hakim olmalıdır, internetdə axtarış edib hazır material verməməli, təhsilalanı axtarısa sövq edərək özü bələdçi, yəni fasilitator olmalıdır; 6) Müəllim ən əlverişli metodlardan istifadə etməyi bacarmalıdır; 7) Müəllim təhsilalanları və onların potensiallarını düzgün dəyərləndirməlidir; 8) Müəllim təhsilalana danışmaq imkanı verməli, öz fikrini izah etməyə şərait yaratmalıdır. 9) Müəllim tələbənin şəxsiyyətinə ehtiramla yanaşmalıdır; 10) Müəllim sənətinə və təhsilalanlara sevgisini bildirəndə bərabərliyi qorumağıdır.

Cəmiyyətimizin müasir inkişaf mərhələsində müəllimlərin üzərinə mühüm vəzifələr və məsuliyyət düşür. Bu günkü tələbələr bir neçə ildən sonra müstəqil həyata atılacaq və cəmiyyətin ümumxalq həyatında fəaliyyət göstərəcəkdir. Buna görə də müəllimin başlıca vəzifələrindən biri və başlıcası gənc nəslə gələcək həyata hazırlamaqdır. Bu işi isə yüksək pedaqoji ustalığa, hərtərəfli hazırlığa və dərin peşə keyfiyyətlərinə malik olan əsl tərbiyəçilər müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilərlər. İşində müvəffəqiyyət qazanmış müəllimlərlə apardığımız söhbətlər və müsahibələr göstərir ki, hazırda təkcə orta məktəb müəllimləri deyil, ali məktəb müəllimləri də interaktiv təlim metodlarından və yeni təlim texnologiyalarından geniş istifadə etməyə maraq göstərirlər. “Texnologiya” sözü isə S.A.Smironovun “Pedaqogika, pedaqoji nəzəriyyələr, sistemlər, texnologiyalar” kitabında bu cür izah olunur: “Texnologiya” anlayışını tələb olunan parametrlərlə yeni biliklər almaq üçün ilkin materialların təkmilləşdirilməsi üzrə metod və proseslərin toplusu və ardıcılığı kimi başa düşmək lazımdır” (3, s.102).

Ali pedaqoji təhsil müəllimdən öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici mühiti düzgün təşkil etməyi və düzgün fasilitasiya bacarıqlarına yiyələnməyi tələb edir. Bunun məzmununa aşağıdakıları daxil etmək olar: 1) fəal təlimə üstünlük vermək, əyani vəsaitlərdən istifadə edərək dərşləri maraqlı qurmaq; 2) tələbələrə birgə əməkdaşlıq, səmimi ünsiyyət yaratmaq; 3) onların qarşılıqlı hörmət və etibarını qazana bilmək; 4) təhsilalanları olduqları kimi qəbul etmək; 5) onların qabiliyyətlərinə inam; 6) tərbiyənin stimullaşdırılması; 7) motivasiya vermək; 8) təhsilalanda tərbiyəçiliyin, müstəqil axtarıcılığın yaradılması və s.

Fasilitasiyaya əsaslanan yanaşma idraki və yaradıcı tələbatların daha səmərəli ödənilməsinə yardım etməyə və bununla da təhsilalanın öz qabiliyyətlərinin gerçəkləşdirilməsinə yönəlməlidir. Fəal və interaktiv təlim zamanı aşağıdakı keyfiyyətlərin və davranış xüsusiyyətlərinin gözlənilməsi vacibdir: 1) müəlliminin hər bir tələbəyə xüsusi etibar göstərməsi və onlara hörmətlə, fərdi yanaşması; 2) təhsilverən və təhsilalanların birgə əməkdaşlığı, onların qarşılıqlı hörmət və etibar; 3) tələbələrin müəllim tərəfindən daim dəstəklənməsi; 4) xeyirxahlıq,

cavabların pis və ya yaxşı kimi qiymətləndirilməsindən imtina etmə; 5) təhsilalanların mühitə və müəllimin xüsusi həssas münasibətinə uyğunlaşması.

Təhsilalanın qarşısında qoyulmuş problemin həllində onun hər bir təşəbbüsünə baxılacağına, yaradıcı fikir kimi qiymətləndiriləcəyinə, diqqət və qayğıkeş münasibət qazanacağına inam hissini yaratmaq lazımdır. Müəllim təhsilalanların yanında vəziyyətə uyğun olaraq onların valideynlərini əvəz etməlidir. Onların qayğısına qalmalı, səbrlə onları dinləməyi bacarmalı, onlar arasında fərq qoymamalı, onların hərəsi ilə özünə uyğun dildə danışmalı və ən əsası fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Müəllimlər təhsilalanların mədəni davranışlarına, stimullaşmasına xidmət edən ən yüksək mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması üçün onlara aşağıdakı istiqamətlər üzrə mənəvi keyfiyyətlər aşılamalıdır:

1) Onlar tələbələrə örnək xarakterli mənəvi keyfiyyətlərin planlı və mütəşəkkil şəkildə aşılmasını təmin etməlidirlər. Pedaqoq ilk olaraq öz xarici görünüşünü səliqəli, sadə, təmiz geyimi ilə, sonra isə rəftarı ilə təhsilalanlara örnək olmalıdır.

2) Müəllimlər təhsilalanlara mütəşəkkil şəkildə nümunəvi davranışla, əxlaqi normalarla, milli – mənəvi dəyərlərimizlə səsleşən pedaqoji nümunələrin öyrədilməsini mümkün qədər ardıcılıqla həyata keçirməlidirlər (4, 106).

Mədəni davranış normaları təhsilalanların böyüklərə, yaşlılarına, peşəsinə, tədris prosesinə münasibətini, ictimai yerlərdə və gündəlik həyatda onların davranışını müəyyən edir. İntizamlılığın tərbiyə olunmasında mühüm şərt müəllim nüfuzunun uşaq tərəfindən qəbul edilməsidir. Müəllim belə nüfuzu, təhsilalanlarla mədəni münasibəti, qayğısı, məhəbbəti və onlarla fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq ünsiyyət yaratmaqla qazana bilər.

Müəllimin təhsilalanın qəlbinə yol tapa bilməsi, onun sakit və təmkinli olması, onları başasalma bacarığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllim bütün hallarda tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və fərdi yanaşma prinsiplərindən səmərəli istifadə etməlidir. Müəllimin nəvazişi, dostluğu, hörməti, hər bir situasiyanı nəzərə alması ilə yanaşı, eyni zamanda tələbkərligi də vacib bir komponentdir. Azərbaycan milli uşaq ədəbiyyatının incilərini yaratmış görkəmli şairimiz Abdulla Şaiq demişdir: “Müəllim ədalətli və tələbkər olmazsa onun təlimi heç kəsə gerek deyil”. Lakin tələbkərlilik əsaslı, məqsədyönlü və müsbət xarakter daşımalıdır. Bu, onun müvəffəqiyyətli işinin mühüm şərtidir.

Müəllim ilk növbədə özünə yüksək tələblər verməli və yalnız bundan sonra təhsilalanı qarşı tələblər irəli sürməlidir, çünki özündə olmayan şeyi başqasından tələb etmək qeyri-mümkündür. Pedaqoji tələbkərlilik inkişaf edən şəxsiyyətin imkanlarını nəzərə almalıdır. Təhsilalanlara tələb qoyarkən yaxşı nəticə əldə etmək üçün təcrübədə özünü doğrultmuş aşağıdakı fikirlərə əməl olunması məqsədemüvafiqdir: 1. Lazım gələrsə irəli sürülən tələbin səbəbi açıqlanmalı, təhsilalanla söz gələşdirmək, nəsihətçiliyə başlamaq, nazı ilə oynamaq və ya dilə tutmaq olmaz. Tələbin tələb olduğunu hiss etdirmək lazımdır. 2. Təhsilalan konkret tələblər eşitməlidir (verilməlidir). 3. Tələb verilərkən hökmlü və qəti, lakin inandırıcı və səmimi olmalıdır. 4. Təhsilalanların səviyyəsi və gücü nəzərə alınmalıdır. 5. Tələb verilərkən onun məntiqli, dolğun və vacib olduğuna əmin olmaq lazımdır. 6. Müəllim özünə söz verməlidir ki, tələb istisnasız olaraq icra olunacaq və təhsilalanı güzəşt etməməlidir. 7. Tələblə hörmətin əlaqələndirilməsi prinsipinə əsaslanmaq lazımdır, yəni pedaqoji etika gözlənilməlidir. 8. Təhsilalan çətinliyə rast gələrsə və köməyə ehtiyac duyarsa köməyə hazır olmaq, hər hansısa səhvinə görə onu danlamaq və cəzalandırmaq olmaz, onun səhvinə düzəldib, düzgün istiqamət verib, işini davam etdirməyə həvəsləndirmək lazımdır.

Bunlar həm də pedaqoji etikanın əlamətləri kimi özünü göstərir. Pedaqoji etika müəllim-şagird və ya müəllim-tələbə münasibətlərində özünü göstərir və təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Pedaqoji etika (ədab, mərifət, ölçü) – müəllimin təlim – tərbiyə prosesində yaranmış müəyyən vəziyyətə görə qısa vaxtda ən düzgün, məharətli hərəkət etməsi, ustalıqla və mərifətli üsul işlətməsidir (1, 55). Pedaqoji ustalığın əsasını təşkil edən pedaqoji etikanın bir neçə cəhətini göstərmək olar:

1. İnam- çox vaxt özgüvənini itirmiş tələbələrin əsas problemi müəllimlərinin onların qabiliyyət və bacarıqlarına inamsızlığından irəli gəlir. Müəllimlər təhsilalanın öz gücünə, qüvvəsinə inamını formalaşdırmalı və bununla da onlar özlərini ifadə etməyi bacarmalıdırlar. İnam nəticəsində təhsilalan inkişaf edir, bacarıq və qabiliyyətini üzə çıxarır, öz üzərində çalışmağa başlayır. Bəzən qarşımızda zəif yaddaşlı, lakin çalışqan şagird və ya tələbə olur. Ona “səndə alınmır, bacarmazsan” - deməklə çalışqanlığını və ya nəticəyə nail olma iddiasını da əlindən almış olur. Bunun əksinə olaraq, səriştəli müəllim ona – “səndə alınacaq, həvəs-dən düşmək lazım deyil, sən bacaracaqsan” - kimi fikirlərə daha çox yer ayırmalıdır.

2. Ədalətlik-tələbəyə göstərilən inamın əsasını təşkil edən ədalətlik təkə təhsilalanın biliyinin qiymətləndirilməsində deyil, həmçinin onların davranışına da düzgün qərar verilməsində özünü göstərməlidir. Müəllim ədalətliyi ilə tələbəyə nümunə olmalıdır, hamı ilə bərabər davranmalı və fərq qoymamalıdır.

3. Diqqətlik- dinləmək mədəniyyətinə sahib olmaq ümumi əxlaq normalarının əsas şərtlərindən biridir və pedaqoqun səriştəliliyinə daxildir. Tələbə diqqət görmədikdə müəllimə qarşı sevgisi, hörməti, inamı azalır. Bəzi tələbələr isə intizam qaydalarını pozaraq müəllimin diqqətində olmağa önəm verirlər. Bununla da müəllim-tələbə arasında münasibət pozuntusu əmələ gəlir. Səriştəli müəllim öz tələbəsinin dərslərini danışmasına, ona qaranlıq qalan sualı verməsinə, fikrini tam izah etməsinə diqqətlə qulaq asmalıdır.

4. Səbrlik- bu elə bir keyfiyyətdir ki, bunu yalnız işinin məsuliyyətini dərk edəcək qədər ağıllı şəxslər edə bilirlər. Bəzi şagirdlər fəal olmurlar, fikirlərini gec ifadə edirlər, beləliklə sualın cavabını gözləmək məcburiyyətində olan pedaqoq özündən çıxmamalı, səbrlə hərəkət edərək dinləməli və qarşısındakının bir şəxsiyyət olmasına diqqət etməlidir.

5. Müşahidəçilik- pedaqogikada fərdi yanaşma və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipinin əsasında müəllimin müşahidəçilik qabiliyyəti dayanır. Müəllim təhsilalanların xarakterik xüsusiyyətlərini və ya gün ərzində olan əhvalını müşahidə etməli və hər bir halda ona uyğunlaşmalıdır. Belə olan halda müəllim-tələbə münasibətləri öz axarı ilə davam edəcəkdir.

6. Təmkinlilik- bəzən bunu biz dözümlülük də adlandırırıq. Bəzi hallar olur ki, bu müəllimin əsəbinə səbəb olur və onu özündən çıxarır. Elə bu zaman səriştəli pedaqoq hisslərinə hakim olmalı və dözümlülük, təmkinlilik nümayiş etdirməlidir, sonradan peşman olacağı fikirlər bildirməkdən uzaqlaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı, Bakı: Elm və təhsil, 2013.
2. Müəllimin etik davranış qaydaları. Bakı, 2014.
3. Paşayev Ə. Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
4. Nəzərov A.M. Pedaqoji ustalığı. Bakı: Müəllim, 2013.

М.А.Вердиева

Нормы этического поведения учителя как фактор характеризующий его личность

Резюме

Учитель, который хочет видеть успешный результат своей работы, должен общаться с педагогами на основе взаимного уважения, быть требовательным к себе и своей работе. Учителя должны быть осведомлены об обязанностях учащихся и должны уметь регулировать систему взаимоотношений со стажерами. Он должен быть заинтересован в формировании профессиональных и компетентностных качеств, строго придерживаясь «Кодекса этики учителей», утвержденного приказом Министерства образования Азербайджанской Республики от 16 мая 2014 года. В статье дается обзор этих вопросов, а также сущность и содержание ряда этических норм поведения, которые характеризуют личность учителя.

M.A.Verdiyeva

The Teacher's Ethical Conduct is a Factor Characterizing Teacher Personality

Summary

The teacher who wants to see the successful outcome of his work should be in communication with educators on the basis of mutual respect, be demanding for his work and educators. Teachers should be aware of their behavioral responsibilities and should be able to regulate the system of relationships with trainees. It should be interested in the formation of the professionalism and competence qualities, strictly adhering to the Code of Ethics of Teachers, approved by the Order of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated May 16, 2014. The article gives an overview of these issues and the essence and content of a number of ethical behavioral norms that characterize teacher personality have been interpreted.

Rəyçi: prof. M.İ.İlyasov

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2019

N.E.ZEYNALOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti***(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)*

TƏHSİLALANLARDA KREATİVLİYİN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI MÖVCUD TƏCRÜBƏNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər:** kreativlik, inkişaf, ixtisasartırma, fəaliyyət, təhlil, araşdırma, təcrübə*Ключевые слова:** креативность, развитие, усовершенствование, деятельность, анализ, исследование, эксперимент****Key words:** creativity, development, the improvement of professional skills, activity, analysis, investigation, experience*

Tələbələrdə kreativliyin inkişafına təsir göstərən amilləri araşdırmaq məqsədilə müəyyən edici eksperiment aparılmışdır. Bu mərhələdə ADU tələbələrinin müxtəlif laboratoriyalarda, mərkəzlərdə, beynəlxalq layihələrdə, tədbirlərdə, dərnlərdə, klublardakı fəaliyyəti və müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə keçirilən ixtisasartırma kurslarının proqramları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan Dillər Universiteti Avropa Yüksək Təhsil Məkanına inteqrasiya tələblərinə cavab vermək üçün Azərbaycanda ECTS-ni tətbiq edən ilk dövlət ali təhsil müəssisəsidir. Burada öyrənənlərə beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində müxtəlif mübadilə proqramlarında, o cümlədən Aİ, ABŞ dövlət departamenti tərəfindən maliyyələşdirilən layihələrdə iştirak etmək imkanı yaradılır. Son 10 il ərzində 500-dən artıq tələbə müxtəlif mübadilə proqramlarına qoşulmuşdur. Əməkdaşlıq müqavilələri müəllimlərin ixtisasartırma təlimlərində iştirakı, tədris və tədqiqat resurslarının birlikdə araşdırılması, zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, kitabxana, mədəniyyət mərkəzlərinin yaradılması kimi məsələləri əhatələyir.

Universitetdə ABŞ, Fransa, Çin, Hindistan, Serbiya, İndoneziya, Norveç, Avstriya və s. ölkələrin səfirliklərinin təşəbbüsü ilə mədəniyyət və informasiya – resurs mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Burada həmçinin Konfutsi İnstitutu, Höte İnstitutu nəzdində Alman Oxu Zalı, OEAD (Osterreichische Austauschdienst) və Avstriya Kitabxanasının şöbələri mövcuddur. ADU TOEFL (ABŞ), TOMER (Türkiyə), AYOS və OEAD (Almaniya) dil testlərini keçirmək üçün təsdiq olunmuşdur. Təhsil müəssisəsi Britaniya ali məktəbləri ilə geniş əlaqələr quraraq, Essex Universitetilə ESL üzrə ikili bakalavr proqramını həyata keçirir, tələbələrin mübadiləsi sahəsində Qlazqo Universiteti ilə uzunmüddətli əməkdaşlıq edir.

Müasir dünyada xarici dildə ünsiyyət qurmaq zərurəti durmadan artır. Bu səbəbdən tələbələr həm Azərbaycanda, həm də xarici ölkələrdə müxtəlif dil kurslarından yararlanırlar. Təhsilalanlar ikinci xarici dilin öyrənilməsinə də diqqət yetirirlər. İkinci dil bilgisi müxtəlif assosiasiyalarla əlaqədar çevik təfəkkür və problem həllini təmin edir (3).

Bunun üçün onlara universitetdə fəaliyyət göstərən Dil xidmətləri mərkəzi yardım edir. Dillərin tədrisi üzrə respublikada xüsusi yeri və mövqeyi olan Azərbaycan Dillər Universiteti bu işi bir neçə aspektdən tənzimləyir. Ölkələrin adı ilə fəaliyyət göstərən 20-dən artıq mərkəzin fəaliyyəti daha genişdir. Onlar dilin tədrisi ilə yanaşı, aid olduqları regionun coğrafiyası, mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənələri, dili haqqında məlumat verir, mübadilə proqramlarında, ixtisasartırma kurslarında iştirak edir, rəngarəng tədbirlərin keçirilməsi, dərslərlə təminat məsələlərinin həllində böyük rol oynayırlar. Sadalanan proseslərin hamısı tələbələrin kreativlik qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Dillərin tədrisi kreativ yanaşma və innovativ təlim üsulları vasitəsilə həyata keçirilir, öyrənənlər üçün müxtəlif mövzularda esse müsabiqələri, viktorina, debat, tele-dərs, vebinar, yaradıcı xarakterli tədbirlər təşkil olunur.

Müşahidələr göstərir ki, hazırda Avropa ilə yanaşı (ingilis, alman, fransız, ispan), Asiya ölkələrinin dilləri də (yapon, Çin) gənclərdə maraq doğurur. Çinin dünyada iqtisadi cəhətdən güclənməsi, sürətli inkişafı bu dövlətin dilinə olan tələbatı artırır. ADU-da Çin dili və mədəniyyəti mərkəzi fəaliyyət göstərir. Mərkəzin əsas istiqaməti azərbaycanlı tələbələrə Çin dilinin tədrisini yüksək pedaqoji səviyyədə, yeni innovativ təlim üsullardan faydalanaraq tədris etməkdir. Prosesin tənzimlənməsi məqsədilə metodik vəsaitlər, proqramlar hazırlanır, “Konfutsinin ən çox sevdiyim aforizmi” mövzusunda seminar, “Çinşünaslıq” ixtisası üzrə açıq dərslər, müasir dərslik və dərs vəsaitlərinin, kitabların sərgisi keçirilir, müsabiqə, konfranslar təşkil olunur, Çinin aparıcı universitetləri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması davam edir, mübadilə proqramlarında, müəllimlərin ixtisasartırma kurslarında iştirakına zəmin yaradılır. Müntəzəm şəkildə müxtəlif mövzularda bədii-fəlsəfi esse müsabiqəsi, “Çin ənənələri: tarix və müasirlik” ədəbi-bədii gecələri təşkil olunur, Çin mədəniyyətinin nadir nümunələri, musiqili dram teatrının ənənəvi tipi – Pekin operası, xalq şairlərinin yaradıcılığı, təsviri incəsənəti barədə geniş məlumat verilir, səhnələşdirilmiş ənənəvi toy mərasimi nümayiş etdirilir, ölkənin əlamətdar günləri ilə əlaqədar silsilə tədbirlər keçirilir.

Çinin Huzhou, Shenyang, Siçuan Universitetləri ilə elmi əməkdaşlıq çərçivəsində tələbə mübadiləsi aparılır. Nümunə kimi ADU-nun “Regionşünaslıq və beynəlxalq münasibətlər” fakültəsinin “Çinşünaslıq” ixtisası üzrə təhsil alan tələbənin hazırda Çinin Uhan Universitetində mübadilə proqramında iştirakını göstərmək mümkündür. O, həmçinin, Hubei əyalətində keçirilən Beynəlxalq müsabiqədə “Ən sevdiyim Çin atalar sözü” mövzusunda Çin dilində inşa yarışmasının qalibidir.

ADU-da Çin dilinin yüksək səviyyədə tədrisinin əsas səbəbi müəllimlərin Çin ixtisasartırma kurslarına göndərilməsidir.

ADU-da fəaliyyət göstərən İndoneziya Araşdırmalar Mərkəzi də tələbə mobilliyi və əməkdaşlığı istiqamətində müxtəlif təqaüd proqramları təklif edir. “İndoneziya mədəniyyəti və incəsənəti” və “Darmasiswa” mərkəzlərində mütəmadi şəkildə informasiya xarakterli məlumatlar verilir, tanıtma məzmunlu təqdimatlar olunur. Mərkəz fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində 36 tələbə-məzundan təqribən 43%-i həmin təqaüd proqramlarında iştirak etmişdir.

Ali məktəbə qəbuladək tələbələr artıq bir sıra dəyərlərə malik olurlar. Onlar peşə seçimi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Məsələn, humanitar yönümlü ali məktəbi seçən tələbələr musiqi, rəsm və digər incəsənət sahələrinə daha çox maraq və meyil göstərirlər (7).

Tədqiqatçılar sübut etmişlər ki, istənilən fənnin tədrisi incəsənətlə əlaqələndirildikdə kreativliyin inkişafı intensivləşir. Universitetdəki mövcud mərkəzlərin əksəriyyətində həmin ölkələrin adət-ənənələri, mədəniyyəti, rəqsləri, musiqisi ilə bağlı dərnəklər fəaliyyət göstərir. “İndoneziya mədəniyyəti və incəsənəti” mərkəzi də bu qəbildəndir. Onun fəaliyyətinin əsas məqsədi təhsilalanlarda milli rəqslərin xüsusiyyətləri haqqında daha dərin təsəvvür yaradılmasından, incəsənət növünün dərinədən qavranılması üçün tələbələrin İndoneziya xalqının milli adət-ənənələri istiqamətində araşdırmalar aparmağa həvəsləndirilməsindən ibarətdir.

Universitetdə həmçinin “Malay dili üzrə beynəlxalq natiqlik yarışması” mövzusunda təqdimatlar keçirilir, öyrənənlərə natiqlik yarışlarında iştirak imkanı verilir. “İndoneziyaşünaslıq” ixtisası üzrə təhsil alan I-IV kurs tələbələri arasında mərkəzin və İndoneziya səfirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə İndoneziya dilində inşa müsabiqəsi keçirilir. Yarışma zamanı onlar həmin ölkənin xalqı, tarixi, mədəniyyəti və mətbəxinə dair inşa yazırlar. İndiyədək “Vayanq tamaşaları”, “İndoneziya mətbəxi” mövzusunda təqdimatlar edilmiş, “İndoneziyanın mübarizə tarixi və İndoneziya tələbə hərəkatı”, “İncəsənət və siyasət” kimi mövzular üzrə müzakirələr aparılmışdır. Mərkəzdə “Regionşünaslıq və Beynəlxalq münasibətlər” fakültəsinin tələbələri istehsalat təcrübəsi də keçir, araşdırmalar, təhlillər aparırlar. Bu fakültələrdə təhsil alan tələbələr, həmçinin, Yaponiya Araşdırmalar Mərkəzinin fəaliyyətindən də yararlanırlar. Belə ki, mərkəzin təşkilatçılığı ilə Gürcüstanın Azad Universitetində keçirilən GUAM ölkələrinin 5-ci Beynəlxalq Yapon dili Natiqlik Müsabiqəsində uğurla iştirak etmişlər.

Azərbaycan Dillər Universitetində mütəmadi olaraq Koreya Mədəniyyət Mərkəzinin və Koreyaşünaslıq Akademiyasının dəstəyi ilə Koreyaşünaslıq üzrə inşa müsabiqəsi keçirilir. Yarışmaya ADU, BDU, UNEC və digər ali təhsil ocaqlarının tələbələri qatılırlar. Onlar Koreya haqqında müxtəlif istiqamətlər üzrə araşdırmalar aparır, alınmış nəticələr əsasında esselər yazırlar. Mərkəzdə təşkil edilən viktorinaların mövzuları iştirakçılara əvvəlcədən bildirilir, onlar problem ətrafında düşündükdən sonra tədbirə qatılırlar. İnşaların təqdimatı ədəbi kompozisiyaların nümayişi ilə yekunlaşır.

Müxtəlif mövzularla bağlı viktorina, esse müsabiqələri, natiqlik yarışmalarının təşkili və keçirilməsi tələbələrdə yaradıcılığı, kreativ təfəkkürün formalaşması və zəmininə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, tədbirin hazırlıq prosesində məlumat axtarışı, təhlili, müqayisəsi, iştirakçılar arasında fikir mübadiləsi, geniş müzakirələr yeni, orijinal, qeyri-standart fikirlərin meydana gəlməsinə, və beləliklə də kreativliyin inkişafını təmin edir.

Universitetdəki Amerika Mərkəzinin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada bir neçə istiqamət üzrə iş aparılır:

- Amerikaşünaslıq. Tələbələrlə yanaşı, bütün Azərbaycan ictimaiyyətini ABŞ-ın tarixi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, siyasəti haqqında məlumatlandırmaq, həmçinin mühazirələr, videomüzakirələr, seminarlar, təqdimatlar, interaktiv dərslər, konfranslar və s. təşkil etmək;

- İngilis dilinin tədrisi. Dərslər, danışq klubları, film nümayişləri, müzakirə klubları, müxtəlif ABŞ universitetləri ilə vebinarlar, videomüzakirələr və s.

- ABŞ-da təhsil almış azərbaycanlı məzunlarla proqramlar. Görüşlər, karyera günləri, təlimlər, mühazirələr, seminarlar, forumlar, konfranslar, iş yarmarkaları, ABŞ-da təhsil imkanları haqqında test kitablarının təqdimatları (TOEFL, SAT, GRE, GMAT və s.).

- ABŞ-da təhsil. Sistemli şəkildə keçirilən təqdimatlar (ayda 2 dəfə), təhsil yarmarkaları (ABŞ universitetlərinin iştirakı ilə), test imtahanlarına hazırlıq məşğələləri və s.

- Bakı Amerika Mərkəzi zəngin kitab və dövrü nəşrlər kolleksiyasına malikdir. Kitab kolleksiyası elektron kataloqda öz əksini tapmışdır.

Təmmətnli elmi bazalar: E-Library USA (Amerika Kitabxanası), J-STORE (bütün elm sahələri üzrə təmmətnli elektron elmi baza – 17 mindən çox məqalələr toplusu, müxtəlif elm sahələri üzrə 1300 təmmətnli elektron kitab bazası).

Zəngin CD və DVD kolleksiyası: (ABŞ-ın tarixi, dəyərləri, iqtisadiyyatı, incəsənəti, mədəniyyətinə dair video materiallar). Nümayişlər sorğular əsasında təşkil edilir.

- Texniki İnnovasiyalar Mərkəzi. Mühəndislik, texnologiya və texniki elm sahələri haqqında məlumat toplayanlar üçün innovasiyalar laboratoriyası geniş imkanlar yaradır.

Amerika Mərkəzi könüllük fəaliyyətinə də xüsusi diqqət yetirir. Mərkəzin reallaşdıracağı tədbirlərə qatılmaq istəyənlər üçün xüsusi məşğələlər keçilir, gənclər könüllülüyə hazırladırlar. Onlar xaricdən dəvət olunan mütəxəssislərin danışq klublarında, ABŞ-da peşə inkişafı ilə bağlı təlimlərdə, “Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi” mövzusunda təqdimat-diskussiyalarda, “Gizli istedadlar” və s. kimi tədbirlərdə iştirak edirlər. Tələbələrin könüllülüyə cəlb olunması onlarda komandada iş, yaradıcılıq, qərar qəbulu kimi bacarıqları inkişaf etdirir, gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlayır, müxtəlif sahələrdə iş təcrübəsinə və kreativliyə zəmin yaradır.

Kreativliyin inkişafı üçün müstəqillik, risk qəbulu və daxili motivasiyanı həvəsləndirən münbit, əlverişli mühit lazımdır (4, 5, 6).

ADU-dakı Frankofoniya Universitet Mərkəzi kommunikasiya bacarıqlarını yaxşılaşdırmaq, müəllim və tələbələri pedaqoji resurslarla təmin etmək, metodistlərin akademik və peşəkar bacarıqlarını gücləndirmək, Avropa Universitetləri ilə birlikdə video-konfranslar (məsələn, Fransanın Lui Pastör İnstitutu ilə) yaratmaq məqsədilə xidmət göstərir. Burada tələbələr həmçinin təqaüd proqramlarına cəlb olunur, danışq klublarına, elmi-mədəni tədbirlərə qatılırlar. Frankofoniya Universitet Agentliyinin təşkilatçılığı ilə Frankofoniya mərkəzində Nis Antipolis yay Universitetinin müəllimi Delfin dö Vazier tərəfindən “Fransız dili xüsusi

məqsədlər üçün (Turizm sahəsi üzrə)” təlim kursu keçilmiş, müəllimlərin bir neçə beynəlxalq elmi konfransda iştirakı təmin edilmişdir.

ADU-da fəaliyyət göstərən Rusiyaşünaslıq Elmi-tədqiqat laboratoriyası A.S.Puşkin adına Rus dili İnstitutu ilə “Dünyada rus dili səfirləri” adlı Beynəlxalq Könüllülər Proqramı həyata keçirir. Həmin layihə çərçivəsində Rusiyanın müxtəlif şəhərlərindən gəlmiş könüllülər azərbaycanlı tələbələr üçün qısa müddətli dil kursları təşkil edirlər. Təlim müddətində təhsil alanlar rus dili və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olurlar. Kursu müxtəlif dil səviyyələrinə malik tələbələr qoşula bilər. Onlarla həmyaşd könüllülər “həmyaşıddan-həmyaşıda” (peer-education) təlim fəlsəfəsi əsasında dilin tədrisini qeyri-standart, orijinal metodlar vasitəsilə həyata keçirirlər. Həmin üsullara rus xalq motivlərinin öyrədilməsi, Rusiyanın musiqi simvolu olan taxta qaşıqlarla ifa, rəqslərin improvizəsi, milli səciyyə daşıyan oyuncaqların, hazırlanması və s. daxildir. Tələbələrin təbii dil mühitinə girməsi, dilin tədrisinin maraqlı, qeyri-ənənəvi metodlar vasitəsilə təşkili onlarda yaradıcı təfəkkürün inkişafı, təlim motivasiyasının yüksəlməsi, xarici dilə dair maraq və həvəsin artması ilə səciyyələnir. Laboratoriya tələbə və doktorantlara Rusiyada, həmçinin digər ölkələrdə təlim-maariflənmə ekspedisiyalarında geniş iştirak imkanı da verir. Laboratoriya rus dilinin tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün təlimlərin təşkili məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu məqsədlə “Rusiya evinin elmi-texniki əməkdaşlığı”nın nümayəndələri ilə birlikdə fənlərin tədrisində yeni forma və metodlardan istifadə məsələlərinə dair “Pedaqogika: innovativ və yeni təcrübə” mövzusunda təlim keçirilmişdir. Təlimdə ADU-nun, həmçinin başqa ali və orta məktəblərin müəllimləri iştirak etmişlər.

“Multikulturalizm” elmi-tədqiqat laboratoriyasının təşkilatçılığı ilə tələbələr üçün maraqlı və faydalı seminar, müzakirə, “dəyirmi masa”lar keçirilir: “Multikulturalizm və xarici siyasət”, “Kanada və Azərbaycan Multikulturalizm modellərinin müqayisəli təhlili” mövzularında diskussiya, “Qərb ölkələrində etnik mədəni müxtəlifliyin yaranmasında immiqrasiya prosesinin rolu – multikulturalizm, fərqli modellər, növlər, siyasətlər” mövzusunda dərs, Təfəkkür liseyində “Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir” adlı tədbir deyilənlərə misal ola bilər. Laboratoriya həmçinin “Tolerantlıq nədir?” mövzusunda esse müsabiqəsinin təşkilatçısıdır. ADU-da beynəlxalq Qış və Yay multikulturalizm məktəbi sistemi qurulmuşdur. Qış məktəbinin iştirakçılarına Azərbaycandakı multikultural durum, tolerant əhval-ruhiyyə, dini-etnik müxtəliflik, ölkəmizdə müxtəlif xalqların nümayəndələrinin, fərqli konfessiyaların birgə yaşaması haqqında interaktiv mühazirələr oxunur və müzakirələr aparılır. Layihə çərçivəsində xaricdən gələn gənclərin Azərbaycanla intellektual ünsiyyət platforması yaradılmışdır. İştirakçılar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, tarixi, mədəni, turizm mərkəzlərinə səyahət edir, yerli icmalarla görüşür, müxtəlif mövzularla bağlı müzakirələr aparırlar. Qış məktəbi proqramının hər bir bəndi kreativ yanaşma əsasında hazırlandığından tələbələrin yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasına böyük töhfə verir.

ADU-da fəaliyyət göstərən Müqayisəli folklor elmi-tədqiqat laboratoriyası da tələbələrə kreativliyin inkişafı istiqamətində müəyyən addımlar atmışdır. Belə ki, laboratoriya “Azərbaycanşünaslıq” və “Azərbaycan ədəbiyyatı” kafedrası ilə birgə “Folklor və ədəbi abidələr” mövzusunda “dəyirmi masa”, SABAH qrupları ilə “Mədəniyyətlərarası dialoq-dünya eposları” adlı sərgi keçirmişdir. Sərgidə tələbələr dünya mədəniyyətinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, eposları, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Nibelunqlar haqqında nəğmə”, “Beovulf”, “İqor polku haqqında”, “Sid haqqında nəğmə” dastanları barəsində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində geniş məlumatlar vermiş, təqdimatlar etmiş, dünya və qərbi Avropa eposları ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqayisəli təhlilini aparmışlar. Eyni zamanda, öyrənənlərin yaradıcılıq işləri, rəsmləri nümayiş olunmuş, “Folklorumuz dünən və bu gün: Novruz adətləri” adlı tədbir keçirilmişdir. Tədbirin hazırlıq prosesində azərbaycanlı və əcnəbi tələbələr Novruz adətlərini və rəqs, şeir, geyim, oyun, bayatıları, milli-mənəvi dəyərlərimizi araşdırmış, tədbir iştirakçılarına musiqili-ədəbi kompozisiya təqdim etmişlər.

Laboratoriyanın keçirdiyi tədbirlər sırasında Mingəçevir şəhərində yerləşən 47 sayılı Ağdam məcburi köçkün tam orta məktəbində pedaqoji təcrübə keçən tələbələrle birgə Novruz şənliyinin təşkilini vurğulamaq yerinə düşər. Tədbirdə “Kitabi-Dədə Qorqud” salnaməsinin bəzi nümunələri tələbələr tərəfindən müəllim-şagird kollektivinə çatdırılmış, səhnəciklər canlandırılmışdır. Bundan əlavə, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” eposlarında qəhrəmanlıq kodları” adlı tədbir də hazırlanmış, həmin dastanların müqayisəli təhlili aparılmışdır. Yekun tədbirdə iranlı alim Araz Əhmədov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğuz xalqına xitab edilməsinə baxmayaraq, bu eposun əslində bütün bəşəriyyət üçün qəhrəmanlıq və yaşam fəlsəfəsi olduğu fikrini söyləmişdir.

Müxtəlif ölkələrdən gələn dil daşıyıcıları təmsil etdikləri ölkələrin mərkəz və laboratoriyalarında mühazirə, seminar, ustad dərsləri, tamaşalar, esse müsabiqələri təşkil edirlər. Mərkəzlərin fəaliyyəti tələbələrin inkişafına böyük təsir göstərir. Öyrənənlər dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə xüsusi diqqət yetirir və təcrübə əldə etmək üçün hər fürsətdən yararlanırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda universitetdə xarici ölkələrdən dəvət almış pedaqoqlar da fəaliyyət göstərir. Onlar müxtəlif fənləri tədris edir, yerli müəllimlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə təcrübə mübadiləsi aparır, ixtisasartırma təlimləri keçirlər. Xarici mütəxəssislərin universitetə dəvət olunması müəllimlərin və tələbələrin dil bacarıqlarının, peşəkar keyfiyyətlərinin yüksəlməsində böyük rol oynayır.

Dil daşıyıcıları tərəfindən tədris olunan fənlər ölkənin müxtəlif ictimai-mədəni aspektlərini əks etdirdiyi üçün tələblər tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. İnternetin çoxsaylı resurslarla zəngin olmasına baxmayaraq, həmin ölkələrin nümayəndələrindən ölkə, onun mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında məlumat almaq dil tədrisi ilə yanaşı, kreativliyin inkişafına da zəmin yaradır. Onlar mühazirə və seminarların hazırlıq prosesində real fakt və maraqlı hadisələr, stereotiplər ətrafında müzakirələr aparırlar. ADU-ya “Fullbright” proqramı ilə gəlmiş Meri Boehmer 2 il ərzində universitetin Təhsil fakültəsində “Tənqidi oxu”, “Oxu və nitq” fənlərini tədris etmiş, pedaqoji təcrübədə tələbələrə metodik yardım göstərmiş, öyrənənlərin kreativ təfəkkürünün inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi məqsədilə xarici ölkələrdən dəvət olunmuş mütəxəssislərin keçirdiyi təlimlər sırasında Böyük Britaniyanın Esseks Universitetinin professorları Nilufər Demirhan-Cons və Dezmond Tomasın fəaliyyətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Onlar TEMPUS proqramı çərçivəsində müəllimlər üçün müxtəlif mövzularla: qiymətləndirmə, sillabusların tərtibatı, İKT-nin təlimdə tətbiqi imkanları və s. bağlı təlimlər keçirlər. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması onlarda, dolayısı ilə də tələbələrdə kreativliyin inkişafına zəmin yaradır.

Dil daşıyıcıları tərəfindən dil kurslarının, danışiq klublarının təşkili də məhz bu məqsədə xidmət edir. Çünki dilin tədrisinin həmin ölkə nümayəndəsi tərəfindən həyata keçirilməsi tələbələr tərəfindən yüksək marağa, baryerlərin aradan qaldırılmasına təkan verir, idrak fəallığının yüksəlməsini təmin edir. Dil mühitinə daxil olmaq tələbələrdə ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını yüksək səviyyədə formalaşdırır.

İnsanın zəngin yaradıcılıq bacarıqlarına malik olması, adətən, anadangəlmə qabiliyyətlərindən asılıdır. Lakin burada mühit də vacib amillərdəndir, çünki o, yaradıcılığı həm oyada, həm də qarşısını ala bilər. İnsan həyatı maraqlı, meyil və tələbatlar əsasında qurularsa, onun bütün fəaliyyəti yaradıcı olur. İnsan fəaliyyət vasitəsilə yaradıcılıq tələbatlarını reallaşdırır (1, 2).

Bu xüsusiyyətin müəllimlərdə yüksək səviyyədə olması daha vacibdir. Çünki təhsilalanlarda da kreativliyin inkişafı bilavasitə müəllimin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Kreativ fəaliyyət nümayiş etdirən, innovativ təlim üsullarından istifadə edən pedaqoqun tələbələri də kreativliyə meyilli olurlar. Bu baxımdan ADU-da müəllimlərin ixtisasartırması və peşəkarlıq səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi məsələsi diqqət mərkəzindədir. ADU Rusiya, Ukrayna, Belarus, İngiltərə, Fransa və s. ölkələrinin nüfuzlu universitetləri ilə bağladığı müqavilələrə

əsasən, təkmilləşməyə ehtiyacı olan müəllimləri mütəmadi şəkildə həmin ali məktəblərin müxtəlif təlim kurslarında iştirak üçün göndərir.

Kiyev Milli Linqvistika Universitetində ixtisasartırma proqramında iştirak edən müəllimlər həmkarlarının dərslərində, bu prosesin məntiqi davamı kimi təcrübə mübadiləsi məqsədilə keçirilmiş geniş müzakirələrdə iştirak etmiş, həmçinin universitetin təlim planları, sillabus və metodik vəsaitlərilə, xarici dilin tədrisinə müasir yanaşmalar, tətbiq texnologiyaları, MOODLE sistemində təlimin təşkili ilə tanış olmuş, italyalı müəllimin mühazirələrini dinləmiş, V.İ.Vernadski adına mərkəzi kitabxanada araşdırmalar aparmışlar.

Minsk Dövlət Linqvistika Universitetinin təcrübə mübadiləsi proqramına qatılan müəllimlər fənlərin məzmunu, innovativ təlim metodlarının tətbiqi, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin aparılması ilə tanış olmuş, kafedra iclaslarında çıxış etmiş, amerikalı mütəxəssis Bob Ekxartın mühazirələrini dinləmiş, Robert Ekxart və Sidni Karişin “Təqdimat bacarıqları və elanların yazılması” adlı təlimlərinə qoşulmuş, Sidni Karişin “İspring Kinetics” və “Flash Wondershare Quiz Maker” proqramlarının iş sistemini mənimsəmişlər. Həmçinin professor-müəllim və tələbə heyəti üçün “Azərbaycan Günü” adlı tədbir hazırlamış, Belarus Respublikasının Milli Kitabxanasında araşdırmalar aparmışlar.

Müəllimlərin mütəmadi təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə universitetin Pedaqogika kafedrası Təhsil İşçilərinin Peşəkar İnkişafı İnstitutu ilə əməkdaşlıq edir. TİPIİ-nin nümayəndələri kafedranın müəllimləri üçün yeni yanaşna və təlim strategiyaları ilə bağlı interaktiv təlimlər keçirirlər. Onlardan “Müasir təlim üsulları”, “Yeni dərslər modelləri”, “Müasir təfəkkür yönümlü təlim üsullarının tətbiqi” və s. nümunə kimi göstərmək olar. Bu tip təlimlərin təşkili müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artmasına, yeni təlim texnologiyaları ilə silahlanmasına və təhsil verənlərin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə, habelə təhsil alanlarda kreativliyin inkişafına zəmin yaradır.

Dilin öyrənilməsi milllətin mədəniyyəti, dəyər, adət-ənənə, həyat tərzini ilə bağlı olduğu üçün həmin ölkələrin təhsil nümunələrinə dair keys və yaradıcı tapşırıqlardan istifadə, Azərbaycanla yanaşı, digər ölkələrin də təhsil sistemində dair problem, reallıqlar, mövcud üstünlük və çatışmazlıqları anlamaq daha məqsədəuyğun hesab olunur. Bu, milli mədəniyyəti daha da yüksək dəyərləndirmək imkanı yaradır. Ölkənin mədəniyyətinin dərk edilməsi həmin ölkənin dilinin öyrənilməsinə həvəsi yüksəltməklə yanaşı, təhsil alanlarda kreativliyi inkişaf etdirir, təlimin səmərəsini artırır.

Ədəbiyyat

1. Гримаков Л.П. Резервы человеческой психики: введ. в психологию активности / Л. П. Гримаков. 2-е изд., доп. Москва: Политиздат, 1989, 318 с.
2. Гусинский Э.Н. Введение в философию образования / Э. Н. Гусинский, Ю. И. Турчанинова. - Москва : Логос, 2000. - 224 с.
3. Психология креативности/Любарт Т., Муширу, К., Торджман С, Зенасни Ф. Москва: Когнито-Центр, 2009, 215 с.
4. Щербакова Е.Е. Педагогическая креативность как фактор профессионального развития студентов : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Е.Е. Щербакова. Чебоксары, 2006, 43 с.
5. Antonites A.J. An Action Learning Approach to Entrepreneurial Creativity, Innovation and Opportunity Finding / A. J. Antonites. - University of Pretoria, 2003, 486 p.
6. Azzam A.M. Why Creativity Now? A Conversation with Sir Ken Robinson [Электронный ресурс] / Amy M. Azzam // Teaching for the 21st Century, 2009, Vol. 67, № 1, p. 22-26. Режим доступа: <http://www.ascd.org/publications/educational-leadership/sept09/vol67/num01/Why-Creativity-Now%C2%A2-A-Conversation-with-Sir-Ken-Robinson.aspx> .
7. Schwartz S. Self-regulation, Motivational Conflict and Values: diss. / S. Schwartz, 2009, 345 p.

Н.Э.Зейналова

Анализ опыта по развитию креативности у обучающихся*Резюме*

В статье подробно исследованы факторы, влияющие на развитие креативности у студентов, проведён констатирующий эксперимент. Исследование охватило лаборатории, центры, представляющие разные страны их язык и культуру в Азербайджанском университете языков, была проанализирована их деятельность, направленная на развитие креативности у обучающихся. Автор пришел к выводу, что развитие креативности зависит от деятельности педагога, его профессиональной подготовки, владения инновативными методами обучения. К исследованию были привлечены проблема усовершенствования учителей, а также влияние тренингов и семинаров на развитие обучающихся и тем самым на развитие креативности обучающихся. Наряду с этим, были указаны эффективные пути изучения второго иностранного языка и описана связь между изучением второго иностранного языка и развитием креативности.

N.E.Zeynalova

**The Analyze of Current Experience Dealing
with the Development of Creativity in Learners***Summary*

The factors that affect the development of the creativity of students have been widely investigated in the article, and the experiments have been carried out in this field. The centers as well as the laboratories situated at the Azerbaijan University of Languages that introduce different countries have been involved to the organization for the stage of the investigation. The article has also analyzed the activities of them which influence the development of the creativity in learners. The conclusion is that the development of creativity depends on the teachers' activity, his/her professionalism, and his/her ability of mastering the training methods of innovation.

The author has investigated the improvement of professional skills of learners too. She has dealt with their participation in training and seminars that is considered to have some importance on the development of creativity of learners. In addition to this, the ways of helping the youth to learn a second foreign language as well as the relationship between the second language and the development of creativity has been touched upon in the article.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. H.Əhmədov**Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2019*

Н.М.АДГЕМЛИ

e-mail: nilay_edhem@mail.ru

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бейбутова, 60)

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ НА ОСНОВЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ

Ключевые слова: грамматика, морфология, синтаксис, грамматические явления, навыки общения, средство общения, речевая деятельность.

Açar sözlər: grammatika, morfolojiya, sintaksis, grammatik göstəricilər, ünsiyyət bacarıqları, ünsiyyət vasitələri, danışiq fəaliyyəti.

Key words: grammar, morphology, syntax, grammatical phenomena, communication skills, means of communication, speech activity.

Грамматика – это языковая система, состоящая из подсистем морфологии и синтаксиса. Грамматику родного языка дети с самых малых лет осваивают бессознательно во время научения говорению. Поэтому обучение грамматике родного языка отличается от обучения грамматике изучаемого иностранного языка. И преподаватель, обучающий русскому языку как иностранному, должен вывести знания грамматической системы учащихся на автоматизированный уровень, т.е. уровень бессознательного употребления грамматического строя языка, как это происходит при общении на родном языке. В качестве примера осознанной языковой деятельности на первичном этапе обучения РКИ можно показать такой случай, где учащийся пытается построить в уме предложение и высказать его, собрав воедино весь изученный им грамматический материал.

Вопрос о важности грамматики при обучении иностранному языку всегда был спорным, так же как и вопрос об эффективности разных методов обучения иностранному языку. Рассмотрим вопрос о том, важно ли обращаться к грамматическим сведениям при обучении учащихся-азербайджанцев русскому языку как иностранному.

Касательно этого вопроса И. П. Слесарева говорила: «Язык и речь единство, но не тождество и не противоположность. Научить речи, текстообразованию через усвоение правил языка невозможно, но обучать на основе системы правил необходимо, так как сами правила языка извлечены из речи и отражают основные, наиболее поддающиеся формированию закономерности языка – речи» (6, с.43).

На современном этапе обучения иностранному языку предпочтение отдается «безграмматическому подходу». При таком подходе грамматика выражается в скрытой форме, например, через фразы, в которых присутствует устойчивая грамматическая связь, речевые блоки, тексты и т.п.

Однако, по утверждению Н. И. Поройковой, использование «скрытого способа подачи грамматики» - это вера в то, что учащиеся будто бы самостоятельно в результате наблюдений над фактами языка и типовыми фразами выведут правила и будут ими пользоваться в речи, основана на недоразумении (5, с.51). Согласно мнению Б. А. Лапидуса, «отказ от вербальных правил и объяснений при обучении неродному языку нанес бы процессу усвоения языка огромный вред» (3, с.76). Это предположение утверждено многолетней практикой преподавания в школах и вузах. В данной работе мнение Б.А. Лапидуса тоже поддерживается.

Р. Н. Бунеев по этому вопросу выдвигает следующие факты: «Многочисленные экспериментальные исследования показали, что при чтении и аудировании студенты-иностранцы мало обращают внимания на грамматические признаки слов, пренебрегают

анализом форм и структур, если их этому специально не обучать. А без сознания и систематизации языковых явлений не усваиваются основы языка, и как результат, нарушается коммуникативная адекватность речи» (1, с53).

Интересным является также утверждение Л. В. Щербы о роли грамматики в развитии речевой деятельности и усвоении языка изучающими тот или иной иностранный язык: «Нельзя себе представить, чтобы наш язык состоял только из какого-то конечного числа затверженных фраз. Мы всегда можем сказать и понять фразу, которую никогда раньше не произносили и которую никогда раньше не слышали. Отсюда вытекает, что старая и столь осмеянная формула «грамматика учит говорить» вовсе не глупость, а отражает объективную действительность» (8, с.66-67).

И так, вследствие выше упомянутых утверждений ученых-лингвистов мы приходим к выводу, что на современном этапе обучения русскому языку как иностранному обучение грамматическим явлениям играет весьма важную роль.

Целью современного обучения учащихся-азербайджанцев русскому языку как иностранному является формирование навыков общения на этом языке. Однако знания только грамматики изучаемого языка недостаточно для полноценного общения на этом языке. Не будучи знакомым с фонетическим и лексическим строем изучаемого языка, не владея видами речевой деятельности, т.е. говорением, аудированием (слушанием), чтением и письмом, невозможно пользоваться языком в качестве средства общения.

Грамматика не является самостоятельным направлением при обучении русскому языку как иностранному, а лишь играет роль инструмента, при помощи которого осуществляется выражение какой-либо мысли учащихся. При изучении русского языка в качестве иностранного грамматика считается важной основой для его употребления как средства общения. Но запоминание отдельных грамматических конструкций с минимальным количеством лексических единиц затрудняет их использование в речи в несколько иных формах и ситуациях.

Преподаватели иностранных языков всегда сталкиваются с такими вопросами как:

- Какова роль грамматики при обучении иностранному языку;
- Какую цель преследует обучение грамматике при обучении иностранному языку;
- Какой объем грамматического материала необходим для обучения иностранному языку;
- Какие методические приемы целесообразнее применять при обучении иностранному языку.

Значение грамматики при изучении иностранного языка состоит в том, чтобы учащийся понимал написанный или озвученный на изучаемом языке материал, а так же, чтобы он сам был понят слушающими или читающими написанный им материал, что требует знания грамматики этого языка.

Все основные грамматические явления русского языка должны быть освоены учащимися на практической основе. Они должны быть знакомы с грамматическим строем русских предложений, так же сами должны уметь строить предложения и правильно сочетать слова в предложениях, подбирать правильные окончания словам в соответствии с грамматикой русского языка. Понимание устной и письменной речи тоже происходит на основе правил грамматики. Особенностью изучения грамматики при обучении русскому языку как иностранному является не только ее теоретическое значение, но и практическое применение, как в устной, так и в письменной речи.

Формирование грамматических навыков речи при обучении русскому языку как иностранному на основе грамматических явлений подразделяется на три этапа:

1. Этап ознакомления и первичного закрепления. Это этап начального обучения русскому языку как иностранному, при котором происходит ознакомление учащихся с теми или иными грамматическими явлениями русского языка и частичное их закрепление. К этому этапу можно отнести ознакомление учащихся с йотированными буквами *е, ё, ю, я*, при употреблении их в таких словах, как *яблоко, ёлка, юла*; ознакомление с родовыми окончаниями имен существительных (окончания *а, я* – *ж.р.*: *мама, земля*; нулевое окончание – *м.р.*: *мальчик, стол*; окончания *о, е* – *ср.р.*: *болото, море*).

2. Этап тренировки. Это этап тренировки всех тех грамматических явлений, с которыми учащиеся ознакомились на первом этапе. Тренировка происходит на основе упражнений, типа вставьте нужные буквы в окончаниях; добавьте *ь, ъ* знаки, где необходимо; определите род существительных по окончаниям.

3. Этап применения. При этом этапе учащиеся сами применяют уже изученные грамматические явления на практике, строя предложения, склоняя существительные и прилагательные, спрягая глаголы и т.д. это осуществляется на основе таких упражнений, где, например, дается перечень слов с условием построить предложения. Пример: *сегодня, хорошо, Вагиф, учителя, на, ответил, вопросы.* / *Вагиф сегодня хорошо ответил на вопросы учителя.* Или же даются личные местоимения и глаголы в инфинитиве, с условием проспрягать эти глаголы. Пример: *я ходить, он учиться, она болеть, ты видеть, мы слушать, вы кушать, они играть* / *я хожу, он учится, она болеет, ты видишь, мы слушаем, вы кушаете, они играют.*

При коммуникативном подходе к обучению грамматике происходит группировка словесного материала по определенным тематикам. Уже на первых уроках изучающие русский язык учатся строить элементарные фразы и предложения для ознакомления друг с другом: *Привет. Меня зовут Фарид. Я учусь в университете. А тебя как зовут?* Так же они учатся употреблять такие шаблонные выражения как: *Доброе утро! Добрый день! Спокойной ночи! Который час? И т.п.* В таких предложениях объединяются разные части речи, существительные с предлогами, употребляются союзы, что является грамматическими явлениями языка. При таком обучении русскому языку как иностранному единицей обучения является предложение.

При обучении учащихся-азербайджанцев русскому языку как иностранному на основе грамматических явлений не стоит забывать так же и об учете грамматических явлений родного, т.е., азербайджанского языка учащихся. Следуя этому принципу грамматический материал при обучении русскому языку как иностранному можно разделить на две группы:

1. Грамматические явления, которые присутствуют в обоих языках (например, единственное и множественное число существительных и т.д.).

2. Грамматические явления, отсутствующие в азербайджанском языке (например, категория рода у существительных, согласование прилагательных с существительными в роде, числе и падеже, предлоги, которые отсутствуют в азербайджанском языке и т.д.).

И так на основе всего вышеперечисленного можно прийти к выводу, что обучение русскому языку как иностранному на основе грамматических явлений является одним из важных принципов, но нельзя ограничиваться только изучением грамматического строя языка. Полноценное обучение русскому языку как иностранному на основе грамматических явлений должно происходить во взаимосвязи с обучением фонетике, орфоэпии, лексике, а так же всем видам речевой деятельности.

Литература

1. Бунеев Р.Н. Поисковые задания на уроках русского языка// РЯЗР, 1991, №4, с.53-55.
2. Лапидус Б. А. Обучение второму иностранному языку как специальности. М., Высшая школа, 1980. с.175.

3. Поройкова Н. И. Принцип функциональности в описании грамматического материала// РЯЗР, 1986, №6. с.50-55.
4. Слесарева И.П. Владение и овладение языком: правила и ситуация. – в кн. Языковая системность при коммуникативном обучении. М., Русский язык, 1988. с. 36-44.
5. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974. 428с.

N.M.Ədhəmli

**Qrammatik göstəricilər əsasında azərbaycanlı tələbələrə rus dilinin
xarici dil kimi öyrədilməsi
Xülasə**

Məqalədə azərbaycanlı tələbələrinə rus dilinin qrammatika əsasında xarici dil kimi öyrədilməsinin vacibliyi məsələsi əksini tapır. Rus dilinin qrammatik göstəriciləri ilə tanışlıq mərhələləri və rus dilinin qrammatik göstəricilər əsasında xarici dil kimi tədrisində qrammatik nitq bacarıqlarının formalaşması mərhələləri də nəzərdən keçirilir. Həmçinin, rus dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatik qaydaların rus dilinin fonetik və leksik quruluşu və nitq fəaliyyətinin növləri ilə sıx əlaqəsi əsasında öyrədilməsindən bəhs edilir. Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatikanın həm şifahi, həm də yazılı şəkildə öyrənilməsinin xüsusiyyətləri tək nəzəri baxımdan deyil, həm də praktiki baxımdan göstərilir. Öyrənilən materialın qavranılması üçün bəzi effektiv çalışmalar və üsullar təklif olunur.

N.M.Adhamli

**Teaching Azerbaijani Students Russian as a Foreign Language Based
on Grammatical Phenomena
Summary**

The article discusses the issue of the importance of teaching Azerbaijani students Russian as a foreign language based on grammar. There are also considered the stages of acquaintance with the grammatical phenomena of the Russian language and the stages of the formation of grammatical speech skills in teaching Russian as a foreign language based on grammatical phenomena. The article also tells about the need of teaching Russian as a foreign language using grammatical rules in close connection with the phonetic and lexical structure of the language and the types of speech activity. The features of studying grammar in teaching Russian as a foreign language are also shown not only from a theoretical point of view, but also from a practical one, both in oral and in written language.. Some effective exercises and methods are proposed for fixing the learned material.

Рецензент: д.ф.ф., доц. Ф.Бахшиева

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2019

Л.М.САДЫГОВА
e-mail: lalasadixova@mail.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РКИ В ВУЗЕ

Ключевые слова: речевая деятельность, техника чтения, понимание содержания текста, информация.

Açar sözlər: nitq hərəkəti, oxu texnikası, anlama, mətnin məzmunu, məlumat.

Key words: speech activity, technique of reading, understanding, text content, information.

Чтение как один из видов речевой деятельности занимает особое место в методике преподавания русского языка как иностранного. Это рецептивный вид речевой деятельности, так как направлен на восприятие и понимание написанного текста. Начиная с первых занятий, чтение сопровождает почти весь процесс изучения иностранного языка, и потому совершенствование навыков чтения является одной из главных проблем методики преподавания русского языка как иностранного. Что значит уметь читать? Это значит уметь технически правильно прочесть текст (т.е., в соответствии с фонетическими нормами данного языка произнести слова, словосочетания, предложения) и хорошо понять прочитанное. Обучение технике чтения начинается уже во время вводно-фонетического курса параллельно с овладением графическими навыками. Чтобы как можно быстрее сформировать необходимую технику чтения, рекомендуется использовать следующие упражнения: многократное озвучивание слогов, слов, предложений вслед за преподавателем, за диктором или самостоятельно; правильное озвучивание различных интонационных конструкций; чтение предложений с постепенно нарастающим набором языковых единиц, так называемый «снежный ком» (Мы читаем...; Мы читаем рассказ ...; Мы читаем интересный рассказ...; Мы читаем интересный рассказ о подростках и т.д.); чтение, а затем повторение, (не глядя в текст), увеличивающегося ряда предложений, так называемое «нанизывание бус» (Мы читаем рассказ. Мы читаем рассказ. А Ваня не читает рассказ. Мы читаем рассказ. А Ваня не читает рассказ. Он смотрит на дверь); чтение текста вслух или про себя, ограниченное во времени; выразительное чтение, заучивание наизусть стихотворений и прозаических отрывков.

Что касается понимания прочитанного, то следует подчеркнуть следующее: на начальном этапе обучения внимание обучающегося естественным образом концентрируется на технике чтения (на постановке правильного ударения, на произнесении фразы с правильной интонацией), в результате чего смысловые отношения между словами в словосочетаниях и предложениях теряются. По этой причине читая, обучаемый часто не сразу понимает содержание текста, старается перечитать его, прочитать вслух, затем еще раз быстро про себя, и таким образом процесс чтения превращается в процесс озвучивания текста. Следовательно, на начальном этапе обучения преподаватель должен направлять внимание обучаемого на смысл читаемого, при этом рекомендуется не исправлять ошибки во время чтения, чтобы не прерывать чтения и не сбивать обучаемого с толку.

В современной методике различают несколько видов чтения: по форме: чтение вслух, чтение про себя; по психологической установке: аналитическое чтение, синтетическое чтение; по степени участия родного языка в понимании текста: беспереводное

чтение, переводное чтение; по степени помощи обучаемому: подготовленное чтение, чтение со словарем; неподготовленное чтение, чтение без словаря; по форме организации учебной работы: индивидуальное, фронтальное; по месту проведения процесса: классное, домашнее; по целевой направленности и характеру протекания процесса чтения: просмотровое, поисковое, изучающее, ознакомительное; по социолингвистической направленности: лингвострановедческое чтение (1, с 34-36). Рассмотрим каждый из видов чтения в отдельности.

На первых этапах обучения традиционно рекомендуется активно использовать **чтение вслух**, поскольку оно позволяет обучающемуся постепенно овладевать правилами соответствия графической и звуковой систем данного языка, а также закономерностями интонационного оформления предложений. При этом особое внимание следует уделять как артикулированию предложений, так и ритмико-мелодическому оформлению всего читаемого текста. Это объясняется тем, что ошибки в звуках не столь существенны и меньше влияют на понимание, чем неправильное интонирование и сохранение пауз. Помимо этого при чтении вслух идёт формирование внутреннего проговаривания текста, что отнюдь немаловажно для развития у обучающегося беглости чтения.

Далее методисты рекомендуют **чтение вслух** непременно чередовать с чтением **про себя**, поскольку это становится возможным только тогда, когда обучаемые уже овладели некоторыми языковыми навыками, то есть, у них сформированы первичные навыки чтения. Именно поэтому чтение **про себя** обычно вводится позже – на среднем и продвинутом этапах обучения.

Отдельной разновидностью учебного чтения является **аналитическое чтение**. Всё внимание здесь направлено на детальное восприятие текста с анализом языковой формы. В противовес этому в основе **синтетического** чтения лежит прочное владение как лексическим, так и грамматическим материалом, при этом важным здесь является умение обучающегося распознавать значение неизвестных слов опосредованно – по семантике словообразовательных элементов, по контексту или каким-либо формальным признакам, по функции слов в предложении.

На начальных этапах обучения естественным является использование **переводного вида чтения**, основанного на применении родного языка обучаемого или языка-посредника в процессе обучения (2, с. 57-59).

Особое внимание, с нашей точки зрения, должно быть уделено **беспереводному** виду чтения. Для него существенное значение имеет преобладание непосредственного восприятия текста и его понимания. В задачу преподавателя входит сделать максимум возможного для того, чтобы противостоять стремлению обучаемых переводить текст слово в слово и подвести их к пониманию текста, по возможности реже обращаясь к родному языку. Снимая языковые трудности при помощи специальных упражнений, мы готовим почву для **подготовленного чтения**. С этой целью подбираются тексты, облегчённые или адаптированные в языковом отношении.

По месту проведения различают **классное и домашнее** чтение. Отметим, что с помощью **домашнего** чтения экономится аудиторное время, затраты его идут лишь на контроль понимания прочитанного. При решении специальных коммуникативных задач (изучить, ознакомиться, просмотреть, найти какие-либо материалы) различают, соответственно, **изучающее, ознакомительное, просмотровое, и поисковое** чтение.

Просмотровое чтение нацелено на получение самого общего представления о круге вопросов, затрагиваемых в тексте или на поиск какой-либо информации. Иногда эта цель может быть достигнута путём просмотра заголовков, абзацев или отдельных предложений.

При просмотровом чтении обычно предлагаются следующие типы упражнений: определите, какова главная мысль данного текста, найдите в тексте факты, подтверждающие (опровергающие) что-либо; найдите в газете статью о ...; найдите в тексте цитату о ...; определите тематику статей в журнале и т.п.

Поисковое чтение во многом похоже на просмотровое. При поисковом чтении требуется найти конкретную информацию (цифровые данные, факты, статью закона и т.п.), существование которой было выявлено из другого источника.

В практике РКИ преподавателем обычно используются разные виды чтения, однако такие виды чтения, как **ознакомительное и изучающее**, требуют основательной подготовки.

Предметом внимания обучаемых в процессе **ознакомительного** чтения становится всё произведение (книга, статья) целиком, поскольку главная задача **ознакомительного чтения** – понять текст в целом, без предварительного анализа лексики, грамматических форм.

Интересно отметить, что при ознакомительном чтении у обучаемого развивается догадка. (Экспериментально доказано следующее: чтобы понять текст на иностранном языке, в нём должно быть до 30% новых слов, а если количество новых слов составляет 10%, то правильное понимание текста не представляется возможным).

Ознакомительное чтение традиционно сопровождается заданиями, типа: составьте план этого текста (назывной, вопросный, тезисный); перескажите содержание текста по плану, найдите в тексте мысли, подтверждающие заголовок; определите количество смысловых частей текста. Одним из главных видов чтения, используемых в методике преподавания РКИ, является **изучающее** чтение. Оно нацелено на максимально полное восприятие и понимание читаемого текста, и потому процесс чтения идёт в более медленном темпе и часто сопровождается перечитыванием отдельных сложных для понимания фрагментов текста.

Изучающее чтение обязательно предваряется серьёзной работой над текстом с выполнением целой системы упражнений и заданий, выявляющих степень понимания текста после его прочтения с экстраполированием его на устную и письменную речь.

Среди речевых упражнений, предназначенных для изучающего чтения, выделяются предтекстовые, притекстовые, послетекстовые. Предтекстовые упражнения направлены на умение построить предложение, придумать его начало, конец, прогнозировать предложение. Притекстовые упражнения связаны с заданной коммуникативной установкой, при этом условия формулируются примерно так: «Найдите и выделите основную мысль текста», «Ответьте на данные вопросы», «Укажите фразы, подтверждающие заголовок». Послетекстовые задания используются для проверки понимания прочитанного.

Общепринято выделять четыре уровня понимания, ведущие от простого к сложному: I уровень: восприятие текста – поверхностное, ответы на вопросы типа «да / нет». II уровень: понимание логико-смысловых отношений в тексте. Приемлемы вопросы, на которые необходимо дать развёрнутые ответы (Задания, типа: «согласитесь или опровергните мнение», «составьте вопросы»). III уровень: понимание форм и способов изложения в тексте основных мыслей (Задания, типа: найдите описания человека, обстановки, выпишите из текста существительные, прилагательные и т.д.). IV уровень: понимание замысла текста, главной его мысли (Задания, типа: разделите текст на части и озаглавьте их, выделите в каждой из них основную мысль, объясните выбор автором названия данного текста, предложите возможные варианты этого названия и др.) (3, с. 87-95).

В рамках изучающего чтения рекомендуется проводить лингвострановедческое чтение, которое специально нацелено на извлечение из текста лингвострановедческой

информации, а также на ознакомление с элементами культуры через факты, лексические единицы или невербальные средства общения.

К примеру, в каждом отдельном случае при наличии в тексте фразеологических единиц, пословиц, поговорок преподавателю рекомендуется проводить небольшие экскурсии в историю их возникновения, что постепенно, шаг за шагом будет заполнять копилку культурологических сведений обучаемых.

С другой стороны, знакомство с русскими фразеологизмами, пословицами, поговорками, умение правильно их использовать в спонтанной речи – это качественно другой, более высокий уровень владения языком, придающий речи особую выразительность, образность, национальный колорит, и развитие подобного рода умений и навыков, несомненно, должно составлять особый этап работы по совершенствованию русской речи иноязычных студентов.

В заключение отметим, что в работе над совершенствованием навыков чтения на русском языке необходимо руководствоваться требованиями, зафиксированными в Государственных образовательных стандартах, обязательно учитывая уровни владения языком: элементарный, базовый, первый сертификационный, второй сертификационный, третий сертификационный. К последнему уровню владения навыками чтения надо подойти, умея читать текст объемом в 1400-2300 слов. При этом допускается следующее: скорость чтения: при изучающем чтении – 90-100 слов в минуту; при просмотрово-поисковом чтении – 450-500 слов в минуту; количество незнакомых слов в тексте может достигать 10-ти процентов (4).

Подводя итоги всему вышеизложенному, ещё раз подчеркнём, что обучение чтению как виду речевой деятельности представляет собой определенную систему работы, которая направлена на отработку и систематизацию различных навыков и умений, имеющих целью максимально достигнуть наиболее полного восприятия и понимания написанного текста.

Литература

1. Капитонова Т.И., Москвин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. СПб., 2006, 245 с.
2. Крючкова Л.С. Практическая методика обучения русскому как иностранному: учеб. пособие. М.: Флинта: Наука, 2009. 78 с.
3. Мощинская Н.В. Обучение чтению как виду общения. Лингвистические и методические проблемы преподавания русского языка как неродного. М.: Наука, 1987, 124 с.
4. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку / Под ред. И.П. Лысаковой. М.: Владос, 2004, 157 с.

L.M.Sadiqova

Ali təhsil müəssisələrində rus dilinin xarici dil kimi tədrisində oxu vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi haqqında Xülasə

Məqalədə rus dili xarici dil kimi tədrisi dərslərində oxuma vərdişlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi yolları axtarılır və onlardan ən səmərəli olan növləri bir sistem şəklində təsvir olunur. Əlavə olaraq, oxumağın xarici ölkənin mədəni irsi haqqında məlumat mənbəyi olmağı da vacib bilinərək məqalədə əks olunur.

L.M.Sadigova

**About the Improvement of Reading Skills at the Lessons of Russian
as a Foreign Language in University**

Summary

This article deals with the teaching of reading as a type of speech activity at lessons of Russian as a foreign language. It is pointed that the reading is an important means of understanding of a foreign language and the source of cultural knowledge about the country where this language is spoken. The several types of readings are described. Some methods of training of the skills necessary for the ultimate perception and understanding of written texts on a certain level are recommended.

Rəyçi: dos. B.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2019

C.C.ABBASOV

e-mail: mr.javid.abbasov@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., K.Rəhimov küç., 822/23)

AVROPADA SÜRƏT QATARLARIN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏEDİLMƏSİ

Açar sözlər: turizm, nəqliyyat, turizmdə nəqliyyat xidmətləri, iqtisadiyyat, sürət qatarları, dəmiryolu

Ключевые слова: туризм, транспорт, транспортные услуги в туризме, экономика, скоростные поезда, железная дорога

Key words: tourism, transport, transport services in tourism, economy, speed trains, rail

Tarixən qatarların yaranması və inkişafının cəmiyyət üzərində böyük təsirləri olmuşdur. Qatarlar nəqliyyat növü kimi səyahəti daha da rahatlaşdırmış və əlçatan etmişdir. Dəmiryolu stansiyaları insanlarda müasirliyin təcəssümü, əlaməti kimi xarakterizə edilirdi. Dəmiryollarının inkişafı avtomobillərin meydana çıxması ilə ləngimişdir. Qeyd edək ki, avtomobil dedikdə, fərdi istifadədə olan və ya icarəyə götürülən avtomobillərdə gəzintilər başa düşülür (1, 75). Avtomobil nəqliyyatının rahatlığı, qapıdan qapıya çatdırma sisteminin üstünlükləri nəticəsində bu nəqliyyat növünə olan tələb getdikcə artmış və nəticədə dəmiryolu nəqliyyatına olan tələbat enməyə başlamışdır. XX əsrin 50-ci illərində neft qiymətlərinin aşağı olması avtomobil nəqliyyatını daha da əlverişli seçim edirdi. Nəticədə bu nəqliyyat növünün inkişafı bütün dünyada sürətlənməyə başlamışdı. Lakin XX əsrin 80-90-cı illərinə nəzər saldıqda bir çox problemlərin meydana çıxmasını görə bilərik: neft və benzin qiymətlərinin yüksəlməsi, ətraf mühitin ekoloji balansının pozulması, yollarda tıxac probleminin kəskinləşməsi. Nəticədə bir çox ölkələr yeni qaydalar qəbul edərək maşın istifadəsinə limitlər qoymuş, ödənişli yollar meydana çıxmışdır. Bu proseslərin fonunda avtomobil nəqliyyatına alternativ kimi dəmiryolu nəqliyyatına maraq yenidən artmağa başlamışdır. Nəqliyyat - istənilən ölkənin iqtisadiyyatının maddi bazasının əsas tərkib hissələrindən biridir (2, 155). Baxılan nəqliyyat növünün isə turizmə tətbiqi özünəməxsus məsələləri meydana çıxarır. Turizmdə nəqliyyatın istiqaməti və istehlakın reallaşdırıldığı yer beynəlxalq ticarətin əksinədir (3, 121).

Sürət qatarları mövcud infrastrukturun səviyyəsi və imkanları çərçivəsində 1970-ci ildə Yaponiyada Şinkansen qatarı üçün 200 km/saat, Avropada isə 200-250 km/saat çərçivəsində müəyyən edilmişdir.

Sürət qatarlarının yaranma tarixinə nəzər salsaq, ilk sürət qatarının 1 oktyabr 1964-cü il tarixində Yaponiyada Tokio və Osaka şəhərləri arasında 515 km uzunluğunda rels üzərində fəaliyyətə başlamasını görə bilərik (4, 86). Fransada isə 1981-ci ildə 390 km uzunluğunda Paris-Lyon xətti ilə TGV fəaliyyətə başladı və zaman keçdikcə xəttin uzunluğu 6400 km-i ötdü (5, 68). Müqayisə üçün seçilmiş bəzi Avropa ölkələrində sürət qatarlarının 250 km/saat sürətdən artıq hərəkətinə imkan verəcək relslərin sayı 1985-ci ildən 2016-cı ilədək xətlərin uzunluğu artırılıb (6, 45). 1985-ci ildə yalnız Fransa və İtaliyada belə xətlər olsa da, 2016-cı ildə artıq Belçika, İspaniya, Almaniyada da belə relslər var. 2010-2016-cı illər üzrə statistik göstəricilərə nəzər salmaqla son 8 ildə xətlərin uzunluğunun dəyişməsi dinamikasını aydın görə və bu dinamikanı əvvəlki illərlə (1985, 2000, 2005) müqayisə edə bilərik.

Cədvəl 1. Sürəti 250 km/saatdan artıq sürətlə qatarların hərəkətinə imkan verən relslərin uzunluğu (km)

	Belçika	Almaniya	İspaniya	Fransa	İtaliya
1985	-	-	-	419	224
1995	-	447	471	1281	248
2000	72	636	471	1281	248
2005	137	1196	1090	1540	248
2010	209	1285	2056	1896	923
2015	209	1475	2871	2036	923
2016	209	1475	2938	2142	981
2017	209	1475	3121	2242	1011

Tarixən sürət qatarlarının meydana çıxması və tətbiqini zəruri edən 2 xüsusiyyət mövcuddur:

1.Mövcud dəmiryolu xətlərinin texniki göstəricilərinin yüksəldilməsi və bu xətlərlə daha çox sənişin-yük daşınmasının zəruriyyəti(Şinkansen, ICE, TGV kimi sürət qatarlarının yaranmasının ilkin səbəbi məhz bu idi.)

2.Sürət qatarı relslərinin inşası üçün seçilən yerlərin məhz adi dəmiryolu xətlərinin sürəti və texnologiyası zəif olan ərazilər olmasıdır. Belə ərazilərdə yük və sənişinlərinin daşınmasına xətlərin imkan verməməsi və xərclərin çoxluğu bu addımı zəruri edirdi.

Sürət qatarlarının inkişafının sosial və iqtisadi təsirləri aşağıdakılardır: Regionların (xüsusilə də ucqar) bir biri və onların mərkəz ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində sənişin və turist axının artması və turizmin inkişafı;dəmiryolu relslərinə olan tələbin artması

Cədvəl 2. Dəmiryolu nəqliyyatında sürət qatarının sənişin-kilometr ölçü vahidi üzrə daşımalarda payının faizlə ifadəsi.

	Belçika	Almaniya	İspaniya	Fransa	İtaliya
2011	8.5	27.4	49.3	58.5	26.2
2012	8.3	28.0	49.7	57.4	28.7
2013	8.3	28.3	53.6	58.1	26.3
2014	8.3	27.2	50.9	58.4	25.6
2015	8.3	27.7	53.8	56.1	24.5
2016	8.1	27.7	53.6	55.5	24.5
2017	8.1	28.1	54.1	55.1	24

Sürət qatarlarının inkişafı nəticəsində onların dəmiryolu nəqliyyat sistemində olan xüsusi çəkisi və payı artır. Cədvələ baxdıqda biz dəmiryolu nəqliyyatında sürət qatarının sənişin-kilometr ölçü vahidi üzrə daşımalarda olan payının faizlə ifadəsini görə bilərik(7,22). Belçikada daşımaların faizlə göstəricilərində 2000-ci ildən 2010-cu ilədək azalma müşahidə olunsada, 2011-2017-ci illərdə göstərici sabitləşib. Bunun mahiyyəti sürət qatarlarının infrastrukturunun yeniləşdirilməsi və müasir texnologiyaların tətbiqidir. Almaniya isə bu göstərici baxılan illər ərzində sabit qalmaqda 27-28 faiz aralığında dəyişib.

Azərbaycanda sürət qatarlarının vəziyyəti dəmiryolu sisteminin uzun inkişaf tarixi ilə şərtlənir. Belə ki, ilk dəmiryolu - Bakı-Sabunçu-Suraxanı (uzunluğu 20 km) xətti hələ 1878-ci ildə inşa edilmişdi. Məhz bu tarixdən etibarən ölkədə yük və sənişinlərin, neftin daşınmasında dəmiryolunun payı getdikcə artmışdır.

Bakı sənişin stansiyasının yenidən qurulması işləri çərçivəsində 2015-ci ildə 4 yeni platforma inşa olunub ki, onların birinin uzunluğu 310, digərlərinin uzunluğu isə 254 metrdir. Həmin il stansiyada qatarların qəbulu və yola salınması üçün nəzərdə tutulan yolların dördündə əsaslı təmir işləri görüldü, kontakt şəbəkəsi və işarəvermə avadanlıqları yenilənib.

Bakı-Sumqayıt sürət qatarı Bakı-Sumqayıt xətti ilə fəaliyyət göstərir ki, bu xətt sovet illərindən işlək olmuşdur. 1985-ci ildə bu xətdə təmir-bərpa işləri yerinə yetirilib. 2015-ci ildə Bakı-Sumqayıt-Bakı dəmir yolu iki hissəyə bölünməklə Bakı-Sumqayıt istiqamətində infrastruktur yenidən quruldu və 12 sentyabr 2015-ci ildə Bakı sənişin stansiyasında Bakı-Sumqayıt marşrutu ilə hərəkət edən ilk sənişin qatarı yola salındı.

Bakı-Sumqayıt qatarının hərəkət etdiyi yolun ümumi uzunluğu 84 kilometrdir. Birinci hissəyə daxil olan Bakı-Biləcəri-Sumqayıt xətti 42, ikinci hissəyə daxil olan Bakı-Zəbrat-Sumqayıt xətti isə 49 kilometrdir. Marşrut üzərində birinci hissədə Bakı, Keşlə, Biləcəri, Xır-dalan, Güzdək, Sumqayıt sənişin stansiyaları, 10-cu və 6-cı blok post-ayırma məntəqələri yerləşir. Stansiya və ayırma məntəqələrinin baş yolları üzərində 106 dəst yoldəyişən qurğu quraşdırılıb.

Ədəbiyyat

1. A study of the development and issues concerning High Speed Rail(HSR),Korea Railroad Research Institute and Transport Studies Unit, University of Oxford, 2007;
2. Heydərov Şahsuvar, Turizmdə nəqliyyat xidmətlərinin təşkili, Mingəçevir, 2011;
3. High-speed trains and tourists:what is the link? Evidence from the French and Spanish capitals. WIT Transactions on The Built Environment, Vol 138, 2014;
4. EU Transport in figures – Statistical pocketbook. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018;
5. Turizmin əsasları: dərslik. Bakı, “QHT Nəşriyyatı”, 2015;
6. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları.“BUTSON-MM” MMC, Bakı, 2016;
7. Union Internationale des Chemins de Fer, national statistics,Paris, France , 2018.

Дж.Дж.Аббасов

Организация и управление скоростными поездами в Европе

Резюме

Важна роль скоростных поездов в результате развития железнодорожного транспорта при организации транспортных услуг в сфере туризма. История скоростного поезда началась в Японии в 1964 году, и развитие скоростных поездов продолжалось быстрыми темпами. Ключевыми факторами, делающими его устойчивым, являются высокие скорости, которые относительно мало вредят окружающей среде и экономически эффективны.

J.J.Abbasov

Organization and management of speed trains in Europe

Summary

The role of speed trains as a result of the development of rail transport in the organization of transport services in tourism is crucial. The history of the speed train began in Japan in 1964 and the development of high-speed trains continued at a rapid pace. The key factors that make it sustainable are high speeds, which are relatively little damage to the environment and economically efficient.

Rəyçi: iqt.e.n., dos. S.M.Əbdürəhmanov

Redaksiyaya daxil olub: 03.04.2019

Ə.H.CABBARLI*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Naxçıvan Dövlət Universiteti**

(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR*Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, soyqırım, erməni vəhşiliyi, təcavüz**Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, геноцид, армянское злодеяние, домогательство**Key words: Azerbaijan, Nakhchivan, genocide, Armenian atrocity, harassment*

Tarixi proseslərin gedişi ona gətirib çıxardı ki, 1813-1828-ci illərdə imzalanmış Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanı, onun tarixi torpaqlarını parçaladı, xalqımızı iki yerə böldü (2, s. 24).

Qafqazı tutduqdan sonra Rusiya öz ərazisindəki məcburi köçkünləri Azərbaycana göndərir. Eyni zamanda, Rusiyanın İrandakı səlahiyyətli səfiri A.S.Qriboyedovun (1795-1829) şəxsi təşəbbüsü ilə İrandan minlərlə erməni ailəsi Naxçıvana, Zəngəzura və Qarabağa köçürülür.

1828-ci ilin martında çar I Nikolayın göstərişi ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” adlanan inzibati vahid yaradıldı. Qısa müddətdə Azərbaycan ərazilərinə İrandan və Türkiyədən 130 minə yaxın erməni köçürüldü. 1828-1830-cu illərdə Naxçıvan xanlığının ərazisinə 2511 erməni ailəsi köçürüldü ki, onların da ümumi sayı 12555 nəfər idi. Bunlardan başqa, Naxçıvan şəhərində 434 erməni ailəsi yerləşdirildi (5, s. 21-22).

1828-ci ildə Naxçıvan və Ordubadda 4149 azərbaycanlı ailəsi, 810 erməni ailəsi yaşasa da, iki ildən sonra erməni ailələrinin sayı 3321-ə çatmışdı. Lakin ermənilərin və rusların bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Naxçıvanda etnik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək mümkün olmadı. Belə ki, kütləvi köçürülmələrdən sonra, 1897-ci ilin siyahıyaalınma göstəricilərinə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında yalnız 55398 nəfər erməni, 115711 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı (6, s. 239).

1841-ci ildə Naxçıvan torpaqları Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə verildi. 1850-ci ildə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və Ordubad dairəsi yeni yaradılan İrəvan quberniyasına birləşdirildi.

Çarizmin XIX əsrdə ermənilərin İrandan və Türkiyədən Cənubi Qafqaza köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcək imperialist planlarının həyata keçirilməsi üçün bölgədə daha münasib etnik-sosial və ictimai-siyasi zəmin hazırlamaq məramına xidmət edirdi. İranla və Türkiyə ilə davamlı münaqişə və müharibələr rusların cənub sərhədlərini əhatə edən əraziləri xristian ermənilərlə məskunlaşdıraraq bir tərəfdən adı çəkilən hər iki müsəlman dövlətinin bölgədə təsirini zəiflətmək, digər tərəfdən isə gələcəkdə baş verə biləcək yeni müharibələrdə ermənilərdən məqsədmüvafiq şəkildə istifadə etmək məramına xidmət edirdi. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli-etnik zəmində baş verən münaqişələr göstərdi ki, çarizm bütövlükdə Cənubi Qafqazı xristianlaşdırmaq siyasəti yürütməklə bu bölgəni birdəfəlik İranın və Türkiyənin nəzarətindən qoparmaq və belə bir perspektivin olmasını təmin etmək üçün ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmişdi.

Belə bir şəraitdə 1890-cı ildə yaradılan avantürist, qatı millətçi və terrorçu erməni “Daş-naksütyun” partiyası Türkiyənin şərq ərazilərində “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası puça çıxdıqdan sonra XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına qondarma erməni dövlətinin yaradılmasına çalışırdı. XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycanın, o cümlədən onun ayrılmaz tarixi torpaqları olan Naxçıvanın ictimai-siyasi, demografik, etnik-sosial tarixi bilavasitə ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınlar, deportasiya, vəhşi terror və insanlığa sığmayan digər cinayətləri ilə müşayiət olunurdu.

Ermənilər azərbaycanlılara qarşı qanlı soyqırım və deportasiya siyasətinin ilk mərhələsini çarizmin fəal dəstəyi ilə 1905-1907-ci illərdə həyata keçirdilər. Hadisələr nəticəsində Bakıda və Naxçıvanda, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında yüzlərlə azərbaycanlı kəndi dağıldı, on minlərlə günahsız insan erməni vəhşiliyinin qurbanı oldu. Çarizmin ermənilərin vasitəsi ilə yürütdüyü milli qırğın siyasətinin nəticəsi əhalinin demografik vəziyyətində öz əksini tapdı. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların sayı 313176 nəfər olduğu halda, 10 il sonra, 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, qırğınlar nəticəsində təkcə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı məhv edilmişdi. İrəvanda rusca nəşr edilən “İrəvan quberniyasının 1908-ci il üçün yaddaş kitabçası”nda İrəvan quberniyasının 242 kəndində 65149 nəfəri türk, 5579-u kürd olmaqla, cəmi 70728 müsəlmanın öldürüldüyü göstərilir. 1897-1907-ci illərdə təkcə Naxçıvanda azərbaycanlı əhalinin sayı 31279 nəfər (34,6 faiz) azalmışdı. Əhalinin təbii artımını da nəzərə almaqla, 1905-1907-ci illər soyqırımı nəticəsində təkcə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayının təxminən iki dəfə azaldığını söyləmək olar (3, s. 181).

Azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiyanın ilk kütləvi mərhələsini təşkil edən 1905-1907-ci illərdə ermənilər, Bakı da daxil olmaqla, Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı açıq-aşkar milli qırğın həyata keçirdilər. Dinc azərbaycanlı əhalinin zəif silahlandığı, bunun müqabilində isə həbi-siyasi cəhətdən çar məmurları tərəfindən hər cür himayə olunan ermənilərin getdikcə daha da azğınlaşması nəticəsində Naxçıvan erməni vəhşiliyi ilə üz-üzə qaldı. Bölgənin Naxçıvan, Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çəsməbasar, Tivi, Tumbul və s. onlarla şəhər və kəndlərinin əhalisinə vəhşicəsinə divan tutuldu. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, xalqımıza qarşı yürüdülmən etnik təmizləmə siyasətinin vüsət aldığı elə ilk mərhələdən ermənilərin işğalçılıq planlarında Naxçıvan həmişə əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Üçəsrlük Romanovlar monarxiyasının süqutu və Rusiyada 1917-ci il fevral burjuademokratik inqilabının qələbəsiindən sonra qurulan Müvəqqəti hökumətin Naxçıvanda da yerli orqanları təşkil edildi. Eyni zamanda, Naxçıvan şəhərində, Culfada, Şahtaxtı dəmir yolu stansiyasında və başqa yerlərdə sovetlər yaradıldı. Naxçıvanda ikihakimiyyətlik əmələ gəldi. 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan diyarında siyasi vəziyyət getdikcə mürəkkəbləşir, hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə kəskinləşirdi.

Yaranmış qarışıq siyasi vəziyyətdə Azərbaycan torpaqlarını qəsb etmək istəyən silahlı erməni dəstələri yenidən qanlı cinayətlər törətməyə başladılar. Ermənilər Zəngəzuru işğal etdikdən sonra, 1918-ci il fevralın sonları-martın əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin dinc əhalisinə qarşı genişmiqyaslı təcavüzə başladı. Heydər Əliyev ermənilərin bu dövrdə Naxçıvanın işğalı ilə bağlı qəsbkarlıq planlarına toxunaraq deyirdi: “... Əslində isə ermənilərin planları daha geniş idi və onların torpaq iddialarının əsas hədəfi məhz Naxçıvan idi. Onlar Zəngəzurun Ermənistanı ilhaq edilməsini bu yolda atılmış mühüm addım hesab edirdilər” (1, 1999, 5 fevral). 1918-ci ilin iyununda Andranikin quldur dəstələri Naxçıvan şəhəri ətrafına qədər gəlib, vəhşicəsinə əhalini qırır, kəndləri yandırır viranə qoyurdu.

Naxçıvanda törədilən qırğınlar erməni silahlı dəstələrinin başında duran Andranik Ozanyan və onun kimi radikal türk düşmənçiliyi ilə tanınan Nijde, Dro, Qibbon, Doluxanyanın liderliyi altındakı erməni dəstələri tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu komitəçilər Anadolu və Qafqazdakı qanlı hadisələrin birinci dərəcədən cavabdehləri idilər. Arxiv sənədlərində yuxarıda adları keçən erməni komitəçilərinin, xüsusilə Andranik Ozanyanın silahlı birliklərinin İrəvan əyalətində 200-dən çox, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad nahiyələrində də 50-dən çox müsəlman kəndlərinə hücumlar təşkil etdiklərini, kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin də qətlə yetirildiyinə dair əhəmiyyətli məlumatlar var.

Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurun Ermənistanı birləşdirilməsi vəzifəsini öhdəsinə götürərək öz qanlı fəaliyyətlərinə start verən A.Ozanyan, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri, əsl həqiqətdə isə komitəçi (daşnak) olan, lakin bolşevik maskasına bürünən Stepan Şaum-

yanın tövsiyələri istiqamətində 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Naxçıvan da çox sayda kənd və qəsəbələri talan edib yandırmışdır.

1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Araz çayının sol sahilindəki Yaycı kəndinə hücum edən Andranik silahsız əhaliyə işgəncə edərək öldürmüşdür. Təxminən 4 min əhalisi olan kənd əhalisinin yarıdan çoxu, qadın, uşaq və yaşlı insan Andranik və onun silahlı dəstələri tərəfindən qətl edildi. Çox sayda insan isə Araz çayına atılaraq boğuldu. Ölənlər o qədər çox, sağ qalanlar isə o qədər az idi ki, cəsədləri dəfn etmək üçün insan tapılmırdı. Andranikin çaya atdığı insanların cəsədlərini Nüvədi kənd sakinləri çıxararaq dəfn etdilər. Cəsədlərin sayının çoxluğundan böyük bir qəbiristanlıq meydana gəlmişdi.

Yaycıdan Ordubada doğru irəliləyən Andranik yol boyunca bütün azərbaycanlı kəndlərini talan edərək 2 min insanı qətl etdi. Andranikin vəhşilikləri Nurs, Kolanı, Mahmutoba, Əbrəqunus, Qazançı, Paradaş, Xanağa, Bənəniyar, Camaldin, Ərəzin, Kırna və digər kəndlərdə də davam etdi (3, s.250).

Sənədlər Şərur bölgəsinə bağlı 45 kəndin də erməni komitəçilərinin hücumuna uğradığı, əhalisinin qətlə yetirildiyi və Araz çayına atıldıqları barəsində də məlumatlar verir.

Andranikin dəstəsi Naxçıvan və onun ətraf kəndlərində törətdiyi vəhşiliklərdən sonra 1918-ci ilin sentyabr ayında Sisyanı, noyabr ayında isə Gorusa gəlir və orada məskən salır. Bu tarixdən Zəngəzurun və bütün Qarabağın qara günləri başlayır. Sisyandan başlamış Şuşaya qədər Azərbaycan kəndlərini oda yaxıb viran qoymuş, sonra Dərələyəzə qayıtmış, Keşişkənddə Yapon adlı digər erməni daşnakı ilə birləşərək Çivə kəndinə hərəkət etmiş, yolüstü Əmov kəndində qırğın təşkil etmişdir. Onlar Şərur rayonunun Danzik, Dizə kəndlərinə də hücum etmək istəmiş, lakin məğlub olmuşdur. Andranik bu məğlubiyyətin əvəzini Qarağacda və Şabili kəndlərini yandıraraq əhaliyə divan tutmaqla çıxır. Törətdiyi qırğınların miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik öz qanlı cinayətləri ilə artıq Naxçıvanı öz hakimiyyətinə tabe etdiyini düşünürdü. Onun məqsədi Şuşadan başlamış Aralıq dənizindəkə uzanan əraziləri nəzarət altına almaq idi. Bu minvalla Azərbaycan, Türkiyənin 6 əyaləti Böyük Ermənistanın tərkibinə daxil olmalı, yəni dənizdən dənizə terrorçu, hərbiləşdirilmiş daşnak partiyasının ruhuna uyğun dövlət hökuməti yaradılmalı idi.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda törətdikləri cinayətlərin arxasında böyük dövlətlər dayanırdı.

Böyük dövlətlərin bu dəstəyi sayəsində külli miqdarda silah və sursat əldə edən ermənilər Azərbaycanda ciddi etnik təmizlik siyasətini gerçəkləşdirdilər. Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda türk-müsəlman soyqırımı törədildi. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (4, 147).

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112, Gəncə quberniyasında 323 (o cümlədən, Zəngəzurdə 166, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 300, Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın əhali öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə təkcə indiki Ermənistan ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, onların böyük əksəriyyəti erməni yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdi (7).

1918-1920-ci illərdə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı sözün həqiqi mənasında soyqırım törədildiyi haqqında kifayət qədər faktlar mövcuddur. Ermənilərin XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və deportasiya aksiyalarına hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə ulu öndərimiz Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci ildə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərman imzalamış və bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırım günü elan edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti, 1999, 5 fevral.
2. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2001, 192 s.
3. Cəfərli E.Y. Naxçıvanda Erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 280 s.
4. Hacıyev İ.M. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi // Tarix və onun problemləri, 2009, № 3, s. 131-138
5. Hacıyev İ.M, Məmmədov Ş.A. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
6. Köçərli T. Qarabağ: Yalan və həqiqət. Bakı: İrşad, 1993, 239 s.
7. www.iravan.info/1918-1920.soyqirimi.html

А.Г.Джаббарлы

Геноцид, совершенный армянами в Нахчыване

Резюме

Армяне осуществили первый этап кровавой политики геноцида и депортации против азербайджанцев при активной поддержке царизма в 1905-1907-х годах. В результате этих действий были уничтожены сотни азербайджанских сел в Баку и Нахчыване, Шуше, Джаваншире, Джабраиле, Зангезуре, десятки тысяч невинных людей стали жертвами зверств армян. В конце февраля и начале марта 1918-го года армяне вновь начали широкомасштабную агрессию против мирного населения Нахчывана.

Во многих регионах Азербайджана, а также в Нахчыване, был совершен тюрко-мусульманский геноцид. Согласно информации из источников, в период с 1918 по 1921 год в Нахчыване было убито 73 727 человек.

Эти вопросы были исследованы в статье с помощью фактов многие вопросы были выяснены.

A.H.Jabbarli

The Genocide Committed by Armenians in Nakhchivan

Summary

Armenians realised the first stage of bloody genocide and deportation politics against Azerbaijanis with the active support of tsarism in 1905-1907s years. As a result of these actions hundreds of Azerbaijani villages in Baku and Nakhchivan, Shusha, Javanshir, Jabrayil, Zangazur were destroyed, tens of thousands innocent people were the victims of Armenian atrocity. In 1918 late February and early March, Armenians again started large-scale aggression against peaceful population of Nakhchivan.

In many regions of Azerbaijan and also in Nakhchivan, Turkic-Muslim genocide was committed. According to information from sources, between the years 1918 – 1921, 73.727 people in Nakhchivan were murdered by Armenians.

In the article these issues have been researched, with the help of facts many issues have been clarified.

Rəyçi: t.e.d., prof. Z.Ə.Şahverdiyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.03.2019

S.R.ƏZİZOVA

Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası
(Bakı şəh., Ş.Bədəlbəyli küç., 98)

AZƏRBAYCAN MUĞAMININ VƏ İRAN DƏSTGAHININ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: Dəstgah, Şumer, Muğam, Çahargah, İran.

Ключевые слова: Дестгах, Шумер, Муғам, Чагаргах, Иран.

Key words: Destgah, Shumer, Mugham, Chahargah, Iran.

İran və Azərbaycan kimi qədim Şərq ölkələrinin zəngin mədəniyyəti, o cümlədən heyramiz musiqi sənəti özünün ecazkar bədii təsir gücü ilə bütün dünyada geniş şöhrət qazanmışdır. Bu mənəvi xəzinə uzun əsrlər boyu vahid ictimai-siyasi məkanda təşəkkül tapmış və islam ideologiyası zəminində daha da inkişaf edib yüksək zirvəyə qalxa bilmişdir.

Xalqlarımız həmişə mehriban münasibətlərdə yaşamışlar. Onlar ayrı-ayrı şirin dillərdə danışsalar da, qəlb ehtiraslarını, ali duyğu və düşüncələrini bir-birinə çox yaxın olan musiqi dilində - muğam və dəstgahlar vasitəsi ilə ifadə etmişlər. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan və İranın gözəl sənətkarları tez-tez müxtəlif musiqi meydanlarında görüşmüş, bir-birindən görüb-götürməyə çalışmışlar. Bu əlaqələr qədim dövrlərdən başlayaraq, müasir dövrümüzə də davam etdirilir.

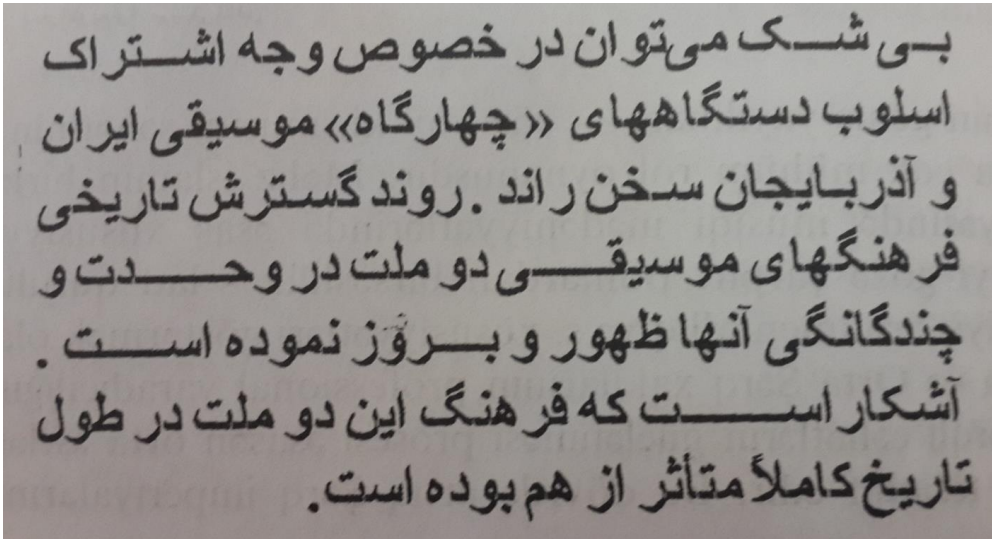
Azərbaycan musiqişünaslığında muğam sənəti ilə əlaqədar yeni-yeni aspektlər meydana çıxır. Muğamşünaslıq üçün əhəmiyyətli nəticələr verə biləcək belə aspektlərdən biri də muğamın regionlararası miqyasda-məhz Şərq xalqlarının ənənəvi musiqisi kontekstində öyrənilməsidir. Musiqişünaslığımızda bu aspektin öyrənilməsində əsas şərtlərdən biri – muğamın müxtəlif xalqların musiqi mədəniyyətində təşəkkül və inkişaf edərək öz bənzərsiz milli simasını müəyyənləşdirmiş nümunələrinin müqayisəli təhlilinə əsaslanan tədqiqat işlərinin yaranmasıdır. Bu baxımdan Sara Kərimova – Kərimişadın “Azərbaycan və İran “Çahargah” muğam dəstgahları” monoqrafiyası milli musiqişünaslığımızda bu qəbildən olan ilk örnək kimi çox önəmlidir.

Müəllifin müqayisəli təhlil üçün məhz “Çahargah” muğam dəstgahının Azərbaycan və İranda təşəkkül tapmış nümunələrini seçməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki muğam tipli janrların Şərq musiqisində mövcud olan müxtəlif növləri arasında Azərbaycan və İran muğamlarının bir-birilə üzvi surətdə bağlılığı diqqəti çox cəlb edir. Odur ki, regionlararası müqayisədə ən yaxın – qohum nümunələrin tutuşdurulması – söz yox ki, məntiqə uyğundur və vacibdir.

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının professional yaradıcılığında regional fərqli cəhətlərin güclənməsi prosesi əsasən orta əsrlərin son dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə artıq Şərq imperiyalarının monolitliyinin süqutu və millətlərin formalaşması nəticəsində ümumi ənənəvi normalar tədricən aradan çıxmağa və özünəməxsus milli əlamətlər güclənməyə başlayır. Bədii yaradıcılıqla lokal üslublu məktəb və cəryanların təzahürləri, onların folklor ənənələri ilə güclü qarşılıqlı əlaqələri məhz bu amillə bağlıdır. Səciyyəvidir ki, Ü. Hacıbəyov bu prosesi parlaq və təsirli obrazlı dillə təsvir etmiş, Şərq musiqisini on iki sütunlu və altı bürclü saraya bənzətmişdir.

Xatırladaq ki, özünün sanballı “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində Üzeyir Hacıbəyov Yaxın Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətinin ümumiliyindən bəhs edərək, onun əsas etibarı ilə, on iki muğama – üşşaq - nəva – busəlik – rast – iraq – isfahan – zirəfkənd – bozürq – zəngülə - rəhavi hüseyini muğamlarına dayaqlandığını göstərmişdir. Üzeyir Hacıbəyov obrazlı dillə ifadə etdiyi kimi, XIV əsrin sonlarında bu əzəmətli musiqi binasında qarşısı-alınmaz çatlar yaranmış və saray uçmuşdur. Regionun müxtəlif xalqları həmin binanın qiymətli qırıntılarını yığmış və onlardan tikinti materialı kimi istifadə edərək, hər biri ayrılıqda özünün musiqi məbədini yaratmışdır.

İki xalqın musiqi mədəniyyətlərinin tarixi inkişaf dialektikası onların vəhdətində və çoxcəhətliliyində öz ifadəsini tapmışdır. Məlumdur ki, haqqında danışdığımız xalqların mədəniyyəti tarixən bir-birilə qarşılıqlı təsirə məruz qalmışlar. Bu amil həm əhalinin tarixi miqrasiyası, həm də bilavastə mədəni əlaqələrlə, obyektiv tarixi və siyasi səbəblərlə izah edilir.

Ümumi sosial-ictimai proseslərə cəlb olunmuş xalqların tarixi talelərinin yaxınlığı və s. bu kimi amillər bu qəbildəndir. Həm Azərbaycan, həm də İran muğamatında onlar bir-birindən ayrılmaz, üzvi qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, orta əsrlər dövrünün musiqiçiləri bəstəkar – ifaçı, əksər hallarda isə bəstəkar – ifaçı və şair olmuşlar. Şərqi bədii yaradıcılığında poeziyanın müstəsna rolu olmuşdur. Xüsusilə Yaxın Şərq musiqisində “yüksək” klassik poeziyanın xüsusi əhəmiyyəti kəsb etməsi, musiqçinin bədii təxəyyülünün genişlənməsində böyük rol oynamış, özünün obrazlı emosional ovqatı ilə ona təsir göstərmişdir.

Yuxarda qeyd edildiyi kimi, improvizasiyanın kanonla qarşılıqlı əlaqəsi, həm Azərbaycan, həm də İran muğam sənətində mövcuddur. Belə ki, improvizasiyanın əsas funksiyası Azərbaycan və İran variantlarına inkişaf, bədii obrazın formalaşması ilə onun lad – informasiya və ritmik əsaslarının açılması ilə əlaqədardır. Bu qəbildən olan improvizasiyanın əsasında lad – melodiya və ritm – intonasiya – yəni obrazın aşkarlanması müxtəlif metodları durur. Beləliklə, improvizasiya musiqi mədəniyyətinin müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətləri və ənənələri ilə tənzim edilərək, Azərbaycan və İran muğamında xüsusi yer tutur. Hər hansı əsəri bütöv bir tam halında möhkəmlədən müəyyən sematik və struktur modellər – streotiplər, muğamların obrazlı-emosional düzümü və kompozisiyası kanonlaşdırılmışdır. Məhz muğam sənətinin kanonik səviyyəsi imkan vermişdir ki, bu sənət qorunub saxlansın və bir nəsilə digər nəsilə çatdırılsın.

Azərbaycan və İran dəsgahları “Çahrgah”ın müqayisəli öyrənilməsi prosesində istər bütöv bir silsilə, istər ayrı-ayrı hissələr və istərsə də konkret melodik inkişaf səviyyəsində onların ümumi və fərqli məqamları aşkara çıxır. Ümumi cəhətlərdən birinə diqqət yetirək. Bu – ladların obrazlı-emosional səciyyəsidir. Məlum olduğu kimi, orta əsr mütəfəkkir alimlərinin yazılı traktatlarında lad sistemi çox mürəkkəb, obrazlı, emosional səpkidə verilmişdir. Nəticə etibarilə demək olar ki, Azərbaycan və İran muğamları “Çahargah”ın müqayisəli qarşılaşdırılması global xüsusiyyətlərindən bəhs etməyə imkan verir. Burada söhbət vahid bədii estetik sistemdən – bütövlükdə Şərq musiqi mədəniyyətinin təbiətində təcəssüm olunan yaradıcı təfəkkür prinsiplərindən gedir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycanda “Çahargah” dəstgahı qəhrəmani xarakter daşıyır. Demək olar ki, bu muğam öz qəhrəman ruhu – spesifik intonasiyaları ilə digər muğamlarla təzad təşkil edir; dinləyicidə mərdlik əhval-ruhiyyəsi yaradır. Məsələn “Zəngi şotor” – “Bali Kəbutər”,

“Bəstə Nigar”, “Hisar”, “Məğlub” və sair adların mənası bir daha Azərbaycan “Çahargah”-nın döyüş mərdlik simvolu daşdığını bildirir.

İran “Çahargah” dəstgahı haqqında isə müxtəlif, bir – birinə zidd fikirlər mövcuddur, Mehdi Bərkeşiyə görə - “Çahargah” dəstgahı şənlik, xoşbəxtlik, dinamizm ifadə edir. Başqa bir sənətsünas Əziz Şəbani isə qeyd edir ki, bu dəstgahda qəmlik və şadlıq vəhdətdədir.

Bir daha xatırladaq ki, İranda dəstgah anlayışına iki nöqteyi – nəzərdən kompozisiya və lad kimi yanaşırlar. Dəstgahın kompozisiya kimi təfsirini artıq yuxarıda verdik. Onun bir lad kimi mahiyyətini də təhlil edək. Bu cür yanaşmağımız təsadüfi deyildir. Çünki İran musiqi nəzəriyyəsində lad problemi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olmuş - hələ X əsrdə Fərahidən başlayaraq XV əsrdə Ə.Caminin əsərlərində mühüm rol oynamışdır. Bir sözlə, orta əsrlərdə yaşamış musiqişünaslar öz əsərlərində lad anlayışına böyük yer vermişlər.

İran musiqisində lad sistemi, onun bu günə qədər gəlib çatmış müasir forması hələ XIX əsrdə Mirzə Abdulla tərəfindən verilmişdir. Mahir tarzən 12 ladı birləşdirərək onların təsnifatını vermişdir. Bu ənənə sonralar, yəni XX əsrin I yarısında musiqişünas Vəziri tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycan muğam sənətində lad sisteminin əsası Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən qoyulmuş “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı elmi əsərində onun geniş təfsiri verilmişdir. Burada səslərin funksiyalarından bəhs edərəkən qeyd etməliyik ki, Ü. Hacıbəyov Azərbaycan lad sisteminə pillələrin daşdığı vəzifələr çox diqqətlə müəyyən etmişdir. Məsələ ondadır ki, o, tonikanı pillələrin ona nisbətini, üst və alt aparıcı səsləri onların müəyyən sıçrayış qanunauyğunluqları tərtib etməklə çox rahat və məqsədəuyğun system yaratmışdır.

İran musiqisində isə pərdələrin funksiyaları demək olar ki, ümumi məxrəcə gətirilmişdir. Vəziri tərəfindən müəyyən edilən sistemdə 4 əsas ton inkişaf edir. Onlardan birincisi “vurğu” ilə işarə edilərək, fars dilindən tərcümədə “şahid” (şahed) mənasını verir. Şahid (mayə) rolunu daşımaqla ətrafında qonşu səsləri formalaşdırır. Beləliklə də hər bir əsas guşənin ona məxsus şahidi olur.

II əsas ton “motaqayer” – fars dilindən tərcümədə “dəyişən” mənasını verir “M” hərifi ilə işarə olunur.

III əsas ton olan “ist” - fars dilindən tərcümədə “dayanacaq” mənasını verərək “İ” hərifi ilə işarə edilir. Bu yarımkadans funksiyası daşıyaraq qısa müddətli melodik dayanacağı bildirir.

IV “Forud” enmə mənasını verərək “F” hərfi ilə işarələnir. (Azərbaycan dəstgahında da fonda oxşar “ayaq” ola bilər). Forud həm də axıncı səs və ya bütöv kadensiya, hətta tamamlanmamış melodik quruluş səpkisində ola bilər. (1s. 3, 181-187)

Muğam Şərq ölkələrinin klassik xalq yaradıcılığı musiqisinin əsas janrlarından biridir. Muğam sözü iran-ərəb-türk dilində işlənən «məqam» sözündən yaranmışdır. «Məqam» sözü simli alətlərdəki (əsasən tar alətindəki) pərdə mənasına gəlir. Hər muğamın da əsas (mayə) notu alətin bir pərdəsində olduğu üçün bu ad verilmişdir. Təxminən XIV əsrə qədər Yaxın Şərq xalqlarının vahid musiqi janrı olmuş, lakin sonralar baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər səbəbindən bu vahid musiqi janrı xalqlara uyğun parçalanmışdır. Klassik şərq muğamı 12 əsas muğam və 6 avazatdan ibarət olmuşdur. Əsas muğamlar: “Üşşaq”, “Nəva”, “Busəlik”, “Rast”, “Əraq”, “İsfahan”, “Zirəfkənd”, “Büzürk”, “Zəngülə”, “Rəhavi”, “Hüseyni” və “Hicaz”, avazatlar isə “Şahnaz”, “Mayə”, “Səlmək”, “Novruz”, “Kərdaniyə”, “Güvaştan” ibarət idi.

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının əsrlər boyu qohumlaşmış mədəni və maddi sərvətləri vardır. Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətində ümumi cəhətlər daha bariz şəkildə özünü göstərir. Çünki bu mədəniyyət böyük bir region əhalisinin müxtəlif formalı və çalarlı əlaqə prosesi əsasında təşəkkül tapmışdır. Məhz bu səbəbdən də onlara bir çox mühüm ümumşərq xüsusiyyətləri xasdır.

Azərbaycan xalqının qədim irsi olan muğam çoxdan geniş kütlələrin ümumi malına çevrilmişdir. Lakin çoxəsrlə muğam sənətinə aid bədii problemlər o cümlədən, muğamın tarixi inkişafı və təkamülü, onun kompozisiya – quruluş, xüsusiyyətləri, milli özünəməxsusluğu kimi

məsələlər bu günədək lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Musiqi irsimizdə geniş inkişaf etmiş sənəti hazırda milli musiqili – poetik incəsənətin əsas sahəsi kimi üç növdə təşəkkül tapmışdır:

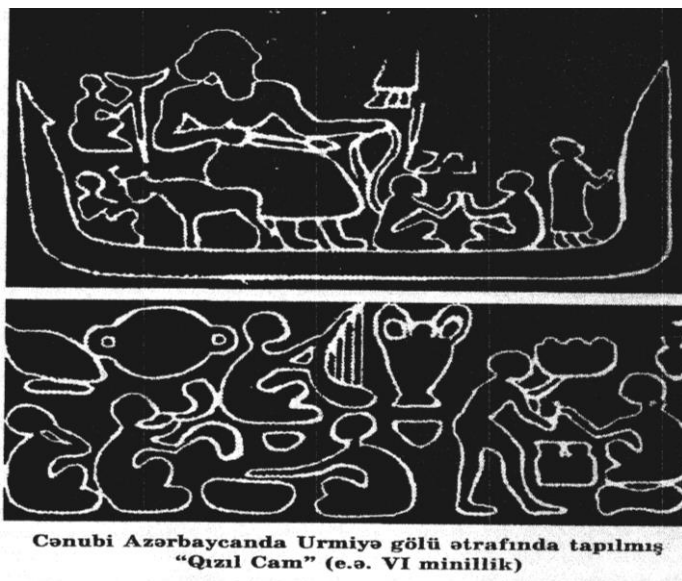
- Muğam dəstgahları;
- Kiçik həcmli muğamlar;
- Zərbi muğamlar.

Azərbaycanda 7 əsas, 3 köməkçi muğam var. Əsas muğamlar «Rast», "Şur", «Segah», "Çahargah", «Bayatı-Şiraz», "Şüştər" və «Humayun», köməkçi muğamlar isə "Şahnaz", «Sarənc» və «2-ci növ Çahargah»dır.

Klassik şərq muğamını yaradanlar və muğam barədə əsas nəzəri fikirlər Əbu Nəsr Fəra-bi, Əbu Əli ibn Sina, Əlkindi, Əbdülqadir Marağayi, Səfiyyəddin Urməvi və başqaları olmuş-lar. Azərbaycan bəstəkarı, Azərbaycan professional musiqisinin görkəmli nümayəndəsi Üze-yir Hacıbəyov XX əsrdə Şərq musiqisi və muğam nəzəriyyəsinə dair əsas fikir sahiblərindən biri kimi tanınır. (2)

Ü. Hacıbəyov özünün «Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları» adlı elmi işində belə nəti-cəyə gəlir ki, bizim musiqimizdə xüsusi səs düzümü olan 8 sərbəst ladlar və ondan başqa kö-məkçi ladlar da vardır. Köməkçi ladlar əsasən sərbəst laddan törənmiş laddır. Azərbay-canda ən çox yayılan «Şur» və «Segah» laddır. Həqiqətən də Azərbaycan xalq mahnıları, rəqs havaları və sairə musiqi formalarının əsas hissəsi bu iki məqamda qurulmuşdur. Ondan başqa «Rast», «Şüştər», «Çahargah», «Bayatı-Şiraz» muğamları geniş yayılmışdır. «Hüma-yun» və «Şüştər» muğamları nisbətən az yayılmışdır» (3, s. 198).

Muğamın yaranması: Şumer dövrü - Azərbayacan qoca şərqin ən qədim diyarlarından biridir. Son XX yüzillikdə dünyanın, o cümlədən Azərbaycanın bir çox alimlərinin tarix, etno-qrafiya, arxiologiya təsviri və memarlıq sənət abidələrinin, musiqi mədəniyyətinin öyrənil-məsi sahəsindəki tədqiqatları sübut edir ki, Azərbaycanın tarixi, maddi-mənəvi dəyərləri öz kökünü Şumerlərdən qat-qat əvvəlki dövrlərdən götürür. Bu isə Azərbaycanın ərazisində ya-şamış qədim əcdadlarımızın tarixinin, mədəni yüksəlişinin başqa xalqlara görə daha qədim ol-masını sübut edir. Məhz belə zəngin tarixə və mədəniyyətə malik bir xalq sonrakı minillikdə, yəni Şumer dövründə özünün yüksək inkişaf mərhələsini yaşaya bilərdi. Tarixi, arxeoloji və musiqi tarixi araşdırmaları sübut edir ki, Azərbaycan mədəniyyəti öz ilkin başlanğıcını b.e.ə XII minillikdən Qobustan ərazisindən götürür. Azərbaycan, həmçinin bəşər mədəniyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən ikinci mühüm arxioloji tapıntı cənubi Azərbaycan ərazisində b.e.ə. VI minillikdə tapılmış “qızıl cam”dır.

Urmiyə gölü ətrafında cığamışdan tapılmış bu sənət əsərini tədqiq edən Çıqaqo Universitetinin Şərq dilləri üzrə professoru arxioloq Hilen Kantur və cığamışda qazıntı işlərinə başçılıq etmiş Kaliforniya Universitetinin professor Pinas Delokaz xüsusi tədqiqatlar apararaq bu tapıntının böyük əhəmiyyəti haqqında YUNESKO-nun "Peyma" jurnalında məqalə çap etdirmişlər. Bu xüsusda şərqşünas alim Əbülfəz Hüseyn yazır: "Cığamışda üzə çıxan qədim mədəniyyət nümunələrindən biri də bəşərin yaratdığı formalaşmış musiqidən xəbər verən təsvirdir. Burada bir çalğıçı dəstəsi görünür; bu indiki mənada orkestr deməkdir. Özü də orkestrin ən ulu babasıdır... Beləliklə simli, nəfəslı və zərb alətlərindən ibarət bir orkestr görürük"

Rəsmnin birinci hissəsində səhnəni xatırladan bir yerdə hökmdarın hüsurunda musiqiçilərin və bir nəfərin də ayaq üstə kənarda mahnı oxuması göstərilmişdir. Bu rəsmdə ilk növbədə insanların, daha sonra yerdə oturub dizi üstə musiqi aləti çalan musiqiçiyə keçinin yaxınlaşıb qulaq asması səhnəsində rəsmnin konturlarının, bədən və hərəkət quruluşlarının yüksək professionalıqla işlənilməsi diqqəti cəlb edir. Hökmdarın rəsmi – geyimini, kəllə quruluşunu, saç və saqqalın formasını şumer dövrünün rəsmləri ilə tutuşdursaq onlar arasında böyük yaxınlıq görürük. İkinci rəsmdə də dörd simli çəng, nağara və qoşa nağara, qoşa zurna və ya buğ çalan musiqiçilərin, arxada bir müğənninin rəsmi yüksək professional şəkildə işlənilməsi diqqəti cəlb edir. Bu da b.e.ə. VI minillikdə həmin ərazilərdə eyni etnosun, milli ənənənin olmasını sübut edir. Deməli şumerlərin ərazisinə qədim əcdadlarımızın bir qismi indiki torpaqlarımızdan, ərazilərimizdən gedib çıxmışlar. Qədim Şumer ilə cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhəri arasında mövcud olan ticarət yolu və gündəlik gediş – gəliş də sübut edir ki, Azərbaycanın Şumerlə çox sıx əlaqəsi olmuşdur (4, s.19).

Şumer dövrü ilə Midiya (b.e.ə. X – IX əsrlər) dövrü arasındakı müddət ərzində Azərbaycanda və İranda musiqi sənəti öz inkişaf səviyyəsini saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Ariyalıların (farsların) İrana gəlməsindən əvvəl İranda çəng, ney, suray, balaban, qoşa zurna, qoşa balaban, təbil, ud, saz, tar və başqa musiqi alətlərindən geniş istifadə olunması barədə müxtəlif məlumatlar var.

Azərbaycanda qədim ənənənin saxlanması ilə bağlı Murad Adcı deyir: "Türk ənənələri heç bir yerdə böyük mədəni və ekonomik imkanları unikal ölkə Azərbaycanda olduğu qədər güclü şəkildə saxlanılmamışdır. Avropada yaddan çıxmış əcdadların mədəniyyəti orada hifz olunmuşdur... Azərbaycan muğamlarında qorunub saxlanılan altay türklərinin qədim mahnısının – ağısının sədalarını kaş ki, onlar eşidəydilər". V.S.Vinoqradov, İ.İ.Zemsovski və bir çox başqa alimlər də Azərbaycanda muğamların təmsalında qədim ənənənin saxlanmasını qeyd etmişlər (4, s. 75-77).

Dünya musiqi mədəniyyətinin inkişafında İran xalqlarının, xüsusən də Azərbaycan etnogenində duran tayfaların –Şumer (Kərkük), Aratta, Lullibi, Turukku, Manna və Midiya musiqi ənənəsinin çox böyük rolu olmuşdur (4, s.13-14).

Muğam janrı Şərq xalqlarının mədəni həyatında, onların mənəvi dünyasının formalaşmasında həlledici rol oynadığı üçün bu ölkələrin musiqi salnaməsində dərin izlər buraxmışdır.

Muğamların İranda dəstgah, Azərbaycanda muğam, dəstgah, Ərəbistanda, Türkiyədə makam, şimali Afrikada, Əlcəzairdə, Tunisdə, Mərakeşdə istixbar, nuba, Hindistanda raqa, Pakistanda xəyyal, Özbəkistanda, Tacikistanda makom, Qazaxstanda kyüi, Türkmənistanda, qərbi Çində (Uyğurlar) mukam adlandırılmasına baxmayaraq janr etibarı ilə hamısı eyni tipli musiqidir. Onların yalnız forması, inkişaf səviyyəsi, istiqamətləri və emosional təsir dairəsi bir – birindən fərqlənir.

Bu sahədə son illər çapdan çıxmış Tariyel Nüvədilinin "Əcdad" və E. Əlibəyzadənin "Azərbaycanın mənəvi mədəniyyət tarixi" əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Hər iki alim tutarlı elmi sənədlərlə qarşıya qoyduğu problemləri açması və sübuta yetirməsi Şumer və Azərbaycan etnoslarının, dilinin ətrafında gedən soz söhbətlərə son qoymuşdur. Belə olan təqdirdə N. Gəncəvinin "bir muğam havası çal" sözü tamamilə muğama işarədir. Çünki, dilimizdə "y" hərfi "i", "a" səsləri ilə "yaşiq-aşiq", "yişiq-işiq" kimi dəyişilə bilər. Bu halda

Muğan – Muğam kimi də dəyişə bilər. Bunu bir əsas kimi qəbul edib deyə bilərik ki, muğam sənəti b.e. əvvəl X-IX əsrlərdə muğlar tərəfindən yaşadılırdı. Muğamın başqa tələffüzlərdən istifadə olunmasının müqayisəli cədvəlinə baxaq.

Ölkə, xalqlar	1 2 3 4 5
Azərbaycan	M U Ğ A M
Qədim Azərbaycan	M U Q A N
Farelarda	M O Ğ A M
Türkmənlərdə Uyğurlarda	M U K A M
Ərəblərdə. Türklərdə	M A K A M
Özbəkstanda	M A K O M

Müqayisədən göründüyü kimi bütün hallarda muğamın muğan mənşəli olması şübhəsizdir. Muğam dəstgahının şöbə və guşələrinin ayrı – ayrı havalardan ibarət olması nəzəriyyəsinə də diqqət yetirək. Sənədlərdən məlum olduğu kimi Xosrov Pərvizin sarayında Barbəd 100 ahəng bəstələmişdir. Bu ahənglərin, havaların 30-u haqqında N. Gəncəvi, Firdovsi və başqaları geniş məlumat verir. Başqa bir İran məxəzində göstərilir ki, Barbədin 360 ahəngi, 5 avazı və X. Pərvizin şəninə yazdığı çoxlu təsniflər olmuşdur. Barbədin bəstəlidiyi havalardan “Təxti-Təqdis”, “Arayişi-Xurşid”, “Baği-Şirin”, “Camedəran”, “Səbzəndərsəbz”, “Çəkavək”, “Xosrov”i və s. başqa havalər içərsində bəziləri bu gün də şöbə və guşə şəklində müasir muğam sənəti içərisində saxlanılmaqdadır.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, muğamlar müəyyən hadisələrlə əlaqədar yaranıb. Bunlardan: Şah Xətai, Xosrovanə, Bayatı-Qacar şahların şəninə, Novruze-Kuçək, Novruze-Xara, Sale-Novruz, Novruz-Pəvəndə Novruz bayramı ilə əlaqədar, Bayatı-Əcəm (Əcəm qədimdə iranlılara deyilirdi, Bayat isə türk tayfalarıdır ki, Cənubi Azərbaycanda yaşayırlar), Bayatı-Kürd, Ovşarı (həm ərəzi adıdır, həm də Əfşar türkdilli tayfalarıdır), Bayatı-İsfahan, Bayatı-Şiraz, Şüştər şəhər adları, İraq, Azərbaycan ölkə adı və s. ilə əlaqədar yaranmışdır.

Göstərilən misallar sübut edir ki, muğamlar ayrı-ayrı hadisələrlə əlaqədar yaranmış müxtəlif havalardan ibarət olub, mənşəcə professional musiqi sənət nümunəsidir. Yuxarıdakı misallar bir daha göstərir ki, Muğan ərəzisi ilə əlaqədar Muğan havalarının yaranması da tam qanunauyğundur (5, s.10-13,15,19-21,23-29).

Tarixçi İlya Məhərrəminin iddiasına görə, muğam sözünün kökü "muğ" sözündən götürülüb. Müəllif qeyd edir ki, məzhəbi din ayinləri musiqi, avaz və ritmlə icra olunurdu və zaman keçdikcə, inkişaf edərək, formalaşaraq, indiki muğam səviyyəsinə gəlib çatmışdır (6).

1990-cu ildə Arif Babayev tarixdə ilk dəfə muğam professoru adı alıb. 1999-cu ildə Azərbaycanın muğam ustası Alim Qasımov UNESCO-nun Beynəlxalq Musiqi Şurasının birinci mükafatını qazanmışdır.

2000-ci illərdə muğamın daha da geniş şöhrət tapması və genişlənməsi, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın adı ilə bağlıdır. Onun səyi nəticəsində 2003-cü il 7 noyabrda tarixində Azərbaycan muğamı UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin şah əsəri elan olunmuşdur. 2008-ci ildə Azərbaycan muğamları UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Reprezentativ Siyahısına daxil edilmişdir. 2009-cu il dekabrın 27-də Bakıda, Dənizkənarı Milli Parkda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin açılışı olmuşdur (6).

Bundan sonra muğam sənətimizə diqqət və qayğı daha da artmağa başladı. Xüsusilə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Heydər Əliyev Fondunun muğam sənətimizin qorunması və inkişafı ilə bağlı bir sıra uğurlu tədbirlərin həyata keçirilməsi bu sahədə böyük canlanmaya səbəb oldu. Bu sahədəki uğurlardan danışarkən Azərbaycan muğam antologiyasının, Qarabağ xanəndələri albomunun hazırlanmasını, Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq muğam müsabiqələri və s. misal göstərmək olar (7).

Beləliklə, xalqımızın qədim mədəni irsinin ölməz nümunəsi, Azərbaycan musiqisinin zəngin fəlsəfi təməl üzərində təşəkkül tapmasında əvəzsiz rol oynayan muğama möhtəşəm abidə ucaldılması istiqamətində ciddi addım atılmışdır. Azərbaycan muğamının bəşər mədəniyyətinin nadir inciləri ilə bir sırada YUNESKO-nun Dünya irs siyahısına daxil edilməsi isə bütövlükdə onun nə dərəcədə bənzərsiz sənət növü olduğunu bir daha təsdiqləyir (8).

Qədim və zəngin mədəniyyətimizin vizit kartı muğam, eyni zamanda, xalqımızın malik olduğu milli mədəniyyətin koloriti, hər birimizin mənəvi və ruhi qidasıdır. Bütün azərbaycanlıların həyat hekayətinə çevrilən muğamın təbliğinə son illərdə istər ölkəmizdə, istərsə də onun hüdudlarından kənarda dövlət səviyyəsində yüksək diqqət göstərilir. Muğamın yaşaması, dünyada layiqincə təbliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından son dövrlərdə yaradılan Muğam mərkəzlərinin müstəsna əhəmiyyəti var. Bu məsələdə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Ağdam rayonunda yaradılan Muğam Mərkəzi də böyük rol oynayır. 2008-ci ildə Bakıda və Ağcabədidə, 2010-cu ildə Füzulidə inşa olunan Muğam mərkəzləri ölkəmizdə muğamın inkişafına mühüm töhfələr verir.

Bəşəriyyətin şifahi və mənəvi irsinin incilərindən olan muğamın təbliği və inkişafı istiqamətində dövlətimiz tərəfindən son illərdə görülən sanballı işlərə Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu da tarixi töhfələr verir. Fondun həyata keçirdiyi layihələrin nəticəsidir ki, 2003-cü ildə UNESCO həm milli, həm də bəşər mədəniyyəti üçün Azərbaycan muğamının bədii dəyərini etiraf etdi. Muğam UNESCO-nun "Bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinin şah əsərləri" siyahısına salınıb. Ötən illərdə Heydər Əliyev Fondu ilə Azərbaycan Televiziyaşının birgə layihəsi əsasında "Muğam televiziya müsabiqələri"nin keçirilməsi bu əvəzsiz sənət nümunəsinin yaşadılması, xalqımızın qədim yaddaşından gələn muğamlarımızın qorunması istiqamətində mühüm hadisələr kimi tarixə düşüb (9).

Muğam Şərq, xüsusən də Azərbayacan xalqına Allah tərəfindən verilmiş ən böyük hədiyyədir. Ona görə də muğamın mədəniyyətin, dinin və cəmiyyətin inkişafındakı böyük rolunu dərk etməklə ondan düzgün formada bəhrələnməyin öyrənilməsinə insanlar vəzifə olaraq qarşılarına bir məqsəd kimi qoymalıdır. Muğam – cəmiyyətin və şəxsin gələcək inkişafında əsas mənəvi atributudur. O, milli melitaritetimizin yüksəlməsinin, kamilləşməsinin mənəvi dayəğıdır (4, s.16).

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov T. Azərbaycan və İran musiqiçilərinin qarşılıqlı əlaqələri, Bakı, 2006.
2. Fəxrəddin Z. "Bu da bir istəkdir". Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2008. -208 səh.
3. Rəcəbov O., Hidayətova F. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2013. - 218 səh.
4. İmrani R. Muğam Şumer dövründən başlayır, Bakı, Elm, 1999, 88 səh.
5. İmrani R. Muğam tarixi, Bakı, Elm, 1998.- 280 səh.
6. az.wikipedia.org/wiki/Muğam
7. Xalq qəzeti.- 2011.- 25 avqust.- № 187.- s. 4.
8. azertag.az, 27.12.2008
9. president.az, 05.11. 2018.

С.Р.Азизова

Схожие и отличительные черты азербайджанского мугама и иранского дестгаха

Резюме

Богатая культура древних стран Востока, таких как Азербайджан и Иран, а также прекрасное музыкальное искусство, приобрели известность во всем мире благодаря своему чудесному художественному влиянию. Хотя и народы этих стран говорят на разных сладких

диалектах и языках, в тоже время они выражают свои страстные и вдумчивые мысли на музыкальном языке. Они тесно связаны друг с другом через мугам и дестгах .

В азербайджанском музыкальном искусстве появляются новые аспекты мугама. Одним из таких аспектов, который может иметь значительные результаты для изучения мугама, является изучение мугама в контексте традиционной музыки народов Востока.

S.R.Azizova

Similar and Different Sides of Azerbaijan Mugham and Iranian Dastgah
Summary

The rich culture of the ancient countries of the East, such as Iran and Azerbaijan, as well as the wonderful musical art, gained fame throughout the world thanks to its wonderful artistic influence. Although they speak different sweet languages, they express their passionate, passionate and thoughtful in a musical language that is closely related to each other - mughams and dastgah.

New aspects of mugham art appear in the Azerbaijan music art. One of these aspects, which can have significant results for the study of mugham, is the study of mugham in the context of traditional music of the people of the East.

Rəyçi: ped.e.d., prof. O.Rəcəbov

Redaksiyaya daxil olub: 07.03.2019

Ü.Ş.HƏŞİMOVA

e-mail: hashimova.ulkar@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 822/23)

TÜRKİYƏDƏ ÇİMƏRLİK TURİZMİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Türkiyə, turizm, çimərlik, riviya, mavi bayraq, kurort*Ключевые слова:* Турция, туризм, пляж, ривьера, синий флаг, курорт*Key words:* Turkey, tourism, beach, riviera, blue flag, resort

Türkiyə Avropa və Asiya qovşağında, fərqli mədəniyyətlərin, iqlim müxtəlifliyinin yaşandığı coğrafi mövqedə yerləşir. Kiçik Asiya yarımadasında yerləşən bu ölkə dağlarla, yaylalarla, çaylarla, dənizlərlə və adalarla zəngindir. Məhz bu rəngarəngliyə görə Türkiyədə turizmin müxtəlif növləri inkişaf etmişdir. Ən çox dəniz turizmi kimi yaxta, qış turizmi, sağlamlıq və termal turizmi, mədəni turizm kimi konqres, gənclik, İpək yolu, inanc, təbiət turizmi kimi ekoturizm, yayla turizmi, ornitoloji (quş müşahidəçiliyi) turizmi, foto safari, axarsu idmanları (qano-raftinq), aqrar turizm, botanik turizm, bitki araşdırma, velosiped turizmi, atla gəzinti turizmi, karavan turizmi, mağara turizmi, dağ və təbiət yürüş turizmi, ov turizmi inkişaf etmişdir (2, s.8).

Üç tərəfdən dənizlərlə əhatələnən Türkiyədə çimərlik turizmin inkişafına əlverişli ərazilər və körfəzlərində yerləşən narın qumlu çimərlikləri, dəniz suyu temperaturunun uyğun olması və isti iqlim zəmin yaratmışdır. Çimərlik turizmi üzrə ixtisaslaşan digər ölkələr kimi Türkiyə də mavi bayraq sayına əsasən rəqabət aparmaqdadır. Mavi bayraq tələb olunan standartlara cavab verən çimərliklərə, marina və yaxtalara verilən beynəlxalq mükafatdır, təmiz, təhlükəsiz və mədəni ətraf mühit simvoludur. Çimərliklər üçün təmiz dəniz suyu və ətraf mühitin ekoloji maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması, lazımlı təchizata sahib yaxşı bir ətraf idarəçiliyini təmsil edir. Mavi bayraq beynəlxalq sahədə ilk dəfə Fransada 1985-ci ildə, Avropa Birliyində 1987-ci ildə, Türkiyədə 1993-ci ildə və Avropa qitəsi xaricindəki ölkələrdə 2000-ci ildə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bugün Avropada 30 ölkə olmaqla dünyada 49 ölkədə tətbiq olunmaqdadır (4).

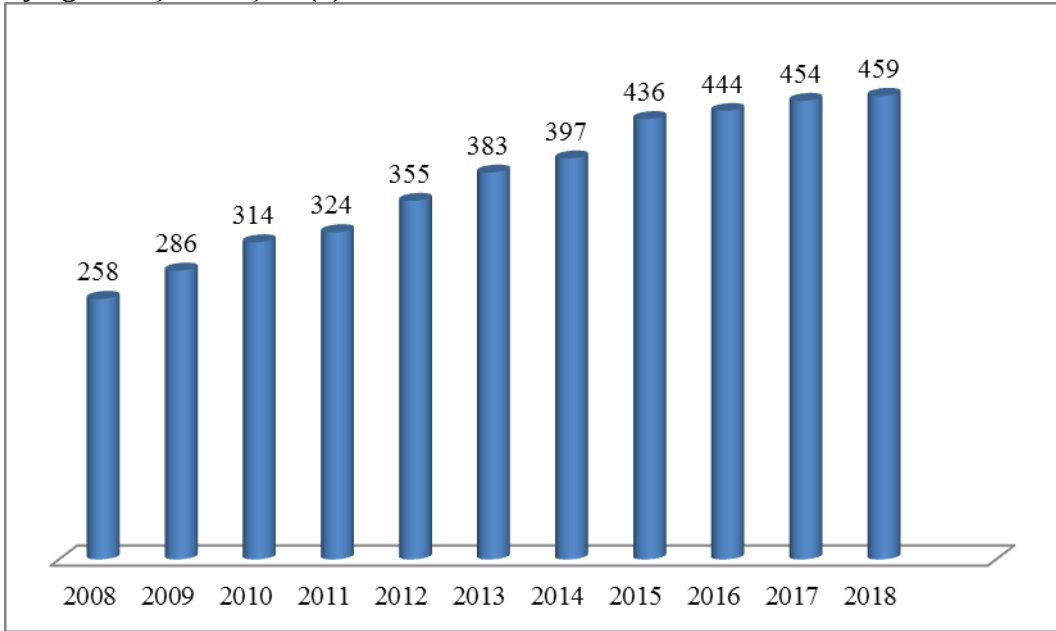
Mavi bayrağın beynəlxalq xarakterli turizm baxımından xüsusi əhəmiyyəti var. İnsanlar heç tanımadıqları yerlərə, planlaşdırmadan səfərə çıxdıqları zaman beynəlxalq səviyyədə tanınmış və təsdiq olunmuş xüsusiyyətlərinə görə seçilmiş çimərliklərə üstünlük verirlər, buna görə də turizmdə “mavi bayraq” güclü bir rabitə vasitəsi sayılır.

Bu çimərliklər üçün müəyyən edilmiş bir sıra meyarlar mövcuddur:

- üzmə suyunun keyfiyyəti (müəyyən edilmiş göstəricilərə əsasən suyun keyfiyyəti “mükəmməl” olmalıdır);
- çimərliklərdə və ətraflarında çirkab suların kanalizasiya xəttinə və təmizlənmə sisteminə bağlı olması;
- ekoloji təhsil və məlumatlandırma işlərinin görülməsi, ətrafda ekoloji davranış qaydaları;
- kifayət qədər tullantı qutuları və yenidən istehsal üçün ayrılmış xüsusi qablar;
- ev heyvanlarının daxil edilməsinə ciddi nəzarət;
- çimərlikdə xüsusi təlimlərdən keçmiş xilasedici dəstələrin və ilkin tibbi yardım ləvazimatların olması;
- vizual çirkliliyin qarşısının alınması, dəniz yosunlarının müəyyən qədər təmizlənməsi;
- baş verə biləcək hər hansı risklərə görə öncədən hazırlanmış iş planları.

Meyarlara cavab verən ölkələr mavi bayraqların sayına görə rəqabət aparır. 2018-ci ildə şimal yarımkürəsi üzrə Beynəlxalq mavi bayraqlı çimərliklərin sayı aşağıdakı kimi dəyərləndirilmişdir. Türkiyə 2014-cü ildə ən çox mavi bayraqlı sahillərə sahib olan 3-cü ölkə olduğu halda 2015-ci ildə 2-ci yerə yüksəlmişdir. Birinci pillədə İspaniya 578 çimərlik ilə olduğu halda 2-ci sırada Türkiyə 436 çimərlik ilə, Yunanıstan isə 395 çimərlik sayına malik olmaqla 3-cü mövqedə idi. Lakin 2018-ci ildə Türkiyə mavi bayraqlı çimərliklərinin sayına görə 3-cü yerdədir (5).

Türkiyə dövləti dəniz turizmin inkişafına, xüsusilə də çimərliklərə turistləri cəlb etmək işinə xüsusi diqqət ayırır (Şəkil 1). Sahilyanı ərazilərin sanitar təmizliyi, çirkab suların təmizlənməsi, tullantıların səmərəli şəkildə idarə olunması mövcud imkanlardan maksimum istifadəyə gətirib çıxarmışdır (4).

Şəkil 1. Türkiyədə mavi bayraqlı çimərliklərin illər üzrə say artımı

Çimərlik turizmi üzrə ən çox turist qəbul edən bölgələr İstanbul və Antalyadır. Turizm ilə birlikdə kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində də inkişaf etmiş olan Antalya Türkiyənin mühüm kurort şəhərlərindən biridir. Kaş, Kəmə və Manavqat ərazilərinin sahilələri turizmin əsas mərkəzləridir. Antalya həm yerli, həm də xarici turistlərin ən çox seçim etdiyi məkandır (1, s.316).

Çimərlik turizmi ilə diqqətçəkən digər kurort şəhərləri Aydın, Mərsin və Qara dəniz hövzəsidir. Egey bölgəsində yerləşən Aydın bölgəsi sahilələri ilə diqqət mərkəzinə düşür. Mərsin isə Aralıq dəniz turizmində Antalyadan geridə qalsa da, çimərlikləri ilə məşhurdur. Qara dəniz regionunun yüksək yaylaları, açıq səması, təmiz havası yay aylarında kənd yaşayışı ilə ahəngli tətillərin istəyənlərin seçimidir. Artvin, Trabzon və Rize öndə olmaqla Şimali Qara dəniz bölgəsində əsrarəngiz yaylalar mövcuddur (3, s.15).

Avropanın da dəniz sahili ölkələrində də dəniz turizmi inkişaf etmişdir. Bu ölkələrin sahillərində turizmin inkişafı ilə zamanla oxşar, gözəl sahilələri istinad etmək üçün “rivyera” anlayışını istifadə edilir. Fransa, İspaniya, İtaliya, Albaniya, Sloveniya, Yunanıstan, Avstriya, Rumıniya və Türkiyə rivyeraları ən məşhurlarıdır. “Türk Rivyerası” və ya “Turkuaz Sahil” olaraq da bilinən bölgə, Antalya, Bodrum, Quşadası, Marmaris, Fəthiyə və Kalkan kimi dünyaca məşhur yerlərdən ibarətdir. Rivyera Türkiyədə Ege və Aralıq dənizi sahilindəki iki ayrı coğrafi bölgə arasında qalan bir qismi ifadə etmək üçün istifadə edilir. Türk Rivyerası şərqdə Antalyadan başlayan və qərbdə Muğla ilə birlikdə İzmirin orta hissəsinə uzanan bir

bölgədir. Rivyera Antalya və Alanya hava limanlarının hər ikisindən də rahatlıqla ünvana çata bilinəcək və digər tətil yerləri ilə müqayisədə uyğun qiymətlərin olması ilə daha əlverişlidir. Ailə ilə və aşağı büdcəli istirahət etmək istəyənlər üçün Türk Rivyerasında və ya Kəmə və Bələk kimi möhtəşəm destinasiyalarda istədikləri kimi tətil həyata keçirə bilirlər (6).

Son illərdə Türkiyənin dəniz sahilində yerləşən kurortlar Antalya, Muğla və İzmirdə yerləşir. Antalyada “Maxx Royal Kemer”, “Kempinski The Dome”, “Regnum Carya”, “Rixos Premium”, “Gloria Serenity”, “Nirvana”, Muğlada “Hillside”, “D-Hotel Maris”, “Xanadu Island”, İzmirdə “Boyalık Beach” yüksək səviyyəli otellər sırasındadır. Açıq və qapalı hovuzları, su əyləncə obyektləri, qızıl qumlu, təmiz sahilləri, mavi bayraqlı çimərlikləri, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub restoran xidmətləri, türk hamamı, masaj və SPA mərkəzləri, qolf sahələri, məskunlaşdığı ecazkar təbiət əraziləri və şam ağacları ilə əhatələnən bu kurortlar Türkiyənin çimərlik turizminin inkişafında böyük rol oynamış və ölkə iqtisadiyyatına yüksək dərəcədə fayda verməkdədir (7).

Türkiyə Səyahət Agentliklər Birliyinin statistik göstəricilərində 2017-ci ildə Türkiyəyə daxil olan xarici ziyarətçilərin hansı ölkələrdən gəldiyi sıralanmışdır. Əsas turist bazarı Rusiya, Almaniya, İran, Gürcüstan və Bolqarıstan olmuşdur. Soyuq iqlimli ərazidə yaşayan rus turistlər əsasən yay aylarında çimərlik turizm məqsədli səfərlər edirlər. Buna qiymətlərin də münasibliyi, məsafə olaraq yaxınlıq da təsir edir.

Nəticə etibarilə, Türkiyə malik olduğu perspektivlərdən istifadə etməklə turizmin bu istiqamətində lazımı tədbirlər görür. Həmçinin çimərlik turizmi inkişaf etmiş kurort ərazilərdə alternativ turizm növləri yaratmaqla, təbliğat işləri aparmaqla turistlər cəlb edilir. Türkiyə ilə müqayisədə etdikdə Azərbaycanda yalnız Xəzər dənizinin olması, çimərlik mövsümünün daha az müddət təşkil etməsi, sahil ərazilərinin gigiyenik vəziyyəti, dəniz suyunun kifayət qədər təmizlənməməsi çimərlik turizminin zəif inkişaf etməsinin başlıca səbəbləridir. Təklif oluna bilər ki, mövcud imkanlardan lazımı qədər istifadə etməklə istər şimal, istərsə də cənub regionlarında Xəzərin sahil boyu ərazilərində bu növ turizmi inkişaf etdirmək mümkündür. Bunun üçün Xəzər dənizinin çimərlik ərazilərinə diqqət ayrılmalı, dəqiq qeydiyyatı aparılmalı və bu sahədə hansı addımlar atılmalı olduğu dəqiqləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. H.B. Soltanova, C.A. Məmmədov, S.H. Rəhimov. Beynəlxalq turizm coğrafiyası. Bakı, Mütərcim, 2002, 527 s.
2. Ersin Güngördü. Türkiyənin Turizm coğrafiyası. 2003, Ankara, 261.
3. Nagihan Oktayer, Nazan Susam, Murat Çak .Türkiyədə Turizm Ekonomisi. 2007, İstanbul, 198.
4. http://www.mavibayrak.org.tr/tr/icerikDetay.aspx?icerik_refno=10
5. http://www.mavibayrak.org.tr/tr/icerikDetay.aspx?icerik_refno=1
6. <https://www.sunexpress.com/tr/kesfetin/seyahat-danismani/regions/tuerk-rivierasi/>
7. <http://www.hurriyet.com.tr/seyahat/turkiyenin-en-iyi-10-resort-oteli-40118853>

У.Ш.Гашимова

Направления развития пляжного туризма Турции

Резюме

В статье рассматриваются потенциальные возможности, перспективы и текущий статус турецкого морского пляжного туризма. Исследуется суть голубых флагов в пляжном туризме, прогресс голубых флагов Турции. Потенциальные возможности для пляжного туризма, туристы, приезжающие в курортные города на туристическом рынке Турции, гостиницы и отели играют ключевую роль в развитии уровня инфраструктуры.

U.Sh.Hashimova

The Development Trends of Beach Tourism in Turkey
Summary

The article highlights the potential opportunities, perspectives and current status of Turkish sea beach tourism. The essence of blue flags on beach tourism, the success of Turkey in the number of blue flags are investigated. The tourism market of Turkey is characterized by the cost of tourists coming to resort towns, potential for beach tourism, different categories of accommodations, a variety of hotels to suit the budget and requirements, infrastructure development level.

Rəyçi: iqt.e.n., dos. S.M.Əbdürəhmanov

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2019

F.İBRAHİMZADƏ*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Respublikası****Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası***(Bakı şəh., M.Müşfiq küç., 501-ci məhəllə)*

**ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ:
TARİXƏ BAXIŞ – RUS DİPLOMATI A.S.QRİBOYEDOVUN
İRANDA QƏTLƏ YETİRİLMƏSİ TİMSALINDA**

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, A.S.Qriboyedov, XIX əsr Azərbaycan tarixi, XIX əsr rus-İran münasibətləri, rus səfirliyi

Ключевые слова: Али бек Гусейнзаде, А.С.Грибоедов, история Азербайджана XIX века, русско-иранские отношения XIX века, русское посольство

Key words: Ali bey Huseynzade, A.S.Griboyedov, history of Azerbaijan of 19th century, Russia-Iran relations, Russia Embassy of 19th century

Məlumdur ki, 1826-1828-ci il Rusiya-İran müharibəsi 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizdən bir qədər cənubda yerləşən Türkmənçay kəndində imzalanmış 16 maddədən ibarət Türkmənçay müqaviləsi ilə başa çatmışdır. Türkmənçay danışıqlarında rus yazıçısı, müqavilənin Rusiya tərəfindən ideoloqu A.S.Qriboyedov da iştirak etmişdir. Müqavilənin III maddəsinə əsasən Gülistan müqaviləsinin (1813, 12 oktyabr) şərtləri təkrarlanıb təsdiqlənməklə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da İrandan alınıb Rusiyaya birləşdirilmiş və bu iki ölkənin sərhədi həmin tarixdən bəri Araz çayı boyunca keçmişdir. (1)

Azərbaycanı iki hissəyə bölən (Şimali və Cənubi Azərbaycan) Türkmənçay müqaviləsindən sonra rus diplomatu, “Ağıldan bəla” əsərinin müəllifi, A.S.Puşkinin və dekabristlərin yaxın dostu A.S.Qriboyedovun qəzarat (dini cihad) nəticəsində Tehrandə öldürülməsi (30 yanvar 1929-cı il) bu müqaviləni poza bilər, yeni qırğına səbəb olar və sərhədləri dəyişə bilər.

Türkmənçay müqaviləsinin Azərbaycanın taleyi üçün böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyindən A.S.Qriboyedovun İranda qətlə yetirilməsinin əsas səbəblərini araşdırarkən çoxlu rəvayətlərə və mənbələrə rast gəlinməklə bərabər, milli tariximizə görkəmli publisist, tərcüməçi və filosof kimi daxil olmuş Əli bəy Hüseynzadənin də bu hadisə ilə əlaqədar verdiyi şərhlər məsələnin daha da aydınlaşdırılmasına yaxından kömək edir.

Bəzi rəvayət və mənbələrdən maraqlı məqamları nəzərdən keçirək:

I. XIX əsrin birinci yarısının istedadlı Azərbaycan sərkərdəsi, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları daxil olmaqla Azərbaycanın hakimi, Fətəli şah Qacarın vəliəhdi Abbas Mirzənin iqamətgahı və Rusiyanın səfərxanası Təbrizdə idi. Müharibə başa çatmış və Abbas Mirzə ilə A.S.Qriboyedov arasında dostluq və qarşılıqlı hörmət mövcud idi. İran Rusiyaya qızıl pulla on milyon manat təminat verməli və Türkmənçay müqaviləsinin başqa şərtlərini yerinə yetirmək məcburiyyətində idi. Bu işləri Təbrizdə görmək olardı. Şah ümumiyyətcə dövlət işlərinin hamısını Abbas Mirzənin üstünə yıxmış, özü eyş-işrətlə məşğul idi. Abbas Mirzə Qriboyedova Tehrana getməyi məsləhət görmür. Lakin ingilislərin təhriki ilə Vəzir-muxtar Tehrana yollanır və İranın mərkəzinə qara at üstündə daxil olur. Bu səhv idi. Dost ölkənin mərkəzinə, müsəlman aləmində ancaq ağ at üzərində daxil olurlar. Deməli, Tehran əhalisinin mülahizəsinə görə Vəzir-muxtar İranı özünə dost ölkə saymır.

II. Bir ölkənin səlahiyyətli səfiri başqa, ələlxusus Şərq ölkəsinə gəldikdə, öz hakiminin (danışdığımız halda rus çarının) hədiyyələrini şahla təqdim etmək üçün onun hüzuruna getməli idi. İranda şahın qəbuluna gələn şəxs tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq, başmaqlarını çıxar-

malı, şaha təzim etməli və onun qarşısında olan səndəlin (kursünün) üstündə üç dəqiqədən artıq oturmamalı idi. Belə ki, həmin müddət ərzində çəkisi iki puddan artıq olan qızıl və qaşdaşla bəzənmiş libaslı şah ayaq üstündə dururdu. A.S.Qriboyedov çəkmələrini qəbulda çıxarmır və deyir: - Mən fateh ölkənin səfiriyəm və çəkmələrimi çıxarmasam da olar. Çəkməli şahın qəbuluna girmiş səfir lazım olan üç dəqiqə əvəzinə Fətəli şahı 100-dən artıq övladı, onlarla arvadı olan, əynində 40 kiloluq libası olan qoca kişini 20 dəqiqə ayaq üstündə saxlayır. Şah tərləyir, əyanlara və ruhanilərə bu iş xoş gəlmir və onlarda Vəzir-muxtara qarşı kin hissinin əsası qoyulur. Handan-hana bunu başa düşən A.S.Qriboyedov şahın qəbulundan kənar olur. Şaha əziyyət vermək, onu əyanlar və ruhanilər arasında belə hörmətdən salmaq A.S.Qriboyedovun ikinci səhvi idi.

III. Fətəli şah Qacarın iqtisad, pul-para işlərinə baxan vəziri Yaqub xan, Qriboyedov Tehrandə olanda saraydan varidatını götürərək qaçır və Vəzir-muxtardan Rusiyaya qayıtmaq üçün himayə istəyir. A.S.Qriboyedov onu qəbul edir. Yaqub Mirzə Hakop Markaryan adlı erməni idi, sərbazlar tərəfindən tutulub axtalandıqdan sonra Fətəli şaha verilmiş və elə böyük rütbəyə gəlib çatmışdı. Şərq aləmində başqa dinin nümayəndəsinin müsəlmançılığı qəbul etməsi çox təqdir olunur. Lakin ən böyük günah həmin adamın yenidən dini dəyişməsidir. Tehran qaragüruhu Yaqub xanın dini dəyişməsini, hədsiz sərvətlə rus səfərxanasına qaçmasını pis qəbul edir. A.S.Qriboyedov onu öz şahından - I Nikolaydan icazəsiz himayəyə götürə bilməzdi. Özünə qürrələnən səfir üçüncü səhvi də belə buraxır.

IV. Ruslara qarşı nifrət bəsləyən İran xanlarına ingilislərə çox yaxın olan şahın bacısı oğlu Allahyar xan başçılıq edirdi. Allahyar xanın biri alman, ikincisi erməni olan iki arvadı Yaqub xanla birlikdə rus səfərxanasına qaçmışdılar. Allahyar xan arvadlarını geriye tələb edir. Vəzir-muxtar razı olmur. Bu səfirin dördüncü səhvi idi.

V. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra İran şahlarının şəxsi qvardiyası qaçmış rus əsgərləri və zabitlərindən ibarət olan "Bəhaduranlar"dan ibarət idi. Fətəli şahın ətrafında Samson xanın (keçmiş rus kazak vaxmistiri) rəhbərliyi ilə 3000 bahaduran var idi. A.S.Qriboyedov tələb edirdi ki, onlar Rusiyaya qaytarılsın və cəzalandırılsın. Ona görə də faciə gecəsi yaxınlıqda olan bahaduranlar lazımi kömək göstərməmiş və rus səfərxanasının A.S.Qriboyedov başda olmaqla bütün əməkdaşları şəhid olmuşdu. Ölülərin arasında səfiri barmağındakı üzüyünə görə tanıya bilmişdilər. Rus səfərxanasının işçiləri ilə birlikdə Hakop Markaryan (Yaqub xan) və Allahyar xanın arvadları da əcəllərinə çatmışdı. (2)

Bütün bunlara və bəzi mənbələrə istinadən A.S.Qriboyedovun İranda öldürülməsinin nəticə etibarı ilə daha çox hansı səbəblər üzündən baş verdiyini araşdırmaq üçün tarixi faktlara müraciət etmək məsələnin mahiyyətini az da olsa dəyişdirsə də ancaq Əli bəy Hüseynzadənin "İran Qriboyedovu qətl etdi" məqaləsindəki fikirləri daha qabarıq səslənir.

Belə ki, "İran Qriboyedovu qətl etdi" məsələsindən danışarkən Ə.Hüseynzadə göstərir ki, İran Qriboyedovu "Türkmənçay əhdnaməsinin müvəccidi" olduğu üçün qətl etdirmədi. Yəni İran Qriboyedovu həmin müqavilənaməyə əsasən Qafqaz torpaqlarını itirdiyinə görə öldürmədi, çünki iranlılarda "cahilanə də olsa, o qədər həmiyyət, vətənpərvərlik yox idi".(3)

Ə.Hüseynzadəyə görə Qriboyedovu İran yox, İranın bir təqim müstəbidləri öldürmüşdü. "Əsarətin düşməni" və "hüquqşünas bir zat" kimi Qriboyedov Türkmənçay müqavilənaməsinin 13-cü maddəsinə əsasən rus-İran müharibələrində əsir düşmüş rus təbəələrinin geri qaytarılmasını tələb edirdi.(4) Bu isə o zaman Tehranın saray adamları tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdı. Xüsusilə, həmin əsirlərdən iki erməni qadınının şah hərəmxanasından qaçıb rus səfərxanasında gizlənməsi, şahın Qriboyedov haqqında "bu ipə-sapa yatmayan adama həddini bildirmək" təhriki və Tehran məscidində müctəhid Mirzə Məsihin fitvası kimi hadisələr Qriboyedovun faciəli ölümünə səbəb olmuşdur.

Qriboyedovun faciəsində həm "rus hökuməti-istibdadıyyəsi zımədxəldir" – sözlərilə yanaşı Ə.Hüseynzadənin dekabristlərdən Rıleyevin edamı, Odoyevskinin, Marlinskinin Sibirə sürgünü, yaxud Puşkinlərin, Lermontovların, Dostoyevskilərin, Çernişevskilərin başlarına

gətirilən müsibətləri yadına salması diqqəti çar istibdadına yönəltmişdir. Qriboyedovun dekabrist hərəkəti ilə əlaqədar Peterburqda istintaq olunduğuna və onun “Sibirə deyil, məhz cənuba” göndərilməsinə işarə Qriboyedov faciəsinin çar Rusiyası tərəfindən əvvəlcədən təşkil edilməsi fikrini dəqiqləşdirmişdir.

Məlumdur ki, o zaman Qriboyedov dekabrist hərəkəti ilə əlaqədar məsuliyyətə cəlb edilmişdi. Lakin İ.F.Paskeviçlə (Qafqazda rus qoşunlarının Baş komandanı) qohum olduğundan həbsdən azad edilmiş və Paskeviçin komandanlıq etdiyi ordu ilə İrana müharibəyə (1826) göndərilmişdi. 1828-ci il İran-rus müharibəsinin sülhlə nəticələnməsinə baxmayaraq, çar hökuməti İranda Rusiyanın mənafeyini müdafiə etmək və İranın müharibə xərclərini ödəmək məsələləri ilə əlaqədar Qriboyedovu yenidən İrana səfir göndərir. Lakin ədib bu təyinatını o zaman “mənə iki rütbə də versəniz Tehrana getmərim”, - deyər rədd etmişdir. Çünki Qriboyedov yaxşı bilirdi ki, dəfələrlə rus-İran müharibələrində səfalətə, aclığa düşər olan xalq heç vaxt bu işğalçı müharibəni törədən dövlətin rəsmi nümayəndəsini rəğbətlə qarşılamayacaq. İkinci tərəfdən, Qriboyedov onu da yaxşı bilirdi ki, o, Türkmənçay müqavilənaməsi ərəfəsində Tehrandan danışıqlar zamanı saray əyanları arasında böyük narazılıqlar yaratmışdı və iranlılar ona kin və ədavət bəsləyirdilər. Qriboyedov hələ Peterburqda ikən kapitan Kempbel ona bu barədə xəbərdarlıqla demişdi: “Özünü qoruyun, İran Türkmənçay müqavilənaməsinə görə sizi bağışlamayacaq”. (5) Şübhəsiz ki, bu vəziyyətdən çar hökuməti də xəbərdar idi. Məhz buna görə də çarizm Qriboyedovu Sibirə deyil, cənuba, İrana göndərmişdi.

Ə.Hüseynzadənin Qriboyedovun İranda qətl ilə əlaqədar Şərq istibdadının ifşasına çar istibdadının ifşasının əlavə etməsi və bu iki mövzunu məharətlə bir-birinə bağlaması xüsusi məzmun kəsb etmişdir. Lakin Ə.Hüseynzadə Qriboyedovun ölümündə əsas günahı bu saydıqlarında, izah etdiklərində görmürdü. Ədibə görə, bu səbəblər ancaq həmin hadisənin şəraitidir, təfəsilatıdır.

Deməli ki, Ə.Hüseynzadənin Qriboyedovun İranda qətl məsələsini ortaya gətirmək də başqa bir məqsədi də vardır. Ə.Hüseynzadənin Qriboyedovun İranda öldürülməsi ilə əlaqədar dediyi: “Mən əminəm ki, onun yerinə Puşkin olsaydı, qətl olunmazdı” (6) sözləri diqqəti Qriboyedova tərəf yönəldir. Bu müqayisə, Qriboyedovun ölümünün səbəbini şərh edən çox münasib bir müqayisə idi. Ə.Hüseynzadə burada Puşkini xatırlatmaqla çox güman ki, onun Qafqazda sürgündə olduğu zaman qafqazlılarla yaxınlığına, dostluğuna, şeirlərində Qafqaz xalqlarının azadlıq ideyalarının tərənnümünə və işğalçı çar generalı Kotlyarevskiyyə nifrətinə işarə etmişdir. Ə.Hüseynzadənin Puşkin yaradıcılığındakı ümumbəşəri ideyaları nəzərdə tutması ehtimalını Qriboyedovun İrandan yazdığı məktublarından gətirdiyi şovinist səciyyəli “Dostum yoxdur və dost qazanmaq niyyətində deyiləm” sözləri də bir daha təsdiq edirdi.

Göründüyü kimi, Ə.Hüseynzadə Qriboyedovun yaradıcılığındakı istibdadı, mütləqiyyəti ifşa edən realist keyfiyyətləri qiymətləndirməklə yanaşı, onun şovinist əqidəli, təkəbbürlü bir çar məmuru olduğunu da açıb göstərmişdir.

Maraqlıdır ki, Türkmənçay sülhü haqqında xəbər gətirən Qriboyedova hökmdar 4000 çervon bağışlamış və müqavilənin üçüncü maddəsinə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaqı təsdiqləndikdən sonra I Nikolay bu tarixi Azərbaycan torpaqlarını 1828-ci il 21 mart tarixli fərmanı ilə onların əsasında “Erməni vilayəti” yaratmış və A.Qriboyedovun arvadı Ninanın atası gürcü knyazı, general-mayor, vaxtilə Peterburq sarayında səfir işləmiş, Napoleonun Rusiyaya hücumu zamanı Barklay de-Tollinin adyutantu olmuş, gürcü ədəbiyyatında lirik şair və maarifçi kimi tanınmış A.S.Çavçavadzeni həmin vilayətə rəis təyin etmişdir. Bütün bunlar isə onların Çar ailəsinə nə qədər yaxın olduğunu göstərməklə sübut edir ki, I Nikolay “mükafat verməyi düşündükdə zarafat etmir”. (7)

Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir: “Türk xalqlarının mədəni integrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müasir cəmiyyət quruculuğunda demokratik prinsiplərin ənənəvi dəyərlər zəminində bərqərar olmasının vacibliyini irəli sürən və müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanmasında yaxından iştirak edən, eləcə də çoxşaxəli

fəaliyyəti boyunca yaratdığı zəngin fəlsəfi-publisistik, ədəbi-elmi irsi sayəsində Azərbaycan maarifçiliyi tarixinə qiymətli töhfələr verən görkəmli ictimai xadim Əli bəy Hüseynzadə...”(8)

Bəli, Azərbaycan ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi, tanınmış maarifçi və yazıçı-publisist Əli bəy Hüseynzadə istiqlaliyyət uğrunda mübariz, milli qurtuluş məramının carçısı kimi özünün milli ruhunu və milli təkəbbürünü qoruyub saxlamaqla Qriboyedovun İranda müəmmalı ölümü ilə bağlı “sırı”ləri açmış, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk aləmində “bir haqq elçisi kimi”, “bütün türk dünyasının mücahidi” kimi tanınmış, yalnız mənsub olduğu xalqın deyil, bütün türk və müsəlman xalqlarının siyasi və milli əsarətdən azad olması uğrunda mübarizə aparmışdır.

Nəticə. Beləliklə, Qriboyedovun ölümü Ə.Hüseynzadəyə görə rus-İran müharibəsində əsir düşən rus təbəələrinin geri qaytarılmasını tələb edən “əsarət düşməni”, “hüquqşunas bir zat”ın ölümü deyildir, bu ölüm, çarizmin cənuba sürgünə göndərdiyi bir dekabryst iştirakçısının da ölümü deyildir. Bu ölüm, “gözündə rusalardan, Rusiyadan, Rusiyanın əzəmətindən başqa bir şey olmayıb” iranlılara “vicdansızlar”, “köhnə yalançılar”, “vəhşi asiyalılar” nəzərilə baxan müstəmləkəçi ağanın, bir çar məmurunun qətlinə verilən fitva idi.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov Y.M, Şükürov K.K. Azərbaycan. Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. A.A.Bakıxanov adına tarix İnstitutu, Bakı: 2009, -496 s.
2. Bəktəşi S. Yüz bir hekayət. Bakı: Yazıçı, 1990, -10-12 s.
3. Əli bəy Hüseynzadə. “Siyasəti-fürusət”. Bakı, Elm, 1994. s.18.
4. “Туркменчайский трактат”. Между Россией и Ираном. Баку, 2009, 501 стр.
5. Əli bəy Hüseynzadə. “Siyasəti-fürusət”. Bakı, Elm, 1994. s.19.
6. Yenə orada, s.20.
7. Şükürov K.K. Türkmənçay-1828, tarixi xronika. Bakı, 2006, səh 78-80.
8. <http://www.president.az/articles/10848>

Ф.Ибрагимзаде

Али бек Гусейнзаде: взгляд на историю – на примере убийства русского дипломата А.С. Грибоедова в Иране

Резюме

Убийство русского посла А.С. Грибоедова было результатом напряжения в отношениях между Ираном и Россией. Убийство А.С. Грибоедова привело к возникновению множество слухов и мифов. Одним из логических взглядов на этот исторический эпизод принадлежит известному азербайджанскому ученому Али бек Гусензаде. Анализ его взгляда на убийство А.С. Грибоедова позволяет раскрыть основные факторы, которые объясняют причинно-следственные связи относительно этого убийства.

F.Ibrahimzade

Ali Bay Huseynzadeh: The View at the History – on the Example of the Assassination of the Russian Diplomat A.S. Griboyedov in Iran

Summary

The assassination of the Russian ambassador A.S. Griboyedov was the result of tensions in relations between Iran and Russia. The assassination of A.S. Griboyedov led to the emergence of many rumors and myths. One of the logical views on this historical episode belongs to the Azerbaijani scholar Ali bey Huseynzade. Analysis of his view on the assassination of A.S. Griboyedov allows you to uncover the main factors that explain the causal relationship regarding this assassination.

*Rəyçi: Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin
Akademiyaşının Humanitar fənlər kafedrası
(15.11.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №03))
Redaksiyaya daxil olub: 05.04.2019*

F.R.MAHMUDOV

e-mail: fuad.mahmudov13@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 23/822)

TÜRKİYƏDƏ KRUİZ VƏ YAXTA TURİZMİN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Açar sözlər: kruiz, turizm, yaxta, Türkiyə, Aralıq dənizi

Ключевые слова: круиз, туризм, яхта, Турция, Средиземное море

Key words: cruise, tourism, yacht, Turkey, The Mediterranean sea

Kruiz turlarına qatılan turistlər qısa zamanda daha çox yer gəzib görmək istəyən, xüsusilə tarixi və təbii cazibəliklərə sahib destinasiyalara üstünlük verən turistlərdən ibarətdir. Türkiyə sahib olduğu turistik cazibəlik ünsürləri ilə bu potensialı qarşılaya biləcək vəziyyətdə olan bir destinasiyadır. Xüsusilə də son illərdə dini və mədəni məqsədli səyahətlərin artması, Türkiyənin dini və mədəni turizm baxımından yüksək potensiala sahib olması, bu məqsədlə edilən kruiz turların istiqamətlərində Türkiyə limanlarına səyahət etməsini zəruri hala gətirir. (1, s.178)

Türkiyə Beynəlxalq Kruiz Xətləri Birliyinə (CLIA) üzv olan səyahət agentliklərinin apardığı anket nəticələrinə görə 2010 məşhur kruiz destinasiyaları arasında yer almışdır. Türkiyə Dəniz Nəqliyyatı Nazirliyi 2015-ci ilin hesabatlarına görə Türkiyə limanlarına 1296-sı kruiz tipli gəmi olmaq üzəri ümumi olaraq 1456 gəmi yaxınlaşmış, ümumi olaraq isə 1.889.370 kruiz turisti ziyarəti həyata keçirilmişdir. 2018-ci ilin ilk üç ayı ərzində isə Türkiyəni ziyarət edən 8 gəmi 4258 turist olmuşdu. Son beş ildə isə Türkiyəyə 5284 gəmi ilə 6.855.191 ziyarətçi gəlmişdir. (5)

İstanbul limanı: İstanbul limanı, 2009-cı il dəniz sektoru hesabatına görə dünya kruiz şirkətləri tərəfindən Baş liman (home port) olaraq elan edilmiş və inkişaf proqramına alınmışdır. İstanbul limanının kruiz səyahətlərində Türkiyədə ən çox üstünlük verilən liman olduğu bilinməkdədir. (7)

Türkiyə Turizm Strategiyası- 2023-cü il hədəfləri içində də yer alan İstanbul Qalata, Haydarpəşə, İstanbul Ataköy və Zeytinburnu Kruiz limanlarına istiqamətlik inkişaf və turizm layihələrinin həyata keçirilməsi gözlənilməkdədir. İstanbul limanı zəngin tarixi və mədəni ünsürlərə sahibdir. (2, s.31)

Quşadası limanı: Quşadası limanının turistlər üçün tələb edilən bir liman olmasının səbəbi bölgənin tarixi, mədəni və təbii olması ilə seçilməsidir. Quşadasının coğrafi yerləşməsi Efes Antik Kəndi, Məryəm Ananın evi, Apollon tapıntısı, Səlcuq qalası kimi tarixi və mədəni mərkəzlərə yaxındır. Bu səbəbdən kruiz gəmiləri ilə gələn turistlər bu bölgələri kəşf etmək imkanlarından faydalanmaqdadır.

İstanbul limanından sonra ikinci ən çox turistlər tərəfindən ziyarət edilən liman Quşadası limanıdır. 2018-ci il ərzində 146 kruiz gəmisi ilə 121.821 xarici turist bu limanın gör-məli yerlərini ziyarət etmişdir. Bunun kruiz işlətmələri baxımında ən vacib səbəbi Quşada-sının kruiz turlarının istiqamətlərində rahatlıqla yer alabiləcək bir coğrafi ərazidə yerləşməsi və Quşadası limanının kruiz gəmiləri üçün uyğun şərtlərə sahib olmasıdır. (4) (Cədvəl 1)

Türkiyə liman mərkəzləri	Kruiz gəmiləri	Kruizlərdən istifadə edən turistlər			
	Kruiz tipli turist gəmiləri	Gələn turistlər	Gedən turistlər	Tranzit istifadə edən turistlər	Ümumi
Alanya	15	3	1	3.019	3.023
Antalya	3	3.283	3.403	970	7.656
Bodrum	20	11	17	24.235	24.263
Çanaqqala	1	0	0	22	22
Çeşmə	35	25.456	25.276	322	51.054
Dikili	2	0	0	103	103
Fethiye	2	0	0	273	273
Göcek	1	0	0	162	162
Quşadası	146	10.760	17.469	93.592	121.821
Marmaris	21	8	10	5.293	5.311
Mersin	1	0	0	83	83
Ümumi	247	39.521	46.176	128.074	213.771

Cədvəl 1. Türkiyə limanları bazasında kruiz gəmiləri və turist statistikaları. (2018-ci il yanvar-noyabr ayları ərzində) (3)

İzmir limanı: İzmir, Quşadası kimi coğrafi mövqe etibarilə kruiz turların istiqamətlərində rahatlıqla yer alabiləcək bir bölgədir. Bu liman təbii gözəllikləri və tarixi abidələri ilə turistlər tərəfindən tələb edilən bir destinasiyadır. İzmir limanı, İstanbul limanı kimi baş liman olabilmək üçün lazımlı şərtlərə uyğundur və dünya kruiz şirkətləri tərəfindən yaradılan siyahıda inkişaf etdirilməsi lazım olan əlavə liman olaraq qeyd edilmişdir. 2015-ci ilin statistikalarına baxdıqda İzmir limanına 114 kruiz gəmisinin gəldiyi, 241.716 min turist tərəfindən ziyarət edildiyi halda, 2018-ci ilin yanvar-may ayları arasında isə 422.399 min turist ziyarət etmişdir. İzmir limanının son 10 ildəki inkişafı kruiz istifadəçilərinin rəğbətini qazanmışdır. (3)

Antalya limanı: Antalya limanı ABŞ-ın Mayami şəhərində təşkil edilən "Seatrade Cruise Shipping Convention 2011" sərgisində ən yaxşı inkişaf göstərən terminal təsisləri mükafatını alan və Türkiyədə seçilən tək liman olmuşdur. İzmir limanı kimi dünya kruiz şirkətləri tərəfindən yaradılan siyahıda lazım olan əlavə liman olaraq elan edilmişdir.

Bu inkişaflar bölgənin kruiz tələbini gedərək artırmaqdadır. Xüsusilə son illərdə Avropanın böyük kruiz şirkətlərindən biri olan AIDA şirkətinin bölgəni 2010-ci ildən etibarən gediş-gəliş limanı olaraq istifadə edilməsi bölgənin turizm tələbini də artırmışdır. Antalya limanının son on ilini araşdırdıqda 2003-ci ildən 2010-ci ilə qədər 50 min turistdən 12 min turistə qədər düşüşün olması, 2010-ci ildən bugünə qədər isə Antalya limanının böyük kruiz gəmiləri ilə tanışması nəticəsində böyük bir artımın yaşanaraq kruiz istifadəçi sayının 100 minin üzərinə çatdığı görülməkdədir. Ümumi ölkədə düşüşün yaşandığı 2013-ci ildə 160 minin üzərində kruiz istifadəçisinə xidmət verdiyi görülməkdədir. 2015-ci ildə isə 52 kruiz gəmisi limana yanaşmış və 168.538 turist bölgəni ziyarət etmişdir. 2018-ci ilin ilk 9 ayı ərzində isə 45 kruiz gəmisi ilə 134.000 turist Antalya limanını ziyarət etmişdir. Belə ki, 2025-ci ildə Antalya limanı ilə bağlı dövlət bir layihə hazırlayaraq həmin limana 1 milyondan artıq turistin ziyarət etməsi gözlənilir.

Marmaris limanı: Marmaris limanı 2001-ci ildə özəlləşdirilərək Marmaris liman müəssisələri müxtəlif şirkətlər tərəfindən icarəyə verilmişdir. Xüsusilə Ege bölgəsində İzmir və Quşadası limanlarına üstünlük verən kruiz şirkətləri bu tarixdən etibarən Marmaris limanına yanaşmaya başlamışlar. Marmaris limanı dünyanın ən böyük turoperatorlarından olan ingilis Thomson firması tərəfindən baş liman olaraq istifadə edilməyə başlamış və kruiz

gəmilərinin saylarında artım görülmüşdür. 2009-cı ildə 74 gəmi sayı ilə 2010-cı ildə 84-ə qədər artmış, turist sayı 26%-artım göstərmişdir. 2015-ci ildə isə 83 kruiz gəmisi yanaşmış, 129.126 turist limanı ziyarət etmişdir. 2018-ci ilin ilk 11 ayında 21 kruiz gəmisi ilə 5311 turist bu limanı ziyarət etmişdir. (3)

Bodrum limanı: Bodrum limanı, Milas beynəlxalq hava limanından 36 km uzaqlıqda yerləşir. Bu yer kruiz yolcularının rahatlıqca limana çatabilmələrini təmin etməkdədir. Bodrum limanına gələn kruiz turistlərinin çox hissəsi birgünlük səfər edənlərdir.

Bodrum limanı 2010-cı ildə 31.000 olan turist sayısının 2011-ci ildə 46 minə, 2012-ci ildə 52.000-nə çatmasına baxmayaraq 2013-cü ildə 24.000-lik düşüş ilə 28.000-nə geriləmişdir. 2015-ci ildə isə bu bölgəni 90 kruiz gəmisi ilə 62.050 turist ziyarət etmişdir. 2018-ci ilin ilk 11 ayında isə Bodrum sahilinə 20 gəmi yaxınlaşmış və 24.263 turist ziyarət etmişdir. (1, s.184)

Türkiyədə yer alan digər kruiz limanları da kruiz turların istiqamətlərində yer almaq üçün inkişaf dövrünə girmişlərdir. Ancaq yenədə Türkiyə son illərdə gedərək artım göstərən kruiz tələbi üçün kifayət sayda və tutuma malik limana sahib deyildir. Türkiyənin kruiz limanlarına gələn turist saylarına görə sıralama və qruplandırma aparsaq Aralıq dənizindəki ilk 25 kruiz limanı ilə rəqabət apara biləcək böyüklükdə olan yalnız İstanbul, Quşadası və İzmir limanlarıdır.

Yaxta turizmi: Yaxta turizmi bir və ya birdən çox yaxta ilə eyni istiqamətdə qrup halında səyahət edilən, yüksək xərc tələb edilən və investisiyaların olunduğu bir turizm növüdür.

Yaxtçılıq günümüzdə geniş imkanlara və təbii cazibəliklərə sahib olan, sahil ölkəsi üçün vacib bir iqtisadi və sosial-mədəni fəaliyyət halına gəlmişdir. Türkiyənin üç tərəfinin dənizlərlə əhatə olması və Aralıq dənizi sahilində yer alması yaxtçılığa uyğun bir şərait yaratmışdır. Türkiyədə 1975-ci ildən etibarən yaxta turizmi mövzusunda şüurlu bir təcrübənin başladılması, turizm potensialı cəhətdən zəngin olan Ege və Aralıq dənizi sahillərinin inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilmişdir.

Türkiyənin coğrafi mövqeyinin əlverişli olması ilə bir çox dəniz fəaliyyəti üçün hələ çirklənməmiş dənizlərə, sahillərə, təbii gözəlliklərə, həmçinin müasir texnologiyalar ilə təmin olunmuş yaxta limanlarına sahib olması səbəbilə gələcəyin yaxta turizmində vacib bir destinasiya halına gəlməyi gözlənilir. Bu səbəblə yaxta turizminə uyğun investisiyaların tətbiq edilməsi, təbii mühitin qorunması və yaxta turizmin fəaliyyət planlarında yer alması qabaqcadan görülmüşdür. Yaxta turizmin iqtisadi faydası ilə yanaşı ölkədə yaxta turizmin inkişafı ilə bərabər digər sahələrə də öz təsirini göstərmiş, həmçinin də bəzi dəniz sahilləri və su hövzələri turistik kurort olaraq hazırlanmışdır. Çünki dənizlərlə birlikdə çay və göllər də o bölgədəki turistik yerlər yaxta turizmi üçün dəyər halına gəlmişdir. (1, s.135)

Ümumiyyətlə, Türkiyə yaxta turizmin inkişafı üçün müxtəlif layihələr və strateji planları hazırlamış və həmin planları aid olduğu dövrlər arası həyata keçirmişdir. Belə ki, yaxta turizmin ilk inkişafı Türkiyədə 1960-cı illərə dayanır. Türkiyə dövləti yaxta turizmin inkişafı üçün mühüm potensialı kəşf edərək bunun üçün müxtəlif illik inkişaf planları həyata keçirməyə başlamışdır. Bunlara 1967-ci ildə "Nazirliklər arası yaxta limanlarını planlaşdırma tədqiqat komissiyası", ikinci beş illik inkişaf planı 1968-1972-ci illəri, üçüncü beş illik inkişaf planı 1973-1977-ci illəri, dördüncü beş illik planı 1979-1983-cü illəri, beşinci inkişaf planı 1985-1989-cu illəri, altıncı beş illik planı 1990-1994-cü illəri, yeddinci beş illik planı 1996-2000-ci illəri, səkkizinci beş illik planı 2001-2005-ci illəri, doqquzuncu beş illik planı 2007-2013-cü illəri və onuncu beş illik planı isə 2014-2018-ci illəri əhatə etməkdədir. Bu strateji inkişaf planlarında Türkiyənin Ege, Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərində yaxta turizmin inkişafı üçün potensialın araşdırılması, infrastrukturun yaradılması, müasir kurortların yaradılması, yaxta limanlarını son texnologiyalar ilə təchiz edilməsi ilə bağlı məlumatlar qeyd olunmuşdur. Beləliklə, ölkə ərazisində yaxta turizmi inkişafı üçün potensial 8 bölgə müəyyən edilmişdir. (1, s.138)

Bunlar aşağıdakılardır;

- Bodrum - Qaş arasında qalan bölgə
- Çeşmə - Bodrum arasında yer alan bölgə
- Çeşmə - Ayvalıq arasında yer alan bölgə
- Qaş - Qazipaşa arasında yer alan bölgə
- Şərqi Aralıq dənizi bölgəsi
- Marmara bölgəsi
- Qara dəniz bölgəsi
- İstanbul

Yaxta turizmi xüsusiyyətləri və quruluşu beynəlxalq səviyyədə iqtisadi, ekoloji, sosial-mədəni bir təsir gücünə sahibdir və fəaliyyətlərini ölkə sahillərində, təbii, tarixi və mədəni gözəlliklərə sahib limanlarda həyata keçirməkdədir.

Nəticə.

Ümumiyyətlə, Türkiyənin üç tərəfi dənizlərlə əhatə olması ilə bərabər iqlim şərtləri və İstanbul, Quşadası, İzmir kimi vacib turizm destinasiyaları ilə vacib potensiala sahibdir ancaq kruiz turizminin ehtiyac tələb etdiyi kruiz limanlar, gəmilər və digər investsiyaları həyata keçirəcək imkanlara hələ sahib olmadığından bu istiqamətdə çalışmalara və digər ölkələrlə rəqabət edəbiləcək gücə sahib deyildir. Lakin Türkiyə dövlətinin apardığı turizm siyasətinə əsasən “2023-cü il gələcəyə baxış” adlı turizm konsepsiyasında kruiz turizmin problemlərinin həlli yolları, bu turizm növünün inkişafı ilə bağlı strategiyalar hazırlanmışdır.

Türkiyədə kruiz turizmi ilə bərabər yaxta turizmin inkişafı üçün olduqca böyük potensiala sahibdir. Belə ki, Türkiyənin Ege və Aralıq dənizi sahillərində yerləşən şəhərlərdə yaxta turizmi üçün əlverişli imkanlar vardır. Məsələn, İstanbul, Antalya, Bodrum, Marmaris sahillərində yaxta limanlarının, qonaqlama məkanları, əyləncə müəssisələri, yaxta turizmi üçün bütün infrastrukturun olması yaxta turizmin Türkiyədə böyüməsinə gətirib çıxarır.

Türkiyə dövləti turizmin bu növünün inkişafı üçün XXI-ci əsrin 60-cı illərindən başlayaraq müxtəlif illərdə beş illik inkişaf planları hazırlayaraq turizm siyasətini genişləndirmişdir. Bu inkişaf planlarında yaxta limanların salınması, sahil boyu ərazilərin infrastrukturunun möhkəmləndirilməsini, sahilboyu şəhərlərin yaxta turizmi üçün potensialın araşdırılması və s digər mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir və hal-hazırda da keçirilməkdədir.

Türkiyədə kruiz və yaxta turizmi ilə bağlı araşdırma aparmağımın əsas məqsədim Türkiyədə bu turizm növləri ilə bağlı aparılan turizm siyasətinin Azərbaycanın Xəzər sahili ərazilərdə tətbiq edilməsinə çalışmağımdır.

Ədəbiyyat

1. Tolga Fahri Çakmak, Füsün İstanbullu Dinçer. Deniz turizmi. Bartın ve İstanbul Üniversitesi, Ankara: Eylül, 2016, s. 272
2. Müğan Deniz. Kruvaziyer turizminin Türk Turizm Sektörü Açısından Değerlendirilmesi. İstanbul Üniversitesi, Mart, 2017, s.13
3. <https://www.turizmgunlugu.com/2018/12/13/iste-kruvaziyer-turizminin-11-aylik-karnesi/>
4. <https://www.sabah.com.tr/turizm/2018/07/11/turizmin-yeni-gozdesi-kruvaziyer-turizm>
5. https://atlantis.udhb.gov.tr/istatistik/istatistik_kruvaziyer.aspx
6. <http://www.denizticaretodasi.org>

Ф.Р.Махмудов

Динамика развития круизного и яхтенного туризма в Турции

Резюме

Основной целью исследования является изучение рынка круизных и яхта-туризма в Турции, который является одним из самых передовых мест в международном туризме и

процессом развития туризма в стране. В Турции много туристических и рекреационных ресурсов, а также туристическая инфраструктура, которая создает круизный и яхтенный туризм. Известно, что часть территории Турции на побережье Средиземного моря ведет к дальнейшему расширению круизных и яхта-туризма. Наличие таких факторов обеспечит туристов высококачественными услугами круизных и яхта-туризма в стране, и дальнейшее развитие этих услуг приведет к росту туризма в Турции.

F.R.Mahmudov

The Dynamics of Development of Cruise and Yacht Tourism in Turkey

Summary

The main purpose of the research is to examine the cruise and yacht tourism market in Turkey, which is one of the most advanced places in international tourism and the development process of the tourism in the country. There are many tourism and recreational resources in Turkey, as well as tourism infrastructure, which creates cruise and yacht tourism. It is known that part of the territory of Turkey on the Mediterranean coast causes further expansion of cruise and yacht tourism activities. The presence of such factors will provide tourists with high quality cruise and yacht tourism services in the country and further development of these services will lead to tourism growth in Turkey.

Rəyçi: iqt.e.n., dos. S.M.Əbdürəhmanov

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019

T.İ.MUSTAFAZADƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 822/23)

TÜRKİYƏDƏ REGIONAL HAVA LİMANLARININ MÜASİR DURUMU

*Açar sözlər: regional, hava limanları, müasir durum, hava nəqliyyatı**Ключевые слова: региональный, аэропорты, современное состояние, воздушный транспорт**Key words: regional, airports, modern situation, air transport*

Sürət, konfort və güvənliklə əlaqəli tələb və ehtiyaclar, nəqliyyat sistemlərində bir çeşidlənməyi özünü gətirmişdir. Bu çeşidlənmə eyni zamanda nəqliyyat sistemləri arasında böyük bir rəqabətə səbəb olmuş, ölkələr də bu rəqabətdə üstün gələ bilmək məqsədi ilə bu sahədəki investisiyalarını artırmağa başlamışlar. Əsas nəqliyyat sistemlərindən birini təşkil edən hava yolu nəqliyyatı digər nəqliyyat sistemlərinə nəzərən sahib olduğu üstünlüklər sayəsində insanlar tərəfdən hər keçən gün daha çox üstün tutulur. Bu inkişaf sadəcə beynəlxalq daşımalarda deyil, eyni zamanda da ölkə daxili daşımalarda da diqqət çərpan bir hal almağa başlamışdır. (1)

Dünyada bir çox fəaliyyət göstərən hava limanları vardır ki, onların həm yerli, həm də xarici turistlərin bir destinasiya məntəqəsindən digərinə daşınmasında böyük rola sahibdir. Nümunə olaraq Türkiyədəki hava limanları haqda mövzuya toxunmalı olsaq:

1912-ci ildən bu yana Türkiyədə inkişaf edən bir sektor olan havayolu nəqliyyatı əsasən də 2000-ci ildən etibarən sürətli bir yüksəliş dövrünə keçmişdir. Gərək daxilə, gərəkse də xarici uçuşlarda sənişin sayı ildən ilə daha da artmaqdadır. Türkiyədə havayolu nəqliyyatı digər nəqliyyat sistemlərinə görə yeni olmaqla bərabər sürətlə inkişaf etməkdədir. (2) Ölkədə fəaliyyətdə olan 58 mülki hava limanından 37-də beynəlxalq uçuşlar həyata keçirilir. Bunların 18-dən, eyni zamanda hərbi məqsədlə istifadə edilir. Ölkədəki hava limanlarından bir neçəsinin müasir durumlarını qeyd etməli olsaq:

Atatürk Hava Limanı - Olduqca qədim bir tarixə sahib olan bu hava limanı ilk olaraq 1912-ci ildə hərbi məqsədlə qurulan bir hava meydanı olmasının ardından 1953-cü ildən hava trafikinə giriş edərək xidmət verməyə başlamışdır. 1985-ci ilə qədər Yeşilköy Hava Limanı adı ilə anılmışdır. Daha sonra isə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu olan Mustafa Kamal Atatürkün soyadını alaraq xidmət göstərməyə başlamışdır. Avropanın ən önəmli tranzit sənişin hava limanları arasında yer alan bu hava limanı Türkiyənin ən sıx hava limanıdır. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 63 milyon 727 min 448 nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 19 milyon 450 min 347 nəfərinə daxili xətdə, 44 milyon 277 min 101 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş sənişinlər tutur. (4)

Sabiha Gökçen Hava Limanı - 2001-ci ildə İstanbulun Pendik rayonu sərhədləri içərisində xidmətə açılmış olan Sabiha Gökçen Hava Limanı adını dünyanın ilk qadın döyüş pilotundan alır. Atatürk Hava Limanından sonra ölkənin ən işlək 2-ci hava limanı olma xüsusiyyətinə sahib olan hava limanı beynəlxalq sənişin və kargo daşımacılığında olduqca önəmli bir yerə sahib hava limanıdır. İl içərisində göstərmiş olduğu fəaliyyətlər ilə milyonlarla insanın və kargonun çatdırılmasını həyata keçirən hava limanı olduqca müasir şərtlərə sahibdir, Bir çox şirkət tərəfindən təşkil olunan səfərlər ilə daxili və xarici xətlər xidməti təqdim etməkdə olan bu hava limanı mülki kateqoriyalınolarak dəyərləndirilir. Sahib olduğu pist ilə Türkiyədə Airbus A380'in eniş edə biləcəyi tək pist olma özəlliyinə sahibdir. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 31 milyon 385 min 841 nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 21 milyon 56 min 767 nəfərinə daxili xətdə, 10 milyon 329 min 074 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş sənişinlər tutur. (4)

Antalya Hava Limanı - 1960-ci ildə 300 metrlik bir terminal binası ilə xidmət etməyə başlamışdır. Davamlı olaraq inkişaf etməkdə və sahəsini böyütməyə fokuslanmışdır. Hava

limanı Antalyanın mərkəzindən 13 km aralıda yerləşir. Antalyaya edilən bir çox uçuşların təməlinə turizm dayanır. Manavqatdan 65 km, Alanyadan isə 125 km aralıqda yerləşir. Hava limanından bu ərazilərə ya avtobusla ya da taksi ilə çatmaq mümkündür. Bundan əlavə, karqo, bank, sağlq xidmətləri və maşınların dayanması üçün avtodayanacaq da vardır. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 25 milyon 931 min 659 nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 7 milyon 459 min 2410 nəfərinə daxili xətdə, 18 milyon 472 min 418 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş səfərlər tutur. (4)

Ankara Esenboğa Hava Limanı - Bu hava limanının fəaliyyətə başlamazdan öncə Ankarada aktiv olaraq istifadə edilən Güvercinlik Hava Limanı vardı. Hazırda bu hava limanından texniki xidmət məqsədilə istifadə edilir. Uzun müddət bu formada istifadə olunmuş Esenboğa Hava Limanı daha sonra inkişaf edilməsi yönündə bir layihəyə başlanılmışdır. Bu layihənin tətbiqi nəticəsində hazırda bu hava limanı Türkiyənin ən böyük 2-ci hava limanı olmaq üzrə xidmət verən bir qurumdur. Hava limanının içərisində hədiyyəlik əşya satılan yerlər, fast-food qidalar üçün müxtəlif kafeler və digər mağazalar da fəaliyyət göstərir. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 15 milyon 845 min 878 nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 13 milyon 853 min 899 nəfərinə daxili xətdə, 1 milyon 991 min 979 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş səfərlər tutur. (4)

İzmir Adnan Menderes Hava Limanı - 1987-ci ildə xidmətə başlamış olan bu hava limanı İzmir sərhədlərində xidmət verməkdə olan bir hava limanı olma xüsusiyyətinə sahibdir. Təşkil olunan səfərlər ilə daxildə və xaricdə bir çox məntəqəyə çatdırmanı təmin edən bu hava limanı mülki kateqoriyada dəyərləndirilərək xidmət verməkdədir. Ölkənin önəmli bir nöqtəsində yer alan hava limanı Ege bölgəsi üçün böyük bir önəm daşıyır və təqdim etmiş olduğu geniş nəqliyyat şəbəkəsi ilə hava yolu nəqliyyatında böyük bir önəmə sahibdir. Eyni zamanda Türkiyənin ən böyük 4 hava limanından biri olma xüsusiyyətinə də sahibdir. Böyük olmasından əlavə, təqdim etmiş olduğu xidmətləri ilə də Türkiyənin ən işlək 5-ci hava limanı olmuşdur. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 12 milyon 823 min 701 nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 10 milyon 469 min 79 nəfərinə daxili xətdə, 2 milyon 354 min 6226 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş səfərlər tutur. (4)

Adana Şakirpaşa Hava Limanı - Bu hava limanı 1937-ci ildə qurulmuş və hələ də xidmət göstərməkdə olan hava limanlarından biridir. Ən qədim hava limanı olaraq bilinən bu hava limanı şəhər mərkəzinə yaxın olan hava limanlarından biridir. Çukurovada yer alan bu hava limanı Adana şəhərinə, habelə Mersin və Osmaniye kimi yerləşim mərkəzlərinə də hava nəqliyyat mərkəzi olaraq xidmət göstərməkdədir. Bir sıra hava yolu şirkətləri uçuşlarını həm daxili xətlərdə, həm də xarici xətlərdə həyata keçirməkdədir. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 5 milyon 611 min nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 4 milyon 963 min 594 nəfərinə daxili xətdə, 647 min 406 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş səfərlər tutur. (4)

Muğla Dalaman Hava Limanı - 1976-cı ildə inşasına başlanılmış olan bu hava limanı 1981-ci ildə hava meydanı olaraq xidmət etməyə başlamış, daha sonra isə 1989-cı ildə hava limanı statusuna yüksəlmişdir. 24 saat fəaliyyətdə olan bu hava limanı beynəlxalq uçuşlara xidmət verməsindən əlavə, həmçinin hərbi istifadə də açıq olmuşdur. 2006-cı ildə yenilənən xarici xətlər terminalı ilə səfərin miqdarında yüksəlmə görülərək illik ortalama 4 milyon 377 min 101 səfərin sayına qədər artmışdır. Olduqca geniş sahəyə malik olan bu hava limanı bölgədəki beynəlxalq xidmət göstərən 2 hava limanından biridir. Gün keçdikcə inkişaf edərək daha keyfiyyətli xidmət vermə yolunda önəmli addımlar atan bu hava limanı həmçinin şəhərə yaxınlığı ilə də seçilir. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 3 milyon 710 min 933 nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 1 milyon 436 min 326 nəfərinə daxili xətdə, 2 milyon 274 min 607 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş səfərlər tutur. (4)

Trabzon Hava Limanı - 1957-ci ildən bəri Türkiyədə xidmət göstərməkdə olan bu hava limanı illik 3 milyon 500 min səfərinə xidmət göstərməyə sahibdir. Türkiyədə yer alan hava li-

manları arasında bu hava limanı dənizə paralel tək hava limanı olma xüsusiyyətinə malikdir. Bununla belə şəhərə olduqca yaxın olması ilə də diqqət çəkir. Gündən günə inkişaf etməkdə və yenilənməkdə olan bu hava limanı yeni bir daxili xət terminalı və dayanacaq ilə 2008-ci ildə xidmət keyfiyyətini daha da yüksəltmişdir. Daxili və xarici xətlə səfərləri ilə xidmət verməkdə olan bu hava limanından bir çox uçuş şirkətinin səfərləri Türkiyə və dünyadakı bir çox məntəqəyə sənişin daşıyırlar. (3) DHMİ'nin ən son statistikasına əsasən, 2017-ci ildə hava limanı 4 milyon 153 min 532 nəfərə xidmət göstərmişdir. Bu sayın 3 milyon 952 min 764 nəfərinə daxili xətdə, 200 min 768 nəfərinə isə xarici xətdə xidmət göstərilmiş sənişinlər tutur. (4)

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Adnan Menderes və Esenboğa kimi böyük şəhər mərkəzlərinə xidmət verən hava limanları ölkədə hava yolu nəqliyyatı böyüdükcə sektordakı paylarını böyük nisbətdə artırmasalar belə qoruya bilmişlər. Antalya, Milas-Bodrum, Dala-man kimi turistik bölgələrində xidmət verən hava limanlarının isə sənişin saylarında illərə görə böyük artımlar yaşanmasına rəğmən ümumi hava daşımacılığındakı payları aşağı olmuşdur. Eynilə Adana Hava Limanının da ümumilikdəki payında azalma olmuşdur. Hələ də ölkədəki havayolu nəqliyyatında ən önəmli mərkəzlərdən biri olan Antalya Hava Limanı 2004-cü ildə hava yolu nəqliyyatındakı payı 30%-in üzərində ikən zamanla bu nisbət geriləməyə başlamışdır. Bu dəyişikliyə, şübhəsiz ki, hava nəqliyyatının ölkə miqyasında genişlənməsinə paralel olaraq digər şəhərlərdəki hava limanlarının fəaliyyətə başlaması da təsirli olmuşdur. Hava yolu nəqliyyatında yeni hava limanlarının inşası böyük hava limanlarının payının aşağıya düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna istisna kimi İstanbulda fəaliyyətini davam etdirən hava limanlarını göstərmək olar. Belə ki, bu müddət ərzində ən böyük artımın İstanbulda həyata keçməsinə qeyd etməkdə fayda vardır.

Ədəbiyyat

1. Bakırcı M. Ulaşım coğrafiyası açısından Türkiye'de havayolu ulaşımının tarihsel gelişimi ve mevcut yapısı. Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 25 səh. 340-377, İstanbul, 2012.
2. Duran A.K. Türkiyede havayolu ulaşımında havalanlarının yeri ve çevresel etkileri: Sabiha Gökçen Havalimanı Örneği, İstanbul, 2015.
3. Taşlıgil N. Türkiye'nin Havaalanları. Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 31, səh. 259-281, İstanbul, 1996.
4. www.dhmi.gov.tr – Devlet Hava Meydanları İşletmesi'nin saytı.

Т.И.Мустафаде

Современное состояние региональных аэропортов в Турции

Резюме

Несмотря на большое развитие турецкого воздушного транспорта, большинство аэропортов, обслуживаемых в стране, имеют довольно небольшую долю общего воздушного движения. Кажется, что между ними есть несбалансированное различие, когда они исследуют аэропорты по количеству пассажиров, количеству пассажиров и количеству грузов. Доля аэропортов Ататюрка, Анталии и Сабиха Гекчен выше, чем других аэропортов. При совместной оценке аэропортов Ататюрк и Сабиха Гекчен место Стамбула в воздушном транспорте становится еще более открытым. Также выгодно отметить важность туризма для аэропортов Анталии, Бодрум-Милас и Даламан в регионах.

T.I.Mustafazade

Modern Situation of the Regional Airports

Summary

Although there has been a great development in Turkish air traffic, most of the airports serving the country have a fairly small share in total air traffic. According to the number of passengers and the amount of cargo they own, there seems to be an unbalanced difference between airports when examined.

The share of Ataturk, Antalya and Sabiha Gokcen airports is higher than other airports. Ataturk and Sabiha Gokcen airports are valued together, the location of Istanbul in the air transport becomes even more obvious. In addition, such tourism activities as Antalya, Bodrum-Milas and Dalaman, carried out intensively in the regions of the airports are also worth noting the importance of tourism.

Rəyçi: i.e.f.d. M.İ.Süleymanov

Redaksiyaya daxil olub: 20.04.2019

A.Y.QULIYEVA,
K.M.YUSİFOVA
e-mail: kama@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti
 (Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

YOD VƏ ZƏKA

Açar sözlər: *hormon, yenidoğulmuş, tireoid, zəka.*

Ключевые слова: *гормон, новорожденный, тиреоид, ум.*

Key words: *hormone, new born, thyroid, intelligence*

Bətdaxili inkişafın 15-18 həftələrində hipofalamo-hipofizar bölgənin inkişafı ilə əlaqədar tireotropin və tireoid stimüləedici hormon 18-20 həftəsində isə tireoid vəzindən tiroksin ifrazı başlayır. Hamiləliyin ilk tireostrində anadan tireoid hormonu plasenta vasitəsilə dölə keçir. Hamiləlik irəlilədikcə hormon ifrazı artır. Ancaq doğumda belə yenidoğulmuşun tireoid hormonunun 30-50%-dən ana qaynaqlanır. Bu səbəbdən də tireoid vəzin ageneziası kimi patologiyalar zamanı belə anadan keçən hormon sayəsində döldə nevroloji pozğunluqların qarşısı alınır. Dolayısı ilə anada hipotireoid vəziyyət yenidoğulmuşda nevroloji status baxımından önəmlidir. Belə ki, ağır yod çatışmazlığı zamanı nevroloji pozğunluq özünü daha çox büruzə verir. UNİCEF və digər beynəlxalq təşkilatların hesablamalarına görə yenidoğulmuşlarda və süd verən analarda yoda olan gündəlik tələbat 200 mg, yetişkinlərdə 150 mg, 6-12 yaş arası 120 mg təşkil edir.

Kongenital hipotireoidit qalıcı hipotireoid və tireoid vəzin tranzitor pozğunluqları olmaqla dəyişik şəkillərdə ortaya çıxır. Kongenital hipotireoid qarşısı alına bilən zəka geriliyinin ən sıx səbəblərindən biridir və endokrinoloqların ən sıx rastlaşdıqları xəstəliklərdən biridir.

Son illər kongenital hipotireoidin etimologiyası haqqında məlumatlar artsa da, bəzi hallarda səbəbi tam olaraq bilinməməkdədir. Tireoid diskineziyası ən çox rast gəlinir və xəstələrin təxminən 80-85%-də müşahidə olunur. Rastgəlmə tezliyi qızlarda oğlanlara nisbətən 2 dəfə çoxdur.

Dishormonogenez isə hipotireoidin ikinci ən çox görülən formasıdır. Autosom resessiv yolla ötürülür. Yenidoğulmuşlar arasında təxminən 10-15% rast gəlinir. Qız və oğlanlar arasında bərabər hallarda rast gəlinir. Klinik əlamətlər hormon çatışmazlığının dərəcəsiindən asılı olaraq ortaya çıxa bilər. Son zamanlar Daun xəstələri arasında hipotireoid sıxlığı artmışdı və təxminən 140 xəstədən birində qeydə alınır.

Klinikası: yenidoğulmuşlarda klinik əlamətlər nadir, diaqnoz qoymaq çətin olduğundan müalicə gecikir. Xəstələrin sadəcə 10%-də ilk ayda, 35%-i 3 ayda, 70%-də bir il ərzində 100% ancaq 3 yaşında diaqnoz qoyulur. Özəlliklə dishormonogenez zamanı klinik əlamətlərin ortaya çıxması və diaqnozun qoyulması aylar, hətta illər çəkə bilər. Bəzi hallarda hipotireoid hipofiz vəzin çatışmazlığı əlamətləriylə birgə müşahidə olunur. Erkən müalicəylə ağır zəka pozğunluğunun qarşısı alına bilər.

Əsas əlamətlər: erkən əlamətlər (ilk 4 həftədə) iştahsızlıq, yuxululuq, qəbizlik, hipotermiya, ödem, fizioloji sonluğun uzanması qeyd olunur.

Gecikmiş əlamətlər: kobud üz quruluşu, dilin iri olması, qalın səslə ağlamaq, dərinin və saçların quruluşu, hipotermiya, fiziki və psixi inkişafda geriləmə.

1970-ci illərdən başlayan araşdırmalarda qalıcı hipotireoiditlə yanaşı tranzitor hipotireoid haqqında da məlumatlar əldə edilmişdir. Bunun üçün yenidoğulmuşun 3-5-ci günlərində topuqdan alınmış qvın nümunəsində TSH və ya T4-ün miqdarına baxılır. Yarımçıq doğulmuşlarda (xüsusən 32 həftədən əvvəl) doğumun ilk həftəsində tranzitor vəziyyətlə əlaqədar TSH və

T4-ün miqdarının aşağı olması qeyd oluna bilər. Bu səbəbdən 7-14 gün sonra topuq testinin təkrarlanması məsləhət görülür.

Son zamanlar xüsusən Avropa və Şimali Amerikada əvvəlcə T4 yoxlanılır. Əgər T4 hormonunun miqdarı aşağıdırsa, TSH təyin olunmalıdır.

Test üçün qan nümunəsi alınan zaman bəzi nöqtələrə fikir vermək lazımdır. Məsələn, filtr kağızına alınan qan nümunəsi analiz üçün mərkəzə yollanan zaman istilik, işıq və nəmdən qorunmalıdır. Qanköçürmə həyata keçirilən uşaqlarda TSH-in miqdarı düzgün olmaya bilər. Bu səbəbdən qan nümunəsi hemotransfuziyadan əvvəl və ya 3 gün sonra alınmalıdır. Bu daha etibarlıdır. Əgər hormon defisiti qeyd olunursa, onun qalıcı və ya tranzitor formasının olmasından asılı olmayaraq hormonoterapiya başlanmalıdır. Daha sonra xəstə müşahidə altına alınmalı və dəqiq hərtərəfli müayinədən sonra müalicənin davamına qərar verilməlidir.

Tranzitor hipofiroksinemiya: qan serumunda T4 miqdarının aşağı TSH-in isə miqdarının normal olması ilə müşahidə olunur. Özəlliklə vaxtından əvvəl doğulmuşlarda hipotalamo-hipofizar sistem yetməzliyi səbəbindən tranzitor hipotireoid daha çox qeyd olunur və bunun miqdarı hestosiya yaşından asılıdır. Bəzi hallarda doğumun 6-10 həftəsində T4 hormonunun miqdarı müalicə olunmadan düzəliş bilər. Bu səbəbdən yarımqıq doğulmuşlarda topuq testi doğumun 5-ci günü aparılmalı və 2-4-6-cı həftələrində təkrarən testin aparılmadığı tövsiyə olunur.

A2 çəkili yenidoğulmuşlarda da tranzitor hipotiroksinemiya sıx görülməkdədir. Özəlliklə xəstə uşaqlarda qanda T4 və T3-ün miqdarı çox aşağı ola bilər. Belə vəziyyətdə yenidoğulmuşun hipotireoid səbəbiylə müalicə edilməlidir, yoxsa tiroid hormonlarının azalması xəstədə metabolizmi azaltmaqla qoruyucu mexanizmdir. Bu barədə hələ dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq mütəxəssislər hipotireoid əlamətləri olan uşaqları qısa müddətdə olsa müalicə olunmasını məsləhət görürlər. Belə uşaqlarda serum T4 miqdarının 6-cı həftəsində spontan artmış olmasına, müalicə edilən və edilməyən aşağı doğum çəkili yarımqıq doğulmuş uşaqların böyüməsi, inkişafı anında bir illik izləmədə fərq olunmasına dayanaraq müalicəyə gərək olmadığı düşünlərsə də araşdırıcılar daha uzun müddətli müşahidənin gərəkli olduğunu vurğulamaqdadır. Aparılan çalışmalarda müəyyənləşdirilib ki, hestasion yaşı 25-26 həftə olan uşaqlarda tiroksin müalicəsiylə (8mg/kg/sutka) 24 ay ərzində ümumi inkişafında irəliləyiş əldə etmək olar. Ancaq 27-29 həftəlikdə tiroksinin artıqlığı səbəbiylə nevroloji statusda pozğunluqların olması qeyd olunur. Bənzər şəkildə 27 həftədən aşağı uşaqlarda T4-lə müalicə məktəb yaşlarında daha yaxşı IQ dəyərləri görülərkən daha böyüklərdə müalicə fonunda daha çox davranış pozğunluğu və daha aşağı IQ dəyərləri görülmüşdür.

Tranzitor hipotireodizm: qanda T4 aşağı, TSH-in miqdarının artması qeyd olunur. Yenidoğulmuşların təxminən 5-10%-də qeyd olunur. Ancaq bölgələrə görə sıxlıq dəyişir. Yod defisiti səbəblərin ən önündə dayanır. Yenidoğulmuş uşaqlar analarına nisbətən yod defisitinə daha həssas olduqlarından analarda hamiləlikdən əvvəl və hamiləlik zamanı yod profilaktikası aparılmalıdır. Bütün hamiləlik müddəti ərzində yod profilaktikası aparılmalıdır. Yarımqıq doğulmuşlar vaxtında doğulmuşlara görə yod defisitinə daha həssasdırlar və hestasion yaş nə qədər aşağıdırsa, tranzitor hipotireoid sıxlığı artmaqdadır. Ümumiyyətlə, hipotireoidin tranzitor olmasına baxmayaraq, bəzən 2-3 aya qədər bu uşaqların tireoid hormonu ilə müalicə olunması məsləhətdir.

Tranzitor hipotireoidin digər bir səbəbi doğumdan əvvəl və doğumdan sonrakı vaxtda yüksək miqdarda yod profilaktikasının aparılmasıdır. Yod plasenta boyrunu keçib döldə tireoid hormonunun sintezini əngəllədiyi üçün ana bətnində uşaqlarda hipotireoid inkişaf edir. Yarımqıq doğulmuşlarda bu mexanizm daha dərinədir. Bundan başqa amniyofetoqrafiyada inyeksiya olunan yodlu antiseptiklərin istifadəsiylə əlaqədar da tranzitor hipotireoid inkişaf edə bilər. Ayrıca anada vaginal müalicə üçün yenidoğulmuşlarda stafilokok kolonizasiyasını azaltmaq və intensiv terapiya şüabələrində müxtəlif yodlu antiseptiklərin istifadəsi keçici olaraq hipotireoiditə yol açar. Bu cür uşaqlarda bəzən rutin müayinə vaxtı TSH-in miqdarının artması müşahidə oluna bilər, ancaq sonrakı həftələrdə bunun tranzitor oldub aşkarlanır. Bu

səbəbdən də hər hansı məqsədlə yod istifadə olunan yenidoğulmuşlar təkrar müayinəyə cəlb olunmalıdırlar.

Yenidoğulmuşlarda hipotireoidin sinir sisteminin inkişafında nə qədər zərərli olması göz önünə alınaraq vaxtında doğulan uşaqlarda yodlu preparatların diqqətlə işlədilməsi, yarımçıqdoğulmuşlara isə ümumiyyətlə, işlədilməməsi məsləhət görülür. Ayrıca yenidoğulanlarda rutin araşdırma apararkən yod istifadə olub olmamasını araşdırmaq lazımdır. Belə uşaqlarda yod istifadəsi müddətində tiroksinlə müalicə aparılmalıdır.

Hamiləlik zamanı diffuz toksini zobu olan anaların müalicəsində istifadə olunan antitiroid preparatlar yenidoğulmuşlarda tranzifor vəziyyətlərə səbəb ola bilər. Anfiroid preparatlar plasentor baryeri keçir və 2-4 həftə ərzində dölün qanında dövr edir. Təxminən 4-6 həftə içində dölün qanından tamamilə təmizlənir. Propiltiourasil metimazolə görə plasental baryeri daha az keçdiyi üçün istifadəsi tövsiyə olunur. Ayrıca istifadə edilən preparatın dozası da önəmlidir. Bu səbəbdən də müalicə zamanı hipotireoiditi kontrol edən ən aşağı doza (200 mg/gün) seçilməlidir.

Yenidoğulmuşlarda tranzifor hipotireoiditin bir digər sıx görülən səbəbi anadan plasentor yolla dölə keçən TSH reseptorların blokada edən antitellərdir. Bu antitellər ana qanında uzun müddət yüksək miqdarda qaldığından sonrakı uşaqlarda da oxşar klinik əlamətlər qeyd edilə bilər. Belə vəziyyətlərdə klinik əlamətlər aşkarlanan kimi hormonaterapiyaya başlamaq tövsiyə olunur.

Bəzən autoimmun tireoidli analarda həm tireoid stimulyedici antitellər, həm də TSH bloklayan antitellər eyni vaxtda rast gəlinə bilər. Belə analarda doğulan uşaqlarda keçici olaraq hipov ə hipertireoid kimi fərqli əlamətlər qeyd oluna bilər (3, 320).

T3 sindromu: bu sindrom əsasən yarımçıqdoğulmuşlarda müşahidə olunur. Təxminən 6-7 həftə davam edən fizioloji vəziyyətdir. Adətən müalicəyə ehtiyac duyulmur. Bundan başqa infeksiya, tənəffüs pozğunluğu, beyin travması kimi patologiyalar zamanı T4-ün T3-ə transformasiyasının zəifləməsiylə əlaqədar olaraq da T3-ün miqdarının azalması müşahidə oluna bilər. Bu zaman əsas xəstəliyin sağlamlasıyla əlaqədar olaraq bu vəziyyətdə zamanla, müalicəsiz ortadan qalxır (3, 180).

Müalicə: diaqnoz qoyulan kimi yenidoğulmuş endokrinoloqa yönləndirilməlidir. Onun məsləhəti ilə uşağa l-tiroksin (10-15 mg/kg/sutka) təyin edilməlidir. Preparatın daha yaxşı sorulması üçün yeməkdən ən azı yarım saat öncə verilməlidir. Başlanğıc doza 50 mg/sutkadan artıq olmamalıdır. Başlanğıcda hər həftə sərbəst T4 və TSH-in dəyərləri ölçülərək müalicə dozası dəyərləndirilməlidir.

Müalicə ərafəsində əsasən ilk 2 həftədə sərbəst T4 lazımı səviyyəyə (20 mol/ml) qalxır, TSH dəyərləri isə ilk 3 ay ərzində düşməyə (10 mu/l) başlayır. Amerika Pediatriya Akademiyasının məsləhətiylə müalicəyə başladıqdan 2 və 4 həftə sonra və bunu 1 yaşa qədər, 1-2 ay arayla, 1-3 yaşarası 3 ayın aralıqla, daha sonra böyümə başa çatana kimi 3-12 ay aralıqla TSH və sərbəst T4-ün qandakı miqdarı dəyərləndirilməlidir. Başlanğıcda sərbəst T4-ün miqdarının normallaşması TSH-in 0,5-5 mu/ml arasında olması qənaətbəxş hesab olunur.. T4-ün miqdarının normal TSH-in isə daim yüksək qalması öncəliklə hipofizitroid sistem pozğunluğu, sümük yaşında gerilik varsa, yetərsiz müalicə aparıldığını göstərir. Əksinə, taxikardiya, oyanıqlığın olması dozanın çoxluğundan xəbər verir. Uzun müddət (3-12 ay) yüksək dozada müalicə erkən sianoz və sümük yaşında irəliləməyə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən müalicəyə başlayandan sonra T4-ün miqdarının yüksək olması görülməlidir.

Bəzən isə südəmə dövrə hipofizar-tiroid hormon dayanıqlığı nəticəsində TSH dəyərlərinin normallaşması gecikə bilər. Müalicə dozası yaşla tədricən azaldılmalıdır (1, 128). Əsasən 100 mg/günlük bir doza məsləhət görülməklə birgə xəstənin böyüməsi, sümüklərin formalaşması və serum TSH, sərbəst T4-ün izlənməsi müalicədə yol göstəricisi olmalıdır.

Əgər hipotireoidin qalıcı və ya tranzifor olması hələ də mübahisədirsə, T4-ün dozasının artırılmadığı halda TSH-in miqdarı normal olaraq qalırsa 3 yaşından sonra 4-6 həftə müalicə kəsilərək TSH və T4 dəyərləri qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Delange F. Epidemiology and impact of iodine deficiency in pediatrics. j.Pediatr Endocrinal Metob, 2005/
2. Brown R.S. the Thyroid Gland. In: Clinical Pediatric Endocrinology, 4th edition, Black well Science, Oxford pp.288-320, 2001.
3. Zimmerman D. Itief A.N. Thyrotoxicosis in children. Endocrinal and metob clin. North Am 1998.

А.Я.Гулиева, К.М.Юсифова

Йод и интеллект *Резюме*

В Азербайджане дефицит йода очень часто встречается. Йод играет важную роль в умственном развитии детей. Своевременная диагностика и лечение гипотиреоза щитовидной железы уменьшает количество умственно отсталых детей. По этой причине беременные женщины и новорожденные дети должны обследоваться. Выявляются группы риска и больные привлекаются к лечению.

A.Y.Guliyeva, K.M.Yusifova

Iodine and intelligence *Summary*

Iodine deficiency is a widespread problem in our country. Iodine is a microelement that plays an important role in the mental development of children. It hypothyroidism is diagnosed quickly, and the treatment begins quickly, mental retardation is less common in children. That is why all pregnant woman, newborns and if needed adds cents should be done iodine prophylaxis, risk groups should be started on time.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Redaksiyaya daxil olub: 15.04.2019

O.F.SADIQOV

e-mail: oqtaysadixzade@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ UKRAYNA İLƏ BAĞLI BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ MÖVCUD OLAN YENİ TƏHDİD VƏ TƏHLÜKƏLƏR

Açar sözlər: *Ukrayna, Donbas, Krım böhranı, Ukraynanın cənub-şərqində Vətəndaş müharibəsi və separatizm meyilləri, Rusiyaya tətbiq edilən ticari-iqtisadi sanksiyalar, J-20-nin Buenos-Ayres sammiti*

Ключевые слова: *Украина, Донбасс, Крымский кризис, Гражданская война на юго-востоке Украины, торгово-экономические санкции против РФ, Саммит J-20 в Буэнос-Айресе.*

Key words: *Ukraine, Donbass, Crimean crisis, Civil war in the south-east of Ukraine, trade and economic sanctions against the Russian Federation, Summit J-20 in Buenos Aires.*

Giriş. 2014-cü ilin martından bu günə qədər Ukraynanın – konkret olaraq Krım yarımadasının və bu ölkənin cənub-şərq ərazilərinin məsələsi müasir beynəlxalq gündəmin aktual problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

İkili standartların tüğyan etdiyi müasir dövrümüzdə geniş dünya ictimaiyyəti tərəfindən nəticələri tanınmayan 16 mart 2014-cü il tarixli Krım Muxtar Respublikasındakı referendum dünya birliyini Rusiyaya qarşı sərt ticari-iqtisadi sanksiyalar qəbul etməyə vadar etmiş və Avropa təhlükəsizlik arxitekturasına ciddi zərbə vurmuşdur.

Ukraynanın cənub-şərqində, Donbas və Luqansk vilayətlərində baş qaldırmış hərbi separatizm meyilləri bu ərazilərin rəsmi Kiyevin nəzarətindən çıxması və Rusiyanın qeyri-rəsmi nəzarətinə keçməsi, habelə özlərini "DXR" və "LXR" elan etməsi, uzunmüddətli müharibə ocaqlarına çevrilmələri ilə nəticələnmişdir.

Tədqiqatçı-alim E.Şahinoğlu özünün "Meydandan meydana" adlı kitabında qeyd edir ki, "meydan qələbə qazandıqdan sonra burada yeni ideyalar ortaya çıxmağa başladı. V.Yanukoviç artıq devrilmişdi, meydanda yalnız radikal qalmışdı... P.Poroşenko və A.Yetsenyuk isə başa düşürdülər ki, cəmiyyətin böyük hissəsi artıq meydandan yorulub" (1, səh.27)

Bu gün bir çox ekspertlər və tədqiqatçıların fikirlərinə görə, ABŞ-Rusiya və Qərb-Rusiya siyasi münasibətləri faktiki olaraq "soyuq müharibə" dövrünə qayıtmış və bu hal diplomatik orqanların iş prinsipləri və ritorikasına da təsirsiz ötürməmişdir. 2018-ci ilin Pxençxanda (Cənubi Koreya) keçirilən Qış Olimpiya Oyunları vaxtı yalnız 1980-1984-cü illər Olimpiya Oyunları vaxtı yaşananlarla müqayisəyə gələ biləcək məqamlar baş vermiş, Rusiya idmançılarına öz milli loqoları altında çıxış etmək VADA tərəfindən qadağan edilmiş, hətta qalib Rusiya idmançıları üçün Rusiya Dövlət Himni belə səsləndirilməmişdir.

Təbii ki, Qərb-Rusiya qarşıdurmasının mərkəzində Ukrayna problemi, konkret olaraq Krım və Donbas məsələləri dayanır. 25 noyabr 2018-ci il tarixində Qara Dənizdə Rusiya və Ukrayna HDQ-nin gəmilərinin qarşıdurması bu məsələnin nə qədər dərin olması və ölkələrin geniş ictimai təbəqələrini özünə cəlb etdiyini bir daha açıq-aşkar şəkildə şərtləndirməklə yanaşı, bu münasibətlərin gələcəkdə daha ağır fəsadlara, hətta nüvə qarşıdurmasına qədər gəlib çatacağına yol açmış olur. 26 noyabr 2018-ci il BMT Təhlükəsizlik Şurasının növbədənənar yığıncağında məsələ müzakirəyə çıxarılmış və Rusiyanın qətnamə layihəsi səsvermədən keçməmişdir ki, bu fakt da bir daha Qərb dövlətlərinin Rusiya Federasiyasına qarşı qəti mövqe sərgilədiklərinin növbəti sübutu sayıla bilər. (2)

Qeyd etməliyə ki, Ukraynanın 1997-ci ildən üzv olduğu QUAM təşkilatından başqa bütün iştirakçısı olduğu integrasiya layihələri Rusiya xarici siyasətinin məhsulu idi. Lakin 2000-ci illərdən başlayaraq Ukrayna xarici siyasətinin prioritetlərinə və hədəflərinə Avroatlantik və Avropa integrasiyası prosesi ciddi təsir etməyə başlayır. 2000-ci ildə Vladimir

Putinin Rusiya prezidenti seçilməsi ilə Ukrayna dövlətinin siyasi elitasının balans siyasəti başa çatır, Viktor Yuşenkonun 2004-cü ildə Narıncı inqilabı vasitəsi ilə Ukraynada prezident kürsüsünü tutması faktı Moskva-Kiyev münasibətlərini mənfiyə doğru dəyişir, Kiyev birmənalı şəkildə Qərb ilə Avroatlantik integrasiya kursuna üstünlük verdiyini rəsmən bəyan edir. Yuşenko administrasiyasının hədəfləri sırasında ABŞ, Aİ və NATO bloku ilə strateji tərəfdaşlığın inkişafı bir sıra regional siyasət elementlərində antirus ritorikası, Ukraynanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması (2008), Ukrayna-Aİ fəaliyyət planının imzalanması (2005), Ukrayna-Aİ arasında assosiasiya haqqında sazişin imzalanması ilə bağlı danışıqlar prosesinin başlanması (2007), Ukrayna-NATO dialoqunun intensivləşdirilməsi (2005) və 2005-ci ildə imzalanmış "Ukrayna-ABŞ strateji tərəfdaşlığı üçün yeni yüzilliyin gündəliyi" adlı strateji sənədin Ukrayna Parlamenti tərəfində ratifikasiya edilməsi Moskva-Kiyev münasibətlərində soyuqluq dövrünə start verir, V.Kravçuk (1991-1996) və V.Kuçma (1996-2003) administrasiyalarından fərqli olaraq V.Yuşenko administrasiyası (2004-2010) birqütblü Qərb yönümlü xarici siyasət doktrinasına birmənalı şəkildə prioritet verdiyini bəyan etmişdir. Ukrayna bu dövrdə Demokratik Seçim Birliyinin yaradılmasının təəssübkeşi kimi çıxış edir, GUAM-ın aktivləşməsinə üstünlük verir, Rusiya ilə münasibətlər isə soyuq enerji və ticarət müharibələri dövrünə daxil olur. (Qaz qiymətləri, ərzaq, antidempinq, Ukrayna ət-süd məhsullarına rəsmi Moskva tərəfindən sanitariya məhdudiyyətlərinin tətbiqi və s.)

Ukraynanın üçüncü prezidenti V.Yuşenkonun aktiv xarici siyasəti 2008-2010-cu illərdə Ukraynada müşahidə edilən sosial-iqtisadi və siyasi böhranla nəticələnir. V.Yuşenko sürətlə nüfuzunu və ölkə daxilində etimadını itirməyə başlayır. Bu dövrdə Rusiya ilə münasibətlərdə Moldovanın Dnestryanı bölgəsi ilə bağlı təzadlı elementlər də müşahidə edilir.

Rusiya bu tarixi dövrdə MDB ölkələrində əsas kreditör rolunu itirməyə, MDB daxilində daha məhdud integrasiya cəhdləri isə yalnız 2011-ci ildə başlamış, bu günə qədər isə Vahid Gömrük Birliyi timsalında yalnız 5 MDB dövlətini özündə cəmləşdirmişdir.

2014-cü ilə qədər Rusiya-Ukrayna münasibətlərindən danışdıqda qeyd etməliyik ki, bu münasibətlər əsasən Sovet dövründən qalmış siyasi qısqanclıq elementləri ilə zəngin olmuş, Krimdəki Sevastopol Qara dəniz hərbi bazasının uzunmüddətli icarəsindən kənara çıxma bilməmiş, Krim ilə bağlı ərazi iddiaları isə aralıq bir sıra Rusiya rəsmilərinin, misal üçün keçmiş Moskva meri Y.Luşkovun dilindən səslənməkdə davam etmişdir. 2011-ci ildə imzalanmış sənədə əsasən Rusiya, Krimdəki hərbi bazası ilə bağlı Ukrayna dövləti ilə imzaladığı icarə müqaviləsinin müddətini 25 ilə qədər uzatmağa nail olmuşdu.

2014-cü il Avromaydan prosesi təbii olaraq Moskva-Kiyev münasibətlərini ən aşağı nöqtəyə, hətta diplomatik əlaqələrin kəsilməsi həddinə qədər gətirib çıxartmaqla yanaşı, habelə Avropa təhlükəsizlik arxitekturasına ciddi zərbə vurmuş, Krim böhranı ilə bağlı Rusiyaya ABŞ, Aİ ölkələri və dünyanın bir sıra dövlətləri tərəfindən ağır ticari-iqtisadi, maliyyə sanksiyaları tətbiq edilmiş, ümumiyyətlə, Avrasiya təhlükəsizlik arxitekturasının özəyi şübhə altına alınmışdır. İlk dəfə 1945-ci ildən başlayaraq Avropa məkanında dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmamazlığı prinsipi Rusiya Federasiyası tərəfindən pozulmuş, bununla da 1975-ci il ATƏT-in Helsinki yekun bəyannaməsinin norma və prinsiplərinə, BMT və ATƏT nizamnamələrinin tələblərinə, həmçinin 1994-cü il ATƏT-in Budapeşt sammitində Ukraynanın nüvə arsenalını təhvil verməsi əvəzinə onun ərazi bütövlüyü ilə bağlı qüdrətli dövlətlərin müvafiq razılaşmasına ağır zərbə vurulmuşdur. (Budapeşt razılaşması) Bu günə RF-nın ticari-iqtisadi sanksiyalar nəticəsində iqtisadiyyatına 219 milyard ABŞ dolları həcmində real və potensial zərər vurulmuş, Rusiyanın hətta beynəlxalq SWIFT maliyyə hesablaşmaları sistemindən və ÜTT-dan xaric edilməsi məsələsi gündəmə gəlmiş, RF-nın parlament heyətinin AŞPA-da mandatı dondurulmuş, ümumilikdə Qərb-Rusiya və Qərb-Şərq iqtisadi və siyasi münasibətlərində və qarşılıqlı əlaqələrində təhlükəsizlik sistemi çat vermişdir.

Rusiya tədqiqatçısı Y.A.Qolovin özünün "Актуальные проблемы защиты жизненно важных интересов России в XXI веке" adlı məqaləsində qeyd edir ki, "müasir dövrdə ictimai

quruluş modelləri, müharibə tipləri, təhlükəsizlik sistemləri, ərazi və sərhədlərin toxunulmazlığı haqqında təsəvvürlər böyük sürətlə dəyişir". Təbii ki, rus tədqiqatçısının, ümumiyyətlə Rusiya cəmiyyətində son dövrdə, xüsusilə RF-nin 2008-ci ildə Cənubi Osetiya və Abxaziyayı tanıdıqdan sonra geniş yayılan bu fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Bu yanaşma tərzii ən azı 1945-ci il BMT Nizamnaməsində və 1975-ci il ATƏT Yekun Bəyannaməsində də öz əksini tapmış dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipini şübhə altına almaqla yanaşı, habelə müasir dövlətlərarası münasibətlər sisteminə də ciddi kölgə salır və faktiki olaraq müasir geosiyasətdə cəngəllik qaydalarının tətbiqinin mümkünliyünü özündə əks etdirir.

S.e.d., prof. Ə.Həsənov özünün "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti" adlı fundamental monoqrafiyasında qeyd edir ki, "Müasir dünyada beynəlxalq münasibətlər sisteminin ənənəvi aktorları hesab olunan milli dövlətlərlə yanaşı, beynəlxalq təşkilatların rolu da getdikcə genişlənir. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar mürəkkəb bir sistem təşkil edərək dövlətlərarası münasibətlərdə, xüsusən dünyada gedən siyasi proseslərdə özünəməxsus rol oynayır. (3, 184) Ukrayna proseslərində həm BMT-nin, həm də ATƏT-in rolu və mövqeyi danılmazdır və hər iki beynəlxalq təşkilat, habelə Avropa İttifaqı birmənalı olaraq rəsmi Kiyevin tərəfini tutur, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı kimi universal prinsipin referendum yolu ilə digər dövlətin tərkibinə qatılma və ya müstəqilliyinin tanınması prinsipi üzərində prioritet təşkil etdiyini əyani şəkildə nümayiş etdirirlər. Qeyd etməliyik ki, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Krım böhranına dair cari yanaşma Azərbaycan Respublikasının da dövlət və milli maraqlarına tam şəkildə uyğundur və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin siyasi yolla nizamlanmasında prezident kimi əldə rəhbər tutula bilər.

Bu gün Ukraynanın ictimai-siyasi həyatından danışdıqda, qeyd etməliyik ki, cənub-şərqdə davam edən vətəndaş müharibəsi və Krım böhranı, faktiki olaraq isə Krımın itirilməsi, Ukrayna siyasi hakimiyyətinin reytinginə də mənfi təsir vurmuşdur. "İnterfaks-Ukrayna"-nın "Razumkov Mərkəzi" ilə müştərək keçirdiyi ictimai rəy sorğusuna görə bu gün Ukraynada prezident seçkiləri keçirilsəydi, "Batkivşina"-nın lideri Y.Timoşenko 8,7 %, Ukrayna prezidenti P.Poroşenko isə 7,9% səs toplayardılar. (4)

Bu məqama şərh verərkən qeyd etməliyik ki, Ukraynadaxili gərgin ictimai-siyasi vəziyyət P.Poroşenko ilə müxtəlif Ukrayna oliqarxlarının arasında daxili ziddiyyətli münasibətlərdən, habelə onların maliyyələşdirdiyi müxtəlif siyasi qüvvələrin Ukrayna prezidentinin istefasını tələb etməsindən irəli gəlir. Belə halda P.Poroşenkoyu dəstəkləyən "P.Poroşenko bloku" Ukrayna Parlamentində - Ali Radada bir sıra yeni, müvəqqəti koalisiyalara müraciət etmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Bu gün Ali Radada prezidentməyilli iki qüvvə mövcuddur - P.Poroşenko bloku və V.Lyaşkonun rəhbəri olduğu Radikal partiya. Y.Timoşenkoyun "Batkevişina" partiyası isə Maydan hərəkəti başa çatdıqdan sonra müxalifətə keçmiş və mütəmadi olaraq Ukrayna prezidentini cənub-şərqdəki separatist meyillər üzərində qələbə qazana bilməməkdə ittiham edir. Doğrudur, bu partiya özü də, həmçinin Ukraynanın digər müxalif siyasi qüvvələri də dövlət rəhbərliyini kəskin tənqid etsələr də, "DNR və LNR" adlı Rusiyaməyilli separatist və tanınmamış respublikalar ilə hansı formatda dialoqun qurulması planını təklif edə bilmir, nəticədə Ukraynanın bu regionunda vətəndaş müharibəsi təhlükəsi real olaraq qalır.

Ukrayna dövlətinin regional problemlərindən biri də Polşa dövləti ilə mütəmadi ortaya çıxan ərazi iddiaları, S.Bandera şəxsiyyəti və məfkurəsi ilə bağlı Polşa və digər Vışeqrad dövlətləri - Çexiya, Rumıniya və Macarıstanın müştərək etirazları ilə bağlıdır. Bu etirazlar, habelə Ukraynada polyak və macar dillərinin sıxışdırılması ilə müşayiət edilir və mütəmadi olaraq Ukrayna XİN-nə adicəkilən dövlətlər tərəfindən etiraz notalarının təqdim edilməsi ilə müşayiət olunur.

Bu məsələlərlə bağlı Ukrayna siyasi elitesində müəyyən konsensus mövcud olduğuna görə, belə hallarda bir qayda olaraq Ukrayna siyasi qüvvələri yekdillik nümayiş etdirə bilirlər, lakin bu günkü Ukraynadakı ifrat millətçilik meyilləri Avropa İttifaqını da narahat edir, nəticədə rəsmi Kiyev hər dəfə Brüssel və Dünya Bankı tərəfindən vəd edilən irihəcmli kredit tranşlarını vaxtı-vaxtında ala bilmir.

"Röyters" Agentliyinin bildirdiyinə görə, təhlükəsizlik üzrə Münhen konfransının məruzəsində qeyd edilir ki, Avropa qitəsində ifrat silahlanma və militaristləşmə nəticəsində Avropada NATO və Rusiya Federasiyası arasında müharibə ehtimalı günü-gündən yüksəlir. Ukraynanın cənub-şərqində davam edən münaqişə Qərblə Rusiya Federasiyası arasında müharibə riskini artırır, ABŞ-ın bu yaxınlarda Kiyevə müasir, letal silah verməsi qərarı isə vəziyyəti bir qədər də gərginləşdirir. Məruzə "Son həddə qədər və geri" adlanır və rəsmən 08 fevral 2018-ci il tarixində Münhen Təhlükəsizlik Konfransının rəsmi saytında dərc edilmişdir". (5)

Akademik R.Mehdiyev özünün "Azərbaycanı dəyişən 10 il (2003-2013)" adlı monoqrafiyasında yazır ki, "demokratik quruculuq üçün vacib şərtlər sülh, sabitlik, iqtisadi təminat və cəmiyyətin inkişaf strategiyasının mövcudluğudur" (6,79) ki, Ukrayna cəmiyyəti haqqında da bu fikirləri söyləmək hələ ki, mümkün deyildir.

Məqaləni yekunlaşdıraraq belə bir fikri qeyd etməliyik ki, məhz 2014-cü il usiya-Ukrayna münasibətlərində "Qırmızı xətt" ili olmuş və bu günə qədər davam edən Krım məsələsi və Donbas böhranına start vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Şahinoğlu E. От Майдана к майдану". Баку, Ганун, 2015, 110 стр.
2. news.rambler.ru 27.11.2018
3. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərneşr, 2005. 751 səh.
4. Центр социальной службы "Демократические инициативы" имени И.Кучерова. Киев. 2017.
5. <https://russian.rt.com/ussr/article/511057/>
6. Мехтиев Р. Десять лет, изменившие Азербайджан (2003-2013). Издательство "ГРИФ и К", М. 2013, 244 стр.

О.Ф.Садыгов

Новые риски и угрозы, существующие в современных международных отношениях, связанные с Украиной *Резюме*

Одной из самых важных и актуальных проблем, стоящих на международной повестке дня, является вопрос Крыма и проблема сепаратизма на юго-востоке Украины, в частности в Донбассе.

В наш современный век двойных стандартов, исходя из вышеуказанной проблематики, интересы, связанные с США, ЕС и Турцией, также рассмотрены в данной статье и проведены через критический анализ.

В статье также автором проанализирован серьезный ущерб от торгово-экономических санкций, введенных в адрес РФ со стороны коллективного Запада.

O.F.Sadigov

New Threats and Threats in International Relations in Ukraine at the Present Stage *Summary*

In the article, an author gives an explanation to processes occurring related to the Crimean crisis and military separatism in the south-east of Ukraine, explains their history and tries to explain the political and economic essence of the commercial and economic sanctions applied against Russia.

In the scientific article, interests of the USA, EU and Turkey related to processes in the region was also passed from scientific analysis test and they acted as a role of criticism and analysis object.

*Rəyçi: dos. Ə.Əhməd
Redaksiyaya daxil olub: 11.03.2019*

A.SEYİDZADƏ

dosent

e-mail: afet.seyidova@mail.ru

N.SÜLEYMANOV

e-mail: nazim.suleymanovv@gmail.com

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6)

TƏBİİ EHTİYATLAR: XOŞBƏXTLİK YOXSA KƏDƏR MAQNİTİ?*Açar sözlər:* Koltan, aparteid, presedent, empirik, korrelyasiya*Ключевые слова:* Колтан, апартейд, прецедент, эмпирический, корреляция*Key words:* Coltan, apartheid, precedent, empirical, correlation

Afrika dövlətləri: xammal bazası və ucuz işçi qüvvəsi, yoxsa terror təşkilatları və yaxud vətəndaş müharibələrinin vətəni? Həqiqətən də Afrikanın hazırkı vəziyyətinin səbəbi təbii ehtiyatlara “ac” olan imperialist dövlətlərdir, yoxsa dövlətlərin düzgün olmayan idarəetmə sistemləri?

Təbii ehtiyatlar üçüncü dünya ölkələri üçün gəlir qapısı olmaqla yanaşı, həm də bir sıra dəhşətli problemlərin də yaranmasının əsas səbələrindən biridir. İmperialist ölkələr illərdir faydalı qazıntılarla zəngin olan Afrika ölkələrini talamaq üçün həmin ölkələrdə xaos, vətəndaş müharibələrinin davam etdirilməsinə maraqlıdılar. Almaz, qızıl, titaniumla zəngin olan CAR-da aparteid rejimi həyata keçirməklə, neft rezervlərinə görə dünyada lider ölkələrdən olan Nigeriya və Anqolada terror təşkilatlarını dəstəkləməklə yanaşı, özlərinə lazım olan xammalı daha asan və ucuz qiymətə əldə edirlər. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində yeni “qurban” isə Afrikanın ərazisinə görə ikinci dövləti Konqo Demokratik Respublikası (KDR) idi. Bunun da əsas səbəbi texnoloji alətlərin batereyası üçün tələb olunan koltan maddəsi idi. Bu mineral maddənin azlığı böyük şirkətlərinin onu əldə etməsi üçün yarışını amansızlaşdırır və onları mədənlərdə nəzarət üçün müxtəlif terror təşkilatları ilə əməkdaşlıq etməyə sövq edir.

Şərqi KDR dörd ən çox münaqişələrə səbəb olan minerallar ilə zəngindir: koltan, qalay, volfram və qızıl. Emal edildikdən sonra bu minerallar telefon, noutbuk, avtomobil və digər texniki avadanlıqlar kimi istehlak məhsulları üçün bütün dünyadakı şirkətlərə satılır. Xüsusilə Koltan, smartfonların və elektron alətlərin işlənməsi üçün lazım olan əsas tərkib hissəsidir. Koltan istifadə edən bəzi şirkətlər bu münaqişələrdən faydalanırlar: Apple, Nintendo, Sharp, Nikon, Sony, Canon, Toshiba, Lenovo və Samsung. Avstraliyalı bir jurnalist olan Klaus Werner, hazırladığı bir hesabatda Bayer kimi transmilli şirkətlərin terror qrupları ilə qeyri-qanuni əlaqələrinin olmasına baxmayaraq, off-shore bank və Şərqi Avropadakı qaçaqçılar sayəsində koltanın hələ də qeyri-qanuni üsullarla bazara çıxarılmaya davam etdiyini göstərmişdi (1). Bir sıra dövlətlər Kongodakı terror təşkilatlarından ucuz qiymətə koltan almasının qarşısını almaqla vəziyyəti nisbətən stabilləşdirməyə çalışırlar. Son olaraq, alman alimlərinin kəşf etdiyi barmaq izi (2) vasitəsilə koltanın münaqişə zonasından gəldiyini tapmaq mümkün olmuşdu, bunun qəbulu isə transmilli korporasiyalara baha başa gələcəyi üçün kütləvi şəkildə tətbiq olunmamışdı.

1900-lərin başlanğıcından etibarən Belçika müstəmləkəsi olan Kongoda, 1960-cı illərdə müstəqillik mübarizəsi aparılmış və bu sırada yerli güclər də bir-biriylə qarşıdurmaya başlamışlar. Bu parçalanmaya səbəb olmuşdu. Lakin, 1965-ci ildə, Jozef Mobutu üsyanların qarşısını aldı və üsyançıları bir dam altında yenidən birləşdirməyə müvəffəq oldu.

Mobutu, ölkəsini sabitləşdirdikdən sonra əldə etdiyi gücdən imtina edə bilməzdi və 30 il ölkəni tək idarə etdi və ölkənin adını Zairə dəyişdirdi. 1994-cü ildə qonşusu Ruandada soyqı-

rım oldu və üsyançı qüvvələr Konqonun şərq sərhədlərində təhlükəsizliyin olmamasından istifadə edərək Şərqi Konqonu işğal etdi. Bu hadisələr də Mobutunun siyasi gücünü zəiflətməyə və yerini itirməsinə səbəb oldu (3).

Terror təşkilatlarının Kongonu işğalının ardından ətraf ölkələr də sözdə kömək məqsədilə ölkəyə əsgər göndərmələri ilə işlərinə qarışaraq, 2003-ci ilə qədər davam edən bir vətəndaş müharibəsi başlamışdı. Bu dövrdə, Konqo ərazisini işğal edən bütün ölkələr və milli qruplar qiymətli faydalı qazıntıları – Kongo qızılı, almazı və koltanu qanunsuz olaraq çıxarıb satmışlar.

2003-ci ildə vətəndaş müharibəsi dayansa da, koltanla zəngin olan ölkənin şərq hissəsindəki qarışıqlıq bitməmişdi və bu iyrənc vəziyyət günümüzə qədər uzanmışdır. Döyüşün nəticəsi olaraq 1994-cü ildən bəri qətl edilən əhali sayının 5 milyon, təcavüzə uğrayan qadın sayının isə minimum 300 min olduğu təxmin edilir və bu statistik məlumatlar hər keçən gün artmaqdadır (4).

Həm presedent, həm də nəzəriyyə Konqoda davam edən qarşıdurmanın səbəbini açıqlayır. Bu təbii ehtiyatla zəngin ölkələrdə, Cənubi və Qərbi Afrikadan olan almaz mədənlərindən, İraqın neft sahələrinə və Amazonun ağac zəngin meşələrinə milyonlarla insan, təbii ehtiyatlardan böyük gəlirlərin əldə edilməsi məqsədilə həyatını itirdi. Bu model köklü resurs lənətini təsdiqləyir: resurslarla zəngin olan ölkələr təbii ehtiyatları olmayanlara nisbətən az zəngin və daha az səlahiyyətli dirlər. Mənbə lənəti resurslarla zəngin ölkələr arasında insan kapitalının sərmayə qoyuluşunun azaldılması, daxili siyasi təhriflərin artması və iqtisadi diversifikasiyanın təhlükəli azalması ilə bağlı empirik bir korrelyasiyaya səbəb olur (5). Bu heç bir yerdə, çoxlu resursların pis idarə olunduğu KDR-də olduğundan daha açıq şəkildə görünür. KDR-nin qaynaqları mis, almaz, kobalt, neft, qızıl, gümüş, sink və koltandır. Kompüter mikroçiplərində istifadə koltanın istismar edilməsi beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən nisbi olaraq daha az araşdırılmışdır. Koltan üçün acgözlük KDR-na olduqca böyük ziyanlar vurur. Ümumilikdə isə Konqoda mədənlərdəki işçilərin 90% uşaq, qadın və ya qeydiyyatdan alınmamış işçilərdir. Ən əsası da bu işçilər heç bir texniki alətsiz, təhlükəsizlik tədbirləri alınmamış işləyirlər. Nəticədə isə minlərlə insan hər il silah təhlükəsi, yaxud minimal əmək haqqından aşağı məbləğ uğrunda işlədikləri mədənlərdə həyatını itirirlər. Katangada uran mədənlərində işləyənlər yüksək dərəcədə radiasiya və digər sağlamlıq risklərinə məruz qalır. Ən ciddi nümunələrdən biri də Şinkolobyə mədənidir. Mina uzun illərdir rəsmi olaraq bağlandığına baxmayaraq, minlərlə mədənçi, ən azından 1998-ci ildən bu yana Konqo polisinin, ya da minanın keşiyində olan hərbi şəxsə və hökumət orqanlarının tam məlumatlılığına görə qazmağa davam edir. Şinkolobyə şəhərində tez-tez qəza baş verir. 2004-cü ilin iyul ayında ən azı 60 nəfər dağıntı zamanı öldürüldü. Qızıl mədənləri ilə bağlı sağlamlıq riskləri arasında, 2002 və 2003-cü illərdə Ituri şəhərində silahlı qrupların nəzarəti altında işləyərkən işçilərin mühafizəsiz işlədilməsinə və nəticədə qandan keçən qarşısızalmaz xəstəliyə yoluxmuşdular (6).

İkinci Konqo müharibəsi 1998-ci ildə başlayan zaman, Afrika ölkələri (DRC, Uqanda, Ruanda, Burundi, Namibiya, Zimbabve, Angola və Çad) və əlavə 25 üsyançı ordu modern Afrika tarixində ən böyük dövlətlərarası müharibədə iştirak etdilər: "Afrikanın İkinci Dünya Müharibəsi". Təkcə resursların bolluğu müharibəyə gətirib çıxarmamışdı. Kivus və Ituri şərq əyalətləri müxtəlif etnik qruplarla zəngin ərazilərdən biridir, yüksək konsentrasiyalarda, uzun düşmənçilik tarixinə malikdirlər, əksəriyyəti Kral Leopold tərəfindən süni şəkildə yaradılmış etnik rəqabət günlərinə əsaslanır. 1994-cü ildə Ruanda soyqırımının və Burundidəki hərbi əməliyyatlardan sonra etnik gərginlik daha da artdı.

Etnik fraksiyaya başlamasında ikinci mühüm amil isyancı orduların birləşməsi idi; yeni bir üsyançı lider Laurent Kabilanın yaradılması, Şərq Konqoda üsyançı qrupların birləşməsinin nəticəsidir. Bu üsyançı qruplar Ruanda və Uqanda hökumətləri tərəfindən dəstəklənmiş və ölkənin paytaxtı Kinşasa uğrunda uğurla nəticələnmişdir. 1997-ci ildə onlar zəifləmiş və sonra prezident Yusif Mobutu hakimiyyətdən devrilmişdir. Kabila rejimi zamanı KDR-də

sülh yox idi. Burundi, Ruanda və Uqandadan gələn hökumət milliyətçiləri Kabilaya sadıq qaldıqlarını, şərqdə müstəqil olaraq öz üsyançı hərəkətlərini dəstəklədiklərini və silahlı qüvvələrini bölgəyə gətirdiklərini sübut etdilər. Region Çad, Zimbabve, Angola və Namibiya daxil olan sülhməramlılar tərəfindən daha da sabitləşdi.

1990-cı illərdə texnoloji partlayış fonunda meydana gələn KDR-də Koltanın təsadüfi kəşfi üsyançı orduları dəstəkləmək üçün kifayət qədər qaynağa sahib olma mənasını verirdi. Koltanın bu "Afrika Dünya müharibəsi"ndə rolunu anlamaq üçün ilk növbədə, üsyançı qüvvələrin fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan yerli-qlobal tədarük zənciri Konqoda koltan ticarətini necə dəstəklədiyini anlamaq lazımdır. KDR-dəki döyüşçü qrupları indi şərq tayfaları və kiçik qruplar idi.

Şərqi Konqonun qonşu ölkələrinin hökumətləri tərəfindən talan edilməsi son illərdə dayandı. 2002-ci ilin dekabrında Ruanda və KDR arasında Pretoriya razılaşması Ruandadan qoşunların geri çəkilməsini tələb etdi. Bir aydan bəri, Uqanda hökumətinin Konqoda varlığı, Gibralt razılaşmasının imzalanması ilə sona çatdı, Uqanda hökuməti tərəfindən dəstəklənən üç üsyançı qrup arasında bir sülh bağlandı. Bununla belə, Konqoda olan Koltan mədənlərinin əksəriyyətinin olduğu Şimali və Cənubi Kivusda təxminən 18 min silahlı üsyançı qalır.

Faydalı qazıntı çoxluğundan yaranmış bu münaqişələrdə biznes adamlarının, yoxsa terror təşkilatlarının daha çox xeyir əldə etdiyini, demək çətin olsa da, bu müharibədən ən çox zərər çəkən qadınlar və uşaqlar olmuşdu. Terror qrupları təcavüzdən silah əvəzi istifadə edirdilər. Amerika İctimai Səhiyyə Dərgisində nəşr olunan bir araşdırmaya görə, təxminən hər 48 saatdan bir KDR təcavüzə uğrayır.

Nobel mükafatına layiq görülmüş Mukvege müharibədən zərər çəkən qadınların qorunması və onların həyata yenidən adaptasiya olmalarını təmin etmək üçün "xoşbəxtlik şəhəri" (7) adlı bir reabilitasiya mərkəzi yaratmışdı. Bu fəaliyyətlərinə görə dəfələrlə sui-qəsdlərə də məruz qalmışdı və ölkəni tərk etmişdi. Yalnız 2013-cü ilin yanvarında ölkəsinə geri dönüb fəaliyyətinə davam edə bilmişdi.

Xoşbəxtlik şəhərinin əsas vəzifəsi və məqsədi qadınları uzun müddət təhlükədən uzaqlaşdırmaqla qorumaq deyil. Onlar qadınları öz icmalarında lider olmaları üçün həvəsləndirir və yetişdirirlər.

Ruandada vətəndaş müharibəsinə səbəb olan və sonra Konqoya qarşı terror təşkil edən qruplar hələ də bu ölkədədirlər. İnsanları zorla işlədir, uşaqları öldürür, qadınlara təcavüz edirlər. 12 yanvar 1998-ci ildə Fransanın sabiq prezidenti Mitterran "Le Figaro" qəzetinə müsahibəsində deyirdi ki:

"O ölkələrdə soyqırımın, insan ölümlərinin baş verməsi o qədər də önəmli bir şey deyil".

Konqo vətəndaşları Afrika ölkələri içərisində ən çətin, gərgin şəkildə yaşayan xalqlardandır, halbuki faydalı qazıntıları onlara Səudiyyə Ərəbistanı vətəndaşları kimi lüks həyat da yaşada bilərdi. Əlbəttə, bu hadisələrin baş verməsinin tək səbəbi imperialist ölkələr deyil, şiddətə və itaətə meyilli, milliyətçilik hissini itirmiş yerli xalqlar da onlar qədər günahkardır.

Yaranmış problemlərin artıq dərinləşməsinə baxmayaraq, məsələ digər Afrika dövləti olan Cənubi Afrika Respublikası modeli ilə həll oluna bilər. CAR xarizmatik bir liderin sülh prosesi və sonrasındakı qədər əhəmiyyətli bir rol oynaya biləcəyini göstərdi. İntiqam və hətta ədalət istəyinin, bütün bir ölkənin gələcək planlarını puç edə biləcəyi və yenidən başlamaq üçün bəzən bağışlamanın hər şeydən daha çox lazımlı olduğunu ortaya çıxardı. Bəlkə də Mukvege bu vəzifə üçün ən ideal şəxs ola bilərdi.

Ədəbiyyat

1. The black book of corporations - Klaus Werner.
2. Hidden costs of cobalt mining - Washington post.
3. Roots of war in eastern Congo - Guardian.
4. City of joy-Sənədli film.
5. Conflict and Coltan in the Congo –Nadira Lalji
6. Natural Resource exploitation and human rights in DRC
7. Cityofjoycongo.org

A.Сейдзаде, Н.Сулейманов

Природные ресурсы: счастье или печаль магнита?

Резюме

Наличие большого количества ресурсов является основной силой, позволяющей ряду государств уверенно стоять на ногах, развивать свою экономику. Эта тенденция не обошла и страны Африки, но есть и некоторые проблемы. Несмотря на то, что по количеству природных запасов Африка не уступает арабским странам, население находится в ужасных условиях. Это можно увидеть на примере Конго. Он обеспечивает мир колтаном, который необходим для развития технологического оборудования многих стран. Но там идет гражданская война и эксплуатация рабочей силы. Интересы империалистических государств в Конго мешают стабилизации обстановки. Но несмотря на все эти трудности, эти проблемы разрешимы. Путем ликвидации безграмотности и сплочения молодого населения, можно положить конец гражданской войне и внести Конго в список развитых стран мира.

A.Seyidzade, N.Suleymanov

Natural Resources: Happiness or Sadness of a Magnet?

Summary

The abundance of resources is the main force behind the economy in many countries. This tendency does not go unnoticed by the African countries, but it brings a number of problems as well. Central Africa countries are in poor condition despite the fact that they do not have less resource compare to Arab countries. We just need to look at Congo to behold this pattern . Civil wars and labor exploits in Congo last for many years despite coltan has been the main reason for the development of technology in the world. The imperialist countries' interests in the Congo make it difficult to maintain stability. However, this problem can be prevented by applying the model of South Africa to the Central African states.

By educating the younger generation and creating unity among them, the civil war which lasted for many years in Congo can be abolished and Congo can become one of the developed countries.

Rəyçi: dos. R.Qurbanov

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2019

А.Ф.АГАЕВА

Азербайджанский государственный университет
нефти и промышленности
(г. Баку, пр. Азадлыг, 16/21)

М.Э.РАСУЛЗАДЕ – АВТОР СИСТЕМНОЙ КОНЦЕПЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА

Ключевые слова: народ, этнос, нация, тюркизм, азербайджанизм, концепция, идеология, государство, язык.

Açar sözlər: xalq, etnos, millət, türkizm, azərbaycançılıq, konsepsiya, ideologiya, dövlət, dil.

Key words: people, ethnos, nation, Turkism, Azerbaijanism, conception, ideology, state, language.

На рубеже XIX-XX вв. Османская империя была естественным центром притяжения всех тюркских народов, населявших Российскую империю. Политические идеологи тюркизма в Азербайджане, в частности А. Гусейн-заде и А. Агаев, идеализировали роль Османской империи в тюркском мире и выступали с идеей тюркского единства – полного растворения конкретных тюркских народов внутри османской нации. Четко отделяя тюрков от других мусульманских народов, А. Гусейн-заде и А. Агаев отрицали качественный характер этнических различий между отдельными тюркскими народами, считая их единой нацией. Это означало, что они отрицали существование самобытной азербайджанской нации. Идеологи тюркизма «крайне нетерпимо относились к любым попыткам разделить единый, по их мнению, тюркский мир на отдельные самостоятельные нации». (1) При этом они были убежденными сторонниками прогресса тюркского мира, что сыграло значительную роль в национальном пробуждении тюркских народов и активизации их борьбы против векового врага – Российской империи.

Подобный подход идеологов тюркизма в Азербайджане к идее тюркского единства был совершенно неприемлем для М.Э. Расулзаде – будущего лидера национального движения тюркских и мусульманских народов, населявших Российскую империю. Расулзаде был против интеграции азербайджанских тюрков в состав Османской империи, т.е. принятия азербайджанскими тюрками турко-османской идентичности. Он был сторонником тюркизма «преследующего исключительно реальные и конкретно-национальные цели» (2). К тому же, следует учесть, что военные неудачи Османской империи в годы Первой мировой войны подорвали веру российских тюрков в их освобождение при поддержке турков-османов. Эти надежды не оправдались. Впоследствии М.Э.Расулзаде писал, что эту историческую миссию взял на себя «юный смельчак Азербайджан, надежда нового Турана». Это обстоятельство ускорило поиски путей национального развития у тюркских народов, которые опирались уже на свои собственные силы.

Накануне Первой Мировой войны у М.Э.Расулзаде стремительно менялось понимание того, что из себя представляют азербайджанцы, как этническая общность. Он находился в поиске золотой середины между общетюркской и азербайджанской национальной идентичностью. Расулзаде не дошел еще до полного признания азербайджанской идентичности, но был близок к признанию идентичности в языковых вопросах. А это было зародышем идеи формирования азербайджанской нации. «Накануне и в период Первой мировой войны, постепенно шаг за шагом М.Э.Расулзаде приближался к признанию азербайджанских тюрков самостоятельной нацией» (3). Под влиянием идей тюркизма, а также разочарованный в революционной деятельности сначала в России, а затем и в Иране он сделал решительный шаг в сторону националь-

ной идеологии. И это имело судьбоносное значение для дальнейшего национального развития азербайджанских тюрок.

М.Э.Расулзаде творчески подошел к идеологии туранизма. Он считал, что «тюркское единство» не должно восприниматься как объединение всех тюркских народов в одном государстве. Это единство, по его мнению, должно рассматриваться, как равноправный союз в борьбе за национальное освобождение. «Единой тюркской нации нет, а существуют только нации тюркской расы» - писал Расулзаде. На базе идей тюркизма М.Э.Расулзаде создал оригинальную концепцию азербайджанизма, ставшая теоретической основой идеи самобытности азербайджанских тюрок и их национальной государственности.

Концепция тюркизма, можно сказать, стала переходным этапом от религиозной к национальной идентичности у азербайджанских тюрок. В связи с этим М.Э. Расулзаде писал, что, освободившись от панисламизма, тюркская общественно-политическая мысль не могла сразу прийти к реально-национальной идее. «Монополия религии блокировала развитие языковой, культурной и в первую очередь этнической идентичности (4).

Концепция азербайджанизма появилась во втором десятилетии XX века в связи с модернизационными процессами в азербайджанском обществе. Эта концепция была ориентирована на азербайджанскую национальную идентичность, а ключевую роль в ее разработке сыграли М.Э. Расулзаде и Н. Усуббейли – представители молодого поколения интеллектуальной элиты Азербайджана.

В 1913 году М.Э. Расулзаде вернулся из вынужденной эмиграции на Родину и вскоре вступил в партию «Мусават», созданную в октябре 1911 г. Мамедом Али Расулзаде, Таги Нагиевым и Аббасгулу Казымзаде. За короткий период М.Э.Расулзаде стал главным идеологом и лидером этой политической организации. К моменту создания «Мусават» был далек от национальной идеи. Это была общероссийская мусульманская организация, целью которой было «объединение всех разрозненных сил мусульманского мира и защита прав мусульман». Деятельность М.Э. Расулзаде в годы Первой мировой войны привела к переориентации политической программы партии от исламского единства к борьбе за национальные права азербайджанцев и других тюркских народов. Под идеологию «Мусавата» была подведена национальная основа, ориентированная на азербайджанскую идентичность. В стремлении М.Э.Расулзаде помочь своему народу в его национальном пробуждении приоритетное значение отводилось просвещению масс. При этом предпочтение отдавалось системе светского образования на родном языке азербайджанских тюрок. Считая язык одним из важнейших этноопределяющих факторов, Расулзаде призывал к развитию родного языка.

М.Э. Расулзаде был против концепции А. Гусейн-заде, который был убежден в том, что «единым языком» для всех тюркских народов должен стать стамбульский диалект тюрко-османского языка, как наиболее развитого в литературно-стилистическом отношении среди других тюркских языков. Гусейн-заде старался османизировать языковую среду в Азербайджане, что вызывало протесты читателей и значительной части азербайджанской интеллигенции. М.Э. Расулзаде подчеркивал, что в азербайджанском языке «тюркская лексика все же составляет большинство» по сравнению с тюрко-османским языком. В данном вопросе он был солидарен с направлением «азерчилар», которые также считали, что азербайджанский язык намного чище османского. Расулзаде не был против идеи общетюркского языка, при условии использования внутренних лексических ресурсов всех без исключения тюркских языков. Он «ратовал за создание своеобразного общетюркского эсперанто» (3).

В серии статей «под общим названием «Национальное бытие», опубликованных в 1914 году, М.Э. Расулзаде впервые в Азербайджане попытался систематизировать представление о нации в соответствии с требованиями современной науки. Он провел

четкую грань между понятиями «умма» и «нация», указывая на то, что «умма» имеет чисто религиозное содержание, так как означает объединение всех мусульман мира независимо от их этнической и культурной принадлежности, иначе говоря, является конфессиональной общностью. А понятие «нация» Расулзаде относит к этнической общности, которая основывается на общем языке, культуре, территории, а также истории и религии. При этом он не считал религию основным признаком нации. Отличительной особенностью нации М.Э. Расулзаде считал наличие национального самосознания, осознание единства, стремление к которой способствует превращению людей из народности в национальность, а из национальности в нацию.

Статьи «Национальное бытие» сыграли важную роль на пути создания теоретических основ азербайджанизма. Борьбе за реализацию этого проекта М.Э. Расулзаде посвятил всю свою последующую политическую деятельность.

В газете «Ачыг соз», учрежденная в октябре 1915 г. М.Э. Расулзаде, рассуждая на тему о необходимости создания прочной этнической общности, предупреждал, что «никто не будет считаться с нациями, которые не объединены единым духом и коллективной волей» (3). Газета повсеместно меняла понятия «мусульманин» и «татарин» термином «тюрк». Обращаясь к народу, газета писала: «По языку мы – тюрки, наша национальность – тюркская». Таким образом, тюркскую самоидентификацию газета использовала как основу для дальнейшего утверждения азербайджанской идентичности. Идеолог азербайджанизма подчеркивал важность национальной независимости, как необходимое условие перехода от уровня национальности к нации.

Распространение национальных идей среди азербайджанских тюрков сильно беспокоило власти России. Они наблюдали рост их национального самосознания, что было особенно опасно для интересов Российской империи. Об этом с тревогой писал Кавказский наместник И.И. Воронцов–Дашков еще в 1913 году в отчете русскому царю. Указывая на опасность сепаратизма только со стороны азербайджанских тюрков, он отмечал, что армяне и грузины хорошо понимают, что вне России им угрожает опасность со стороны мусульман.

Из этого следует, что процесс становления национальной идеологии в Азербайджане происходил в более тяжелых условиях, чем у других народов Южного Кавказа. М.Э.Расулзаде подчеркивал, что «мусульманский Азербайджан больше, чем христианские его соседи, подвергался угнетению царского режима» (5). Однако правительство царской России было бессильно перед объективным ходом исторических процессов.

Имея ввиду азербайджанских тюрков, М.Э.Расулзаде писал, что выпуская тюркскую газету мы называли ее мусульманской, создавали театры и оперы на тюркском, а называли их мусульманскими, открывали школы, называя их русско-мусульманскими. Все это делалось ради возрождения тюркской культуры, но под влиянием исламского фактора мы не придавали значения тому, что являемся представителями тюркской национальности. С горечью Расулзаде отмечал, что даже когда нас называли «татарами», «персиянами» мы не протестовали. Причиной всего этого он считал отсутствие национального самосознания у азербайджанских тюрков, которое, по его мнению, необходимо было развивать. Для достижения этой цели требовалась разработка национальной идеологии.

Как отмечал немецкий исследователь Курт Хюбнер, «национальное сознание наличествует всегда, пусть и в латентной форме, ... а реакция на его вытеснение или даже подавление может привести к опасному взрыву» (6).

После победы Февральской революции 1917 года в России открылась возможность для выдвижения идеи создания национальной государственности, активизировались национальные движения угнетенных народов. Национальные силы Азербайджана во главе с М.Э. Расулзаде не упустили возможности воспользоваться этой ситуа-

цией для ускорения процессов нациестроительства среди азербайджанских тюрков. Азербайджанской элите необходимо было решать задачи формирования национального самосознания, его распространения среди народных масс путем агитации, а также их политическая мобилизация с целью достижения независимости.

Следует отметить, что подавляющее большинство политических сил в Азербайджане выступали против идеи национальной автономии. М.Э.Расулзаде считал, что именно территориальная федерация создает оптимальные условия для свободного национального развития тюрко-мусульманских народов России. Он отмечал, что если «ислам» это «здание», то отдельные мусульманские народы – это «комнаты» в этом общем доме. Расулзаде настаивал на необходимости сохранения самобытности тюркских народов. Выдвижение этой идеи свидетельствовало об осознании со стороны азербайджанской интеллигенции собственной национальной идентичности. Это было также признаком окончательного перехода азербайджанской политической элиты от тюркизма к азербайджанизму. «Тюркизм превратился лишь в один из компонентов национальной идентичности азербайджанских тюрков, представлявшей исключительно культурную ценность» (1).

Разработка стройной концепции азербайджанизма, опирающейся на идеи тюркизма, была идеологическим новаторством М.Э. Расулзаде. Это было первым шагом на пути создания национальной государственности. А лозунг «независимого Азербайджана» составлял сердцевину стройной концепции «азербайджанизма».

История нашего народа богата личностями, которые являются олицетворением национальной идеи. Эти подлинники подвижники, отдавшие всю себя ради высокой цели, являются славой азербайджанского народа. К периоду новой истории относятся такие имена, как М.Э.Расулзаде, А.М. Топчибашев, Н.Б.Усуббеков, Ф.Х.Хойский и другие видные создатели АДР. В новейшей истории к этой когорте исторических фигур относится Г. Алиев, который последовательно претворял в жизнь идеи азербайджанизма. В годы своего президентства с 1993 г. по 2003 г. Г. Алиев сыграл неоценимую роль в сохранении государственной независимости и интегрировании Азербайджана в мировое сообщество, а также в повышении его международного авторитета.

Литература

1. Балаев А. Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв. Москва, Типография Тиражи.Ru 2012 г. с.253; с.290
2. Расулзаде М.Э. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой. Оксфорд 1985г. с.79
3. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955); Москва, Флинта, 2009 - с.37
4. Губогло М.Н. Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки; М., 2003 с.261
5. Расулзаде М.Э. Национальное движение в Азербайджане // Вопросы истории; 2002, с.13.
6. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению. М., 2001.с 52.

Ə.F.Ağayeva

M.Ə. Rəsulzadə sistemli azərbaycançılıq konsepsiyasının müəllifidir

Xülasə

Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda dini identikliyin inhisarçılığı, dilin, mədəniyyətin və ilk növbədə, etnik kimliyin inkişafını məhdudlaşdırırdı. Millət quruculuğuna rəhbərlik edə biləcək dövlətçiliyin olmadığı bir şəraitdə, yalnız milli ziyalılar təbəqəsinin mədəni-maarifçilik və siyasi fəaliyyəti, Azərbaycan millətinin formalaşma prosesini inkişaf etdirməyə imkan verirdi. Buna görə də, sayca azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, milli ziyalılar təbəqəsi, XIX-XX əsrlərin astanasında Azərbaycan xalqının öz sosial, siyasi və milli hüquqlarını dərk etməsində müstəsna rol oynadılar. Azərbaycan ziyalılar, öz fəaliyyətləri ilə Azərbaycan millətinin formalaşmasını ideya və siyasi baxımdan inkişafını sürətlən-

dirdilər. Azərbaycan millətinin və dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizə M.Ə. Rəsulzadənin siyasi fəaliyyətində ən əhəmiyyətli yeri tuturdu. M.Ə. Rəsulzadənin xidmətinin əzəməti ondadır ki, o, türkçülük ideyalarına arxalanaraq, azərbaycançılıq konsepsiyasını – Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması layihəsini işləyib hazırladı.

A.F.Aghayeva

M. E. Rasulzadeh is the Author of the System Concept of Azerbaijanism

Summary

The monopoly of religious identity in the East, including in Azerbaijan, blocked the development of language, culture and, above all, ethnic identity. In the absence of its own statehood, called upon to lead the nation-building, only the cultural-educational and political activity of the national intelligentsia contributed to the formation of the Azerbaijani nation. Despite its small number, it played an outstanding role in understanding the Azerbaijani people's social, political and national rights. The intelligentsia accelerated the ideological and political progress of society by its activities and stimulated the formation of the Azerbaijani nation. The struggle for the creation of the Azerbaijani nation of the state occupied an important place in political activity. The great merit of M.E. Rasulzadeh is that he, relying on the ideas of Turkism, developed the concept of Azerbaijanism - the project of creating an Azerbaijani national state.

Рецензент: доц. К.Н.Мамедова

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2019

С.КЛИМОВ

e-mail: seriydoc19@gmail.com

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

ПОНЯТИЕ ИНТЕГРАЦИИ В РАМКАХ ФУНКЦИОНАЛИЗМА И НЕОФУНКЦИОНАЛИЗМА

Ключевые слова: интеграция, функционализм, целостность

Açar sözlər: integrasiya, funksionalizm, bütövlük

Key words: integration, functionalism, integrity

В современном мире особый интерес политиков, экономистов, историков и социологов направлен на изучение интеграционных процессов. Современное общество динамично, в нем постоянно происходят перемены, открываются новые возможности для взаимодействия в экономической, социально-политической и других сферах жизнедеятельности. Одним из проявлений данных перемен является интеграция. Значение интеграции многогранно и конкретно определить ее смысл не является возможным. Но в общем смысле слова это, конечно же, слияние в единое целое отдельных компонентов, результатом которого стало возникновение абсолютно нового качества, которым ранее эти различные компоненты не обладали.

Под новым качеством интегрированной системы следует понимать общие нормы, правила, культуру, ценности, которые способствуют объединению участников интеграционного процесса.

Интеграция присуща сегодняшнему дню. Как правило, под ней понимается процесс добровольного и мирного сближения государств, экономик и обществ, преодолевающих национальные, государственные и экономические границы. Если говорить об интеграции под призмой системного подхода, то она означает становление определенной целостности, "состояние связанности отдельных звеньев в целое, а также процесс, который ведет к такому состоянию". По мнению Т. Парсонса в интеграции заключен двоякий смысл. Она представляет некую степень «совместимости элементов системы», а также «сохранение условий, поддерживающих оригинальность системы по отношению к ее внешней среде» (5).

Группу государств можно рассматривать как некий интегрированный комплекс в том случае, когда этот комплекс начинает функционировать как определенная система. То есть интеграция является собой в определенном смысле меру "системности".

Для того чтобы рассматривать интеграционные процессы в различных регионах необходимо, прежде всего, разобраться в теоретических основах интеграции. Одним из теоретических подходов к исследованию интеграционных процессов является функционализм и неофункционализм.

Функционализм представляет собой прежде всего социологическую концепцию. Если рассматривать общественные процессы через призму "функции", то это и будет являться его отличительной особенностью. При этом функция будет выступать как независимая переменная, которая способна определять структуру общества. По функционализму нет необходимости искать формы для идеального международного правительства, а надо думать о тех функциях, которыми будут наделены эти правительства. На нуждах людей и всеобщем благосостоянии сосредоточен функциональный подход к интеграции. Чаще всего функционалисты делают упор на социальные вопросы, которые во многом одинаковы в разных странах мира, при этом, занижая роль полити-

ческих аспектов, нередко разъединяющих население различных государств. На наш взгляд, это наглядно прослеживается в странах Латинской Америки, где сближение государств происходит чаще на основе экономических и социальных потребностей, что в дальнейшем способствует их политическому сближению (1).

У истоков функционализма стояли Г. Спенсер и Э. Дюркгейм. Теоретические же постулаты были исследованы Т. Парсонсом, Р. Мертонем, А.Р. Рэдклиффом-Брауном, Г. Бэтсоном, Л. фон Визом, Г.П. Беккером. Но ключевые положения функционализма были разработаны английским исследователем Дэвидом Митрани, которого по праву можно считать его интеллектуальным лидером. Сегодня развитие стран Латинской Америки немыслимо без глубинной социальной интеграции народов, этносов, национальных меньшинств, населяющих ее. Под «социальной интеграцией» понимается «сильное чувство состояния зависимости, в котором находится индивид от общества». То есть индивид рассматривается как часть целого, как орган организма. В свою очередь, этот процесс имеет и обратную связь, где общество должно смотреть на своих членов не как на предмет, а как на членов, без которых оно не может обойтись (3).

По мнению функционалистов инструментами интеграции выступают границы и их необходимо использовать в зависимости от сложившихся обстоятельств. Представители этой школы считают, что для построения успешной модели интеграции большое значение необходимо уделять функциональным организациям, которые должны строиться не на политической основе, а на технической. Исходя из этого, именно неполитизированные эксперты, а не политики могут способствовать созданию и распространению функциональных связей. А это приведет к тому, что конфликты между государствами станут невыгодными (7).

В исследованиях Митрани функциональный подход имеет ряд преимуществ, так как функциональные схемы могут действовать изолированно, либо взаимодополнять друг друга. К реализации каждой из них можно приступить в любой момент, в то же время не взяв во внимания другие. Любая из схем может благополучно функционировать, в тот момент, когда другие остаются незатронутыми. Государства имеют право принимать участие в одних схемах и оставаться в стороне в других. Согласно функциональному подходу процесс объединения государств происходит для того, чтобы совместными усилиями решать существующие задачи, одновременно сохраняя суверенитет. При этом, хочется подчеркнуть, что особое внимание уделяется интеграции функций, а не разделению полномочий.

Функционализм - это своего рода подход к созданию благополучного сообщества, который предопределяет трансформацию политического мировоззрения и установок, где происходит смещение акцента с политических аспектов на социальные проблемы (13).

Большое внимание в функционализме уделяется заинтересованным в интеграционных процессах элитам. Изначально большой упор делался на то, чтобы в целях избежания политических конфликтов сконцентрировать свое внимание на интеграции тех функций, которые практически неполитизированы. Стоит отметить, что даже в тех случаях, когда интеграция взаимооправдана, политики с трудом могут найти общие точки соприкосновения и достичь консенсуса. В связи с этим, возможность принятия решений следует передать экспертам и профессионалам в конкретных сферах интеграции (2).

Вместо создания организаций глобального типа Митрани считал необходимым содействовать взаимному сотрудничеству между странами в целях решения самых актуальных и насущных задач, связанных с их конкретными потребностями в области экономики, социальной и научно-технической сферы. Преимущество данного сотрудничества, по его мнению, должны стать мощным толчком для создания политической

кооперации. Таким образом, функционализм считает сотрудничество важной вехой на пути создания политической интеграции.

Неофункционалисты, говоря о сотрудничестве между государствами, делают упор на то, что оно не может быть осуществлено в контексте только технологического проекта. Такие яркие его представители как Э. Хаас, Л. Линдберг, Ф. Шмиттер, Л. Шейнеман утверждали, что его успех во многом предопределяется желанием политических элит и отчасти может зависеть от культурно-исторического аспекта (9).

Они не отрицают тот факт, что взаимодействие в различных областях, будь то культура, экономика или социальная сфера, может спровоцировать эффект домино в иных секторах, что приведет к конструированию наднациональных институтов и ускорит политическую интеграцию. Несмотря на то, что неофункционализм имел немало общего с традиционным функционализмом, в то же время он обладает рядом важных отличий. Наиболее ценным на наш взгляд является признание политического фактора в интеграционном процессе, не считая его следствием автоматических действий технократических элит.

Интерес, основанный лишь на экономической выгоде, не имеющей под собой идеологической и философской опоры Э. Хаас называет не более, чем иллюзией (10). Необходимо создать политикам такую ситуацию, при которой они вынуждены будут связывать свою политическую жизнь с успехами интеграции.

Основными двигателями интеграции Хаас считал не “чувство сообщества”, не общие интересы стран, а действия правящих партий и заинтересованных групп интегрирующихся государств (11).

Основным компонентом теории неофункционализма выступает концепция «переплескивания» (spillover), автором которой является Л. Линдберг.

Эффектом “переплескивания” принято считать такое состояние, когда какое либо действие, осуществляемое с определенной целью создает такую обстановку, при которой его осуществление возможно лишь посредством дополнительных действий, а те, в свою очередь, создают необходимость дальнейших шагов. Эффект «переплескивания» приводит к качественному развитию интеграции, к ее углублению, а не только к расширению и распространению на новые отрасли. Неофункционализм использовал данную концепцию для научного обоснования всех ступеней экономической интеграции: перерастания зоны свободной торговли в таможенный союз, затем — в общий рынок, а в последующем — в экономический и валютный союз. По их мнению, такое поэтапное развитие экономической интеграции в дальнейшем выведет на новую ступень политическую интеграцию. В отличие от функционалистов, последователи нового течения отрицали мысль об автоматическом действии эффекта «переплескивания» (4).

Неофункционалисты подчеркивали, что данный эффект «переплескивания» не везде одинаков, где-то он обладает большей силой и воздействием, а где-то практически неощутим. Интеграция должна происходить именно там, где ее результатом будет довольно общество и разные социальные группы. Тем самым, интеграция должна развиваться главным образом в тех сферах, где она в состоянии дать нужный, положительный и видимый результат. Тесное кооперирование в отдельно взятой области неминуемо повлияет на сотрудничество в соседних сферах и поэтапно распространится на другие области, то есть будет происходить процесс «переплескивания». А это, в свою очередь, усилит роль политиков, которые активно будут вовлечены в данный процесс. Теперь они будут руководствоваться не мгновенными интересами и порывами, а долгосрочным стратегическим расчетом. Все это укрепляет политически интеграционный процесс и способствует его прогрессу (11).

Творческое применение теоретического багажа неофункционалистов в полном объеме возможно в сфере региональной интеграции. Наиболее внушительные стержни интеграции образуются там, где:

присутствует прочное суждение о том, что границы не в полной степени показывают конфигурацию ключевых процессов, которые определяют жизнь социума; соединяются культурные, этнические и религиозные факторы идентификации. А также важно наличие ресурсов, таких как - институциональных, организационных, информационных, интеллектуальных и финансово-экономических (12).

В заключение следует отметить, что интеграция является сложным, многогранным, трудно анализируемым процессом и наука находится только в начале ее изучения. Существующее знание, сформированное основными теориями, дает нам общее представление об интеграции как процессе, происходящем в современных международных отношениях.

Литература

1. Бакли У. Структурально-функциональный анализ в современной социологии // Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. М., 2013. С. 276.
2. Бусыгина И.М., Захаров А. А. Общественно-политический лексикон / Институт международных исследований - М.: МГИМО - Университет, 2009. - 276 С. (Книги и брошюры ИМИ).
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. и послесловие А.Б. Гофмана. - М.: Наука, 1990. - 575 с. сноска с. 58; 215; 399-400; 404-405
4. Кобылянский А. Э. Хаас и складывание теории неофункционализма как обобщение предшествующего теоретического опыта и итогов первого этапа европейской интеграции, <http://fizikaka.ru/dokumenti-1-teoriya-i-istoriya-evropejskoj-integracii-raznie-vo/file46/index.html>
5. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Американская социологическая мысль. Тексты. М., 1996.
6. Парсонс Т. Система современных обществ. - М.: Аспект Пресс, 1997.
7. Сафронова О. Функционализм и неофункционализм: экономические, социальные и политические процессы региональной интеграции. - Регион в составе федерации. Политика, экономика, право. Нижний Новгород, 1999, с. 103.
8. Спенсер Г. Развитие политических учреждений. СПб, 1882.
9. Цыганков П. Международные отношения. М., 1996, с. 259-260
10. Haas E. Beyond the Nation State: Functionalism and International - Stanford, 1964. - P.40; Lindberg L. The Political Dynamics of European Economic Integration. - Stanford, 1963. - P.34
11. Haas E. B. When Knowledge is Power. - Berkley. 1990.
12. Lahteenmaki K. Cooperation of the European Border Regions. - Changing European Security Landscape/ Ed. by Clive Archer and Olli-Pekka Jalonon. Tampere Peace Research Institute, Research Report № 63, 1995, p. 270-271.
13. Mitrany D. The Functional Approach to World Organization // International Affairs (Royal Institute of International Affairs. 1944). 1948. Vol. 24. N 3. P. 351.

S.Klimov

Функционализм və неофункционализм çərçivəsində integrasiya anlayışı

Xülasə

İnkişafın hazırkı mərhələsində siyasətçilər, tarixçilər, iqtisadçılar və ictimai xadimlər integrasiya anlayışı və onun nəzəriyyəsi ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirməklə integrasiya perspektivli sahələrə diqqəti artırır. İntegrasiya proseslərinin öyrənilməsində integrasiya nəzəriyyələrinin istifadəsinin əhəmiyyəti dövlətlərarası əməkdaşlıq sahəsində baş verən müasir beynəlxalq əlaqələrin inkişafının ən vacib qanunlarını ortaya qoymaqla müəyyən edilir.

S.Klimov

Modern Integration Processes in the System of Functionalism and Neofunctionalism
Summary

At the present stage of development, the close attention of politicians, historians, economists and the public is focused on promising areas of integration in the world, which raises interest in considering issues related to the notion of integration and its theories. The importance of the use of integration theories in the study of integration processes is determined by the fact that they reveal the most important laws of development of modern international relations taking place in the sphere of cooperation between states.

Рецензент: д.ф.п.н., доц. Н.Н.Гулиев

Redaksiyaya daxil olub: 15.03.2019

Л.А.КУЛИЕВА*кандидат политических наук***Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

**ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ КАК КЛЮЧЕВАЯ ПРОБЛЕМА
В ЮНЕСКО НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ**

Ключевые слова: культурный диалог, ЮНЕСКО, международные организации, сотрудничество, государства-члены.

Açar sözlər: mədəni dialoq, YUNESKO, beynəlxalq münasibətlər, əməkdaşlıq, üzv-dövlətlər

Key words: the culture dialogues, UNESCO, International Scientific Organizations, cooperation, State-member.

Пробуждению подлинного интереса к ключевым мировым проблемам нового ранга на рубеже XX-XXI веков человечество обязано в первую очередь ведущим общественным структурам. Можно сказать, что всему мировому гражданскому обществу в наши дни брошен как бы вызов. Отрадно, что оно приняло его и ответило. В качестве наиболее яркого, на наш взгляд, примера обратимся в нашей статье к представительным, авторитетным и престижным. В качестве таковых выступают постоянно действующие общественные форумы, чью работу в сфере науки, культуры и образования непосредственно курируют крупнейшие международные организации, ЮНЕСКО – прежде всего.

Диалог цивилизаций – важное средство общения между народами, один из радикальных способов повышения культурного уровня, взаимного обмена эстетическими ценностями. Некоторые из наиболее важных проблем со временем получили политическую и культурологическую поддержку со стороны наиболее крупных международных организаций – ЮНЕСКО в первую очередь. В процессе такого диалога насущные проблемы, требующие решительной и незамедлительной реакции со стороны высоких представителей ЮНЕСКО, были включены в многосторонние проекты, программы, резолюции, конференции. Их анализ в процессе диалога цивилизаций, курируемых ЮНЕСКО, играющей очень важную роль в современных мировых культурных процессах, и будет предметом исследования в настоящей статье.

Прежде всего считаем необходимым определиться с терминологическим понятием – «диалог цивилизаций». В этом диалоге нём никогда не может быть места пресловутым «двойным стандартам», недоговорённости или ущемления прав одной из сторон. Известный русский культуролог Г.С.Померанцев пишет: «Такого рода диалог между государствами и культурами – это разговор, в котором дух целого возникает и прокладывает себе дорогу сквозь различия реалий. В идеале в таком диалоге собеседники внимательно прислушиваются к правде целого» (9, 61-62). В Уставе этой Организации зафиксировано: «Только посредством такого диалога между культурами, цивилизациями и народами современный мир придёт к глобальному осознанию устойчивого и планомерного дальнейшего развития, которое потенциально охватит соблюдение юридических прав личности, включая факторы взаимного уважения и уменьшения в мире уровня нищеты. Всё это является сутью миротворческой миссии и центральной деятельности ЮНЕСКО» (11, 7).

В связи с большим разнообразием проблем на рубеже XX – XXI веков в главные функции ЮНЕСКО входит создание наиболее благоприятных условий для ведения диалога между странами, культурами, цивилизациями. В основе таких диалогов прежде

всего должно лежать уважение к народным ценностям. Очевидно, что плодотворный межконфессиональный диалог в современном обществе – это не отказ от реально существующей в государствах разницы в религии, культуре, менталитете, восприятия духовных заповедей, но, напротив, гармоничное принятие, развитие и совершенствование базовых расхождений. Народно-культурные ценности должны соединять людей, а не разъединять их. В этом залог продолжения позитивного культурного диалога цивилизаций. По мере своих сил, возможностей и полномочий ЮНЕСКО всемерно содействует укреплению основ именно такого диалога.

Важным представляется подчеркнуть, что диалог цивилизаций на рубеже XX-XXI столетий воспринимается в высшем эшелоне власти гораздо шире его исконно терминологического значения. Существует мировой общественный форум под соответствующим названием. Например, экономический форум «Диалог Запад – Восток: интеграция и развитие», «Культурологический диалог цивилизаций», «Международный конгресс промышленников и предпринимателей» и другие. Начиная с 2002-го года на греческом острове Родос проводится «Диалог цивилизаций». В его работе принимают активное участие общественные и государственные деятели, в том числе нередко присутствуют наблюдатели и профессиональные консультанты от ЮНЕСКО. В результате многолетней работы выпущен «Информационный буклет» под грифом Международного общественного форума «Диалог цивилизаций» (8). Под тем же самым названием выпущен и специальный «Вестник» (3). Настоящий форум есть практическое воплощение в жизнь резолюции Генеральной Ассамблеи ООН под названием «Глобальная повестка дня для проведения культурологических диалогов между цивилизациями». Резолюция была принята 9 ноября 2001 года по инициативе Президента Исламской республики Иран Мохаммада Хатами.

Президент общественной Академии Наук геоэкономики и глобалистики, видный современный политолог и культуролог Эрнст Кочетов в объёмной монографии «Диалог» утверждает: «Мировой общественный форум «Диалог цивилизаций» поддерживается сетевой структурой ЮНЕСКО и других неправительственных организаций, в том числе Советом Европы, ОПЕК, ОИК, ИСЕСКО, АЛЕКСО, а также научными институтами и рядом индивидуальных участников. Непосредственно под флагом ЮНЕСКО «Диалог цивилизаций» (World Public Forum – «Dialogue of Civilizations») как крупной независимой негосударственной некоммерческой организации, - продолжает свою мысль Э. Кочетов, суждено актуализировать в мировом сообществе многочисленные проблемы межкультурного диалога. В ЮНЕСКО обращают особое внимание на тот факт, что настоящий форум есть важный и весьма действенный инструмент взаимодействия культур и цивилизаций друг с другом» (7, 50).

Приведём один иллюстративный пример. «Благодаря совместным усилиям участников диалога I сессия форума «Диалог цивилизаций» (2007 год) при активной поддержке сторонников ЮНЕСКО получила значительный резонанс в международном сообществе. Так, принятая большинством участников официальной встречи «Родосская декларация» стала ключевым событием в формировании сети пропагандистов ведения культурологического диалога, заложив прочную основу для дальнейшего плодотворного сотрудничества государств-членов», - сообщается на одном из Интернет-порталов (15). С начала 2000-х годов ЮНЕСКО освещает в печати работу и «Петербургского диалога». Данный общественный форум на высоком уровне представляет интересы России и Германии. Он был создан в 2001 году по инициативе Президента РФ В.В. Путина и Федерального канцлера ФРГ Г. Шрёдера. «Петербургский «Диалог цивилизаций» предназначен для углубления взаимопонимания между этими странами. Он имеет официальный статус при двух организациях (ИНИДО – в области промышленного развития и ЮНЕСКО – в сфере науки, культуры и образования). Его основная задача –

наладить конструктивный диалог между представителями различных сфер общественной жизни России и Германии. На форуме широко обсуждаются актуальные общественные вопросы. Это позволяет создать прочную базу для выгодного сотрудничества, независимого от текущей политической обстановки» (17). На наш взгляд, показательна форма основной деятельности этого международного форума: все участники ежегодно проводимых с 2001 года конференций разделены на тематические группы. Рабочую группу «Образование и наука» непосредственно курирует ЮНЕСКО, а сам «Диалог цивилизаций» в Санкт-Петербурге проводится под патронатом В.В. Путина и Г. Шрёдера.

Таким образом, приходим к выводу, что диалог цивилизаций, естественно организованный на высшем государственном уровне, входит в постоянное поле зрения ЮНЕСКО, для данной организации по существу становясь ключевой проблемой. Периодическое проведение такого диалога объективно призвано содействовать укреплению мира между государствами-членами ЮНЕСКО, что симптоматично повышает и общий культурный уровень народов. Культурный диалог входит в стратегию Организации, одновременно формируя цели и задачи международных сообществ. Успех же обеспечивает уникальная сфера компетенций ЮНЕСКО, которая охватывает, как записано в Уставе, не только культуру, образование и науку (то есть генерализирующие факторы), но также информацию и коммуникацию» (11, 2)

В ЮНЕСКО убеждены, что нет альтернативы культурному диалогу между цивилизациями в XXI столетии. Только таким путём можно прийти к глобальному осознанию той устойчивой степени развития, которое содействует соблюдению прав человека, приводит к взаимному уважению и соответственно уровню уменьшения нищеты. «Такой культурный диалог, конечно, составляет главную суть миротворческой миссии и слаженной деятельности высоких представителей от ЮНЕСКО. В основе генеральной стратегии и основных мероприятий лежат достаточно широкие и конкретные цели и задачи многих международных сообществ. Ощутимые достижения ЮНЕСКО в данном отношении в первую очередь связаны с уникальным характером сферы тех компетенций, которые всемерно и глубоко охватывают науку, образование, культуру, равно как и коммуникативно-информационные области» (16).

Основываясь на концепциях и заявлениях видных западных и восточных учёных, ЮНЕСКО стремится к определению собственной позиции в мировых культурных процессах. На 32 сессии Ассамблеи ЮНЕСКО в октябре 2003 года было отмечено: «Фактически сегодня сопротивляться массовой культуре могут только страны с глубокими традициями собственной культуры, изолированные от глобального мира в силу экономической отсталости (6, 69-70). Вот почему, к примеру, известный французский социолог М. Гodelьер обратил внимание представителей ЮНЕСКО на чувство ответственности правительств, которые должны «зорко следить за воздействием западных образцов». Это делается с той целью, чтобы своими стандартами в курируемых ЮНЕСКО областях одни государства не нанесли бы ощутимого ущерба другим странам в развитии культуры и национальной идентичности» (6, 71). Надо сказать, что настоящее заявление М. Гodelьера целиком и полностью совпадало с Программой ЮНЕСКО по развитию культуры, науки и образования во многих странах.

Чтобы это доказать, сошлёмся ещё на одно важное в данном контексте заседание учёных разных специальностей, проведенное в ноябре 2000 года под эгидой ЮНЕСКО. В нём исследовались различные аспекты воздействия теории глобализации на мировые культуры. От ЮНЕСКО выступала международная группа наблюдателей и экспертов, которая возглавляла заседателей с целью предотвращения излишней драматизации глобальных тенденций в культурных сферах целого ряда государств. В отчете группы также содержится мысль, что негативные стороны глобализации нередко проистекают

от нежелания или же неспособности отдельных правительств, а также мирового сообщества в целом регулировать этот процесс. При этом позитивное воздействие глобализации на мировые культуры не подвергается сомнению. По мнению авторов доклада, оно «содействует новым формам партнерства, обмену и сотрудничеству как между индивидуумами, так и сообществами, культурами, народами и цивилизациями, создавая тем самым позитивные возможности для взаимообогащения разных культур, попутно препятствуя культурной замкнутости» (1, 238).

Объективно говоря, ЮНЕСКО должна занимать нейтральную (буферную) позицию по отношению к тем «ножницам», которые возникли на рубеже XX-XXI веков между культурными запросами и Запада и Европы, включая Россию и отчасти восточный мир. Но слишком уж высока ставка ведущих западных государств на примат своей культуры во всём прогрессивном мире, чтобы она не была замечена в организации. Западной цивилизации грозит так называемое «третье разочарование» (выражение В. Зебера) по поводу несостоятельности надежд на универсализацию своего пути культурного развития. Очевидно, что массовая глобализация не привела и вряд ли в ближайшем будущем приведет к построению мира, основанного исключительно на ценностях одной западной культуры, демократии и либерализма. И ЮНЕСКО, разумеется, участвует в дискуссиях по общекультурным процессам. Об этом с высокой трибуны было сказано в ЮНЕСКО. Во Всемирном докладе по делам культуры (2000 год), в частности, отмечалось: «Подъем в современном мире традиционных типов культур – это показатель роста потребностей рынка в продукциях не европейской культуры на общем фоне продолжающегося пресыщения евро-американской культуры» (12, 44). Фактически на Экспертном митинге в Комитете ЮНЕСКО речь шла о «неправильной формуле власти» в США, естественно, негативно влияющей и на ход культурного развития разных стран.

В этой связи в том же докладе ЮНЕСКО приводится любопытная, на наш взгляд, статистика, что «в мире только около 11-ти процентов людей, которые отождествляют себя в той или иной степени с континентом; с отдельными странами – около 29-ти процентов, а с конкретными городами или даже провинциями – 57» (12, 46). Эти данные интересны тем, что свидетельствуют о необоснованности заявлений о грядущей эре унификации, формировании единой мировой культуры или единой цивилизации. В аспекте участия международной организации в культурных процессах более правомерными видятся выводы ЮНЕСКО о распространении массовой культуры одновременно с развитием тех или иных традиционных типов культур. В документах ЮНЕСКО сказано: «Культурная традиция имеет колоссальное влияние на характер и формы социально-экономического и политического развития. В этом позитивном мировом процессе воздействие культурного фактора неправомерно рассматривать в отрыве от государственной или корпоративной политики» (4, 66).

Большинство членов-государств ЮНЕСКО, включая и Азербайджан, придерживаются тех позиций, что в нынешнем глобальном мире, несмотря на большой накопленный потенциал, всё же для развития национальных культур сохраняется серьезная опасность всевозможных конфликтов на разной почве. Связано это с тем, что люди объективно приобщаются не только к мировым позитивным достижениям в политических, экономических и духовных сферах, но как бы по инерции, к сожалению, подвержены ещё и тиражированию продукции масс. культуры. Понятно, что это оказывает негативное воздействие на мышление многих людей. Как отмечал член Исполнительного Совета ЮНЕСКО В.Д. Средин, «такое незавидное положение дел в современном глобализационном мире ставит под реальные угрозы сами факторы национальной самобытности, причём, в границах не только слабых в экономическом отношении стран

с малообеспеченными культурами, но и вообще культурное многообразие всей планеты» (10, 9).

И на ЮНЕСКО сегодня возложена ответственная задача своевременного реагирования на факторы озабоченности мировых сообществ в связи с усиливающейся в мире дестабилизацией. В такой обстановке ЮНЕСКО прежде всего выступает за культурный плюрализм в её государствах-членах, укрепляя в планетарном мышлении людей мысль о том, что культурное, этническое и религиозное разнообразие не имеет разумной и достаточно удовлетворительной альтернативы в установлении политической и экономической стабильности. Само собой разумеется, что в ЮНЕСКО не упускают из виду духовно-культурную составляющую по устойчивому развитию и сотрудничеству стран.

Заметим, что в ЮНЕСКО сделан особый упор на укреплении не региональных, но именно коллективных усилий, которые в международном масштабе направлены на сохранение и приумножение культурного баланса.

Так, в Брюсселе (декабрь 2006 года) на церемонии государств-членов ЕС ратифицирована Конвенция ЮНЕСКО по делам охраны и поощрения многообразия культурных форм. В речи Генерального директора ЮНЕСКО К. Мацууры была подчеркнута большая историческая роль присоединения к решениям этой Конвенции всех стран ЕС. По словам К. Мацууры, «это свидетельствовало о солидарности и единении европейского народа со всей планетой в отстаивании и утверждении культурного многообразия» (2, 4).

Усилия по созданию благоприятной обстановки культурного обмена ценностями и плюрализма – стойкая и проверенная временем стратегическая линия ЮНЕСКО. Правда, следует заметить, что Организация при всём своём международном авторитете не предлагает некоей универсальной формулы, применимой для всех её государств-членов. Пожалуй, это даже и невозможно. Представители от ЮНЕСКО в основном ориентируются в своих программных выступлениях на выработку обществами собственной стратегии, основанной на реальных экономических возможностях. ЮНЕСКО здесь выступает, скорее, в роли наблюдателя и стимулятора данного культурологического процесса.

Динамика политических процессов в последние годы свидетельствует о том печально неумолимом факте, что порою даже самые незначительные различия в культуре, языке, вероисповедании, традициях потенциально способны спровоцировать опасные межнациональные взрывы с тяжёлыми последствиями. О том, к каким крупным военным столкновениям это способно привести, показывают, к примеру, события в Фергане (Узбекистан) в июне 1989 года. Типичным примером развития событий по этому сценарию могут служить также арабо-израильский, сербско-мусульманский, мусульманско-хорватский и сербско-хорватский конфликты.

По роду своей изначальной деятельности ЮНЕСКО вынуждена играть определённую (пусть и не прямую) роль и в данных противостояниях. И это закономерно, так как социально-политические сдвиги и разногласия не могут существовать в отрыве от национально-культурных, – менталитета, в конце концов, который своими корнями упирается в разницу между культурами. По оценкам ЮНЕСКО, «с 1988 по 1992 годы 78 из 83 конфликты произошли именно на межкультурной, межэтнической и межрелигиозной почве» (14, 13). Это результат, мягко сказано, неверной, а в реальности чётко спланированных провокаций со стороны названных выше государств. В нынешних условиях одной из своих первоочередных задач ЮНЕСКО видит в том, чтобы «стимулировать позитивные проявления плюрализма на данном уровне, в том числе через гармонизацию развития новейших форм идентичности» (14, 14). Из отмеченного в статье становится очевидным, каким многообразием на рубеже XX-XXI столетий отличается деятельность ЮНЕСКО по проблемам налаживания диалога цивилизаций, в какой сте-

пени ей приходится принимать участие в многоликих культурных процессах, протекающих в разных странах.

Литература

1. Бжезинский Зб. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. М.: Международное обозрение, 2006, 344 с.
2. Брюссель, Пресс-служба ЮНЕСКО. 19 декабря 2006, 16 л.
3. Вестник, 2006, № 1. Экспериментальный экземпляр, № 37. 9-15 октября 2006 года.
4. Всемирный Доклад ЮНЕСКО. Париж, 2000, 111 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Философия религии. В двух томах. Т. 1. М.: Мысль, 1976, 532 с.
6. Доклад Комиссии по культуре 32-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО, Париж. Октябрь 2003, лист 2. Данные сайта Института международного образования «Open Doors». 2002.
7. Кочетов Э. Г. Диалог. М.: Экономика, 2011, 733 с.
8. Материалы Международного общественного форума. «Диалог цивилизаций». 2002-2006. М.: Центра национальной славы России, 2006.
9. Померанцев Г.С. Диалог и молчание // Человек, 1996, № 3, с. 60-65.
10. Средин В.Д. Выступление представителя России, члена Исполнительного совета ЮНЕСКО В.Д. Средин в ходе тематической дискуссии «ЮНЕСКО в эпоху глобализации». 162-я сессия Исполнительного Совета ЮНЕСКО. Брюссель, Май 2001, 16 с.
11. Устав ЮНЕСКО. Брюссель: ЮНЕСКО, 2002, 117 с.
12. Meeting of the UNESCO Experts Committee on The Strengthening of UNESCO's Role in Promoting Cultural Diversity in the Context of Globalization. UNESCO Publishing. 21-22 September 2000, 196 p.
13. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilisations and New Remaking of World Order. New-York: Simon and Schuster, 1996. 314 p.
14. Towards a constructive pluralism. Report, UNESCO. January 1999, 232 p.
15. Материалы заседания круглого стола по теме «Человеческий капитал в стратегии национального развития». 13 марта, 2007 года. // [http:// viperson.ru/print+ 1 ID = 286354](http://viperson.ru/print+1ID=286354).
16. Communities. Member States // [http:// portal.unesco.org/en/ 201. html](http://portal.unesco.org/en/201.html).
17. [http:// peterrsburger – dialog.ru/Info/Goal.aspx](http://peterrsburger-dialog.ru/Info/Goal.aspx)

L.Ə.Quliyeva

XX-XXI əsrlərdə sivilizasiya dialoqu UNESCO-nun əsas problemi kimi Xülasə

Hazırkı məqalə aktual mövzuda yazılıb. O, sivilizasiyaların dialoquna həsr olunub. Bu ilk növbədə mədəni dialoqdur. O, mərkəzi problem kimi müzakirə olunur və YUNESKO-nun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Müəllifin diqqət mərkəzində - bu böyük beynəlxalq təşkilatın XX-XXI əsrlər qovuşuğunda müasir mədəni proseslərdə roludur.

L.A.Guliyeva

The Dialogue of Civilizations as a Key Problem in UNESCO at the Turn of the XX-XXI Centuries Summary

This article is written on an actual theme. It is devoted to dialogue of civilizations. First of all, it is a cultural dialogue. It is a key problem and is connected with of UNESCO activities. The author pays attention to the vital role of this organization in contemporary cultural processes at the junction of XX-XXI centuries.

Рецензент: к.филол.н., доц. В.Л.Таиров

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2019

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА**

K.A.ALIRZAYEVA	
İNGİLİS DİLİNİN BƏZİ FONOTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	3
Z.F.BƏHMƏNLİ	
TERMİNOQRAFİYADA TERMİNLƏRİN VERİLMƏSİNİN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ.....	7
T.Z.CABBARLI	
AVSTRALIYA İNGİLİSCƏSİNDƏ FONEMLƏRİN VARIATİVLİYİ.....	11
M.M.CAHANGİRLİ	
ŞƏXS ADLARININ ƏDƏBİ DİLİN BƏDİİ ÜSLUBUNDA VERİLMƏSİ (C.P.P.Tolkinin “Üzüklər hakimi” trilogiyası əsasında)	15
Z.M.CAHANGİRLİ	
İNGİLİS DİLÇİLİYİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ	19
N.CANİZADƏ	
İNGİLİS DİLİNDƏ SUAL FUNKSIYASI.....	24
Ç.İ.CƏFƏROVA	
MƏTNİN SEMANTİK-STRUKTUR QURULUŞU	29
F.İ.CƏFƏROVA	
AŞIQ ALI DİLİNİN ÜSLUB KEYFİYYƏTLƏRİ.....	33
N.CƏFƏRZADƏ	
GƏLƏCƏK ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQINƏ DAİR.....	37
G.İ.DƏMİRLİ	
“DİL SİYASƏTİ” VƏ “DİL QURUCULUĞU”nun MƏZMUNU VƏ MAHİYYƏTİ.....	43
A.N.ƏHMƏDOVA	
ORTA MƏKTƏBİN AŞAĞI SİNİFLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN TƏDRİSİNDƏ “SİTUATİV” YANAŞMANIN ƏHƏMİYYƏTİ.....	46
A.Ş.ƏLİYEVƏ	
İNGİLİS DİLİNDƏ EMFATİK VƏ ADI ENƏN VƏ QALXAN TONLARIN ŞİFAHİ NİTQDƏ REALLAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	50
L.Ə.ƏLİYEVƏ	
FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASININ TƏDQIQI VƏ ONUN ÜSLUBİ ÇALARLARINA DAİR	54
A.İ.EYYUBOVA	
İNVERSİYANIN MƏTNDƏ FUNKSIONAL VASİTƏLƏRİ	58
L.H.HASİLOVA	
ƏRƏB MƏSƏLLƏRİNİN İŞLƏNMƏ FORMALARI.....	64
L.M.HÜSEYNOVA	
XIX ƏSR DİLÇİLİYİNDƏ PSIXOLOJİ İDEYALAR.....	69
A.İ.MƏMMƏDBƏYLİ	
MƏTNİN RİTORİK STRUKTURU	72

L.R.MƏMMƏDOVA TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİNDƏ SUBYUNKTİVİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR (tərcümə materialları əsasında)	77
N.Ə.NƏCƏFOVA İNGİLİS DİLİNDƏ ƏVƏZLİKLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	82
N.Z.NƏSRULLAYEVA FRANSIZ DİLİNDƏ ARA SÖZ VƏ ARA CÜMLƏLƏRDƏ MODALLIĞIN İFADƏ TƏRZİ.....	86
S.V.NOVRUZOVA KONSEPTİN SEMİOTİK TİPLƏRİ (Linqvokulturoloji aspektdə təsvir)	91
F.H.NURULLAYEVA MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ ABREVIATURALARIN TƏSNİFATINA DAİR	97
Ç.PAŞAYEVA MƏTNLƏRDƏ ƏLAQƏLİLİK NECƏ YARANIR.....	102
J.E.QƏNİYEVA MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK İFADƏLƏRİN TİPLƏRİ	105
N.F.SADIQOVA QRAMMATİK, TƏNQİDÇİ-ALİM XƏTİB TƏBRİZİ	109
İ.Ə.ŞİXİZADƏ SOMATİK FRAZEOLoji VAHİDLƏR	113
S.Ə.XASIYEVA ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ ..	117
G.F.YUSİBOVA MƏTNƏ PSİXOLİNGVİSTİK YANAŞMA KOQNİTİV YANAŞMANIN XÜSUSİ NÖVÜ KİMİ.....	120
E.K.ZÜLFÜQAROVA DANIŞIQ AKTINDA FONEM VARIANTLARININ REALİZASIYASINA DAİR.....	126
Л.О.ВЕЗИРОВА ОРФОЭПИЧЕСКИЕ ОШИБКИ УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ.....	130
И.Р.ИБРАГИМОВА СТИЛИСТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: РЕЛИГИОЗНЫЙ СТИЛЬ	136
Н.Р.СЕЙДОВА ТЕОРИЯ РЕЧЕВЫХ АКТОВ ДЖ. Л. ОСТИНА И ДЖ.Р. СЕРЛЯ	141
N.I.NOVRUZOVA ENGLISH AS INTERNATIONAL LANGUAGE	145

ƏDƏBİYYAT – ЛИТЕРАТУРА

Y.A.ABDULLAYEVA POSTMODERNİST ROMANIN GENEZİSİNƏ DAİR	149
T.ƏBDÜLHƏSƏNLİ, F.KAZİMOVA İMADƏDDİN NƏSİMİ İRSİ MÜASİR HUMANİTAR DÜŞÜNCƏ KONTEKSTİNDƏ	155
A.Ş.ƏHMƏDOVA FİRUDİN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ” KİTABININ UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU	159

T.İBRAHİMOVA

UİNSTON S. ÇORÇİLLİN AFORİZMLƏRİNDƏ FƏLSƏFİ
YAXUD ƏXLAQİ HƏYAT GERÇƏKLİYİNƏ DAİR 163

V.İBRAHİMOVA

“MƏHV OLMUŞ NƏSLİN” NÜMAYƏNDƏLƏRİ MÜHARİBƏ HAQQINDA 167

N.H.MƏMMƏDOVA

LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ PUBLİSİSTİKANIN İNKİŞAFI 170

O.Ə.MUSAYEV

DƏLİLƏRİN ÇƏNLİBELƏ GƏTİRİLMƏSİ SÜJET MOTİVİ KİMİ 173

A.Ф.ЭФЕНДИЕВА

УКРАИНСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ 177

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

T.V.ABBASZADƏ

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ AUTİST ƏLAMƏTLƏRİ 183

A.Ş.ALLAHVERDİYEVA

YENİYETMƏLƏRİN ESTETİK VƏ FİZİKİ TƏRBİYƏSİNDƏ
İSLAM DƏYƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏ 187

A.E.BAĞIRZADƏ

ÖZÜNƏNƏZARƏT MƏFHUMUNUN ELMİ-NƏZƏRİ MAHİYYƏTİ 190

S.İ.ƏHMƏDOVA

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN
METODOLOGİYASI VƏ TEXNOLOGİYASI 193

N.R.ƏLİRZAYEVA

SİNİFDƏNXARİC TƏDBİRLƏR ZAMANI ŞAĞİRD LƏRDƏ
MİLLİ İDEOLOJİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI 196

S.ƏLİYEVA

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MÜXTƏLİF MƏŞĞƏLƏLƏR ZAMANI
XALQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏN İSTİFADƏ 199

E.C.ƏSGƏROVA

MÜASİR SOSIAL MÜHİTDƏ UŞAĞIN MƏKTƏBƏ HAZIRLANMASININ
BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ 203

K.N.HAQVERDİYEV, Ə.T.ƏZİZOV, M.F.NƏBİLİ

DOYMAMIŞ KARBOHİDROGENLƏRİN AKMEOLOJİ KOQNİTİV TƏDRİSİ 207

F.C.HÜSEYNOV

AZƏRBAYCANDA İDMAN KLUBLARININ İNKİŞAFININ
İDARƏETMƏ TEXNOLOGİYASI 211

A.İ.İSMAYİLOVA

MİLLİ QÜRUR HİSSİ TƏRBİYƏSİNİN BAŞLICA ŞƏRTLƏRİNDƏNDİR 214

E.R.İSMAYİLOVA

AĞIL TƏRBİYƏSİNİN MƏNTİQİ KÖKLƏRİ 217

Q.C.İSMAYILZADƏ

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNLÜ TƏHSİL: HƏDƏFLƏR, PERSPEKTİVLƏR ... 220

T.X.KAZIMOVA	
RİSK QRUPU UŞAQLARLA TƏRBİYƏ İŞİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	224
H.Q.KƏRİMOVA	
ŞAGİRD LƏRİN ÖZÜNÜTƏRBİYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI	227
İ.M.MAZANOV, Y.M.MƏCİDOVA, Q.B.HÜSEYNOV	
İONLAŞDIRICI ŞÜALANMA MƏNBƏLƏRİ VƏ CANLI ALƏMİN ŞÜALARA HƏSSASLIĞI	230
Ş.M.MƏMMƏDOV	
YÜKSƏK MƏNƏVİ VƏ ƏXLAQİ KEYFİYYƏTLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLIĞI PROSESİNİN AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	235
S.Y.MƏMMƏDOVA	
MƏKTƏBLİLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏRBİYƏ KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI ..	241
S.N.MƏMMƏDOVA	
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ VƏTƏN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏTBİQİ SAHƏSİNDƏ QABAQCIL TƏCRÜBƏ	244
Ü.M.MƏMMƏDOVA	
AİLƏLƏRDƏ TƏRBİYƏVİ İŞLƏRİN TƏŞKİLİ ŞƏRTLƏRİ	252
G.İ.MƏMMƏDZADƏ	
YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ SOSİO-PRAQMATİK VƏRDİŞLƏRİN AŞILANMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI	255
X.E.NƏCƏFOVA	
UGURLU İDARƏETMƏDƏ GENDER PROBLEMİ	259
G.İ.PİRVERDİYEVA	
AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ İNTEQRASIYANIN REALLAŞDIRILMASININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ MAHİYYƏTİ	263
Ş.QASIMOVA	
ORTA MƏKTƏB ŞAGİRD LƏRİNDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	268
R.F.QƏDİMOV, X.R.QOCAYEV	
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA OLİMPİYA HƏRAKATI	272
R.QƏNİYEVA	
X-XI SİNİFLƏRİN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRD LƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	275
M.E.QOÇUYEVA	
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA TƏRBİYƏVİ MƏSƏLƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏZİYYƏTİ	280
D.Q.QULİYEV, S.K.SADIQOV, E.D.QULİYEV	
GƏNCLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ İDMANIN ROLU	283
L.Ə.QULİYEVA	
ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI ZİDDİYYƏTLƏR VƏ TƏRBİYƏDƏ GENDER PROBLEMİ	288
N.T.QULİYEVA	
ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI	291
M.M.RƏHİMOVA	
İSTEDADLI UŞAQLARIN İNTELLEKTUAL KEYFİYYƏTLƏRİ VƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	295

N.B.SALMANOVA, Ş.H.ƏBDÜRƏHMANOV, R.Ş.ƏBDÜRƏHMANOV AZƏRBAYCANDA TRIATLONUN İNKİŞAFININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ	299
N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA YENİYETMƏLƏRDƏ ƏDALƏTLİLİYİN FORMALAŞMASINDA İDMAN TURİST YÜRÜŞLƏRİNDƏ TƏŞKİL OLUNAN SÖHBƏTLƏRİN ROLU	303
Y.B.SƏMƏDOV, F.A.QURBANOV, S.X.NƏCƏFOVA XÜSUSİ TİBBİ QRUPLARLA APARILAN MƏŞĞƏLƏLƏRİN METODİKASINA DAİR.....	308
Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV DÖZÜMLÜLÜYÜN İNKİŞAF ETDİRMƏSİ METODİKASINA DAİR	311
M.Ə.VERDİYEVA MÜƏLLİMİN ETİK DAVRANIŞ NORMALARI MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİNİ XARAKTERİZƏ EDƏN AMİL KİMİ	315
N.E.ZEYNALOVA TƏHSİLALANLARDA KREATİVLİYİN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI MÖVCUD TƏCRÜBƏNİN TƏHLİLİ	320
Н.М.АДГЕМЛИ ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ НА ОСНОВЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ.....	327
Л.М.САДЫГОВА О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РКИ В ВУЗЕ....	331

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

C.C.ABBASOV AVROPADA SÜRƏT QATARLARIN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏEDİLMƏSİ.....	336
Ə.H.CABBARLI ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLAR	339
S.R.ƏZİZOVA AZƏRBAYCAN MUĞAMININ VƏ İRAN DƏSTGAHININ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ	343
Ü.Ş.HƏŞİMOVA TÜRKİYƏDƏ ÇİMƏRLİK TURİZMİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ	351
F.İBRAHİMİZADƏ ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ: TARİXƏ BAXIŞ – RUS DİPLOMATI A.S.QRİBOYEDOVUN İRANDA QƏTLƏ YETİRİLMƏSİ TİMSALINDA	355
F.R.MAHMUDOV TÜRKİYƏDƏ KRUIZ VƏ YAXTA TURİZMİN İNKİŞAF DİNAMİKASI.....	359
T.İ.MUSTAFAZADƏ TÜRKİYƏDƏ REGIONAL HAVA LİMANLARININ MÜASİR DURUMU.....	364
A.Y.QULİYEVA, K.M.YUSİFOVA YOD VƏ ZƏKA	368
O.F.SADIQOV MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ UKRAYNA İLƏ BAĞLI BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ MÖVCUD OLAN YENİ TƏHDİD VƏ TƏHLÜKƏLƏR	372
A.SEYİDZADƏ, N.SÜLEYMANOV TƏBİİ EHTİYATLAR: XOŞBƏXTLİK YOXSA KƏDƏR MAQNİTİ?	376

А.Ф.АГАЕВА

М.Э.РАСУЛЗАДЕ – АВТОР СИСТЕМНОЙ КОНЦЕПЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА..... 380

С.КЛИМОВ

ПОНЯТИЕ ИНТЕГРАЦИИ В РАМКАХ ФУНКЦИОНАЛИЗМА
И НЕОФУНКЦИОНАЛИЗМА..... 385

Л.А.КУЛИЕВА

ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ КАК КЛЮЧЕВАЯ ПРОБЛЕМА
В ЮНЕСКО НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ..... 390

Nəşriyyat redaktoru: **Günəl Əliyeva**

Kompyuter tərtibatı: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 03.06.2019. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 25, 25 ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**

